CB. 93/04
34.932

STARINE

KNJIGA 52

ODJEL ZA DRUŠTVENE NAUKE

Urednik
akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

S T A R I N E

KNJIGA 52.

Z A G R E B

1 9 6 2

34.932

Tehnička redakcija, tisak, uvez i oprema:
Izdavački zavod Jugoslavenske akademije – Zagreb

GRGA NOVAK

RUDARSTVO I ISKORIŠĆAVANJE RIJEKA I MORA U DALMACIJI U XVIII STOLJEĆU

U prijašnjim smo izlaganjima anonimnog pisca, izvjestitelja carskog dvora u Beču, koja je on slao iz Dalmacije, već iznijeli kolik je u to doba bio zavladao interes za prirodna bogatstva ove mletačke provincije. Taj je interes bio izazvan općenitim interesom za prirodne nauke, koji je vladao u tadanjoj Evropi. Od svih se prirodopisaca koje je zainteresirala Dalmacija ističe Alberto Fortis, rodom iz Padove (11. XI 1741). On je obašao velik dio Dalmacije i Istre, proučio njihove prirodne odnose i iznio ih u dvjema djelima: »Saggio d' osservazioni sopra l' isola di Cherso ed Ossero,« Venecija 1771 i »Viaggio in Dalmazia« sv. I i II, Venecija 1774. Na Fortisovu se knjigu o Dalmaciji osvrnuo sinjanin Ivan Lovrić u svojoj knjizi »Osservazioni di Giovani Lovrich sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis con aggiunta della vita di Socivizca«, koja je izašla u Veneciji god. 1776. Sa možda malo isuviše pretenzije Lovrić, tek nešto preko dvadesetgodišnjak i još uvijek student, prigovara na mnogim mjestima iskusnome naučenjaku, ali ga ipak na mnogo mjesta i popunjava, naročito ondje gdje se radi o etnografskim i jezičnim podacima, što je i razumljivo, jer je Lovrić bio Dalmatinac i Hrvat, koji je poznavao i Dalmaciju i hrvatski jezik svakako bolje od inostranca Alberta Fortisa, koji je Dalmaciju samo posjećivao i djelomično proputovao (god. 1771–1774 i 1779–1783).

Naš anonimni izvjestitelj poznaje dobro Fortisova djela, i obilazio je Dalmaciju godinu poslije izlaska Fortisova djela »Viaggio in Dalmazia« (Putovanje u Dalmaciji). Iz njegovih se interesiranja i zapažanja, a i njegova pisanja vidi očito da je prirodne nauke vrlo dobro poznavao, i ako je, kako i sam ističe, u prvom redu političar.

U ovom poglavlju, u kojem govori »O drugim produktima koji su Dalmaciji korisni«, poslije nekoliko teoretskih razmišljanja kaže da će govoriti o »zemljama i mineralima«.

Fortis tvrdi – prema našem izvjestitelju – u svojim putovanjima po Dalmaciji da u njoj nema metala koji bi mogli ovu provinciju obogatiti.

Dalmatinci koji su poslije njega pisali napadaju ga oštro. Napose ga napada Nutrizio zbog toga što on tako naglo zaključuje. Nutrizio se čudi kako on (Fortis o. p.) može podržati takvu tvrdnju, kad je poput munje preletio poneki mali dio Dalmacije, a u svojoj brzini prokrstario samo nekoliko gora. Već je Plinije pisao o metalu koji se u Dalmaciji nalazi. Ali ni Nutrizio, ma da je Dalmatinac, nije vidio Morlachiju (Zagorje), nego pripovijeda na osnovu onoga što su mu drugi govorili, i to nije naročito tačno. I on samo opetuje da u Dalmaciji postoje zlatni rudnici iako ih već stoljećima traže i nisu ih našli.

Pisac dobro opaža da Plinijeva Dalmacija nije Mletačka Dalmacija. Pripovijesti o rudnom blagu Dinarskih planina samo su pripovijesti. Pisac ih je prošao od jednog kraja na drugi i ustanovio je da su sve od samog vapnenca, a što su one puste to ne dolazi od ishlapljivanja arsena ili sumpora, nego jer su ljudi posjekli šume. Dalmatinci mnogo pričaju o blagu koga nema. Ima i zanesenjaka, ali i varalica. On je – pisac – pomno istraživao, ali je našao vrlo malo. Preko Sutine našao je neke brežuljke sa škriljevcem, ali sve oko toga vapnenačke gore. Sigurnije je tragove našao preko Cetine nedaleko od Vrlike prema turskoj granici. I niže niz ovu rijeku i prema Sinju nalaze se mnoge tačke sa željezom i ponekim škriljevcem vinske boje, neki piriti sa željeznim tragovima. On nije imao vremena da dalje istražuje, »a možda je onaj koji me je pratio imao interesa da me drži daleko«, ističe naš izvjestitelj. Lovrić, koji je s njim putovao po tim stranama, nedavno mu je pisao iz Venecije da putuje u Dalmaciju, gdje će iskapati jedan željezni rudnik, čiji su pokusni primjerci istraženi u Veneciji dali pozitivne rezultate. Neki tvrde da su nedaleko Knina otkrili jedan rudnik srebra, ali je dalje iskapanje bilo zabranjeno.

Sigurno je da okolica Knina obiluje škriljevcima i drugim metalima. Sve to odgovara onim gorama koje se nastavljaju u Bosni, koja je bogata svakovrsnim rudama, a napose željezom i bakrom, koje metale donose Turci na mletačko primorje. U tim bi krajevima Mlečani mogli naći metala, ali ne u onima koji idu prema moru.

U Dalmaciji nema nijednog termalnog ni mineralnog izvora. Na glasu su mineralne vode Vrlike i Promine. Prve su bez ikakvog ukusa, ali ih smatraju ljekovitima. To vrijedi i za vodu Promine.

Dva su izvora koji imaju neki ukus, jedan je u Sinju, koji je slan, a drugi u Splitu sumporan.

U Dalmaciji nema gline u obilju. U Splitu je otvorena fabrika proste keramike i majolike, ali teško prodire. Gline ne može biti u obilju u provinciji gdje su brda vapnenasta. U Dalmaciji ima ipak toliko gline koliko je dovoljno za pravljenje posuda za domaću potrebu.

»Pokušava se uporno da se nađe porculanska zemlja, a možda je ima u nekom nepohođenom kutu, ali u onim dijelovima gdje sam mogao istražiti razne zemlje nisam našao nikakvoga traga.«

Pisac spominje crvenicu na otočiću »Zečevo« preko puta od Jelse na Hvaru, ali kaže da ona ne može služiti za finije stvari. Napose se pisac zadržava na »saldame«, sitnopjeskovitoj zemlji, koju u Veneciji upotre-

bljavaju za pravljenje stakla u Muranu. U njegovo doba iskorišćava se ona s Visa. Vadi se u jednoj gori koja leži između Visa i Komiže, a okrenuta je prema sjeveru. Velik je to iskop, u koji se ulazi kroz tri ili četiri ulaza, i onda se po raznim putèljcima obilazi gotovo jednu milju. Međutim je sve bez opreza izrovano, radi se u tami sa svjetlom borovine. Naš je izvjestitelj bio unutra, ali gotovo se izgubio. Od toga imaju Višani koristi jedino od prijenosa od tog iskopa do brda. Nema sumnje, misli pisac, da takvih sličnih brda ima i drugdje u Dalmaciji. Obična kreda ili gips prirodnjaka je u nekim krajevima vrlo čest. U Komiži na otoku Visu, kraj mora ima toga obilje i pripada speciesu Gypsum Styrium. Pored toga uz mase gipsa ima blokova koji se sastoje od materije koja nije mnogo različna od bazalta i izgledaju veliki komadi nekog polomljenog bazaltnog stupa. Ima mnogo željeza, ali ne toliko da bi se mogla, kad bi ga se očistilo, dobiti neka korist, jer ga nema toliko koliko bi bilo potrebno. U blizini Sinja u Zagorju idući prema sjeveroistoku sve je kreda, i svi su oni brežuljci građeni od tog kamena. On je sastavljen od kristala (Gypsum glacies). Jedva će se vjerovati da Dalmatinci u svojim gradnjama uvoze kredu ponajviše iz Papinske Države, gdje je ima u velikom obilju na brežuljcima oko Bologne, pa sve do Riminija. Tek je nekoliko godina što se otkrilo da je to kamenje kreda.

Neke tragove rudnika pakline, nazvane od nekih pisasfalt, našao je naš izvjestilac na više mjesta. Na otoku Čiovu kaplje ona iz pukotina jedne vapnenaste hridi, ali vrlo malo. Smiješno je što Fortis piše o njenoj količini. Crna paklina je odličnog kvaliteta, ali se svega može skupiti tek nekoliko libara. Fortis upozorava na to mletačku vladu i kaže da bi time trebalo opskrbiti mletački arsenal. Pisac prigovara Fortisu da je time htio da podmetne vladi, da pomogne trogirskom biskupu čiji je bio gost. Neki je Trogiranin proširio i pročistio to mjesto ali nije ništa našao. Takva se paklina nalazi ponešto na jednom mjestu kraj Škripa na Braču, u vrlo maloj količini unutar vapnenca. I na Čiovu, na južnom obronku, vidio je pisac tragove tog pisasfalta. Toga ima i u jednoj uvali prije Vrgorca. Stari vojvoda sela Pervan pripovijedao je našem izvjestitelju da je nekad tu postojao jedan stalni iskop, koji su onda od straha od Turaka zatrpali. On misli da ova paklina potječe iz davno pokopanih i sagnjilih vegetalnih bića. Toga ne može biti mnogo. Nešto slično ima nedaleko Sinja, na njegovu jugozapadu. Jake tragove pakline nalazi naš anonim iza obala potoka Đipalovo vrilo.

Iza toga govori pisac o kamenju i mramoru i pobija tvrdnju Plinija da je Trogir poznat po mramoru, jer mramora u okolici Trogira nema. Mramor je u Dalmaciji vrlo rijedak. Sada su postali najglasovitiji mramori u Dalmaciji oni iz Jelse na otoku Hvaru, kojih ima dosta. Glavni je oltar crkve u Jelsi sagrađen od toga mramora. Dobri se mramori nalaze i na otočiću Sv. Andrija koji je 18 talij. milja udaljen od Visa prema JZ. Ali su ti kamenolomi iscrpljeni.

Kremena ima na otoku Čiovu, na brdu Marjan kod Splita, gdje se nalaze veliki komadi raznih boja, uključeni unutar vapnenca. »Na otoku Korčuli vidio sam poneki trak, pun kremena,« kaže naš izvjestitelj.

O PRODUKTIMA MORA DALMACIJE

Dvije su vrsti morskih produkata Dalmacije: jedna je ona koja ide za trgovinu luksuznom robom, druga za prehranu. To su skupljanje korala i ribarstvo.

Pisac ističe da je njegova dužnost da govori »ne kao prirodoznanac, nego kao politički čovjek«. U Dalmaciji se znalo odavna za koralje, na koje bi ribari od vremena na vrijeme naišli i onda prodavali. Međutim oni ih nisu nikada tražili, nego se to slučajno događalo, kad bi na njih svojim mrežama naišli. Na taj način koralji su se nesmetano množili. Mada pisac ističe da ne govori kao prirodnjak, nego kao političar, svejedno se upušta on, očito vrlo dobro potkovan u prirodnim naukama, u razna prirodoznanstvena razmatranja, govori o mjestima gdje koralji rastu, o njihovim vrstama, o crnom, crvenom i bijelom koralju.

Dalmatinci nisu znali kako se koralj vadi. Oni su pozivali Puljize i Kalabreze da to čine, a ovi su bili tom poslu vješti. Ovi su onda stvarno oplijenili svu obalu, pa kada su se neki Dalmatinci sjetili da bi to mogli i sami činiti, bilo je već kasno. Sada nije skupljanje korala rentabilno, jer ih više gotovo nema. Iza toga opisuje pisac kako se pobiru korali, i spravu kojom se to obavlja. Pored nestašice koralja nevolja je i u tome što njihovu cijenu određuju mletački trgovci. Međutim crni i bijeli koralji nemaju vrijednosti, jer još nije izmišljeno kako bi se dali upotrijebiti za nakit. Naš izvjestitelj govori zatim o naučenjaku, prirodoznancu Vitalijanu Donatiju, koga međutim nije mletačka vlada znala cijeniti, i on je pošao u Torino, a zatim na putovanje u Egipat i orijentalne zemlje, gdje je i umro. Govoreći o tom pisac žestoko napada padovanski univerzitet, u kojemu, po njegovom mišljenju, nauka nije na visini, a odgoj nije nikakav. Bila bi dužnost Venecije, koja se ponosi imenom »kraljice mora«, da to more dade naučno istražiti, što ona ne radi. Trebalo bi reformirati padovanski univerzitet, i tada bi se mogli oduševiti mladići koji vole nauku i koji su spremni da podnesu opasnosti.

O RIBARSTVU

Ribarstvo je jedna od najunosnijih grana dalmatinske privrede. Ali, kao ni u drugim granama tako ni u ovoj Dalmatinci ne znaju da umanje troškove i podignu dobit.

Naš izvjestitelj dijeli ribarstvo na dvije vrsti: riječno i morsko.

Najprije govori pisac o riječnom ribarstvu, kao i o onom na jezerima koja se nalaze na dalmatinskom kopnu.

Nedaleko izvora Cetine ima izvrsnih pastrva, i sve do Sinja ih love. Međutim sav taj lov ne može da pruži neku jaču gospodarsku korist, i ono što se ulovi pojede se kod kuće ili dariva prijateljima. Pastrve se i suše na dimu i sole. Ima ih i u Krki nedaleko Topolja. Nije mu poznato ima li ih i u Neretvi, jer nije bio u Hercegovini prema njenu izvoru.

Oko Knina ima dovoljno ribe, ali je lov težak zbog velikih močvara.

Dalmatinski Zagorci vrlo rado jedu jegulje, koje love u jezerima, u kojima ih katkad ima u obilju, a napose u onom koje se naziva »Jezero«. Ima ih u Imotskim močvarama. Ali je pretjerano kako neki misle da bi se mogao od toga načiniti neki artikal za trgovinu. Pisac misli da bi država samo podižući poljoprivredu u Zagorju mogla da ga podigne. Zagorci uvelike pretjeruju kad govore o onome što kod njih ima, a neki im vjeruju i nasjedaju. Dogodilo se to ponekad i njemu samome, što ga je uvelike ljutilo.

Ribarstvo je unosnije na nekim mjestima primorja. Tako osobito obiluje ribom ušće Krke, od vodopada nizvodno. Ima tu više puta mnogo cipala i komarača. Pisac opisuje takav lov, a kaže da je napose unosan kada ribu tjera poneki dupin. Međutim izgleda vrlo čudno kada pisac dodaje: »Zbog toga je dupin uvelike poštivan od ribara, i oni postupaju s njime sa izvjesnom humanošću, koja pokazuje ljubav koju prema njemu goje«. To možda da je vrijedilo za ribare na ušću Krke, jer ostali dalmatinski ribari ne samo da ne vole dupine nego ih upravo mrze, kad im ulaze u mreže i razdiru ih, uništavajući i mreže i omogućujući ribi da umakne. Pisac nadalje kaže: »Ako lov na ciple uspije dobro, običavaju oni u jednoj noći uloviti šesnaest do dvadeset hiljada libara«. Jedan se dio toga pojede odmah svjež, a drugi se konzervira.

Nešto niže prema Šibeniku love se šiljuni. Tamo se nalaze i zubaci krunaši, koji su odlični, ali vrlo rijetki. Druga vrsta zubataca uz obalu je vrlo velika, ali ne tako dobra.

Trilje su odlične.

Ušće Cetine ne obiluje ribom, osim nešto cipala u jesen. Ali je ušće Neretve obilato ribom. On je tamo vidio neke komarče koje su težile i deset libara. Tu se lovi mnogo lubina i drugih dobrih riba. Ali najviše ima jegulja. Naš se izvjestitelj bavi na široko pitanjem neretvanske jegulje, a napose da li je ona škodljiva za zdravlje ili ne. On napada Fortisa i njegovo nastojanje za ribolov na neretvanske jegulje. Potrebno bi bilo vrlo oprezno prići tome pitanju.

Iza toga prelazi pisac na lov po ostaloj Dalmaciji, govori o lovu ostima, vršama, koje često kradu, i o prodaji u Zadru, gdje riba postiže najvišu cijenu.

Naposljetku ulazi naš izvjestitelj u pitanje lova srdela i skuša, na dalmatinskoj i na istarskoj obali. On opisuje način lova po danu i po noći, govori o soljenju ribe, a onda opširno o uzrocima nestanka ribe, i navodi sva razna mišljenja u vezi s time. On izričito kaže da Fortis pretjerava kada govori kako se u jednoj noći uhvati i do stotinu hiljada srdjela, ali priznaje da je on sam na Visu čuo da je po neka ribarska družina ulovila i osamdeset hiljada srdjela.

Neki pripisuju nestanak srdjele tome što su lovci na koralje svojim spravama uništavali i biljke i životinjice i sve oko njih. Pisac napominje da, i kad bi to vrijedilo, ono bi moglo vrijediti za priobalne dije-

love mora, ali ne za pučinu. Nadalje, kad bi to bilo tačno, onda bi riba kretala prema talijanskoj obali, i ta bi bila njom obilnija od dalmatinske, što nije slučaj.

»Drugi pripisuju (nestanak srdjela) ribolovu na »gire«. To su sardelice još nježne i vrlo male, koje se hvataju pletenim mrežama sa vrlo gustim oknima. One se hvataju u velikoj količini i djelomično služe za hranu siromašnom svijetu, a djelomično se stavljaju u ocat, i ovako konservirane prodavaju se. Ovaj je ribolov, kako su mu pripovijedali, bio nekada zabranjen, dok se tada slobodno to činilo »na najveću štetu najkorisnijeg lova ovih mora«. Istina je da postoje strogi propisi o gustoći mreža, o njihovoj veličini, ali ribari sve to znaju mimoići i podmititi državne namještenike koji bi na to trebali paziti. »Ovo može – kaže naš izvjestitelj – da na neki način pojača smanjivanje ribe selice, pa čak i mora da ono utječe na to, jer riba uhvaćena ovako malena i nježna, ne može sigurno drugi put da se uhvati u mreže, kad postane velika.« Kad bi se kaznili i oni koji takvu ribu hvataju, kao i oni koji je kupuju, moglo bi se tome bar donekle stati na put.

Ovdje se pisac uvelike vara, jer ne poznaje tačno prilike na primorju, a ne razlikuje ni ribu od ribe. Njemu su »gire« male srdjele, i on misli da su te male srdjele, koje nazivaju »šij«, »girice«, »bukvini«, buduće srdjele, i da od ovih girica izrastu velike srdjele. On ne zna da od girica izrastu gire, od bukvina bukve, a da se mala srdjela kod nas nikada ne hvata, ili vrlo rijetko i slučajno. Možda je on pri tom mislio na »papaline«, ali ni iz papaline ne izrastu srdjele. Prema tome je lov gustim mrežama, barem u srednjem i južnom Jadranu, gdje se hvataju male girice i bukvini, štetan uvelike, ali ne za srdjele.

Treći razlog, koji navodi naš pisac, za pomanjkanje srdjela je, kako neki misle, taj što srdjele prelaze poslije ljeta u toplije uvale Istre, i tamo odlažu svoja jajašca, koja se često nalaze obvijena nekom membranom, skupljena zajedno. U proljeću se to otvori, i novorođenčad kreće na jug prema Grčkoj, gdje poraste i onda se vraća na sjever istim putem, gdje se onda kao već odrasla srdjela lovi. Ali, pita pisac, kako to da srdjele, da izbjegnu zimu, dolaze iz Grčke u Istru, gdje je klima mnogo hladnija i oštrija nego u Dalmaciji i Levantu. Ko može – pita naš izvjestitelj – da sa sigurnošću tvrdi da su ikre koje se hvataju u istarskim morima i koje su uvelike tražene od bogatih ljudi jajašca srdjela i skuša, a ne drugih riba? Nema sumnje da se na ovaj način uništavaju milijuni riba, i tu treba da država načini reda.

Sam pisac misli da sve to ne utječe toliko na nestanak srdjela koliko to što ima suviše mnogo mreža, od kojih svaka hoće da ulovi što više. U njegovo doba ima bar tri puta toliko mreža nego u prijašnja vremena, kada je samo malo otočana lovilo ribu na veliko. Kako su se neki time obogatili, drugi su ih slijedili u nabavljanju mreža i stvaranju ribarskih družina. I sada ima mnogo mreža i vrlo mnogo svađa. Tako je i došlo do ograničavanja ribolovnih mjesta i prava na lov samo u krajevima koji su pojedinim primorcima dopušteni. Ali ma da su pojedine družine obavezne da love samo u svojim okruzima, mnogi se toga ne drže i do-

lazi do svađa i tučnjava. Viški ribari, pred kojima se prostire široko more, znaju zalaziti daleko na zapad prema obalama Abruzza i Basilicate. Ali i tamošnji stanovnici su naučili od Dalmatinaca kako se lovi mrežama potegačama, i neće proći mnogo vremena pa će doći do sukoba između njih i mletačkih podanika. Tada neće pomoći Dalmat ncima to što su mletački podanici, jer Venecija nije više u stanju da čuva Jadran.

Ovo svoje poglavlje zaključuje pisac preporukom da treba Dalmatince uputiti da se više bave poljoprivredom.

D'ALTRI PRODOTTI UTILI ALLA DALMAZIA

I prodotti, che fino al presente mi han fornita la materia a scrivere, possono in certo modo riguardarsi d'una classe diversa da quelli, de' quali entro a trattare. I primi formano il primo oggetto dell' Agricoltura, e possono in seguito divenire materia di commercio. I secondi propriamente non vegetano, ne per alcun modo debbonsi confondere cogli oggetti propriamente spettanti all'Agricoltura; perchè in altro modo hanno acquistata l'esistenza, e diversamente sussistono: anzi viappiù cresce la loro differenza atteso il fine, onde s'adoprano perchè sono oggetti delle arti, e del Lusso, e perciò divengono anche oggetti di commercio. Queste diverse relazioni, ch'hanno tra di se, paragonate queste materie, richieggono fra di loro qualche distinzione, e con essa penso di conservare più esattamente le regole d'un severo metodo, e più conforme alla natura. I diversi Enti, che formano il sistema tanto variato dell'universo non sono tra di loro affatto divisi, e separati, benchè siano tutti l'uno dall'altro distinti; che tutti insieme per diversi rapporti, onde convengono mutuamente, sono collegati, e congiunti e una catena vanno formando tanto estesa, e tanta uaria quanto sono numerosi, e differenti gli Enti, che la compongono. Ogni annello di essa è insieme con un altro connesso, e noi giunti (68 r.) a concepire il primo increato, e perfetto andiamo concatenando tutti gli altri creati e imperfetti; formandone una serie numerosa, ma non appieno compresa. A certi termini ci perdiamo, e cinti d'oscure tenebre, e ravvolti in una densa caligine, ci andiamo dubbiosi, e incerti ravvolgendo, onde penetrare più addentro, e nuovi rapporti scoprire tra i diuersi annelli, onde congiungerli. Ma n'è disdetto assai volte ogni avanzamento dall'imperfezione del nostro intelletto, e dalle nascose relazioni, che ha certamente un oggetto con l'altro, ma non discernibile dal guardo troppo infermo dell'osservatore. Su questi rapporti al sistema universale pensai di meglio regolarmi nel tenue, e ristretto della presente memoria. Io compresi, che i Prodotti del terreno di Dalmazia hanno diuersi rapporti rispetto all'agricoltura, e rispetto al commercio, e formarono l'argomento delle esposte materie: altri li hanno rispetto al commercio, e rispetto agli usi umani, e formaranno l'argomento a quanto restaci a scriuere. Questa classe ristrettissima è uero, sarà però abbastanza chiaramente

spiegata, onde distinguerla. I diuersi generi di essa io li desumo dal diuerso luogo naturale ad ognuno, ove esistono; perocchè altri sono prodotti del mare, ed altri della Terra. Questi formano alcune specie attese le loro intrinseche qualità e però li distinguo in Terre, o in Minerali. Quelli o sono Animali, o piante-animali, altrimenti con vocabolo Greco chiamati Zoofiti. I primi meritano in questo scritto alcuni riguardi rispetto agli oggetti diuersi, a cui servono. Il commercio che si fa di loro e gli usi nelle arti, li presentano sotto diuersi aspetti, e tutti ne scoprono qualche proprietà diversa. I secondi godono gli stessi rapporti, ma in maniera communemente meno nobile, o meno necessaria. I primi della seconda specie servono al commercio di consumo; quelli della seconda al commercio di Lusso, e di fantasia. Le Terre, ed i Minerali usansi al commercio di commodo, di necessità, e di Lusso. La convenienza generale, che perciò stesso hanno tutti a un istesso fine, cioè al commercio, richiede, che tratti a parte delle loro proprietà ad esso relative. Altre relazioni particolari ad ognuno m'obbligano a parlarne a parte di ciascuna. Diasi la preferenza a quelli della Terra, e tra essi a Minerali.

È ormai divenuta celebre la quistione tra Dalmatini, se nelle loro Montagne esistano vestigj di alcun uero Minerale metallico; se agevole ne fosse la scavazione e se ricco il Prodotto. Il Signor Abate Fortis ne suoi viaggj in Dalmazia asserisce francamente, che non vi sia in tal genere, onde possa arricchire la Provincia. I Dalmatini che dopo Lui si eccitarono a scrivere intorno la loro Patria, non sanno sofferire questa asserzione, e combattonla con molto calore. Tra gli altri il Signor Nutrizio lo sgrida per si precipitosa decisione: perocchè egli dice, come può egli cosi liberamente sostenere tal (68 v) proposizione, egli che come un lampo ha scorso qualche picciolo tratto della Dalmazia senza aver che alla sfuggita attrauersati pochi monti? Dicasi piuttosto, soggiunge il Sig[r] Nutrizio, che miniere vi sono in Dalmazia, e miniere del più perfetto tra metalli, giacchè Plinio ne assicura, che ancora *in summo cespite* su certi monti trovavasi il fulgido metallo puro, e vergine;[1] anzi a tempo di Nerone il suo prodotto montava a cinquanta libbre d' oro ogni giorno.[2] Il testo di Plinio e troppo chiaro al lib° 33 c. 4. Ma

[1] Plinije doista to govori o Dalmaciji, ali ne o Mletačkoj Dalmaciji, kakovu je poznavao i proputovao naš izvjestitelj nego o rimskoj provinciji Dalmaciji. U to je vrijeme Mletačka Dalmacija ona današnja, osim Dubrovnika i njegove republike. dok je u rimsko doba, kao »Provintia Dalmatia«. ona obuhvatala i cijelu današnju Bosnu i Hercegovinu do sjeverno od Banjaluke, Crnu Goru, Srbiju do Zapadne Morave i Makedoniju do Šar planine, dok je na primorju dopirala od rijeke Raše na sjeveru do rijeke Mat u današnjoj Albaniji na jugu, obuhvatajući unutar svojih granica i današnji Lješ, rimski Lissus. (G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Nastavni Vjesnik, g. XXVII, Zagreb 1918, Suplemenat »Bullettinu Dalmato« god. XXXVIII 1915, str. 6, 7.

[2] U Rimu se tadanja rimska provincija Dalmatia smatrala bogata zlatom. To dalmatinsko zlato ističe rimski pjesnik Stacije, krajem I. stoljeća n. e. u svom djelu SILVAE, u eklogi »Consolatio ad Claudium Etruscum«, ovako:

Quidquid ab auriferis eiectat Hiberia fossis,

potrebbesi rispondere, che il Sig[r] Nutrizio anch'esso non ha veduta, che pochissima parte di Morlacchia, benchè Dalmatino: e quanto ne riporta nella sua Opera, tutto è relazione altrui, e non molto esatta. Non importa qui indicarne i luoghi, dove certamente s'allontana dal vero, che non è questo il luogo, dove fare il Critico. Esso adunque s'attiene al solito pregiudizio della nazione, che nella Dalmazia d'oggidì sienvi miniere d'oro; benchè niuno non sappia, ov'esse sieno, per quantunque le cerchino da qualche secolo.

L'argomento di Plinio si concede: ma la conseguenza, che dunque nella Dalmazia Veneta trovinsi per certo miniere d'oro, non sussiste per uerun conto, se prima non sia dimostrato, che la Dalmazia di Plinio era appuntino compresa dentro que'limiti dentro a quali oggidì è rinserrata. La sua Capitale d'una volta era Delminium,[3] ora questo luogo è certa-

Dalmatico quod monte nitet, quod messibus Afris
Verritur ...
..... uni paret commissa ministro (Statii Silvae Lib. III. Ecloga III, stih 89 ss.) – »Štogod izbacuje Iberija iz zlatom bogatih rudnika, štogod blista u dalmatinskom gorju i što se zgrće od afričkih žetvi ... sve je povjereno upravi jednog službenika«.

Isti Statije u drugoj pjesmi »Epithalamion in Stellam et Violentillam« opisujući sjaj kojim je uređena kuća kaže:

Digna deae sedes, nitidis nec sordet ab astris.
Hic Libycus Phrygiusque sulex, hic dura Laconum
Saxa virent: hic flexus onyx et concolor alto
Vena mari, rupesque nitent, quis purpura saepe
Oebalis et Tyrii moderator livet aheni.
Pendent innumeris fastigia nixa columnis,
Robora Dalmatico lucent satiata metallo.

(Statii Silvae, Lib. I. Ecl. II stih 147–153) – »Stan je dostojan božice i ne zaostaje za sjajnim zvijezdama. Ovdje je libijski i frigijski mramor, ovdje tvrdi lakonski kamen zelenkastog sjaja; ovdje vigasti oniks i žile kamena, kojem često može zavidjeti i lakonski grimiz i majstor tirskog mjedenog kotla. Spuštaju se zabati naslonjen na nebrojene stupove, sja hrastovina bogato ukrašena dalmatinskom kovinom.«

Dalmatinsko zlato poznaje i Marcijal, koji u svojim epigramima kaže:

Ibis litoreas Macer Salonas
. . . . . .
Felix auriferae colone terrae.

(Martialis M. V., Epigramaton lib. X, LXXVIII, v. 1 i 5) – »Poći ćeš, Makro, u Solin, što leži na obali morskoj ... sretni stanovniče zemlje bogate zlatom«.

Tako pišu pjesnici. Međutim nam arheološki nalazi i natpisi pokazuju, da je doista tako bilo, ali ne u onoj Dalmaciji koju poznaje i opisuje naš izvjestitelj, tj. u Mletačkoj Dalmaciji god. 1774/5, nego u rimskoj provinciji Dalmaciji. u kojoj je bila tada gotovo cijela današnja Bosna, zapadna Srbija i Crnagora, i dr. (v G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, Historijski Zbornik I, str. 131 i 133, Zagreb).

[3] Pisac nije baš naročito upućen u stanje rimske provincije Dalmacije. Delminium nije nikada bio glavni grad rimske provincije Dalmacije, nego je to bila Salona, a Delminium je bio prije rimske dominacije glavni grad Delmata. On se je u doba rimske dominacije uvelike podigao, što nam pokazuju sjajni njegovi ostaci, ali je ostao pokrajinski municipij, i nikada nije postao rimska kolonija.

mente fuori de' confini della Dalmazia odierna; e molte altre Terre, e Città da Geografi antichi annouerate nella Dalmazia, oggidi son numerate tra i Luoghi della Bossina, dell'Herzegovina, e d'altre Provincie confinanti.[4] Questa pruova è troppo evidente, che il testo di Plinio non può a dovere e giustamente applicarsi alla Dalmazia Veneta, e con questo, tutto l'argomento dedotto dal suo testo niente non prova al favore del Signor Nutrizio, e degli altri Dalmatini, che sono della sua opinione. Certe storielle che mi ho udite raccontare frequentemente di alcuni all'improvviso arricchiti o per tesori ritrovati con fortuna, o per oro ammassato con molta industria su certi monti ignoti non meritano ueruna credenza, e a lungo non si possono celare certi misteri, che a presto suelarli stimola una così possente passione qual' è l'interesse. L'auere io stesso più volte veduto, che da Morlacchi si conta per miniera d'oro, o d'argento uno qualche pezzo di schisto talcoso, perchè rilucente, dimostra assai la perfetta ignoranza in tal genere di tutta la nazione nella quale posso dire con verità di auere appena trovato alcuno, che sapesse distinguere la pietra calcarea dalla vitrescente. Chi loro prestasse fede un Domenicano dimorante in Sebenico in uno de' monti Tartari trovò una ricchissima miniera d'oro non ha (69 r.) molti anni. Ne il Pubblico poi, ne i Privati non si diedero mai ueruna pena di averne traccia, ne il buon Rel'gioso volle mai farne cenno, onde arricchire i Secolari, se si era arricchito egli stesso, non ostante il voto solenne di Pouertà. I monti Tartari io stesso li ho attraversati dall' un capo all' altro, e tutti li ho ueduti di natura calcarea; e non hanno uerun altro indizio di contenere minerali, che d'essere spogliati d'alberi: ma questo effetto non arrivò loro per le esalazioni arsenicali, o sulfuree che vi uccidano ogni pianta; ma perchè furono già tempo tagliati senza avvedimento, e discrezione. Un Morlacco inteso dire, non so da chi, che mi dilettavo di cose spettante alla Mineralogia, mi recò parecchie mostre, ch'esso pretendeva tutte d'oro, e d'argento, e avrebbe anche spergiurato, che le erano, se io niente insisteva a negarglielo. Erano tutti talchi polverizzati con terra schistosa o argillacea. Costui era stato soldato di Cavalleria, e lungamente dimorato in Italia, dove senza trovar tesori, e senza cercar miniere nei monti, sa tal gente arricchire per altri capi d'industria. A celare viameglio quel poco danaro, che vi aveva forse raccolto, dava ad intendere mille pastocchie a suoi compatrioti. Egli sapeva la Docimastica a fondo, aveva crugiuoli (sic!); aveva quanto bisognava ad estrarre dal minerale il metallo, e ben ripurgarlo. Ma quel che

[4] To je tačno, jer rimska provincija Dalmacija nije isto, kako smo već kazali (n.[3]) što i mletačka provincija Dalmacija u XVIII stoljeću. Ime Dalmacije davalo se sad većem, sad manjem teritoriju. Najveći je teritorij nazivan Dalmacijom u vr jeme rimske dominacije od I–VI stoljeća, a najmanji u doba bizantijske vlasti od VII do XII stoljeća. kada se Dalmacijom nazival samo gradovi Cres, Krk, Rab, Zadar, Trogir, Split. Dubrovnik i Kotor. Početkom XVI stoljeća Mletačka Dalmacija skučena je na otoke, gradove Zadar, Šibenik, Trogir, Split i Kotor, sa vrlo uskim teritorijem do njih i oko njih, a onda se polovinom XVII stoljeća u ratovima Venecije sa Turskom širi prema bosanskoj granici, da mirom u Požarevcu g. 1718 dobije današnje granice.

più mi fece ancora sospettare della costui fede, era l'impegno ardentissimo che aveva, di condurmi a partecipare a tanta fortuna, se io mi fidava a lui solo; che mi arebbe accompagnato, dov' egli trovava l'oro, e per lo amore, che mi portava, senza auermi conosciuto mai, voleva meco dividerlo. Ma io mi risovenni del detto Virgiliano »Timeo Danaos et dona ferentes« e ringraziandolo lo accommiatai. Somiglianti novellette le si contano i Dalmatini alla giornata e in grande quantità, e confermansi ognora più nel loro pregiudizio; che troppo è facile l'ingannarsi dove si spera qualche vantaggio. Per uenire alle cose di fatto, dirò quanto ho ueduto. In quella parte che io ho viaggiata, appena ho incontrati in qualche spazio i più lontani vestigj di qualche minerale. Dietro la Suttina ho trovato alcuni colli di Schisto,[5] ma son tutti circondati da monti calcarei; e sperai, che avanzandomi ognora più addentro, vi potessi incontrare qualche cosa di meglio; ma invece m'allontanai dall' indizio, perochè di nuovo m'avvenni ne' monti calcarei, che serrano da Levante la colle di Much. Dirò bensi, che più certi vestigj ho cominciato a vedere dietro la Cettina non lungi da Verlika verso le Frontiere Turchesche. Anche più giù scendendo dietro questo fiume, e verso Sign singolarmente trovansi molte Laue ferragginose con qualche Schisto di colore vinato, alcune Piriti ferruginose s'incontrano quasi ad ogni passo (69 v.) e più abondantamente ancora scavato alquanto il terreno. Io non ebbi più tempo di più oltre indagare, e forse, chi mi guidava aveva qualche interesse a tenermene lontano. Difatti il Signor Lovrich,[6] che meco viaggiò in quelle parti, approffittò di qualche lume communicatogli, e con mio grande piacere ultimamente mi scrisse, che di Vinegia partiva ad intraprendere qualche scavo in una miniera di Ferro non molto avanti scoperta, e di cui saggj furono trovati nella Dominante di buona qualità, e promettevano un esito felice. Altrove ancora verso il Confine Austriaco, e poco sopra da Knin alcuni pretendono auervi scoperta una Miniera d'argento: ma osservai in altra parte che ordini supremi e severi fecero tosto desistere dallo scavo, e seppellire nel silenzio questa relazione, e nelle tenebre quel ricco metallo. Chechè ne sia di tale avventura, della cui uerità non mi rendo malevadore, certo è, che ne contorni di Knin abondano gli Schisti, ed altre materie metalliche, che mostrano auer sofferta l'azione di qualche Vulcano. Tutto questo è conforme al sistema di questi monti, i quali più oltre penetrando ne' confini della Bossina sono ricchissimi d'ogni genere di metalli, e singolarmente il Ferro, ed il Rame vi si trova in tanta quantità, che anche i Turchi, benchè ignorantissimi della Docimasia e della Mineralogia pratica, e Teorica, ne estraggono gran copia, e vengono venderne buona quantita

[5] Schisto – hrv. škriljevac.

[6] Lovrić, koji je putovao sa našim izvjestiteljem, je bez sumnje Ivan Lovrić, koji je napisao knjigu »Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del signor Abate Fortis, In Venezia 1776, Presso Francesco Sansoni. Hrvatski prijevod od Mihovila Kombola publicirao Izdavački Zavod JAZU pod naslovom: Ivan Lovrić. Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa. Zagreb 1918. Najvrijednije je u djelu Lovrićevom ono što on piše o Morlacima (Vlasima), jer se on rodio usred njihovog kraja, u Sinju.

alle Marine Venete. In questa parte di montagne, che certamente a tempi di Plinio era compresa nella Dalmazia secondo la divisione delle Romane Provincie, io credo più conforme al vero, che debbansi investigare le ricche miniere d'oro lodate da questo Storico, e da altri antichi Scrittori.[7] I Veneziani se adopereranno l'industria, e le perquisizioni necessarie verso i confini, forse vi troveranno minerali in copia, ma non altrove nei monti dell'odierna Dalmazia, che rivolgonsi al mare.

Altro argomento della mia opinione sia il non trovarsi in tutta la Provincia niuna fonte termale, o minerale. Fra i Dalmatini godono, è vero, il vanto d'acque minerali quelle di Verlika,[8] e di Promina.[9] Le prime sono senza verun sapore, se non che quel solo, che hanno le acque ordinarie, se pur ne hanno. Siccome poi le trovano salubri a certe malattie, e singolarmente in coloro, che ancora nascondono nel sangue qualche principio di Lue Celtica, che li fa escire alla cute, e la riempie a salutar crisi di pustule e somiglianti esentemi, così credono questo effetto prodotto da qualche forza straordinaria di quell'acqua, contratta in passando per qualche miniera d'argento, e d'oro. Ma chi non sa, che la miniera d'argento e quasi sempre accompagnata dall'arsenico, che ne mineralizza; e però di qual vantaggio esser potrebbe un'acqua arsenicale; o piuttosto di quante morti tormentose non sarebbe crudel cagione? Altretanto dee dirsi di quella di Promina, che con molto disagio volli portarmi alla sua fonte per rendermi certo della sua qualità. Ma il più singolare mi sembrò, che i Medici istessi, i quali l'avanno (avranno!) (70 r.) certamente saggiata, punto non discordano dal commune pregiudizio; anzi colla loro autorità viameglio lo confermano.

Di fonti, che contengano di acque dotate di qualche sapore non v'ho trovate, che quelle di Sign, volgarmente chiamate Slano-Vode, o acque salse, che in verità sono di sapore salso, e quelle di Spalato, che contengono un zolfo volatile all'estremo, e molto sale marino a base calcarea come sonomi assicurato per una Analisi alquanto più esatta.[10] Il zolfo unito alla materia alcalina del sale vi forma un fegato di zolfo fetentissimo, che talora riesce intolerabile a tutto il vicinato. Altre acque, che io mi abbia ho (sic!) vedute, o saggiate non vi ha in Dalmazia, che contengano qualche indizio sensibile di minerale. Da tutto questo giudico potere con qualche ragione conchiudere, che o non si siano miniere in Dalmazia, o, se vi sono, debbansi cercare a confini della Bossina, doue con più felicità qualche intendente potrebbe tentare qualche fortunata scoperta. Ma se l'esito corrisponde alle brame, temo assai che il Governo intimorito non interponga severi comandi a far desistere; onde i Turchi sempre prepotenti, e inquieti non pretendino quella parte di Territorio

[7] Pisac ispravno kaže, da se ono, što stari pisci, pa i Plinije govore o rudnom bogatstvu Dalmacije, odnosi na Bosnu.

[8] Verlika = hrv. Vrlika, varoš u Dalmaciji.

[9] Promina, gorje u Dalmaciji.

[10] Sumporni izvori u Splitu, koji su navodno naveli i samog rimskog cara Diokle-cijana da do njih sagradi svoju palaču, počeli su se iskorišćavati u svrhu l ječenja reumatizma krajem XIX st. Danas se oni iskorišćavaju na veliko.

vicino troppo a' loro confini, e perdasi a un tempo e miniera, e parte dello Stato. La debolezza nella quale trovansi i Veneti fa, che debbano abbracciare somiglianti vergognosi partiti.

L'altra specie di Prodotti presentati dalla Terra riducoli a due capi, cioè alle Terre, ed ai marmi. Si, che i più moderni, e più esatti Storici Naturali non fanno gran caso della distinzione tra le Terre, e le Pietre, giacchè la loro natura è in entrambi una stessa se siano d'una classe medesima, ne vi è altra differenza, che una accidentale proprie à di trovarsi o in forma solida e compatta, ovvero sciolta, e slegata. Ma qui non trattasi d'esaminare con Poll chimicamente la natura delle Pietre, solamente si parla, descrivendolo, d'un oggetto per que' diversi rapporti, che può auere nel commercio, o nelle arti, overo in altri usi umani. Ciò basti a difesa della presente distinzione. Due specie di Terre meritano qualche menzione; le une appartengono alle argillose, e l'altre alle vitrescenti. Le argille servono a molte arti, e tutte utilissime: ma non abondano gran fatto in Dalmazia. Una fabbrica di vasi di Terra cotta ordinaria, e di Majoliche è stata non ha guari tempo introdotta a Spalato, dall'attività del Signor Moller,[11] e di alcuni suoi compagni. Alcune non felici esperienze avrebbero fatto deporre ad ogn'altro il pensiero di più oltre occuparvi l'opera, ed il danaro; ma una virtuosa constanza va promettendo ognora una più utile riuscita. Le argille veramente non possono molto abondare in una Provincia, dove i monti sono calcarei, e poco spazio è lasciato alla Terra natia, che non (70 v.) può non essere molto frammischiata con la terra calcarea, che le pioggie naturalmente abradono dai monti, e poscia depongono nelle pianure. Pure si trovano argille in Dalmazia quanto possono essere necessarie a fabbricarvi quel vaselame, che d'ordinario si usa nelle famiglie. Tentasi con grande avidità di trovare una Terra porcellanica: e può essere che in qualche angolo non visitato, se ne incontri: ma in quelle parti, dove ho potuto esaminarvi le diuerse terre, non ne ho scorto verun vestigio.

Una Terra bolare, di color rosso sanguigno ho incontrata frequentissima in alcune parti di Lesina, e di Curzola. Lo scoglio dei Lepri[12] in faccia a Gelsa, dopo la pioggia, pare inzuppato di vivo sangue. Ne ho sperimentata la natura con qualche acido minerale, e ben concen rato, e non diede alcun segno d'effervescenza, essendo pura argillosa. Questa può servire a' lavori ordinarj di Terra, che il suo colore non permette di sperarne qualche vantaggio per altre opere più fine. Altre terre in altre parti ho esaminate; ma non mostrano d'essere dotate d'alcuna proprietà, onde riuscire utili alle arti, od al commercio. Solamente il Sal-

[11] Moller, dr Ivan, osnivač i jedan od najistaknutijih članova »Agrarne akademije« u Splitu. On je g. 1767. zajedno sa nekolicinom prijatelja osnovao u Splitu ovu akademiju pod imenom »Societa economica di Spalato« – Ekonomsko društvo Splita. Svrha je ove akademije bila da proučava nove tekovine u poljoprivredi. ribarstvu i trgovini i da ih nastoji primijeniti u Dalmaciji. (G. Novak, Tri naučne odnosno literarne akademije u Splitu u XVIII stoljeću, »Politika« 27–30 III 1940. Beograd; Isti, Povijest Splita II, Split 1962, str. 323).

[12] Lepri, scoglio dei = hrv. Zečevo, 500 m na sjeveru otoka Hvara, na zapadu izlaza iz uvale Jelse i Vrboske, između uvale Maslinice i rta Glavice.

dame diviene in qualche modo utile, e ricercato ad entrambi. Così è dal volgo chiamata una sabbia minuta, e quarzosa di color cenericcio, benchè tirante al bianco, e di grana piuttosto sottile. È molto usata nella fabbrica de' vetri; quindi niuna di queste non vi essendo in Dalmazia, la sabbia però è tutta trasportata a Venezia dove ne fanno grandissimo uso nelle Vetrarie di Murano. Al presente non si fa uso, che di quella di Lissa; forse perchè vi è commodo il trasporto dalla terra al mare. Scavasi in un monte, che giace tra le due Terre di Lissa, e Comisa, rivolto verso Nord, e vi si trova in grande quantità. Sono gia molt'anni, che si estrae questa materia, e però lo scavo è molto ampio. In esso si entra per tre o quattro bocche aperte a rincontro di Sud, e si gira per varj stuoli quasi un miglio. La direzione dello scavo si fa contro Nord, e inclinata verso le radici del monte. Siccome la materia è molto friabile, e facile a disciorsi anche dentro il seno della montagna, così è molto pericoloso il lavoro, onde si teme ognora, che non precipiti la volta all'improvviso. Hanno tentato di porvi qualche riparo lasciate frequenti colonnette, che la sostengano, e sono tutte all'incirca un passo distanti l'una dall'altra. Ma la materia essendo così poco legata insieme, non ardirei di troppo trattenervimi dentro quando vi si lavora. Anche gli stuoli sono molto bassi, e però più facilmente sono retti, onde non piombino a darvi morte, e sepolcro ad un ora a chi sgraziatamente vi si trovasse in tale orribile circostanza. Io vi fui in giorno di Festa e ne girai buona parte scortovi dal fumoso lume di sapino, il più ordinario torchio di questi paesi. I lavori sono diretti senza metodo, e a capriccio de'scavatori, che girano or qua, or la dove li guida la loro fantasia. Quindi vi vuole qualche uomo pratico, che guidi per questo Labirinto di stuoli, che non hanno in se stessi uerun contrasegno a (71. r.) potere illuminare chi v'entri, onde possa uscire. La guida, che mi fu data, milantavasi con franchezza di sapervi girare a talento di chi volesse uederla tutta, ma entratovi alcune centinaja di passi un poco addentro, mi accorsi dell'ignoranza di costui, che troppi segni mi diede d'incertezza, e di dubbietà, e tosto gli comandai di tornare addietro: allora non valse più oltre celarsi quel gaglioffo, e se la direzione de'stuoli ognora all' ingiù non mi rendeva avvisato della certa strada ad uscirne camminando sempre all'insù, forse m'avveniva di douermi avvolgere lungo tratto per quelle oscure bolgie, finchè la guida, o, a dir meglio, la buona sorte ne auesse scorto il cammino, fin là dove il lume del giorno ne rendesse certi della uscita vicina. I Lissani non godono, che piccolissima parte del tenue frutto di questa miniera, che alcuni Mercanti di Venezia sonosene fatti investire; e a loro spese la scavano: cosicchè agli abitanti altro non resta, che il tenue guadagno del trasportare il Saldame dal monte al porto, dove è caricato. La distanza vi è di poco oltre a due miglia Italiane, e i muli trasportano tutta la materia necessaria alle fabbriche di Venezia, che riducesi a pochi Bastimenti ogni ano. È mirabile la tessitura del monte, donde scavasi il Saldame. Questo forma quasi il nocciuolo, che al di fuori tutta quasi la corteccia e di pietra calcarea lenticolare ordinaria a monti Dalmatini. Osservai, che questo

fenomeno, accennato qui rispetto a un monte solo, può ammirarsi anche in grande rinovato dalla natura: poichè oltre l'auervi molti monti, che, come quello di Lissa, son tutti nell'interno di Sabbie vitrescenti, mentre nel esterno son ricoperti d'un sasso duro, e calcareo, altri moltissimi calcarei esteriori circondano gl'interiori di natura vitrescente, essendo tutti di Graniti, di Porfidi di Schisti, e somiglianti la Teoria della Terra può trarne qualche lume, e il sistema di Mr Beaume qualche nuovo argomento di conferma, cioè del cangiamento della materia vitrescente in calcarea, e viceversa; necessaria conseguenza, o presupposto utilissimo a sostenere l' origine dei monti ordinarii derivata dal mare, anzi dai viventi marini.

Il gesso volgare o Gipso de'Naturilisti v'è in alcuni luoghi molto frequente. A Comisa[13] nell'Isola di Lissa vicino al mare ve n'ha dei massi di enorme grandezza ed è della specie del fibroso (Gypsum Styrium) e sonovi sparse, e frammischiate alcune laminette di materia vitrea, e nera somigliante al Kaol. Inoltre vicino ai massi di Gipso sonovi altri d'una materia non molto dissimile dal Basalte, e sembrano gran pezzi di qualche colonna Basaltina infranta. Il ferro vi abonda, ma non a segno da potersene sperare qualche vantaggio ripurgandolo, mentre non vi è nella necessaria quantità. Nelle vicinanze di Sign, in Morlacchia[14]

[13] Comisa, hrv. Komiža na otoku Visu. O geološkom i petrografskom sastavu Komiže i njene okolice mnogo se istraživalo i pisalo. Spomenut ćemo samo: Hauer F., Prehnit v. Comisa auf der Insel Lissa, Verhandlungen der k. k. geol. Reichsanstalt, Wien 1867, str. 80; Hauer, Dialogit v. Comisa, o. c. str. 121; Kišpatić, Eruptivno kamenje u Dalmaciji, Rad JAZU CXI, Zagreb 1892; Parona C. F., Le rudiste del Senoiano di Ruda sulla costa meridionale dell'isola di Lissa, Atti R. Accad Sc. Torino, vol. 46; Martelli, Osservazioni geografico-fisiche e geologiche sull' isola di Lissa, Roma, Soc. geografica italiana, Fasc. V, str 10 ss; Salopek, O razvoju trijasa na otoku Visu. Geografski Vestnik, Ljubljana 1926, st. 1/2.; v. G. Novak, Vis, Zagreb 1961. str. 8.

[14] Morlacchia – Morlački kraj. Tim imenom redovito nazivaju i Mlečani, a i drugi, koji obilaze Dalmaciju njenu Zagoru, tj. sav kopneni dio Dalmacije, koji ide od bila primorskog gorja ili primorskih bregova pa do granica Bosne i Hercegovine. Istim imenom naziva se i kraj, koji nije odijeljen gorama ni bregovima, kao npr. Ravni kotari, ukoliko je do god. 1699. bio pod Turskom vlašću. Ime samo potječe od »Morlaka«, koje dalmatinski primorci bez izuzetka nazivaju hrvatskim jezikom »Vlasi«. Svi oni govore danas hrvatskim jezikom, a tako su govorili i u doba, kada naš izvjestitelj obilazi Dalmatinsku Zagoru. Međutim još i u XVI stoljeću razlikuju Mlečani Morlake od Hrvata. Ali nam nigdje nisu zabilježili da su tadanji Morlaci govorili drugim jezikom od Hrvata u Dalmatinskoj Zagori. Problemom »Vlaha« pozabavili su se mnogi pisci u posljednje vrijeme. Oni su obradili »Vlahe« u Bosni i Hercegovini, u Srbiji, u Makedoniji, u Rumunjskoj i Grčkoj, koji su sačuvali svoj poseban jezik, koji je neka vrst romanskog jezika, a govorili su i o dalmatinskim Vlasima (Morlacima).

Pored sve brojne literature i dubokih studija nije pitanje Vlaha uopće još ni iz daleka riješeno, a pitanja dalmatinskih Vlaha, Morlaka, još manje. Rekao bih, da je pitanje dalmatinskih Vlaha najbolje uočio P. Skok u svojem prikazu »Češka knjiga o vlaškom pravu«, i ja bih se s njegovim konstatacijama, osim one o Sinjanima, kako nazivaju Primorce složio. Dalmatinski Vlasi nisu nikakva romanska narodnost, mješavina starih Ilira i Romana, koji su pred Hrvatima izbjegli u gore, nego su oni ono stanovništvo, većinom srpskog porijekla, koje su Turci naselili na ispražnjen teritorij dalmatinske Zagore, iz koje su prijašnji stanovnici, Hrvati, izbjegli pred Turci-

avanzando contro Nord-Est uerso le Cettina tutto è Gesso, e quelle collinette son tutte di questa pietra. (71 v.) Egli è a cristalli, e quindi i Morlacchi chiamano quei luoghi Slane Stine, o pietre salse, dalle f gure non molto distante dalla cubica del sal marino, o del color bianco, in che lo pareggia. Alcuni pezzi mi furono regalati, che sono pellucidi, e pajano accostarsi alla specie di Gesso, che chiamasi: Gypsum Glacies. Si penerà forse a credere una uerità troppo evidente, perchè troppo commune, che i Dalmatini nelle loro fabbriche facciano uenire altronde il Gesso e per lo più usano di quello dello Stato Pontificio, doue ve n'ha grandissima copia sulle colline del Bolognese, e giù seguendo fin oltre a Rimini. Avendone essi tanta quantità nella loro Provincia niuno nol tocca, e spediscono incautamente fuori dello Stato il loro argento a provedersi que' generi, che sono di si grand' uso, e insieme si facili ad ottenersi dentro a loro confini. Il Governo dovrebbe porvi riparo: ma sono solamente pochi anni che in Dalmazia si conobbe, che questa pietra era il Gesso tanto usato a fabricare. Del resto non se ne conosceva neppure la natura.

Qualche indizio di Miniere di Pece, da altri chiamata Pisasfalto, ho incontrato in più luoghi. Nell' Isola di Bua[15] dalle fenditure d'un sasso

ma na Primorje i otoke. Kako su to stanovništvo (‚svoje kmetove') Turci nazivali »Vlasima«, nazivali su ih onda i Primorci Vlasima, odnosno Mlečani »Morlacchi«-ma. Kako je pak do toga došlo obrazlaže P. Skok u spomenutom svom prikazu Kadlecove rasprave. Ukoliko je postojala neka veza između ovih od Turaka doseljenih pojedinih »vlaških« porodica i balkanskih Aromuna spomenuti lingvisti napose navode. Međutim ovi se dalmatinski Vlasi, Morlaki ne smiju identificirati sa Vlasima. Morlakima, kojih ima u Dalmaciji i prije nego su Turci u nju prodrli, jer mi nalazimo Vlaha u Hrvatskoj i u XIV stoljeću, a jedan se čak spominje u oporuci Petra Crnoga u Splitu god. 1089, kad je taj Vlah kupljen od Kotorana. U Cetini se god. 1345. spominju Vlasi (Olachy) i razlikuje ih se od Hrvata. U istom XIV stoljeću nalazimo Vlahe oko Knina, u XV u Krbavi, zatim na Zrmanji, na Krku, Hrvatskom Primorju, u Lici, ima ih i u Istri prije toga vremena. Međutim nama nije ovdje do toga da pokažemo porijeklo i proširenost Vlaha. Morlaka, nego samo to, da su u doba, kada naš izvjestitelj obilazi njihove krajeve Mlečani i stranci Morlakima nazivali sve stanovnike dalmatinskoga Zagorja, bez obzira na porijeklo ili vjeru. Kako je ovo pitanje još uvijek neriješeno, a ponekad poprima i polemički prizvuk, upućujem ovdje na najistaknutiju literaturu:

P. Skok, Češka knjiga o vlaškom pravu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo XXX – 1918, Sarajevo 1919, str. 295 ss.; P. Skok, Iz rumunjske literature o balkanskim Vlasima, Glasnik Skopskog Naučnog Društva, knjiga II sveska 1–2 str. 297 ss.; knjiga III, 1, str. 293 ss.; Jireček, Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa, Sitzungsberichte der k. böhmischen Gesellschaft der Wiss. Prag 1879; K. Kadlec, Valaši a valaške pravo v zemih slovanskyh a uherskyh, Prag 1916; T. Peisker, Die Abkunft der Rumänen, Zeitschrift der hist. Vereines für Steiermark XV (1914), str. 160 ss.; Gjurgjev, Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1940.; T. Kapidan, Meglenoromânii, I, Istoria si graiul lor (Meglenski Rumunji, njihova povijest i njihov govor«, Bukurešt 1925; Isti, Romanii nomazi, Studiu din viata Romălilor din sudul Peninsulei balcanice, Cluj 1926 (Rumunji nomadi, izučavanje života Rumunja na jugu Balkanskog Poluotoka); Silvij Dragomir, Vlahii si Morlacii, Studiu din istoria românismului balcanic, Cluj 1926. Ovaj posljednji pisac posvećuje cijelo jedno poglavlje Morlacima u Dalmaciji i jedno Vlasima u Istri.

[15] Bua, isola di = hrv. Čiovo, otok odijeljen od Trogira uskim kanalom preko kojega je načinjen pokretni most koji spaja Čiovo sa otočićem, na kojemu se nalazi grad Trogir.

calcareo vi geme ne' mesi più caldi in pochissima quantità. È ridicolo quanto della sua quantità scrive il Fortis ne' suoi viaggi. Fece ritrarne il disegno di quel sasso, e ne parla con ampollosa iperbole. Le Pece nera, è d'ottima qualità, che nella State vi stilla, tutta raccolta con gran diligenza può ridursi a poche libbre. È curiosa quella parte della sua leggenda dove la presenta al Governo, come una miniera da farsene un gran commercio, e da provvederne l'Arsenale di Venezia. I fini di tanta esaggerazione son noti a Traù. L'Isola di Bua è stata donata dalla liberalità del Principe in buona parte al Vescovo di questa Città, che ne distribuisce i terreni a que' particolari, che sentonsi voglia, e forze a coltivarli. Quindi la Miniera pretendevasi, che aspettasse al Vescovo istesso, benchè alienata, perchè situata in fondo d'un particolare, che lo aueva comperato. Quel Prelato accorto a migliorare le rendite della sua Mensa, voleva, che il Governo s'invogliasse della miniera, e ne prendesse il possesso, esentandone in compenso il Vescovo dal pagare la Decima dei frutti delle sue Terre, e quindi con poca Pece veniva ad accrescere della Decima parte le sue entrate. L'ospite albergato generosamente da questo dotto Vescovo cercava di ricambiarlo a spese dell' Erario Pubblico. Ma dopochè qualche Dalmatino ha preteso convincere il Fortis di molt' altre inesattezze nella sua Opera, e dopochè il medesimo scrittore ha dimostrati col fatto insussistenti certi progetti sulla Pesca, il Pubblico è entrato in qualche diffidenza di molte sue osservazioni, e perciò si rese molto malagevole di poterlo così grossamente ingannare. Qualche Cittadino di Traù spetò, che scavando d'intorno al sasso, donde gemeva la pece, si potesse rinvenire il rivolo, per cui scorreva fino alla pietra, e forsanche la fonte abondante, dove traeva principio: ma vi ha speso la fatica, e l'opera (72. r.) inutilmente, e null'altro vi incontrò, che uno spato fibroso misto ad arena giallognola, e desistè dal lavoro ben presto. Nell'Isola della Brazza non molto lontano da Scrib evvi un piccol tratto di monte, il cui sasso tutto è impregnato di questo medesimo bitume, e n'è sensibile l' odore all' intorno ne' giorni estivi; anzi vi geme allora più liquido il bitume. Stroffinata alquanto la pietra esala il gravcolente fetore della Pece commune molto sensibilmente. Chiamanla volgarmente pietra Pegolota, perchè così ripiena di Pegola. Anzi mi ricorda, che girando intorno all'Isola di Bua, doue volge a Mezzodì nel mese d'Agosto, vidi in qualche luogo la pietra segnata vi ancora di questo Pisasfalto. Più utile certamente sarebbe lo Scavo non lungi dal villagio di Cocorich nella Provincia di Narenta, o molto vicino a suoi confini. In un vallone, che vi è prima di salire a Vergoraz la terra tutta vi è impeciata, ed i sassi anch'essi rivestiti, e compresi dalla medesima materia. Ne raccolsi uno, che sembravami un sasso alla sua figura, e alla durezza, ed era di colore fosco-cenerognolo, ne misi un pezzetto sopra i Carboni ardenti, e tutto fu disciolto spirando un gravissimo odore di Pegola, e Zolfo, e lasciò alla fine alquanto di Cenere sulle Bragie estinte. La copia di questo Fossile sembra di qualche momento, che tutto il terreno all'intorno ne' calori più ardenti della State si vede gemere stillare, e ribollire di esso. Forse uno scavo ben diretto,

e niente precipitato lentamente procedendo dietro i filoni della Pece potrebbe guidare a riconoscere le vene, e la sorgente di questo corpo combustibile, e con qualche frutto trarlo all'aperto. Il vecchio Voivoda della villa[16] il Pervan mi narrò, che una volta eravi uno scavo stabile, ed ogni anno ne estraevano buona quantita di Pece. Ma veggendo gli abitanti, che il paese era in pericolo di ricadere sotto il giogo dei Turchi; perchè costoro non venisseno una volta a goderne di tutti i vantaggj, precipitarono molta terra dentro al fosso, e vi seppellerino (sic! treba biti »seppellirono«), la direzione del Fossile, onde ne restò eziandio perduto il frutto, che prima se ne ritraeva. La memoria sarebbe forse affatto ignorata, o almeno una incerta tradizione troppo debolmente la conserverrebbe a farla credere, se la natura istessa non ne rendesse istrutti, ch'ivi certamente è nascosa molta Pece. Il vecchio Voivoda aueva gran voglia di tentare di riaprire questa miniera, e se non fosse utile al suo interesse lo scavo, lo sarebbe almeno per acquistare qualche lume più chiaro sopra tale oggetto. Peraltro non credo, che ve ne sia una quantità smisurata; che attesa l'estensione del terreno, e le cagioni del Fenomeno non mi posso persuadere, che grandi ricchezze, o sommi vantaggj ne potessero ricavare i Dalmatini, o qualche loro Arsenale. Sembrani molto probabile, che dai vegetabili lungamente sepolti, e imputriditi derivi questa Pece, come avviene delle (72 v.) delle Torfe,[17] dei Litantraci,[18] dei Petrolei,[19] e degli altri Bitumi.[20] Quindi le qualità della Pece sarà in ragione della quantità de'Vegetabili ivi sotterrati. Ne questi potendo essere in gran copia per la strettezza del vallone rinserrato d'ogni intorno assai dappresso dai monti. Sarà assai verisimile, e fondato il conchiudere che non potrebbesi sperarsene un capo assai ampio di commercio derivante da questo Fossile. Altra miniera di Torfa o di Litantrace m'avvenne di vedere non molto lontano da Sign a piedi del monte, che sta rimpetto a questa Terra dalla parte di Sud-ov-est. Ella è una caverna tutta ripiena d'una terra nerissima, che ha un odore bituminoso, e sulfureo; presine alquanti pezzetti, e posti sopra Carboni ardenti vi si accesero con qualche difficoltà, perchè erano ancora inumiditi. Non può esservi alcun dubbio, che questa sostanza infiammabile non vi sia in buona quantità, e non possa essere di qualche utile uso a quegli abitanti, quando volessero usarla per certi lavori. Ora è oggetto di sola curiosità, e ristretta ancora a pochissimi, che per tai cose i Morlacchi non si commovono gran fatto.

Dietro le Rive del torrentello Gipalovo-Vrilo tutte le sponde sono a strati pieni di chiocciole marine calcinate, e formati d'un argilla mista a molta materia bituminosa; e gittata sul fuoco coll'esalante odore sulfureo-bituminoso rende certi gli astanti dell'esistenza di qualche materia

[16] »delle Torfe«. U originalu je dvaput napisana riječ »delle« što je bez sumnje pogreška pisara odnosno samog pisca zbog toga što fol. 72 r. svršava sa »delle«, a 72 v. počinje sa »delle«.

[17] Torfe, le = dijalektalno prema njemačkom Torf. U tal. književnom je jeziku »torbe«, »torba« = hrv. treset, materija koja je nastala u močvarama od korjenja i drugih dijelova fosilnoga drveća, ponajviše močvarnog.

infiammabile in quella Terra. Non ha molto, che sotterra vi si accese il fuoco, e al dire di quegli abitanti vi durò assai tempo, e da se medesimo s'estinse. Ora tra uno strato, e l'altro di questa sostanza restano ancora le uestigia del fumo crasso, che ne sortiva, e tutto il letto del torrente si vede sparso di certa cenere nera, che ancora va uscendo di quelle fenditure. Gli alberi all'intorno ne furono inceneriti, e pareva un piccolo Vulcano, che vi si fosse d'improviso infiammato. Basta questo piccolo dettaglio, che non vo'abusarmi dell'altrui pazienza entrando a trattare fisicamente di questo fenomeno, che sembra sufficiente, quanto ne ho qui detto, a comprenderne le sue circostanze. Io anzi m'affretto a parlare delle Pietre, e de'Marmi, alla classe de'quali io doveva riportare quanto alquanto più sopra ho detto del Gipso; ma che sarà bene avvertire questo sbaglio per non confondere le materie. Le Pietre formano un grandissimo articolo della Provincia montuosa della Dalmazia; ma altretanto ristretto rispetto agli utili, che se ne possono ricavare. Tutti i monti sono d'ordinario di pietra calcarea lenticolare commune, e a poco altro può servire, che a formarne della calce, e usarne a fabbricare le case. Io amo la Dalmazia, ma più amo (73 r) verità, però non ho mai incontrato in essa quella copia e quella varietà di Marmi, che alcuno vi trovò, realizando per istrana maniera i suggerimenti della sua fantasia, e loro dando ne'suoi scritti una fisica esistenza. Sarà sempre un Problema molto inviluppato pe'Commentatori di Plinio quel suo detto »Tragurium marmore notum«.[21] Han tutti cercato dei Marmi nei contorni di Traù sula scorta del dotto Naturalista, ma non l'han mai trovato, che nel suo testo. Tutti i monti all'intorno di questa Città sono d'una medesima pietra, ed è molto lontana di godere il pregio di fino marmo. Sonovi è uero le vestigia d'una lapicidina assai ampia e alcuni si lusingano, che al tempo, nel quale fiorivano i Romani la pietra avesse il vanto di marmo, o perchè tale ne fosse la sua natura, o perchè i Romani elevassero la natura delle pietre volgari alla più stimabile di fino marmo. Tai ragioni son troppo deboli, perchè meritano più lunga confutazione. La pietra, ond'è fabbricato il Duomo[22] della Città, ed altri edifizj pubblici, e privati, e la stessissima di questo monte, ove esistono le si chiare vestigia, che vi fosse una cava di pietre assai frequentata. In tutto il resto del Continente non ho incontrate cosa di riguardo in questo genere. Nell'Isola di Curzola, o ne'contorni scavano una pietra bianca e tenera, facile a staccarsi per la sua palese stratificazione, e se ne fa uso grandissimo in tutta la Dalmazia per fabbricarvi le case. Quan-

[18] litantrace = kameni ugljen.

[19] petrolei = (bitumen sličan nafti), petrolej, kameno ulje.

[20] bitumi = bitumen, paklina (zemljana smola).

[21] Plinije u svojoj Historia Naturalis kaže za Trogir: »Tragurium civium Romanorum marmore notum« (Plin. Hist. Nat. III, 22; ed. Teub. Lipsiae 1870, str. 152).

[22] Il duomo della Città – gradska katedrala. Trogirska katedrala, jedna od najljepših arh tektonskih spomenika Dalmacije početa je da se gradi u XIII stoljeću i gradnja je nastavljena u XIV. Portali katedrale nose datume 1213 i 1240. Ovaj je posljednji izradio trogirski majstor Radovan.

tunque ne trasportino molte barche, pure vien pagata a prezzo si vile, che pochissimo guadagno ne risulta a quegli scavatori.

I marmi sono rarissimi, che la Natura per riguardo alla Dalmazia serba una monotonia singolare rapporto alla grande estensione delle montagne di questa Provincia. In Morlacchia, tra tanti sassi, che ho visitati, solamente vicino a Knin ho incontrato in una falda del monte Verbnik un poco di Granitello, ma questo ancora inetto ad ogni uso, perchè ridotto ad una pasta tenera, e friabile, e sembra piutosto Terra che pietra. Nella valle di Mutch sul territorio di Spalato, ne' colli, doue giace questo villaggio situati a Nord-Est della stessa valle, ho potuto vedervi un sasso che vi è frequente, composto d'una breccia bianca, e vinata, che in molte parti ammetterebbe la politura del marmo, ed è probabile, che 'scavandosi più addentro, i colori divenissero più chiari, e più vivi, e se ne avesse un buon marmo. Ma quanto ho potuto osservare è in pochissima quantità, e le colline sono assai basse e poco estese. I marmi ora divenuti più famosi in Dalmazia son quelli di Gelsa dell' Isola di Lesina.[23] La loro quantità, è, a dir uero, alquanto più considerabile. La sua natura è d'una pietra brecciata a macchie bianche, rosse, e vinate. Tutto il suolo (73 v.) doue giace fabbricata quella Terra, e tutto l'intorno a piedi del monte, altro non presenta, che questa pietra. Si perde di vista sotto il terreno delle campagne di Verbosca e di nuovo si scopre ne' contorni di Cittavecchia. Alcuni ne hanno scavato qualche copia, e sonosene serviti ad ornamento di qualche Altare. Anzi il Maggiore della Chiesa di Gelsa[24] è tutto fabbricato di questo marmo; il quale peraltro e difettoso in ciò, che i diversi pezzetti della breccia non sono sempre ben legati insieme, e formano alcune ineguaglianze, che ne scemano ili pregio. Forse il più interno sarà ancora più perfetto, e scavandosi più addentro troverebbesi a miglior condizione la pietra. Nello Scoglio di S. Andeea[25] circa diciotto miglia Italiane distante dell' Isola di Lissa verso Sud-Ovest-Sud vi ha molti pezzi di buon marmo. Il brecciato bianco e rosso riceve un ottimo pulimento, ed è di grana fina, e eguale. Un altro pure bianco di latte, che è della stessa qualità, che lo statuario salino; ma è durissimo a lavorare, e lo scalpello a grande stento può investirlo, e ridurlo alla forma, che si desidera. Restano ancora i vestigj d'una cava di questi Marmi, che sono quasi del tutto esausti, e tanto solamente ne rimane, quant'è sufficiente a far intendere che v'erano una volta in maggiore quantità. Altri pezzetti di pietre

[23] Gelsa dell' Isola di Lesina = hrv. Jelsa na otoku Hvaru.

[24] il Maggiore della Chiesa di Gelsa = hrv. Veliki oltar jelšanske crkve. Pisac misli na župnu crkvu u Jelsi.

[25] S. Andrea, San Andrea = hrv. Sveti Andrija, Svetac, otok na zapadu otoka Visa, od njega udaljen kakvih 18 milja, visok u najvišem svom dijelu 311 m, bez ijedne uvale, nastanjen još u neolitu, povremeno pohađan u doba grčke kolonizacije ovih otoka, u rimsko doba i u doba srednjega vijeka, kad je na njemu sagrađen jedan benediktinski samostan, danas u ruševinama. Danas živi na njemu nekoliko porodica, koje se bave zemljoradnjom i ribarstvom. (G. Novak, Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora, sv. I. – Građa za gospodarsku povijest Hrvatske knj. 4; JAZU, Zagreb 1952. str. 27).

marmore veggonsi or qua, or la staccati, e dispersi da non farsene gran caso, e meno uso. Il presente Provveditor-Generale ha mandato ordine ad ogni luogo, che mandinsi a Lui tutte le mostre de' marmi, che può fornire ogni Territtorio, e ne spera qualche utile alla Provincia. Chi sa, che un qualchuno in Venezia fattosi a descrivere tutti questi marmi non istampi una dell'Opera sopra i Marmi Dalmatini, e il mondo creda, che vi siano in Dalmazia de' monti interi di essi; mentre non vi sarà mai stato altro, che quel pezzetto, il Cielo sa per quali, e quanti accidenti transferitovi.

Alcuni pezzi d'Agata finissima mi furono mostrati; ma si ravvolge dentro le venerabili tenebre d'un altissimo Mistero il luogo, dove furono trovati; ed io non posso dirne di più, che auerli veduti. La Selce, o sia Petro-Silex[26] in molti luoghi frequentissima; vicino a Traù nell'Isola di Bua, e sul Monte Marian nelle vicinanze di Spalato se ne trovano de' gran pezzi di varj colori incastrati dentro a gran massi di pietra calcarea. Nell'Isola di Curzola ne ho ueduto qualche tratto, che è ripieno di Focaje, e alcune recano vestigj di corpi marini.

Questo è quanto ho potuto scorgere in quelle parti, che viaggiai non parlando che da quanto ho ueduto co' miei occhi medesimi. Ne credo, che nel restante siavi molto di più benchè sogliano i Dalmatini per questa parte ampliare piuttosto per la meraviglia questi ogget i, che nasconderli, come alcuni altri, per gelosia. Però sia detto abbastanza de' Prodotti della Terra per passare a quelli del Mare. (74 r.)

DE' PRODOTTI DEL MARE DI DALMAZIA

(74 r.)

Il Mare presenta alcuni capi a Dalmatini, onde impiegare, con vantaggio la loro industria. Trovano in quello due diuersi generi di corpi, l'uno oggetto di commercio al Lusso, ed al capriccio, l'altro al consumo, entrambi utili assai in se stessi, perchè prodotto di quest'acque, ne richieggono ajuti forestieri a perfezionarli. Se i Dalmatini sappiano, o no usarne, come converebbe meglio al loro interesse, può argomentarsi da quanto sono per dire trattando di essi. Merita la materia che prima si parli del Corallo:[27] giacchè del Pesce dee farsene un articolo a parte.

[26] Selce, la = hrv. kremen, lat. silex, nalazi se u neolitskim naslagama dalmatinskih spilja, a i u kasnijim, sve do u rimsko doba. Služio je za oružje i oruđe (strijelice, noževi, oštrice za koplja, strugalice itd.; v. G. Novak, Prethistoriiski Hvar, JAZU. Zagreb 1955, passim i T. CXXXIX, CXL, CXLI, CXLII. CXLIII; Isti, Hvar kroz stoljeća, Zagreb 1960, str. 12 ss.; Isti, Markova spilja, novo nalazište neolitske obojene keramike, Arheološki radovi i rasprave I. Zagreb 1959, passim i T. XXI. XXII; II., Zagreb 1962, passim i T. XXIX, XXX, XXXI, XXXII, XXXIII; J. Korošec, Danilo, JAZU, I 1958. str. 27 ss.; II Zagreb 1958, T. VII–XI i LIII–LVI. – V. M rosavljević, Jamina Sredi, Arheološki radovi i rasprave I, Zagreb 1959, str. 158. T. VIII; Isti, Impresso – cardium keramika na otocima Cresa, Lošinja Krka: Arh. radovi i rasprave II, Zagreb 1962 str. 195. – Š. Batović, Neolitsko nalaz šte u Smilč ću. Diadora II, Zadar 1962, str. 41; Isti, Neolitski tragovi u sjevernoj Dalmaciji, Radovi Instituta JAZU u Zadru, knj. 2., Zagreb 1955. str. 394–397).

Ommesse tutte le quistioni tanto celebri sulla natura del Corallo, giacchè a me appartiene parlarne, non come Naturalista, ma come Politico, osservo primamente che da gran tempo era noto in Dalmazia, che nei Scoglj, e nelle rupi, che sono ricoperte da frutti del mare, se ne trovava di buona qualità e in gran copia. I Pescatori andando in traccia del pesce, doue più abonda il pascolo ad essi grato, e spinte le loro reti uerso quella parte, doue al pesce intimerito, e fuggiasco era intercluso ogni scampo, urtarono con esse in alcuni rami di corallo, e benchè con danno delle reti le prime volte, pure se n'ebbe qualche compenso da pezzi staccatini, e grande poscia riuscì per la scoperta, che si fece di questo ricco prodotto. Esso per molti secoli lasciato intatto v'era cresciuto, e moltiplicatosi in considerabile quantità. Giace questo corpo attaccato alle rupi doue vegeta o cresce sotto le acque del mare, e talvolta fino a cento piedi sott'acqua piacesi di stendere i suoi rami. Trova pascolo confacente, o luogo addatto alla sua natura sulle Spugne ancora, e sulle chiocciole marine, e n'ho alquanti pezzetti che appunto a corpi simili sono attaccati. Il sasso, doue più d'ordinario incontrasi, è riuestito, e intonacato da mille corpi stranieri si della classe de'Vegetabili, che degli Animali; e credo, che più oltre indagandosi le cose con osservazione più attenta, vi si trouerebbero molti altri Zoofiti, quasi altretanti anelli, onde dagli Animali viventi si va passando ai Vegetabili con una gradazione sensibile, è vero, ma fina assai, e minutissima, e il celebre Bonnet[28] incontrerebbe assai oggetti, onde stendere viappiù le sue idee, e quelle communicarci più minutamente della Natura. Se il Sig^{r} Donati avesse potuto più addentro penetrare, avremmo avuti altri mezzi; ma le sue circostanze non gli permisero più oltre che un breve Saggio. V'ha più specie di Coralli, e tutti si trovano ne' mari di Dalmazia. V'ha il bianco, v'ha il Nero, v'ha il Rosso. (74 v.) Sonovi molte Madrepore, e di varie specie. Il nero vi cresce, e pullula e ramifica più ampiamente, che gli altri, e ne ho io stesso veduti de' grossi pezzi e ramosi stranamente. Se i Rossi colla lore (sic! sigurno »loro«) figura s'assomigliano assai alle piante, i Neri lo sembrano interamente. Il Bianco non cresce tanto e meno ancora il Rosso. Talvolta il Nero nel suo tronco ha tre o quattro polici di diametro. L'abondanza maggiore del più prezioso, e del più ricercato, cioè del Rosso incontravasi ne' Scoglj di Sebenico: benchè in tutte le isole se ne trovasse eziandio per tutto quel tratto, che stendesi dal Quarnero fino Corfù; e probabilmente segue ancora nell' Egeo fino a Costantinopoli. Tutti i dirupi che sprofondansi in mare lungo il litorale, e sulle coste delle tante Isole, che lo distinguono o se ne estrasse buona quantità, o ne apparuero vestigj.

I Dalmatini conobbero il tesoro, che avvevano; ma ne ignoravano sempre, e tuttora ne ignorano i mezzi ad estrarlo: però chiamano i

[27] O hvatanju koralja na istočnoj obali Jadranskoga mora v. G. Novak, Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora I. Otoci Vis i Hvar, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 4, JAZU, Zagreb 1952, str. 135–137.

[28] Bonnet, Charles de, prirodoznanac i filozof, rod. 13. III 1720. u. u Ženevi 20. V 1793. Jedan od najistaknutijih prirodoznanaca svoga vremena.

Pugliesi[29] ed i Calabresi[30] spertissimi in quest'arte, e ne li staccano a forza dagli Scoglj, dove sono strettamente abbarbicati, con certo stromento, che usano a tal uopo. Questi stranieri restavano lungo tempo possessori di questo ricco prodotto, che essi soli per conto loro lo pescavano pagando solamente una piccola ricognizione al Veneto Rappresentante del Territorio, doue pescavano; e i Dalmatini lasciavanli chetamente arricchire de' loro prodotti; senza sentirsi punto nulla stimolati dal loro esempio. Fattosi un calcolo così all'ingrosso, credesi, che siensi pescati Coralli del valore di sessanta mila Zecchini: e due terzi di questi almeno tornarono a profitto di quegli forestieri: Finalmente scossi per l'altrui guadagno i Dalmatini ebbero ricorso a Venezia, perchè fosse dal Governo proibita questa pesca ad ogn altro, che non fosse nativo, o abitante di Dalmazia. Fù al tempo stesso lusingato il Governo, colla proposizione d'un Appello esclusivo anche a Nazionali, e però fu mutato il progetto. I Pugliesi non troppo s' addolorarono perchè già le Coste erano quasi esaurite di Coralli, e siccome erano necessari per la loro perizia in quest'arte, così ebbero almeno il certo vantaggio della ricompensa delle lore fatiche. Al presente un certo Gabiani di Sebenico ha levato per alquanti anni questa Ferma, e senza suo consenso non può alcuno esercitare la pesca in tutti que'mari che diconsi soggetti alla Repubblica. Mediante certo sborso egli l'accorda a chiunque la chiede. Ora son pochi, che si azzardano d'esercitarla perocchè dopo d'auerla esaurita con tanto loro vantaggio i Pugliesi, appena si trovano le sorgenti, dove il Corallo si moltiplica. Talvolta passa una intiera stagione senza che possano (75 r.) ritrarne molto vantaggio, o almeno equivalente alle spese, che seco importa. Son necessarj almeno otto uomini per ogni ordigno (che essi chiamano la machina usata a staccare il Corallo, e trarlo fuori dell'acqua). Sei accompagnano col Remo la Barca, e due maneggiano la machina. Quindi la spesa monta almeno a un Zecchino per ciascun giorno. Accostansi a quello scoglio, dove sperano trovarvi buona ventura, e calano al fondo questa machina, indi collo sforzo più grande de' remi atto a vincere il fioto del mare più violento, dove incontra la resistenza dello scoglio e si ristette sopra se medesimo, tengono ferma la barca incontro ad esso; mentre al tempo medesimo que' due, che vegliano all'ordigno, lo calano sotto le acque e appressatolo al sasso, lo tirano su con violenza e con gran forza premendo contro dello scoglio, onde vaglia staccare forzatamente quanto se gli oppone. Perciò è fatta la machina con tale ingegno che forma quasi un sacco: la sua bocca da quel lato, che volgesi contro il sasso, a strapparne il Corallo, è armata d'una grossa lamina di ferro, e aguzza, onde vinca più facilmente la opposta resistenza. Il corpo della machina è tutto tessuto di filo di ferro ben gagliardo, e formato a rete, e atto a contenere quanto

[29] Pugliesi = hrv. Puljizi stanovnici Puglie, Apulije, u pisčevo doba pokrajine Napuljskog kraljevstva. Danas se Puglie naziva cijeli kraj od Monte Gargano do rta Santa Maria di Leuca, i u njemu ima nekoliko provincija.

[30] Calabresi-hrv. Kalabreži, stanovnici Calabrije, pokrajine, u doba našeg izvjestitelja, Napuljskog kraljevstva, koja obuhvata krajni jug Apeninskog poluotoka. Danas Calabria.

di solido vi cade dentro mentre permette l'uscita all'acqua, che per i fori facilmente scorre. Tratta dal mare questa machina si vuota dentro alla barca, quanto vi si trova; indi scelgono quei pezzi di corallo, che trovano framischiati a mille altri differenti corpi, che naturalmente vengono svelti radendo con forza tutto il lato della rupe, cui si fanno a ricercare. Ma tutto questo, che formerebbe per un Naturalista un grandissimo oggetto ad esaminare, è molto conducente ad illustrare la Storia, fino a qui troppo ignorata, del mare, è gittata con disprezzo nell' acque. I Pugliesi, come sopra osservai, non hanno nelle presenti circostanze da dolersi molto dell'esclusiva, a che vanno soggetti come forestieri. Passano talvolta più mesi, e si scovrono raschiando continuamente i Scoglj e le Rupi; ma niente di Coralli non si rinviene, e le spese son certe, che non si limitano in ragione del guadagno; ma della fatica. I primi era facile, che vi trovassero, onde arricchire perchè la copia di Coralli era grande; al presente per la troppa avidità, per la quale non si permette al Corallo il tempo necessario a crescere, riducesi a poca cosa, e molto incerta; e se non si usi metodo migliore, può tenersi, che interamente non si distrugga questo Prodotto delle acque Dalmatine.

Il Fermiere non può vendere il Corallo, a chi più gli agrada, o dove conosce più utile la vendita al proprio vantaggio. Deue tutto inviarlo a Venezia, e quivi gli vien pagato, quanto pensano più conveniente al loro interesse qu' mercadanti. I Coralli neri, e bianchi non hanno fin qui ottenuta alcuna relazione cogli usi (75 v.) umani ne la fantasia, tanto inconstante e capriciosa nell'Uomo non ha pensato a dar loro qualche pregio nel Lusso, o nelle Mode. Il trovarli in un paese dove piuttostochè prender le mosse questo appetito di variar maniere, suole anzi arrivarvi dopoche ha scorse molte provincie d'Europa, e quindi imitando anzi l'esempio altrui, che inventando, ond' essere imitato, può aver gran cagione perchè finqui non s'abbia ancor trovato a che giovar possa ad abbellire un volto, o adornare una veste. I soli Letterati, e que' tra essi che dannosi allo studio più dilettevole e più sicuro di conoscere ed ammirare le produzioni diuerse della Natura, e del suo incomprensibil Autore ne han fatto casoo, e dopo averli in qualche Classe riposti servono ad ornamento de' loro Gabinetti. Altri pocchissimi v'hanno fissate alcune osservazioni, e col reiterarle può una volta sperarsene delle più utili al sistema uniuersale del mondo, e al particolare di quella Classe di Corpi a quali appartengano questi Enti, che fuori dell'acque è ancora incerto, dove debbansi ueramente collocare. Le osservazioni del Signor Marchese Marsili, di Mr Rensonel e de Buffon,[31] non recano ancora quel lume, che sarebbe necessario a fissarne con ogni certezza il

[31] marchese Marsilli. Mr. Rensonel i de Buffon prirodoznanci. Od njih je najistaknutiji bio George Louis Leclerc grof de Buffon, roden 7 septembra 1707, u. 16 aprila 1788, jedan od najzaslužnijih naučenjaka na polju prirodnih nauka, a napose zoologije, botanike i mineralogije. Od god. 1739 intendant »Jardin des plantes«, razvio je on tu svoju svestranu prirodnjačku djelatnost, a svojim golemim djelom koje je izveo sa mnogo suradnika pod naslovom »Histoire naturelle générale et particulière« u 36 svezaka, i publicirao u Parizu od 1749 do 1788 postao centralna ličnost fran-

modo, onde esiste, e quindi risapersi a qual classe di corpi debbasi riferire. Il Signor Vitaliano Donati dotto, e intraprendente Naturalista cominciò a dar moto a più sane investigazioni, e ne diede molto lume nel suo Saggio di Storia Naturale sul Mare Adriatico. La Repubblica non diede uerun segno di stimare quell'Uomo, se non quando lo stimarono e premiaronlo i Principi Forestieri; e visuto sempre in tenue fortuna e da tutti derelitto finchè visse nello Stato Veneto non ebbe buone accoglienze che da alquanti generosi Dalmatini, e qualche premio dalla Maestà del Rè Defunto di Sardegna. L'onoratezza di questo uomo onesto del pari, che dotto, e amante della Patria fino a volervi piuttosto languire in uno stato di mediocrissima fortuna, che procacciarsi altrove miglior sorte, dovette superare questo amore medesimo, che finalmente data parola dopo molte ripulse avute in Venezia, di servire quel Principe, recossi a Torino. Allora solamente la Repubblica si fece a conoscerlo, e richiamarlo con forti istanze. Il Donati mise la sua sorte nel cuore nel Re suo Benefattore, che non volle egli stesso decidere su i doveri della Gratitudine, e dell'Amore della Patria, e del suo Sovrano. Il Re di Sardegna non volle privare le sue Uniuersità di questo nuovo ornamento, e malgrado le istanze del Residente di Venezia seriamente fu ingiunto al Donati rimanersi. Mandato quindi a viaggiare in Egitto, e in altre lontane contrade dopo moltissimi affanni sofferti (76 r.) e per la varietà de' climi, e per la moltiplicità de' pericoli, e per la malizia di fa'si amici dovette soccombere non lungi da Bassora,[32] ed i suoi scritti caduti in mano d'un frate Francescano furono in gran parte sepolti fra le tenebre e nell'oscura caligine d'una nannosa ignoranza. La Repubblica fornendolo de' necessarj mezzi a condurre l'impresa poteva molto acquistare, meglio conosciutti i prodotti di quel mare, di cui si chiama Regina, o almeno poteva auer parte alla gloria d'illustrare questo ramo della Storia Naturale troppo ancora ignoro, e oscuro. Pagansi generosamente presso a cinquanta Professori in Padova[33] che moltissimi niente non

cuskih, a i svjetskih prirodoznanaca. Godine 1810 i dalje izašlo je 34 sveska »Oeuvres complètes de Buffon« (Cjelokupna djela Buffona) u izdanju Bassieua. Kasnije su izašla i ponovna izdanja njegovih djela, od kojih je naučno najbolje izdao A. Richard pod naslovom »Oeuvres complètes de Buffon«, u Parizu 1825–1828.

[32] Bassora-Basra na ušću rijeke Shatt-el-Arab, bio je nekada najvažniji trgovački grad ovoga kraja, sagraden god. 636 n. e. od kalifa Omara, na zapadnoj obali rijeke, da spriječi Persijancima put u Perzijski zaton i dalje u Indiju. Tokom stoljeća mijenjao je gospodara, svrhu i važnost. Danas se Basra nalazi u Iraku, ona je njegova najveća luka, i broji preko 350.000 stanovnika. Međutim treba istaknuti, da se današnja Basra ne nalazi na mjestu stare Basre, koja se nalazila oko 15 km jugozapadno, kod mjesta Zoebira.

[33] Cinquanta professori di Padova – Pedeset profesora na sveučilištu u Padovi. Sveučilište u Padovi bilo je jedino sveučilište u Mletačkoj republici, osnovano, navodno godine 1222. Na ovom su sveučilištu učili svi oni Dalmatinci, koji su pohadali visoke škole. Pored toga mnogo je stručnjaka, a napose liječnika i odvjetnika, iz drugih krajeva mletačke republike, koji su dolazili u Dalmaciju kao liječnici, odvjetnici, notari i kancelari studiralo na padovanskom sveučilištu. Kako se iz pisanja izvjestitelja vidi ovo je sveučilište, nekad glasovito, naročito u medicini i prirodnim naukama. Na njemu je od 1592 do 1611 predavao i Gallileo Galilei. Međutim je u piščevo vrijeme, dakle preko 150 godina poslije Galileja bilo padovansko sveučilište – prema mišljenju našeg izvjestitelja – u dekadansi.

fanno a vantaggio di quella Gioventù, alquanti assai a danno di essa colle massime libertine, e coll'esempio di corruzione, pochissimi adempiono il fine di quel saggio Istituto. Lasciansi (va taluno passare gli anni interi senza far udire la loro voce nella Scuola, a i più diligenti appena venti volte in un anno. Riformato e il loro numero, e la loro condotta potrebbesi animare molti giovani amanti non meno delle scienze, che coraggiosi a superrare i pericoli, e le fatiche con una onesta ricompensa, e sarebbero più utilmente occupati ad indagare o in Mare, o in Terra que' generi, che possono divenir utili al commercio, ed al vantaggio dello Stato. Ma le scienze, e la più colta Letteratura non sono molto frequenti ne' diuersi Membri di quel corpo Sovrano; che troppo vi s'oppone il metodo d'educazione, ond' è allevata, e l'esempio depravato della maggior parte, data alla mollezza, ali corteggio, alla libertà, alla scostumatezza.

DELLA PESCA

La Pesca è uno dei più ricchi Prodotti della Dalmazia. La scarsezza delle Carni, la vicinanza al mare, le acque abondantissime di Pesci, tutto invitava il Dalmatino a darsi ad esso col maggiore impegno. Fu sempre da esso praticata; ma siccome le arti non fecero mai alcun progresso nella Provincia, e l'industria tanto solo si avanzò, quanto il bisogno poteva stimolarla, così i metodi usati in questa no furono mai, ne sono al presente molto Economici, ne molto ingegnosi per accrescere ili guadagno, o per iscemare le spese. Io divido naturalmente la materia della Pesca nelle acque dolci, e nelle marine.

La prima occupa alquanti Morlacchi ne' Fiumi, o ne' Laghi compresi ne' loro Distretti. I Fiumi recano non lungi dalle loro sorgenti buona copia di Trotte[34] squisite, e dilicate. Questo pesce tanto lodato non lungi dalle fonti della Cettina, e giù venendo fino a Sign si pesca con qualche successo. (76 v.) Ma se mai taluno immaginasse di poterne formare un capo di commercio andrebbe molto lontano delle nozioni più communi di questo oggetto; perocchè alquante libbre, che se ne possono ritrarre ad ogni settimana non vagliono a formare un capo, che meriti questo nome. Alcune Tavole ne hanno a gustare; ma di rado a sazìarsi, e il Morlacco non è poi tanto barbaro, quant'altri crederebbe, fino a non saper discernere un cibo dilicato da altro grossolano o scipito. Sa pur esso mangiarsi la Trotta, e imbandirne la sua Mensa: solo la gratidutine, o l'affezione che professa, e nutre uerso qualche persona, o il bisogno del danaro lo rende abbastanza cortese a superare gli stimoli della sua Gola, regalandola, o uendendola, del resto esso ancora la si mangia molto volentieri.

Qualche parte di questo pesce, che non vogliono, o non possono uendere, o quelli che l'han comperato, abbastanza altronde provueduti,

[34] Trotte = pastrve, vrsta slatkovodne ribe.

o dello stesso, o d'altra dilicata vivanda, lo salano, e fumanlo, e così disseccata conservasi più mesi. Una parte si vende anche così preparata, e mangianla alcuni con molta avidità, benchè a mio parere, vi sia quella istessa differenza, che corre tra la Sardella fresca, e la salata; che converebbe auere un palato molto strano a trovarvi piccola la diversità del sapore, o di poco minore la dilicatezza. Ma il nome di questo pesce impone tanto all'immaginazione de' Ghiotti, che vien reso ancora squisito al palato capriccioso d'alcuni ingordi, ancorchè tanto diverso. La Kerka eziandio non lungi a Topolie,[35] dov'esce dal monte in ampio canale somministra alquante; ma non supplisce già alla brama molto maggiore di chi vorebbe cibarsene. La Narenta non so quanto, e quale ne dia: perchè di sue sorgenti traendole dalle montagne più interne d' Herzegovina ne io avendole viaggiate, non posso niente affermare di tale sua proprietà, quanto poi all'altro pesce, che vi si coglie non lungi dal mare, fornirà più sotto largo argomento a scrivere.

Le paludi che giacciono a piedi, dove s'alza il colle, e la Terra di Knin[36] offrono alquanto pesce, che mal compensa il terreno, che perdesi sotto quell'acqua, e la sanità molto debole di quegli abitanti. Quivi la pesca riesce molto difficile e malegevole, ne il pesce si può ingannare commodamente; perocchè quasi tutto quello spazio essendo ingombrato dalle Canne, non vi possono i pescatori entrare liberamente, ed applicarvi gli stromenti atti ad arrestarlo, e farne preda. Certi Canali tenuti sgombri da queste piante lasciano il commodo di pescarvi, e ne pigliano ordinariamente col Pastello in qualche quantità (77 r.) ma in questo non osservandosi verun riguardo, prendesi il Pesce anche fuori delle proprie stagioni, e quindi ne nasce una importuna distruzione di moltissimi in un solo. Quantunque l'abondanza di essi io non credo, che potesse mai divenir tale da sperarsene un ramo alquanto considerabile pel commercio; e appena basterebbe a pochi abitanti della Terra di Knin, e de' suoi contorni.

Le Anguille[37] sono un cibo assai grato a Morlacchi: e pescanle ne' loro Laghi, dove talvolta abondano assai: singolarmente in quello chiamato Jezero del quale alquanto lungamente parlai nell'articolo dell' Agricoltura, si esercitano ad acchiaparne quante più possono col più rozzo metodo. Le paludi d'Imotski ne forniscono qualche copia; ed altri somiglianti luoghi, dove alquanto abondi l'acqua. Ma sarebbe ridicolo, chi volesse credere, o far credere altrui, che tanta ne fosse la quantità, che divenisse acconcia a un Capo di Commercio alquanto ragguardevole. Eppure qualche Scrittore Dalmatino, che non vide mai questi paesi impianta sistemi, e forma deduzioni, e calcoli sopra di un ramo di trafico anche alquanto esteso, che potrebbe incamminarsi con tal mezzo.

[35] Topolie = hrv. Topolje

[36] Terra di Knin = varoš Knin u sjevernoj Dalmaciji. Pisac je već prije govorio dosta o Kninu, napose njegovoj tvrđavi. Napose o Kninu i njegovoj povijesti v. St. Gunjača u Enciklopediji Jugoslavije V., Zagreb 1962 str. 266, 268

[37] Anguille, anguilla = hrv. jegulja.

È egualmente condannabile chi vuol fabbricare senza fondamento un gran Commercio, come chi auendone i mezzi ad istradarlo, li trascura, o ne abusa. Le viste e le cure del Governo sopra la Morlacchia debbonsi rivolgere interamente all'Agricoltura, e da questa sola nello Stato presente di cose può aspettarsene il risorgimento di questa nazione; perchè sono persuaso, che ogn'altro sistema sarà inutile, e finalmente diverrà dannoso. Dovrebbero anzi i Dalmatini dimostrarsi al mondo buoni Fisici e indagare le sorgenti di queste acque, che recano le Anguille, onde abbiamo poc' anzi parlato, belle, e grosse dal monte, dal quale sgorgano tutto improvviso. Una esatta idrografia singolarmente di quella parte della Provincia, che giace più all'Est, potrebbe dar saggio del buon gusto, e dell'avanzamento della nazione nelle scienze, e insieme eccitare la dotta curiosità degli altri a più utili scoperte. Ma quei del litorale o in altro distratti, a avvezzi agli agj delle case loro temono troppo le durezze, che incontransi nelle Capanne de' Morlacchi, e non vanno ad esaminare cogli occhj proprj questa parte della Provincia. Son paghi d'udirsene raccontare alcune maraviglie da Morlacchi, che framnischiando al uero, che pur veggono, quel molto più, che l'ignoranza, e la fantasia loro suggeriscono, formano un certo miscuglio di uero, e di falso, onde non è possibile poterne più distinguere l'immaginario dal reale, e l'incerto dal certo. Più volte questa gente mi parlò con certe enfatiche espressioni d'alcuni strani fenomeni, e portatomi a vederli, confidando nelle loro relazioni, niente non vi potei trovare, o pochissimo, onde occuparvi utilmente un esatta osservazione. Io confesso il uero, che il maggior patimento, e la pazienza maggiore douetti a sostenerla a cagione (77 v.) delle guide piene d'ignoranza, che mi fecero talvolta trangosciare gran parte del giorno viaggiando sotto ardentissimi soli senza nulla incontrare di quello, per cui mi avevano stimolato a tutto vincere, a scoprir tutto per iscoprirlo; e talora null'altro mi mostravano, che quanto non meritava un passo a vederlo: ma l'ignoranza e sempre presuntuosa, e amante di fabbricare colla fantasia maraviglie e stupori.

La Pesca ha relazioni più estese, e più rimarchevoli sul Litorale. Le imboccature dei fiumi, e le spiagie marine offrono un campo abondantissimo d'animali acquat'ci, e se ne fan prede assai considerabili. La Kerka[38] giù precipitata dalla vaghissima caduta di Scardona cong'unge tosto le sue acque a quelle del mare che vi communicano per uno stretto, e lungo Canale, che s'interna tra monti più di venti miglia. È osservazione costante de' più saggj Dalmatini che il Pesce ama assai in certe stagioni soggiornare nelle aque salmastre. Sia il pascolo, sia la frescura, sia certo istinto a noi ignoto, il fatto esiste con tante evidenze che non può rivocarsi in dubbio a ragione, ne dobbiamo più oltre indagarne con molta cura, e sollecitudine la cagione, esaminando il primo, e non inve-

[38] Kerka = hrv. Krka, rijeka u Dalmaciji, izvire iz zapadnog podnožja Dinare, sjeveroistočno od Knina, kroz koji protiče i ulijeva se poslije čuvenih slapova prije Skradina u šibenski zaliv.

stigando o disputando la seconda. I Cefali[39] singolarmente a certe stagioni, le Orate,[40] ed altri pesci molto dilicati entranvi a numerosi stuoli. La pesca in tal tempo suol essere copiosissima. I primi ne' mesi caldi della State, o ne' più miti d'Autunno aman guizzare, o sogg'ornare verso terra. Una rete assai grande si stende ad attrapparveli, e devesi maneggiare con grande maestria, perchè non v' è forse pesce più malizioso, e più avveduto di questo. Molti veggendosi stretti uerso terra, ne avendo scampo alla schiena, che la rete ognora più li stringe, balzano fuori dell' acque, e sormontano velocemente la Rete, e salvansi in tal modo dentro mare. Fannosi più copiose le prede, quando per buona ventura un qualche Delfino[41] li insegue, che allora acc'ecati dal timore, da se stessi si gettano nelle insidie lor tese. Quindi il Delfino è riguardato da Pescatori con molta venerazione, e trattanlo con certa umanità, che dimostra l'amore che nutriscono per lui. Fatta buona preda, gliene gettano qualche parte quasi in atto di ringraziarlo, ed esso lieto voltolandosi scherzando per l'onde sbuffando dalle narici due fonti d'acqua ben pasciuto, e sazio si tuffa dentro l'onde. Se la Pesca dei Cefali succede bene, sogliono in una notte sola prenderne le sedici o le venti milla libre. Una buona parte si consuma fresco, che alla stagione propria riesce assai dilicato, e squisito, ed offre alla gola dei più avidi copioso cibo, e saporito, e a buon prezzo. Quanto rimane si acconcia coll'aceto, o si prepara in altro modo atto a conservarlo; ne riesce ingrato (78 r.) in certi giorni del uerno, quando il mare burrascoso nega di potervi pescare liberamente: anzi buona quantità ancora ne avanza ad inviarla fuori della Provincia, e commerciare. Più basso uerso Sebenico trovasi certa specie di pesce propria soltanto di quell'acque chimato Schilone,[42] che forma un dilicato ornamento delle più fine mense Dalmatine. Fuori di questo tratto è rarissimo ad incontrare, laonde è di pochi altri, fuori de' Sebenzani il poterne gustare. Ma il Dentice detto della Corona,[43] che è pur esso abitatore fedele di quest'acque, è un pesce assai raro, e dilicato, delizia delle mense signorili, e oggetto delle brame de'più avidi mangiatori. Ve n'ha d'altra spezie lungo il litorale e sono assai grossi.[44]

[39] Cefali. cefalo = hrv. cipli, cipal. Pisac govori općenito o ciplima. a ne o pojedinoj vrsti, kojih ima nekoliko u Jadranskom moru – skočac glavaš (Mugh l cephalus Cuv.) skočac balavac, (Mugh.l capito Cuv.), skočac plutaš (Mughil labeo Cuv.) skočac putnik (Mughil chelo Cuv.), skočac dugaš, skočac zlatac (M. saliens R sso) i dr. Od ovih je najveći glavaš, koji može da bude i do 70 cm dug. dok balavac može narasti i do 50 cm dužine, putnik i do 60 cm, dugaš do 40 cm dužine, a zlatac do 45 cm. T. Šoljan, Fauna i flora Jadrana, I. Ribe Jadrana Zagreb 1948. str 205–209.

[40] Orate, orata, orada = hrv. komarča, lovrata (Chrysophorys aurata Cuv). Ime joj je vjerojatno od svjetlozlatnog mosta između očiju. Može narasti i do 60 cm dužine. (T. Šoljan, o. c. 331).

[41] Delfino = dupin. U Jadranskom moru ima dvije vrste dup'na, koji se često susreću: *Delfinus delphis* i *Tursiops tursio* (A. Ercegović, Život u moru, JAZU, Zagreb 1949, str. 114, 115). Javljaju se ponekad i druge vrsti dupina. Naš izvjestilac ne označuje na koje dupine misli.

[42] Schilone = hrv. šiljun

[43] Dentice, il D. della corona = hrv. zubatac krunaš (Dentex gibbosusu Cocco). Dužina do 1 m.

[44] Dentice, il = hrv. Zubatac (Dentex vulgaris Cuv.). Naraste i do 1 m dužine.

Egl'è d'una pasta alquanto soda; e bianchissima, ne è pareggiabile nel sapore a quello della Corona. La sua schiena ha la carne molto filamentosa, e dura, e scegliesi in essi da dotti Ghiottoni la Testa, e il uentre, che loro riescono assai saporite. Amano mangiarlo appena tratto dell' acque, e le carni allora alquanto troppo fresche, non hanno in ogni parte certa tenerezza per cui si possa gustarne ad' agio il sapore senza faticare oltre modo il dente. Generalmente di questa seconda specie ne avanza buona quantità pel commercio. Lo conservano dentro a barili sparso d'una Gelatina con Aceto, e Saffrano, e spedisconlo a Venezia; dove poco pregiato è trasmesso all'estero, e singolarmente nello Stato Pontificio,[45] dove si gusta alquanto più.

Ogni genere di pesce maritimo abonda sul litorale benchè al presente pretendano molti, che molto più scarseggi, che non una volta. Io v'ho vedute, e saggiate eziandio delle Triglie[46] di due libbre, che avrebbero assai impegnata la gola anche de' più lussuriosi Romani. Sono peraltro rarissime di tal grossezza, e appena uno può gloriarsi d'auerne mangiate due o tre volte di tale grandezza. Il pesce Angelo, i Barboni, e altra infinita schiera hanno la loro stagione e mangiansi allora con piacere.

Le foci della Cettina, siccome appena, e per pochissimo penetrano dentra terra, che tosto cadono precipitose giù dai monti non vi lasciano annidare tranquillamente ili pesce, e somministrano solamente dei Cefali nell'Autunno, e poco altro.

Quelle della Narenta ha impegnati molto più i Nazionali ed i Forestieri. Veramente l'abondanza, e la grossezza del pesce, che vi entra, è particolare. Ivi ho ammirate alcune Orate del peso di dieci libbre, s rano animale anche a coloro, che sono altronde avvezzi al Pesce di mare, e abitano le sue spiaggie. I Branzini,[47] le Volpine,[48] ed altri de' più dilicati delle acque dell'Adriatico vi si prendono in molta quantità. Servo-

[45] Stato Pontificio = Papinska država, ili Crkvena država. Obrisi Papinske države javljaju se u doba velikog sukoba između kipoboraca i k poklonaca u B zantinskom carstvu u prvoj polovini VIII st. n. e., a osnovao ju je zapravo franački kralj Pipin Mali, kada je godine 756 obranio papu i njegov posjed od Langobarda, priznao ga za gospodara rimskog dukata i poklonio Langobardima neke oduzete krajeve, a napose egzarhat Ravenski i Pentapolis. Taj je posjed priznao papi Pipinov sin Karlo Veliki godine 774, pa ga je čak i povećao. S početka u nekoj podređenosti franačkim vladarima razvijala se kasnije uz razne peripetije Papinska država sve više, uz sukobe i unutar i prema vani, da postigne svoju najveću snagu za pape Julija II (1503–1513), obuhvatajući gotovo svu Srednju Italiju unutar svojih granica. Godine 1808 osvojiše Francuzi i Rim i 1809 pripojiše Papinsku državu Francuskoj. odnosno Kr ljev ni Italiji. Pariški je mir (g. 1814, 30. maja) opet uspostavio Papinsku državu, a Bečki kongres (1815) to potvrdio. Papinska je država opet granočila na sjeveru rijekom Padom, a na jugu Napuljskom kraljevinom. God. 1860 pripala je Italiji sva Papinska država, osim najužeg dijela (Patrimonium Petri). 20. septembra 1870. uđoše talijanske trupe u Rim, a 2 oktobra iste godine priključio se Rim plebiscitom kraljevini Italiji. Time je Papinska država prestala postojati.

[46] Triglie, tr.glia = hrv. tr lje, sing. trilja. U venecijanskom dijalektu naziva se ova riba i »barbone«; prema tome i hrv. »barbun«.

[47] Branzini, branzino = hrv. lubin (Dicentrarchus Labrax Jord et Eigenm.), jedna od najodličnijih i najukusnijih riba Jadranskoga mora. Naraste do 1 m duž ne.

[48] Volpine = hrv. lisica (tj. riba zvana »lisica«), v. Hirtz M., Rječn k narodnih zooloških naziva, Zagreb 1956, str. 202.

no per ordinario al consumo, e alla fame della scarsa popolazione, che abita quelle rive, e approffittando delle pesche facili, e abondanti vi trascura il carname. Ma il pesce, che più d'ogn'altro v'abonda, sono le (78 v.) Anguille, e da tre o quattro anni fissarono il guardo, ed i pensieri del Governo perchè gli fu dato a sperare di poter con esse pareggiare le Valli di Comacchio e di souerchiarne anzi il prodotto con una concorrenza felice. L'Abate Fortis portossi a caso a Forte Opus,[49] e quindi navigò buona parte del fiume Narenta. Quest'Uomo ingegnoso, e vivace trovò nella grande quantità d'Anguilla un ampio capo di commercio molto esteso, e nella situazione della Narenta un mezzo facile a formarvi le valli necessarie a rinchiuderle alla loro stagione, e quindi farne con gran frutto la pesca. Senza più oltre esaminare le circostanze tutte stese un progetto e presentollo ad essere approvato al Collegio. In verità il disegno era assai vasto ed esposto con eloquenza i vantaggi grandi, e le utili relazioni, avevano i suoi suggerimenti eccitata molta impressione nel Governo. Già si parlava d'un nuovo commercio pel quale bandire da nostri porti non che la Morna,[50] e le Aringhe[51] degl'Inglesi e degli Ollandesi, ma anché le Anguille di Comacchio.[52] Il Fortis si esibiva con animo generoso, e prode di sacrificarsi a vantaggio dello stato a dimorarne alcun tempo in persona nelle insalubri valli di Narenta a diriggervi le operazioni per istabilirvi la gran Pesca progettata, e introdurvi i metodi più acconcj a ben condire le Anguille, e renderle nuova sorgente di più ampia popolazione, e di più copiose ricchezze alla Dalmazia. Ma il saggio Gouerno, che da più parti informossi quanto poteva promettersi da si lusinghiera speranza, trovò le relazioni molto diverse secondochè lo spirito di partito animava la fantasia d'ogni particolare. Pero in tale incertezza nulla non volle decidere, e fece intendere al Magistrato de' cinque Savj alla Mercanzia,[53] a quelli, che più eccitavano l'impresa, che stanti gli enormi benefizj, ed i vantaggj evidenti della Pesca non sarebbe difficile a formare da essi un Associazione, che supplisce alle prime spese e incamminato a norma delle promesse tutto l'affare sarebbe cura del Principe a fornire gli ajuti più valevoli a ben condurre l'impresa, e avvantaggiare ampiamente la sorte degli Associati. Gl'impegni d'alquanti Gentiluomini partigiani del Fortis con ottimo successo formarono la Compagnia, e un piccolo fondo di trecento Zecchini[54] fu formato, che doveva servire a primi saggj di tutta l'impresa. Il

[49] Forte Opus = hrv. Opuzen, mjesto na Neretvi, nedaleko njena ušća.

[50] Morna, morona = hrv. murina, marina (Acipenser huso L.) U Jadranskom moru naraste do 3 m dužine. (T. Šoljan, o. c. str. 102).

[51] Aringhe, aringa = hrv. haringa

[52] Comacchio, grad u venecijanskoj laguni.

[53] Savij alla mercanzia ili Savi di mercanzia = hrv. Mudri za trgovačke poslove, bilo je mletačko vijeće, koje se bavilo trgovačkim odnosima u Mletačkoj državi. Osnovano je kao takvo god. 1516, a onda njegove kompetencije proširivane. (H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig III, Stuttgart 1934, str. 148, 159, 362, 364.)

[54] Zecchini, zecchino = cekin, mletački zlatni novac. God. 1543 nazvao se dotadanji zlatni mletački dukat »zecchino«, cekin, jedno od najuglednijih moneta na cijelom tadanjem svijetu. Do tada je mletački zlatni dukat, koji je prvi put kovan

Fortis in addietro era mantenuto da tre Nobili Veneti che lasciavangli correre cinque Zecchini per cadauno al Mese onde provvederlo del necessario ne' viaggj, che aueva intrapresi, e fornirlo de' mezzi più opportuni a renderli utili alla Repubblica Letteraria, allo Stato politico del Dominio Veneto, alla gloria de' Mecenati, e dell' autore. Essi erano i Signori Zuanne Ruzzini, Filippo Farsetti, e Carlo Zenobrio. Il primo per alcuni dispiaceri, che (79 r.) pretendeva auere ingiustamente sofferti dal Fortis, si trasse d'impegno, e perchè oltre altre circostanze dopo il secondo viaggio aueva seco condotta una vaghissima Morlacca con nome di sua Serva, fece tosto sospettare poco favorevolmente della sua condotta, e i due rimasti cercarono di ritirarsi sotto qualche specioso pretesto dall'impegno. Quindi mediante gli sforzi efficaci del Signore Andrea Memo che fortemente si maneggiò al favore del progettante, il Magistrato de cinque Savj s'addossò l'incarico di pagargli dieci Zecchini al mese, ed altri quindici gli furono assegnati sopra il fondo formato dalla nuova Compagnia solamente però in quel tempo, che faticasse a vantaggio di essa, ed eseguisse il piano presentato. Con tale assegno stipendiato il Fortis doueva partire di Vinegia[55] all'entrare del mese di Maggio, e preparava la grande impresa. Ma eccoti in campo nuovi Indugj alla sua partenza. Il Magistrato insisteva, che partisse, giacchè la stagione pareva favorevole, e il Fortis tra queste istanze cadde malato. Appena alcun poco si riebbe, che seriamente fu ammonito ad accingersi a mantenere le promesse, e alquanto intimorito dovette partire. Ma passato il Golfo[56] ritirossi nell'Isola d'Arbe,[57] dove soggiornò tutta la State, e parte dell'Autunno cagionando di questa remora gl'incommodi di sua salute, e senza toccare la Dalmazia fece ritorno alla Dominante, donde frettolosamente s'incamminò a Padova, e intavolato buon negozio di viaggiare per Italia a spese di Milord Bute, o, secondo altri a quelle di Milord Harvey, sotto la direzione del Cav. Strange Residente per l'Inghilterra a Venezia[58] passò in Toscana[59] a visitarvi gli

god. 1284. nazivan i dukat i cekin. Od spomenute godine službeno je zlatan novac nazvan cekin, dok se dukat nazivao srebrn mletački novac, koji je prvi put počeo kovati dužd Girolamo Priuli god. 1561. (Pompeo Molmenti Storia di Venezia nella vita privata I., Bergamo Arti grafiche 1910. str. 186. Posebno o mletačkim novcima: Papadopoli N., Le monete di Venezia, Venezia 1893.).

[55] Vinegia = Venezia = hrv. Venecija, Mleci.

[56] Il Golfo = Culphus = hrv. Jadransko more. Mlečani nazivaju Jadransko more ponajviše »Il Golfo«, latinski »Culphus«, što zapravo znači »zaliv, zaton«. S vremenom se naziv »Golfo« toliko ukorijenio, da se on ne samo latinski nazivao »Culphus noster«, nego se i zapovjednici flote na Jadranskom moru nazivali »capitaneus in Culpho«, »capitano general del Golfo«, i sl. Taj se naziv nalazi i u nazivu »kulaf« u čakavskom dijalektu Hvara, gdje »kulaf« znači široku pučinu mora.

[57] Arbe, isola d' Arbe = otok Rab

[58] Residente per l' Inghilterra a Venezia = rezident za Englesku u Veneciji je zapravo engleski ambasador u Veneciji, jer su se residentima nazivali svi predstavnici stranih država u Veneciji.

[59] Toscana, danas pokrajina (provincia) Italije, sa glavnim gradom Firenze. U njoj se nalaze čuveni i lijepi gradovi, kao Pisa, Siena, i dr. U I tisućljeću pr. n. e. bila je današnja Toskana centar Saveza etruščanskih gradova, gdje je procvala specijalna visoka etruščanska kultura, procvala trgovina i umjetnost, zanati i poljopri-

Apennini, e fermossi lungo tempo ad esaminare la natura, e gli effetti delle Mofette[60] nelle vicinanze di Castro, ed altri fenomeni riguardanti la Storia Naturale, e svanì in tal maniera il sistema tutto della Pesca di Narenta. Io sono stato sopra loco, ne son parziale d' alcun partito. Dicasi il uero, e ciò basti ad un Uomo onesto. Che le spiaggie di Narenta abondino d'Anguille, e d'Anguille d'una grossezza straordinaria, è fatto innegabile. Che si lascino tutte andare a male, o la maggior parte perchè non vi siano che pochissimi pescatori, e questi adoperino metodi barbari, e irragionevoli; questo mi sembra alquanto esaggerato. Che facilmente se ne possa pigliare quant'è sufficiente a potersi passare nello Stato Veneto almeno d'ogn'altra Specie di pesce o salato, o d'sseccato, questo parmi molto incerto, ne ancora abbastanza comprovato da certe osservazioni costanti, ed esatte, qual sarebbe necessario ad una osservazione si ampia. I Morlacchi Narentani certo è, che ne prendono in buona quantità, ma molti di loro si guardano dal mangiarle (79 v.) appena prese, perchè communemente credonsi infette le loro carni d'una rea qualità venefica, che le derivi da' pascoli di quelle paludi. Alcuni però ne gustano perchè pensano, che non sieno nocive. Certo è, che ogni forestiere diligentemente si guarda di non cibarsene quando sia breue tempo, ch'abbiansi imprigionate, e ne convengono dell'infezione delle loro carni anche gli abitanti più illuminati. Però ad evitare questo danno, e gustare non pertanto del loro sapore si tengono serrate per alquanti giorni in alcuni vivaj, onde ivi ben ripurgate riescano egualmente saporite e meno pericolose. L'aria palustre, e mal sana di Narenta potrebbe influire assai sui pretesi danni provenienti dalle Anguille. Elleno sono fuor di modo pingui, e mangiate in qualche quantità, anche a stomacchi più robusti possono riuscire d'una assai difficile diggestione per la pingue oleosità, di che abondano. Una digestione malcompiuta aggiunta a un aria poco sana dee produrre de' sconcerti notabili nel sistema fisico degli umori, e interrompere il necessario equilibrio, onde risulta la sanità. Quindi dee ingenerare lunghe malattie; perchè corrottosi in qualche modo nel ventricolo il cibo, e impedite a un tempo le necessarie funzioni ai soliti deue ognora più crescere la massa de'liquidi infetti, che vannosi insinuando, e spargendo col sangue in ogni parte del corpo. Ecco quindi, come le Anguille possano diuenir nocevoli alla giusta temperatura de'liquidi, e ingenerare per conseguenza

vreda. Etruščanski su kondotijeri vladali Rimom, i tzv. rimski posljednji kraljevi bili su Etruščani. Firenze, ma da nije bio gospodar cijele Toscane, bio je još u XIII st. jak i moćan samostalan grad, sa visoko razvijenom trgovinom i literaturom, i najvećim tadanjim pjesnicima, sa Danteom na čelu. Okupiv oko sebe velik dio Toscane porodica je Medici sa sijelom u Firenci početkom XVI stoljeća postala nasljedna kneževska porodica. Poslije izumrća porodice Medici naslijedio je Franio Lotarinški, muž carice Marije Terezije. Austrijske. Francuzi, koji su još 1796 bili prodrli u Toscanu, osnovaše u njoj god. 1801 kraljevinu Etruriju. Iza toga je Toscana imala razne peripetije, dok nije god. 1814 dobio Ferdinand III natrag. Tada je Toscana bila nadvojvodina. Plebiscitom od 11 i 12 marta 1860 spojila se Toscana sa kraljevinom Italijom.

[60] Mofetta = pojave izbijanja ugljičnog dioksida iz zemlje, bilo da one nastanu poslije vulkanske djelatnosti, bilo pak i nezavisno od toga.

que' morti, onde è tanto abominato questo terreno, onde dicesi da Morlacchi »Neretva prokleta od Boga« cioè »Narenta maledetta da Dio« e non pertanto le Anguille in se stesse non racchiudano un intrinseco veleno nelle lor Carni. Quelle poi, che stanno ne' vivai lungo tempo, come prive di libertà, e di largo pascolo, non ingrassano a quel segno, che le altre libere, e che hanno più abondante nudrimento, e perciò nel mangiarle è in parte scemata la difficile concozione nello stomaco, e non divengono agli effetti tanto perniciose. Quindi questo pesce condito, e conservato alla maniera de' Comacchiesi potrebbesi in altri paesi d'aria meno insalubre usarsi liberamente. L'esperienza da nuovo peso a questa ragione. Qualche piccola quantità viene addattata ne' Barili, e la si mangiano i plebei delle coste di Puglia, ne sentonsi lamentare d'alcun dannoso effetto, che certamente il Governo al primo segnale s'opporrebbe all'ingresso di si rea merce, e il popolo istesso morebbe anzi di fame che gustare un cibo si pernicioso. L'aceto dissecca, e stempera, ovvero modera in certo modo gli effetti della dannevole pinguedine; e perciò parmi del tutto non inverisimile, che l'infezione temuta nelle Anguille Narentine non sia loro intrinseca, e naturale; ma estrinseca e accidentale. Da questa congettura potrebbesi quasi render sicuro ognuno ad intavolarne il commercio, benchè doue trattisi della salute del popolo io penso, che siano necessarie anche le più scrupolose (80 r.) esperienze, e rendersi nel miglior modo certi, che il suo cibo non contenga cosa alcuna, che possa peggiorare od alterare la sua salute.

Scemata, a mio credere, una parte delle gravi opposizioni sofferte dal Signor Abate m'accorderebbe, che l'estensione delle Valli, a cui porrebbezione, onde anima il Governo a questa pesca, ed è, che lo Stato Veneto potrebbe allora dar bando a tanti puzzolenti pesci del Nord, com'egli li chiama, e provvedere alla sua sussistenza colle Anguille di Narenta, e averne ancora quand'è necessario per ispedirne agli Esteri. Anche il Signor Abate m'accorderebbe, che l'estensione delle Valli, a cui porrebbesi ridurre il piano dietro la Narenta, non eguaglia quella delle Valli di Comacchio. Pretendere che la gran copia possa supplire questo difetto, merita non parole, ma sperienze, e converrebbe lungamente osservare, se niente scemasce la quantità delle Anguille per una pesca più diligente, e più frequentata. Il progetto per la sua importanza, e pe' suoi pericoli richiede una scrupolosa disamina, e una serie di fatti più seguita, più dettagliata e meno precipitosa. Le asserzioni d'un ingegnoso viaggiatore meritano rispetto, e non ingiure, ne disprezzo. quando procedano da buon animo, e zelante del bene d'una Provincia che se fatte alle più diligenti sperienze non reggono in pratica, sarà almeno sempre lodevole la sua attenzione, e il suo Zelo commendabile. Tocca al Governo esaminare minutamente, s'ei troppo ingrandisce, o se descrive con esatezza le particolari proprietà del terreno, dove promette fondare l'utile progetto, e poscia esaminarne le relazioni tutte, e tutti i rapporti col commercio, colla popolazione, coi bisogni, colla sanità tanto d'proprii sudditi, che dei confinanti. Quindi bilanciate anche tutte le menome circostanze può decidersi con fondamento maggiore.

Ma il Fortis troppo fervido; molti nazionali troppo avversi o alla sua persona, o ad ogni anche utile novità; il Governo poco informato al bisogno, e inviluppato in relazioni tra se ripugnanti, e opposte, involsero il progetto in dense tenebre, e lo cinse una certa oscurità, che nel commercio è indizio assai fondato di non felice riuscita. La Valle di Narenta è certamente suscettibile di grandi avanzamenti per ogni conto, e singolarmente nelle sue Pesche. Questo paese, cui la natura fece felice, e l'infingardaggine inoperosa degli abitanti ha reso assai infelice, potrebbe ancora acquistare un piede di rispettabile commercio e di abondanti ricchezze: ma sono necessarj (sic!) molte (sic!) più riflessioni, che quelle d'una persona, che per otto, o dieci giorni scorre d'intorno distratta da mille affetti, o occupata da tanti fini, per esattamente comprenderne fino al fondo tutti i vantaggi, de'quali è capace, e tutti i rapporti, che gode di fatto. La lunga dimora (30 v.) di qualche persona illuminata potrebbe informare il Pubblico, quant'è necessario, e fornirla di que' lumi, e di quella serie d'esperienze, che son troppo necessarie a ben diriggersi in affari tanto importanti.

Il restante litorale,[61] e le Isole hanno ottime pesche, e grandi prouenti ne possono loro derivare. I canali, che s' inoltrano tra l'Isole, ed il litorale, o tra una Isola, e l'altra sono abondanti di pesci d'ottima qualità. I più grossi prendonsi colla Fossina.[62] Ella è uno stromento simile ad una lancia, e standosi il cacciatore ritto in piedi sulla proda della barca va con occhio attento spiando, dove vegga presentarsi, e guizzare non lontano un qualche pesce, e allora con grande agilità, e aggiustatezza vibra contro di esso l'acuta punta, e lo trafigge con mortale ferita. Raro è, che falisca il colpo, e vedere un pesce, e venirgli a tiro, è quasi sempre lo stesso, che rimaner vittima della mano industre, che ne va in traccia. Questa maniera di prendere il pesce è troppo evidente, che non può arrecare l'abondanza nel paese. Le nasse sarebbero più in uso, se i furti fossero meno frequenti. La poca spesa, e il pochissimo tempo, che vi si spende intorno renderebbe assai usitato questo mezzo; ma rendesi poco pratico per la malizia d'alcuni, che abusano dell'altrui fatiche a proprio vantaggio. L'amo non fa molte prede, e serve più a solazzo, o a trattenimento, che a gran guadagno. Adunque le Reti sono il migliore stromento delle pesche Dalmatine, e le prede fatte con esse meritano qualche più lunga riflesione. Il pesce, che s'anzia ordinariamente in quest'acque è in buona quantità, e offre un commodo consumo alla Provincia. Vendesi a miglior mercato verso il confine ad Est. e va gradatamente divenendo più caro di mano in mano, che s'accosta a

[61] Littorale = primorje. Ovdje se misli na dalmatinsko primorje. Taj se naziv međutim upotrebljava i za druga primorja, kao npr. za ligursko, ali se onda izričito i navede (Litorale ligure).

[62] Fossina = osti, ribarski alat, koji ima redovito pet prstiju, koji završavaju u oštrom proširenom kutu. »Fossina« je u mletačkom dijalektu, dok je u književnom talijanskom jeziku »fiocina«. Ima osti i sa tri prsta (zuba), ali rjeđe. Osti su redovito željezne, a nataknute na oko 3–4 m dugu okruglu drvenu motku, sa promjerom od oko 5 cm. Samo vješti ribari znadu dobro baratati ostima. U današnje vrijeme upotrebljavaju ih podvodni ribolovci. Ove su manjeg oblika sa metalnom šipkom.

Zara, dov' è a più alto prezzo venduto, che non altrove. La popolazione più numerosa, più colta, più dilicata, e più avida di questo cibo ne fa maggiore il consumo; e perchè in Zara v' è qualche ombra di Corte, i Tribunali supremi, molta uffizialità, vi concorre quantità maggiore di danaro, e le derrate acquistano in ogni giorno un prezzo alquanto più discreto, che tutto altroue.

Quello però, che rende la pesca del litorale, e dell'Isole più pregiata, e il pesce di passaggio. Le Sardelle,[63] e gli Sgomberi[64] ne sono principale oggetto. Le prime singolarmente in prodigiosa quantità avviandosi uerso l'Istria, e trattenendosi alcun poco per questi Canali ne' quattro mesi di Giugno, Luglio, Agosto, e Settembre vi occupano gran numero di pescatori, che tutta l'industria, e tutte le fatiche rivolgono in tal tempo a questo fine. Le campagne, che allora appunto richieggono più, che mai le braccia de' coltivatori, abbandonate alle Donne, e quanto più essi possono cacciansi dentro mare a pescarvi. In Dalmazia la pesca delle Sardelle, e de' Sgomberi si eseguisce tutto altrimenti che nell'Istria; perocchè in questa sono occupati i pescatori nel giorno, e in quella durante la notte più oscura. Nel Plenilunio è sospesa la pesca con seuere leggi e nel restante corso della Luna ancora in quella parte di notte, doue risplende sul (81 r.) nostro Emisfero. Se questa consuetud ne abbia buoni fondamenti, o no, io nol saprei di certo affermare, o negare. Non altro so indicarne, che la tradizione popolare, la quale è ben difficile, che non abbia qualche ragione a così operare in un oggetto di tanta consequenza, e che tanto interessa, e impegna tutta la nazione. Avidissima di pescare potrebbesi difficilmente impedire colla sola Legge, se non vi avesse anche l'utile comune, ed il particolare, che la stimolasse a rispettarla. Ma l'esempio degl' Istriani potrebbe ostare, mentr'essi prendono le Sardelle di pieno giorno, e la notte non la stimano tanto opportuna alle pesche più copiose. Io non posso che produrre congetture su questo metodo, e niun fatto; perchè confesso di non esserne tanto addentro informato, che possa con buoni fondamenti sostenerne, o combatterne i diuersi usi praticati. Questa industria nella Dalmazia non era una volta estesa quanto oggidì: ma i guadagni ritrattine assai abondanti da alquante famiglie che presto arricchirono in tal maniera, moltiplicò le Reti, ed i Pescatori, e quindi a fatica si possono al presente soddisfare le brame di tanti, che insidiano al pesce. In certe notti più oscure le moltissime barche illuminate lungo tutto un Canale formano un vago spettacolo; esse vanno lentamente, e in silenzio raccogliendo quanto più possono di Sardelle, e di Sgomberi per tutto quello spazio di mare, che quasi un campo, forma l'oggetto della loro raccolta, per invilupare nelle Reti quanto più possono di Pesce. A schivare le contese, e talora eziandio i disordini che produsse la discordia fomentata dall' interesse in una nazione feroce e sanguinaria, convenne ripartire il

[63] Sardelle = hrv. srdjele, sing. srdjela (Clupea pilchardus) glavna masovna riba Jadranskoga mora.

[64] Sgomberi, sgombro, scombro = hrv. skuša, lat. Scomber scomber, riba selica, odlične kvalitete, bez ljusaka, plavkaste boje preko koje idu na gornjem dijelu ovalnog tijela crnkaste, a na donjem srebrnaste trake.

mare quasi in altretanti territorj, dove gli abitanti delle Isole diuerse, o de' villaggj rispettivi devono contenersi, e oltrepassarne i limiti senza il consenso di coloro, a cui sono assegnati, soggiace a gravi pene, o almeno a pericoli manifesti. Le Reti, onde si eseguisce questa Pesca chiaman le *Tratte*,[65] e sono grandi assai. Due barche alquanto più grandi con alquanti uomini in ognuna all'imbrunire s'allontanano dalla spiaggia, e fatta già oscura la notte a certa altura scostansi scambievolmente d'stendendo in mare al tempo istesso la rete. Allora una piccola barchetta, che tiene sulla proda acceso un piccol fuoco mantenuto con Legno di Zapino,[66] e di Ginepri[67] alquanti passi precede la Rete, e scorto qualche stuolo di Sardelle, che guizza lieto intorno al lume incantatore, va quietamente rivolgendosi verso il lido; mentre le due barche a certa distanza l'una dall'altra vanno seguendo il medesimo corso uerso la spiaggia, tenendo a due capi ben distesa la rete che insegue, e rinserra alle spalle il pesce intento alla luce improvvisa, che balena sull' acque tra le tenebre oscura (sic! treba »oscure« Nk) della notte più tacita, e più profonda. Venuti (81 v) a non molta distanza dal lido formano colla rete quasi un arco, onde racchiudere da ogni parte l'uscita a quel pesce, che mallamente lasciatosi lusingare seguì per lungo tratto l'amato lume. Allora approdano colle barche, e sul lido vanno traendo la Rete lentamente uerso terra colle funi, onde gli estremi di essa sono ben raccomandati, e estintosi finalmente il fuoco, ormai la preda non può trovare da alcuna parte lo scampo; che il fondo del mare essendo piccolo la rete co' piombi ne rade lentamente il suolo, e ai lati tutto intorno ne rinserra ogni adito a fuggirne. Con questo il pesce o è obbligato a cacciarsi disperato sulla spiaggia, o avvilupparsi da se stesso dentro le maglie della rete, che lo insegue. Finalmente tutta la rete è tratta fuori all'asciutto, e il pesce miseramente inganato invano si sforza di far ritorno all'elemento natio,

[65] Tratte = mreže, potegače, u mletačkom dijalektu. U književnom je jeziku »mreža«, »rete«, a mreža potegača »rete a strascico«, dok je mreža stajačica »rete da posta fissa«. U Dalmaciji je venecijanska »tratta«, postala hrvatski »trâ'a«, kojim se imenom nazivaju sve mreže potegače, bilo one za lov na srdjele i skuše, dakle na »ljetnju ribu« ili pak »m gavice« i »giravice« za lov na zimsku ribu, u prvom redu na girice, gire, bukve. U nestašici srdjela upotrebljavaju se ove mreže i u l'etno doba, pogotovo za mjesečine. Za lov na srdjele upotrebljavaju se i mreže stajačice: »budele«, popovnice, talijanski obično zvane »sardellare«. Od njih se razlikuju mreže stajačice za lov na bijelu ribu. (v. G. Novak, Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora, cit., passim).

[66] Zapino, legno di zapino = bez sumnje je to isto što i »pino«, primorski bor (Pinus maritima), čije je drvo služilo za vatru na »svićaricama«, kojom se domamljivale srdjele i skuše. U tu se svrhu sjekle velike količine borova u šumama otoka Hvara, Visa i Korčule. Najplemenitiji dio te »borovine« bila je »luč«, koja je služila i za rasvjetu i za potpaljivanje. Ta se borova »luč«, koju Hvarani u svom dijalektu nazivaju »luc«, upotrebljavala i za rasvjetu. Prva svoja istraživanja u Grapčevoj spilji god. 1912, a i početna čak u 1936 godini obavljao sam uz svjetlo ovakvih »luči«.

Potrebna »borovina« za ljetni lov srdjela i skuša, sjekla se, pilila i pripravljala tokom zime. Kako je u tu svrhu bila potrebna zamašna količina borovine, pogotovo, kad se uzme u obzir vrlo velik broj ribarskih »svićarica« u Komiži i na Visu, razumljivo je koliko je od toga šuma stradala.

[67] Ginepro = hrv. smreka, smrča (Juniperus communis)

che tardi al bisogno s'avvede delle insidie, e risente le agonie d'una morte vicina. In tal modo il pesce atterrito al tempo istesso dal rumore, e dal moto della Rete, e allettato dalla Luce trova nel suo piacere la sua rovina.

La spesa di questa pesca è considerabile, che oltre il Capitale delle tre Barche debbonsi procacciare un ampia rete, e almeno dieci Vomini per ogni Tratta devonsi ogni notte pagare, e mantenere assegnando loro una parte del pesce preso, che non è picola, avuto riguardo al numero, ed alla voracità de' pescatori. Le Sardelle, ed i Sgomberi si computano a migliajo, e secondo questo calcolo pagano il Dazio appena presi. Talvolta in una notte appena si prende tanto pesce, che basti a nutrimento degli uomini impiegati nella pesca, e il Capitale rimane lungo tempo infruttuoso, e il Capitalista esposto a pagare senza utili le fatiche de' pescatori. La mattina al sorgere dell'Aurora communemente le Tratte entrano in porto, e quivi numerata all'ingrosso la preda si paga il Dazio, e quelle, che non voglionsi vendere fresche, subitamente apprestato il Sale necessario si stivano ne' Barili; e ad ogni strato spargesi a larga mano il sale e quindi ben calcate, e premute vi si addattano nella maggiore quantità possibile. Fresche si uendono tre o quattro al soldo: le salate variano di prezzo secondo la grandezza del Barile, e communemente si computa un Zecchino per Barile di guadagno. Si lasciano qualche tempo dentro a barili, per chè meglio il sale le penetri e finita la Pesca si esitano. Quelle, che voglionsi vendere prima di settembre, devono rimanersi in Dalmazia, o trasportarsi a Venezia; dopo questo termine, è permesso ad ognuno di mandarle doue più gli aggrada.

Quelle di Lissa[68] godono la preferenza. Esse sogliono essere e più grasse e più grandi che le ordinarie del restante della Provincia, e dell' Istria. Sia, che un pascolo incontrino in queste spiaggie più abondante, e più addatto alla loro natura; sia, che le più grosse (82 r.) drizzino il loro cammino più dentro mare, certo è, che vi si osserva qualche varietà. I difetti, i danni, i miglioramenti di questo capo d'industria meriterebbero de' lunghi riflessi e dal Governo, e dai Particolari. La tradizione volgare è l'unica guida e il costume sempre praticato è l'unico Maestro in tal mestiere.

Il Fortis esagera assai le prede, che li fanno. Egli fa montare stabilmente nell'Isola di Lissa il frutto d'una Tratta ogni notte a cento migliaja di Sardelle, ad ottanta migliaja, e somiglianti dei numeri, e assai copiosi. Compiange quindi la dura sorte di quegli abitanti, che vanno ognora più perdendonsi nelle loro miserie, perchè lor manca il Sale ne' magazzini a poter preservare tanti dilicati animali, e debbonli le più volte gittare da se, e ridonarli al mare fracidi, e imputriditi. Non so peraltro dond'abbia potuto ritrarne tante belle notizie in un giorno o due, che soggiornò nell'Isola di Lissa. Certo, che fu qualche vecchio decrepito, che gli palesò notizie tanto ignote a presenti pescatori; poichè

[68] Lissa = hrv. Vis (Potanje o Visu v. G. Novak, Vis I, Zagreb 1962.).

niuno di questi ora non può dolersi mai di si strano disordine.[69] Ora certamente v'è sale in copia, e ne avanza a quest'uso e non ho udito alcuno che, vaglia apportare un esempio solo di tanta perdita. Qualche notte, è uero, io stesso me l'ho udito raccontare, essendo attualmente nell'Isola, che qualche Tratta fu felice, e fortunata a segno di prendere ottanta migliaja di Sardelle, e dieci migliaja di Sgomberi: ma si riferiva, come un caso rarissimo, ed insolito ad avvedere, benchè tal volta avenga. D'ordinario una notte compensando l'altra non si oltrepassano i sedici migliaija ne' luoghi più pescosi, e nelle stagioni più felici. Tutti però convengono (e credo, che il Signor Fortis abbia male a proposito confusi i tempi andati coi presenti) che una volta le pesche erano molto più abondanti; ed il lamento è ormai tanto uniuersale, e può impegnar tanto, anzi lo deue, la Pubblica Providenza, che merita qualche riflesso, indagando singolarmente le cagioni, che possono auer influito su questo danoso scemamento.

Il Governo Veneto peraltro tanto non vi pensa, che se non fosse l'interesse de' privati che pel guadagno s'impegna a tali ricerche, appena se ne saprebbe la variazione fuori de' luoghi, doue alla giornata si soffre; tanto è lontano dall'essere disposto ripararne i danni, se sia possibile, co' mezzi umani. I Dalmatini egualmente, che gli altri vomini poco filosofi, e meno disinteressati, cercano, piuttostochè in se stessi, dentro l'acque del mare, ovvero tra pesci medesimi la trista cagione d l funesto effetto. Se pur danno qualche colpa agli Uomini, dannola a quelli, che v' hanno la minore e la perdonano a se medesimi, che ne sono più rei. Io colla maggiore indifferenza per ogni partito, e colla più sincera ingenuità verrò indagando sulle pretese cagioni e sulle verisimili.

Molti adunque scagliansi contro la Pesca de' Coralli, e questa incolpano d'essersi da qualche tempo minorato il prodotto della pesca. A dir vero questa accusa è accompagnata da buon (82 v.) fondamento. L'ordigno, onde si staccano dal fondo del mare, e strappansi dalle roccie subacquee i Coralli, abrade, e schianta quanto incontra. Quindi le erbe, gl'insetti e quant' altro può servire di grato pascolo al pesce resta quasi distrutto, o reciso, ed è quasi altretanto, ch'una falce ben affilata, che taglia l'erbe in un prato, doue gli animali non trovano più di che saziarsi. Perciò i pesci una volta avvezzi ad incontrare in copia, quanto gli poteva adescare a trattenersi in grande quantità tra questi seni, ora mancando, è naturale, che non più vi si trasportino, e vadino per altre vie dov'è maggiore la copia del cibo, e minori i pericoli che v'incontrano. Ma dato che gli Ordigni per la pesca de' Coralli odoprati producessero questo guasto, e questa rovina dovrebbe derivarne il medesimo effetto, che ne' prati di terra, dove nella State recise l'erbe, e rimastevi le radici, al venire della nuova primavera queste ripullulano, e al nuovo anno tutto si ricopre di grata verdura, e di dolce cibo agli animali. Sic-

[69] Maride = hrv. gire. »Marida« je ime ove ribe u mletačkom dijalektu, dok je u tal. književnom jeziku »menola« (Smaris vulgaris). Naš je izvjestitelj. kako se z svega vidi negdje iz Lombardije ili Tirola, i nema mnogo veze sa ribolovom, pa je zabilježio imena riba onako kako su mu njegovi poznanici u Dalmaciji kazali.

come poi le barche Corallaie sogliono sempre occuparsi intorno al litorale, e dietro a scoglj; perciò più addentro del mare non potrebbe influire questa cagione a tal segno, che rimanessero tanto stremi di pesce questi mari, anche dove abonda intatto il loro pascolo. A questo s'aggiunge, che la pesca de' Coralli usata solamente sulle coste del litorale di Dalmazia ed Albania il pesce per un certo suo istinto proveniente certamente dall'appetito di essi dominante di procacciarsi una più grata esistenza, e una più certa conservazione portandosi a dimorare nel uerno dentro a più occulti angoli dell'estremo Adriatico, ne avverrebbe, che le coste d' Italia rimpetto a quelle della Dalmazia dovesero molto più abondare de'questi pesci, che non in passato, cosa molto difficile a provarsi; o almeno fin qui non provata abbastanza. Laonde questo motivo di scarsezza, quantunque io non voglia negare, che possa alquanto influire sul preteso danno; però non credo, che il possa tanto, che debba divenire oltremodo sensibile, e quanto tuttodì vanno ripetendo.

Altri ne acusano la pesca perniciosa, e vile delle Maride. Son queste le Sardelline[70] ancora tenere, e piccolissime, che con Reti di maglia assai densa sono acchiappate. Prendonsi in grande quantità, e parte servono di cibo alla pouera gente, parte si mettono nell'aceto, e così conservate servono al commercio.

Pretendono; ma nol provano con chiari argomenti, che questa pesca era una volta seueramente proibita; ed ora per fatale avventura si esercita con piena libertà a sommo danno della più utile pesca di questi mari. Certo è, che de' regolamenti assai rigorosi esistono intorno la figura, la densità, l'estensione (83 r) delle reti, ma non v'è sempre chi osservi diligentemente le astuzie de' Pescatori, i quali uscendo di notte, e il giorno ritirandosi in alcuni seni deserti sfuggono le ricerche più esatte de' Publici Ministri, o ne corrompono con poco denaro la fedeltà. Questo può in qualche modo accrescere lo scemamento del pesce di passaggio; anzi vi dee influire necessariamente, che preso così piccolo, e tenero, non può certamente incappare altra volta nelle reti fatto più grande. Il rimedio sarebbe agevole, quando vi fosse più impegno e più lumi nel Governo; più attenzione, e minor coruttela nel Ministero; poichè allora imposte pene alquanto gravi a chi esponesse in vendita di tal fatta pesce, o a chi ne comperasse, cesserebbe del tutto il disordine, o almeno sarebbe meno esteso. Peraltro questo nulla non prova a spiegare lo scemamento della pesca, se prima non sia dimostrato, che quella delle Maride cominciò solamente alla sua decadenza, e non prima o dopo.

Una terza sorgente m'ho udito indicare da alcuno. Che le Sardelle passino ne' mesi della State a sottrarsi da freddi dal uerno ne' tepidi seni dell'Istria, e quivi depongano le loro ova, che soglionsi ritrovare ravvolti in certa membrana, raggruppati, e uniti insieme, e alla primavera schiudendosi il vivente guizzi alcun poco per delle acque, e giù discenda

[70] Sardelline = hrv. sardelice. Pisac bez sumnje misli na onu ribu, koja se u hrv. primorju naziva »sardelica«, talijanski »papalina«.

pel Golfo verso la Grecia, dove alquanto cresciuto nella state fa ritorno per le medesime vie, e divenga, già cresciuto a giusta misura, oggetto delle ricerche, e delle insidie de' Dalmatini, è un punto di Storia Naturale, che mi ho sentito raccontare; ma non mai provare. Però potrebbe alcuno porla tutta in dubbio, o almeno con molta ragione chiederne i fondamenti. Certo è, che qualche tratto di essa non conviene colla uerità, e però può dubitarsi di tutte l'altre. Come mai persuadere ad un anche mediocre intelletto, che le Sardelle per ischivare il verno vengano di Grecia nell'Istria; se nell'Istria il clima è molto più freddo e più rigido, che non nella Dalmazia, e nel Levante? Chi può affermare con sicurezza, che le Bottarghe (così chiamano volgarmente questi ammassi di ovi dei Pesci, che si raccolgono, e formano una delle più squisite vivande delle mense Nobili) le quali estragonsi da mari d'Istria, siano per appunto di ova di Sardelle, e di Sgomberi, e non d'altro pesce? Eppure alcuno incolpa l'avida gola de' più dilicati del disordine nelle pesche Dalmatine sofferto; perchè veggendo gl'Istriani, che a sì caro prezzo si comperano, e con tanto impegno si ricercano questi nidi, a così esprimermi dei pesci, vi travagliano investigandoli, e ne raccolgono quanti più possono a loro guadagno. Certamente che in tal foggia i millioni di pesci si distruggono in poche Bottarghe; ma provisi, che le Sardelle depongano le loro ova nell'Istria, che quelli che vi si prendano siano appunto le loro, e allora potrà un vomo ragionevole riconoscerne la uera cagione, e sarà altretanto facile a toglierla, quant' è agevole al Principe d' usare il più severo rigore a far cessare queste ricerche, e queste vendite. (83 v.) Quanto a me rispetto l'opinione d'ognuno, e principalmente dei nazionali Dalmatini che colla lunga sperienza posono aver formate idee molto più conformi al uero, che non un forestiere, che alquanti mesi ha soggiornato nella loro Provincia. Ma sonovi certe verità, che appunto meglio i forestieri sono in istato d'apprenderle, perchè meno pregiudicati a non comprenderle nel uero lor lume ne dall'educazione, ne dall'autorità, ne dall'interesse. Sembra talvolta impossibile, come anche tra le nazioni più colte alliginino (? »alignino« Nk), e si fortifichino certe opinioni del volgo, che si estendono alle più scelte classi degli abitanti, e senza una ragione luminosa, e apparente di rado lasciansi convincere e confessano d'essere stati illusi per lo spazio di molti anni. Io penso adunque, che le pesche poco, o nulla abbiano scemato in Dalmazia, attesa tutta la loro massa, e quindi la minore quantità del pesce non sia assoluta, ma rispettiva. Perciocchè le Pesche possono divenire più scarse o per il pesce, che vien mancando, e quella data specie ognora più venga meno; o rimanendo la stessa quantità di essa, moltiplicandosi le reti, che lo insidiano e ognuna di esse facendo preda ne deve ognuna trarne una parte, che divisa una volta tra poche, era ben grande, ora distribuita tra molte, dee provarsi minore. Che la specie del pesce sia venuta meno o in minore quantità, che non dianzi attrauersi il Golfo, e ami tenere altra strada dall'antica, o per la stagione avversa, e per altri motivi non si permetta ad essa di propagarsi, quale in addietro, si potrà con facilità affermare; ma non egualmente

persuadere. Cosicchè l'argomento assegnato, è molto incerto almeno rispettivamente all'effetto, di che vuolsi fare certa cagione. Indubitato è poi che da pochi anni le Tratte sonosi fuor di modo moltiplicate, cosicchè che possono al presente riputarsi almeno del triplo più numerose, che non lo erano una volta, quando solamente pochi Isolani esercitavano la loro industria in questo oggetto. Vedute da molti le ricchezze, ch'eransi procurate con tal mezzo molte famiglie, anche gli altri vollero intrarne a parte, e formarono nuove Tratte: l'esempio di questi sedusse molt'altri, e aumentaronsi al numero d'oggidì; numero eccedente, che oltre il poco guadagno, che se ne ritrae, è sorgente di frequenti risse, e di molte altercazioni, per cui sonosi introdotti nuovi regolamenti, e convenne dividere ai pescatori il mare, e ristringerlo a certi Teritorj, onde le vite degli uomini non fossero esposte alle violenze dei più numerosi, e dei più risoluti. In questi spazj così assegnati ognuno ha certi limiti, oltre a quali non può allargarsi, se non colla forza altrimente reca danno all'industria delle altre popolazioni. L'ordinanza divenne or necessaria, benchè dannosa, altrimente la ferocia della nazione imfiammata dal più vivo interesse, e dalle gare più accese doveva produrre sanguinose azioni (84 r.) e tristi effetti. Quantunque le Tratte siano a certo Distretto limitate nullad'meno vi sono spesse e frequenti, e non possono non recarsi danno vicendevolmente. Solamente i Lissani, e alcuni altri pochi essendo più all'aperto, e, avendo uno spazio più esteso di mare, godono ancora del vantaggio di potersi a lor piacimento dilatare. Verso le Coste d'Abruzzi,[71] e di Basilicata[72] si vanno inoltrando, e cercano nuove strade per potersi in qualche modo liberare dalla dannosa vicinanza delle Barche altrui. Questi ancora ammaestrati dall'esempio de' Dalmatini cominciano ad usare delle Tratte; ma quando il loro numero non cresca oltre modo vi sarà luogo per una quantità grande di barche peschereccie, ne essendo quelle Coste, al presente almeno, molto popolate, così ancora non potranno tanto facilmente danneggiarsi colla troppa frequenza. Ma è facile ad avvenire che poco a poco si dia occasione ad una sorgente di dissapori, e di risse tra i Dalmatini Sudditi Veneti, ed i Pugliesi. Già cominciano ad apparire alcune scintille: i primi imbevuti del pregiudizio, che i lor Padroni siano signori di tutte l'acque dell'Adriatico, quando veggano, che i Pugliesi facciano copiose prede daranno di piglio alla Bolla di Alessandro III,[73] alle ricerche di Federigo Barbarossa[74] e si vedrà un fenomeno rare volte

[71] Abruzzi = najviši dio Apenina, sa najvišim njihovim vrhom Gran Sasso d'Italia (2914 m)

[72] Basilicata, kraj u Južnoj Italiji, koji se kao provincija naziva Potenza, sa glavnim gradom Potenza.

[73] Alessandro III = Papa Aleksandar III bio je na čelu rimske crkve od god. 1159–1181, uz nekoliko protupapa, koje je pomagao car Fridrih. Pomagan od lombardskih gradova, koji čak njegovo ime jednom novosagrađenom gradu dadoše, poslije poraza Fridrihova kod Legnana, pomiri se on s carem u Veneciji g. 1177. On je još prije toga god. 1162 došao u sukob s našim gradom Splitom, čije je vijeće bilo donijelo riješenje, da građani Splita ne smiju darivati bilo kojoj crkvi ni posjede ni nekretnine. U tom sporu pomagao je Aleksandar III. splitskog nadbiskupa Absalona,

osservato nell'emisfero Veneto, che a provare una parte di loro diritti appoggiasi ancora ad una donazione Pontificia: ma il vantaggio de' Pugliesi è la debolezza della Repubblica, e le forze di mare rispetivamente maggiori del Regno di Napoli protetto dalla Corona di Spagna. Certo è, che i Veneziani sempre profondi ne' passati secoli nelle mire delle loro invasioni a poco a poco s' erano inpossessati de' migliori luoghi della sponda dell'Adriatico, che guarda Nord; e se la Lega di Cambrai[75] non vi metteva qualche riparo, la Festa dell'Ascensione[76] non sarebbe una magnifica cerimonia, ma un vero dirito appoggiato sul fat-

a kad je ovaj umro postavio je on protiv volje splitskog klera nadbiskupa Petra, a poslije njega Gerarda iz Verone. Kad je papa Aleksandar III god. 1177. krenuo morem u Veneciju na sastanak s carem Fridrikom, zaustavi se on putem u Visu. Tu mu pođe ususret splitski nadbiskup Rajnerij, s darovima i hranom. On ga pozove da dođe u Split, ali papa nije na to pristao, jer se žurio u Veneciju. I ponovo je papa Aleksandar III imao posla sa Splitom god. 1181, kada se obratio kralju Beli III, da Splićanima dozvoli da sami sebi izaberu nadbiskupa. (G. Novak, Povijest Splita I, Split 1957, str. 83, 84, 87, 93, 276, 302, 388, 523). Inače je on bio jedan od najborbenijih papa u težnji da crkvenu vlast izdigne nad svjetovnom.

[74] Federigo Barbarossa = Fridrik I Barbarosa, njemačko-rimski car.

[75] Lega di Cambrai = Kambrajska Liga. Godine 1508, 10 decembra sklopili su u gradu Cambrai-ju u sjevernoj Francuskoj francuski kralj Luj XII, car Maksimiljan, kralj aragonski Ferdinand Katolički i papa Julije II savez protiv Venecije. Taj se savez naziva Kambrajska Liga, a svrha mu je bila uništenje Venecije. Francuzi prodriješe na mletački teritorij i poslije pobjede kod Agnadella postadoše gospodari skoro cijele mletačke Terraferme. Uspjesi Francuza i neuspjesi carevaca bili su uzrokom da se je ta Liga raspala.

[76] Ascensione, festa dell' = Uzašašće, svetkovina Uzašašća. To je katolička svetkovina, koja se slavi četrdeset dana po Uskrsu, pa je prema tome pomična, kao i Uskrs. Pada uvijek u četvrtak. Međutim u Veneciji je taj dan bio svetkovina čisto političke prirode. Toga je naime dana godine 1000 na čelu goleme flote krenuo dužd Petar II Orseolo na uzimanje i osvajanje dalmatinskih gradova, i bez kapi krvi. u doba kada su u Hrvatskoj vladale dvorske razmirice između braće Svetoslava Kresimira (Suronje) i Gojslava, poslije smrti kralja Stjepana Držislava (969–995). a dozvolom Bizantije, koja je bila gospodar dalmatinskih gradova, uzeo gradove Rab, Osor, Krk, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, koji mu se svi bez otpora. pa čak i sa slavljem predadoše, dok mu se opre Hvar i Korčula, te hrvatski grad Biograd, koje on ipak slomi. Međutim ta svečanost nije ustanovljena tada, nego kasnije, i to u spomen mira, koji je godine 1177 sklopljen u Veneciji između pape Aleksandra III i Fridrika Barbarosse. Tada bi, prema predaji, papa Aleksandar III bio poklonio duždu prsten da se njime s morem vjenča u znak gospodstva nad njime.

Kada je zapravo započela ova sjajna i pompozna proslava, kakva nije nigdje i nikada tako sjajna postojala, nije tačno poznato, ali je ona bez sumnje postojala već krajem XIII stoljeća (god. 1293), a god. 1311 mletački je Senat donio odluku da se »bucintoro» sagradi. Početkom XIV st. bolonježanin kancelar Bonincontro de Bovi god. 1313 govori o svečanosti vjenčanja s morem, na dan Uzašašća. Toga dana na sjajnoj pozlaćenoj lađi »bučintoru« izveo bi se dužd praćen od najviših državnih i crkvenih dostojanstvenika i velikog broja galija na otvoreno more, oko pet milja daleko od obale te rekao: »More mi te vjenčajemo u znak našeg pravog i vječnog gospodstva« (Desponsamus te mare in signum veri perpetuique dominii). Ova se svečanost obavljala svake godine sve do propasti Venecije god. 1797. Postoje mnogobrojni opisi ove svečanosti. Spominjem ovdje samo onu, koju je zabilježio u XV st. jedan očevidac iz Milana, a to zbog toga što je tom prilikom dužd obavljao tu svečanost stojeći između splitskog nadbiskupa i biskupa Rieta. (Pompeo Molmenti, La storia di Venezia nella vita privata, I., Bergamo, Arti grafiche 1910, str. 249 ss; H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig, II, Stuttgart 1920, str. 579).

to. Intanto gli abitanti di Dalmazia colla naturale loro fierezza tengono in molto timore i Pugliesi; ma questi forse non sempre si sentiranno di cedere, ed il Mare Adriatico sarà di chi ha più forze a difendere i proprj Sudditi, e con una buona Flotta potrebbe un nuovo Sovrano acquistarvi diritti più evidenti, e più sicuri, che non fa il Doge di Venezia con un misterioso sposalizio.[77]

Chechè siane delle dispute de' Pubblicisti sul dominio del mare, e dello circostanze, alle quali può essere soggetta la Pesca dell'Adriatico, certo è, che presentemente non riesce d'ordinario a particolari di facilmente arricchire per essa. Le prede non sono più tanto copiose ad essi, e talvolta avviene, che anzichè guadagnare alla fine della stagione, vi perdono. Io non saprei esatta- (84 v.) mente indicare la quantità di Pesce, che colle Tratte si prendono generalmente, ma quanto parmi poterne congetturare dovrebbe oltrepassare i mille Barili.[78] A farne il computo con tutta precisione non sarebbe sufficiente l'esaminare i registri delle Dogane;[79] perchè converebbe aggiungervi quanto ne sottraggono i Pescatori per liberarsi dal Dazio molto oneroso, e raddoppiato, al quale sono sottoposti. Certo è, che se le Pesche mancassero a Dalmatini, la loro sorte si farebbe deplorabile, e cadrebbero in una terribile pouertà, e quindi in breue tempo tutte le Isole diverrebbero mezzo deserte. Forse ne avverebbe anche un Bene, che il popolo a sostentarsi sarebbe necessitato a tutto abbandonarsi all'agricoltura, e dalla terra ritrarne più copiosi frutti, e più stabili vantaggj. Altre nazioni ancora mediocremente ricche, credevansi all'estremo ridotte, perduto qualche ramo d' industria, ond' era buona parte de' suoi abitanti distrutta, e mantenuta; eppure la pretesa loro rovina fu il principio della sua felicità, perchè dovette prima per neccessità abbracciare l'agricoltura, indi la estese per commercio più utile, che non lo era l'altra sorgente, e accresciuta la sua popolazione si rivolse con più fondamento alle altre fonti, che abondantemente le fornirono, quanto erale non solo necessario alla vita, ma anche superfluo al commodo. Ma siccome di tale oggetto abbastanza si è per noi parlato altre volte, sarà meglio senz'altro aggiungere rivolgersi all'ultima parte delle proposte, che è del Commercio della Dalmazia.

[77] Sposalizio misterioso = Tajanstveno vjenčanje je spomenuto simbolično vjenčanje mletačkog dužda s morem (v. n. 76), koje se obavlja na dan Uzašašća (Ascensione), ceremonijom, pri kojoj dužd uz velike svečanosti sa lađe »bučintoro« baca u more prsten, u znak gospodstva nad morem.

HODIMIR SIROTKOVIĆ

PRAVNI I POLITIČKI ASPEKTI PROCESA »REICHSPOST« – FRIEDJUNG

PREDGOVOR

U vremenu od 9. do 22. prosinca 1909. godine vodio se pred Zemaljskim porotnim sudom u Beču jedan rijetko značajan sudski postupak koji je u analima glasovitih političkih procesa svoga doba ostao zabilježen pod imenom *Reichspost*-Friedjungov proces ili još kraće – Friedjungov proces. Temelj spora bila je tužba članova Hrvatsko-srpske koalicije, tada legalne većine Hrvatskog sabora, protiv redakcije bečkog dnevnika *Reichspost* i uglednog austrijskog historičara dr Heinricha Friedjunga zbog kleveta nanesenih zastupnicima Koalicije u inkriminiranim novinskim člancima u kojima se tvrdilo da su pojedini zastupnici Koalicije plaćeni agenti velikosrpske propagande. U svoje vrijeme ovaj proces je neobično snažno uzbudio javno mnijenje ne samo u Austro-Ugarskoj monarhiji nego i u čitavoj Evropi. *Reichspost*-Friedjungovim procesom došla je faktično na optuženičku klupu čitava vanjska politika jedne evropske velesile, tadašnje Austro-Ugarske monarhije, koja je prijetnjama ratom i veleizdajničkim progonima pokušala da osigura trajnu nadmoć austrijskih i madžarskih vladajućih klasa nad slavenskim, a posebno jugoslavenskim narodima te mnogonacionalne države. Tim je procesom i jugoslavensko pitanje na stupcima čitave evropske štampe dobilo takav publicitet kakav je rijetko dotle imalo.

U historiji razvoja jugoslavenskog nacionalnog pitanja taj proces zauzima naročito vidno mjesto. Poslije »afere Argus« 1905. godine i veleizdajničkog procesa protiv Srba (ožujak-listopad 1909) taj proces je predstavljao treći pokušaj austro-ugarskih upravljača u prvom desetljeću našega vijeka da optužbama o veleizdaji razbiju hrvatsko-srpsku političku solidarnost.

Kako sam proces sadržava u sebi niz značajnih elemenata za jednu dublju pravnu i političku analizu, a i s ljudskog aspekta sadržava elemente čiste dramatike po svom burnom toku i senzacionalnom obratu, smatrao sam da taj historijski znamenit poraz protivjugoslavenske po-

litike Habsburške monarhije zaslužuje širu naučnu pažnju i obradu. Cilj ove rasprave nije hronološko prepričavanje historijata procesa jer o tome postoji već prilično opsežna literatura navedena u popisu na kraju ove radnje. Osnovno težište ove rasprave usmjereno je na analizu pojedinih pravnih aspekata procesa i razmatranje političkih uvjeta koji su do procesa doveli i političkih posljedica koje je on izazvao.

Dio prvi

POLITIČKI CILJEVI PROCESA

I Veleizdajnička klima u Austro-ugarskoj monarhiji

Reichspost – Friedjungovi napadi na političare Hrvatsko-srpske koalicije zbog plaćeništva u službi velikosrpske propagande predstavljali su jedan od niza pokušaja da se likvidira ona nezavisna jugoslavenska politika koja se javlja 1903. godine u vezi s krizom dualizma u Ugarskoj i narodnim pokretom u Hrvatskoj i Dalmaciji. Ta godina predstavlja uopće značajan datum hrvatske politike[1] jer baš u to vrijeme odlazi Khuen iz Hrvatske, u Srbiji je likvidirana proaustrijska dinastija Obrenovića, a u Madžarskoj snažna opozicija traži od vladara nove elemente ekonomske i vojne samostalnosti. Te se godine počinju ostvarivati osnovni obrisi *politike novoga kursa*, tj. politike okupljanja i suradnje hrvatske opozicije sa svim snagama koje su ugrožene germanskim »Drangom«, što je u konkretnom slučaju značilo uspostavljanje kontakta i suradnje sa srpskom Samostalnom i Radikalnom strankom u Hrvatskoj i sa snažnom opozicionom Nezavisnom strankom Franje Kossutha u Madžarskoj. Dvije godine kasnije, u mjesecu listopadu 1905., donesena je historijska *Riječka i Zadarska rezolucija*[2] (dne 3. odn. 17. listopada) koje udaraju biljeg političkom razvoju na jugu Monarhije do početka prvog svjetskog rata. Na osnovu tih rezolucija dolazi do obnove srpsko-hrvatske sloge i formiranja jedne nove političke formacije, *Hrvatsko-srpske*

[1] O narodnom pokretu 1903. godine vidi: M. Marjanović, »Hrvatski pokret« knj. I–II, Dubrovnik 1903/4; S. Radić, »Hrvatski pokret 1903«; M. Gross, »Socijal-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903.«, *Historijski zbornik* 1–4/1954; V. Bogdanov, »Hrvatski narodni pokret 1903/4«, Zagreb 1961 (Opširna studija s mnogo novog dokumentacionog materijala).

[2] O postanku i značaju Riječke i Zadarske rezolucije vidi: F. Supilo, »Hrvatska politika«, II izd, Zagreb 1953; J. Ibler, »Hrvatska politika 1903« i »Hrvatska politika 1904–1906«, Zagreb 1914/1917 (u bilješci na str. 371–382 druge knjige navedena je i sva naša starija literatura koja je do 1914. godine publicirana u tom pitanju); A. Trumbić, »Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, Zagreb 1936; F. Čulinović, »Državnopravni značaj Riječke i Zadarske rezolucije«, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu VII/1, Zagreb 1957; V. Maštrović, »Zadarska rezolucija«, *Zadarska revija* V/3; R. W. Seton–Watson, »The southern slav question and the Habsbourg monarchy«, London 1911 (njemački prijevod, Berlin 1913).

koalicije,[3] kao instrumenta zajedničke politike Hrvata i Srba u borbi protiv strane dominacije. Politika novog kursa značila je pribiranje i aktivizaciju narodnih snaga u borbi za demokratske reforme i za širu autonomiju Hrvatske. Iako su se u Koaliciji okupljali vrlo heterogeni elementi, ona je ipak uspjela da već u prvom naletu sruši omrznuti madžaronski režim u Hrvatskoj. Bečka i peštanska kamarila bile su zaprepaštene tim »novim vjetrom« iz Hrvatske jer je dotadašnja saborska većina, pod Khuenovom dvadesetgodišnjom upravom, poslušno podupirala svaku madžarsku vladu koja je djelovala u suglasnosti s Bečom. Sada se najednom dotadašnji »quantité negligeable« iščahurio u opasan hrvatski i jugoslavenski problem koji ugrožava temelje oronulog carstva. Seđam milijuna Jugoslavena,[4] raskomadanih u dvije monarhijske

[3] Hrvatsko-srpska koalicija stvorena je u mjesecu prosincu 1905. od Hrvatske stranke prava, Napredne stranke, Srpske samostalne stranke, Srpske radikalne stranke, Socijal-demokratske stranke, i nekih izvanstranačkih političara kao što su bili Franko Potočnjak i grupa Kulmer–Nikolić. Osnovni zadatak te političke grupacije bio je da na parlamentarnom terenu, u Hrvatskom saboru, vodi politiku Riječke i Zadarske rezolucije.

Najjača stranka u Koaliciji bila je *Hrvatska stranka prava* (njeno je glasilo dnevnik *Hrvatska)* nastala 1902. spajanjem Nezavisne narodne stranke (tzv. obzoraša) i Starčevićeve stranke prava (tzv. domovinaša). Hrvatska stranka prava predstavljala je u Koaliciji više slojeve hrvatskog građanstva i dio katoličkog svećenstva (zastupnik Zagorac i drugovi), preko kojega austrijski Kršćanski socijali žele ojačati klerikalni utjecaj u Koal ciji. Druga grupa u Koaliciji na koje lojalnost također računaju bečki krugovi bila je »nezavisna« grupa oko grofa Miroslava Kulmera i bivšeg velikog župana dr Vladimira Nikolića koja svojim plemićko-bankarskim korijenima predstavlja najkonzervativniji dio u Koaliciji

Ostale grupe u Koaliciji smatraju se izrazito antiaustrijskima. To je u prvom redu koalicioni predvodnik i organizator Frano Supilo pa *Hrvatska pučka napredna stranka* koju sačinjavaju liberalni hrvatski građanski intelektualci antiklerikalno nastrojeni (oni se okupljaju oko lista *Pokret)* i *Srpska samostalna stranka* sa svojim glasilom *Srbobranom* koju vodi Svetozar Pribićević.

Srpski radikali, kao nosioci pravoslavnog klerikalizma i partikularizma, zbog svojih egoističnih pravoslavno-crkvenih interesa, napuštaju Koaliciju ubrzo nakon sloma njene vladavine ljeta 1907. godine, i od tada surađuju s Rauchovim režimom.

Socijal-demokratska stranka Hrvatske nalazila se vrlo kratko vrijeme u okviru Koalicije jer je već u proljeće 1906. godine stranačko vodstvo bilo prisiljeno da najavi istup, pod pritiskom radikalnijeg krila stranke koje se protivilo svakoj užoj političkoj suradnji s građanskim strankama. Dr Franko Potočnjak koji se kao samostalni političar pridružio Koaliciji istaknuo se prethodnih godina kao oštar i nepomirljiv protivnik Khuenova režima (1902. godine izdao je ilegalno svoju čuvenu antikhuenovsku brošuru »Kako se drži prosti lopov na banskoj stolici«).

O Hrvatsko-srpskoj koaliciji vidi: M. Gross, »Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907«, Beograd 1960 (to je do sada najbolje djelo o toj političkoj formaciji sa veoma mnogo novog do sada neobjavljenog izvornog materijala o historijskim zbivanjima u tom razdoblju); F. Supilo, »Politika u Hrvatskoj«, II izd., Zagreb 1953. (s opširnim uvodom V. Bogdanova »O životu i radu F. Supila«); V. Bogdanov, »Historija političkih stranaka u Hrvatskoj«, Zagreb 1958. i dr.

[4] Prema podacima austrijske državne statistike iz 1910. godine. Pobliže o nacionalnom pitanju Monarhije: S. Radić, »Slavenska politika u Habsburškoj monarhiji«, Zagreb 1906; R. W. Seton–Watson, n. d.; isti »Racial problems in Hungary«, London 1908; A. P. Taylor, »The Habsbourg Monarchy 1809–1918«, London 1948 (slovenski prijevod, Ljubljana 1956); Otto Bauer, »Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie«, Wien 1907; H. Hantsch, »Die Nationalitätenfrage im alten Oesterreich«, Wiener historische Studien I, Wien 1953; R. A. Kann, »The multinational Empire«. New-York 1950. i dr.

polovine i u jedanaest pokrajina, dolazi postepeno sve više do spoznaje da je njihova socijalna i nacionalna afirmacija moguća jedino u slobodnoj jugoslavenskoj državi. Iz godine u godinu raste svijest Jugoslovena o njihovoj snazi i njihovoj perspektivi. Vladajući krugovi Monarhije uvjereni su da svaki poremećaj teško održavane ravnoteže austro-madžarskog klasnog i nacionalnog partnerstva, s nekim ozbiljnim pokušajem pravednog rješenja slavenskog i južnoslavenskog problema, praktički znači – finis Austriae. Iz osjećaja nemoći da se to staro carstvo obnovi i regenerira, iz egoistične težnje da se pod svaku cijenu sačuvaju pozicije vlasti rađaju se ideje o preventivnom ratu i veleizdajničkim pogromima, kao palijativnom sredstvu da se odgodi neizbježiv kraj stoljetnih nepravednih privilegija vladajućih klasa i naroda.

Austrijski dvor se smatra lično pogođen politikom novog kursa u Hrvatskoj. U krizi dualizma koja je ugrozila temelje carstva srušio se i mit o tradicionalnoj i bezgraničnoj vjernosti Hrvata »prejasnom prijestolju«.Na jugu Monarhije digli su glavu političari koji pristaju da pomažu svaku snagu koja je voljna da se ispriječi austro-njemačkom »Drangu«, odnosno politici bečkog dvora koja za njim stoji.

Beč se pobojao da u XX stoljeću probuđeni jugoslavenski nacionalizam ne postane opasniji i suđbonosniji za carstvo od svih nevolja i nedaća koje je u prošlom vijeku proživio s talijanskim nacionalizmom. Zbog toga nije čudo da se upravo iz Beča poduzimaju prve akcije za uništenje nezavisne južnoslavenske politike koja – koliko god bila oportunistička u svojoj taktici – objektivno ide na ruku svim centrifugalnim silama u mnogonacionalnoj monarhiji. Prema priznanju samog predsjednika austrijske Kršćansko-socijalne stranke Luegera[5] u Beču su tada smatrali da se iza čitave promjene kursa jugoslavenske politike kriju prsti Italije, pa čak i Rusije koja preko panslavističke propagande hoće da minira temelje Monarhije, koje su polovinu stanovništva sačinjavali – Slaveni.

U nastojanju da pod svaku cijenu likvidira nezavisnu južnoslavensku politiku novog kursa bečka kamarila poduzima čitav niz ofanzivnih akcija. U samoj Hrvatskoj mobiliziraju se svi »bečki kistihandići« – kako ih je nazvao Supilo – protiv politike i ideja novog kursa. Madžaroni, frankovci, klerikalci, pa na kraju i Stjepan Radić, vode oštru novinsku kampanju protiv te politike. Nižu se načelni i osobni napadi, šire se denuncijacije da se u Hrvatskoj sprema buna, pa Zemaljska vlada jednom tajnom okružnicom poziva sve lokalne vlasti da pojačaju nadzor nad sumnjivcima. Na nišan je posebno uzet *Frano Supilo*[6] čija bezkom-

[5] »Ah, da znate – pričao je Lueger Supilu prilikom njihova razgovora u Lovranu u proljeću 1908. godine – koliko smo straha mi u Beču pretrpjeli i što smo sve mislili da se tu skriva. Kakvi Madžari, kakva Srbija! Italija, Rusija! Što su naši ministri kao ludi vikali da treba trošiti za Dalmaciju! Prije nisu ni novčića za Dalmaciju imali«. F. Supilo, n. d., str. 210.

[6] O ličnosti Supila vidi: J. Horvat »Supilo. Život jednog hrvatskog političara«, Zagreb 1938; isti »Frano Supilo«, Beograd 1961; V. Bogdanov, »O životu i radu Frana Supila«, Zagreb 1953 (uvod člancima F. Supila »Politika u Hrvatskoj«); M. Krleža, »Razgovor sa sjenom Frana Supila«, »Slom Frana Supila«, Sabrana djela 14–15, Deset

promisna antibečka taktika dovodi kamarilu do pravog bijesa. Supilo, do preď Riječku rezoluciju skoro nepoznati provincijski novinar, unosi preko svoga *Riječkog lista* duh bune i nepovjerenja prema carskom Beču, koji – kao prethodnicu pangermanstva označava glavnim neprijateljem slobode Hrvatske. Siromašni, nepoznati, skromni, ali bistri i uporni hrvatski novinar iz zaturene Dalmacije bori se dosljedno i ustrajno, bez obzira na lične žrtve, protiv stoljetnog carstva, koje vjekovima već siše najbolje životne sokove njegove zemlje. Živ, pronicljiv duh, pun realne političke kombinatorike, brzo je uočio kolike prednosti pruža Hrvatskoj kriza dualizma da konačno prestane biti vječni objekt tuđe politike. Supilo je zajedno s dr Antom Trumbićem bio glavni inicijator politike novog kursa, Riječke rezolucije i pomirenja s Madžarima. Psihološko spremanje terena za takav zaokret u hrvatskoj politici nije bilo lako izvršiti jer iz narodne svijesti nije bilo lako izbrisati sve dotadašnje postupke buduđih saveznika.

U članku koji je Supilo napisao u svome listu dne 30. IV 1905., a koji nosi naslov »*Ugarska – Hrvatska*«, on potpuno otvoreno iznosi svoju koncepciju nove hrvatske politike: »Glavni neprijatelj je Nijemstvo ... Svako odjeljenje Ugarske (od Austrije i Njemačke – op. p.) je jedan probitak za nas, pogotovu ako i mi zajedno s Ugarskom učinimo od Karpata do Kotora jednu liniju obrane. Oslon je nama u Istoku, u slavenskoj braći Juga, tamo je naše težište«.

Beč je dobro upamtio te riječi. Povjerljiva lica prate Supila, bilježi se brižljivo u crnom dosjeu svako njegovo kretanje, sastanak, svaka riječ, izgovorena ili napisana u njegovu listu. O njemu se proturaju upravo fantastične glasine, stvara čitava legenda. Beč kao da vidi u njemu novog Garibaldija ili Ljudevita Kossutha. Sumnjaju da taj »balkanski urotnik i slobodni zidar« krijumčari oružje iz Italije za ustanak u Hrvatskoj i Ugarskoj. Jedan njegov kratkotrajni boravak u Beogradu, u mjesecu travnju 1905., poslužio je tamošnjem austro-ugarskom konfidentu dr Edmundu Kohn-Horváthu, da ministru vanjskih poslova u Beču grofu Goluchowskomu uputi povjerljivi izvještaj datiran iz Beograda 8. travnja 1905. u kojem raspreda čitavu detektivsku priču o Supilovim kontaktima u srpskoj prijestolnici.[7] Taj izvještaj šalje Goluchowski na uvid svim važnijim faktorima Monarhije, pa i samom prestolonasljedniku Franji Ferdinandu. Horváthov izvještaj poslužio je i kao osnovni materijal za seriju od osam članaka koje je dr Josip Frank, vođa čiste stranke prava, objavio u svom listu *Hrvatsko pravo* pod šifrom »*Argus*«.[8]

krvavih godina, Zagreb 1957; A. Trumbić, »Frano Supilo«, *Jutarnji list* 2. X 1921; Supilov broj časopisa *Nova Evropa*, knjiga XIV/1926 br. 11; M. Paulova, »Jugoslavenski odbor«. Zagreb 1925; B. Marković »Iz mojih uspomena o Franu Supilu«, *Novo Doba*, Split, br. 298/1937; I. Meštrović, »Uspomene na Frana Supila«, *Hrvatska revija*, Buenos Aires, br. 4/1957; H. Sirotković »Politički lik Frana Supila«, časopis *Narodno sveučilište*, br. 3–4/1956; D. Šepić, »Supilo diplomat«, Zagreb 1961 – i dr.

[7] F. Supilo, n. d., str. 156–159.

[8] Argusovi odnosno Frankovi članci izišli su u mjesecu kolovozu i rujnu 1905. god. u ovim brojevima *Hrvatskog prava:* 17. VIII, 25. VIII, 31. VIII. 6. IX, 12. IX, 19. IX, 21. IX, i 27. IX 1905. god. Prvi članak nosio je naslov »*Hrvatski odmetnik Frano Supilo*«. Posljednji je nosio napomenu da će slijediti nastavak. Međutim, do nastavka

U tim člancima za koje je *Hrvatsko pravo* tvrdilo da su napisani na temelju povjerljivih dokumenata kojima raspolažu najviša mjesta u Monarhiji Frank je pokušao da uvjeri javnost da je Supilo sklopio sa srpskim ministrom predsjednikom Nikolom Pašićem tajni ugovor da se Hrvatska otrgne ispod vlasti Habsburške dinastije i priključi Srbiji. U člancima se tvrdilo da su oni planirali dizanje bune u Hrvatskoj, a posebno u Hrvatskom primorju, te da je Supilo u tu svrhu primio velike novčane iznose od Srbije, Italije i mađžarske opozicije. U člancima su navedeni različiti izmišljeni detalji da bi publika lakše povjerovala u istinitost objavljenih »informacija«.

Čim su izišli prvi članci, Supilo je podnio sudu tužbu protiv nominalnog urednika *Hrvatskog prava* Zoćeka. Franka nije mogao direktno tužiti jer se on zaklanjao iza anonimnog »Argusa«.[9] Parnica protiv *Hrvatskog prava* dugo se odgađala. Iako je Supilo podnio tužbu sudu još u mjesecu kolovozu 1905. raspravno ročište bilo je zakazano tek za 20. prosinca 1906. Frank je, kao zastupnik tuženog urednika lista, dugo naokolo moljakao obećane dokumente, kako od Tomašića, tako i od ministra vanjskih poslova Goluchowskoga. Kako ih nije mogao dobiti, bio je prisiljen da se na sudu povuče s izjavom – da nema dokaza! Frank je tako prvi istupio u nizu pokušaja da se Supilo u očima hrvatske javnosti moralno diskreditira kao plaćenik.

Od *bečkih listova* s optužbama o veleizdaji na teret političara novog kursa u Hrvatskoj počeo je prvi *Wiener Allgemeine Zeitung*, okrivljujući Srbiju da je kroz 1905/1906 potrošila 100.000 kruna za revolucionarnu propagandu među Srbima i Hrvatima u Monarhiji.[10] Kampanju nastavlja list kršćanskih socijala *Reichspost* koji većinu svojih informacija iz Hrvatske crpe iz izvještaja vladinih vojnih i civilnih obavje-

nije više došlo jer se vjerojatno i sam dr Frank uvjerio da mu njegova uloga političkog denuncijanta donosi više štete nego koristi.

M Gross, n. d., str. 141 tvrdi da je i Nikola Tomašić tada podupirao Franka u kampanji protiv Supila, izjavljujući da su pribavljeni špijunski podaci o Supilu tačni. To je vrlo vjerojatno, uzevši u obzir napete političke odnose između Supila i Tomašića u to doba, posebno zbog Supilova napada na Tomašića člankom »*Mađaronski Jelačići*« koji je objavljen u *Riječkom listu* od 25. ožujka 1905. Tomašić je sigurno raspolagao mnogim povjerljivim obavještenjima vladajućih krugova u Pešti u pogledu pojedinih hrvatskih političara, zahvaljujući svojim intimnim vezama ličnog prijateljstva s bivšim hrvatskim banom i bivšim mađžarskim ministrom predsjednikom grofom Khuenom Héderváryjem.

[9] Čini se da je netačno Supilovo uvjerenje, da se pod šifrom »*Argus*« krio bivši konfident ministarstva vanjskih poslova Šime Pierotić. Njime se Frank kao dobrim poznavaocem politike u balkanskim prijestolnicama vjerojatno koristio za dopunu svojih bečkih informacija. Toga je mišljenja i J. Horvat, n. d., II izd. str. 111–112.

O »aferi Argus« vidi i F. Supilo, n. d., str. 151–159. Iz njegova pisanja jasno se razabira utjecaj Tomašića i Goluchowskoga u čitavoj aferi u kojoj su Frank i njegov list upotrijebljeni kao sredstvo za političku likvidaciju Supila.

[10] *Wiener Allgemeine Zeitung* 19. I 1906.

štajaca, i zagrebačkih klerikalnih krugova.[11] Napadaji na Koaliciju iz Beča pojačani su i zbog ličnog animoziteta koji je prestolonasljednik Franjo Ferdinand osjećao prema vođama Koalicije pošto je, prigodom svoga službenog putovanja u Dalmaciju u rujnu 1906. godine, bio sa strane dalmatinskog pučanstva, a posebno Dubrovčana, dočekan upravo ledenom šutnjom. Čvrsto uvjeren da je takvo držanje naroda u Dalmaciji plod antiaustrijske i antidinastičke propagande, on je tu zgodu debelo zapisao u grijeh Koaliciji, a naročito Supilu, vjerujući da mu je tu demonstraciju šutnje u Dubrovniku upravo on organizirao.

Utjecajem prestolonasljednika dolazi u jesen 1906. godine do promjene rukovodilačke garniture u vanjskim i vojnim poslovima carstva. Franjo Ferdinand je već dugo prije toga prigovarao neaktivnoj vanjskoj politici ministra Goluchowskoga, a isto tako je izražavao svoje nezadovoljstvo s ministrom rata Pittreichom, pogotovu pošto su jesenji manevri austrijske vojske i mornarice u Dalmaciji i njenim vodama u jesen 1906. očito pokazali da stanje i sprema oružanih snaga Monarhije nisu na zavidnoj visini. Na kormilo vanjske politike dolazi tada barun *Alois von Aehrenthal*,[12] od koga prestolonasljednik u prvom redu očekuje aktivniju balkansku politiku. Aehrenthal shvaća značaj jugoslavenskog pitanja za sudbinu Monarhije bolje od ikojeg svoga prethodnika. Za vrijeme svoga rukovodstva na Ballplatzu on pokušava da raznim receptima rješava to pitanje. Pred zajedničkim austro-ugarskim ministarskim vijećem on 27. listopada 1907. predlaže da se politika Monar-

[11] Članci u *Reichspostu* nose datume: 2. II, 18. III i 30. III 1906. *Reichspost* je kao glavni organ Luegerove Kršćansko-socijalne stranke stajala u prvim redovima fronta one bečke štampe koja se uporno borila s madžarskom vladajućom oligarhijom oko političke i ekonomske premoći u Monarhiji. Radi suzbijanja madžarskih zahtjeva na štetu cjeline Monarhije *Reichspost* se zalagala za stvaranje saveza svih antimadžarskih naroda, pa je u tu svrhu s vremena na vrijeme lansirala i trijalističke ideje kao posebnu političku meku Hrvatima i kao bauk protiv aspiracija madžarskih vladajućih klasa.

Iza *Reichsposta* stajao je od kraja 1905. godine prestolonasljednik Franjo Ferdinand čiji je intimni ideal bila centralistička i militaristička monarhija pruskog tipa. Franjo Ferdinand je stoga krivim okom gledao na postupke svoga strica koji je, potpomognut od dualističkih krugova, tražio bazu za konstitucionalni sporazum s madžarskom vladajućom oligarhijom. Prestolonasljednik je, nasuprot caru, bio upravo opsjednut mržnjom protiv madžarske Nezavisne stranke, uvjeren da su nezavišnjaci kamuflirani veleizdajnici i glavna prepreka u sprovođenju njegove velikoaustrijske centralističke politike. Stoga nije čudo da su *Reichspostovi* napadi bili prvenstveno upereni protiv madžarskih nezavišnjaka. Od članova Hrvatsko-srpske Koalicije bili su na udaru ove velikoaustrijske redakcije oni političari koji su, kao Supilo, orijentirali hrvatsku politiku protiv austro-njemačkog »Dranga«.

[12] *Aehrenthal* je postao ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske 24. listopada 1906. godine i ostao na tom položaju sve do svoje smrti 17. veljače 1912. godine. Literatura o njemu i njegovoj vanjskoj politici prilično je opsežna: B. Molden, »Alois Graf Aehrenthal, Sechs Jahre äusserer Politik Oesterreich-Ungarns«. Stuttgart-Berlin 1917; R. Charmatz »Oesterreichs äussere und innere Politik von 1895–1914«. Leipzig-Berlin. 1918; J. M. Baerenreither. »Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Oesterreich-Ungarn vor dem Weltkrieg«, Berlin 1928; R. W. Seton-Watson, n. d.; H. W. Steed »La monarchie des Habsbourg« Paris 1917; A. P. Taylor, n. d; Feldmarschall Codrad, »Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. I. Die Zeit der Annexionkrise 1906–1909«. Wien, Berlin, Leipzig, München 1921 i dr.

hije u Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini vodi u smjeru da se »gravitaciona tačka srpsko-hrvatskoga naroda smjesti u Monarhiju.« On nastoji da favoriziranjem Bugara prodube suprotnosti između Bugarske i Srbije i na taj način oslabi Srbiju kao nosioca ideje jugoslavenskog Pijemonta i kao eventualnog aspiranta na teritorij Bosne i Hercegovine.

Iza promjene na Ballplatzu došla je i značajna promjena u bečkom Ministarstvu rata. Ministra Pittreicha zamjenjuje kao novi ratni ministar Schönaich, a na čelo austrijskog generalštaba dolazi *general Conrad von Hötzendorf*,[13] lični pouzdanik prestolonasljednikov, koji fatalno utječe na političke prilike svojim idejama o preventivnom ratu protiv Srbije kojim se Conrad nada likvidirati neriješeno južnoslavensko pitanje.

Utjecaj političkih i vojnih ideja nove garniture ubrzo se osjetio. Uoči početka austrijsko-madžarskih pregovora o obnovi Nagodbe 1907. godine, Aehrenthal piše madžarskom i austrijskom predsjedniku ovo: »Ne uspije li utjerati u laž legendu o predstojećem raspadu Monarhije u dvije politički odijeljene centralne države i ponovno osigurati staru zgradu podunavskog carstva čvrstim vezama ekonomskog jedinstva i dobro naoružane armije, ni najdalekovidnija ni najopreznija politika ne bi mogla trajno suzbiti aspiracije naših protivnika«.[14] Kako je već spomenuto, Aehrenthal je na početku svoje vladavine kombinirao da Zagreb učini gravitacionim centrom južnih Slavena, nasuprot Beogradu i Cetinju, ali u okviru »krune sv. Stjepana« jer on želi sporazum, a ne svađu s Madžarima. On je tada još voljan da prepusti Dalmaciju Madžarima, pod uvjetom da Madžari pristanu, kod produženja austro-ugarske Nagodbe, na ekonomsko i vojno jedinstvo Monarhije. Tim Aehrenthalovim planovima u pogledu Dalmacije oštro se protive austrijska i češka krupna buržoazija jer žele izbjeći pojačanu konkurenciju svojih istoklasnih madžarskih partnera. Godinu dana kasnije on je pak sklon da dijeli Hrvatsku između Austrije i Madžarske. Uopće bečki mjerodavni faktori mijenjaju svoju jugoslavensku politiku prema časovitim političkim potrebama.[15]

[13] *Feldmaršal Conrad von Hötzendorf* (1852–1925) postao je zauzimanjem prestolonasljednika Franje Ferdinanda 1906. godine načelnikom glavnog generalštaba. On od tada djeluje i kao istaknuta politička ličnost, miješajući se stalno u unutrašnju i vanjsku politiku Monarhije. Conrad i prije i poslije aneksije zastupa mišljenje da se južnoslavensko pitanje može riješiti samo priključenjem Srbije Monarhiji i predlaže da se poslije te aneksije Monarhija preuredi na trijalističkom principu, formirajući jugoslavensku etničku zajednicu pod vodstvom Beču »lojalnih« Hrvata. Conrad je i Italiju stalno smatrao protivnikom, a ne saveznikom i tvrdio da Monarhiju može spasiti samo preventivni rat protiv Srbije, a napose protiv Italije. Zbog svojih ideja i planova dolazio je često u sukob s politikom ministra Aehrenthala. Conrad je nakon rata napisao svoje uspomene »Aus meiner Dienstzeit 1906–1918« u 4 sveska s jednim sveskom priloga i karata. U tim njegovim uspomenama obrađeno je samo razdoblje od 1906–1914 jer je pisac umro prije završetka djela. O njemu vidi i O. Regele, »Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918«, Wien 1955.

[14] M. Gross, n. d., str. 160–161

[15] isto, str. 165.

Već na početku svoje vladavine Aehrenthal stječe uvjerenje da neke važnije vođe Hrvatsko-srpske koalicije, u prvom redu Supilo, traže rješenje jugoslavenskog problema izvan okvira Monarhije. Novinar L. Mandl, povezan s Aehrenthalovim ministarstvom, piše u veljači 1907. godine više članaka u *Wiener Allgemeine Zeitung* pod naslovom »*Croaticae res*« u kojima traži uništenje Koalicije jer da ona stoji u službi srpskih interesa.[16] Mandl zahtijeva da se pristupi organiziranju jedne dinastiji lojalne stranke u Hrvatskoj. Tu ideju naročito dosljedno propagira velikoaustrijski *Reichspost*[17] koji želi organiziranje jedne velike proaustrijske stranke u Hrvatskoj u koju bi ušli »lojalni« pravaši u Koaliciji, grupa Kulmer-Nikolić, klerikalci i frankovci (»pravaški blok«). Međutim, ti planovi dualističkih krugova i velikoaustrijskih redakcija nisu se mogli tako lako realizirati uoči aneksije Bosne i Hercegovine. I najkompromisnijim elementima u Koaliciji jasno je da bi separacija hrvatskog od srpskog dijela Koalicije dovela i jedne i druge, a pogotovo hrvatski dio, do gubitka iole značajnije uloge na dalja politička zbivanja u Hrvatskoj. I ti naši građanski političari naučili su nešto iz nedavne Khuenove prošlosti. Metode su bile i suviše providne da bi se u tom momentu dali tako lako izigrati. Hrvatsko-srpska sloga bila je jedini zalog da se vlastodršci prisile da Hrvatsku iole ozbiljno uzmu u politički račun.

Supilo je uspijevao sve do ljeta 1908. godine da vješto vodi brod Hrvatsko-srpske koalicije kroz sve Skile i Haribde dualističke politike. Još u svibnju 1906. godine, na opće iznenađenje odgovornih krugova Beča i Pešte, ruši na saborskim izborima Tomašića i staru unionističku gardu. Zahvaljujući njegovu uspješnom političkom taktiziranju kod nove koalicione vlade u Pešti, on primorava vladara da imenuje Vladimira Nikolića, Nikolu Badaja i Milana Rojca kao prve predstojnike Zemaljske vlade Hrvatske koji na taj položaj dolaze po želji većine Hrvatskog sabora, a ne po milosti bečkog dvora i mađarske vlade.[18]

Međutim, sloga Koalicije s madžarskim vladajućim klasama koju je Supilo tako teško postigao i mukotrpno održavao nizom kompromisa i laviranja nije se ipak mogla dugo održati. Pripremajući aneksiju Bosne i Hercegovine, dvor prethodno želi da razbije suradnju hrvatsko-srpske i madžarske koalicije. Ministar predsjednik Wekerle, kao povjerenik dvora – dobro zna što je to politička intriga. Zakon o željezničarskoj pragmatici kojim se, usprkos jasnom slovu Nagodbe, htjela uzakoniti upotreba madžarskog jezika na željeznicama u Hrvatskoj, bila je ona Pandorina jabuka koja je duboko povrijedila nacionalnu osjetljivost Hrvata i ponovno raspalila nacionalni šovinizam kod Madžara. Ministri Kossuthove stranke, uljuljani u mekim foteljama peštanskih ministar-

[16] *Wiener Allgemeine Zeitung:* 8. II, 12. II, 13. II 1907.

[17] O položaju i ulozi *Reichsposta* u austrijskoj politici vidi W. Steed »La monarchie des Habsbourg«, Pariz 1917, str. 293–294, i memoare F. Fundera »Vom Gestern ins Heute« München II izd. 1953.

[18] Novi predstojnici imenovani su tek 25. srpnja 1906. godine, poslije niza zakulisnih makinacija kojima se htjelo spriječiti dolazak na vlast odjelnih predstojnika – pristaša Koalicije.

stava, pretpostavljaju i slabiji kompromis s Austrijom neizvjesnoj borbi. Zajednički interesi madžarskih i austrijskih vladajućih klasa u održavanju njihova privilegiranog položaja u mnogonacionalnoj Monarhiji bili su jači od svih suprotnosti koje su ih razdvajale. Stoga nije čudo da je 8. listopada 1907. došlo do austro-madžarskog sporazuma o daljem desetogodišnjem produženju austro-ugarske Nagodbe.

Već prije toga datuma, još tamo u proljeće 1907. godine politika novog kursa u odnosu na Madžare doživljava svoj slom. Supilo, iscrpavši sva diplomatska sredstva da u zadnji čas postigne barem primirje s Madžarima, prihvaća bačenu rukavicu, ma koliko mu bilo teško ovo razaranje politike koju je s toliko muke sagradio.

Svoju dilemu i svoju odluku on nam objašnjava ovim snažnim riječima:

»U životu naroda znadu da nastupe momenti kada treba baciti u šaš obzire, mudrovanje, računanja, oportuniziranja i sve slične inače korisne ekspedijente normalnoga političkog djelovanja. To su momenti kada se radi o biti i ne biti, o životu ili smrti, kad između »da« i »ne« niti ima, niti smije biti srednjeg puta i kada o tome »da« i »ne« ovisi čast, ponos, bitak narodni i njegove budućnosti za decenije, za vjekove. To su momenti kada svaki »oprez« znači strah, a svaka diplomacija »kukavičluk« i poraz. To su momenti kad kod pojedinaca i širokih slojeva naroda, kod bogata i siromaha, mladića i starca mora da imperativnom snagom zagospoduje i osvoji etička misao da je bolje umrijeti nego umirati, bolje poginuti nego ginuti, da je bolje slavno poginuti nego sramotno živjeti. Povijest čovječanstva i naroda puna je takvih primjera gdje su narodi dolazili u takove položaje, a o uspjehu kako su se u onom odsudnom času ponijeli ovisila je njihova budućnost. Veliki tragični dani, kada treba stisnuti zube te sjeknuti svom svojom voljom i energijom svoga duha, bez ikakva obzira na žrtve i posljedice! U takvim momentima, koji se uzalud ne nazivaju historičnima, udara se povijest za pokoljenja koja će slijediti i koja će, ni zaslužna ni kriva, nositi sve dobre posljedice uspjeha ili zle poraza i prema tome blagosivljati ili koriti, a možda i proklinjati uspomenu svojih predaka. U takovom evo momentu nalazi se danas i Hrvatska, kad ju se hoće da svine u okvir jedinstvene madžarske države i u ime principa one jedinstvenosti, koja za Hrvatsku niti ne postoji, niti je ikad postojala, naturi madžarski jezik na njezin narodni i politički teritorij«.[19]

I Supilo zaista u tom momentu baca u šaš sve diplomatske obzire, te u proljetnom i jesenjem zasjedanju zajedničkoga Sabora u Budimpešti organizira parlamentarnu opstrukciju hrvatskih delegata. Od 5. lipnja do 3. srpnja 1907. godine, skoro pun mjesec dana odzvanja u peštanskom parlamentu hrvatska riječ protiv madžarizacije Hrvatske. Hrvatskim delegatima se pridružuju zastupnici drugih nemadžarskih narodnosti. Dugim govorima protiv pragmatike hrvatski delegati umrtvljuju čitav parlamentarni mehanizam i pred licem Evrope razotkriva se fikcija tobožnje jedinstvene madžarske države.[20]

Madžarski poslanici i madžarska štampa obaraju se svom žestinom na Supila kao organizatora i vođu čitave te opstrukcije. Dne 24. lipnja dovikuje Supilo u svom govoru madžarskim poslanicima: »Ta ako ste momci, okrenite se prema Beču, tamo pokažite zube ali pustite jadnu

[19] Citirano po J. Horvatu, n. d., I izd., str. 204–205.

[20] Govori hrvatskih delegata u opstrukcionoj debati u zajedničkom Saboru š ampani su iste godine u Zagrebu u posebnoj brošuri.

Hrvatsku, koja Vam je u najkritičnijim časovima pomogla.« Supilo ukazuje madžarskim nezavišnjacima da će borba s Hrvatima oslabiti i njihov vlastiti položaj prema Beču i u predstojećim pregovorima oko obnove austro-ugarske Nagodbe, a što se faktično i dogodilo nekoliko mjeseci kasnije kad su nezavišnjaci morali odustati skoro od svih svojih zahtjeva koje su u opoziciji postavljali. Ali uzavrela krv madžarskog šovinizma neće više da sluša nikakav glas razuma.

Madžarska vlada hoće pošto poto slomiti opstrukciju koja slabi njen položaj u zemlji i prema vani:[21] Wekerle sprema protiv hrvatsko-srpske koalicije krajnja sredstva neustavnog pritiska: apsolutizam u Hrvatskoj i progone zbog veleizdaje. Ban Pejačević solidarizira se s Koalicijom u borbi protiv pragmatike i odstupa s banskog položaja 26. lipnja 1907. Na prijedlog Wekerlea kralj imenuje za hrvatskog bana Sandora Rakodczaya, omrznutog državnog tužioca još iz Khuenova režima u Hrvatskoj. Odjelni predstojnici daju odmah ostavku, a za njima i veliki župani. Novi ban, Madžar po porijeklu i osjećajima, nema nikakva oslonca u Saboru. On ga tamo i ne traži jer on u potpunosti zavisi od svojih gospodara u Pešti koji nameću apsolutističku vladu Hrvatskoj.

Madžarska štampa tokom te čitave borbe najviše uzima na nišan Supila, denuncirajući ga otvoreno kao borca za »jugoslavensko carstvo«. Različite optužbe uzimaju se ozbiljno i na »najvišem mjestu«. Madžarska vlada pokušava raznim manevrima odvojiti Srbe od Hrvata, a posebno Supila od ostalih zastupnika Koalicije. To joj ne uspijeva jer narod u Hrvatskoj – i Hrvati i Srbi – s golemim oduševljenjem podržavaju borbu svojih zastupnika protiv madžarizacije Hrvatske.

Na Wekerleov zahtjev Aehrenthal naređuje da se sastavi rezime svih povjerljivih konfidentskih izvještaja o Supilu,[22] da crni dosje denuncijacija bude spreman za prvu pogodnu priliku obračuna protiv tog opasnog neprijatelja Monarhije.

U Beču su u crnu knjigu zapisani Supilovi napadi u Hrvatskoj Sabornici protiv njemačkog »Dranga« u veljači 1907. godine, a posebno njegova izjava da »ako Bosna ne može da bude hrvatska, onda neka radije pripada bratu Srbinu nego tuđinu«. Frankovci dižu tada u svojim novinama silnu galamu iskrivljujući Supilove riječi i optužujući ga zbog antihrvatskih, veleizdajničkih i antidinastičkih namjera. Supilo u Saboru oštro i ogorčeno reagira protiv frankovačkih denuncijacija i kleveta.[23]

Negdje početkom ljeta 1907. godine madžarski ministar predsjednik Aleksandar Wekerle predaje grofu Aehrenthalu navodni izvještaj dr Miroslava Spalajkovića srpskom ministru predsjedniku Pašiću koji će biti upotrijebljen kao najvažniji optužni dokumenat u Friedjungovu

[21] Madžarski političar D. Bánffy izjavljuje u *Neue Freie Presse* 2. IX 1907. da je hrvatsko pitanje izazvalo najveću krizu ugarskog parlamenta od 1867. na ovamo.

[22] M. Gross. n. d., str. 205.

[23] Stenografički zapisnici Sabora Kraljevine HSD 1906–1907/II, 43. sjednica – 20. III; 47. sjednica – 25. II; 49. sjednica – 29. II 1907. O obračunu Supila s Frankom u Hrvatskom saboru vidi i J. Horvat, n. d., str. 171–196.

procesu.[24] To je bio jedan iz niza falsificiranih dokumenata koje su različiti austrijski obavještajni centri, a u prvom redu ljudi iz austro-ugarskog poslanstva u Beogradu, prikupljali za potrebe austrijske i madžarske vlade, radi političkog kompromitiranja članova Hrvatsko-srpske koalicije i srpske vlade.

U vrijeme kad se ubrzavaju vojne i diplomatske pripreme za aneksiju Bosne i Hercegovine, bečka i peštanska vlada su sporazumne da treba svim sredstvima onemogućiti hrvatsko-srpsku opoziciju protiv namjeravane aneksije. Kako je ban Rakodczay bio potpuno kompromitiran i onemogućen u Hrvatskoj, to na njegovo mjesto dolazi 8. siječnja 1908. *Pavle barun Rauch* s određenom misijom da kampanjom o srpskoj veleizdaji i miješanju Srbije u unutrašnje poslove Monarhije pripremi opravdanje za politički pritisak, a eventualno i za vojnu intervenciju protiv Srbije, a sve u nadi da bi se vojnom silom likvidiralo opasno jugoslavensko pitanje, kojega rješavanje je postalo problem opstanka Monarhije.

Rauchova povika na srpsku veleizdaju imala je također dvostruki unutrašnji politički razlog. S jedne strane da prijetnjom pokretanja veleizdajničkih procesa prisili srpske građanske političare u Koaliciji da se vrate na put političke suradnje s madžarskom vladom i njenom filijalom u Hrvatskoj kao što je to bio slučaj za Khuenove vladavine. S druge strane trebalo je paralelno izvršiti pritisak na kolebljive i oportunističke hrvatske građanske političare u Koaliciji, posebno na pravaše da raskinu savez sa srpskim »veleizdajnicima«. Rauch i njegovi naredbodavci nadali su se da Koalicija neće moći odoljeti tom dvostrukom pritisku, pa da će se ubrzo raspasti na svoje sastavne dijelove.

Rauch se u svom računu ipak prevario. Fijasko koji je doživio na saborskim izborima koje je raspisao u veljači 1908. i na kojima njegova »ustavna« stranka nije dobila nijednog mandata, odgoda legalno izabranog Sabora u kojemu su njegovi protivnici iz Koalicije dobili apsolutnu većinu,[25] produženje neustavne, apsolutističke vlade u Hrvatskoj, sve je to do te mjere ogorčilo opoziciju da je kohezija Koalicije, usprkos njenu raznorodnom sastavu, ipak ostala očuvana. I Rauch tako vlada pune dvije godine Hrvatskom na neustavan način, sprečavajući neprestanim odgodama rad Sabora. U potajnom, a kasnije i u otvorenom sporazumu s Frankovom čistom strankom prava, on započinje bjesomučnu protivsrpsku kampanju u momentu kada Ballplatz i Ministarstvo rata u Beču završavaju svoje planove o aneksiji Bosne i Hercegovine.

[24] M. Gross, n. d., str. 206–207. Spalajković je u to vrijeme bio šef odsjeka u srpskom ministarstvu vanjskih poslova u Beogradu. O falsificiranom Spalajkovićevu izvještaju bit će opširnije govora u daljem tekstu.

[25] Rauch je raspisao saborske izbore za 27. i 28. veljače 1908. i na tim izborima njegova »ustavna« stranka nije dobila nijednog mandata! Izborni rezultati ostalih stranaka: Hrvatsko-srpska koalicija 56 mandata (apsolutna većina u Saboru), Čista stranka prava (frankovci) 24, Hrvatska pučka seljačka stranka (braća Radići) 3, Srpska radikalna stranka 2, Socijal-demokrati 1 mandat. Dva zastupnika izabrana su izvan stranaka.

Frank u sporazumu s generalima zagrebačkog vojnog zbora formira *legije* razbijača u Hrvatskoj koje na reveru nose značku »za kralja i Hrvatsku« i koje su tobože trebale braniti Hrvatsku od Srbije. Zbog otvorene političke suradnje Frankove s eksponentima režima dolazi do novog cijepanja u Čistoj stranci prava. Na sjednici stranačkog vodstva 23. travnja 1908. odjeljuje se Mile Starčević sa još 8 pravaških zastupnika od Frankove frakcije u kojoj ostaje 15-orica zastupnika. Legionarski razbijači nisu se žacali da tvorno napadnu i svog dojučerašnjeg stranačkog druga Milu Starčevića, a i sam Franjo Supilo je usred bijela dana napadnut na Jelačićevu trgu od tih istih Frankovih najamnika.

U proljeće 1908. godine dolazi do posljednjeg pokušaja velikoaustrijskih krugova da pridobiju Supila za obrat politike Koalicije ka Beču, nudeći kao protuuslugu za angažiranje hrvatskih političara u aneksiji Bosne i Hercegovine Monarhiji maglovita trijalistička obećanja. Proglas Hrvatsko-srpske koalicije na narod od 20. ožujka 1908.[26] i Supilov intervju u *Pester Lloydu*[27] neposredno po odgodi rada Hrvatskog sabora u kojemu on upozorava Madžare da njihov apsolutizam može baciti Hrvate u naručaj Beču, doveli su, čini se, bečkog načelnika i predsjednika austrijske Kršćansko-socijalne stranke Karla Luegera do zamisli da prigodom svoga boravka u Lovranu, u ožujku 1908. godine, ugovori sastanak s »veleizdajnikom« Supilom. Na tom sastanku Lueger pokušava da raznim obećanjima pridobije Supila da se angažira u akciji za aneksiju Bosne i Hercegovine.[28] Supilu je jasno da je trijalizam »samo prazno obećanje, kojim i opet mame Hrvate u izmećarsku službu, te da nam nigdje niko ne misli dati ništa, ako sami politikom i borbom ne izvojštimo«.[29] Međutim, kao elastičan i realan političar on pokušava da iskoristi novi sukob Beča i Pešte oko dominacije u Bosni, ne bi li bar postigao rušenje Rauchova režima i neko proširenje hrvatske autonomije. Stoga Supilo ne odbija direktno Luegerovu ponudu, već nastoji da drži otvorena vrata za jednu aktivnu hrvatsku politiku[30] i uvjetuje eventu-

[26] U tom proglasu, čiji je autor Supilo, Koalicija upozorava madžarsku vladu da će protiv nje i bana Rucha kao njena eksponenta »svim ustavnim i zakonitim sredstvima nastaviti nepomirljivu borbu... Ona će tu borbu bez oduška voditi sve dotle dok se povodom tog sukoba s Ugarskom ne uklone i kraljevini Hrvatskoj ne izvojšte sredstva da zakonitim putem i na ravnopravnoj podlozi preudesi svoje državnopravne odnošaje s kraljevinom Ugarskom tako da Hrvatskoj bude osigurana njezina samostalnost i sloboda«. Supilo, n. d., str. 196.

[27] *Pester Lloyd* 15. III 1908.

[28] U svojim esejima »Politika u Hrvatskoj«, n. izd., str. 209–212, Supilo živo opisuje taj susret i svoju reakciju na Luegerovu ponudu: »Mučno je opisati što sam u onaj čas osjećao. Hrvatska jer smo je bili podigli da se bori za najprimitivnija i najsvetija svoja narodna prava, izložena apsolutizmu i svim tiranijama čuvenog Servusdruštva, a sada se sprema čin koji će (iz Luegerovih riječi je to i prejasno bilo) biti udešen samo u prilog onih koji su s našim narodom tako postupali. I još traže da im u tom poslu Hrvatska pomogne! Zovu nas da se angažiramo u akciji koja će od Bosne napraviti drugo i pogoršano izdanje današnje Hrvatske! Ne, to je previše«.

[29] Supilo, n. d., str. 212.

[30] U tom cilju on produžava kontakte s Kršćanskim socijalima posjećujući u mjesecu travnju 1908. godine u Beču načelnika Luegera i istaknutog Kršćansko-socijalnog političara Alberta Gessmanna (tadašnjeg ministra za javne radove), koji se obojica smatraju za lične pouzdanike prestolonasljednika Franje Ferdinanda.

alni pristanak Koalicije na aneksiju Bosne i Hercegovine obećanjem da će se Kršćanski-socijali angažirati za uređenje jedne jugoslavenske formacije unutar Monarhije. Međutim, i prestolonasljednik i Aehrenthal i Kršćanski socijali su u tom trenutku složni da trijalizam uopće ne dolazi u obzir kao neki realan, neposredan politički cilj. U Beču su brzo uvidjeli da Supila nije lako namamiti praznim obećanjima, pa kamarila oko prestolonasljednika radije taktizira s oportunističkim elementima u samoj Koaliciji ne bi li tako izolirala otvorene antiaustrijske elemente, u prvom redu Supila.

Početkom mjeseca kolovoza 1908. godine izlazi u Budimpešti *brošura* »*Finale*«. Njen pisac Đorđe Nastić bio je u službi mađarske policije i austrijskog generalštaba. U toj svojoj brošuri Nastić razotkriva tobožnje planove i pripreme oko opće revolucije Južnih Slavena protiv Austro-Ugarske monarhije i tvrdi da su sve niti zavjere povezane s političkim društvom »*Slavenski jug*« u Beogradu. To društvo je – po njemu – kamuflirana ekspozitura beogradske vlade za vođenje velikosrpske propagande u zemljama Monarhije. Za dokaz vjerodostojnosti svojih tvrdnji Nastić prilaže brošuri faksimil revolucionarnog statuta, napisanog rukom Milana Pribićevića, brata Svetozareva, zastupnika Koalicije i vođe Srpske samostalne stranke u Banovini. Ta naručena brošura poslužila je Rauchu kao povod za hapšenje niza viđenijih srpskih građana u Hrvatskoj pod optužbom veleizdaje, zbog navodnog uspostavljanja direktnih ili indirektnih veza sa »Slavenskim jugom«, odnosno zbog navodnog vođenja revolucionarne propagande u Jugoslavenskim zemljama Monarhije radi njihova otcjepljenja od Austro-Ugarske i ujedinjenja sa Srbijom.

Dne 5. listopada 1908. godine proglašena je *aneksija Bosne i Hercegovine*. Oportunisti raznih stranaka žure sa zahvalnicama vladaru, iako je taj brutalni i diplomatski loše spremljeni potez ministarstva vanjskih poslova[31] doveo zemlju na rub ratnog obračuna sa Srbijom i Rusijom i

[31] Dne 15. i 16. rujna 1908. Aehrenthal se sastaje s ruskim ministrom vanjskih poslova Izvoljskim u dvorcu Buchlau u Moravskoj i pravi krupnu diplomatsku grešku jer je zlonamjerno propustio da svoga partnera lojalno obavijesti da neposredno priprema aneksiju Bosne i Hercegovine. Zbog toga se sujetni Izvoljski osjetio lično nasamaren i izigran, pa se dobrim dijelom iz njihova l čnog sukoba rodila aneksiona kriza koja je dovela Evropu na rub svjetskog rata. Austriju tada spašava njen njemački saveznik zveckajući nadmoćnošću svoje vojne sile nad nespremnim protivnicima iz »Entente cordiale«.

Iako je Aehrenthal formalno pobijedio i spasio Austro-Ugarskoj prestiž velike sile, on faktično nije pokazao mnogo političke mudrosti ni dalekovidnosti. Da je u čitavoj stvari lojalno postupio, mogao je izvršiti aneksiju s mnogo manje političkih potresa jer nijedna evropska velesila, potpisnica Berlinskog ugovora, načelno nije bila protiv samog čina aneksije, ali su se sve osjetile povrijeđene podmuklim načinom na koji je Aehrenthal čitavu stvar izvršio. Aneksiona kriza nan jela je Austro-Ugarskoj velike štete. Monarhija je svojim jednostranim gaženjem međunarodnog sporazuma veoma izgubila na svom *moralnom* ugledu u koncernu evropskih velevlasti. Kriza je otvorila Monarhiji nove *političke* probleme jer je poniženje Rusije i Srbije povećalo u ovim zemljama želju za osvetom i revanšom. Rusija i Srbija pristupaju tada energičnom jačanju svoje vojne sile.

Austro-Ugarska je zbog aneksije imala i veliku *financijsku* štetu. Izdaci oko mobili-

otvorio šestomjesečnu *aneksionu krizu* za vrijeme koje evropski narodi iz dana u dan strepe da ne budu gurnuti u ratnu klaonicu. U tom kritičnom momentu Supilo osuđuje prijedlog bivšeg podbana dra Nikolića da i Koalicija izjavi vladaru »zahvalnicu« za taj čin.

»Ovakva aneksija – izjavljuje Supilo muževno na sjednici kluba zastupnika Koalicije 19. listopada 1908. – apsolutno ne može da izazove priznanja Hrvatske. Ako je to priznanje negdje potrebno, neka se to kaže, ali u tom slučaju Hrvatska ima da pita: a što mi se za to daje? Tekar tada moglo bi doći do neke diskusije i do načina kako i kakova izjava da se dade. Ali u tom slučaju treba imati na umu, da mi nismo nikakvo privatno tamburaško društvo, nego da smo mi većina Sabora, te kao narodni zastupnici, kao saborska većina, naše izjave, bile kakve bile, samo ćemo u Saboru davati. Neka se dakle sastane u nedogled odgođeni Sabor, neka se konstituira, i tu ćemo naše zaključke stvoriti«.[32] Zastupnici su usvojili tu argumentaciju i »zahvalnica« sa strane Koalicije nije bila poslana.

Iako je ta diskusija u klubu Koalicije bila najpovjerljivije prirode, već radi delikatnosti pitanja i vremena u kojem je vođena, u Beču su odmah doznali za Supilov stav. Bijes kamarile porastao je do vrhunca. »Supilo se mora uništiti« izjavljuje u trenutku ciničke otvorenosti jedna austrijska ekscelencija taďašnjem bečkom dopisniku *Timesa* Wickham Steedu. »Ne možemo ga kupiti, moramo ga stoga drugačije učiniti neškodljivim«.[33] Kod ovako opasnih protivnika habsburška monarhija – zna se to iz historijskog iskustva – nije baš birala sredstva za njihovo uklanjanje s političke pozornice.

I već deset dana nakon naveďene sjednice kluba zastupnika Koalicije bečka *Reichspost* štampa svoj prvi članak s napadom na vođe i politiku Koalicije.

zacije znatnih vojnih efektiva te i ekonomski bojkot austro-ugarske robe u Srbiji i Turskoj nanijeli su znatne gubitke austro-ugarskom platnom bilansu. U želji da umiri novi Mladoturski režim i da ga odvoji od Srbije, Aehrenthal isplaćuje Turskoj za izgubljeni suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom iznos od 54 milijuna zlatnih kruna. Kad se sumiraju sve te negativne posljedice, onda Aehrenthalov »uspjeh« u spasavanju prestiža Monarhije izgleda zaista efemeran. Aehrenthalova diplomatska greška u Buchlau 1909. značila je početak kraja Austro-Ugarske monarhije.

O aneksionoj ili bosanskoj krizi, kako su je neki nazivali, postoji i kod nas i u svijetu vrlo opsežna *literatura*. Od domaćih pisaca spominjemo: M. Ninčić »La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes«, Paris, 1937. To je najpotpunija historija aneksione krize u dva toma na punih 800 strana teksta. Vidi nadalje: V. Ćorović »Odnosi između Srb je i Austro-Ugarske u XX veku«, Beograd 1936.; D. Popović »Izvoljski i Erental«, Beograd 1927; isti, »Borba za narodno ujedinjenje 1908–1914«, Beograd b. g.; F. Šiš ć, »Kako je došlo do okupacije, a onda aneks je Bosne i Hercegovine«, Zagreb 1938.; Stojanović Nikola, »Bosanska kriza«, Sarajevo 1958 – i dr.

Iz strane literature *spominjemo*: A. Debidour, »Histoire diplomatique de l' Europe depuis le congrés de Berlin jusqu' à nos jours« Paris 1926, svez. 2; Potemkin i dr. »Istorija diplomatije« sv. III (srpski prijevod, Beograd 1951.); J. M. Baernreither n. d.; Conrad, n. d.; B. E. Schmitt, »The Annexation of Bosnia 1908–1909«, Cambridge 1937. – i dr.

[32] F. Supilo, n. d., str. 213. O samoj sjednici Supilo daje niz zanimljivih podataka na str. 213–214 n. d.

[33] J. Horvat, n. d., str. 216.

II *Napadi »Reichsposta« i »Neue Freie Presse« na političare Hrvatsko-srpske koalicije*

U razdoblju od 29. listopada do 21. studenoga 1908. godine *Reichspost* štampa šest nepotpisanih članaka koji su upereni protiv tadašnjeg madžarskog ministra trgovine Franje Kossutha i njegove Nezavisne stranke i protiv trojice uglednih članova Hrvatsko-srpske koalicije: Frana Supila, Svetozara Pribićevića i dr Edmunda Lukinića.

Članci su bili objavljeni ovim vremenskim redoslijedom i pod ovim naslovima: 29. listopada izišao je prvi članak »Pluralverschwörer«: 31. listopada »Franz Kossuth leugnet«; 4. studenoga »Pašić, Supilo und Genossen«; 6. studenoga »Kossuth leugnet weiter«; 7. studenoga »Der Eindruck der Aufdeckungen in Kroatien«; i posljednji 21. studenoga 1908. pod naslovom »Franz Kossuth, Pribićević und Genossen«.

U spomenutim člancima se navodilo da je tadašnji ministar trgovine Franjo Kossuth, vođa madžarske Nezavisne stranke, u svojoj borbi protiv bivšeg predsjednika madžarske vlade generala Fejérváryja podržavao veleizdajničke veze s političarima i državnicima Kraljevine Srbije da bi na taj način primorao cara na popustljiviji stav prema madžarskim zahtjevima. List je nadalje tvrdio da su neki hrvatski narodni zastupnici bili upleteni u tu političku igru, kao posrednici Kossuthove i srbijanske politike u Hrvatskoj. Poimence su bili optuženi trojica zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije, i to: Frano Supilo, Svetozar Pribićević i dr Edo Lukinić.

Supilo je optužen da od beogradskog novinskog ureda prima godišnju subvenciju od 20.000 kruna, kao zastupnik velikosrpske propagande u Hrvatskoj. On se nadalje tereti da je 1906. godine zajedno s tadašnjim madžarskim opozicionim prvacima Kossuthom i Batthyányjem imao zajedničke konferencije u smislu beogradske politike, te da je zajedno s Pribićevićem, dr Lukinićem i dr Potočnjakom upravio srpskom generalnom konzulu u Budimpešti Petkoviću pismo u kojem srpskoj vladi nudi svoje usluge za novac.

Pribićević se optužuje da je sa Spalajkovićem, šefom odjela srpskog ministarstva vanjskih poslova, sklopio formalni ugovor kojim se Hrvatsko-srpskoj koaliciji daje godišnja subvencija od 12.000 franaka da ne padne pod utjecaj Beča, a u slučaju novih izbora za Hrvatski sabor obećavaju se dalje oveće potpore.

Lukinić se u posljednjem članku optužuje da je zajedno s Pribićevićem primio u Zemunu, u kući trgovca Petra Jelovca iznos od 12.000 franaka.

Članci su pisani na veoma žučljiv način i po svom tonu daleko premašuju Aehrenthalovu štampu. U njima se Supilo na više mjesta kvalificira »prljavim elementom« i »Judom«, a za Svetozara Pribićevića se tvrdilo da je politički spreman da bude plaćeni izdajica. Razumljivo je da ti napadi *Reichsposta* nailaze na veliko odobravanje Rauchove i Frankove štampe koja ih obilato citira i iskorišćuje.

Za razliku od kasnijih napada dr Friedjunga, oštrica tih *Reichspostovih* članaka bila je prvenstveno uperena protiv madžarske Nezavisne stranke i njena vođe Franje Kossutha, koji su velikoaustrijskoj i militarističkoj kamarili oko prestolonasljednika bili stalno trn u oku zbog njihovih zahtjeva za širim elementima madžarske ekonomske i vojne samostalnosti u okviru dualističke Monarhije. U vrijeme kad je *Reichspost* objavio te svoje napade vodila se oštra diskusija između Nezavišnjaka i Beča oko madžarske samostalne banke. *Reichspost* je tim napadima pokušala da oslabi položaj Kossutha i Nezavišnjaka u Wekerleovoj vladi, optužujući ih da su oni svojim vezama sa Srbijom, za vrijeme dok su se nalazili u opoziciji, skrivili porast i razmah jugoslavenskog pokreta. Krajnji cilj *Reichsposta* i prestolonasljednika bio je da koristeći se aneksionom krizom maknu madžarskog eksponenta za bosanske poslove ministra financija Buarina, obore Wekerleovu koalicionu vladu i ponovno dovedu na vlast u Madžarskoj garnituru pouzdanijih političara (Lukacs, Khuen, Kristóffy, Tisza) koji bi bili voljni da lojalno provode nagodbenjačku politiku i koji se neće boriti s Velikoaustrijancima za posjed Bosne. Mržnja prestolonasljednikova na Nezavišnjake bila je prvenstveni povod da *Reichspost* istrči ispred Aehrenthalovih planova. Aerehthal je htio da objavu tajnih dokumenata sačuva za težu situaciju – ako iskrsne realna opasnost vojnog obračuna sa Srbijom i Rusijom.

Kossuthovci su se oglušili o te napade jer nisu željeli da pred bečkim sudom raspravljaju s Velikoaustrijancima o nekadašnjim svojim pol tičkim potezima u opoziciji kojih su se sada, na vlasti, i odricali.[34] Kako su oni u to vrijeme sjedili u madžarskoj vladi, napadi Velikoaustrijanaca oko *Reichsposta* nisu im mogli mnogo naškoditi jer su znali da Franjo Josip nije tada više sklon da zbog prošlosti izaziva nove ustavne krize u Madžarskoj.

Položaj napadnutih političara Hrvatsko-srpske koalicije bio je, međutim, drugačiji. Oni su bili članovi progonjene stranke i progonjenih naroda koje su jednako šibali bičevi Beča i Pešte. Takve otvorene insinuacije s veleizdajom, u jeku aneksione krize, ukazivale su na očit cilj da se iz političkog života Hrvatske eliminiraju oni hrvatski i srpski narodni zastupnici, koji su bečkoj politici izgledali najopasniji. Zbog svega toga klub Koalicije zaključuje da treba *Reichspost* primorati da otvori karte i na sudu dokaže svoje tvrdnje. Stoga krajem 1908. sva trojica napadnutih zastupnika podnose tužbu protiv odgovornog urednika *Reichsposta* Ambrosa. Članci u *Reichspostu*, naime, izišli su nepotpisani, pa su oklevetani zastupnici mogli tužiti samo odgovornog urednika

[34] Madžarski nezavišnjaci bili su sve do ljeta 1908. rezervisani prema Rauchovoj protivsrpskoj kampanji koju potpomažu Wekerle i dualistički krugovi. Oni u to vrijeme još surađuju sa srpskim političarima u Bosni. Tek u vrijeme aneksije pridružuju se i oni, i to vrlo energično, antisrpskoj kampanji, vjerojatno i s razloga da otklone svaku sumnju o svojoj lojalnosti i izbjegnu obračun koji im je spremao prestolonasljednik u političkoj situaciji nepovoljnoj za njih. Stranka je u to vrijeme proživljavala i tešku unutrašnju krizu zbog neispunjavanja svojih izbornih obećanja i zbog sve teže kapitulacije pred Bečom.

lista.[35] *Dr Funder, pisac inkriminiranih članaka,*[36] a inače suvlasnik i glavni urednik *Reichsposta,* nije u prethodnoj istrazi htio priznati da je on napisao te članke, pa se zbog toga pojavio na procesu samo u svojstvu glavnog svjedoka optuženog odgovornog urednika Ambrosa.[37]

U međuvremenu se aneksiona kriza bližila svome vrhuncu i svijet je sa zebnjom očekivao evropski sukob. Aehrenthal je svojim postupkom jednostranog gaženja svečano preuzete međunarodne obaveze[38] razdražio protiv Monarhije ne samo Rusiju nego i Francusku i Englesku. Srbija je naročito odlučno protestirala protiv toga akta, smatrajući da su njime povrijeđeni vitalni interesi srpskog naroda. U mjesecu ožujku 1909. godine kriza je došla do vrhunca. Rusija, Srbija i Austro-Ugarska su već otvoreno provodili mobilizaciju. Šef austrijskog generalštaba barun Conrad von Hötzendorf nastoji iskoristiti stvorenu psihozu za svoju davnu i omiljelu tezu o preventivnom ratu protiv Srbije. Za tu politiku treba naći alibi – makar u falsificiranim dokumentima, pa obavještajne centrale Monarhije rade punom parom na prikupljanju i fabrikaciji »dokaza«. U takvoj atmosferi počinje u Zagrebu 3. ožujka 1909. *proces protiv 53-ojice Srba* optuženih »za zločin veleizdaje«. Javnost je sva pod impresijom da će optuženi, kao i svi viđeniji članovi Koalicije, u slučaju objave ratnog stanja, doći pred prijeki sud. Usprkos takvoj realnoj opasnosti, najugledniji hrvatski i srpski advokati, na čelu s dr Hinkom Hinkovićem, *javljaju* se za branitelje optuženih. Javno mnijenje u Hrvatskoj, usprkos svim huškanjima Raucha i frankovaca stoji listom na strani optuženih, pa se upravo u tom presudnom času »veleizdajnički« proces u Zagrebu pretvara u javnu i snažnu manifestaciju srpsko-hrvatske solidarnosti.[39]

[35] Na kraju optužnice protiv *Reichsposta* stoji ovo: »U subjektivnom smjeru treba da spomenemo da je optuženik (tj. Ambros – op. p.) ... izjavio da je dotične članke čitao i znajući za njihov sadržaj dao u štampu, pa da je i u toku dalje istrage ostao kod te svoje izjave.«

[36] Funder u svom memoarskom djelu »Fom Gestern ins Heute«, II izd. München, 1953, str. 442, izričito kaže da je dokumente za svoje napade na Kossutha i Koaliciju dobio u vojnoj kancelariji prestolonasljednikovoj. »Nisam dao nikakvu obavijest o porijeklu dokumenata – navodi pisac – ali je svatko u Beču znao za izvor«.

[37] U Rauchovu listu *Ustavnost* od 26. IV 1909 izišao je razgovor bečkog dopisnika lista s dr Funderom u kojem on izlazi iz svoje dotadašnje anonimnosti i priznaje se autorom inkriminiranih članaka. Nije mi poznato zbog kojih razloga tužioci, poslije te javno učinjene izjave, nisu proširili svoju tužbu i na dr Fundera. On u svojim memoarima ne objašnjava uopće tu okolnost, nego samo suho konstatira: »Ja sam u procesu igrao samo ulogu svjedoka dok je za *Reichspost* odgovarao njegov odgovorni urednik Ambros«. Funder, n. d., str. 443.

[38] Austro-Ugarska je dobila članom 25. Berlinskog ugovora 1878. međunarodni mandat za okupaciju i upravu Bosne i Hercegovine, pa carska proklamacija od 5. listopada 1908. godine o aneksij , tj. proširenju suvereniteta Austro-Ugarske nad Bosnom i Hercegovinom predstavlja jednostrani čin koji Austro-Ugarska n je smjela provesti bez suglasnosti drugih sila potpisnica Berlinskog ugovora.

[39] *Zagrebački »veleizdajnički proces«* trajao je od 3. ožujka do 5. listopada 1909. godine. Završen je upravo na godišnjicu proglašenja aneksije. Rasprava je trajala ukupno 150 dana. Od 53-ojice optuženih 31 je osuđen na kazne strogog zatvora u trajanju od 6 pa do 12 godina (među ostalima braća Adam i Valerijan Pribićević). Kako je, međutim, već u momentu donošenja presude čitav proces politički bio pot-

U drugoj polovici mjeseca ožujka 1909. godine kriza je dosegla vrhunac, pa je izgledalo samo pitanje dana kad će austro-ugarske trupe upasti u Srbiju. U tom trenutku austrijski historičar dr Heinrich Friedjung objavljuje u bečkom listu *Neue Freie Presse* nov i vrlo oštar napad na političare i politiku Hrvatsko-srpske koalicije.[40]

Ličnost dra Friedjunga nije bila nepoznata ni u naučnim ni u političkim krugovima Austrije. Bivši pangerman, onemogućen zbog svog jevrejskog porijekla u stranci koju je sam pomagao stvoriti,[41] pretvorio se tokom vremena u zagrižljivog austrijskog patriotu, zaljubljenog u civilizatorsku misiju bečke kulture. Svojim dotle objavljenim djelima »*Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland* 1859/1866« (dva sveska, Wien 1897–1898), »*Der Kriemkrieg und die österreichische Politik*« (Wien 1907) i prvim sveskom svog velikog djela »*Österreich von 1848 bis 1860*« (Stuttgart 1908), Friedjung je stekao znatan ugled u naučnom svijetu kao jedan od najboljih poznavalaca novije austrijske historije. Poznavajući njegovo samoljublje i ambicije, barun Aehrenthal ga je lako nagovorio da založi svoj naučni autoritet u spasavanju Monarhije od »zlog duha« oslobodilačkih težnji jugoslavenskih naroda. Opijen ulogom koja mu je namijenjena, on je zanemario dužan naučni oprez i nekritično povjerovao u autentičnost dokumenata koje mu je njegov visoki protektor dostavio na upotrebu. I tako je dr Friedjung došao u centar jednog političkog procesa koji je pod njegovim imenom ostao zabilježen u povijesti kao jedna od najznačajnijih i najzanimljivijih sudsko-političkih afera novijeg doba.

Članak dr Friedjunga počinje oštrim napadom na držanje Srbije prema Austro-Ugarskoj monarhiji, ističući da je u novijoj povijesti Evrope bez presedana takav postupak da se jedna mala zemlja usuđuje da izaziva moćno carstvo, osporavajući mu zakonito posjedovanje i vlasništvo dviju pokrajina, tj. Bosne i Hercegovine. To rovarenje Srbije u Bosni datira od onog doba kada je u lipnju 1903. godine ubijen kralj Aleksandar Obrenović: »Dok su kralj Milan i njegov sin – upozorava dr Friedjung – bez prigovora priznali nepobitnu činjenicu austrijskog gospodstva u zaposjednutim pokrajinama, počeše pristaše nove dinastije djelo Berlinskog kongresa razarati urotama, dinamitom i bodežom da na ru-

puno degradiran i promašen, to je čitava afera zaključena naknadnom amnestijom optuženih.

Način vođenja procesa izazvao je niz napadaja na njegove inicijatore u čitavoj evropskoj kulturnoj javnosti. Vidi Seton-Watson, n. d., 201–241.

[40] *Neue Freie Presse* 25. III 1909. Opširan Friedjungov članak nosi naslov »*Oesterreich-Ungarn und Serbien*« i objavljen je na strani 2, 3 i 4 jutarnjeg izdanja lista. To je trebalo da bude prvi iz serije planiranih članaka, kojih je dalje izlaženje intervencijom Ministarstva bilo obustavljeno, jer je toga dana aneksiona kriza povlačenjem Rusije bila stvarno okončana. *Neue Freie Presse* je bila najugledniji bečki dualistički list. Ona je nastojala da u austrijskoj žurnalistici odigra onu ulogu, koju je u to vrijeme imao *Times* u engleskim političkim uvjetima. *Presse* je bila u to vrijeme u vrlo dobrim odnosima s Aehrenthalom i njegovim Ministarstvom, pa su odatle dolazili razni inspirirani komentari.

O položaju i ulozi *Neue Freie Presse* u tadašnjem austrijskom javnom mnijenju vidi pobliže W. Steed »La monarchie des Habsbourg«, str. 287–289.

[41] Na temelju tzv. arijevskog paragrafa Linzerskog statuta velikonjemačke stranke.

ševinama austrijske i turske vlasti podignu veliko srpsko carstvo. A zašto da se sredstva kojima je izvršeno djelo od 11. lipnja 1903. godine i dalje ne razviju.[42] Od tada počinju tragovi potajne djelatnosti koja se u okupiranim pokrajinama sistematski širila iz Beograda. I nova divlja nada sjevnula im je kad su 1905. godine ugarski kralj i njegov parlamenat (misli se na ugarski – op. p.) zapali radi vojske u žestoku prepirku koja je dostigla vrhunac raspustom Sabora i pokretom bataljona pod vodstvom pukovnika Fabritiusa. Kako bi bilo da se Srbi povežu sa ugarskom Nezavisnom strankom protiv kuće Habsburga? ... Pomoću Jugoslavena pomoglo bi se madžarskim radikalima da se otrgnu od Monarhije, a Bosna i Hercegovina bi imale za nagradu da pripadnu velikom srpskom carstvu. Radi toga se podupiralo iz Beograda stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije koja je imala da bude karikom nastojanja oko otrgnuća Ugarske kao i Bosne od habsburške monarhije. Te fantazmagorije raspršile su se, dakako, zbog pakta koji je madžarska Nezavisna stranka sklopila u mjesecu travnju 1906. s Franjom Josipom. No zluradim srpskim vođama ostala je jedna dobrodošla posljedica: jezgra Srpsko-hrvatske koalicije, Srpska samostalna stranka, ostala je u neprestanoj vezi s Beogradom odakle je primala uputstva, a obilni novčani darovi utjecajnim ličnostima Srba u Južnoj Ugarskoj i Hrvatskoj podupirali su ovako skalupljeno savezništvo«.

Zatim Friedjung govori o Spalajkovićevoj ličnosti i njegovu radu. »Preda mnom leži od riječi do riječi tačan izvještaj[43] što ga je načelnik odjelienja dr Miroslav Spalajković dne 4. lipnja 1907. podnio ministru vanjskih poslova o svom agitacionom putu po ugarskom tlu. Spalajković je bio tada načelnik »kulturnog odjeljenja« u Ministarstvu vanjskih poslova. Pod tim se bezazlenim imenom krio odsjek za srpsku propagandu i urote. S tog mjesta napredovao je taj čovjek do generalnog sekretara u istom ministarstvu te je danas duša one politike koja napreže sve zemaljske i podzemne sile da izazove rat protiv Austro-Ugarske. U onom opsežnom izvještaju Spalajković piše o razgovoru s jednim članom Srpsko-hrvatske koalicije ujedno zastupnikom na Ugarskom saboru. Njegovo ime ne spominjem samo zato što se ne osjećam pozvanim da pribavljam dokazni materijal za veleizdajnički proces u Zagrebu«.[44]

Zatim Friedjung u svom članku tvrdi da je Spalajković navedenog zastupnika uvjeravao da će srpska vlada tačno ispuniti novčane obaveze

[42] Dne 11. lipnja 1903. godine ubijeni su u Beogradu kralj Aleksandar Obrenović i žena mu kraljica Draga.

[43] Taj famozni (i falsificirani) Spalajkovićev izvještaj koji ovdje Friedjung spominje igrat će značajnu ulogu za vrijeme procesa. Objavljen je kao dokumenat broj 21 (Bericht des serbischen Sectionschefs Spalajković an den serbischen Ministerpräsidenten Paš.ć) u Friedjungovoj svesci dokumenata koju je podn o sudu na početku procesa. a koja je nosila naslov »Aktenstücke zur grosserbischen Propaganda in Oesterreich-Ungarn«. Wien 1909.

[44] Friedjungu je i samom bilo poznato kakvo je gnušanje u svijetu izazvao način i metode vođenja veleizdajničkog procesa protiv 53-ojice optuženih Srba u Zagrebu, pa želeći da sačuva svoj ugled, on želi da se ogradi od inicijatora zagrebačkog procesa i svjedoka tipa Nastića. Inače, kad je ovaj dokumenat za vr jeme procesa objavljen, vidjelo se da se u dokumentu radilo o zastupniku Svetozaru Pribićeviću.

koje je na sebe preuzela. Zato će Srpska samostalna stranka staviti na raspoloženje srpskoj vladi svojih pet listova u Hrvatskoj, i to: *Srbobran* i *Srpsko kolo* iz Zageba, *Srbina* iz Gospića, *Slobodu* iz Mitrovice i *Srpsku Misao* iz Sremskih Karlovaca.

Nadalje se u članku tvrdi da je »srpsko-ugarski«(!) član Sabora u Budimpešti Frano Supilo[45] savjetovao predsjedniku srpske vlade Nikoli Pašiću da provede ljetni odmor 1907. u Crikvenici, u Hrvatskom Primorju, gdje bi on mogao lakše stupiti u vezu sa »svojim političkim prijateljima iz Južne Ugarske«.

Za slučaj da Spalajković odn. srpska vlada, ospori koji od prednjih navoda članka, Friedjung upozorava da će ih »poslužiti detaljima te iznijeti imena potkupljenih zastupnika i svote koje su dobili iz novčanih sredstava srpske države«.

U nastavku članka pisac se bavi *ulogom društva »Slovenski jug«* koje su osnovali đaci, ali je kasnije upotrijebljen kao oruđe vodećih srpskih političara.

Friedjung nadalje spominje aferu s dinamitom i bombama protiv kneza Nikole na Cetinju, navodne »zločinačke namjere« protiv bugarskog cara Ferdinanda, pa ovaj dio svog izlaganja zaključuje, s mnogo germanske prepotentnosti, ovim riječima: »Bude li austrijskom oružju izđan nalog da istrijebi urotničko gnijezdo u Beogradu i pomogne zdravim elementima srpskog pučanstva da dođu do pobjede, bilo bi to kulturno djelo najveće vrijednosti, ne samo korisno za Austro-Ugarsku monarhiju, već će također osloboditi čitav jedan narod od bande zavjerenika... koji samo siju sjeme zla, upropašćujući srpsku državu kupovanjem oružja i spremanjem rata«.

Friedjung zatim tvrdi da je carskoj vladi u Beču poznato kako je »Slovenski jug« nastojao stjecati pristalice po Bosni. Kaže da je važnije stvari o tom već i Nastić iznio...

Na kraju svog članka ističe da je austro-ugarska vlada dosta kasno saznala za savez mladoturskog komiteta i »Slovenskog juga«. Utvrdilo se da je sve bilo organizirano da u slučaju rata Monarhije protiv Srbije i Turske[46] bukne u narodu u Bosni građanski rat. Kako se to ipak za vremena otkrilo, pokvariše se računi zavjerenika. Barun Aehrenthal uspio je da drugim putem dođe do cilja – hvali Friedjung prilično sumnjive diplomatske poteze svoga ministra i završava prijetnjom »da suverenitet Monarhije u Bosni i Hercegovini stoji postojano kao pećina i pokuša li Srbija išta, to će se prije na tim stijenama razbiti nego odlučnu volju Monarhije osujetiti«.

[45] Zanimljivo je upozoriti da je u Friedjungovu članku jedini Frano Supilo poimenice naveden, iako je Friedjung prethodno sam istakao da ne želi otkrivanjem imena davati materijal za zagrebački veleizdajnički proces. Mržnja na Supila bila je jača od svih moralnih i ličnih skrupula.

[46] Mladoturci su u prvo vrijeme oštro protestirali protiv aneksije koja je de iure sačuvani stoljetni suverenitet Turske u Bosni likvidirala. Međutim, u siječnju 1909. god. uspio je Aehrenthal za svotu od dva i pol milijuna turskih zlatnih lira da kupi pristanak Mladoturaka na aneksiju.

Friedjungov članak imao je ove *neposredne ciljeve:* 1. da pripremi javno mnijenje u Monarhiji na nužnost rata protiv Srbije[47] 2. da tom planiranom vojnom pohodu pruži neko »moralno« opravdanje 3. da u slučaju rata opravda neposredne mjere vojno-kaznenog progona vođa Koalicije kao veleizdajnika 4. da uništi Koaliciju kao političku formaciju prikazujući njene vođe kao plaćenike srpske vlade 5. posebno, da onemogući Supila kao glavnog nosioca dosljedne protivaustrijske politike u Hrvatskoj.

Taj naručeni članak izražavao je, dakle, u svom krajnjem dometu vrlo opasne namjere na koje je Koalicija bila upravo prisiljena da reagira.

III *Tužba članova Koalicije protiv Reichsposta i Friedjunga*

Analizirajući politiku austrijskih i madžarskih vrhova prema Hrvatskoj u razdoblju 1907–1909. godine vidjeli smo kako ona nije ni stalna ni jedinstvena jer se različiti trenutni interesi pojedinih grupa različito odražavaju na pojedine konkretne političke poteze. Zbog raznih polaznih linija svoje politike ti krugovi često gledaju različitim očima na političke prilike i odnose u Hrvatskoj, pa se više puta zalažu i za sasvim oprečna rješenja.

Unutar bečkih mjerodavnih krugova *dualistička struja* oko vladara i njegova ministra vanjskih poslova Aehrenthala[48] trudila se da u svim važnijim poslovima carstva traži kompromis s madžarskom vladajućom oligarhijom. Dualistički krugovi Beča i Pešte, potpomognuti od *Neue Freie Presse* i *Pester Lloyda*, predvodnici su borbe protiv navodnih srpsko-hrvatskih veleizdajničkih i revolucionarnih konspiracija koje ti listovi često povezuju s ruskim utjecajem, novcem i propagandom.[49]

Velikoaustrijski krugovi mijenjaju svoju hrvatsku politiku i pridružuju se veleizdajničkoj kampanji dualista, Raucha, Franka i Wekerlea tek u trenutku, kada vide da Koaliciju kao cjelinu nije moguće natje-

[47] Friedjung na to ukazuje bez mnogo uvijanja u svom članku: »Bude li austrijskom oružju izdan nalog da istrijebi urotničko gnijezdo u Beogradu i pomogne zdravim elementima srpskog pučanstva da dođu do pobjede, bilo bi to kulturno djelo najveće vrijednosti . . .« itd. – sve u poznatom imperijalističkom stilu »kulturtregera«.

[48] Ustavni poredak dualističke Monarhije nije poznavao zajedničko austro-ugarsko ministarstvo, nego samo zajedničke ministre: dvora, vanjskih poslova, rata i zajedničkih finansija. Ministar vanjskih poslova koji je ujedno vršio i funkciju ministra dvora fungirao je ipak de facto kao *prvi ministar Monarhije*, pa se u tom svojstvu bavio i problemima njene unutrašnje politike. Funkciju zajedničke vlade vršilo je neredovito i bez ustavnog autoriteta *krunsko vijeće*. Njega su sačinjavala oba ministra predsjednika (austrijske i madžarske vlade), zajednički ministri i šef generalštaba i pokoji nadvojvoda. Međutim, prema ustavnoj praksi, krunsko vijeće je cara moglo samo savjetovati dok je konačnu odluku u svim pitanjima »visoke politike« donosio sam car.

[49] Sveslavenski kongres u Pragu u mjesecu srpnju 1908. godine daje tim krugovima novog povoda za uzbunu o »panslavističkoj opasnosti«. Posebno se bilježi činjenica da i članovi Hrvatsko-srpske koalicije sudjeluju na tom kongresu.

rati da se angažira za aneksiju Bosne i Hercegovine. Oštrina napada prestolonasljednikova organa trebalo je da razluči lojalne elemente od »veleizdajnika«. *Reichspost* u tom svom pothvatu donekle i uspijeva. Zastupnik Zagorac[50] sa svojom svećeničkom grupom istupa u prosincu 1908. godine iz Koalicije i pridružuje se grupi Mile Starčevića.

Svi ti koncentrični napadi imaju za cilj da još više podstaknu unutrašnja diferenciranja u Koaliciji, koja se naročito očitovala u tretiranju delikatnog problema državne i etničke pripadnosti Bosne i Hercegovine. Koalicija je potisnuta u defanzivu, ali bečkim krugovima ne uspijeva krajnji cilj – da razbijanjem Koalicije stvore sebi slobodan teren za političke kombinacije s Frank–Rauchovom ekspoziturom.[50a]

Kao što Koalicija nije mogla da ostane pasivna na *Reichspostove* napade, iako su se oni tek djelomično odnosili na neke njene članove, to joj pogotovu nije bilo moguće poslije Friedjungova napada koji je bio uperen direktno i isključivo protiv Hrvatsko-srpske koalicije. Članak iz pera poznatog historičara, objavljen u *Pressi* koje su veze s Ballplatzom i samim ministrom Aehrenthalom bile opće poznate protumačen je od svih upućenih kao stvaranje diplomatskog alibija Monarhije pred neposrednu invaziju Srbije. S obzirom na vrijeme, ton i način kako je taj napad izvršen izgledalo je očito da Beč radi o glavi svojim najistaknutijim protivnicima u Koaliciji. U tom presudnom trenutku sve grupe Koalicije, usprkos različitim pogledima na mnoge probleme i različitom stepenu političke savitljivosti pred odlučnim faktorima u Beču, ostaju solidarni.[51] Već sutradan po izlasku Friedjungova članka, tj. 26. III 1909. dr Grga *Tuškan* kao predsjednik Koalicije i dr Bogdan *Medaković*, kao predsjednik kluba zastupnika Koalicije u zajedničkom Saboru u Budimpešti, šalju *redakciji lista* »*Neue Freie Presse*« *brzojav* ovog sadržaja:

»Jučerašnji članak dr Friedjunga ponavlja tvrdnje *Reichsposta* zbog kojih su u svoje vrijeme tamo imenovani zastupnici podigli tužbu radi klevete. U ime Hrvatsko-srpske koalicije izjavljujemo da su sva tvrđenja koja se na nju odnose obične izmišljotine. Pozivamo dr Friedjunga

[50] Župnik Stjepan Zagorac, narodni zastupnik velikogorički (kasnije koprivnički), pripadao je grupi pravaša u Koaliciji i bio član izvršnog odbora Koalicije od njena osnutka do kraja 1908. godine.

[50a] O svim tadašnjim političkim strujanjima i previranjima u Hrvatskoj daje niz podataka M. Gross u svojoj novoj raspravi »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, Zbornik radova »Istorija XX veka« III sv., Beograd 1962, str. 153–269

[51] I *Hrvatska*, glasilo pravaša u Koaliciji, oštrim riječima žigoše te neprestane insinuacije o veleizdaji. »Strah pred veleizdajom – piše list – znak je zle savjesti svih nasilnih država. Mora da ipak nije sve u redu u Kraljevini Ugarskoj ... kad vlastodršci svuda vide nekakvo nastojanje »preko granice«. A ne vide li da time, što svuda vide veleizdaju, otkrivaju svoje grijehe? Čovjek teži naravski onamo gdje misli da će mu biti bolje; a što su učinili Madžari, što Austrija da tolikim Slavenima u njihovoj državi bude bar dobro? – Čime su ih pridobili?... Zar tim što prirodne darove zemlje otimaju, ali im ne prodaju darove kulture? Navališe bijedu na narod i držaše ga u tmini da ne bude pogibeljan protivnik. A kad je onda tko ustao da svojemu narodu pribavi bitne uvjete za život... onda je to križalo silničke težnje viteških Madžara i gordih Nijemaca, pa se svagde uzvikaše nad takvim djelima: veleizdaja! veleizdaja!« *Hrvatska* 29. V 1909.

da ih konkretizira i da bez ikakve rezerve iznese sva imena da bi se i njemu dala prilika da svoje tvrdnje dokaže pred sudom«.

Na taj izazov *Friedjung* dva dana kasnije, *28. ožujka, daje izjavu u »Pressi«* u kojoj s istom motivacijom kao i u svom članku od 25. ožujka – tj. da ne želi davati materijal za veleizdajnički proces koji se vodi u Zagrebu – ponovo odbija da iznese imena zastupnika koji su, navodno, održavali povjerljive odnose sa srpskom vladom. Friedjung u svojoj izjavi tvrdi da je on s najvećom konkretnošću naznačio, ako ne lica, a ono *odnose* između nekih članova Koalicije i srpske vlade. »Hoće li ta gospoda pošto-poto da se imena utvrde, za to postoji jednostavno sredstvo. Kad bih bio pozvan pred sud, iznio bih sav materijal akata koji mi stoje na raspoloženju da se utvrdi pravno i historijski stanje stvari. U svako doba i na svakom mjestu ostajem potpuno pri podacima iznesenim u svom članku i garantiram za njih do posljednje riječi. *Ja sam svoj članak izradio na osnovu nepobitnog materijala*, a pri tom sam isto onako pažljivo i kritično postupao kao pri upotrebi ma kojeg dokumenta u svojim historijskim knjigama. Da pak umijem razlikovati istinite akte i čiste povijesne izvore od krivih, to će mi valjda priznati s obzirom na tok mojih studija, kao što će mi se valjda i dozvoliti da se pri ustanovljavanju činjenica ne puštam voditi od političke strasti i lične mržnje. Zato smijem zahtijevati da se mojem članku »Austro-Ugarska i Srbija« prizna potpuna historijska vjerodostojnost«.

Friedjung grubo odbija i prijedlog načelnika srpskog ministarstva vanjskih poslova dr Miroslava Spalajkovića učinjen početkom mjeseca travnja da arbitraža stručnih vještaka posreduje kao časni sud i ispita autentičnost dokumenata.[52]

Zbog takva nepomirljivog Friedjungova držanja[53] Koaliciji i nije drugo preostalo, nego da protiv dr Friedjunga podigne kolektivnu tužbu svih zastupnika Koalicije zbog kleveta iznesenih protiv njih u članku od 25. ožujka 1909. u *Neue Freie Presse*.

Odvojenu tužbu protiv Friedjunga podnio je zastupnik Supilo jer je Friedjung – kako je već istaknuto – u svom članku jedino njega osobno spomenuo, imputirajući mu da je u ljetu 1907. pozvao predsjednika srpske vlade Pašića da dođe u Crikvenicu radi lakšeg dogovora s političkim prijateljima Srbije »iz Južne Ugarske«.

Obje te tužbe predane su u otvorenom zakonskom roku početkom mjeseca svibnja 1909. godine Zemaljskom sudu u Beču *(Landesgericht)*.

Kako ni rasprava po tužbi protiv *Reichspost-a* u to vrijeme nije bila još zakazana, a kako su sve tri tužbe bile usmjerene u istom pravcu, to

[52] *Neue Freie Presse* od 10. IV 1909. donosi opsežnu Spalajkovićevu izjavu u kojoj demantira Friedjungove optužbe i predlaže časni sud u obliku arbitraže stručnih vještaka. Isti broj navedenog lista donosi i Friedjungovu protivizjavu u kojoj on grubo otklanja Spalajkovićeve prijedloge i kaže da voli ići pred porotu i prepustiti njenu pravorjeku da li je pisao istinu.

[53] Vjera dr Friedjunga u autentičnost dokumenata koji su mu servirani vidi se iz niza njegovih izjava štampi koje je vrlo samosvjesno servirao. Vidi npr. Friedjungove izjave dane bečkom dopisniku Rauchove *Ustavnosti*, a objavljene u navedenom listu 2. IV i 8. VIII 1909.

su i spojene u jedan postupak, pa je glavna rasprava, poslije dužeg čekanja, bila zakazana za dan 9. prosinca 1909. godine.

Zanimanje domaće i strane javnosti raslo je iz dana u dan, naročito od trenutka kad je utvrđen dan glavne rasprave. Već je veleizdajnički proces protiv Srba koji se u međuvremenu već nekoliko mjeseci vukao u Zagrebu ustalasao svjetsko javno mnijenje, iako su tamo na optuženičkoj klupi sjedili više manje nepoznati, anonimni ljudi. Proces koji se spremao u Beču trebao je da rasvijetli prave motive austrijske politike prema Srbiji i prema sedam milijuna austrijskih Jugoslavena, i to upravo u trenutku kad se Evropa još oporavljala od ratnog šoka izazvanog otvaranjem aneksione krize i ratnim bubnjevima germanskih velesila koje su svojim oružjem prijetile čitavoj Evropi.

Bilo je sasvim očito da tim procesom nije samo angažiran naučni prestiž jednog poznatog austrijskog historičara nego i ugled baruna Aehrenthala i njegova ministarstva. Oni su sada pred licem cijele Evrope trebali da dokažu da su istinite njihove optužbe o rovarenju Srbije protiv Monarhije i njihovo sumnjičenje stvarnih političkih predstavnika Jugoslavena u Monarhiji s nelojalnosti i veleizdaje. Ta zbog toga su oni Evropi punih šest mjeseci prijetili ratom, tvrdeći na sav glas kako je Monarhija ugrožena jugoslavenskom iredentom i srpskim podrivanjem. Dok je velika većina evropske štampe pokazivala veliku dozu sumnje prema tim optužbama, dotle je najveći broj bečkih listova neprestano sumnjičio Hrvatsko-srpsku koaliciju, uz svakodnevnu asistenciju Frankova *Hrvatskog prava* i Rauchove *Ustavnosti*.[54]

U bečkom je javnom mnijenju, pa čak i u parlamentu, štampa uspjela stvoriti utisak da je poraz Hrvatsko-srpske koalicije neminovan, da će proces završiti kroz nekoliko dana pred nepobitnim dokumentima koje će sudu predložiti dr Friedjung i dr Funder i da će odmah zatim doći do hapšenja Supila, Pribićevića, Banjanina, Budisavljevića i Lukinića, kao antiaustrijskih elemenata dok će ostali članovi Koalicije biti »für ewige Zeiten politisch und gesellschaftlich unmöglich gemacht«.[55]

Dr Friedjung na pitanje bečkog dopisnika *Obzora:* »Veleučeni, imate sigurno mnogo posla s pripremama za raspravu?« odgovara odrešito: »O, ne. Pa i čemu? Kratak govor, dokumenti su tu, koje neće nitko moći oboriti. *Gospoda čine jednostavno samoubojstvo* s ovim procesom protiv mene«.[56] Treba, međutim, već ovdje upozoriti da se Friedjung intimno nije osjećao tako sigurnim kako je u svojim javnim izjavama blefirao. Kad je dvadesetak dana prije početka procesa bio obaviješten da mu Aehrenthal neće – ili ne može – prepustiti faksimile obećanih dokumenata, on je postao svjestan delikatnog položaja u kome se našao.

[54] Jedino su dva bečka lista zauzela umjeren i rezerviran stav, i to socijalistički *Arbeiter Zeitung* i *Zeit* organ liberalne buržoazije.

[55] Tu bečku atmosferu uoči procesa plastično opisuje dopisnik *Obzora* iz Beča u jednom članku objavljenom odmah po završetku procesa. *Obzor* 24. XII 1909.

[56] Isto

Lična sujeta o važnosti uloge koja mu je namijenjena[57] i publicitet koji je izazvao spriječili su ga da napravi tada jedini logičan korak – da se na vrijeme povuče iz afere.[58]

U takvoj psihološkoj klimi stiže i dan procesa. Zanimanje štampe bilo je tako golemo da se 70 što stranih što domaćih novinara prijavljuje sudu radi praćenja procesa. Nikada dotle ni hrvatsko ni jugoslavensko pitanje nisu dobili takav međunarodni publicitet.

[57] I carska Akademija znanosti u Beču imenuje demonstrativno dr Friedjunga, dva mjeseca prije početka procesa svojim dopisnim članom. »Imenuje svojim članom historičara – konstatira Supilo – koji stoji pod pravovaljanom optužbom podignutom sa strane većine jednog sabora da je radio na temelju falsificiranih dokumenata«. Supilo »Otvoreno pismo« Rijeka 1910, str. 4

[58] I *Steed*, tada balkanski dopisnik engleskog *Timesa* u Beču, pripovijeda u svojim memoarima (H. W. Steed »Through thirty years 1892–1922«, London 1924) da je s Friedjungom imao dva sastanka, prvi 26. veljače 1909, a drugi u svibnju iste godine. Razgovarajući s Friedjungom o optužbama protiv članova Hrvatsko-srpske koalicije, Steed ga je u oba navrata upozorio da on lično, na osnovu informacija koje posjeduje, smatra da su dokumenti protiv Koalicije falsificirani. Steed savjetuje Friedjunga da bi za njega bilo najbolje da povuče svoju optužbu. Friedjung je oba puta odbacio Steedov savjet, tvrdeći da je on apsolutno siguran u svoje dokaze i da će Koalicija, a Supilo napose, biti uništeni pod težinom dokumenata koje će on podnijeti sudu. (Steed, n. d., sv. 1, str. 308–310).

Dio drugi

PRAVNI ASPEKTI PROCESA

I *Hronološki pregled toka procesa*[1]

Proces je započeo 9. prosinca pred *Zemaljskim kao porotnim sudom u Beču*, a završio je 22. prosinca 1909. godine, uz nezapamćen interes publike i štampe. Trajao je ukupno 12 raspravnih dana.[2] U pojedinim raspravnim danima zbivali su se ovi najznačajniji događaji:

9. XII (četvrtak). Početak procesa. Izbor porotnika. Iskaz optuženog Ambrosa i Friedjunga. Friedjungov trosatni obrambeni pledoaje.

10. XII (petak). Saslušanje dr Fundera, glavnog svjedoka optuženog Ambrosa, Friedjung i Funder dijele svoje brošure s »dokumentima« koji se na popodnevnoj raspravi čitaju.

11. XII (subota). Nastavak saslušanja dr Fundera. Na početku rasprave odvjetnik dr Benedikt predlaže sudu tri fotografije navodnih faksimila jednog dijela dokumenata. Diskusija o tome da li je Stefanović uopće tajnik »Slovenskog juga« ili je to ime izmišljeno.

Iskazi svjedoka obrane: baruna Leopolda Chlumeckog (mlađeg) i Vilima Dorotke da je zastupnik Supilo bio austrijski konfident i plaćenik madžarskog Riječkog gubernija. Budući da je tim iskazima svjedoka dovedena u sumnju moralna ispravnost zastupnika Supila, on najavljuje istup iz Koalicije da bi na taj način izlučio svoju osobnu aferu od općih narodnih interesa. Posebnim pismom moli dr Harpnera, odvjetnika Koalicije, da ga dalje ne zastupa u parnici.

[1] *Izvori o toku procesa:* 1. Spisi parnice pod signaturom Pr. IV 116/9, Landesgericht – Wien; 2. Stenografski izvještaj u *Neue Freie Presse* – opširni, iako nekompletni izvaci iz službenog stenograma jer je i *Presse* s određenom tendencijom ispuštala pojedine dijelove sudskog zapisnika; 3. Od hrvatske štampe najopširnije i najpouzdanije vijesti o procesu donosio je *Obzor*, pa se prvenstveno i koristimo njegovim izvještajima.

[2] Rasprava se vodila u porotnoj dvorani Zemaljskog suda svaki dan od 9,30 do 13,30 sati i poslije podne od 16 do 19 sati.

Poslije tih događaja bečka štampa najavljuje političku likvidaciju Supila i siguran poraz Koalicije.

13. XII (ponedjeljak). Odvjetnički prijedlozi za saslušanje svjedoka.

14. XII (utorak). Dr Walter Rode se prijavljuje sudu kao novi odvjetnik zastupnika Supila. Supilo konstatira da je svjedok Chlumecky prigodom iskaza u subotu falsificirao čitanje njegova pisma.

Saslušanje prvog svjedoka iz Srbije – prof. Bože Markovića. Njegov alibi izaziva u sudnici senzaciju i vjerodostojnost dokumenata dolazi ozbiljno u pitanje. Odvjetnik dr Harpner predlaže da se upita policija u Berlinu radi ustanovljenja alibija prof. Markovića.

15. XII (srijeda). Nastavak saslušanja prof. Markovića. Pismo grofa Szaparyja sudu poništava u bitnim okolnostima iskaz svjedoka Dorotke.

16. XII (četvrtak). Saslušanje prof. Masaryka.

Sud odbija da sasluša niz svjedoka predloženih od dr Rodea, Supilova odvjetnika.

17. XII (petak). Saslušanje zastupnika obrane Stjepana Zagorca. Njegovim izjavama i vodeća mjesta (»leitende Stellen«) uvučena su u proces. Zagorac daje »svjedodžbu poštenja« tužitelju Supilu. Uzmak dr Friedjunga. Na popodnevnoj raspravi vrši se saslušanje daljih svjedoka iz Srbije: Ljube Davidovića, Milana Pavlovića i Riste Odavića.

18. XII (subota). Saslušanje dr Miroslava Spalajkovića, načelnika u ministarstvu vanjskih poslova u Beogradu.

20. XII (ponedjeljak). Saslušanje daljih svjedoka Koalicije, »Dokumenti« sve više pod znakom sumnje. Saslušanje vještaka.

21. XII (utorak). Predsjednik senata dr Wach, a zatim bivši ministar dr Baernreither posreduju oko nagodbe parničkih stranaka. Dvadeset četiri sata mučnih pregovora oko stilizacije Friedjungova povlačenja.

22. XII (srijeda). Posljednje ročište. Alibi dr Markovića potvrđen od berlinske policije. Izjava Supilova o njegovim putovanjima u Beograd 1902. i 1905. godine. Izjava dr Friedjunga da se njegovi dokumenti ne mogu uzeti u obzir kao dokazno sredstvo, nakon čega tužitelji povlače tužbu.

II Pravni temelj postupka

Proces koji razmatramo ostao je zabilježen u historiji političkih procesa pod imenom »Friedjungov proces«. Faktički, u okviru toga procesa bile su kumulirane *tri tužbe:*

1. Privatna kaznena tužba (krivična – po današnjoj terminologiji) zastupnika Supila, Pribićevića i Lukinića protiv odgovornog urednika *Reichsposta* Heinricha *Ambrosa* koji je u svom listu dozvolio objavlji-

vanje inkriminiranih, a nepotpisanih članaka.[3] Kako se dr Funder, pisac tih članaka, nije htio u prethodnoj istrazi[4] deklarirati za autora tih članaka, to je on na glavnoj raspravi nastupio samo kao *svjedok* koji je trebao da dokaže da su činjenice navedene u inkriminiranim člancima bile istinite. Tek dokaz istine tih činjenica mogao je spasiti odgovornog urednika lista od osjetljive kazne.[5]

2. Privatna kaznena tužba zastupnika Frana Supila protiv dr Heinricha *Friedjunga* zbog osobnih napadaja i kleveta iznesenih protiv njega u inkriminiranom članku u *Pressi*.[6]

3. Zajednička privatna kaznena tužba 52-ojice zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije protiv odgovornog urednika *Neue Freie Presse* Karla Felixa *Kohlera* i pisca inkriminiranog članka u *Pressi* od 25. ožujka 1909. dr Heinricha *Friedjunga.*

Odgovorni urednik *Neue Freie Presse* Karlo Felix *Kohler* bio je optužen, jednako kao i Ambros, na temelju čl. III austrijskog zakona od 15. listopada 1868. da je počinio prestup »zanemarenja dužne pažnje« što je propustio inkriminirani Friedjungov članak.

Dr Heinrich *Friedjung* optužen je zbog djela uvrede poštenja označenog u §§ 7, 10 i 488 austrijskog KZ-a, a kažnjivog po čl. 493 istog zakona.[7]

Svi zastupnici Koalicije smatrali su se aktivno legitimiranima na takvu tužbu jer je dr Friedjung u svom odgovoru u *Pressi*[8] izjavio da ostaje potpuno kod svojih napada na politiku Koalicije, ali da neće navesti nijednog imena dok ne bude povučen pred sud. Svrha je te kolektivne tužbe bila da prisili Friedjunga da konkretno navede imena onih hrvatskih i srpskih političara na koje je u svom članku ciljao te da iznese dokumente na kojima je svoje tvrdnje zasnivao.

[3] Odgovorni urednik odgovarao je za članke kojima je omogućio publikaciju u svom listu na temelju propisa §§-a 7 i 10 austrijskog Kaznenog zakona i §§-a 29–33 austrijskog Zakona o štampi od 17. prosinca 1862 (Dr. zak. 1. 1863. br. 6). Ti zakonski propisi o štampi bili su novelirani temeljem čl. III austrijskog Zakona od 15. listopada 1868 (Dr. zak. 1. 1868 br. 142). Na temelju te novele Zakona o štampi glavni urednik odgovara za prestup »zanemarenja dužne pažnje« ako u svom listu omogući publiciranje takva članka u kojega se sadržaju stječu obilježja kaznenog djela (zločinstva ili prestupa). Međutim glavni urednik je mogao biti još kažnjen i kao počinitelj i sukrivac kaznenog djela ako on u prethodnoj istrazi nije odao pisca inkriminiranog članka. Optužnica protiv Ambrosa kumulirala je obilježja oba kaznena djela: i što su tužitelji od »nedeklariranog« pisca bili oklevetani tvrdnjama da su plaćenici jedne strane sile i što je Ambros, znajući sadržaj tih članaka, dozvolio njihovo štampanje.

[4] Po propisima austrijskog kaznenog postupka morala se povesti prethodna istraga pred kotarskim sudom prije nego počinitelj bude stavljen pod optužbu zbog kaznenog djela počinjenog preko štampe.

[5] Zbog prestupa počinjenog »zanemarenjem dužne pažnje« odgovorni urednik je mogao biti kažnjen globom od 200–2000 kruna ako je sadržaj inkriminiranog članka kome je on dozvolio uvrštenje imao obilježje prestupa. Ako je sadržaj inkriminiranog članka imao obilježje zločinstva (§ 29 stav 5 čl. III austr. zakona od 15. X 1868), mogao je biti kažnjen zatvorom od 1–6 mjeseci.

[6] *Neue Freie Presse* 25. III 1909.

[7] Uvreda poštenja iz §-a 488 austrijskog Kaznenog zakona kažnjavala se po §-u 493 istog zakona kao prestup, i to zatvorom od 6 mjeseci do jedne godine ako je uvreda učinjena preko štampe.

[8] *Neue Freie Presse* 29. III 1909.

Kako su sve te tri tužbe[9] imale isti cilj, to su spojene u jedan zajednički postupak i rasprava zakazana pred Zemaljskim kao porotnim sudom u Beču za 9. prosinca 1909. godine. Kako je, međutim, odgovorni urednik *Neue Freie Presse Kohler*, starac od 71 godine, uoči procesa teško obolio, to je njegov predmet bio *izdvojen* za naknadni pretres, pa su se na sudu kao optuženi pojavili samo dr Friedjung da dokazuje istinitost činjenica iznesenih u svom članku i Ambros da odgovara za uvrštenje nepotpisanih Funderovih članaka u *Reichspostu*.

III Procedura austrijskog krivičnog postupka

Na temelju čl. VI A uvodnog zakona austrijskog krivičnog – odnosno, kako se tada zvao kaznenog postupka,[10] za suđenje krivičnih djela počinjenih preko štampe bili su nadležni *okružni kao porotni sudovi*. Okružni sud u glavnom gradu svake pokrajine Austrije zvao se Zemaljski sud *(Landesgericht)*, pa je takvo ime nosio i okružni sud u Beču.[11] Postupak pred tim sudom u krivičnim predmetima bio je reguliran §§-ima 297–351 austrijskog Kaznenog postupka koji ćemo ovdje ukratko opisati.

Za vođenje postupka po krivičnim djelima počinjenim preko štampe bio je nadležan onaj okružni, odnosno zemaljski sud na čijem je području inkriminirani spis ili članak štampan. Kako su *Reichspost* i *Neue Freie Presse* bili bečki dnevnici, to je zemaljski sud u Beču bio stvarno i mjesno nadležan za tužbu protiv Ambrosa, Kohlera i Friedjunga.

Sudsko vijeće zemaljskog suda bilo je sastavljeno od trojice sudaca od kojih je jedan predsjedao vijeću. Predsjednik vijeća u Friedjungovu procesu bio je *viši sudski vijećnik dr Wach*, a članovi vijeća bili su sudski vijećnici Sperberg i Richter.

Porotni zbor bio je sastavljen od dvanaest porotnika koji su izabrani ždrijebom s liste od trideset šest porotnika, uz dva zamjenska porotnika.[12] Porotni zbor je sudio o *krivnji* tuženih dok je sud, već prema pravorijeku porote, bio nadležan da sudi o kazni. Neposredno prije početka glavne rasprave, u nejavnoj sjednici porotnog suda, u prisutnosti tužitelja i njihovih branitelja i u prisutnosti svih 36-orice porotnika vršilo se ždrebanje 12-orice porotnika sa dvojicom njihovih zamjenika. Prije ždrebanja mogli su tužitelji i tuženi tražiti isključenje onih po-

[9] *Obzor* 8. XII 1909 donosi na strani 2. tekst optužnice protiv Ambrosa *(Reichspost)*, a na strani 6. tekst optužnice protiv Friedjunga i Kohlera.

[10] Austrijski kazneni postupak od 23. svibnja 1873 (Dr. zak. l. 1873. br. 119).

[11] Vidi Zakon o sudskom ustrojstvu od 27. studenoga 1886. (Dr. zak. l. 1886, br. 217).

[12] U Austriji je postojao poseban zakon od 23. svibnja 1873 (Dr. zak. l. 1873, br. 121) o sastavljanju porotničkih imenika. Kako se određuje porotnički zbor za pojedini krivični postupak, bilo je propisano §§-ima 304–310 austr. Kaznenog postupka. Zamjenici porotnika birali su se u smislu čl. 310 Kp-a samo ako se predviđalo da će određena parnica duže potrajati.

rotnika koji su se u smislu zakonskog propisa[13] mogli smatrati subjektivno ili objektivno zainteresirani u parnici. Pošto je na taj način formiran porotnički zbor, porotnici dolaze na svoja mjesta u sudnici i to redom kako su im imena izvučena iz urne. Pred tako izabranim porotničkim zborom odvija se čitava glavna rasprava koja je, po pravilu, bila javna.

Glavna rasprava je započinjala time da je sudski zapisničar obavijestio prisutne da se otvara rasprava u određenom predmetu. Zatim predsjednik uzima generalije od optuženih, a odmah poslije toga porotnici polažu zakletvu. Nakon zakletve porotnika zapisničar čita optužnicu i inkriminiranę članke. Poslije pročitane optužnice predsjednik postavlja upit na optužene da li se osjećaju krivima i zatim im daje riječ da iznesu dokaze o istinitosti svojih tvrdnji.

Nakon ispitivanja optuženih prelazi se na *dokazni postupak* u okviru kojega se saslušavaju svjedoci obrane i optužbe, te vještaci, u smislu općih propisa Kaznenog postupka (§§ 239–256 Kp-a). Porotnici mogu također, uz dozvolu predsjednika da postavljaju pitanja optuženima, tužiocima, svjedocima i vještacima.

Po dovršenom dokaznom postupku sud sasluša govore i prijedloge tužitelja, tuženih i njihovih branitelja. Nakon toga predsjednik suda, posavjetovavši se sa drugom dvojicom članova vijeća, sastavlja pitanja koja će se dati porotnicima. *Glavno pitanje koje se daje poroti glasi:* da li porota smatra optužene krivima za ona djela na kojima se optužba zasniva. U okviru toga pitanja moraju se uvrstiti sva bitna obilježja kriviČnog djela, posebno ona mjesta u inkriminiranim člancima na kojima se zasniva tužba. Pitanja se imaju tako postaviti poroti da ona može na njih odgovoriti sa »da« ili »ne«. Čim ta pitanja budu ustanovljena, porota se povlači na zatvoreno vijećanje i vijeća sve dotle dok ne donese svoj pravorijek.[14] Ako pravorijek porote glasi da optuženi nisu krivi, sud je dužan da odmah izreče presudu da optužene oslobađa od optužbe. Obratno, ako pravorijek porote proglasi optužene krivima, tužitelji odnosno njihovi branitelji, imaju pravo da predlože kaznu, dakako u okviru odgovarajućih propisa Kaznenog zakona. Nakon tužitelja imaju još pravo na završnu riječ optuženi i njihovi branitelji, i to samo u pogledu vrste i veličine kazne, odnosno naknade, ako se takva traži. Saslušavši jedne i druge, sudsko vijeće u zatvorenoj sjednici, pretresavši sve otegotne i olakotne okolnosti, dosuđuje primjerenu kaznu.[15]

Na temelju tih, naprijed opisanih pravila kriviČnog postupka, vodio se i Friedjung-Reichspost-ov proces kroz 12 raspravnih dana. Zadnji dio predviđenog postupka nije ni došao u obzir za primjenu jer se proces zaključio 12-og raspravnog dana povlačenjem krivične tužbe sa strane tužitelja, pošto su tuženi Friedjung i *Reichspost* dali zahtijevane izjave izvinjenja tužiteljima. U jednom izrazito političkom procesu to je bilo i važnije od izricanja formalne sudske presude. Ako je takva izjava sti-

[13] § 306, t. 1–4 austr. Kp-a.
[14] Postupak s porotom je vrlo detaljno reguliran §§-ima 316–332 austr. Kp-a.
[15] O ovoj posljednjoj fazi kriviČnog postupka govore §§-i 333–342 austr. Kp-a.

lizirana u skladu sa željama i zahtjevom tužitelja, onda je ona značila faktično priznanje političkog poraza protivnika. A za tim se u političkim procesima prvenstveno i išlo.

U idućim poglavljima pristupit ćemo – na osnovu raspoloživih procesnih materijala – *analizi i ocjeni držanja pojedinih stranaka u postupku*, kako i s kakvim uspjehom su izvodili pojedine dokaze i branili svoje gledište i kakvu je ulogu odigralo sudsko vijeće, napose njegov predsjednik, u vođenju tog znamenitog spora.

IV *Friedjungovi i Funderovi »dokumenti«*

Neposredno pred početak procesa štampane su u Beču dvije brošure.

Prvu, u zelenim koricama, sa 60 stranica teksta, štampao je dr Heinrich *Friedjung* pod naslovom »*Acktenstücke zur grosserbischen Bewegung in Oesterreich-Ungarn*« (»Dokumenti o velikosrpskom pokretu u Austro-Ugarskoj«) i s napomenom da se oni predočavaju bečkom porotnom sudu. Brošura nosi datum: Beč, 9. prosinca 1909.

Drugu brošuru, u crvenim koricama, sa 34 stranice, štampao je s istom namjenom glavni urednik »Reichsposta« dr Friedrich *Funder*, a pod naslovom »*Acktenstücke zur grosserbischen Propaganda in Oesterreich-Ungarn*« (»Dokumenti o velikosrpskoj propagandi u Austro-Ugarskoj«).

1. *Brošura dr Friedjunga*

Friedjungova brošura sadržava predgovor i 24 »dokumenta« koje – kako navodi autor u uvodu – predočava sudu kao dokazni materijal u parnici.

Materijal u brošuri najvećim dijelom sačinjavaju zapisnici sjednica i razni drugi spisi beogradskog društva »Slovenski jug«.

Friedjung u predgovoru svoje brošure navodi da je »*Slovenski jug*« osnovan 1904. godine, u početku kao studentsko društvo, a zatim kao građanski klub s javnom čitaonicom. Međutim, klub i javna čitaonica navodno su bili samo kamuflaža za Centralnu upravu »Slovenskog juga« kojoj je, po Friedjungovim riječima, u prvom redu povjerena velikosrpska propaganda u Bosni i Hercegovini. Prema statutu Centralna uprava je bila obavezna da vladi podnosi redovito izvještaj o svom poslovanju, a vlada je podupirala društvo znatnim novčanim svotama.

Zatim se navodi da su Centralnu upravu kluba sačinjavali: Boža Marković, profesor Univerziteta, kao predsjednik, potpredsjednici Ljubomir Jovanović, bivši predsjednik Skupštine i tadašnji ministar unutrašnjih poslova i Ljubomir Davidović, vlasnik štamparije i bivši ministar prosvjete. Uz te tri osobe spominju se kao članovi Centralne uprave Mile Pavlović i Mihajlo Jovanović kao blagajnik i Milan Stefanović kao tajnik i zapisničar.

Društvo »Slovenski jug« raspušteno je vladinim dekretom od 30. kolovoza 1909. godine kad je vlada saopćila Centralnoj upravi da se u Beču nešto znade o radu društva. Na kraju predgovora autor još napominje da priloženi dokumenti nisu bili najedamput dostavljeni u Beč, već postepeno, počevši od mjeseca studenoga 1907. godine, i to kratko vrijeme poslije održanih sjednica.

Zatim dolaze u brošuri odštampana *24* »*dokumenta*« kojih ćemo sadržaj navesti u najkraćim crtama, i to samo one koji se odnose direktno na ovaj proces.

»*Dokument*« *br. 1:* Zapisnik sa sjednice »Slovenskog juga« od 1. veljače 1908.[16] na kojoj se Supilu odobrava 3.000 kruna »kao pripomoć«.

»*Dokument*« *br. 2:* Zapisnik osme sjednice kluba od 26. veljače 1908. Zaključak broj II govori o suradnji s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Ljubo Davidović kao referent predlaže da se Supilu pruži materijalna pomoć od 6.000 dinara za izborne potrebe u borbi protiv Rauchove vlade. Na kraju tog »dokumenta« štampana je masnim slovima Friedjungova napomena:

»Ovaj spis koji dokazuje da je Frano Supilo podmićen sa 6.000 dinara (franaka) vidio sam u originalu«. Heinrich Friedjung.[17]

»*Dokument*« *br. 3:* Povjerljivi akt Ministarstva vanjskih poslova u Beogradu na Centralnu upravu »Slovenskog juga«, kojim se odobrava društvu refundacija od 6.000 dinara u zlatu isplaćenih Supilu (prema zaključku u »dokumentu« pod 2).

»*Dokument*« *br. 4:* Obavijest predsjednika društva Bože Markovića Centralnoj kasi društva o refundaciji iz državne blagajne iznosa od 6.000 dinara.

»*Dokument*« *br. 7:* Zapisnik sjednice društva »Slovenski jug« od 31. ožujka 1908. na kojoj je bilo govora o tome da su se izgubili neki važni društveni spisi, naročito odluka o pomoći Supilu od 6.000 dinara.

»*Dokument*« *br. 8:* Zapisnik sjednice istog društva od 29. srpnja 1908. na kojoj je donesena odluka da se za »zasluge u interesu srpstva« nagrađuju: Supilo s 3.000, redakcija »Srbobrana« s 5.000, a novinar Bude Budisavljević s 2.000 dinara.

»*Dokument*« *br. 8a:* Kratki blagajnički izvještaj o primicima i izdacima društva u kom se izvještaju među izdacima nalaze i imena i svote spomenute u dokumentu pod red. brojem 8.

»*Dokument*« *br. 9:* Zapisnik 24. sjednice društva od 21. kolovoza 1908. godine. U prvom dijelu zapisnika predsjednik Boža Marković izvještava o svom putovanju u Solun i dogovoru s tamošnjim mladotur-

[16] Svi datumi tih »dokumenata« označeni su *po starom kalendaru,* koji je bio zvaničan u predratnoj Srbiji.

[17] Originalan tekst Friedjungove napomene glasi: Von diesem Schriftstücke, eine Bestechung von 6.000 Dinars (Francs) für Franz Supilo bezeugend, lag mir das Original selbst vor. Heinrich Friedjung.

skim odborom. U drugom dijelu zapisnika govori se kako je Supilo dostavio manifest na narod koji namjerava da izda Hrvatsko-srpska koalicija, ako dođe do izbora u Hrvatskoj. Centralna uprava donosi zaključak da manifest odobrava i da će, koliko joj dozvoljavaju njena sredstva, potpomoći izbornu borbu u Hrvatskoj.

»*Dokument*« *br. 11:* On sadržava različite odluke predložene na sjednici Centralne uprave »Slovenskog juga« od 22. rujna 1908. godine. Među ostalim da se imaju obavijestiti g. g. Lj. Babić-Đalski, Supilo i Medaković o predstojećoj aneksiji Bosne i Hercegovine, ukazati im na opasnost koja prijeti srpskom narodu i zamoliti ih da poduzmu sve što je potrebno »da se općim ustankom u njihovim krajevima obeskrijepi napad na srpstvo. Za postignuće toga cilja ima se tim osobama dati sve što budu trebali«.

»*Dokument*« *br. 15:* 23. sjednica Centralne uprave »Slovenskog juga« od 16. studenoga 1908. godine. Govori se o propagandi srpske stvari u inozemstvu i o pošiljci 2.000 rubalja sa strane Miljukova (vođe kadetske stranke u Rusiji) za nabavku municije. Zatim se u zapisniku govori o poruci Lorkovića, Supila i Medakovića da je Koalicija na svom zadnjem sastanku zaključila da »će znati da odredi svoje držanje u pogledu Bosne i Hercegovine i da u Beogradu ne treba da vjeruju lažima bečkih slugu. S obzirom na nesigurnost u sadašnjim vremenima oni ne mogu u detaljima prikazati svoju djelatnost, ali će to učiniti preko srpskog agenta (to je srpski generalni konzul u Budimpešti – dodaje Friedjung u bilješci) na što je ovlašćen Frano Supilo.«

Na kraju tog »dokumenta« nalazi se ovaj zaključak Centralne uprave: »Centralna uprava primila je na znanje držanje Srpsko-hrvatske koalicije i zaključila da će utvrditi svoj stav prema njoj kada srpski konzulat u Budimpešti primi obavještenje gosp. Supila o postupku Koalicije«.

»*Dokument*« *br. 18:* Zapisnik sa druge sjednice Centralne uprave »Slovenski jug« od 22. siječnja 1909. godine. Član uprave Ljubo Davidović izvještava da svoju vezu s braćom iz Koalicije mora u zadnje vrijeme ograničiti jer da barun Rauch ima pismene dokaze o toj vezi. Donosi se odluka da se do završetka procesa u Trojednoj kraljevini klub i čitaonica zatvore.[18]

U drugom dijelu tog »dokumenta« pod naslovom »Zajedništvo s Hrvatsko-srpskom koalicijom« zaključuje se da se molba Supila i Medakovića da im se doznači 6.000 dinara za obranu optuženika na procesu u Zagrebu, kao i za ostale poslove koji su s tom aferom u vezi, dostavi s preporukom ministru vanjskih poslova.

»*Dokument*« *br. 19:* Četvrta sjednica Centralne uprave »Slovenskog juga« od 15. veljače 1909. godine u kojoj se izvještava da ministar vanjskih poslova nije odobrio predloženu pomoć vođama Koalicije od 6.000

[18] Razlog odluke: »da bi branitelji na zagrebačkom procesu mogli pokazati da 'Slovenski jug' više ne postoji te da je i prije bio nedužna čitaonica« – komentira Friedjung u bilješci taj »dokument«.

dinara dok djelovanje baruna Raucha ne bude dokrajčeno. Zaključeno je da se poduzmu koraci kod nove vlade (ministarstvo Novakovićevo) i da se ona uvjeri o opravdanosti zahtjeva Supila, Lorkovića i Medakovića.

»*Dokument*« *br. 20:* Povjerljiva okružnica bana Pejačevića od 21. veljače 1906. godine svim velikim županima da motre na bosansko-hercegovački komitet koji ima cilj da pripremi ustanak u okupiranim zemljama. Komitetu je na čelu prof. Cvijić iz Beograda. Sredstva kojima bi se pripremao ustanak jesu: pronalaženje pouzdanih ljudi, širenje proklamacija i brošura i krijumčarenje oružja. U okružnici se navode imena povjerenika tog Komiteta u Hrvatskoj i Slavoniji, pa se među ostalima spominju: dr Medaković i Svetozar Pribićević iz Zagreba, dr Žarko Miladinović iz Rume i neki drugi. Naďalje se u okružnici pozivaju veliki župani da motre na osobne i pismene kontakte Frana Supila iz Rijeke, dr J. Smodlake iz Splita, dr F. Potočnjaka iz Zagreba i na još nekih desetak istaknutih protivnika režima.[19]

»*Dokument*« *br. 21:* Povjerljiv izvještaj šefa odjeljenja ministarstva vanjskih poslova Spalajkovića srpskom predsjedniku Pašiću od 4. lipnja 1907.[20] U tom »izvještaju« Spalajković referira o svom sastanku u Zemunu sa Svetozarom Pribićevićem kao predstavnikom narodnih zastupnika Supila, Potočnjaka i Lukinića. Na tom sastanku Spalajković je obavijestio Pribićevića da srpska vlada, pristupajući reorganizaciji vojske, nije u mogućnosti da za sada povisuje novčanu pomoć Hrvatsko-srpskoj koaliciji, ali da je to spremna da učini u slučaju novih izbora za Hrvatski sabor. U tom izvještaju se dalje navodi da je Pribićević uvažio novčane teškoće srpske vlade zbog kojih ona nije u mogućnosti da za održavanje političke aktivnosti u Hrvatskoj dodijeli zahtijevanu pomoć od 50.000 dinara, pa je u toku daljih razgovora konačno smanjio svoj zahtjev na 12.000 dinara.

U ovom opširnom izvještaju koji u brošuri zauzima više od šest štampanih stranica spominju se i neki drugi aspekti politike srpske vlade, a naročito razlozi njena blagonaklonog stava prema mađarskoj vladi. Tu stoji i izjava da »srpska vlada smatra velikom pogreškom kad bi Hrvatsko-srpska koalicija podlegla utjecaju Beča i zbog dobivenih usluga podvrgla se politici okoline monarha. Iako bi to moglo biti opravdano s gledišta zastupnika hrvatske narodnosti, srpski zastupnici bi morali imati pred očima da bi ostvarenje ciljeva srpstva glede Bosne i Her-

[19] Ta okružnica je jedini istiniti dokumenat iz Friedjungove brošure. Donesena je na poticaj austrijskih krugova u Beču, a kad je ban Pejačević, poslije pobjede Koalicije na izborima u svibnju 1906. prešao Koaliciji, njen sadržaj je izbio na javu. Ban Pejačević ju je međutim opozvao još prije nego je pristupio Koaliciji, kad se uvjerio da su primljene informacije bile neistinite.

[20] Friedjung u svom članku od 25. ožujka 1909. navodi da je Spalajković tada (tj. 1907.) bio predstojnik kulturnog odjela u srpskom Min. vanjskih poslova. »Pod tim se bezazlenim imenom – kaže Friedjung – krio odsjek za velikosrpsku propagandu i urote. S tog mjesta napredovao je taj čovjek do generalnog tajnika u istom Ministarstvu, te je danas (tj. 1909. godine) duša one politike koja napreže sve zemaljske i podzemne sile da dođe do rata s Austro-Ugarskom!«

cegovine bilo veoma kompromitirano čim bi bečki krugovi dobili neograničenu moć prema svojoj volji urediti sudbinu okupiranih krajeva. U tom pogledu sačinjava opstanak parlamentarne vlade u Budimpešti, kao što je ova sadašnja, garanciju za srpstvo od presudne i neosporive vrijednosti«.

Na kraju razgovora Spalajković konstatira da je čitav kompleks tih pitanja tako značajan da je za izvlačenje potrebnih zaključaka neobično nužno da se ona razmatraju u ličnim razgovorima. On saopćava Pribićeviću da će predsjednik srpske vlade Pašić počevši od 2. srpnja 1907. ljetovati kroz više nedjelja u Crikvenici koje mjesto mu je predložio Supilo. Tu će on iščekivati svoje političke prijatelje radi opširnijih razgovora.

Na kraju izvještaja Spalajković moli da se iz navedenih razloga odobri izdatak od 12.000 dinara na teret budžeta.

Ostali se »dokumenti« u brošuri uglavnom odnose na tobožnje akcije »Slovenskog juga« u Bosni, pa se stoga ovdje posebno i ne pominju jer nisu od neposrednog interesa za sam proces.

2. Brošura dr Fundera

U brošuri dr Fundera štampano je *pet »dokumenata«* od kojih se četiri odnose na Hrvatsko-srpsku koaliciju. U predgovoru i Funder ističe da izneseni »dokumenti« daju prilično jasnu sliku o ciljevima i sredstvima veliko-srpske propagande koja se vršila na području Austro-Ugarske monarhije i sada anektiranih provincija (misli se na Bosnu i Hercegovinu).

I na kraju predgovora: »Istinitost ovdje iznesenih dokumenata je, kako sam se mogao uvjeriti – neosporna ... Jasno svjetlo istine i činjenica rastjerat će tminu koja je neprijateljskim konspiracijama pala na mir Monarhije, a posebno na političke prilike u hrvatskim zemljama«.

Zatim dolaze u brošuri odštampani »dokumenti« ovog sadržaja:

»*Dokument« br. 1:* Povjerljiv izvještaj šefa odjeljenja ministarstva vanjskih poslova Spalajkovića srpskom ministru predsjedniku Pašiću. To je isti »dokument« koji je dr Friedjung štampao u svojoj brošuri pod br. 21.

»*Dokument« br. 2:* Nalog i instrukcija srpskog ministra predsjednika Pašića činovniku Beogradske biblioteke Jovanu Tomiću od 1. veljače 1908.

Taj se Pašićev »nalog« odnosi na tajnu Tomićevu misiju u Zagrebu jer će njemu, kao nepolitičkoj ličnosti, biti omogućeno slobodnije kretanje i razgovori u glavnom gradu Hrvatske. On treba da u predvečerje novih izbora u Hrvatskoj razgovara s tamošnjim političarima, u prvom redu s hrvatskim dijelom članova Koalicije i da im prenese želju srpske vlade »da ona bude obaviještena ne samo o namjerama i koracima koje

Hrvatska zajednica poduzima ili će poduzeti nego također da se gg. pri tom koriste mišljenjima i savjetima Kraljevske vlade koja će na svako saopćenje rado odgovoriti«.

Nadalje se u toj navodnoj instrukciji ističe kako je Kraljevska vlada (Srbije) nezadovoljna tokom političke evolucije u Hrvatskoj, naročito da gleda s nepovjerenjem na političke parole političara Hrvatske stranke prava kao najjačeg faktora u Koaliciji. Takve izjave izazivaju bojazan da bi interesi srpstva ponovno mogli biti ugroženi, »jer se u Trojednoj Kraljevini Srbima predugo osporavao položaj posebnog naroda. Riječka i Zadarska rezolucija su to dokrajčile, a plodovi toga sporazuma su ojačali važnost Kraljevine Hrvatske ...«

Naďalje se navodi, kako je Srbija mnogo toga učinila za popularizaciju hrvatske stvari ... Sve gotovo važnije novine u »Južnom Slavenstvu« stavila je u službu nastojanja hrvatskih političara u Koaliciji ... ona je konačno podupirala izbornu borbu Koalicije značajnim sredstvima.

»Prema svim tim razlozima i podacima Vi ćete udesiti Vašu argumentaciju kod hrvatskih vođa – kaže dalje tobožnja instrukcija – da im s jedne strane predočite veliku korist koju Hrvati imaju u svojoj narodnoj borbi od saveza sa Srbima, a s druge strane objasnit ćete naše potpuno opravdane zahtjeve da dobijemo garancije da neće biti oslabljen utjecaj Srba na one zajedničke ciljeve radi kojih je sretno stvoren ovaj bratski sporazum ... Vi ćete nastojati da sklonite hrvatske vođe Koalicije, da s obzirom na dalju djelatnost zajednice dođemo do nekih zajedničkih načela, koja bi se mogla utvrditi jednim potpisanim aktom ... Srpska vlada mora imati neke garancije da može s potpunom voljom i snagom pomagati opću stvar«.

»*Dokument« br. 3:* Novčana doznaka od 6.000 franaka za Supila (identičan s »dokumentom« br. 3 štampanim u Friedjungovoj brošuri).

»*Dokument« br. 4:* »Spomenica beogradskog „zavjereničkog" društva „Slovenski jug" upućena ministru vanjskih poslova Milovanoviću s datumom od 17. siječnja 1909.« Spomenica je izdana na zajedničkoj sjednici »Slovenskog juga« i Centralnog odbora »Narodne odbrane«. Najveći dio spomenice odnosi se na političke prilike i odnose u Bosni.[21] U njoj se kritizira pasivan odnos srpsko-muslimanskih organizacija protiv stvaranja novog reda u Bosni.

Na kraju se govori o stanju u Hrvatskoj: »Lične sudbine koje su zadesile nesretnike u Trojednici[22] predmetom su neprestane brige uprave »Slovenskog juga«. Gdje god je bilo moguće »Slovenski jug« je pomogao materijalnom pripomoći. U tu svrhu neka služi činjenica da su u tom pogledu izdaci iznosili 54.000 dinara. »Slovenski jug« se također brinuo da se osigura što šira odbrana žrtava i od časa kad mu je ta zadaća bila povjerena od Ministarstva, on je isplatio daljih 7.000 dinara

[21] Navodna Spomenica je vrlo opširna i zauzima str. 17–27 velikog formata Funderove brošure.

[22] Misli se na veleizdajnički proces koji se pripremao protiv Srba u Hrvatskoj uhapšenih od Rauchove policije u drugoj polovici 1908.

odvjetnicima u Trojednici, a na ruke gospodina Lukinića. Štampu u Trojednoj kraljevini subvencionirali smo s oko 30.000 dinara, a da pri tom ne računamo onih 28.000 kruna što smo ih u dva maha poslali u Budimpeštu i koje su gg. Supilo i Banjanin upotrijebili za mađarske listove. U tom cilju pokazala se za postignuće svrhe oportuna i nužna upotreba novca ...

»Slovenski jug« je subvencionirao štampanje optužnice, a obvezao se da će poduprijeti štampanje i tiraž obrambenih spisa na raznim jezicima. On je osigurao kod rasprave u Zagrebu prisutnost velikog broja redaktora i korespondenata bratske ruske i češke štampe, a i iz Engleske te je učinio pripreme da se energičnim manifestacijama naših javnih društava i građanskih udruženja nanovo probudi interes civiliziranog svijeta za barbarski postupak Austro-Ugarske u Trojednoj kraljevini«.

Na kraju: »Ako Ministarstvo ima razloga, prilike i materijalne mogućnosti da u tom pogledu (tj. pomoći – op. p.) ďalje što učini, »Slovenski jug«je pripravan da uloži i nadalje sve svoje sile da jugoslavenska propaganda u toj svojoj ozbiljnoj borbi postigne što veću i sjajniju pobjedu«.

»*Dokument*« *br. 5:* »Instrukcija srpskog ministra vanjskih poslova Milovanovića srpskom poslaniku u Beču od 4. travnja 1909. godine«. U instrukciji se poslaniku daju upute u pogledu političkih i trgovačkih odnosa s Monarhijom. U pogledu nacionalne djelatnosti poslaniku se saopćava da je »Kraljevska vlada odlučila ďa na području habsburške monarhije izbriše svaki trag vezama i odnosima političkog odjeljenja ministarstva vanjskih poslova i da u tu svrhu treba prekinuti sve državne veze s osobama, političarima i stranačkim organizacijama u Monarhiji ... To se ukinuće mora apsolutno provesti, bez obzira na angažmane koji su do sada postojali ... Kraljevska vlada je narodnu propagandu Srbije na Slavenskom Jugu podredila sveslavenskoj narodnoj propagandi koja se uz naše brižljivo sudjelovanje baš sada organizira u bratskoj nam Rusiji i koja će organizacija do 15. srpnja o. g. dobiti svoj definitivni oblik. Ta će organizacija raspolagati kudikamo znatnijim sredstvima nego što ih je malena Srbija mogla od svojih skromnih prihoda uštediti«.

3. *Faksimili*

Svi dokumenti u Friedjungovoj i Funderovoj brošuri, osim dokumenta br. XX u Friedjungovoj brošuri, bili su *njemački prijevodi* navodnih srpskih originalnih dokumenata. Ti su dokumenti bili navodno ukradeni u Beogradu, stavljeni na kratko vrijeme na raspoloženje tamošnjem austro-ugarskom poslanstvu, tamo kopirani, prevedeni, pa opet vraćeni na svoje mjesto.

Kako je bilo nemoguće samo na tim *prijevodima* zasnivati autentičnost materijala, to Friedjungov odvjetnik dr Benedikt podnosi sudu na raspravi od 11. prosinca dvije fotografije dijelova tobožnjih zapisnika

sjednica »Slovenskog juga«[23] i fotografiju jednog blagajničkog izvještaja spomenutog društva za mjesec kolovoz 1908. godine. Na fotografiji zapisnika sjednice »Slovenskog juga« od 26. veljače 1908. govori se o doznaci potpore od 6000 dinara zastupniku Supilu preko povjerenika Centralne uprave Karanovića.

Dr Benedikt je želio podnošenjem tih dokumenata dokazati ovo:

1. da su oba izvještaja s navodnih sjednica »Slovenskog juga« pisana i potpisana od tajnika društva Milana Stefanovića.

2. da je prijevod tih zapisnika u brošuri dr Friedjunga potpuno ispravan;

3. da je rukopis tajnika Milana Stefanovića na oba zapisnika jednak, pa da ih je prema tome pisala ista ruka.

Nadalje, on je predložio sudu navodni »originalni koncept« zapisnika sjednice »Slovenskog juga« od 30. lipnja 1908. godine koji, međutim, nema nikakve veze s procesom, ali se na njemu nalazi potpis Stefanovića, pa je stoga i podnesen sudu da se usporedi s potpisima na fotografijama.

Odvjetnik je također podnio sudu navodni *prijepis Spalajkovićeva dokumenta* zajedno s njemačkim prijevodom srpskog teksta.[24] I to je bilo sve. Tri faksimila, jedan »originalni koncept« i jedan navodni autentični prijepis bila su sva »corpora delicti« kojima su optuženi mogli poduprijeti svoju obranu. Tokom procesa Friedjung je morao priznati da nema kod sebe i da ne može pokazati nikakvih originala kojima bi podupro vjerodostojnost dokumenata. Priznao je, da je vidio samo jedan originalan dokumenat (dok. 2), ali kako nije znao srpski, postavilo se opravdano pitanje kako je mogao kontrolirati njegovu autentičnost. Tako oskudni dokazni materijal koji su optuženi predložili sudu, poslije sve one galame u bečkoj, Rauchovoj i Frankovoj štampi o nepobitnim dokazima kojima Friedjung i Funder raspolažu bio je ravan blamaži i kod svih objektivnih promatrača povećao je još više sumnju u autentičnost dokumenata iz Friedjungove i Funderove brošure. Tužitelji su, razumije se, tu slabost svojih protivnika nastojali maksimalno iskoristiti.[25]

[23] Dio zapisnika sjednice od 26. veljače 1908. (dok. 2 u Friedjungovoj brošuri) i dio zapisnika sjednice od 22. siječnja 1909. (dok. 18 brošure).

[24] Taj famozni dokumenat koji je Spalaković u dokaznom postupku uspješno pobio objavljen je u obje brošure, u Friedjungovoj kao dokumenat br. 21, a u Funderovoj kao dokumenat br. 1.

[25] *Obzor* 11. XII 1909, u komentaru objavljenom na prvoj strani pod naslovom »*Što hoće Friedjung?*« ističe ovo: »Friedjung se grozio golemim arsenalom nepobitnih dokumenata... a iznio je prevod navodnih zapisnika »Slovenskog juga« te uvjeravao porotnike 'na poštenu riječ' da je vidio originale i uvjerio se o njihovoj autentičnosti... Friedjung na 'poštenu riječ' sumnjiči tuđe poštenje... Koliko je bila opravdana za ozbiljnog učenjaka čudna samosvijest, u kojoj se kočio sve do procesa da sada zauzme pozu Tuškanovom puškom zastrašenog patriotičnog građanina kojemu je nekakav neovjerovljeni prijevod bez originala najjačim oružjem«.

O dokumentima vidi i Seton–Watson, n. d., str. 250–252.

4. *Porijeklo i ocjena »dokumenata«*

Analizom sadržaja Friedjungovih i Funderovih dokumenata vidi se da ti falsifikati obiluju nizom rafinirano izmišljenih detalja koji su trebali da uvjere sud, porotu i široku javnost kako se Hrvatsko-srpska koalicija nalazi u tajnom savezu sa srpskom vladom i od nje prima bilo direktno, bilo indirektno, preko društva »Slovenski jug«, novac i upute za rad protiv integriteta Monarhije. Izgledalo je upravo nevjerojatno da sve to može biti izmišljeno. A ipak, osim jednog dokumenta,[26] svi su drugi bili falsifikati.

Slučaj s falsificiranim dokumentima iz ovog procesa zahtijeva šire objašnjenje. Od onog trenutka kada Hrvatsko-srpska koalicija pokušava da stvori uvjete za samostalnu narodnu politiku, i austrijska i madžarska vlada, već prema trenutnim potrebama svoje politike, počinju da dižu viku o jugoslavenskoj veleizdaji. Obavještajni vladini centri u Zagrebu i Sarajevu, austro-ugarska vojna obavještajna i kontraobavještajna služba, obavještajna služba Ministarstva vanjskih poslova, a napose pak austro-ugarsko poslanstvo u Beogradu, svi oni – povodeći se za strahom ili željama svojih gospodara – grozničavo skupljaju i kupuju podatke i dokumente, prave i krive. Sigurno je da su im razni agenti tipa Vasić[27] ili Nastić, osjetivši konjunkturu, za dobre novce prodavali i razne izmišljene veze i urote.

Historijat Friedjungovih i Funderovih dokumenata počinje ljeta 1907. kada je austro-ugarski agent dr Edmund Horváth dostavio madžarskoj vladi tobožnji Spalajkovićev izvještaj. U jesen 1907. počinju pristizati u Beč i prvi Vasićevi falsifikati. Njihovo liferovanje traje pune dvije godine, sve do jeseni 1909.

Austrijanci su po završetku prvog svjetskog rata, 1930. godine objavili jednu veliku zbirku od osam svezaka važnih dokumenata iz arhive austro-ugarskog Ministarstva vanjskih poslova koji šire osvjetljavaju čitavu politku Ballplatza od vremena aneksione krize 1908. do početka

[26] Već spomenuta povjerljiva okružnica bana Pejačevića od 21. veljače 1906. (dok. br. 20 Friedjungove brošure).

[27] *Afera Vasić* izbila je u jesen 1910. u Beogradu kada je Vladimir Vasić otkrio da je on bio tobožnji sekretar »Slovenskog juga« Milan Stefanović kome se na Friedjungovu procesu nikako nije mogao utvrditi identitet. U jednom pismu upućenom Supilu u mjesecu rujnu 1910. Vasić je ustvrdio da je on po narudžbi činovnika austro-ugarskog poslanstva u Beogradu morao prepisivati masu različitih dokumenata s latinice na ćirilicu. Dokumenti su – prema Vasićevim otkrićima – bili prethodno u većini koncipirani na njemačkom jeziku, zatim prevedeni na hrvatski, pa ih je Vasić bio dužan prepisivati ćirilicom. U protokolima navodnih sjednica »Slovenskog juga« Vasić se potpisivao imenom Milan Stefanović, kao navodni sekretar toga društva. – O aferi Vasić, kao epilogu procesa Friedjung–*Reichspost*, bit će više riječi u trećem dijelu ove rasprave.

svjetskog rata 1914.[28] Ta zbirka je od posebnog interesa za naš predmet jer svesci 1–3 sadržavaju mnogo zanimljivog materijala koji se odnosi na pripreme i epilog Friedjungova procesa. U svescima 2 i 3 srećemo se s obilnom korespondencijom – u obliku službenih izvještaja, telegrama i privatnih pisama – između austro-ugarskog poslanika u Beogradu grofa Forgácha[29] i ministra vanjskih poslova Aehrenthala, odnosno visokih činovnika Ministarstva kao što su bili Karl von Macchio i Siegfried von Pitner.[30] U zbirci nalazimo također nekoliko zanimljivih Friedjungovih pisama upućenih osobno ministru Aehrenthalu odnosno visokim činovnicima Ministarstva uoči samog procesa. Zbirka nam, u jednu riječ, predstavlja dragocjeni izvor za otkrivanje barem dijela zakulisnih zbivanja u vezi s procesom, pa ćemo je u daljem tekstu više puta morati citirati.

Na temelju podataka iz ove zbirke može se zaključiti da je beogradski novinar *Vladimir Vasić,* odnosno pravim imenom Mladen Sergijan, bio glavni konfident austro-ugarskog poslanstva u Beogradu u razdoblju od jeseni 1907. do jeseni 1909. godine.[31] Vasić se poslanstvu predstavio kao Milan Stefanović, tobožnji sekretar »Slovenskog juga«. U vremenskom razdoblju od pune dvije godine Vasić je donosio poslanstvu mnogobrojne i različite materijale, počevši od blagajničkih priznanica i telegrama do pisama i zapisnika. Ti se materijali nisu odnosili samo na »Slovenski jug«, nego također na navodne veze srpske vlade s nezadovoljnim elementima u Bosni, na različite aspekte navodne velikosrpske propagande u jugoslovenskim zemljama, na dislokaciju četničkih odreda i sl.[32]

[28] Zbirka nosi naslov »*Oesterreich-Ungars Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914* – Diplomatische aktenstücke des Oesterreichisch-Ungarischen Ministeriums des Äussern.« Redaktori zbirke su Ludwig Bittner i Hans Uebersberger. Uz zbirku je dodan, kao deveti svezak, pregledan popis ličnosti o kojima se u dokumentima govori, čime je u mnogom olakšana njena upotreba. U daljem tekstu zbirku navodimo pod skraćenim naslovom *Bittner, Dokumenti* s naznakom broja sveska i dokumenta i eventualno i stranica koje se citiraju.

[29] *Forgách grof Johann* bio je austro-ugarski poslanik u Beogradu od 1907. do 1911. kada je, pet mjeseci nakon izbijanja Vasićeve afere, premješten za austro-ugarskog poslanika u Dresden.

[30] *Karl von Macchio* bio je austro-ugarski poslanik u Ateni od 1903. do 1908. a od toga doba na službi u austro-ugarskom Ministarstvu vanjskih poslova u Beču. Za vrijeme Friedjungova procesa vršio je funkciju odjelnog šefa Ministarstva. *Siegfried von Pitner* bio je konzul na službi u austro-ugarskom Ministarstvu vanjskih poslova od 1908. do 1911. godine.

[31] Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1769, 1776, 1795. 1804, 1832, 1837, 1841, 1847, 1859, 1865, 1901, 1927, 2199 i dr. Vidi i sv. 3, dok. 2312, 2329, 2423, 2431 i dr.

[32] U bečkom Državnom i dvorskom arhivu, u odjeljenju »Ministerium des Äussern. Politisches Archiv«, sv. XII–6, fasc. 84 postoji popis od 231 komada raznih »dokumenata« koje je dragoman austro-ugarskog poslanstva u Beogradu kapetan Viktor von Swietochowski donio na nalog Ministarstva sobom u Beč u mjesecu siječnju 1911. godine i pohranio u arhivu Ministarstva. M. Gross, n. d., str. 153, bilj. 2. Forgáchev izvještaj o izvršenju toga naloga nalazimo kod Bittnera, Dokumenti, sv. 3, dok. 2411, str. 145.

Na samu Hrvatsku odnosio se manji dio pribavljenog materijala. To su uglavnom bili zapisnici sjednica »Slovenskog juga« koji su upotrijebljeni u bečkom procesu.

O stvarnoj ulozi Vladimira Vasića u pravljenju lažnih dokumenata upotrijebljenih u Friedjungovu procesu postoje potpuno oprečna mišljenja. *Profesor Masaryk* je u svojim interpelacijama na ministra Aehrenthala u austrougarskim delegacijama u mjesecu studenom i prosincu 1910. godine kao i u svojoj brošuri »*Vasić – Forgách – Aehrenthal. Einiges Material zur Charakteristik unserer Diplomatie*«[33] ustvrdio da sam Vasić nije bio falsifikator nego puko oruđe činovnika falsifikatora iz austrougarskog poslanstva u Beogradu na čelu s poslanikom Forgáchem. To isto konstatira i presuda izrečena protiv Vasića na tajnom procesu koji se protiv njega vodio pred prvostepenim sudom u Beogradu 22. i 23. prosinca 1910. godine.

Međutim, na temelju materijala iz Bittnerove zbirke može se zaključiti suprotno, tj. da Vasić nije bio puki prepisivač dokumenata fabriciranih u austrougarskom poslanstvu, nego da je on sam dobavljao mnoge »dokumente« koje je za novac prodavao poslanstvu. U trećem dijelu ove rasprave, u poglavlju o Vasićevoj aferi, osvrnut ćemo se šire na ta suprotna mišljenja o Vasićevoj ulozi u falsificiranju dokumenata. Ovdje se zadovoljavamo s konstatacijom da se iz tih Vasićevih falsifikata sastoji najveći dio Friedjungove brošure ukoliko se ona odnosi na Hrvatsko-srpsku Koaliciju.[34]

Na raspravi od 14. prosinca dr Friedjung je na pitanje svoga branitelja kako je došao do dokumenata u svojoj brošuri izjavio ovo: »U studenom 1907. došla je k meni jedna osoba koju je poslala ličnost na visokom položaju, ponudivši da mi pribavi protokole »Slovenskog juga« o podupiranju nekih članova Hrvatsko-srpske koalicije i o pripremanju ustanka u Bosni. Ja sam tu ponudu prihvatio jer je došla od vrlo visoke ličnosti. Nakon toga, počevši od 1907. pa sve do veljače ove godine, ja sam primio sve protokole »Slovenskog juga«. Originali su bili ili fotografirani ili prepisani. Fotografirani su bili dokumenti od naročite važnosti po Monarhiju. Odabran sam da objavim te protokole i razotkrijem spletke Srbije jer se htjelo da se mojim imenom dade veća važnost publikaciji. Na temelju tih dokumenata napisao sam 25. ožujka članak u *Pressi*. Objavio sam članak jer je upravo tada opasnost rata sa Srbijom bila na vrhuncu; da te opasnosti nije bilo, članak ne bih objavio.«

Što se tiče dokumenata iz *Funderove zbirke*, dok. br. 3 je identičan s dokumentom koji se pod istim brojem nalazi u Friedjungovoj brošuri. On potječe, kako je već navedeno, iz Vasićevih materijala. Po svom sadržaju potječe vjerojatno iz istog izvora i navodna spomenica »Slovenskog juga« upućena ministru Milovanoviću s datumom od 17. siječnja 1909. (dok. br. 4).

[33] Brošura je izišla u Pragu 1911. god., a iste godine prevedena je na srpski u jednom dopunjenom izdanju s 5 faksimila falsificiranih dokumenata.

[34] To su dokumenti br. 1, 2, 3, 4, 7, 8, 8a, 9, 11, 15, 18 i 19 iz Friedjungove brošure.

Ostaje neriješeno pitanje porijekla Spalajkovićeva izvještaja (dok. br. 1) i dokumenata koji nose broj 2 i 5.

Navodni *Spalajkovićev izvještaj*[35] potječe od madžarskog špijuna dr Edmunda Horvátha koji se tih godina nalazio u Beogradu u formalnom svojstvu činovnika ugarske trgovačke agencije. Po svemu se čini da je taj dr Horváth bio obavještajac jačeg kalibra koji je za vrijeme svoga višegodišnjeg bavljenja u Beogradu razvio prilično široku obavještajnu aktivnost.[36] Podatak da je on kasnije unaprijeđen iz trgovačke u diplomatsku službu jasno ukazuje na to da su njegovi naredbodavci bili zadovoljni njegovim dotadašnjim »radom«. Činjenice otkrivene u vezi s bečkim procesom ukazuju i na to da se taj konfident nije libio ni falsifikata kad su mu presušili izvori autentičnih informacija ili kad su to zahtijevali interesi njegovih peštanskih i bečkih gospodara.

Evo jednog primjera takve Horváthove rabote. Supilo je u travnju 1905. boravio na nekoliko dana u Beogradu. Na ulici susretne on dr Horvátha kojega je poznavao još kao nekadašnjeg guberniiskog činovnika na Rijeci. Koristeći se tim kratkim susretom sa Supilom, Horváth izmišlja jednu perfidnu intrigu. S datumom od 8. travnja 1905. upućuje u Beč montirani policijski izvještaj u kojemu, nasuprot stvarnim činjenicama, kleveće Supila da je sa srpskim ministrom predsjednikom Nikolom Pašićem imao politički dogovor o akciji za pripojenje Hrvatske, Dalmacije i Bosne Srbiji.[37] Taj lažni dokument upotrijebljen je već u doba Argusove kampanje za napad protiv Supila i predstavlja temelj svih kasnijih političkih denuncijacija koje su se protiv njega sistematski gomilale.

Horváth se spominje u više dokumenata Bittnerove zbirke,[38] i to prvenstveno u vezi s navodnim Spalajkovićevim izvještajem koji on početkom ljeta 1907 dostavlja madžarskoj vladi, a ona dostavlja Aehrenthalu.[39] Wekerleova vlada je stajala tada u oštrom sukobu s hrvatskom delegacijom u zajedničkom Saboru zbog spora oko Zakona o željezničarskoj pragmatici, pa je nastojala da jednim takvim dokumentom

[35] Spalajkovićev izvještaj označen je kao »dokument« br. 21 u Friedjungovoj zbirci, a kao »dokument« br. 1 u Funderovoj zbirci.

[36] Forgách u opširnom pismu Macchiju od 28. listopada 1909. izvještava da je Horváth imao svoj najbolji izvor informacija u jednom činovniku srbijanskog Ministarstva vanjskih poslova koji je kao pristaša svrgnute dinastije Obrenovića nastojao kod poslanstva ocrniti, kako novu dinastiju, tako i Pašića i njegovu politiku, i to – kako zričito navodi sam poslanik – »dijelom kroz prave, a dijelom kroz lažne dokumente«. Bittner, Dokumenti, svezak 2, dok. 1769, str. 501.

[37] S mnogo pronicljivosti i logike Supilo je kasnije sam pohvatao konce te intrige i o tome zanimljivo piše u svojim esejima »Politika u Hrvatskoj«, esej IX, str. 155–159.

[38] Bittner, Dokumenti, svez. 2, dok. 1769, 1822, 1831, 1847.

[39] Navodni Spalajkovićev izvještaj nalazi se u bečkom Državnom i dvorskom arhivu. Kabinetsarchiv, Directionsacten, sv. 16, 1907/27. Dokumenat je na niemačkom pošto je prethodno preveden s madarskog. Na spisu se nalazi paraf Franje Josipa. Wekerle je dostavio taj izvještaj 13. srpnja 1907. Aehrenthalu, a ovaj ga je u kopiji uputio caru, prestolonasljedniku i svim ministrima zajedničke vlade. Madžari su, znači, uspjeli da tim falsifikatom naprave željeni utisak u Beču. Vidi M. Gross, n. d., str. 206, bilj. 16.

ocrni Supila i Koaliciju pred Bečom kao plaćenike velikosrpske propagande s očitim ciljem da u nastalom sukobu spriječi eventualnu pomoć velikoaustrijskih krugova Hrvatskoj.

Za dokumente br. 2 i 5 iz Funderove brošure ne bi se moglo s punom sigurnošću ukazati na izvor.[39a]

Može se, međutim, temeljito sumnjati da su neki podaci iz Friedjungove i Funderove brošure nastali uz aktivno sudjelovanje Rauchovih agenata. Već smo uvodno ukazali kako je ban Rauch, uz obilnu potporu frankovačkih prvaka, nastojao da svim sredstvima vlasti pribavi »dokaze« o veleizdajničkom djelovanju članova Koalicije. Rauch nije pokazivao mnogo skrupula u pokušajima da svog glavnog konkurenta za vlast u Hrvatskoj politički kompromitira i uništi. Ta njegova nastojanja »stručno« pomaže čitava četa plaćenih konfidenata i novinara sa sumnjivom reputacijom poznavalaca balkanskih prilika. »Novinari« tipa Pierotić, Nastić, Steinhardt, Kandt i slični krstare Hrvatskom i plaćeni novcem iz državne kase spremni su da izmisle svakojake urote i veleizdaje. U pomoć priskaču i zvanični organi u osobi državnog tužioca dr Accurtija, suca istražitelja u veleizdajničkom procesu dr Košutića, šefa zagrebačke policije dr Sporčića, majora Cvitaša iz vojno-obavještajne službe i slični stupovi sistema. Informacije Rauch-Frankova kruga stižu do vrhova Monarhije, pa nije nimalo isključeno da su drugi falsifikatori, na primjer oni oko austrougarskog poslanstva u Beogradu, bazirali dio »svojih« informacija na materijalima koje su izrađivali Rauchovi agenti.

Dr Šurmin, zastupnik Koalicije, ustvrdio je u jednoj interpelaciji podnesenoj u zajedničkom Saboru u Pešti 6. ožujka 1909. da je u veljači iste godine ban Rauch platio svome pouzdaniku novinaru Maksu Kandtu 7.000 kruna, za nabavu dokumenata protiv Supila i Koalicije.[40]

Poslanik S. Budisavljević iznio je kasnije, na sjednici Hrvatskog sabora od 14. ožujka 1910., korespondenciju između šefa zagrebačke policije Sporčića, agenta Nastića i novinara Steinhardta u vezi s postankom »*Finala*«. Dr Mile Starčević razotkrio je na tom istom proljetnom zasjedanju Hrvatskog sabora 1910. veze Frankove grupe s državnim tužiocem u zagrebačkom veleizdajničkom procesu.[40a] Frankovci su također bili Friedjungovi i Funderovi informatori o političkim prilikama u Hrvatskoj za vrijeme čitavog bečkog procesa. Njihovi ljudi, dr Aleksandar Horvat i dr Izidor Kršnjavi, bili su predviđeni kao Friedjungovi svjedoci u Beču protiv svojih vlastitih sunarodnjaka.

[39a] Austro-ugarski poslanik u Beogradu Forgách u jednom pismu upućenom Ministarstvu vanjskih poslova u Beču 1. II 1910. tvrdi da dio konfidentskih dokumenata koje je Ministarstvo posljednjih godina dobivalo iz Srbije potječe dijelom od nekih činovnika srpskog ministarstva vanjskih poslova i ministarstva rata, koje su Austrijanci zavrbovali u svoju obavještajnu službu. Oni su dostavljali specijalne kopije službenih akata. Poslanik, međutim, nije siguran da li su ti dokumenti bili autentični ili falsifikati. Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1972, str. 682.

[40] *Pokret* 8. III 1909.

[40a] O tim otkrićima vidi opširnije kod Seton–Watson, n. d., str. 363–367.

I tako je postepeno stvoren čitav jedan denuncijatorski sistem u Hrvatskoj koji je trebao da suzbije i uništi sve one političke ljude i organizacije na jugu Monarhije koji su bili osumnjičeni da jugoslavenski misle.

5. *Aehrenthal, Forgách, Friedjung – i dokumenti*

U vrzinom kolu traženja dokaza jugoslavenske veleizdaje i veleizdajnika teško je danas razlučiti autentične činjenice od falsifikata. Povezujući mnogobrojne špijunske izvještaje s upornim antiaustrijskim stavom Supila i nekih drugih radikalnijih vođa Koalicije, Aehrenthal je neko vrijeme možda i bio uvjeren da su ti izvještaji u svojoj osnovi tačni. On je i onako gledao na svijet većinom kroz naočari svojih konfidenata pa mu nije moglo ići u glavu da netko, kao na primjer Supilo, može i iz nematerijalnih razloga tako uporno ustrajati u svom antiaustrijskom stavu. U Zagrebu, Beču i Budimpešti radilo se složno, mada iz različitih motiva, na miniranju pozicija Supila i drugih radikalnijih vođa Koalicije, naročito od trenutka kada su pripreme za aneksiju ušle u fazu realizacije. Zbog toga se tokom čitave 1908. pa sve do ljeta 1909. naročito intenzivno vrši sakupljanje obavještenja.

Dopisnik *Obzora* iz Beča informira svoj list[41] da je i ratno ministarstvo u Beču dobivalo s više strana takve »dokumente«. Jedne izravno iz Beograda, druge iz Budimpešte, a neke i iz Zagreba. Feldmaršal Tuhal iz ratnog ministarstva pokazao je te dokumente prestolonasljedniku, a ovaj ih je ustupio šefu generalštaba Conradu. Informator tvrdi da se na visokim mjestima vjerovalo tim dokumentima jer su se i izvještaji civilnih vlasti iz Hrvatske, Ugarske i Bosne prilično slagali, a otpor saborskih većina na jugu Monarhije dovodio se u vezu s međunarodnom krizom i s vanjskim, posebno srpskim i ruskim utjecajem na to držanje.

Kad je aneksiona kriza bila formalno okončana,[42] ministar Aehrenthal koji u više navrata mijenja liniju svoje južnoslavenske politike pokušava da donekle likvidira dotadašnju svoju balkansku politiku i potraži neki modus vivendi sa Srbijom.

Iz prepiske koju je *Forgách* vodio s Ministrom i drugim visokim činovnicima Ministarstva vanjskih poslova tokom jeseni 1909. očituje se želja diplomata da se Friedjungova afera likvidira po mogućnosti – bez suda. U prepisci se izražava bojazan da će se optužbama protiv Srbije ponovno razdražiti javno mnijenje te zemlje, jedva utišano zbog poni-

[41] *Obzor* 22. XII 1909.

[42] Rusija je bila primorana da popusti pred njemačkim ultimatumom i da 24. III 1909. bezuvjetno prizna aneksiju Bosne i Hercegovine. Poslije povlačenja Rusije i Srbiji nije preostalo ništa drugo nego da se pokori jačoj sili. Dne 31. ožujka 1909. srpska vlada daje izjavu o priznanju aneksije koju su velesile od nje zatražile posebnom notom.

ženja Srbije u aneksionoj krizi. U pismu koje Forgách upućuje 11. studenog 1909. Karlu von Pitneru, poslanik, među ostalim, ističe ovo:

»Ja potpuno dijelim Vaše mišljenje da je proces nešto najnepolitičnije što se može desiti. Ono će razulariti oluju protiv Ministarstva, i to oluju koju će poticati Srbija i Rusija zbog toga što Ministarstvo dobiva tajne dokumente i iskorišćuje ih... Trebalo bi u stvari dobro razmisliti prije nego što se na to pođe. Konačno je ipak bolje je da se dr Friedjung, »veliki istraživač« u jednoj ne historijskoj nego političkoj aferi, časno povuče pod bilo kojom izlikom, *nego da se Ministarstvo vanjskih poslova zapetljava u jedan sumnjivi unutrašnji skandal. Autentičnost dokumenata i potpisa je relativno sporedna* (originalan tekst: »Die Authenticität der Documente und Unterschriften ist ja relativ nebensächlich«) ... Ali teško je tajne informativne spise pred sudom iskorišćivati kao dokaze.«[43]

U pismu upućenom von Macchiju 21. studenog 1909. nalaze se i ove značajne Forgácheve sugestije:

»Još uvijek ostaje fakat da je Friedjungov članak od 25. III bio inspiriran zbog krize, ali sada, kada težimo normalnim odnosima sa Srbijom i trgovinskom ugovoru, ne može nam odgovarati proces. Sigurno je da će Friedjung biti oslobođen, ali njegova je osoba od male važnosti za dobro države. Ali nasuprot tome, procesom i dokumentima – *bili oni istiniti ili ne, sadržaj je u svakom slučaju i odviše autentičan* – bit će srpska politika i naročito sada ponovo vodeći državnik gospodin Pašić tako kompromitirani da moramo biti spremni na prirodnu reakciju. Ja momentano ne mogu u tome vidjeti nikakvu korist za nas... Bilo bi za dalji razvoj korisno objaviti u nekom inspiriranom odgovoru ili u nekom komunikeju da se proces i dokazni materijal tiču dr Friedjunga i njegovih tužilaca, a ne carsko-kraljevske vlade i njenih organa, koji ni na koji način ne učestvuju u procesu«.[44]

U pismu koje von Macchio upućuje 24. studenoga kao odgovor poslaniku Forgáchu, kaže se, među ostalim ovo:

»Vaša razmatranja o mogućim posljedicama Friedjungova procesa vrlo su objektivna i vrijedna da se o njima promisli, ali više ne odgovaraju stvarnom razvoju događaja... Pokazalo se da su i *austrijski i ugarski ministar predsjednik za vođenje procesa. Dakle nije u našoj moći* (misli na Ministarstvo vanjskih poslova – op. pisca) *da ga spriječimo*«.[45]

Forgách sa žaljenjem konstatira da će se za ljubav dr Friedjunga povesti proces u kome će se kompromitirati poslanstvo i njegovi konfidenti.[46]

Ostaje neriješeno pitanje koliko je Forgáchevo protivljenje procesu motivirano naprijed isticanim diplomatskim obzirima, a koliko činjenicom da ni poslanikova savjest nije bila potpuno čista u pogledu vierodostojnosti dokumenata koje je tako masovno liferovao u Beč. Analizirajući mnogobrojne Forgácheve izvještaje Ministarstvu kroz razdoblje 1907–1909, stječe se dojam da je Forgách bio prevaren od Vasića, odnosno onih koji su za Vasićem stajali. Mogućnost da je austro-ugarski po-

[43] Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1796, str. 527. Rečenice u tekstu podvukao pisac.

[44] Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1822, str. 551–552.

[45] Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1831, str. 560. Rečenice u tekstu podvukao pisac.

[46] Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1844, str. 575.

slanik tako lako nasjeo falsifikatoru ne izgleda baš nevjerojatna kad se zna da Forgách, kao ni njegovi diplomatski prethodnici u Beogradu, nije poznavao ni srpski jezik ni srpske prilike. Simptomatična je okolnost da austro-ugarska diplomacija nije imala povjerenja ni u jednog svog službenika jugoslavenskog porijekla da zastupa interese Monarhije u Beogradu. Tu su funkciju po pravilu vršili naduveni bečki ili peštanski aristokrati koji nisu poznavali ni jezik ni duh zemlje kod čije su vlade bili akreditirani. Stoga nije čudo da su se oni u ocjenama političkih ličnosti, težnji i akcija pojedinih grupa srpskog javnog mnijenja znali temeljito prevariti.

Forgách nije volio ni Srbe ni Srbiju. To se iz mnogih njegovih izvještaja jasno vidi. Obavještenja koja je raznim kanalima primao samo su pojačala njegovo preduvjerenje da srpska propaganda neprestano i uspješno podriva austro-ugarske pozicije na Balkanu. Aehrenthalu koji od ljeta 1907. intenzivno priprema aneksiju Bosne i Hercegovine dobro dolazi svaka informacija koja ukazuje na velikosrpsku propagandu da lakše pripremi alibi za svoju diplomatsku akciju. Forgách i Aehrenthal su svjesni nacionalne reakcije Srba koji nisu mogli ostati ravnodušni nad sudbinom svojih sunarodnjaka u okvirima Austro-Ugarske monarhije gdje su brojem dostizali pučanstvo kraljevine Srbije. Forgách je dobro znao za planove svoga šefa i on – ambiciozan kakav je bio – želi da se istakne što većom količinom obavijesti o velikosrpskoj propagandi.

Forgách se do završetka aneksione krize nije mnogo brinuo o vjerodostojnosti poslanih dokumenata jer cilj austrijske politike i nije bio da utvrđuje pravu istinu u tim optužbama protiv Srbije. Zanemarujući kritičku ocjenu prikupljenih materijala, on se zaklanjao za čudan alibi: »*Bili pojedini dokumenti krivi ili pravi, sadržaj je u svakom slučaju i odviše autentičan*«.[47] Gledajući u Srbiji Pijemont jugoslavenske ideje, on se ne libi nikakva sredstva da je uguši, pa čak i uništi. Tako u srpnju 1908. Forgách savjetuje bugarskog poslanika da Bugarska udari na Srbiju, računajući da bi srpsko-bugarski sukob onemogućio bilo kakvu reakciju Srbije protiv Monarhije u trenutku aneksije. Forgách prvi savjetuje Ballplatz da se Vasićevi i drugi sakupljeni dokumenti upotrijebe kao diplomatski alibi Monarhije u slučaju jednog konflikta sa Srbijom.[48]

Čitavo Forgáchevo držanje prije početka bečkog procesa ne pokazuje mnogo inteligencije, a ni morala. Nerazumljivo je kako je jedan iskusan diplomata mogao kroz pune dvije godine primati tako važne povjerljive materijale od jednog sumnjivog individuuma, a da se nije po-

[47] Citat iz Forgácheva pisma von Macchiju od 21. studenoga 1909. Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1822, str. 551.

Zanimljivo je da je Forgách i poslije procesa ustrajao na obrani vjerodostojnosti svojih dokumenata. U tom pravcu je posebno značajan njegov opširan izvještaj Ministarstvu od 1. veljače 1910. o kojem će u zadnjem poglavlju ove rasprave biti više riječi. Vidi Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1972, str. 675–682.

[48] Bittner, Dokumenti, sv. 1, dok. 487, str. 371–372.

Što se tiče Forgácheve uloge u podbadanju bugarskih diplomata protiv Srbije vidi V. Ćorović, n. d., str. 141–142.

trudio da prethodno utvrdi njegovo pravo ime i tačnu adresu. Upravo čudno izgleda da austro-ugarsko poslanstvo u Beogradu kroz dvogodišnju obavještajnu suradnju sa Stefanović–Vasićem nije moglo tačno utvrditi da li taj Milan Stefanović zaista vrši funkcije tajnika »Slovenskog juga« ili se takvim samo predstavlja. Kako poslanika nije začudila tako velika količina različitih dokumenata koje je Vasić prodavao? Kako Forgách nije ozbiljnije razmotrio mogućnost da su mu pojedine srpske institucije mogle podmetnuti agenta provokatora? To su još uvijek neriješena pitanja.

Objavljena austrijska diplomatska prepiska otkriva da Forgách nije autor Vasićevih falsifikata, kako je tvrdio Masaryk. Međutim, čitavo držanje poslanika do kraja aneksione krize pokazuje da se – u najblažem slučaju – radilo o neshvatljivoj lakovjernosti poslanika koji se gospodskom nebrigom odnosio prema svojoj dužnosti da provjeri autentičnost informacija koje su mogle biti povod za najsudbonosnije odluke, kako u odnosu na političare Hrvatsko-srpske koalicije, tako posebno s obzirom na međudržavne odnose između Austro-Ugarske i Srbije.

Grof Forgách postaje kritičniji i oprezniji tek po završetku aneksione krize. Poslanik uviđa sada opasnost u kojoj se on i Ministarstvo nalaze, ako Friedjung ne bude mogao na sudu dokazati autentičnost zapisnika »Slovenskog juga«, čije su potpise grafološki stručnjaci Ministarstva prethodnom ekspertizom doveli u sumnju. To je vjerojatno glavni razlog zbog kojih Forgách u svojim telegramima i pismima insistira da Ministarstvo spriječi proces ili – ako to nije moguće – da se Friedjungu dade na upotrebu samo najnužniji minimum materijala, i to samo prijepisi, a nikako faksimili.[49] Ma da Forgách i nadalje brani tezu da su zapisnici »Slovenskog juga« autentični, (vjerojatno da se zaštiti od prigovora lakovjernosti), on u više pisama ističe da će proces u Beču postati politički i sudski monstrum ako dr Friedjung želi tajne obavještajne dokumente iskorišćivati pred sudom kao dokazni materijal.

Prednje činjenice pokazuju da se Forgách zabrinuo za dokumente tek u trenutku kad se pojavila opasnost da oni postanu objektom jednog javnog političkog procesa. Sve dotle on je bezobzirno, upravo mala fide iskorišćivao sve raspoložive obavještajne kanale da dobavi što više »dokumenata« koji su trebali opravdati imperijalističku politiku jedne velesile prema njenom malom susjedu, koji se ogorčeno borio za svoju nacionalnu budućnost. Stoga nije nikakvo čudo da se poslije Friedjungova procesa i Masarykovih otkrića Forgách našao u mučnoj i neugodnoj situaciji da ga jugoslavensko javno mnijenje, kao i veliki dio evropskog javnog mišljenja, smatra direktnim suučesnikom falsifikata. Forgácheva samouvjerena ograničenost skrivila je puni promašaj njegove diplomatske misije u Beogradu. Jedino javno uvrijeđeni austrijski ponos nije dozvoljavao Aehrenthalu da ga odmah poslije Vasićeve osude povuče iz Beograda. Forgách je napustio srpsku prijestolnicu tek mjeseca svibnja 1911. ogorčen svojim osobnim neuspjehom i kompromitacijom koju je doživio. U kasnijoj ulozi načelnika Ministarstva vanjskih

[49] Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1796, 1831, 1844, 1847 i dr.

poslova u Beču (od 1913. nadalje) Forgách je ostao dosljedan svojim starim mržnjama i sumnjičenjima koje je osjećaj osvetoljubljivosti još više podjarivao. On je na Ballplatzu bio duša one politike koja je neprestano tražila mogućnost vojnog obračuna sa Srbijom.

Pitanje *stepena Aehrenthalove odgovornosti* zbog upotrebe Vasićevih falsifikata ostaje također neriješeno. Čitava politička praksa ministrova ukazuje na to da je on uvijek bio spreman da se posluži svakim raspoloživim sredstvom da postigne određeni politički cilj. U svojim političkim akcijama Aehrenthal se često služio spletkom i obmanom protivnika. Stoga bi bilo naivno pretpostaviti da bi se Aehrenthal samo zbog nekih moralnih obzira libio upotrijebiti dokumente beogradskog poslanstva ako su mu se oni u danom trenutku učinili politički korisni. On je, doduše, naknadno, u mjesecu studenom 1910. u austro-ugarskim delegacijama izjavio da dokumenti predani Friedjungu nisu ni najmanje utjecali na njegove političke odluke. Ali ta Ministrova tvrdnja bila je očito lažna jer je bilo poznato da je on te dokumente maksimalno zloupotrijebio. Oni su Aehrenthalu poslužili da po svim evropskim diplomatskim kancelarijama prikazuje Srbiju i njezinu vladu kao urotničko gnijezdo, koje svojom propagandom i zavjerama neprestano ugrožava i podriva integritet Habsburške monarhije. U tom duhu Aehrenthal sugerira i Friedjungu da piše svoj poznati članak u *Pressi*. Oslanjajući se na konfidentske izvještaje iz Srbije i Bosne, on u savjetu zajedničkih ministara[50] požuruje odluku o aneksiji Bosne i Hercegovine i stavlja čitavu Evropu pred gotov čin s motivacijom da velikosrpska revolucionarna propaganda nastoji da zadobije potporu Mladoturskog režima za otcjepljenje okupiranih pokrajina iz okvira Austro-Ugarske monarhije. Ti su mu dokumenti poslužili i kao sredstvo da impresionira starog vladara koji se opirao ratnim avanturama. Oni su trebali da uvjere i zastupnike Carevinskog vijeća u realnost srpske opasnosti. Tako bivši austrijski ministar J. M. *Baernreither* priča u svojim memoarima[51] kako je za vrijeme aneksione krize austrijski ministar predsjednik Bienerth sazvao nekoliko austrijskih zastupnika i saopćio im u najvećem povjerenju sadržaj navodne instrukcije srpskog ministra vanjskih poslova Milovanovića srpskom poslaniku u Beču kao dokaz jedne dalekosežne velikosrpske urote protiv interesa Habsburške monarhije. Bilo je očito da je cilj toga razgovora ministra predsjednika sa zastupnicima iz Carevinskog vijeća da se opravdaju ratne pripreme koje je Austro-Ugarska poduzimala protiv Srbije. Jedan sudionik toga razgovora – priča bivši ministar – zastupnik Pergelt koji je bio dobar stenograf uspio je da zapiše čitav spis koji je ministar pročitao zastupnicima. Već kod prve pažljive analize teksta on je posumnjao da bi spis mogao biti krivotvoren.

[50] Dne 19. kolovoza 1908. održana je u Beču sjednica zajedničkih ministara uz prisustvo ministara predsjednika austrijske i mađarske vlade. Dvadesetak dana kasnije (10. IX) održana je druga sjednica u Budimpešti. Obe su bile prvenstveno posvećene pripremama za aneksiju Bosne i Hercegovine. Zapisnici obiju sjednica savjeta ministara objavljeni su kod Bittnera, Dokumenti, sv. 1, dok. 40, str. 41–51; dok. 75, str. 78–83.

[51] J. M. Baernreither, n. d., str. 142–143.

Na prijedlog dr Baernreithera oni su obojica otišli baronu Schwegelu, starom i iskusnom austrijskom diplomati da zatraže njegovo stručno mišljenje. Pročitavši pažljivo zabilježeni dokumenat baron Schwegel je odlučno izjavio da je taj spis falsifikat. Rutinirani diplomata upozorio je svoje posjetioce na okolnost da nijednom ministru vanjskih poslova neće pasti na pamet da u jednoj takvoj pismenoj instrukciji razjašnjava svome poslaniku u detalje čitav jedan politički plan o srpskoj propagandi protiv Austro-Ugarske. Čitav stil spisa – upozorio je nadalje baron Schwegel – protivurječi diplomatskim običajima jer se fraze kao »bratska Rusija«, »bratska kraljevina Češka«, »zlatni Prag« koje se nalaze u toj instrukciji nikada neće upotrijebiti u diplomatskom saobraćaju.

Baernreither napominje da je bilo još nekih činovnika na Ballplatzu koji su posumnjali u originalnost dokumenata koje je Forgách slao u Beč. Ali kad je Aehrenthal izgrdio jednog diplomatu koji ga je pokušao upozoriti na te sumnje, više se nitko nije usudio protivurječiti ministru.

M. Gross navodi još jedan zanimljiv podatak. General Conrad je prigodom audijencije kod Franje Josipa u mjesecu prosincu 1909. ispričao vladaru kako je on još u proljeće 1909. poslao Aehrenthalu jednog svog oficira da ga upozori na mogućnost da su mu sa strane srpskih vlasti podmetnuti falsificirani dokumenti. Aehrenthal je vrlo ljutito reagirao na to upozorenje i izjavio da »dokumenti potječu iz pouzdana izvora, pa ako nam nije pravo, on nam neće ništa više dati«.[52]

Iz svih tih podataka stječe se jasan dojam da je Aehrenthal upotrebljavao Forgácheve dokumente svaki put kada je želio da vrši određeni politički pritisak na kurs austro-ugarske politike prema Srbiji, ne brinući se mnogo da li su ti dokumenti autentični ili lažni. Moralni elementi takva postupka nisu kod njega dolazili u prvi plan.

Oštrina aneksione krize čini se da je iscrpla dotadašnju Aehrenthalovu energiju. Po završetku te krize on sve više izbjegava vanjske zaplete i avanture, nastojeći prvenstveno da sanira unutrašnju labilnu situaciju Monarhije punu kriza i protivurječnosti. Tokom ljeta 1909. Aehrenthal pokušava da zaustavi oštru kampanju bečke i peštanske štampe protiv Srbije i njene dinastije. Međutim, upravo tada kada pokušava da dođe do snošljivih odnosa sa Srbijom, Aehrenthal se našao pred licem čitave evropske javnosti u položaju da se prepire s legalnim predstavništvom Srba i Hrvata o istinitosti dokumenata koje je pribavila njegova diplomatska i tajna služba. U tom trenutku proces se ukazuje ministru kao potpuni politički anahronizam, i *on pokušava da od austrijskog i madžarskog ministra predsjednika dobije suglasnost da proces spriječi.* Kako oba ministra predsjednika, a naročito Weckerle uporno insistiraju da se proces održi, Aehrenthal se povlači sa svojim prijedlogom.

[52] Bečki državni i dvorski arhiv, Ratni arhiv, ostavština Conrad, bilješka o audijenciji 19. prosinca 1909. M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, n. izd., str. 234, bilj. 51.

Sigurno je da nije samo želja za ublažavanjem političke napetosti sa Srbijom bila povod ove Aehrenthalove intervencije. Forgácheva uporna nastojanja da spriječi proces, upozorenja grafoloških stručnjaka da su potpisi na nekim dokumentima sigurno falsificirani, diskretna upozorenja pojedinih diplomatskih činovnika, sve je to pridonjelo da se kod ministra vjerojatno još tokom aneksione krize učvrstilo uvjerenje da su beogradski dokumenti falsifikati. To je vjerojatno glavni razlog da Aehrenthal stalno odgađa njihovu javnu upotrebu, čuvajući ih za čas krajnje političke nužde.[52a]

Pošto nije uspio sa svojim prijedlogom o obustavi procesa, Aehrenthal poduzima mjere opreza da Ministarstvo prođe sa što manje štete. On stoga zabranjuje da se dr Friedjungu stave na raspoloženje faksimili obećanih dokumenata, bojeći se da će na taj način olakšati optužbi mogućnost da otkrije eventualne falsifikate. Friedjungu se stavljaju na raspolaganje samo prijepisi zapisnika »Slovenskog juga«, kojih je autentičnost bilo nemoguće kontrolirati.

Razumljivo je da je ta ministrova mjera zapanjila i ogorčila dr Friedjunga koji tek sada postaje svjestan situacije u kojoj se našao, držeći u ruci mjenicu bez pokrića. Friedjung je bio javno utvrdio da iza njegova članka stoje neoborivi dokumenti, a sada je morao da moljaka mrvice od čovjeka koji je zloupotrijebio njegovo pero i ugled. U tom pravcu je posebno zanimljivo pismo koje Friedjung upućuje Aehrenthalu 20. studenoga 1909. pošto je u audijenciji prethodnog dana saznao od ministra da većinu zatraženih dokumenata neće moći dobiti. Pismo objavljujemo u cjelini:

Pismo dr H. Friedjunga grofu Aehrenthalu od 20. studenoga 1909.[53]

»Jučerašnji razgovor koji mi je Vaša Ekscelencija dobrohotno dopustila donio mi je iznenada i potpuno nepripremljenom saopćenje od najveće važnosti koje me je dotuklo. Bilo mi je tako teško da pod prvim dojmom koji čovjeka koči nisam našao prikladne argumente kako bih Vašoj Ekscelenciji izložio potpuno i uvjerljivo stanje stvari. Udarac je bio i odviše nagao.

Ipak mi je pri pisanju moga članka od 25. ožujka t. g., kao što sam upravo i jučer spomenuo, bilo predočeno više tuceta fotografija od kojih sam ja izabrao oko pola tuceta kao najprikladnije. Sada, poslije osam mjeseci, oko osamnaest dana prije moga procesa, saznao sam na svoje bolno razočaranje da je postalo dvojbeno hoće li mi se prepustiti faksimili. Na prvom mjestu ja predlažem Vašoj Ekscelenciji jedan stvaran argumenat protiv te nove odluke. Nema nikakve sumnje da će, ako ja predložim sudu samo kop je, pristaše Hrvatsko-srpske koalicije i plaćenici srpskog dispozicionog fonda to smatrati kao potpunu pobjedu. Javno mišljenje u Hrvatskoj stat će potpuno na njihovu stranu. *Ljudi neće bez razloga govoriti da će iza veleizdajničkog procesa u Zagrebu doći isti takav postupak u Beču, a da ni ovdje kao ni tamo nije bio ponuden odlučan dokazni materijal.* Kada netko, kao što sam ja učinio, ustvrdi da su Supilo i drugovi primali novac od srpske vlade, i ako taj netko kao dokaz

[52a] W. Steed tvrdi da je Aehrenthal izjavio jednome svome posjetiocu za vrijeme Friedjungova procesa da je već prije procesa znao da su ti dokumenti falsificirani. W. Steed, La Monarchie des Habsbourg«, n. izd., str. 171 i 390.

[53] Bittner, Dokumenti, svezak 2, dok. 821, str. 549–550.

predloži samo kopije, moji protivnici u parnici su u položaju da ponovo izađu kao mučenici. Može se zamisliti kakvom će se žestinom upotrebljavati i zloupotrebljavati parola o »bečkoj kamarili«. Molim Vašu Ekscelenciju da upita bilo koga tko djeluje u javnom životu i svatko će moju izjavu držati ispravnom.

O sebi samom govorim tek u drugom redu. Reći će se da častan čovjek ne smije podizati tako teške optužbe, kao što sam ih ja podigao, ako ne posjeduje jake dokazne argumente. *Kopije su samo u drugoj liniji dokazni materijal.* Nema nikakve osnovane sumnje, da su protokoli »Slovenskog juga« pravi. Budući da sam u svom članku koji je Vaša Ekscelencija pregledala, izričito rekao da mi dokumenti stoje na raspoloženju, moram kao historičar da te dokumente predložim za svoje pokr će. To je bitna tačka i nije odlučno da li članak potječe od historičara ili publiciste. Tek je nekoliko mjeseci od kada me je bečka carska Akademija znanosti izabrala za svog dopisnog člana. U njihovim će se krugovima jako začuditi, ako ja bez uvjerljivog *materijala stupim pred porotnike.*

Kraj svih visokih dužnosti Vaše službe i kraj Vaše opsežne i neumorne djelatnosti nisu Vašoj Ekscelenciji mogli biti na umu svi ti momenti, pa ni ovo pismo ne može sve odlučne razloge iscrpsti, osim ako neće da se previše odulji. Zbog toga moja srdačna molba ide za tim da mi Vaša Ekscelencija dopusti još jedan razgovor, prije nego što padne po mene tako nepovoljna odluka. Ja se nadam, da će ta moja molba biti ispunjena jer moja duboka odanost Vašoj Ekscelenciji i moje povjerenje u Vašu pravdoljubivost ispunjavaju me uvjerenjem da se Vaša Ekscelencija neće moći oglušiti pred prednjim razlozima i onima koje ću još iznijeti.«

Heinrich Friedjung

Friedjung je još u nekoliko navrata moljakao od Aehrenthala i Ministarstva obećane dokumente, ali nije ništa postigao.[54] Aehrenthal se, na zaprepaštenje čitave javnosti, pokušao cinički distancirati od procesa, kao da se čitav proces ni njega ni njegova Ministarstva uopće ne tiče. Friedjungu se sada osvetila činjenica da je s previše lakovjernosti povjerovao visokom liferantu svojih dokaza, a premalo kritički postupio kod ispitivanja dokumenata.[55] Iako nije znao srpsko-hrvatski jezik, niti vidio originale, on je čvrsto povjerovao u obavještenost i nepogrešivost »vodećih«. Potpuno uvjeren da će oni, koji su mu dali dokumente, čvrsto stajati iza njega, on je previše samosvjesno ušao u borbu.

Međutim, tokom dokaznog postupka morao je Friedjung na začuđenje javnosti priznati da nema kod sebe originalnih dokumenata. Tri

[54] Bittner, Dokumenti, svezak 2, dok. 1826, str. 556. (Friedjung u pismu od 22. studenoga ponovo zaklinje Aehrenthala da mu se dadu dokumenti jer da 70 novinskih dopisnika iz svih krajeva Evrope dolazi na proces).

Sv. 2, dok. 1876, str. 596: Friedjung u pismu von Macchiju od 10. prosinca moli da mu se dade jedno pismo koje sadržava potpis Milana Stefanovića da bi na sudu mogao dokazati da zapisnici »Slovenskog juga« potječu od njegove ruke.

Sv. 2, dok. 1879, str. 597: Friedjung u pismu von Macchiju od 11. prosinca traži da mu se posredovanjem austro-ugarskog poslanstva u Beogradu javi tačna Stefanovićeva adresa.

[55] Friedjung je sam najbolje okarakterizirao položaj u koji je doveden kada je u pismu upućenom von Macchiju 16. prosinca ljutito napisao ovo: »*Uloga don Quijota je posljednja koju želim da igram.*« Bittner, Dokumenti, sv. 2. dok. 1898, str. 607.

Baernreither, n. d., str. 141, opravdano se kritički osvrće i na Friedjungov d'o krivnje u čitavoj aferi: »U jednu naročito mučnu situaciju bio je dospio Friedjung tokom procesa u koju ga je dovela njegova neshvatljiva nekritičnost. *Aehrenthal je Friedjunga sramno (schmählich) zloupotrijebio. Ali ni on nije bio bez krivnje. Njegova pretjerana lojalnost, njegova lakovjernost i njegova taština* učinile su ga jeftinim objektom jednog takva postupka.« (podvukao pisac).

faksimila, jedan »originalni koncept« i navodni autentični prijepis Spalajkovićeva dokumenta bili su previše oskudan dokazni materijal da podupre neovjerovljene njemačke prijevode navodnih zapisnika »Slovenskog juga«.

Analizom dokaznog postupka u daljem tekstu objasnit ćemo kako se otkrio falsifikat Friedjungovih i Funderovih »dokumenata«.

V Držanje pojedinih učesnika u procesu

1. *Držanje predsjednika sudskog vijeća dr Wacha*

Austrijanci su se u to vrijeme veoma ponosili svojim sudstvom koje je u pogledu zakonskih garancija sudačke nezavisnosti (nepokretnost, automatsko napredovanje u službi) stajalo na mnogo višem stepenu negoli sudstvo u Ugarskoj, a pogotovo u Hrvatskoj. Ali toliko reklamirana objektivnost bečkog suda nije u slučaju dr Wacha, predsjednika sudskog vijeća u Friedjungovoj parnici, došla do pozitivnog izražaja. Viši sudski vijećnik dr Wach nije bio slučajno odabran da vodi ovaj proces. »Taj priznati jurista – javlja *Ustavnost* svojim čitaocima uoči početka procesa – neobično je tačno informiran o političkim prilikama na Slavenskom Jugu, što je od neprocjenjive vrijednosti za tačno prosuđivanje i ocjenu rada Hrvatsko-srpske koalicije. *Objektivnost* dr Wacha ogleda se najbolje u tom, što je izjavio da će strankama u ovom procesu bezuvjetno dozvoliti da svoj dokazni materijal razviju na *najširoj osnovi*«[56] (podvukao pisac).

Međutim, tako reklamirana širina poznavanja problema predsjednika sudskog vijeća kretala se u sasvim određenom pravcu, daleko od tako hvaljene objektivnosti austrijskog pravosuđa. Dok je predsjednik prva dva dana procesa dozvoljavao opširne pledoajere optuženog Friedjunga i glavnog svjedoka optuženog urednika *Reichsposta* dr Fundera, dotle je prema tužiteljima postupao kruto i osorno, a treći dan procesa, prigodom suočavanja tužitelja Supila sa svjedocima obrane Chlumeckyjem i Dorotkom, on se ponaša tako skandalozno pristrano da je na sebe navukao oštru kritiku objektivnog dijela bečke štampe i interpelaciju zastupnika Stranskog u zastupničkoj kući Carevinskog vijeća.

a) Predsjednik pomaže svjedocima obrane

Evo kako je – prema novinarskim bilježnicama – izgledala ta dramatična scena saslušanja svjedoka Chlumeckoga i Dorotke.[57] Obrana je dovela u subotu 11. prosinca 1909. dva svjedoka plave krvi, baruna Leo-

[56] *Ustavnost* 7. XII 1909.

[57] Radi ograničenog prostora tu scenu donosimo samo u izvacima, prema izvještaju »Obzora«. Tu scenu je opširno i zanimljivo opisao J. Horvat, n. d., str. 265–276, a također i R. W. Seton-Watson, n. d., str. 258–264. Ocjene psihičkih reakcija učesnika te debate potječu od autora i navedene su u zagradama.

polda Chlumeckog[58] i Vilima pl. Dorotku, urednika Rauchove *Ustavnosti*, koji su bili spremni da posvjedoče da je Supilo bio austrijski, pa čak i madžarski špijun.

Tokom davanja svoga iskaza Chlumecky najedamput vadi iz džepa jedno pismo napisano Supilovom rukom, a upućeno svjedoku. Svjedok čita neke pasuse iz pisma koje njegovu svjedočanstvu daju privid vjerodostojnosti. Supilo prepoznaje svoj rukopis. U tom napetom trenutku ne može da se sjeti njegova sadržaja ni povoda. On gubi mir, gubi snagu za reakciju koju su svjedokove infamne tvrdnje zaslužile.

Predsjednik osjeća da je Supilo pokoleban i brzo priskače u pomoć svjedoku svojom intervencijom. On traži da se Supilo izjasni o iskazu svjedoka. Supilo ustaje sa svoga mjesta, pristupa predsjedniku i izjavljuje na časnu riječ, da nikad u svom životu, bilo direktno bilo indirektno, nije primao bilo kakvu subvenciju. On je spreman da se na to zakune.

Predsjednik traži od svjedoka Chlumeckoga da se izjasni koja je to austrijska privatna strana davala Supilu novac.

Svjedok *Chlumecky* (glumeći tobožnju nevoljkost što se mora izjasniti): »Kad već moram reći, *ja sam* onaj, koji je dao novac«.

Ironičan smijeh kod tužitelja – bilježe izvjestioci.

Predsjednik reagira oštro: »Molim, nikakvih scena. Stvar je ozbiljna. Ako je istina što svjedok tvrdi, onda je Supilo prekršio svoju poštenu riječ. *U tom slučaju gospoda tužitelji mogla bi dobro promisliti, da li je taj čovjek dostojan da sjede uz njega . . .*«

Predsjednik opaža psihičku zbunjenost koja je nastala kod Supila kad je ugledao pismo i pojačava navalu. Traži da se Supilo potpuno određeno izjavi o navodima svjedoka.

Supilo (zbunjeno): »Nemam riječi . . . nemam izraza«.

Predsjednik (sarkastično): »To vam vjerujem!«, pa hitno sa zlobom nadodaje »*kako je očito da je i pismo pisao zato da dobije novaca*«.

Chlumecky detaljno priča, kako je Supilu dao u četiri oka 200 kruna poslije nego su izašli iz stana Kaćanskoga, (koji se smatrao Kallajevim konfidentom). Supilo se brani ostatkom snage. Tvrdi da sa svjedokom nikad nije zajedno išao u stan Kaćanskoga, da s njim nije nikada imao političke konferencije u Dubrovniku i da mu barun godinama nije platio pretplatu za njegov list na koji je bio pretplaćen. Chlumecky to odlučno niječe.

Supilo (iznerviran) Chlumeckom: »Vi ne govorite istinu!«

Predsjednik (Supilu – drsko): »*Bolje bi bilo da se Vi gospodine držite malo više istine*«.

U dvorani nastaje žamor. Opća indignacija i zgražanje tužitelja nad skandaloznim načinom kojim predsjednik vodi proces. U općoj galami čuje se glas *Chumeckoga:* »Meni se doviknulo, da sam krivo prisegao, da Supila politički uništim. Prosvjedujem protiv toga!«

Predsjednik (povrijeđen u bečkoj taštini, sav crven od ljutine odbrusi oštro tužiteljima): »Molim Vas gospodo *mi smo ovdje u Beču*, ne kažem drugo. *Kod nas je*

[58] *Leopold Chlumecky* bio je sin baruna Johanna, poznatog austrijskog željezničkog magnata koji je nekoliko godina vršio funkciju ministra poljoprivrede, pa trgovine u austrijskoj vladi. U vrijeme Friedjungova procesa Leopold Chlumecky je imao 35 godina. Bio je član moravskog pokrajinskog parlamenta, jedan od direktora austrijskog Lloyda i politički redaktor revije *Oesterreichische Rundschau.* Poznat je i kao pisac knjige »Oesterreich-Ungarn und Italien« (Wien, 1907.). Pripadao je velikoaustrijskim krugovima i kamarili oko Franje Ferdinanda. Za vrijeme njegova boravka u Dalmaciji, 1897–1900. god., bile su mu, čini se, povjeravane neke skromne funkcije obavještajnog karaktera.

takva šta isključeno«. I predsjednik otpušta svjedoka, konstatiravši još jedamput s Chlumeckim da je svjedok »dao« 200 kruna, a Supilo to porekao ...

Idući svjedok – Vilim pl. *Dorotka* – istupa pred sudom s tvrdnjom da je Supila često viđao u društvu s bivšim riječkim gubernatorom grofom Szapáryjem kojemu da je Supilo dolazio s pitanjem: »Što zapovijedate, ekscelencijo, da se piše«, našto bi mu grof dao nužne informacije i 5 forinti ...

Supilo (zapanjen novom laži): »To što sam čuo, čini mi se još čudnije i nerazumljivije ...«

Predsjednik (ironično, prekidajući ga): »Ah, dakle Vam je nerazumljivo?! *Valjda ćete nam ponovo dati Vašu riječ da niste nikada primili tih 5 forinti!*«

Supilo (ističući svaku riječ): »Mislim da ne biste smjeli *tako* sa mnom govoriti, gospodine predsjedniče«.

Nova eksplozija srdžbe kod *predsjednika* koji je osjetio žalac: »Što? Što to govorite? Što ste rekli?«

Supilo (s napregnutim mirom, shvaćajući da je ovaj čovjek spreman u svojoj mržnji na nj iskoristiti sve disciplinske ovlasti predsjednika suda, čim mu se pruži prva mogućnost da ga pritvori zbog uvrede suda): »Izjavljujem da nisam nikad primio novaca od grofa Ladislava Szapáryja ... da do sadašnjeg časa nisam nikada s njim razgovarao ... da se uopće lično ne poznajemo«.

Sud zaključuje, da se grof Szapáry sasluša kao svjedok.

Time je treći raspravni dan okončan.

Iz naprijed navedenog odlomka procesa može se jasno razabrati sva pristrasnost i animozitet kojim se predsjednik odnosio prema tužiteljima, a naročito prema Supilu. Ako već boginja Pravde nije bila zadovoljna s takvim predsjednikom, »nadležna mjesta« u Beču sigurno su hvalila njegov austrijski patriotizam, koji svim sredstvima želi da demaskira balkanske pustolove koji prijete integritetu Monarhije.

Ipak tako otvoreno ispoljena neobjektivnost nije prošla bez kritike.

b) Jedna interpelacija u Carevinskom vijeću

Zastupnik Stranski uputio je svoju interpelaciju na ministra pravosuđa dr Hochenburgera s obrazloženjem, da se u ovom procesu krše najelementarniji pojmovi objektivnosti, da štampa s nečuvenom harangom djeluje na porotnike, a predsjednik suda se ne žaca javno na raspravi pozivati tužitelje da se odijele od jednog svog druga. Optuženi dr Friedjung pokušava da prijetnjom zaplaši svjedoke iz Srbije koji još nisu ni pristupili da svjedoče. Interpelant pita ministra kakve mjere kani poduzeti »da se na glavnoj raspravi pred porotnim sudom u Beču postave samo takvi suci koji će služiti objektivnosti i postupati časno i taktički te vršiti svoju dužnost nezavisno od svakoga, pa i od ministra vanjskih poslova«.[59]

c) Kritika štampe predsjednikova držanja

Listovi Koalicije primili su sa zgražanjem vijesti o Wachovu držanju na procesu. *Pokretov* dopisnik Schlegel javlja svom listu 13. prosinca ovo:

[59] *Obzor* 15. XII 1909. (telegram iz Beča). Dr Stransky je podnio interpelaciju u ime »Slavenske Jednote«, kluba slavenskih zastupnika u Carevinskom vijeću.

»Predsjednik dr Wach ponio se upravo škandalozno... on je htio efekt svjedočanstva Chlumeckoga iskoristiti da djeluje do ponedjeljka po podne, a onda je već kasno... Svi novinari koji su bili prisutni kod te scene govorili su »Das war abgekartet« (to je bilo dogovoreno), a taj je dojam morao svatko imati tko je gledao tu žurbu, slušao ta pitanja, čuo Chlumeckoga govoriti. Tako govore ljudi koji hoće da steknu zasluga... Postupak predsjednika bio je ne samo pristran nego upravo drzovit. Supila čija poštena riječ bar u hrvatskoj i srpskoj javnosti vrijedi više negoli stotinu zakletva jednog Chlumeckoga upravo je bezobrazno vrijeđao, kako se to ne bi usudio činiti ni s optuženim. Frano Supilo je još uvijek tužitelj.«

Iz *hrvatskih pravničkih krugova* došao je ovaj komentar:

...»Svatko tko imalo pozorno prati proces u Beču odmah vidi da se taj proces vodi po nekoj određenoj osnovi i sa strane obrane i sa strane suda. Pod firmom liberalizma predsjednik dozvoljava obrani sve i sva, a obrana obilato to iskorišćuje... Umjesto da Friedjung dokazuje svoju klevetu da je Koalicija potkupljena od Beograda... on gomila sumnje. Doduše, on i »dokazuje« s jednim barunom da je Supilo potkupljen od Austrije, a s jednim Dorotkom da je potkupljen od Ugarske... *Takvim dokazivanjem tjera Friedjung sam sebe u laž. Ta Supilo je onda stup Monarhije, ako je plaćen i od Austrije i od Ugarske!* (podvukao pisac)

Predsjednik Wach koji je bez sumnje dobar Austrijanac osjeća u ovom procesu svoj patriotizam. Naše mišljenje potkrepljuje i subotnja scena u bečkoj sudnici koja se »slučajno« odigrala na koncu rasprave kada »slučajno« poslije-podne nije bilo rasprave i kada je »slučajno« dolazila nedjelja kad nema rasprave. Svakako dovoljno vrijeme da se iskoristi jedna efektna scena, da se popularizira urbi et orbi... Mi znamo da ni u Hrvatskoj korektan predsjednik i sudac neće tokom rasprave ni na jedan način izricati svoje mišljenje o dokazima jer za to nije vrijeme prije nego se donese osuda. I onda predsjednik izriče svoje mišljenje – zadnji«.[59a]

Bečki *Zeit* povodom pristranog držanja predsjednika kroz prva tri dana procesa napisao je i ovo:

»Ovaj proces nema predsjednika. Savjetnik Wach nije prva dva dana bio ništa drugo nego slušatelj i kibic. Istom treći dan zadobi čudnu energiju i masakrira jednoga Supila na kojem već nije bilo što da se dere. On je taj treći dan svršio s bučnim igrokazom, unio je dramatsku scenu sa svojim agresivnim temperamentom koja se nakon njegove dvodnevne šutnje čudno dojmila.«[60]

Predsjednik Wach dopušta Friedjungu i Funderu da prva dva dana procesa u višesatnim govorima iznose historijske motive koji su ih naveli na napadaje na Hrvatsko-srpsku koaliciju s očitom tendencijom da tužitelje odmah na početku procesa pretvori u optužene plaćenike tuđe politike. Drugog dana procesa Friedjung i Funder teatralno dijele svoje brošure s »neoborivim« dokumentima o plaćeništvu Koalicije, a predsjednik Wach naređuje da se istog popodneva obje brošure pročitaju.[61]

[59a] *Pokret* 13. XII 1909.

[60] *Zeit* 13. XII 1909.

[61] Prema informacijama *Obzora* od 12. XII 1909. brošure su izišle iz štampe u petak 10. XII i čitale su se već na popodnevnoj sjednici. Zanimljivo je spomenuti još jedan detalj da se vidi kako su protivnici Koalicije u Beču i Zagrebu koordinirali svoju propagandu. Iako su brošure izišle u Beču iz štamparije tek u petak po podne, Frankovo *Hrvatsko pravo* izišlo je već u svom podnevnom izdanju s izvacima iz navedenih brošura.

Zeit, kritikujući takav način vođenja rasprave primjećuje ovo:

»Kako su se mogle čitave sate čitati kao dokazi brošure, prijevodi navodnih dokumenata za kojih egzistenciju sud nema ni najsitnijeg dokaza? Kako se moglo dogoditi da su ti, ničim nego tvrdnjama optuženih ovjerovljeni tiskopisi, avansirali na dokaze kojima se sada operira. Jer eno, govori se sad o dokumentu 3, sad o dokumentu 20, premda nijedan član suda, nijedan porotnik nije takva dokumenta ni vidio.. Do sada je taj način procesa unikum i stoji u opreci s izjavom predsjedateljevom kojom je htio da učini utisak da se ništa neće propustiti. što može da u ovoj raspravi posluži istini. Savjetnik pokrajinskog suda Wach odbio je drugi dan rasprave nečuveno ponašanje tužitelja[62] s ponosnom opomenom »Wir sind in Wien« i da tako što on ne može da trpi. Treba mu dozvati u pamet tu izjavu i upozoriti ga da bi tužitelji kod takva vođenja procesa lako mogli na to zaboraviti«.[63]

Ta predsjednikova izjava nije zaista ni lako ni brzo zaboravljena. Kao ironična krilatica obišla je stupce čitave evropske štampe i obila se, poput bumeranga, o glavu režisera i voditelja ovog procesa. »*Wir sind in Wien*« podsjetio je prof. Masaryk gromkim glasom predsjednika sudskog senata u trenutku kad je ovaj dozvolio da *Reichspostov* advokat dr Kienböck na grub način insultira svjedoka prof. Markovića.[64]

Kritika u *Zeitu* i interpelacija zastupnika Stranskoga u Carevinskom vijeću djelovali su donekle na dalje držanje predsjednika sudskog vijeća. Prema novinskim izvještajima predsjednik Wach je nastojao idućih dana da se drži korektnije prema privatnim tužiteljima i njihovim svjedocima. Ali uza svu formalnu objektivnost, publika i novinari na galerijama jasno su mogli zapaziti kako mu srbijanski svjedoci nisu nimalo po volji i kako lukavo pokušava da iz njihovih iskaza izvlači zaključke koji nisu uvijek bili u skladu sa sadržajem njihova svjedočenja. Na večernjoj raspravi osmog dana procesa (petak, 17. prosinca) prigodom preslušavanja srbijanskih svjedoka Ljube Davidovića i Milana Pavlovića, odvjetnik dr Harpner bio je primoran oštro prigovoriti predsjedniku što kod ispitivanja svjedoka zaobilazi meritum stvari.

Dok je predsjednik Wach blagonaklono tolerirao čitavu demonstraciju profesorske retorike optuženog Friedjunga, dotle je kod iskaza tužitelja mnogo strože upotrebljavao svoje disciplinske ovlasti. *On je naročito pazio da »nadležna mjesta« Monarhije ne budu ni na koji način uvučena u ovaj proces*, pa je svojom predsjedničkom vlašću sprečavao svaki iskaz i svaku diskusiju usmjerenu u tom pravcu.

Posebno se trudio da spriječi demaskiranje ličnosti i lažnog svjedočenja baruna Chlumeckog, pa je zbog toga odbio niz dokaznih prijedloga tužitelja Supila i njegova odvjetnika dr Waltera Rodea. Razlog je

[62] List aludira na glasne proteste tužitelja u sudnici zbog uvreda koje im je u svom iskazu nanio svjedok *Reichsposta* dr Funder.

[63] *Zeit* 13. XII 1909.

[64] To se dogodilo petog dana procesa (utorak 14. prosinca) u trenutku kad je advokat dr Kienböck pokušao provokatorskim pitanjima na svjedoka (»Što mislite o ubojstvu kraljice Drage?!«) da umanji snažan dojam koji je na porotnike i publiku ostavio ponuđeni alibi dr Markovića. Historijska replika prof. Masaryka ovjekovječila je tu krilaticu kao moralni šamar prepotentnom »Kulturträgeru«.

jasan ako se ima u vidu činjenica da je barun Leopold Chlumecky pripadao kamarili prestolonasljednika Franje Ferdinanda.

Kad je mjerodavnim krugovima postalo jasno da su Friedjung i *Reichspost* izgubili bitku, predsjednik Wach dobiva mig da promijeni svoj dotadašnji agresivni ton prema tužiteljima. U toj zadnjoj fazi procesa dobiva se utisak da predsjednik Wach postaje sve nesigurniji. On gubi kontrolu nad vođenjem procesa i dopušta da debata često i na prečac skače s predmeta na predmet. Jedanaestoga dana[65] predsjednik čak preuzima inicijativu za »časno poravnanje« među parničnim strankama.[65a] On sada, najednom, dozvoljava tužiteljima opširnu obranu njihovih gledišta i njihovih argumenata.

Tako pristran način vođenja jednog značajnog političkog procesa pred očima cjelokupne evropske štampe ostavio je jaku mrlju na toliko reklamiranu objektivnost austrijskog sudstva.[66]

2. *Porota*

Porotnici, srećom, nisu došli u situaciju da svojim pravorijekom odluče parnicu, jer se ona završila nagodbom parničnih stranaka. Simpatije porotnika, sve solidnih bečkih »Bürgera«, izabranih s liste pouzdanih »crno-žutih« patriota,[67] bile su, razumije se, na strani »njihova« čovjeka dr Friedjunga koji, eto, brani njihov Beč i njihovo carstvo od balkanskih urota i veleizdaja. U stručnim krugovima se ozbiljno sumnjalo kako će ti građani moći uopće odlučivati u jednoj osjetljivoj političkoj stvari o kojoj dotle nisu skoro ništa znali, osim što ih je bečka štampa preparirala s vijestima da su tužitelji deklarirani protivnici Nijemaca.

Friedjung se u svojim istupima na sudu prvenstveno obraćao poroti, snishodljivo laskajući patriotizmu porotnika. Na svako porotničko pitanje odgovarao je dugim patriotskim tiradama u kojima su »naš starodrevni Beč i njegovo pučanstvo« uvijek igrali glavnu ulogu. Friedjungova taktika je očito išla za tim da kapacitira porotu za svoje dokaze i svoju ulogu branitelja austrijske kulturne i političke baštine protiv balkanskih podrivača carstva.

[65] Utorak, 21. XII 1909. Pošto je njegova misija ostala bezuspješna, to primirje s više političke vještine i autoriteta utanačuje tajni dvorski savjetnik J. M. Baernreither.

[66] O držanju predsjednika Wacha daje niz podataka i Supilo u svom »Otvorenom pismu«, str. 17, 23, 29, 33–34. Vidi i Steed, »La monarchie des Habsbourg«, str. 168–173. Karakteristično je za moralnu neosjetljivost bečkih vrhova da su Wacha neposredno nakon Friedjungova procesa i unaprijedili!

[67] Ždrijebom su određena ova dvanaestorica vrhovnih sudaca koji su trebali predstavljati »vox populi« grada Beča kod izricanja presude balkanskoj politici grofa Aehrenthala i njegovih pomagača: privatni činovnik Suselman, trgovac Goldstein, dimnjačar Pandera, dekorativni slikar Doerfl, kućevlasnik Konradi, tvorničar Taner, trgovac Hurt, trgovac Nemrich, kobasičar Hassler, privatnik Rafael – uz dva zamjenika: kućevlasnika Argauera i obrtnika Brunnera. Porota je izabrala za pročelnika porotničkog zbora kućevlasnika Konradija.

Bečka štampa se savjesno trudila da svojim građanima porotnicima u tako delikatnoj političkoj parnici podigne ugleď i važnost, pa je svakom, ma i najneznatnijem porotničkom pitanju, posvećivala mnogo pažnje i prostora. Pročelnik porote, kućevlasnik Konradi i porotnik Suselman pokazali su i neku spretnost, pokušavajući da s nekoliko pitanja stave u nepriliku svjedoke Markovića i Spalajkovića. Ali, nakon iskaza tih dvaju svjedoka koji su otkrili svu lažnost Friedjungovih »nepobitnih« dokumenata porotnici su najednom postali svjesni u kakvu su se nebranom grožđu našli. Sam Baernreither koji je pomno pratio čitav proces, opisuje tu mučnu dilemu u koju je bečka porota zapala, ovim riječima: »Bilo je lako opaziti da su porotnici bivali sve nemirniji i kolebljiviji. To se pokazalo po porastu pitanja koja su postavljali strankama. Došlo im je do svijesti u kakvu su dilemu kroz tok procesa upali. Ako oslobode Friedjunga, kako je veliki dio naše štampe s galamom zahtijevao i kako su u Ministarstvu vanjskih poslova očekivali, to je značilo, poslije potpunog sloma dokaza koje je Friedjung ponudio, jednu otvoreno krivu presudu pred kojom su porotnici razumljivo ustuknuli u iskrenom uvjerenju da bi time našem pravosuđu nanijeli tešku štetu pred svjetskom javnošću. Ali, s druge strane, morali su računati na to da su, ako osude historičara, time osudili i one koji iza njega stoje«.[68]

Zbog toga je sasvim razumljivo ono veliko olakšanje i zadovoljstvo kojim su porotnici primili formalnu nagodbu kojom je proces završen, jer je ona značila okončanje vrlo teške moralne i političke dileme u koju su ti bečki građani neočekivano upali nepredviđenim tokom procesa.

3. *Tužitelji i njihovi odvjetnici*

Od 52 tužitelja, zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije, dvojica su umrla u razdoblju od predaje tužbi do početka parnice. Početku procesa bili su osobno prisutna 23-ojica tužitelja: Frano Supilo, Svetozar Pribićević, dr Edo Lukinić, Grga Tuškan, dr Dušan Popović, dr Ferdo Šišić, dr Božo Vinković, bivši ban grof Teodor Pejačević, bivši podban dr Vladimir Nikolić-Podrinski, bivši odjelni predstojnici dr Milan Rojc i dr Aleksandar Baďaj, grof Miroslav Kulmer, general u mirovini Đuro Tomičić, dr Dušan Peleš, Vaso Muačević, Ljubo Babić-Đalski, Bude Budisavljević mlađi, dr Gavro Manojlović, dr Bogdan Stojanović, dr Pero Magdić, dr Vatroslav Brlić, dr Pero Belobrk i dr Bogdan Medaković. Nekoliko tužitelja se vratilo u domovinu prije završetka procesa (Tuškan, Tomičić).

a) Frano Supilo – glavna meta protivnika

Frano Supilo je bio prva i glavna meta protivnika. Rauchova *Ustavnost* u jednoj polemici s *Riječkim novim listom*, još u mjesecu travnju 1909. goďine na to otvoreno ukazuje: »Svi nesređeni odnošaji, kao i

[68] J. M. Baerenreither, n. d., str. 140–141.

današnji sukob s Ugarskom – piše list – samo je zato nastao jer je hrvatsku politiku vodio Supilo. Pravi i normalni odnošaji nastat će tek onda kad bude Supilo i opet onaj koji će se tek spominjati kao zao demon Koalicije, ali kad o njemu neće ni Beč ni Pešta, a ni Zagreb voditi računa, a to će biti tek poslije procesa s dr Friedjungom«.[69] Kako se dan početka procesa približavao, to je ton novinske kampanje bio sve žešći i bezobzirniji, a nivo polemike sve niži i grublji. Supilov se list naziva »stovarištem međunarodnih renomiranih bandita i političkih pustolova svih mogućih kalibara«,[70] a Supilo se žigoše »političkim špekulantom i hrvatskim Efijaltom«, pa mu se prijeti »da nije daleko dan kad će s političkog horizonta posvema nestati«.[71] Nepotrebno je citirati niz sličnih napada, manje ili više brutalnih, objavljenih u *Hrvatskom pravu* i u neprijateljski raspoloženim bečkim listovima jer su svi ti napadi bez uvijanja ukazivali na jednu činjenicu, da se glavni obračun sprema baš protiv Supila.

»Protiv Hrvatsko-srpskoj koaliciji bila je žestoka politička borba« – bilježi sam Supilo u svojim kasnijim razmatranjima.[72] Ona je – navodno – bila pogriješila, jer je bila zavedena itd., ali ako se »popravi« i na »pravi put« svede, bit će joj oprošteno i život spašen.

Protiv mene je bila pokrenuta borba kao protiv onoga preko koga su već definitivno križ napravili: borba na političku i moralnu smrt! Utući me da se više nikada ne pomolim u javnom životu!« (podvukao autor).

Supilo tu još iznosi kako mu je jedan saborski član izjavio da je iz razgovora s Aehrenthalom stekao uvjerenje da ga taj čovjek silno mrzi i želi upropastiti. Drugi mu je sav deprimiran saopćio da su najviši faktori na njega kivni i da je »na određenom mjestu kad je Riječka rezolucija učinjena, pala izreka koja je Rezoluciju osobno uzela, a da je to upravo fatalno, kad se što takva jednom izusti . . .«

Treći su informirali *da je protiv njega »raspisan pravi natječaj« u potrazi za osobama i dokumentima koji će ga moralno i politički dotući.*

Dinastija koja je vjekovima vladala srednjom Evropom imala je bogata historijska iskustva u uništavanju svojih protivnika. Leopold I prelomio je štap nad fizičkom sudbinom jednog Zrinjskog i Frankopana u Bečkom Novom Mjestu, a Franjo Ferdinand je modernim metodama XX stoljeća režirao političku smrt upornog i borbenog dubrovačkog plebejca koji se usudio dignuti protiv stoljetnog carstva i mrsiti političke račune jednom Habsburgu.

Friedjungovi dokumenti trebali su dokazati da je Supilo srbijanski plaćenik. Prema Friedjung–Funderovim dokumentima Supilo bi bio primio, bilo direktno, bilo indirektno od srpske vlade pozamašnu sumu od 70.000 kruna! Jedan od tvoraca Friedjungovih »dokumenata« falsifikator Vasić, priznao je godinu dana kasnije u istražnom zatvoru u

[69] *Ustavnost* 19. IV 1909.

[70] *Ustavnost* 13. V 1909.

[71] *Ustavnost*, članak »Zvijezda gasne« objavljen u brojevima lista od 9. i 10. IX 1909.

[72] Supilo, »Politika u Hrvatskoj«. II. izd., čl. XXIV, str 226–227.

Beogradu prof. Masaryku da je i on bio određen da ode u Beč za svjedoka i da Supilu u lice iskaže »da ga je vidio, gdje ga nikad nije vidio i s kim ga nikad nije mogao vidjeti«, ali se on u zadnji čas prepao i pobjegao natrag u Beograd. Ukoliko bi se pak dokazi o srpskoj korupciji pokazali nepotpuni, nađeni su i drugi svjedoci koji su trebali dokazati da je Supilo nekoć bio i austrijski i madžarski plaćenik da bi se tako onemogućio i pred najoprečnijim političkim strujama.[73] Barun Leopold Chlumecky i Vilim pl. Dorotka, bili su spremni da u »interesu cara i domovine« čak za to krivo i posvjedoče.

Treba istaći da je Supilo sva ta upozorenja prilično olako shvatio. Znajući da su njegove ruke čiste od svake korupcije, on uoči procesa javno izjavljuje u svom listu da će se smatrati pobijeđenim i moralno kompromitiranim ne samo ako bi njegovi protivnici dokazali da je plaćenik Srbije nego i onda, ako mu dokažu da je primio ma i jedan filir sa strane austrijske i ugarske vlade.[74] Supilo je, u težnji da ostane uvijek i od svakog političkog utjecaja nezavisan, živio čitavog svog vijeka tako siromaški skromno da je trebalo imati veliku dozu moralne pokvarenosti i mržnje da se juriša na tu crtu Supilova karaktera. Uvjeren u svoju nevinost, on je zanemario potrebnu pravnu i psihološku pripremu za borbu protiv neskrupuloznih svjedoka koji su radi »spasa Monarhije« ili svoje materijalne koristi bili spremni na svaku podlost. I zamalo da nisu postigli svoj cilj.

Trećeg dana procesa barun Chlumecky je pod zakletvom izjavio da je u vrijeme dok je služio kao koncipista kod tadašnjeg Kotarskog poglavarstva u Dubrovniku (od 1897–1900. god.) Supilo bio austrijski konfident koji je od njega primio potporu od 200 kruna u svrhu da kao urednik dubrovačke *Crvene Hrvatske* nastavi svojom dotadašnjom protivsrpskom politikom. A za dokaz, da su oni bili u prijateljskim i povjerljivim odnosima, svjedok čita izvod iz jednog Supilova pisma adresiranog na njega,[75] pokušavajući da njegovu sadržaju dade prizvuk tajne denuncijacije. Supilo prepoznaje u svjedokovoj ruci vlastiti rukopis i psihološki šok koji u tom trenutku doživljava, oduzima mu snagu za »pravu reakciju, koju bi te laži zaslužile«.

Supilo se našao pred jednom zaprisegnutom klevetom protiv koje nije odmah imao protivdokaza jer su indicije, vješto režirane, govorile protiv njega. U onoj napetoj atmosferi koja je nastala u sudnici poslije izjave Chlumeckoga on i njegov odvjetnik napravili su krupnu proce-

[73] F. Supilo, n. d., str. 227.

[74] »*Riječki Novi list*« 4. XII 1909. Zanimljivo je da je Supilo u toj izjavi potpuno naivno i krivo ocijenio »viteštvo« baruna Chlumeckoga: »Mi ne znamo – piše Supilo – što će Rauchov Dorotka, citiran kao svjedok, lagati i izmišljati jer je taj čovjek svašta kadar, ali odlučno poričemo i ne vjerujemo da će jedan Leopold barun Chlumecky, ma koliko bio Supilov politički protivnik, ma i časak dozvoliti imputiranje takovih neistina i kleveta, a kamoli se poniziti da ih dokazuje kada baš on, ukoliko se njegova znanja tiče, najbolje može znati, da su neistinite i klevete«. Međutim je baš Chlumecky kudikamo nadmašio Dorotku svojim »svjedočanstvima«.

[75] Pismo nosi datum 13. kolovoza 1901. godine i adresirano je na svjedoka u Beču gdje je on tada službovao u Ministarstvu trgovine.

duralnu i psihološku grešku, zaboravivši da zatraže od suda da se inkriminirano pismo odmah *i u cijelosti pročita*. Tada bi se odmah bilo ustanovilo da je barun Chlumecky, ispuštanjem jedne važne rečenice, *zlonamjerno* iskrivio čitav smisao pisma. Predsjednik Wach je svojim skandalozno pristranim držanjem i insinuacijama na račun Supila obilno pomagao planiranoj režiji da se kod konfrontacije tužitelja sa svjedokom stvori utisak o Supilovoj krivnji. U svom »*Otvorenom pismu*« Supilo je potresno opisao svu dramatiku te scene i psihičkog šoka koji je u tom trenutku proživio.[76]

Afera Supilo–Chlumecky razbila je faktično proces u dva dijela. Uz optužbu o srpskoj korupciji i veleizdaji, uspješno je režirana i afera o moralnom liku vođe Koalicije. I dok je gotovo čitava bečka štampa u uvodnim stupcima svojih izdanja od 12. prosinca slavila upravo »bahanalske orgije« nad Supilovom političkom smrti, Franu Supilu je prva briga da odvoji stvar Hrvatsko-srpske koalicije od svog ličnog udesa. Posebnim pismom na predsjednika Koalicije Tuškana Supilo najavljuje svoj *istup iz Koalicije* i moli dr Harpnera da ga dalje u toj parnici ne zastupa. Svoju ostavku on motivira ovim riječima: »Mada izjava Chlumeckoga nije ni u kakvoj vezi s procesom, ja uviđam da je moje osobno poštenje stavljeno u sumnju, a pošto ne bih htio da moji sutužioci budu tangirani tom stvari koja se samo mene osobno tiče i koja u samu temu procesa nikako ne ulazi, pa da zapriječim da ta upadica borbu Hrvatsko-srpske koalicije za prava Kraljevine Hrvatske makar za časak ne otešča, prijavljujem Vam svoj istup iz Hrvatsko-srpske koalicije«.

Supilo, iako nevin, samoprijegorno povlači konsekvence samo da zbog njegove lične sudbine ne pretrpi štetu i općenarodni politički interes. A na tu gestu poštenja, oportunisti iz Koalicije misle u sebi, a neki i glasno da je dobro što su se riješili čovjeka koga u Beču tako strašno mrze jer »s njime ne bi nikada dobili vladu u Hrvatskoj«.[77] Ta naša građanska opozicija želi također da se što prije domogne pozicija vlasti, pa joj čovjek koji propovijeda dosljednost i ustrajnost u borbi za nacionalne interese počinje predstavljati preteško moralno breme. Socijal-demokratska *Slobodna riječ* je pravilno ocijenila da članovi Koalicije puštaju da im vođa padne da bi se lakše domogli vlasti.[78] Jedan od rijetkih listova u domovini koji se u tom teškom času stavlja bez rezerve na stranu osumnjičenog Supila bio je tada najugledniji hrvatski list »*Obzor*«. On u svom uvodnom komentaru od 14. prosinca, pod naslovom »Fran Supilo« donosi između ostaloga:

»Karbonar, revolucionarac i veleizdajnik, a ujedno i austrijski špijun i pokorni sluga riječkog guvernera, slobodni zidar i tajni savjetnik kršćanskih socijala – legenda se savila oko toga imena, legenda korupcije i junaštva, i sad protivnici, a tih je sva sila, misle da su ga bacili na zemlju i da se neće više pridignuti... Mi možemo mirne duše reći da smatramo potpuno isključenim da bi zastupnik Supilo primio u političke svrhe bilo od koga novaca. Mi vjerujemo poštenoj riječi zastupnika Supila.

[76] Supilo »Otvoreno pismo«, str. 7–17.
[77] Supilo, Politika u Hrvatskoj, str. 232.
[78] *Slobodna riječ* 13. XII 1909.

Ovo je borba na život i smrt i Supilo će, koliko ga mi poznamo, zubima i noktima raditi da baruna Chlumeckoga pritisne o zid.

Bečki porotnici, strano javno mnijenje i štampa, i ona koja nije angažovana vjerovat će prije barunu Chlumeckome za čiji se predživot za sada još ne zna, nego Supilu za kog čuju najveće objede. Mi koji ga znamo, koji smo ga vidjeli u najžešćoj borbi i na najvećim kušnjama, koji znamo da bi ga Austrija za vrijeme Riječke rezolucije, a Madžari za vrijeme pragmatike bili uništili da su mogli – stidjeli bismo se pred sobom da ga sada gurnemo u političku smrt. Znajući šta se sve radi iza kulisa... pripravni smo podupirati zastupnika Supila u njegovu nastojanju da svoje poštenje spasi. U moru intriga, kleveta i progona, Supilova afera samo je jedna, i to nije posljednja karika u lancu koji ima ne samo Koaliciju nego i sve Južne Slavene u Monarhiji sapeti i podvrći hegemoniji njemačko-madžarskoj... Pad Supilov ima da rastepe Koaliciju, razbije sporazum između Srba i Hrvata... Poznavajući gordost, žilavost i ponos Supilov, uvjereni smo da bi on sam sebi sudio kad bi se osjećao krivcem.«

Naprednjački *Pokret* u svom redakcijskom komentaru[79] postavlja ova pitanja:

»A bi li se uopće Rauch, ugarska i austrijska vlada, uopće sile čitave Monarhije toliko bavile sa Supilom da je on – prodajna roba?... Supilo imade jednu pogrešku... U svom se radu služi tajanstvenom metodom modernog »karbonara«. Tim, doduše, ulijeva veliki strah protivnicima, pa su oni spleli oko njegova imena čitave legende, kao da odlučuje evropskim koncertom: nekoliko ga država plaća! A kakvom ga silom drže, te se uzalud muče da mu nešto dokažu, pokazuje sadašnje njihovo veselje nad klevetom da je primao austrijski novac. Slegle su se dakle sve sile da tog pogibeljnog takmaca skrše. Možemo li i mi pristati sada uz hajku svih tih tradicionalnih protivnika?... Kad ne mogu da nas podmite, da nas ma kojom silom slome, onda hoće svi ti koji žive iz dispozicionog fonda, koji služe špijunaži i bave se njome – da u ime »javnog morala« ubiju jednu našu jedinicu«.

Supilo je zaista »zubima i noktima jurišao« da raskrinka lažne svjedoke. On i njegov novi odvjetnik dr Walter Rode podnose sudu niz dokaznih prijedloga koji su trebali da osvijetle pravi lik toga baruna.

Iako je sudsko vijeće uporno pokrivalo »zalaznicu« Chlumeckoga, odbijajući mnoge dokazne prijedloge kao pravno irelevantne, ipak se na raspravi uspjelo utvrditi da je Chlumecky falsificirao čitanje Supilova pisma, da je krivo svjedočio da nikad nije bio pretplatnik *Riječkog novog lista* ni ostao dužan za njegovu pretplatu da bi na taj način dao citiranom pismu željenu interpretaciju doušničkog, a ne poslovnog odnosa.

Za vrijeme procesa izišlo je na javu više činjenica koje su na ličnost baruna Chlumeckoga bacile vrlo loše svjetlo. Dr *Matija Lisičar* objavio je u *Pokretu* od 13. XII otvoreno pismo pod naslovom »Tko je Chlumecky?« u kome je pod svojim punim potpisom iznio niz najgorih podataka o barunu, a da nikad za to nije bio tužen.[80]

[79] *Pokret* 13. XII 1909. Redakcijski članak nosi naslov »Senzacionalna afera Chlumecky–Supilo«.

[80] U otvorenom pismu Lisičar je iznio za Chlumeckoga ove porazne činjenice:

1. Barun Chlumecky je čovjek bez ikakve naobrazbe, bez zvanja, bez imetka, s jedinim kapitalom, a to je bio ugled njegova oca. Čim je došao u Dalmaciju, započeo je karijeru s jednom denuncijacijom. Približio se gospođi David, ženi ondašnjeg dal-

I odvjetnik dr Rode je tokom rasprave utvrdio za baruna niz negativnih činjenica, pozivajući ga javno da podigne tužbu ako se njegovim dokaznim prijedlozima smatra uvrijeđenim. (Tako na primjer na sjednici od 16. XII). No raskrinkani barun je smatrao za najbolje da šuti.[81]

Vladislav Kaćanski za koga je Chlumecky tvrdio da je bio Kallayev konfident i da je u njegovu stanu došlo do političkog sastanka sa Supilom izjavio je pismeno sudu da se Supilo i Chlumecky nisu nikada zajedno sastali u njegovoj kući. On je također odlučno porekao da je Supilu ikada nudio ili davao novac, pa je spreman osobno doći svjedočiti i prisegom potvrditi svoju pismenu izjavu.[82] Sud je odbio preslušanje Kaćanskoga, ali je iz njegove izjave jasno izlazilo da je Chlumecky *zlonamjerno izmislio* političku konferenciju između njih trojice, s providnim ciljem da učini vjerojatnijom svoju tvrdnju da je odlazeći iz stana Kaćanskog dao Supilu, u *četiri oka*, 200 kruna. I sam dalmatinski podnamjesnik Josip Tončić, inače intimus Chlumeckoga, nije se usudio na sudu posvjedočiti da je Supilo od njega tražio ili dobio novaca, kako je Chlumecky pokušao imputirati.[83] Bivši dalmatinski namjesnik general David Rhonfeld zamolio je dr Rodea da ga ne poziva za svjedoka jer da on drži ispod svoje časti stupiti u kakav doticaj s barunom Chlumeckym.[84]

Taktika upotrijebljena protiv lažnog svjedočenja baruna Chlumeckoga pokazala se efikasnom. Oštri protivnapadi koje su dr Rode i Supilo izvršili ubrzo su demaskirali njegovu ličnost i motive i temeljito uzdrmali kod sudskog vijeća i porote vjeru u njegove izjave. Činjenica da barun Chlumecky nije uopće reagirao na te napadaje – kako u sudnici, tako i u štampi – jasno je pokazivala da se osjećao raskrinkan i nemoćan.

matinskog namjesnika. Kad ga je ona otjerala, denuncirao je nju, njezina muža i današnjeg guvernera Dalmacije Nardellija da konspiriraju sa crnogorskim knezom protiv države i da s njegovim emisarima održavaju sastanke.

2. U Dubrovniku se ušuljao u kuću grofa Kaboge, zaveo mu ženu, živio s njom na putovanjima dok je gospoda imala novaca, obećavajući joj ženidbu. Kad je siromašna žena, rastavivši se s mužem u Rimu ishodila dozvolu da se može s njim vjenčati. on je jednostavno pobjegao. Zatim se prilijepio uz veoma bogatu kćerku jednog vlastelina iz okoline Karlovca koja je udata u Beču.

»Sada se otvara pred našim javnim mnijenjem ovo pitanje: Kome vjerovati? Da li ovom denuncijantu u lažnoj aferi Nardelli – David, onom prostitutu, koji se svojim novim titulusom šulja u kuću i zavodi žene, vara h i bježi, čovjeku kojemu svaki novinski članak kipi neizrecivom mržnjom na sve što je hrvatsko, čovjeku kojemu svi ljudi koji ga poznaju vele da ga je bolesna ambicija učinila suludim, jednome od onih ljudi u kojemu su svi uvjeti moralne propalice – ili vjerovati Supilu kad mu veli: »Nije istina da ste Vi meni ikada novaca dali«. Na ovo pitanje odgovoriti ne smije biti stvar ukusa, nego stvar karaktera jednog naroda, stvar njegova poštenja«. Tim riječima završava Lisičar svoj »j' accuse«.

[81] Bezuspješan pokušaj obrane ličnosti i postupka toga svjedoka učinila je *Ustavnost* člankom koji nosi naslov »Tendencije kleveta protiv baruna Chlumeckoga«. Članak je objavljen u brojevima od 17. i 18. XII 1909.

[82] Izjava Kaćanskog pročitana je na raspravi od ponedjeljka 20. prosinca po podne na zahtjev odvjetnika dr Rodea.

[83] Podnamjesnik Tončić saslušan je na raspravi od 17. prosinca.

[84] Izjava Rodeova na raspravi od 15. prosinca. Vidi Supilo, »Otvoreno pismo«, str. 21–22.

Drugi lažni svjedok obrane *Dorotka* pokušao je da Supila oblati izjavom kako je on dolazio pred bivšeg Riječkog guvernera grofa Szapárya s poniznim pitanjem: »Che comanda, Eccelenza, che scriva?« (Što želite preuzvišeni da pišem?), našto bi mu grof dao nužne informacije i pet forinti.[85]

Ta je insinuacija bila za svakoga tko je bolje poznavao prilike u Hrvatskoj očigledna izmišljotina.

Riječki guverner grof Szapáry bio je poznat kao intimus bana i kasnijeg ministra predsjednika grofa Khuena Héderváryja. Zbog pokušaja da koruptivnim sredstvima osigura političku podršku Khuenu na položaju madžarskog prvog ministra, bio je prisiljen da dade ostavku na guvernersku čast. Supilov *Novi list* je od svog osnutka vodio žestoku i sistematsku kampanju protiv režima bana Khuena, pa je zbog toga bio u Hrvatskoj sistematski plijenjen. Bilo je, dakle, sasvim nevjerojatno da će Khuenov lični prijatelj potpomagati takav opoziciono raspoložen list. Szapáry je sam dezavuirao svjedoka svojim pismom pročitanim na sudu na kraju rasprave od 15-og prosinca u kojem izjavljuje da svjedok Dorotka nije tačno iskazao njegove riječi, jer da sa Supilom nije nikad razgovarao te da ga osobno i ne poznaje.

Potpunu rehabilitaciju doživio je Supilo izjavom svjedoka Stjepana *Zagorca*, bivšeg člana Koalicije, koji se u momentu procesa smatrao kao ogorčeni politički i osobni Supilov protivnik. Zbog toga ga je dr Funder i predložio kao svjedoka obrane, nadajući se da će Zagorac o svom protivniku najgore svjedočiti. Zagorac, međutim, nije bio čovjek vrste Chlumecky–Dorotka, i on se na sudu pošteno ponio. On je, doduše, iskazao kako nije htio ostati pod Supilovim vodstvom jer »da Supilo kao političar ne vrijedi za njega ništa«, ali je odmah nadodao i ovo:

»Što se tiče njegova poštenja moram izjaviti, da ja ni danas ne sumnjam nimalo u njegovo poštenje, za što bi ja *mogao staviti ruku u vatru.* Ja sam danas njegov politički protivnik, nu *uvjeren sam da on nije nikada ni od koga primio ni filira, a ono što je činio radio je iz uvjerenja,* kao što su činili i ostali članovi Koalicije«.[86]

Ta izjava Funderova svjedoka pobudila je u dvorani razumljivu senzaciju jer nisu očekivali od Supilova ogorčenog protivnika takvu jasnu i izričitu svjedodžbu poštenja.

Supilova borba za rehabilitaciju predstavlja jedan od najdramatskijih elemenata tog procesa. Golemim naporom volje i energije Supilo je uspio da zbriše slabost i krizu jednog trenutka i da pobijedi kamarilu koja nije birala sredstva da ga uništi.

Dvanaestog prosinca izvikivali su prodavači bečkih i peštanskih Rauchovih i Frankovih novina da je zastupniku Supilu prebijena kičma, a stotine pamfleta (štampanih u Zemaljskoj tiskari u Zagrebu pod krupnim naslovom »Supilo moralno uništen«) ubacivani su u njegov vjerni delnički kotar da objave njegovu političku smrt. Deset dana kasnije do-

[85] Dorotka je svjedočio neposredno poslije Chlumeckoga, dne 11. prosinca. *Obzor*, 12. XII 1909.

[86] *Obzor*, 18. XII 1909. Zagorac je preslušan kao svjedok na raspravi od 17. prosinca. Dijelove izjave podvukao pisac.

lazi k Supilu u sudnicu dvorski tajni savjetnik i bivši ministar Baernreither i zaklinje ga u ime onih najviših koji su mu radili o glavi da pristane – na mir i povlačenje tužbe.[87] *O toj Baernreitherovoj misiji* priča živo sam Supilo u svom »Otvorenom pismu«.[88]

»Baernreither uhvati moju desnicu objema rukama te me toplim riječima zamoli da se svim silama zauzmem da se iz ove strašne situacije izađe. Naglasi da se tu ne radi o Friedjungu, pa ni o Aehrenthalu, da se radi o većim faktorima i interesima, o ugledu austrijskog sudstva, o glasu naše diplomacije, o časti Monarhije, pa da tu blamažu treba svakako zapriječiti.

»A kad se radilo o mojoj časti, Preuzvišeni«, odgovorih mu, »što je radila Monarhija?« Baernreither na to mahne rukom te reče da su ono stvari koje me nisu tangirale i o kojima ne vrijedi govoriti.

Odgovorih mu da ja za se ne tražim nikakve zadovoljštine. Meni je može dati samo hrvatski narod ako je zaslužujem. Ali tražim da izjava u pogledu »dokumenata« bude takva da se naši ljudi vedra čela mogu vratiti u domovinu, a da se u Hrvatskoj, te sa Hrvatima i Srbima uopće, već prestane s ovakvom politikom«.

Dne 22. prosinca ujutro, poslije mučnih pregovora između Koalicije, Baernreithera i Friedjungova odvjetnika dr Benedikta postignut je konačan sporazum o nagodbi. Prema prethodnom dogovoru sud preslušava Supila kao svjedoka. Na toj završnoj sjednici Supilo daje opširnu izjavu o svojim putovanjima u Beograd,[89] ističući da nema čovjeka u Hrvatskoj koji se toliko napadao i sumnjičio da je plaćenik. »Izjavljujem iznova – povišenim i odlučnim glasom potcrtava Supilo svaku svoju riječ – da su svi dokumenti koji izvješćuju da sam s koje god strane dobio novaca, apsolutno izmišljeni. Sve i kad bi moje siromaštvo bilo tako veliko, radije ću ići kod mog neprijatelja da tražim koru hljeba nego da primim novaca od Srbije, e da se ne uzmogne reći da ja, nekadašnji protivu-Srbin za novac vodim politiku prijateljsku Srbima . . . Ja radim na hrvatsko-srpskom jedinstvu i uvjeren sam da nitko ne će moći to jedinstvo uništiti«.[90]

Zadovoljština koju je Fran Supilo doživio završetkom procesa, samozataja vlastite ličnosti radi opće stvari, čvrstina da istraje i u najtežim trenucima donijeli su mu povećane simpatije u širokim slojevima hrvatskog i srpskog naroda. Supilo je posebno postao popularan u redovima *omladine* kojoj imponira njegova borbenost, pa ga ona svuda

[87] Prvi kontakt Baernreithera sa Supilom bio je u utorak 21. XII 1909. u 6.30 sati po podne, poslije prekida popodnevne rasprave.

[88] Supilo, »Otvoreno pismo«, str. 34–35. J. M. Baernreither intervenira u trenutku kada je posrednička misija predsjednika sudskog vijeća doživjela neuspjeh.

[89] Supilo je više puta poduzimao kraće izlete u inozemstvo. »Putovao sam da tamo učim, da proučavam i da od onoga što sam naučio pripovijedam svome narodu« – objasnio je on sudu u završnoj riječi cilj tih svojih putovanja koja su izazivala toliko podozrenja austrijskih agenata. Radi toga on je dva puta posjetio i Beograd, i to dne 25. ožujka 1902. i dne 5–6. travnja 1905. godine. Upravo oko tih putovanja u Srbiju austrijski konfidenti su ispleli priče o Supilovu veleizdajničkom povezivanju i šurovanju sa srbijanskim političkim krugovima. Kako su se ta Supilova putovanja spominjala i u dokumentima procesa, to je Supilo posebno insistirao da u završnoj riječi razjasni svrhu svojih posjeta Beogradu.

[90] *Obzor* 23. XII 1909. Citat iz završne riječi Supilove na posljednjoj raspravnoj sjednici u srijedu 22. XII. Sasvim je uočljiv politički značaj završnih rečenica Supilove izjave.

gdje se pojavi aklamira s velikim oduševljenjem.[91] O toj popularnosti svjedoči i golem broj telegrama i pouzdanica koji su za vrijeme procesa i neposredno po njegovu završetku stizali u Beč iz mnogih hrvatskih i srpskih mjesta, dokazujući svojim sadržajem da je narod jasno uočio pravog pobjednika i pravo značenje toga poraza protivjugoslavenske politike austro-ugarskog dualizma.

Ugled koji je Franu Supilu pronio taj proces diljem svijeta naveo je Wicham Steeda da Supilu ponudi balkansko dopisništvo tada najuglednijeg engleskog dnevnika *Timesa*, a stečeno ime »prvog čovjeka« s Friedjungovog procesa otvaralo mu je vrata ministarskih kabineta kada je za vrijeme prvog svjetskog rata, kao emigrant, radio na tome da zainteresira zapadnu Evropu za pravilno rješenje hrvatskog i jugoslavenskog pitanja.

b) Držanje drugih članova Koalicije

Kao svjedoci u dokaznom postupku bili su preslušani ovi tužitelji: general Tomičić 13. XII, bivši ban Pejačević, grof Kulmer i dr Lukinić 20. XII, bivši podban dr Nikolić i dr Popović 21. XII.

General *Tomičić* je preslušan o nekim vojnim pitanjima u vezi s navodima Friedjungove brošure. Kod preslušavanja grofa *Kulmera* Friedjung i njegov branitelj pokušavaju da provociraju svjedoka raznim pitanjima (»da li je svjedoku poznato da je koalicionaški list *Pokret* nazvao Austriju prostitutkom; zašto članovi Koalicije nisu zauzeli gledište prema aneksiji« i sl.). Kulmer se spretno branio od provokativnih pitanja, ukazujući sudu i poroti da razni novinarski članci ne spadaju ovome procesu. Kulmer izjavljuje da je stara i poznata politička manira u Hrvatskoj, ako se želi uništiti politički protivnik, da se nazove – izdajicom. U Hrvatskoj se bez Srba i protiv Srba ne može voditi politika koja bi bila korisna za narodnu stvar – istakao je Kulmer na kraju svog izlaganja.

Grof *Pejačević* je porekao da je Supilo ikada primao od hrvatske vlade bilo kakvu pomoć za svoj politički rad. On je također objasnio porijeklo tzv. Čavrakove okružnice do koje je došlo po višem nalogu i koju je on opozvao kada se pokazalo da su primljene informacije neistinite. On je to učinio još prije nego je pristupio Koaliciji. Pejačević je tokom čitavog procesa čvrsto stajao na gledištu da su Friedjungovi i Funderovi dokumenti falsifikati i u tom pravcu davao nedvosmislene

[91] *Obzor* 24. XII 1909. Bečki dopisnik lista javlja o velikoj manifestacionoj skupštini nekoliko stotina hrvatskih i srpskih studenata u Beču. U jednom restoranu u Maria Hilfestrasse oduševljeni studenti su ponijeli Supila na rukama do govorničke tribine, odakle je on održao kraći govor, uz burno povlađivanje prisutnih studenata.

izjave štampi.[92] Dr *Lukinić* je istakao da uopće ne poznaje srpskog generalnog konzula u Budimpešti Petkovića, pa se prema tome nije njemu ni obraćao radi novčane pomoći Koaliciji. Zanimljiv detalj u izlaganiu *dr Nikolića* bila je aluzija na četiri promemorije koje je godine 1872. po naredbi tadašnjeg bana Levina Raucha izradio njegov agent Re'cherzer i preko kojih su se pokušale podmetnuti veleizdajničke namjere kancelaru Ivanu Mažuraniću. Analogija tog slučaja s fabrikacijom dokumenata za ovaj proces bila je očigledna i za one najneupućenije u sudnici jer je Levin Rauch bio otac tadašnjeg bana Pavla Raucha.

Od svih tužilaca dr *Dušan Popović* se naročito isticao svojim uspješnim intervencijama. Dobar govornik i vrstan pravnik uspio je da već na početku procesa načne vjerodostojnost Friedjungovih dokumenata, ukazujući na činjenicu da je Friedjungov dokumenat broj 2 iz kojega izlazi da je »Slovenski jug« obećao Koaliciji pomoć od 6000 Kruna za izbore za Hrvatski sabor 1908. godine siguran falsifikat jer su izbori već prošli kad je ta navodna potpora bila dodijeljena.[93] Njegov govor na raspravi od 21. prosinca u kom je vrlo jasno i uvjerljivo izložio bečkim porotnicima političke prilike na jugu Monarhije i upozorio ih na ponovljene pokušaje da se Koalicija bez ikakvih konkretnih dokaza materijalno i fizički uništi – ostavio je na porotu snažan dojam svojom logičnom argumentacijom.

U cjelini uzevši, svjedočenja tužitelja nisu imala većeg utjecaja na sam tok parnice. Tokom postupka došlo je nekoliko puta do oštrih verbalnih sukoba između tužitelja i tuženih, odnosno njihovih advokata zbog uvredljivih izraza koje su tuženi u svojim pledoajeima upo rebljavali. Novinari su u svojim bilježnicama posebno zabilježili da je dr Friedjung bio naročito osjetljiv na ironično držanje tužitelja Svetozara *Pribićevića*, pa je prigodom njegovih brojnih pledoajea došlo nekoliko puta do »eksplozije« zbog Pribićevićevih sarkastičnih podsmijeha na njegov račun.

Ostali prisutni tužioci držali su se skoro potpuno pasivno tokom čitave parnice.

[92] *Pokret* 14. XII 1909. prenosi izjavu koju je prethodnog dana dao grof Pejačević bečkom dopisniku *Obzora*. U toj izjavi Pejačević kaže da je njegovo uvjerenje da su svi Friedjungovi dokumenti, a naročito priložene fotografije, čisti falsifikati. »Tko zna samo malo prilike na Balkanu – nastavio je bivši ban – i tko je imao prilike kao što sam ja imao da upozna ljude koji odlaze u Srbiju i grade se žurnalistima i onda nakon kratkog vremena tu postaju novinari i pouzdanici jer su navodni »Balkanspezialiste«, taj će odmah progledati situaciju...«

[93] U tom »dokumentu« govori se o osmoj sjednici Centralne uprave »Slovenskog juga« na kojoj se tobože vijećalo o pomoći Koaliciji prigodom izbora za Hrvatski sabor. Datum te sjednice označen je sa 26. veljače po starom odnosno 10. ožujka po novom kalendaru. Izbori za Hrvatski sabor provedeni su 27. i 28. veljače 1908. godine, pa je prema tome očito bilo nemoguće da se pomoć za predstojeće izbore dodjeljuje 10. ožujka, tj. 10 dana *nakon* završenih izbora. Razlike u datumima starog i novog kalendara navele su falsifikatore na tu očitu grešku.

c) *Priznanje dr Harpneru i dr Rodeu*

Pravni zastupnik tužitelja u procesu bio je poznati bečki advokat dr Gustav Harpner. Kao njegov pomoćnik fungirao je dr Stratimirović, sudski tajnik u penziji, rodom iz Dalmacije.

Dr Harpner je i po Supilovu priznanju Koaliciju »briljantno zastupao«. U nizu njegovih pravnih intervencija vidjelo se da je to bistar, logičan pravni mozak koji spretno iskorišćuje svaku proceduralnu i psihološku mogućnost.[94] Pripremajući se savjesno za proces, on je pokazao zavidno poznavanje naših prilika i odnosa. U govorničkim dvobojima s Friedjungom i protivničkim advokatima on je blistao, kako svojom logikom, tako i svojim smislom za humor. »Ako ne možete pokazati originale dovedite nam bar ovamo onoga tko je ukrao te spise«, ironično bi dobacio dr Friedjungu kad se ovaj pokušao pozivati na svoje dokumente kao na argumenat za pojedine tvrdnje. U tim govorničkim dvobojima on je više puta uspio da dr Friedjunga i njegova zastupnika dr Benedikta zaplete u očigledne protivurječnosti. Kao iskusan pravnik nikakav protivdokaz nije uzimao na laku ruku, pa nije potcijenio ni opasnost od najavljenog svjedočenja Chlumeckoga i Dorotke, koje je Supilo, na svoju štetu, prilično olako shvatio. Jedina krupnija greška, odnosno proceduralni propust tokom procesa, dogodio mu se u trenutku preslušanja Chlumeckoga kad je u onoj uzbudljivoj atmosferi propustio da zatraži od suda da u *cijelosti* pročita Supilovo inkriminirano pismo čime bi se odmah bio razotkrio falsifikat Chlumeckoga. Iako Bečanin, lojalan svome caru i vladi, on je svoju zastupničku funkciju zaista ispravno i savjesno izvršio. Napomena Supilova da se Harpnerovo zastupstvo »strogo držalo samog okvira stvari i predmeta ... i eliminiralo sve one prijedloge koji su imali svrhu da na pozornicu procesa povuku neke osobe koje su iza kulisa virile i koje nizašta na pozornicu nisu željele doći«[95] ne može se uzeti kao opravdana jer od austrijskog advokata Koalicija nije ni mogla očekivati takvu političku kuražu. Uostalom ni velika većina tužitelja nije pokazala nikakve sklonosti da se upusti u političku ofanzivu protiv onih odgovornih faktora Monarhije koji su

[94] Tražeći na sjednici od 13. XII od protivnika originale dokumenata Harpner je rekao i ovo: »Ovi se ljudi sumnjiče već godinu dana da su svoju domovinu prodali... radi srbijanskih dinara. I oni traže u ovoj sudnici da im se te optužbe dokažu. Oni na to imaju pravo, a tuženi dužnost da to dokažu ili da svoje objede opozovu. A kako su došli ovamo dali su im dvije brošure i dvije fotografije, jedno veliko ništa (ein grossprecherisches Nichts). Od njihove ruke nijednog poteza... Što znači brošura, što znači fotografija. To je papir i ništa više. Zar ne mogu i ja napisati: taj i taj dobio je od toga i toga novaca, pa dati da se to štampa. Ne mogu li i ja napisati priznanicu i potpisati na nju ma koga, pa dati da se ona fotografira. I zar je to onda dokaz za tako teške optužbe? Što bi ma koji od nas rekao da se s njim tako postupa? Originale hoćemo da vidimo ili barem vjerodostojne prijepise. Zar je ono što Friedjung i Funder donose vjerodostojno već zato jer oni to donose? Sakrivaju se za uredničku i uredovnu tajnu i mi ćemo im smiesta vjerovati, zar ne? Tako bi oni mogli svakoga okriviti«. Taj Harpnerov energičan nastup ostavio je dubok dojam na porotnike i publiku, pa se predsjednik našao ponukanim da ga prekine, izjavivši da njegov istup pripada u – pledoaje!

[95] Supilo, n. d., str. 216.

iza kulisa ovog procesa stajali. Supilo je bio jedan od rijetkih koji je težio da Friedjungov proces povuče na svjetlo dana čitavu tu kamarilu.[96]

Dr Stratimirović, pomoćnik dr Harpnera, nije se tokom procesa uopće isticao. On je prvenstveno služio dr Harpneru kao tumač i informator o našim prilikama.

Nakon trećeg dana procesa kad je Supilo odlučio da odijeli svoju tužbu od tužbenog zahtjeva ostalih članova Koalicije, on je bio prinuđen da potraži novog odvjetnika. U osobi dr *Waltera Rodea* koji se prvi put predstavio sudu kao Supilov odvjetnik na ročištu u utorak dne 14. prosinca Supilo je našao čvrstu podršku u svojim nastojanjima da demaskira ličnost i iskaz baruna Chlumeckog. Imajući na umu opće poznatu činjenicu da je mladi Chlumecky pripadao kamarili oko prestolonasljednika, a da je njegov otac bio ministar i direktor moćnog »Südbahna«, treba istaknuti veliku građansku hrabrost kojom je dr Rode raskrinkao tog »svjedoka«.

4. Optuženi u napadu

Držeći se starog iskustva da je napad najbolja obrana, Friedjung i Funder su pokušali da se već u svojim nastupnim izjavama postave u pozu tužitelja i suca, optužujući svoje protivnike, ako već ne kao veleizdajnike, a ono kao »političke hohštaplere« (Friedjungova izjava) odnosno »desperadose« (Funderova konstatacija). Funder, a naročito Friedjung, nastojali su svojim izjavama novinarima uoči procesa stvoriti utisak kako su oni potpuno sigurni u svoj uspjeh.[97]

Međutim, analizom nekih Friedjungovih pisama sačuvanih u arhivu Ministarstva vanjskih poslova stječe se dojam, da je Friedjung uoči procesa kad je Ministarstvo odbilo da mu dade veći broj obećanih faksimila dokumenata, postao svjestan delikatnog položaja u kome se nalazi. U potkrjepu te tvrdnje navodim tekst pisma koje Friedjung upućuje šefu odjela Ministarstva vanjskih poslova Karlu von Macchiju u petak ujutro 10. prosinca prije početka drugog dana rasprave.[98] *Friedjungovo pismo* u cjelini glasi:

[96] U Trumbićevu arhivu, u Gradskoj biblioteci u Splitu, u svežnju pod oznakom M. 421 (materijali o Friedjungovu procesu) našao sam jedno Supilovo pismo datirano 30. XI 1909. godine iz Rijeke nepoznatom adresatu u Beču u kojem se Supilo interesira da li bi se u Beču mogao naći neki advokat Hrvat koji bi bio voljan preuzeti zastupanje Koalicije u parnici. Pretpostavljam da se Supilo bojao, da se austrijski advokati ne će htjeti upuštati u političke aspekte i u političku pozadinu procesa, a ta se bojazan tokom procesa pokazala tačnom.

[97] Npr. Friedjungova izjava u *Pressi* od 28. ožujka, i 10. travnja 1909. godine pa *Ustavnosti* od 2. travnja i 8. kolovoza 1909. godine. Forgách koji je bolje znao kako stoji s autentičnošću dokumenata ljuti se na sva ta razmatranja, pa u jednom pismu von Macchiju kaže o tom ovo: »*Zaista, dr Friedjung odviše brblja.* Tome se zaista ne čudim, a dakako ni Ministarstvo, poslije svih onih glupavih intervjua i članaka od tog učenjaka jer konačno historičar nije političar« (Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1822; Forgáchevo pismo dat. 21. XI 1909.)

[98] Bittner, Dokumenti, sv. 2, br. 1876, str. 596.

»Prije nego danas krenem u sudsku dvoranu, dopuštam još jednom da se vratim na najvažniju tačku moga dokazivanja. *Slabost je moga inače dobrog položaja u tome, što ne mogu da predočim potpis.* Sve bi bilo dobro kad bih ja posjedovao barem jedno pisamce s potpisom zapisničara Milana Stefanovića kako bih dokazao da zapisnici potječu od njegove ruke.

Ministarstvo ipak dosad nije moglo da me podrži u toj bitnoj tački. Na Stefanovića su se izdale hiljade i vjerojatno su mu i dalje obećane – ali čudno! – ne može se od njega zahtijevati ni jedan jedini autentični potpis!!! To ne govori za energičnost i spretnost s kojom se ta stvar vodi u Beogradu. Još je vrijeme da se taj dokaz pridonese, i ja usrdno molim Vašu Ekscelenciju da u tom pravcu dade određene upute. *Moji bi protivnici bili glupani, kad ne bi sa zluradošću uprli u tu prazninu. A ti napadi neće samo mene pogoditi nego i moje jamce – te posljednje možda još više nego mene*«.

Heinrich Friedjung[99]

Otvorenu Friedjungovu prijetnju da će njegovi »jamci« biti možda i više od njega pogođeni lošim ishodom procesa shvatili su u Ministarstvu ozbiljno. To dokazuje i Aehrenthalova vlastoručna bilješka na konceptu pisma kojom traži da se von Macchio istog dana u 11 sati predstavi Ministru radi dogovora o tom predmetu. Ishod toga dogovora poznat nam je. Aehrenthal i Macchio su se dogovorili da olakšaju Friedjungov položaj i sutradan tj. u subotu 11. prosinca Friedjungov advokat dr Benedikt podnosi sudu jedini »originalni« koncept zapisnika sjednice »Slovenskog juga« od 30. lipnja 1909. godine, na kome se nalazio zatraženi potpis Stefanovića. Jasno je da je taj koncept u zadnji čas uručen Friedjungu da bi se mogao usporediti s potpisima Stefanovićevim na priloženim fotografijama dvaju zapisnika koje je dr Benedikt predložio kao dokazno sredstvo za autentičnost svih drugih dokumenata u Friedjungovoj brošuri.[100]

Dr Funder je s jednakom sigurnošću kao i dr Friedjung ušao u proces. Bečki dopisnik *Obzora* koji je nekoliko dana prije početka procesa razgovarao s jednim od bliskih saradnika dra Fundera doznao je »da su dokazi upravo porazni, te da je upravo smiješno kada se odredio termin od 11 dana jer će čitav proces biti završen užasnim porazom Koalicije već drugi dan rasprave nakon govora dr Friedjunga i dr Fundera i nakon predloženja dokumenata«. Isti dopisnik javlja svome listu da ga je dr Funder primio u svom uredu, lupajući šakom po ladici svog pisaćeg stola: »Evo, ovdje su dokumenti – kliktao je pobjedonosno dr Funder – koliko god ih bude trebalo. Ako ih ne bude dosta, ima ih još – mi znamo sve, imademo sve u našim šakama. Mnogo je stajalo novaca i truda, ali to sve ne treba žaliti kad se pomisli što se tu Monarhiji spremalo«.[101]

[99] Pojedine rečenice u pismu istakao je autor. Tekst posljednje rečenice pisma u njemačkom originalu glasi: »Und diese Angriffe werden nicht bloss mich, sondern auch meine Gewährsmänner treffen – die letzteren vielleicht noch mehr als mich«.

[100] Taj »original« se inače ne nalazi među »dokumentima« Friedjungove brošure jer sadržava posve nevažne činjenice za sam proces.

[101] *Obzor*, 24. XII 1909.

a) Friedjungov govor

Poslije uzimanja generalija optuženih, pročitanih optužnica i inkriminiranih članaka u *Reichspostu* i *Neue Freie Presse*, predsjednik je pozvao optuženog odgovornog urednika *Reichsposta Ambrosa*, da se izjasni da li se smatra krivim u smislu § – a 245 austrijskog Kaznenog postupka.[102] On izjavljuje da se ne osjeća krivim, ali priznaje da je primio inkriminirane članke od dr Fundera, glavnog urednika, da je njih pročitao i dao u štampu. Ističe da će dr Funder pružiti dokaze da su istinite činjenice navedene u tim člancima.

Ambros se tokom procesa nije uopće čuo. On je ostao činovnički pasivan, kao što je i njegov položaj u *Reichspostu* bio položaj podređenog službenika prema dr Funderu, suvlasniku i glavnom uredniku, utjecajnom članu kamarile prestolonasljednika Franje Ferdinanda.

Poslije Ambrosa sud je u smislu propisa Kp-a pristupio ispitivanju glavnog optuženog Friedjunga o navodima dviju optužnica koje su ga teretile. Uzimajući riječ Friedjung odmah izjavljuje da se u pogledu navoda optužnica ne osjeća krivim. Pun sebe zbog pažnje javnosti koju je tim procesom izazvao, u pažljivo pripremljenom trosatnom govoru, Friedjung pokušava da svoju obranu pretvori u oštar napad na tužitelje. Mada optužen za uvrede i klevete poštenja saborske većine čitavog jednog naroda, on zauzima pozu strogog državnog odvjetnika austrijskog patriotizma.

Friedjung izjavljuje da je sretan što je pred ovim »nepristrasnim« sudskim forumom stavljeno na dnevni red cijelo Jugoslavensko pitanje, pa će posljedica ovog procesa biti »razdioba između lojalnih elemenata i izvjesnih desperadosa«.

Taj borac za Veliku Austriju okomljuje se u svom govoru posebno na dvojicu tužitelja Tuškana[103] i Supila. Tuškana optužuje da je u momentu kad je jedan član Sabora kliknuo »Treba poduprijeti Mađžare jer hoćemo razoriti ovu infamiju od Monarhije«,[104] sekundirao sličnim riječima »Ja se mogu, ako želite, puškom naoružati i pucati na Beč«.

Glavna oštrica Friedjungovih napada usmjerena je protiv Supila. Friedjung citira njegovu izjavu, danu u proljetnom zasjedanju Hrvatskog sabora 1907. kad se okomio protiv njemačkog »Dranga« na Balkanu. Citira Supilove riječi: »Ako smo svjesni toga da je naša zadaća da budemo bedem Balkana protiv tuđinstva, a ne most preko koga će tuđinac ići na Balkan, onda moramo računati s našom braćom Srbima!« – »Austrija je dakle za Hrvatsku stranac kliče indignirano dr Friedjung. –

[102] Propis §–a 245 KP-a regulira način na koji se vrši ispitivanje optuženika. U stavu 3. se navodi da se optuženi može savjetovati tokom ispitivanja sa svojim odvjetnikom, ali ne smije neposredno pošto mu je postavljeno određeno pitanje.

[103] *Tuškan Grga* (1845–1923) predsjednik Hrvatske stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije bio je naročito poznat iz vremena Khuenove ere kad je 1885. god. u tzv. *arhivskoj aferi* zajedno s Josipom Gržanićem i Davidom Starčevićem fizički napao bana Khuena u Sabornici. Zbog toga djela izgubio je tada zastupnički mandat i bio osuđen na zatvor.

[104] Riječi potječu od zastupnika dr Vinkovića.

Čudne su to riječi iz usta jednog Hrvata koji bi se morao sjećati dugih vjekova, kad je austrijska i hrvatska krv tekla u zajedničkoj borbi protiv Turaka. Da sud g. Supila nije bio sud plaćenika, nikad on ne bi išao tako daleko, nikad se ne bi tako drsko izjavio za Srbiju, a protiv Austro-Ugarske!« Supila označava glavnim stvaraocem Riječke rezolucije i glavnim posrednikom ideje približenja Hrvata i Srba madžarskoj Nezavisnoj stranci. Pojavu Riječke rezolucije kvalificira urotom za diobu Monarhije.

Govoreći zatim o dokumentima sadržanim u njegovoj »Zelenoj knjizi«, on ih redom i opširno obrazlaže. Analizira detaljno navodne zapisnike »Slovenskog juga« i iznosi s kolikim je sve sredstvima to društvo raspolagalo za dizanje ustanka u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj, za podmićivanje štampe u tim zemljama, za izbore, za ciljeve obrane optuženih u zagrebačkom veleizdajničkom procesu itd. »I s tim i takvim »Slovenskim jugom« bili su vođe Hrvatsko-srpske koalicije u savezu!« upire dr Friedjung prstom na svoje protivnike.

I na kraju: »Optužiše me 51 osoba, a među njima ima i onih sa zvučnim imenima. O njima nisam nikad posumnjao da su bili u vanjskim odnošajima.[105] Iz mog prikaza htio sam im samo pokazati u kakve su intrige upali radom svojih lažnih prijatelja. Nikome nisam rekao da je veleizdajnik, samo sam htio pokazati kakva je to hohštaplerska politika bila«.

Svoj trosatni pledoaje završio je ovim riječima: »Stručnjaci i historičari napose imaju izreći sud da sam dobro i kritički izvršio svoj posao. Držim da sam gradio na sigurnoj osnovi ... pa neka na tom temelju porota izreče svoj pravorijek«.[106]

Analizom argumenata koje je Friedjung u svome govoru iznio dolazimo do zaključka da je osnov njegovih optužbi bio uperen protiv politike »novog kursa« u Hrvatskoj, protiv politike Riječke rezolucije koju on žigoše kao »bunu protiv Austrije i cara«. Međutim, sama činjenica da je ta politika koja je okupljala nenjemačke narode Monarhije protiv germanske najezde bila nesimpatična bečkim mjerodavnim krugovima još nije značila da je to bila i antidržavna politika dokle god se ona kretala u dopuštenim zakonskim okvirima. Friedjungovo, lično mišljenje o toj politici i njenim protagonistima moralo je da bude za sud poptuno irelevantno sve dotle dok on nije mogao da podnese sudu

[105] Aluzije na bivše ekscelencije, bivšeg bana grofa Pejačevića, grofa Kulmera, generala Tomičića, bivšeg podbana dr Nikolića Podrinskog i slične koji – kaže Friedjung – nastupaju samo »za čast barjaka« i kojih je titule i lojalnost on uvijek respektirao. Pokušaj podvajanja protivnika na lojalne i nelojalne bio je uporni cilj austrijske politike koji se ovdje, trenutno, nije ostvario. O tom v. i Supilo, Otvoreno pismo, str. 4–5.

[106] Friedjungov govor donosi u opširnim izvacima J. Horvat, n. d., str. 245–254 i Seton-Watson, n. d., str. 244–250.

Baerenreither, n. d., str. 139 kritikuje gornji Friedjungov govor ovom napomenom: »Friedjung je držao trosatni govor koji nije bio obrana nego ponovni napad na srpsku vladu i Koaliciju, pri čemu se hvalio da se oslanja na dokumente koje je dobio od »odlučujućih mjesta« i kojima on može sve dokazati. Sve je iznio s izazivačkim samopouzdanjem i s uvredljivim prezirom prema tužiteljima«.

autentični dokazni materijal da je Koalicija, odnosno pojedini njeni članovi *u službi* beogradske vlade. Nije dakle Koalicija trebala da dokazuje »što još drži do kralja i monarhije«, nego je na dr Friedjunga procesualno padao onus probandi – da iznese sigurne dokaze o veleizdaji odnosno plaćeništvu Koalicije. Ti njegovi »sigurni« dokazi sastojali su se, međutim, u već spomenutoj štampanoj brošuri dokumenata koji su bili tek njemački prijevodi navodnih srpskih originala uz priložene tri fotografije i jedan otisak. O tome je već naprijed bilo riječi.

Ali tih nekoliko fotokopija podnesenih sudu nisu mogli biti dovoljan dokaz da su podneseni dokumenti i autentični. Friedjung je uvjeravao sud kako je njemu nemoguće podnijeti originale jer su ti dokumenti od strane dostavljača bili samo za kratko vrijeme stavljeni na raspolaganje »povjerljivim ljudima« (čitaj: a.-ug. poslanstvu u Beogradu), tamo su odmah prepisani, prevedeni ili fotografirani, a originali potom vraćeni na svoje mjesto. Friedjung je u svojim izjavama na sudu dne 9. i 14. prosinca pokušao dokazati kako on, potpuno u skladu sa zahtjevima naučne kritike, nije slijepo povjerovao autoritetima, već je tražio da mu se predoči i jedan originalan dokumenat, da ga usporedi s njemačkim prijevodom. Stoga je u Beč bio poslan blagajnički izvještaj »Slovenskog juga« od kolovoza 1908. godine (dokumenat br. VIII a u Friedjungovoj brošuri), pa je tu činjenicu Friedjung posebno i konstatirao u dokumentima.

Ali *vidjeti* jedan jedini »original« i na osnovu toga biti uvjeren u autentičnost čitavog materijala koji mu je serviran dvije su različite stvari. Iz čitavog dokaznog postupka postalo je jasno *da je Friedjung naivno i nekritički povjerovao »autoritetima«* koji su mu servirali njemačke prijevode tobožnjih zapisnika sjednica »Slovenskog juga«, i »druge tajne spise« iz srpskog Ministarstva vanjskih poslova. Da je bio rukovođen samo naučnom kritikom, on je morao solidnije *provjeriti* barem neke činjenice navedene u »dokumentima« koji su mu servirani. Tek dokazni postupak otvorio mu je oči, koliko je njegova kritičnost bila oskudna, a koliko je njegovo povjerenje u »autoritete« bilo pretjerano. I u trenutku svoga poraza sjetio se, valjda, svoje vlastite rečenice »da nauka zna samo za razloge«.

b) Friedjungovo držanje u dokaznom postupku

Dopisnik *Obzora, opisujući Friedjungovo ponašanje u sudnici*, navodi ove karakteristične *psihološke detalje:* »Friedjung čini dojam nervoznog, fanatičnog agitatora, a ne mirnog, hladnog učenjaka. On deklamira čas dubokim, čas povišenim glasom ili skoči sa sjedala, podigne pesnice, zarumeni se i uzbuđenim glasom grozi, pokazuje prstom na svoje protivnike, okreće se, nervozno i razdraženo upada ... Kad se Friedjung gleda, zaboravlja se da ovdje sjedi historičar koji istražuje istinu! Čovjek sasvim nehotice gleda u njega kao u nervoznog agitatora koji se srdi jer ono što on veli drugi neće da vjeruju. Spoljašnjost

Friedjungova htjela je očito da ga podupre u zvanju učenjaka, ali njegovo nervozno skakanje, upadanje i fanatična mržnja i bijes što mu dršće u svakoj riječci, gesti i pogledu – sasvim ga degrađira«.[107]

Friedjung je tokom procesa održao preko 30 što većih što manjih pledoajea. Znao je i htio da pobudi što veću pozornost za svoju ličnost, svoje ideje, svoj patriotizam. Slušateljstvo je bilo primorano da podnosi njegove tirade i jeremijade o ugroženoj civilizatorskoj misiji Beča, da sluša njegova historijska razglabanja, uvredljive napade na protivnike i dosadno raspređanje nevažnih detalja – jer je predsjednik Wach s puno blagonaklonosti sve te njegove postupke tolerirao.

Ponašajući se bahato i samouvjereno, on je odmah u početku procesa preuzeo ulogu državnog tužitelja protiv balkanskih »likvidatora« Monarhije. Drsko je vrijeđao protivnike, nazvavši ih odmah u pristupnom govoru »političkim hohštaplerima«, »plaćenicima«, zbog čega je više puta došlo do bučnih protesta tužitelja, a da sam predsjednik sudskog vijeća nije našao za shodno da ga za takvo ponašanje opomene. Uživao je u svojoj ulozi »junaka dana« bečke ulice i posebno je nastojao da svojim izjavama i intervencijama impresionira porotu.

Friedjung je tvrdokorno ustrajao na vjerodostojnosti svojih dokumenata dokle god je to mogao. Prvi udarac u pogledu dokumenata doživio je na raspravi od 13. prosinca kada je morao priznati da je datum u njegovu dokumentu br. 2 »vjerojatno pogrešan« jer se službeno ustanovilo da su izbori za Hrvatski sabor bili izvršeni prije nego je navodna pomoć za izbore sa strane »Slovenskog juga« bila i odlučena.

Friedjung i njegov odvjetnik dr Benedikt pokušavali su uporno spriječiti dolazak srbijanskih svjedoka, prijeteći im §§-ima 38 i 58 austrijskog Kaznenog zakona po kojim propisima i inostranci mogu biti kažnjeni za zločin veleizdaje učinjen protiv austrijske države makar taj zločin bio učinjen i u njihovoj vlastitoj zemlji![108]

U vezi s alibijem prof. Markovića Friedjung je pokušao konstruirati nevjerojatnu hipotezu da je prof. Marković krajem mjeseca listopada 1908. godine dvaput putovao u Berlin i tajno se vraćao u Beograd da predsjeda sjednici »Slovenskog juga«, mada je prof. Marković u svom iskazu naveo niz svjedoka s kojima se u čitavo kritično vrijeme sastajao u Berlinu.

Kod preslušavanja grofa Pejačevića[109] Friedjung je izazvao sukob sa svjedokom, predbacujući mu kako on, visoki dostojanstvenik carstva, može sjediti u istoj Koaliciji sa hrvatskim naprednjacima kojih organ »Pokret« pogrdno piše o Austriji. U oštroj diskusiji koja je zbog te upadice nastala Pejačević ga je podsjetio na propise o slobodi udruživanja, po kojima svjedok nije dužan da njemu, Friedjungu, polaže račun kojoj stranci želi da pripada.

[107] *Obzor*, 15. XII 1909.

[108] § 38 stav 1 austr. Kz–a od 17. svibnja 1852. glasi: »Kada tuđin u zemlji tuđoj učini zločin veleizdaje koji se tiče države austrijske ili njemačkog saveza (§ 58) ili zločin krivotvorenja austrijskih javnih papira ili novca (§§ 106–121 Kz-a) ima se kazniti po ovom zakonu, kao da je ovostranac«.

[109] Pejačević je preslušan u ponedjeljak 20. XII.

Ni sa svojim vlastitim svjedocima Friedjung nije imao sreće. Svjedočanstva Chlumeckog i Dorotke bila su tokom procesa desavuirana. Od političkih protivnika Koalicije iz Hrvatske za koje je očekivao da će se pojaviti na sudu da dokažu veleizdajnički rad Koalicije malo se tko faktično predstavio bečkom sudu. Dr Josip Frank, najžešći Supilov protivnik, ležao je u Zagrebu teško bolestan. Dr Karlo Bošnjak i dr Aleksandar Horvat, istaknuti frankovci i protivnici Koalicije, nisu se usprkos obećanju ni pojavili da svjedoče. Isto tako i najavljeni svjedok dr Isidor Kršnjavi, nekadašnji Khuenov odjelni predstojnik, a u vrijeme procesa žestoki frankovac, informiran da Friedjungovi dokazi stoje prilično labavo, diplomatski se izvukao od svjedočenja – svojom »nenadnom« bolešću.

Župnik Stjepan Zagorac, narodni zastupnik velikogorički, kojega je »Reichspost-ova« obrana predložila za svjedoka iskazao je, doduše, na sudu da je žestok Supilov politički protivnik ali da on nimalo ne sumnja u Supilovo lično poštenje.

Da stvar za Friedjunga bude još gora, svjedok mu je na sudu u lice dobacio da iako ne sumnja ni u Funderovu ni u Friedjungovu dobru vjeru, on ipak njihove dokaze smatra – *mistifikacijom!* Taj Zagorčev iskaz primorao je Friedjunga na *prvi uzmak.* Osvrćući se na Zagorčevo svjedočanstvo, on daje sudu ovu *izjavu:* »Ja do sada nisam ni jedne riječi rekao o tome da li su Njegova carska i kraljevska visost nadvojvoda Franjo Ferdinand, preuzvišenost barun Aehrenthal i barun Beck[110] imali u rukama ove dokumente i da li su ih pregledali. Ali budući da gosp. svjedok (Zagorac – op. p.) kaže da mu je poznato da su ti spisi bili u rukama spomenutih ličnosti, *prinuđen sam i ovlašćen izjaviti da su dokumenti bili svakako na svim tim mjestima kojima je povjerena briga nad vodstvom Monarhije.* Ta me konstatacija zadovoljava *da nisam bio naivan* kad sam tim dokazima vjerovao jer *inače bih ja tu naivnost dijelio s pomenutim višim mjestima*« (podvukao pisac).[111]

Ta Friedjungova izjava predstavljala je očigledan uzmak u dotadašnjem Friedjungovu upornom i tvrdoglavom nastojanju da pod svaku cijenu održi vjerodostojnost dokumenata koje je već teško načeo dr Marković svojim svjedočanstvom. Međutim ta je izjava bila tako stilizirana da je u isti mah značila i određenu presiju na porotnike i suce koji se nisu smjeli »usuditi« da povjeruju u »naivnost« vodećih mjesta koja nasjedaju falsifikatima.[112] Ali iskaz dr Spalajkovića učinjen u subotu 18. prosinca značio je da je proces za dr Friedjunga definitivno izgubljen.

[110] Beck Max (1854–1943) bio je u razdoblju od 1906–1908. ministar-predsjednik austrijske vlade.

[111] Ova Friedjungova izjava dana je u petak 17. prosinca 1909.

[112] Dan prije nego je Friedjung dao navedenu izjavu, klerikalna *Vaterland,* bliska prestolonasljedniku, zazvonila je na uzbunu ne tajeći da se Friedjung nalazi u teškoj situaciji. U komentaru u broju 16. XII list piše ovo: »Posljednji dani rasprave daju utisak kao da su optuženi i sami uvjereni da svojim dokazima vise u zraku. Čini nam se kao da oni faktori o kojima se u procesu toliko govori kao o posrednicima nabavke dokumentacionog materijala imaju namjeru da optužene napuste i to ne baš

c) Friedjungov poraz

Pošto je dokazni postupak svršio krajnje negativno za dr Friedjunga, pred njim su stajale dvije mogućnosti: ili da bude osuđen zbog klevete ili da bude oslobođen od optužbe uz obrazloženje porote da je on svoj članak napisao u *dobroj vjeri*,[113] vjerujući dokumentima koje je dobio od ministra Aehrenthala. Takva bi presuda kojom se oslobađa značila za nj sudsku svjedodžbu njegove lakovjernosti i bila bi faktički još gora od kondemnatorne.

Na presudu kojom se oslobađa bez prednjeg obrazloženja koje ga ponizuje on nije ni mogao pomisliti uz takav ishod dokaznog postupka koji je za nj potpuno nepovoljno svršio, a čemu je bila svjedokom čitava evropska štampa koja je pratila proces. To bi značilo potpuno kompromitiranje austrijskog pravosuđa, a tomu se ni oni na vrhu nisu mogli da izlože.

U toj za dr Friedjunga potpuno izgubljenoj poziciji »najviša mjesta« se odlučuju na direktnu intervenciju da spase barem »privid« časti.

S »pomirbenom misijom« pokušava najprije sam predsjednik sudskog vijeća. Pošto njegova misija nije uspjela, u utorak navečer 21. prosinca posreduje bivši ministar Baernreither, a o čijoj misiji je bilo već naprijed riječi.[114] Poslije dugih i mučnih pregovora u sobi predsjednika vijeća oko stilizacije Friedjungove izjave, konačno u srijedu ujutro 22. prosinca dolazi do sporazuma.[115]

u ugodnoj situaciji. Držimo da ima još vrlo olakotnog materijala za optužene i naše je mišljenje da su oni faktori koji se do sada nisu sjetili da u optuženima podignu samosvijest *dužni da pomognu optuženima u toj teškoj situaciji čitavim dokaznim materijalom što ga imaju* (podvukao autor). Ne radi se ovdje više o osudi ili rješenju optuženih...« Apel je bio upućen prvenstveno Aehrenthalu i njegovu Ministarstvu koje je *Vaterland* prekoravala zbog pasivnosti koju su pokazali prema procesu čim su shvatili da su kola krenula niza stranu.

[113] *Dr Matija Lisičar* u uvodnom članku objavljenom u *Pokretu* 21. XII 1909. koji nosi naslov »Falsificiranje i mistifikacije u Austriji« dotiče se i te navodne »dobre vjere« Friedjungove pa ističe ovo: »U bečkom procesu, u čisto kriminalnoj stvari, s predsjedničkog mjesta nabačena je u prilog Friedjungu i – bona fides!... Sve kad bi se bona fides i mogla protegnuti na stvar kaznenopravnu – nema pravnika koji poznajući bitnost te institucije ne bi znao da bi u konkretnom slučaju za Friedjunga otpala bona fides onim časom kada je tužen... Friedjung, ako ga uzmemo za takva čovjeka, kakva hoće Beč da ga nam nametne, ogriješio se o rudimentarne principe povjesničkog istraživanja... te je prema tome najmanje kulpozno kriv. Ako ga uzmemo kao naučenjaka koji se bori za stinu, to jest čovjeka koji je dokumente vidio i imao vremena da ih prouči, kao učenjak morao je u onoj masi laži svojim kritičkim pogledom opaziti barem jednu netačnost i prema historijskoj metodi smatrati dokumente lažnima. Dakle, ako ga uzmemo kao učenjaka, onda je dolozno kriv. A kamoli bona fides?!«

[114] O tom i Baernreither, n. d., str. 139–142.

[115] *Obzorov* dopisnik u broju od 23. XII 1909. daje ovakav *opis Friedjungova poraza:* »Dok predsjednik Wach posreduje, pred dvoranom šeta dr Friedjung, crven i uzbuđen, a s njim i njegov branitelj. »Dakle zbilja nagodba?« – pitaju ga. »Još ne znam, predsjednik posreduje«. – Hoćete li dati kakvu izjavu u slučaju da tužitelji pristanu na nagodbu?« »Ne, ja ne dam nikakve izjave, t. j. *ne dam takve izjave koje bi bile porazne za mene*«, govorio je dr Friedjung drhćući od uzbuđenja. »Oni koji su dali dokumente, neka dadu, ako hoće izjavu. Oni...« i branitelj prekida svog uzrujanog klijenta«.

Ta *izjava*, koju Friedjung daje u srijeđu 22. prosinca doslovno glasi: »Ja sam sve tvrdnje u svom članku iznio na temelju brižnog proučavanja, pa sam samo nakon najsavjesnijeg razmišljanja o svim okolnostima koje su predležale došao do svog shvaćanja što sam ga napisao u članku. Ja nisam nikakav pravdaš od zanata, (u njemačkom tekstu »Klopffechter«) i umijem cijeniti dokaznu snagu službeno potvrđenog boravka prof. Markovića u Berlinu. *Izjavljujem stoga lojalno da oba dokumenta koja se odnose na 20 i 21. listopada 1908. po starom kalendaru*[116] *otpadaju, a ni ostale dokumente ne mogu uzeti više u obzir.* Nakon ove moje izjave mogu mirno reći da sam kod čitavog svoga držanja u toj stvari, pa i kod današnje svoje izjave, imao samo na umu dobro naše zajedničke domovine« (podvukao pisac).

Koliko god je ta izjava bila umotana u obzirnu pravnu formu, sa svim ogradama autora o njegovoj dobroj vjeri i namjeri, njenom analizom dolazimo do nedvojbenog zaključka da ona u svojoj suštini znači *kapitulaciju*, priznanje da su dokumenti s kojima je Friedjung istupio – falsifikati! I tako su na kraju sami klevetnici bili primorani da izdadu »svjedodžbu poštenja« svojim protivnicima – Hrvatsko-srpskoj koaliciji.

d) Funderov iskaz

Dr Funder, svjedok za istinitost činjenica iznesenih u *Reichspostovim* inkriminiranim člancima, ponašao se na početku procesa isto tako samosvjesno i bahato kao i Friedjung. On je saslušavan kao prvi svjedok obrane već 10. prosinca. Funder odmah na početku svoje izjave ističe da je pisac inkriminiranih članaka u *Reichspostu*. Motiv je jednak kao kod Friedjunga: patriotska zabrinutost za sudbinu Monarhije.

Na početku svoga iskaza Funder ističe kako njegov list zastupa gledište da bi Hrvati i Srbi trebali imati poseban položaj u Monarhiji jer je to »narod vrlo dinastičan«. »Ako smo u našem listu podigli optužbu protiv nekih članova Hrvatsko-srpske koalicije nismo to učinili – ističe on – iz neprijateljstva ili mržnje, nego smo samo pokušali da raskrinkamo te »talmi-patriote« koji su zaveli narod«.[117]

Dijeleći lekcije lijevo i desno, on dobacuje zastupniku Pribićeviću »da je spreman prodati vlastitu domovinu kao janjeću kožu,« zbog čega dolazi do žestokog sukoba s tužiocima koji uzalud protestiraju kod predsjedavajućeg protiv uvredljivog tona u Funderovu govoru.[118]

[116] To su dokumenti broj 13 i 23 Friedjungove brošure.

[117] Funder je, kao eksponent prestolonasljednikove kamarile, baš i dobio taj zadatak da ne prezajući ni od veleizdajnčkih optužbi spriječi svaki pokušaj vođenja samostalne politike u tom »dinastičkom« hrvatsko-srpskom narodu.

[118] »Predsjednik Wach« – opisuje Supilo – »nije ni okom trenuo na tu uvredu, a kamoli ga pozvao na red. Ali je zato bio upadljivo nervozan kad smo Pribićević, ja i dr Lukinić postavljali »svjedoku« dr Funderu neka pitanja. Nije nam dao ni izgovoriti, prekidao nas je, nestrpljivo je vikao: »pitanje? pitanje?«. Osobitom je energijom dokrajčio pitanja najzadnjeg ispitivača našeg, dr Lukinića«. F. Supilo, Otvoreno pismo, str. 7.

I Funderu je politika Hrvatsko-srpske koalicije trn u oku (jer smeta provođenju veliko-austrijskih planova u Hrvatskoj) pa je najoštrije napada. Funder prilaže sudu svoju brošuru kao dokazni materijal u procesu i opširno iznosi njen sadržaj, isključujući mogućnost da bi ti »njegovi dokumenti« bili falsificirani.

Na pitanje dr Harpnera od koga je dobio spis iz kojega se vidi da je Franu Supilu isplaćena od »Slovenskog juga« suma od 6.000 dinara[119] Funder odgovara: »Dužnost čuvati redakcionu tajnu zabranjuje mi da govorim, ali *osoba*, koja mi ga je pokazala zaslužuje da joj vjerujem.«[120]

Iza toga se razvio oštar govornički dvoboj između dr Harpnera i dr Fundera oko toga kakve je vrste bio spis koji je Funder vidio. Funder na kraju, pritiješnjen pitanjima odvjetnika, priznaje da je to bio prijevod.

Dr Harpner: »Dakle, onda to *nije bio original.* Ali onda nije isključeno, da se tu radilo o jednom krivotvorenom spisu«.

Dr Funder (ističući svaku riječ): »*Odlučna mjesta* u Austriji koja najveći dio takvih dokumenata posjeduju, toliko su zacijelo iskusna da im se ne može objesiti kako mu drago krivotvorenje«.

Dr Harpner: »Dakle odlučna mjesta su bila koja su Vam dala taj spis«.

Dr Funder: »Potčinjenim nižim činovnicima ne običava se povjeravati ovaj resor«.

Predsjednik dr Wach (neoprezno): »Jesu li odlučna mjesta u posjedu izvornika ili prijevoda?«

Dr Funder: »Ja na to *ne mogu* odgovoriti«.

Dr Harpner: »To je svjedok čudne i svoje vrste«.

Porotnik Konradi: »Gospodine svjedoče! Kad već uskraćujete iskazati od kuda potječe dokumenat, čiju vjerodostojnost gospodin branitelj Harpner osporava, bili ste nam mogli kazati izvor ostalih Vaših dokumenata?«

Dr Funder: »U naravi je same stvari da ja ne mogu ni za njih navesti izvore od kuda potječu«.

Dr Funder je zaista odigrao ulogu svjedoka »čudne i svoje vrste«, kako se izrazio dr Harpner.[121] Pošto je toliko »dokaza« nanizao, sakrio se za

[119] Dokument br. 3. u Funderovoj brošuri.

[120] Materijal za Funderove članke pružio je prestolonasljednik Franjo Ferdinand. »Što je najljepše« – bilježi Supilo – »i predsjednik Wach je bio istog mnijenja sa svjedokom koji je sve te infamije pisao i štampao, a onda je stvoren sudski zaključak koji dr Funderu dozvoljava ostati – sakriven za uredničku tajnu.« F. Supilo, Otvoreno pismo, str. 6.

[121] *Funder* se u svom memoarskom djelu »Von gestern ins heute«, Wien-München 1952, str. 442–444, vrlo kratko osvrće na svoju ulogu u procesu. Funder kaže da je dokumente za članke koji su bili objavljeni u mjesecu listopadu i studenom 1908. u *Reichspostu* dobio iz prestolonasljednikove vojne kancelarije. Iako on nije naveo izvor, u Beču je bila javna tajna odakle dokumenti potječu. Funder ističe da se na procesu pojavio u svojstvu svjedoka, te da je u dvosatnom ekspozeu dao pred sudom cjelokupnu sliku »makinacija srpskog šovinizma protiv Monarhije i prikazao političke veze koje su se sklapale u južnim dijelovima Monarhije«.

Funder priznaje da su dokumenti upotrijebljeni u njegovoj brošuri bili falsifikati, ali tvrdi da su poslanik Forgách, a preko njega i Ministarstvo vanjskih poslova u Beču »pàli žrtvom jednom falsifikatoru«.

uredničku tajnu i kao jedini dokaz za autentičnost svojih dokumenata ustvrdio je da ih je dobio s takvih mjesta u čiju kompetenciju on ne može sumnjati. Na pitanje da kaže tko su ta mjesta dr Funder ih ne će da imenuje. On je samo rekao da su to »*vodeća mjesta*« (leitende Stellen).

U daljem toku postupka dr Funder je postajao sve tiši i neagresivniji. Vjerovatno mu je i samom tok dokaznog postupka dao dovoljno materijala da počne sumnjati u vjerodostojnost dokumenata koji su mu bili uručeni. Na kraju procesa on se suglasio da se odvjetnik dr Kienböck u ime *Reichsposta* pridruži Friedjungovoj izjavi. Ovdje treba istaknuti da *izjava Reichspostova odvjetnika* nije značila tako otvoreno povlačenje kao Friedjungova izjava. Ona je bila mnogo suzdržljivije koncipirana i glasila je ovako: »Nije bila nakana moga klijenta da ikog vrijeđa. S obzirom na mjesto odakle su mome klijentu dokumenti i obavijesti došle, on je vršio samo svoju novinarsku dužnost kad ih je saopćio«. Vjerojatno baš s obzirom na mjesto odakle su dokumenti došli (čitaj: prestolonasljednik Franjo Ferdinand) i većina samih tužilaca nije se usudila insistirati na određenijem priznanju poraza prestolonasljednikova poluzvaničnog organa.[122]

e) Obrana dr Benedikta i dr Kienböcka

Obranu optuženog dr Friedjunga zastupao je »dvorski i sudski odvjetnik« dr Edmund Benedikt, a obranu Reichsposta dr Hans Kienböck, jedan od vođa bečkih kršćanskih-socijala. Uspoređujući odvjetnike obrane s odvjetnicima optužbe mora se konstatirati da su dr Harpner i dr Rode uspješnije izvršili svoj delikatni zadatak. Oba zastupnika obrane, znajući koji visoki protektori stoje za njihovim klijentima, pokušala su da svoj ton udese prema držanju svojih klijenata. Zbog toga je u nekoliko navrata došlo do vrlo oštrih i burnih scena u sudnici koje su upravo ta dvojica branitelja svojim držanjem izazvali.

Zabilježit ćemo samo neke značajnije ispade te vrste. Kad je – na početku četvrtog dana rasprave (13 prosinca) – dr Harpner stavio sudu prijedlog da se pozovu i saslušaju svjedoci iz Srbije, došlo je do oš rog dijaloga s drom *Benediktom* koji pokušava da zastraši svjedoke prijeteći im propisima Kz-a.

Dr Benedikt: »Vaši svjedoci iz Srbije neće doći na raspravu jer su sami urotnici«.

Dr Harpner: »Mogu Vas uvjeriti, da se neki od Vaših »urotnika« nalaze već u Beču! Ja se ograđujem protiv ovakva stvaranja neraspoloženja... Ni za jednog svjedoka ne može biti ugodno ako im se odvjet-

[122] *Pokretov* dopisnik opisujući u broju od 22. XII događaje koji su se odigrali na završetku procesa javlja, da je dr Funder iza postignute nagodbe prišao zastupnicima dr Lukiniću i Budisavljeviću te ih zamolio za izvinjenje, izjavivši da je sada uvjeren da im se učinilo krivo!

nici protivne strane groze da će biti zatvoreni. Ali kad oni unatoč tomu dolaze, njihovo svjedočanstvo dobiva time samo veću vrijednost«.

Protiveći se dokaznim prijedlozima branitelja dr Rodea protiv Chlumeckoga, odvjetnik dr Benedikt dolazi u oštar sukob sa Supilovim zastupnikom, a već pri kraju procesa, u ponedjeljak 20. prosinca izaziva novu čarku s dr Harpnerom u pitanju srpskog zajma i datuma njegova sklapanja. Upadicama pokušava izazvati svjedoka prof. Masaryka na takav način da je sam predsjednik morao intervenirati, zaprijetivši mu disciplinskim mjerama.

Dr *Kienböck* je ostavio vrlo mučan dojam svojom upadicom za vrijeme svjedočenja prof. Markovića (kad je ovaj »fizičkim« argumentima rušio Friedjungove dokaze), zapitavši svjedoka iz čista mira »da li smatra pravednim ubijanje kraljice Drage«. Takav neukusni istup prema jednom profesoru krivičnog prava strane zemlje izazvao je opće zgražanje u sudnici, a prof. Masaryk mu se brzo revanširao svojom historijskom replikom: »Vidi se da smo u Beču«.

Svi ozbiljni novinari osuđivali su takav gubitak ravnoteže i te ekscese koji su nekoliko puta doveli do napete atmosfere u sudnici da je konačno i pristrani predsjednik morao intervenirati.

5. Srbijanski svjedoci na procesu

Na početku procesa tužitelji su bili prilično zaskočeni bijesnim navalama Friedjunga i Fundera koji su uz odobravanje čitave bečke patriotske štampe nastojali da već u prvim danima svoje tužitelje povuku na optuženičku klupu. Kad je trećeg dana procesa došlo do već spomenute scene sa svjedocima obrane Clumeckym i Dorotkom, činilo se i objektivnim promatračima da parnica za tužioce slabo stoji. Po Beču se tih dana naveliko pričalo da predstoji neposredno hapšenje Supila i nekolicine drugih radikalnijih prvaka Koalicije. Međutim, *dolazak svjedoka iz Srbije radikalno je promijenio situaciju u procesu.* Uzalud je odvjetnik dr Benedikt prijetio primjenom §§-a 38 i 58 austrijskog Kaznenog zakona protiv srbijanskih »urotnika«. Oni su ipak došli u Beč, izazivajući već svojim kuražnim dolaskom prvorazrednu senzaciju.

Sudsko vijeće je zaključilo da ono ne će pozivati srbijanske svjedoke, s obzirom na to da se na njih mogu primijeniti navedeni paragrafi Kaznenog zakona, ali ako oni na vlastiti rizik i odgovornost ipak dođu, da će ih sud saslušati.

Tih dana vršio se u Beogradu uporan pritisak na ministra vanjskih poslova dr Milovana Milovanovića da dozvoli srbijanskim svjedocima odlazak u Beč. Ministar Milovanović, inteligentan ali previše oprezan državnik, pokazao se vrlo neodlučan u pogledu mogućnosti da srpski državljani učestvuju kao svjedoci na bečkom procesu, bojeći se da će njihovo svjedočenje još više pomutiti i onako zategnute odnose između Srbije i Austro-Ugarske monarhije. Kada je Masaryk došao mjeseca srpnja 1909. u Beograd da prikupi potrebne informacije o procesu, sa-

staje se s dr Spalajkovićem i traži od njega da utječe na ministra Milovanovića da dozvoli prisustvovanje na procesu onim srpskim svjedocima na koje se Koalicija u dokaznom postupku pozvala. Na Masarykovo insistiranje Milovanović je obećao da neće praviti teškoće ukoliko se radi o privatnim licima. Što se tiče Spalajkovića koji je vršio dužnost načelnika Ministarstva vanjskih poslova, Milovanović se iz razumljivih razloga veoma kolebao. Masaryk je sa svoje strane posebno insistirao da Spalajković ide u Beč. Milovanović je na kraju to i obećao pod uvjetom da bečki sud svojom inicijativom pozove Spalajkovića kao svjedoka. Za taj slučaj on je namjeravao da zatraži od bečkog Ministarstva vanjskih poslova posebne garancije i puni diplomatski imunitet za načelnika svoga ministarstva.

Sa tim utanačenjima završeni su preliminarni razgovori Masaryk–Milovanović. Kad je proces u Beču započeo, kralj Petar, vlada i čitavo srpsko javno mnijenje pratili su tok procesa s najvećim zanimanjem i uzbuđenjem. Kako su se Frieđjungovi napadaji pojačavali, srpsko javno mnijenje bivalo je sve uzbuđenije. Masaryk je u svojim telegramima insistirao da svjedoci iz Srbije moraju doći u Beč, mada je sud zaključio da ih neće pozivati i da im neće pružiti nikakve imunitetne garancije u slučaju dolaska. Milovanović se najviše kolebao radi Spalajkovića. Spalajković je, međutim, sa svoje strane insistirao kod ministra da ide, kako zbog općepolitičkih razloga, tako i zbog osobnog izazova koji mu je Friedjung uputio. »Mi ne smemo – govorio je Spalajković ministru – kada su u pitanju čast i interesi Srpsko-hrvatske koalicije kao i lične slobode i sudbine njenih članova i njihovih porodica, da ne učinimo svu svoju dužnost koju nam savest nalaže, čak i pod cenu nezgoda i neprijatnosti, kako za naše državne interese, tako i za svakog lično od nas«. Spalajković je smatrao potrebnim da srpska vlada pokaže Hrvatsko-srpskoj koaliciji u tim teškim trenucima »da smo voljni učiniti sve žrtve koje je ona u pravu da od nas očekuje«. Spalajković je ponudio ministru svoju antidatiranu ostavku s ovlaštenjem, da u slučaju njegova neuspjeha u Beču može izjaviti da se Spalajković tamo nalazi u ulozi privatnog svjeđoka, a ne zvaničnog lica. On je uvjeravao ministra da je smislio određeni plan i da se ne treba bojati nikakvih nezgodnih posljedica njegove intervencije. Milovanović je na kraju popustio i dozvolio svome načelniku odlazak u Beč. Spalajković zajedno s Lj. Davidovićem, R. Odavićem i M. Pavlovićem stiže u Beč 16. prosinca uveče.

U Beču nisu očekivali dolazak srbijanskih svjedoka, naročito Spalajkovića, pa je na Ballplatzu nastalo pravo zaprepaštenje kad se saznalo za Spalajkovićev dolazak. 17. ujutro Spalajković se sastaje s Masarykom koji ga podrobno obavještava o dotadašnjem toku procesa i izjavljuje mu u ime Koalicije zahvalnost zbog njegova ďolaska.[123] Treba

[123] Prednji podaci crpljeni su iz memoarskih sjećanja srbijanskih svjedoka na bečkom procesu, a koje je objavila beogradska Politika 1930. godine. Vidi članke: Mile Pavlović, »Masarik i Fridjungov proces«, Politika 7. III 1930; M. Spalajković, »O Fridjungovom procesu i ulozi g. Tome Masarika«, Politika 21. III 1930; B. Marković, »Masarik i Fridjungov proces«, Politika 21. III 1930.

spomenuti da je već prije te četvorice srbijanskih svjedoka stigao 13. prosinca u Beč dr Boža Marković koji se preko odvjetnika dr Harpnera odmah prijavljuje sudu kao svjedok.

a) Svjedočenje dr Bože Markovića

Dr Božo Marković, profesor krivičnog prava i krivičnog postupka na Beogradskom univerzitetu i predsjednik društva »Slovenski jug«, nastupio je kao prvi srbijanski svjedok. Dr Harpner je ironično najavio sudu da se prijavio »đer Bandenschef« da svjedoči.

Mnogi dobri bečki građani nisu odmah shvatili ironiju Harpnerovih riječi jer su – pod utiskom neprekidne novinske kampanje o »Slovenskom jugu« kao zavjereničkom gnijezdu koje urotama i bombama juriša na integritet Monarhije – u svojoj maštи očekivali pojavu nekog srbijanskog harambaše s handžarom zataknutim o pojas. Umjesto toga pojavio se u sudnici vitak, mlad i stasit čovjek u dobi od nekih 35 godina, elegantnih manira, koji saobraća sa sudom sasvim tečnim njemačkim jezikom.

Marković je prethodno dobio od prof. Masaryka Friedjungovu i Funđerovu brošuru. Čim se upoznao s njihovim sadržajem, bilo mu je jasno da se radi o mistifikaciji i falsifikatu. Kad ga je predsjednik Wach upozorio na propise austrijskog Kz-a da – iako stranac – može biti gonjen zbog zločina veleizdaje i da zato treba da pazi što i kako će svjedočiti, dr Marković se samo ironično nasmijao.

Odmah u početku svoga iskaza[123a] svjedok konstatira da je pažljivo pročitao sve navodne zapisnike »Slovenskog juga« i da može izjaviti »da su sve to falsifikati đosta nespretno sastavljeni«. Analizirajući detaljno pojedine »dokumente« sadržane u Friedjungovoj brošuri koji su se odnosili na »Slovenski jug« kojemu je on bio predsjednik, svjedok ukazuje na niz činjenica koje dokazuju da su zapisnici sjednica »Slovenskog juga« krivotvoreni, sjednice ili pojedini navodi u sjednicama izmišljeni.

Ovdje ćemo istaknuti samo *najvažnije argumente svjedoka.*

U dokumentu broj 1 Friedjungove brošure navedeno je da je Supilu odobrena pomoć od 3.000 kruna. Svjedok konstatira da ta sjednica od 1. veljače 1908 nije nikad održana, a da on u ono doba nije ni poznavao Pašića. To isto vrijedi i za dokument broj 2 po kome je Supilu đoznačena suma od 6.000 dinara.

[123a] Dr Marković je bio saslušavan 14 i 15 prosinca. Podatak koji navodi I. Milić u članku »O 30-godišnjici Friedjungova procesa« objavljenom u »Arhivu za pravne i društvene nauke«, knjiga XXXVIII/1939, br. 5–6, str. 400, da se dr Marković prijavio sudu tek 17. prosinca, nije točan, jer su toga dana već bili preslušani drugi srbijanski svjedoci: Ljuba Davidović, Milan Pavlović i Risto Odavić. – Netačan je također Milićev navod da su srbijanski svjedoci mogli doći pod udar §-a 30 austr. Kz-a. To je vjerojatno štamparska greška, jer samo § 38 austr. Kz-a govori o kažnjavanju inostranaca zbog počinjenog zločina veleizdaje protiv Austrije.

Što se tiče dokumenta broj 3 u kome dr Stefanović iz Ministarstva vanjskih poslova Srbije obavještava upravu »Slovenskog juga« o refundaciji iznosa od 6.000 dinara doznačenih Supilu, svjedok upozorava sud da nikakav dr Stefanović u Ministarstvu vanjskih poslova Srbije ne egzistira.

Dokumenat broj 4 nosi potpis svjedoka kao predsjednika, a Ljube Davidovića kao člana odbora. Svjedok upozorava sud, da Ljubo Davidović nije uopće član odbora »Slovenskog juga«. Bilo bi potpuno nelogično, upozorava svjedok da Ljubo Davidović bude potpredsjednik, a on mlad čovjek, predsjednik društva.

U dokumentu br. 6 u kome se govori o memorandumu na prestolonasljednika princa Đorđa i koji nosi datum od 17. marta 1908. godine potpisani su, uz svjedoka, Ljubo Davidović, Ljuba Jovanović i Risto Odavić koji nisu nikad bili članovi odbora, a za četvrtog potpisnika navodnog memoranduma, Mitu Jovanovića, nije nikad čuo i ne zna da li postoji. Ristu Odavića on poznaje samo kao kazališnog dramaturga.

U dokumentu koji nosi broj 9 navodi se da je svjedok bio u Solunu radi dogovora s tamošnjim vođama Mladoturaka. Svjedok tvrdi da nikada u životu nije bio u Solunu.

Marković je tako redom ukazivao na izmišljene činjenice u pojedinim dokumentima. On je iskazivao mirno i sigurno, ali Friedjung i njegov branitelj samo su se ironično smješkali dok je svjedok dokazivao netačnosti zapisnika ili poricao ovaj ili onaj navod. To je još uvijek u svojoj suštini bilo samo golo poricanje koje je sud i porota, po svom slobodnom uvjerenju, mogao ali i nije morao uvažiti. *Senzacija* je nastala u onom trenutku kad je dr Marković ponudio sudu svoj – *alibi.*

Kad je naime svjedok, idući u svom iskazu od dokumenta do dokumenta, stigao do dokumenta broj 13 (zapisnik sjednice Centralne uprave »Slovenskog juga« od 21. listopada 1908. po starom kalendaru odn. 3. studenoga po novom), onda je mirno i odrešito izjavio da se u to vrijeme kad je prema zapisniku bio prisutan na sjednici, držao govor, pa čak potpisivao zapisnik, *on faktički nalazio u Berlinu, na skupštini međunarodnog društva kriminalista,* što se veoma lako može ustanoviti preko berlinske policije, jer je tamo bio prijavljen. Dr Marković daje adresu kuće u kojoj je stanovao, navodi čuvenog kriminalistu prof. Liszta i njemačkog suca dr Mayera s kojima se družio – ukratko *pruža sudu svoj puni fizički alibi.*

»Jednako tako, nastavlja dr Marković svoj iskaz, dok. br. 23 – koji predstavlja zapisnik navodne zajedničke sjednice Centralne uprave »Slovenskog juga« i »Narodne odbrane« i nosi datum 20. listopada 1908, nosi moj potpis i navodni izvadak iz mog govora koji sam na toj sjednici održao – pada u isto to vrijeme mog faktičnog boravka u Berlinu«.[124]

[124] Sjednica navedena u dok. broj 23 navodno je održana dan prije (20. listopada) nego sjednica navedena u dok. br. 13 (21. listopada 1908. – oba datuma po starom kalendaru). Marković je boravio u Berlinu, prema iskazu, od 7. do 27. listopada po starom kalendaru, a navedene sjednice padale su baš u to razdoblje. Kući se vratio preko Beča. Marković je naveo i ime hotela »Oesterreicher Hof« u Beču gdje je tada, na povratku iz Berlina odsjeo.

»Na temelju moje časti, moga položaja« – završio je prof. Marković – mogu izjaviti da je sve što je u toj zelenoj knjizi neistinito, i opet neistinito, i ne samo to, nego smiješno i nedostojno . . .«

Dopisnik *Obzora* impresivno opisuje *scenu koja je tada nastala u sudnici:*

»Kad je dr Marković ponudio svoj alibi, onda se u jedan mah slika promijenila. Porotnici su se nagnuli da bolje čuju, na licima je bilo iznenađenje. Novinari su bili kolosalno uzrujani. Koalicija je napokon dočekala čas kad je zastor počeo padati. Zadovoljstvo se vidjelo na svim licima. Wach se zgurio na svom stolcu, a Friedjung je blijedio i crvenio, postajao sve nervozniji, a onda je počeo vikati na Pribićevića. Sarkastički smijeh zastupnika Pribićevića ne može Friedjung da podnese.«

»Friedjung nije mogao nijednu riječ odgovoriti, gledao je u svog odvjetnika, no i ovaj se uozbiljio. A tek kad je kršćanski socijal Kienbök cinički pitao dr Markovića što misli o umorstvu kraljice Drage, onda je nastalo silno uzbuđenje. Svi su se zgražali nad odvjetnikom i nad tim predsjednikom koji je dozvolio takvu netaktičnost. Nastalo je uzbuđenje koje se jedva sleglo.«[125]

Friedjung i njegov odvjetnik pokušali su doduše, sutradan, tj. na raspravi od 15. prosinca da umanje utisak Markovićeva svjedočenja, napadajući na one dijelove Markovićeva iskaza koje je on s nekom rezervom učinio.[126] Međutim, osnovni utisak Markovićeva svjedočanstva je ostao: Ako berlinska policija potvrdi Markovićev alibi, proces za dr Friedjunga bio je izgubljen.

I kad je posljednjeg raspravnog dana, 22. prosinca, predsjednik čitao izvještaj berlinske policije koji potvrđuje Markovićev alibi, dr Friedjung je već bio pomiren s time da potpiše svoju kapitulaciju.

b) Svjedočenje Davidovića, Pavlovića i Odavića

Iskaz dr Markovića snažno je poljuljao vjeru u »dokumente«, pa je obrana Koalicije otada tekla mnogo lakše. Druga trojica srbijanskih svjedoka Ljubo Davidović, bivši ministar i predsjednik Narodne skupštine, Mile Pavlović i Rista Odavić, kazališni dramaturg, prijavili su se sudu 17. ujutro. Njihovo saslušanje započelo je istog dana na popodnevnoj sjednici.[127]

Iako njihova svjedočenja nisu bila od odlučnog značaja za proces, navest ćemo u najbitnijim crtama i njihov iskaz.

Ljuba Davidović je ustvrdio, da uopće nije bio član odbora »Slovenskog juga« niti je prisustvovao sjednicama odbora. Za dokaz lažnosti

[125] *Obzor* 15. XII 1909.

[126] Vidi *Ustavnost* 15. XII 1909. »Pitanja dr Friedjunga svela su svjedokov iskaz na pravu vrijednost« – tješi list svoje čitatelje. »Dr Marković je porekao uopće sve – ironizira dopisnik – samo što nije rekao da ni »Slovenski jug« ne postoji«. Međutim, pojedini detalji iskaza nisu više bili od naročite važnosti. Vrijednost čitavog iskaza zavisila je od dokaza alibija. To je bio pravi Damoklov mač nad Friedjugovom glavom.

[127] Ovi podaci potječu od dr Srđana Budisavljevića koji je tada bio izvjestilac »Srbobrana« na procesu. Vidi njegov feljton »Bečki Friedjungov proces«, Politika 24. XII 1959.

dokumenata Davidović ističe i činjenicu da se on u nekim dokumentima spominje kao član, a u drugima kao potpredsjednik društva. Davidović potvrđuje Markovićev navod da »Slovenski jug« nije nikakvo političko, nego samo kulturno društvo. Predsjednik Marković se bavi naukom, a politika koju on vodi jest politika koju vode obični ljudi.

Svjedok *Mile Pavlović* priznaje da je bio član »Slovenskog juga« i suradnik istoimenog lista. Međutim, i on poriče autentičnost zapisnika »Slovenskog juga«. Traži da mu predsjednik pokaže original zapisnika na kojem se nalazi njegov potpis jer dok ne vidi originala, on ne može da se uvjeri da su istinite one tvrdnje koje se na njega odnose.

Predsjednik Wach konstatira da sudu nisu dostavljeni zapisnici originala, pa svjedok mora da se zadovolji njihovim prijepisima.

Svjedok Pavlović je govorio s mnogo ironije, zbog čega dolazi do oštrog sukoba između njega i predsjednika i između svjedoka i dr Friedjunga. U jednom žučnom ispadu Friedjung je dobacio svjedoku da je on pogibeljan agitator koji je zbog svoje velikosrpske agitacije protjeran iz Bosne. Pavlović mu nije ostao dužan odgovora: »Vi ste, gosp. Friedjung, kudikamo pogibeljniji agitator od mene«.

Svjedok *Rista Odavić* izjavio je da nikada nije bio član uprave »Slovenskog juga«. On je samo plaćao članarinu i dobivao njihove novine, i to je bila sva njegova veza sa »Slovenskim jugom«.

Zanimljivo je spomenuti da se predsjednik Wach za vrijeme iskaza tih svjedoka držao skoro potpuno pasivno, hoteći valjda tim ignoriranjem pokazati kako malo drži do njihovih iskaza. To je izazvalo intervenciju dr Harpnera koji prigovara predsjedniku što ne će da stavlja pitanja kako treba i što svjedocima hoće da naturi svoje mišljenje i svoje zaključke.[128]

c) Svjedočenje dr Miroslava Spalajkovića

Poslije svjedočenja dr Bože Markovića publika je s najvećim interesom očekivala iskaz dr Miroslava Spalajkovića, tada načelnika političkog odjeljenja srpskog Ministarstva vanjskih poslova. To su, po ocjeni Beča, bili tada dva najangažiranija srpska političara u jugoslavenskoj i antiaustrijskoj propagandi.

Dr Friedjung je već u svom uvodnom govoru, na vijest da će dr Spalajković osobno doći u Beč, izrekao prijeteći ove riječi: »Ja toga gospodina čekam i ja ću gospodinu Spalajkoviću pokazati da li su ovi dokumenti istiniti. Imat ću onda prilike dokazati, kako su u rukama toga gospodina bile niti velikosrpske propagande u Bosni i Hercegovini ...

[128] *Obzor* 19. XII 1909. prenosi pisanje bečkog *Zeita* o postupku predsjednika Wacha prema srbijanskim svjedocima. »Predsjednik Wach – kaže *Zeit* – postupa sa srbijanskim svjedocima s nasilnom ljubaznošću, pa im uvijek hoće da narine svoje uvjerenje. Prema optuženima ima toliko obzira koliko se kod drugih procesa kod njega nije opažalo. Zaključci, naprotiv, koje on povlači iz iskaza svjedoka većim dijelom se ne mogu dovesti u sklad s njihovim sadržajem«.

Već sada mu poručujem da ću na njega kao na neprijatelja svoje domovine udariti bez ikakvih obzira i da ću mu za njegovu buduću diplomatsku karijeru dati popratno pismo koje neće najbolje glasiti.«

Spalajković se nije dao prestrašiti i svojim iskazom na sudu, danim u subotu 18. prosinca, on argumentirano pobija niz najvažnijih činjenica sadržanih u njegovu navodnom izvještaju ministru predsjedniku Pašiću od 4. lipnja 1907.

»Izjavljujem da za svaku svoju riječ preuzimam potpunu odgovornost, započeo je svoj iskaz dr Spalajković. Površno sam pregledao brošuru kao i »svoj izvještaj« i odmah konstatirao da je sve to jedna grozna mistifikacija. Njom se nabacuje krivnja na Kraljevinu Srbiju, na mene, na »Slovenski jug« i na Hrvatsko-srpsku koaliciju. Imade dvije vrste falsifikata: jedni su vješti, a imade i glupih. Ovi falsifikati svakako ne pripadaju u prvu vrstu« ... ironično je primijetio svjedok.

Svjedok moli porotnike da obrate posebnu pažnju na njegov izvještaj. Traži da mu se u interesu pravde pokaže taj izvještaj ili barem njegova fotografija jer se tu ne radi samo o njegovoj osobnoj časti nego i o časti kraljevine Srbije. Moli da mu se diktira srpski tekst »njegova izvještaja« koji još nije vidio, pa neka onda stručnjaci usporede njegov rukopis s rukopisom na tom dokumentu koji posjeduje dr Friedjung. Dr Spalajković konstatira da bi u Ministarstvu svatko opazio da je nestao tako važan dokumenat.

Predsjednik Wach: »Baš zato nije mogao ostati original u rukama dr Friedjunga jer bi dotični koji je pribavio dokumenat bio otkriven i uhvaćen«.

Dr Spalajković: »Ali mogao se barem fotografirati taj »dokumenat«.

Predsjednik Wach »Možda nisu ni to mogli«.

Dr Spalajković: »Ako su imali vremena da prepisuju »dokumenat«, onda su ga mogli i fotografirati«. (odobravanje u dvorani – bilježe izvjestitelji).

Predsjednik Wach: »Možda i postoji fotografija, ali dr Friedjung je nije predložio sudu«.

Poslije te uvodne čarke dr Spalajković traži od suda da mu pokažu taj prijepis i pročitavši ga, izjavljuje sa smiješkom da premda mu ne mogu pokazati njegov izvještaj ni u originalu ni u fotografiji on će ipak i na osnovu tog navodnog prijepisa originala moći dokazati da je taj dokumenat – obični falsifikat.

Sve dokaze koje je u tom pravcu podnio dr Spalajković možemo podijeliti u dvije grupe: u formalne i materijalne. U pogledu *formalnih dokaza za falsifikat* Spalajković je iznio ove bitne činjenice:

1. Izvještaj je vrlo dug, iako se u njemu veli da će svjedok o svemu kratko referirati ministru. Zar je kratak referat punih 6 štampanih stranica – pita svjedok.
2. Izvještaj sadržava krive brojeve protokola Ministarstva. On nosi broj 3027, a posljednji broj u protokolu političkog odjeljenja Ministarstva u prosincu 1907. godine doseže tek. broj 1911, što je

tek polovina od broja 3027, koji je još u lipnju te godine trebao biti zaprimljen u arhivu. Jednako tako – ističe Spalajković – i broj instrukcije poslaniku Simiću mnogo je veći nego bi to mogao biti.[129] Na temelju tih činjenica svjedok konstatira da falsifikatoru nisu uopće bili poznati unutrašnji organizacioni odnosi u Ministarstvu.

3. U izvještaju se nalazi riječ »uručeno« koju Srbi ni u zvaničnom ni u privatnom životu ne upotrebljavaju.
4. Falsifikator je u izvještaju potpisao svjedoka punim imenom dok se on službeno uvijek potpisuje samo sa »dr Mir. Spalajković«.
5. Na izvještaju je supotpisan i blagajnik Božović. Nigdje na svijetu, pa ni u srpskom ministarstvu, blagajnik ne supotpisuje jedan čisto politički referat.

U pogledu *materijalnih dokaza za falsifikat* Spalajković je iznio ove činjenice:

1. Nikad se nije u Zemunu sastajao sa Svetozarom Pribićevićem koga i ne poznaje.
2. Ni on ni njegov ministar nisu imali nikakve veze s Hrvatsko-srpskom koalicijom, pa prema tome ni sa Sup'lom.
3. Posljednji i najvažniji argumenat svjedoka. U izvještaju se, na str. 48 Frieđjungove brošure, govori o državnom zajmu koji će Srbija zatražiti. Moj navodni izvještaj nosi datum od 4. lipnja 1907. – upozorava svjedok porotu. Međutim predradnje za taj zajam i sklapanje samog zajma bili su izvršeni *čitavu godinu dana prije toga datuma*, pa je navedeni zajam Narođna skupština Srbije odobrila još sredinom 1906. godine – zaključuje hladno Spalajković, uz opću konsternaciju koja nastaje tada u sudskoj dvorani.

Na kraju svoje izjave svjedok se zaprijetio da će srpska vlada, ako to bude potrebno, pozvati diplomatske predstavnike velesila u Beogradu i pokazati im svoj arhiv i odgovarajuće protokole uz taj arhiv da bi se na licu mjesta mogli uvjeriti o ispravnosti »đokumenata« koji se ovdje sudu serviraju.

Spalajkovićevim svjedočenjem položaj dr Frieđjunga postao je beznadan.

»I pri Markovićevu i Spalajkovićevu iskazu ne radi se o vjerodostojnosti svjedoka – podvlači *Obzor* u svom komentaru.[130] Nisu ni Marković ni Spalajković govorili pod prisegom, niti su tražili da se njihovim osobama, s obzirom na položaj što ga zauzimaju, vjeruje. Nisu, pravo reći, ni nastupili kao svjedoci, već kao dobrovoljni optuženici, koji će *stvarnim* dokazima, kojih istinitost ne zavisi o njihovoj osobnoj vjerodostojnosti, sebe opravdati. Istinitost Markovićeva iskaza nije dokazana njegovom vjerodostojnošću, već službenim izvještajem berlinske policije, koji njemu posvjedočava alibi.

Jednako je i sa Spalajkovićem... On je naveo *činjenice* koje bez obzira na njegovu vjerodostojnost dokazuju da je 'njegov' izvještaj prosti i to vrlo nespretni falsifikat. Dokazano je ne samo po formi, stilu i jeziku toga izvještaja već činjenicom da taj izvještaj govori o zajmu od 93 milijuna koji se ima tek sklopiti dok je taj zajam sklopljen već godinu dana prije negoli je izvještaj datiran«.

[129] »Dokument« broj 5 u Funderovoj brošuri.
[130] *Obzor* 19. XII 1909.

Dopisnik *Pokreta* iz Beča javljajući o utisku koji je učinilo svjedočenje srbijanskih svjedoka piše ovo:

»Ta subota bila je naša. Spalajkovićevo svjedočanstvo porušilo je sve što je još bilo ostalo. 'Njegov' izvještaj, 'glavni dokumenat', rasplinuo se u ništa.

Kad je Spalajković putem datuma o srpskom zajmu iz 1906. iznio nesumnjiv dokaz o falsificiranju tobožnjeg njegova izvještaja u dvorani nasta pljesak i burni smijeh. Predsjednik, Friedjung i njegovi branitelji uzvrpoljiše se. Harpner nesmiljenom ironijom upita Friedjunga: 'Što velite na to?', a Friedjung kod kojega je iza živčanog potresa nastupila neka apatija, prošapće jedva čujno: 'Ne znam, nisam se o tome informirao'... Ima još nešto interesantno što se kod nas... nije dosta istaknulo. Preslušano je 5 svjedoka iz Srbije... Svi su oni najenergičnije proglasili sve 'dokamente' falsificiranima. Isto je to učinio i ministar vanjskih poslova dr Milovanović, i brzojavno i u beogradskoj Skupštini. Na sve to nije naše vanjsko ministarstvo ni riječi odgovorilo, tek što je u *Fremdenblattu* proces proglasilo nesuvremenim i odredilo mu mjesto u – arhivu. Profesor Masaryk spomenuo je to u svom svjedočanstvu i istaknuo da se iz te šutnje našeg vanjskog ministarstva s pravom zaključuje da beogradski demanti odgovaraju istini. To se mora napose istaknuti, to više što je grof Aehrenthal jučer popodne (tj. 18. prosinca – napomena pisca) poslije tri sata, dakle poslije položenog svjedočanstva posjetio Spalajkovića u njegovu bečkom hotelu. Spalajković je među ostalim izjavio da se srpska vlada nada ući u trag falsifikatorima koji se – što, doduše, nije rekao, ali se dade naslutiti – ne nalaze u Beogradu. Tko zna nije li s tim falsifikatorima neka zagrebačka palača u nekoj vezi. Beogradska *Politika* sasvim otvoreno okrivljuje Raucha«.[131]

6. *Saslušanje ostalih svjedoka Koalicije*

Svjedočenje profesora *Masaryka*[132] koji je u to vrijeme uživao visok ugled ne samo kod prijatelja nego i kod protivnika izazvalo je naročito živ interes. U sudnici su se suprotstavili dvojica naučnih radnika s međunarodnom reputacijom od kojih se svaki u najvećoj mjeri angažirao za vjerodostojnost svojih tvrdnji. Masaryk se s mnogo energije i autoriteta založio za stvar Koalicije. Kako smo već prethodno istakli, njemu pripada glavna zasluga što je od ministra Milovanovića ishodio da srbijanski svjedoci dođu u Beč. Za vrijeme čitavog procesa on je bio u stalnom kontaktu sa zastupnicima Koalicije, te ih je neprestano pomagao, bodrio i savjetovao. Nije stoga pretjerano ustvrditi da je Masaryk bio glavni »spiritus agens« u svim taktičkim potezima Koalicije.

Masaryk izjavljuje sudu da je povodom dizanja optužnice protiv Srba »veleizdajnika« u Zagrebu i povodom članka dr Friedjunga boravio dva puta u Beogradu da se uvjeri da li su istinite optužbe koje se u tim aktima nalaze. Svjedok saopćava sudu da je podnio hitan prijedlog bečkom Carevinskom vijeću da odbor za aneksiju parlamenta ispita koliko su tačne činjenice o postojanju nekog razgranatog veleizdajničkog pokreta na jugu Monarhije.

Masaryk uvjerava sud da je prema njegovu znanju »Slovenski jug« običan građanski klub, često u teškim financijskim prilikama, što sigur-

[131] Pokret 20. XII 1909., članak »Bilanca« dopisnika Schlegla.

[132] Masaryk je preslušan u četvrtak 16. prosinca.

no ne bi bio slučaj da ga potpomaže vlada. Prema njegovu uvjerenju svi su sudu podneseni dokumenti – falsifikati. U tim dokumentima – ističe Masaryk – toliko se hvale Rauch i Frank – da već to odaje njihovo sumnjivo porijeklo. U njima se već od prvog retka može opaziti očita tendencija da se njegov prijatelj Supilo posebno ocrni.

»Nema naroda u ovoj Monarhiji kome se nije predbacilo da je veleizdajnički« – ističe svjedok – ukazujući da to nije dobar znak za budućnost zemlje u kojoj se toliko sumnjiči.

Masarykovo jasno i logično izlaganje učinilo je i na sud i na porotnike vidljiv utisak. Zbog toga tuženi i njihovi odvjetnici pokušavaju da izazovnim ponašanjem zbune svjedoka i umanje utisak njegova svjedočenja. Masaryk im je uspješno parirao, čas ironijom, čas oštrom replikom. Kad je dr Benedikt izazvao bučan sukob, Masaryk mu odrešito skreše u lice: »Tko se tako srdi, taj sigurno nema pravo«.

Pokretov dopisnik analizirajući *Masarykovu ulogu u procesu* ističe ove dojmove:[133]

»Njegovo svjedočanstva izazvalo je dubok dojam. Prošao je 'dokumente' redom. Iz njih je vadio sigurnom rukom dokaz po dokaz kojim je rušio sadržaj 'dokumenata'. Diplomatski spisi od tolike duljine! Zar se dade zamisliti instrukcija ministra vanjskih poslova poslaniku u tuđoj državi o ustanku u toj državi na 5–6 štampanih stranica? Zar se dade zamisliti takva instrukcija u kojoj se ništa pozitivno ne kaže, koja vrvi od najobičnijih i najopćenitijh fraza, u kojoj se dapače o Pragu ne govori drukčije nego o 'zlatnom' Pragu. 'Tako pišu gimnazijalci – govorio je Masaryk mirno, hladno – a ne diplomate. To je mistifikacija, i to glupa mistifikacija'... On je htio samo istinu i njegova je velika zasluga da je istina napokon pobijedila. Od prvog početka smatrao je stvar Koalicije svojom stvari. Dolazio je svaki dan u sudnicu, prisustvovao svim konferencijama naših zastupnika, tješio klonule i neprestano ih uvjeravao da će istina pobijediti. I one grozne subote...[134] Masaryk je bio prvi koji se snašao, koji je članovima Koalicije pokazao put, koji ih je podigao, koji ih je vodio dalje, i upozorio na dužnosti prema svome narodu... On je znao istinu i baš zato se založio za nju svom dušom. I kad je podigao klonule i uvjerio ih da ne smiju popustiti, da se radi ne o njima nego o narodu... onda je pošao do izvrši ono što je osjećao kao dužnost prema čovjeku. U tiho doba noći nađe ga jedan narodni zastupnik gdje sjedi s teško oklevetanim Supilom u sobici bečkog svratišta. Supilo je bio opet miran i iz očiju mu je sijevala stara energija. To je Masaryk!«

Osim Masaryka tužitelji su predložili još niz svjedoka koji su trebali da pobiju pojedine klevete iz Friedjungovih i *Reichspostovih* »dokumenata«. Sud je odbio da sasluša veći broj ponuđenih svjedoka s obrazloženjem da je njihovo svjedočenje irelevantno. Od svjedoka koji su bili pozvani da svjedoče istaknut ćemo ove:

Svjedok *dr Mihajlo Polit-Desančić*, srpski narodni zastupnik iz Vojvodine i urednik Branika, demantirao je kao potpuno netačne sve navode koji su se u Spalajkovićevu izvještaju odnosili na njegovu ličnost. Isto tako je i zemunski trgovac Petar *Jelovac* porekao navod da se bilo kakav novac preko njega isplaćivao zastupniku Svetozaru Pribićeviću.[135]

[133] *Pokret* 28. XII 1909.

[134] Misli se na datum 11. prosinca kada su poslije svjedočanstva Chlumeckoga i Dorotke šanse Koalicije najlošije stajale.

[135] Dr Polit i svjedok Jelovac su preslušani u petak 17. XII.

Dubrovački načelnik *dr Pero Čingrija*[136] istakao je katonski značaj zastupnika Supila i u svom svjedočanstvu naveo i ovo: »Da je Supilo primio od Chlumeckoga 200 kruna, ja bih to morao znati. Chlumecki bi mi to sigurno bio rekao, ali mi on nikada ništa nije spomenuo. Bilo bi smiješno Supila darivati novcem upravo u času kad on odlazi iz Dubrovnika ... Supilo je čovjek dubokog uvjerenja i osjećaja i on se ne da uplivisati«.

Svjedok *Kaćanski*[137] je u svom pismenom svjedočanstvu opovrgnuo navod Chlumeckoga da su se Chlumecky i Supilo ikada zajedno sastali u njegovu dubrovačkom stanu.

I sam dalmatinski podnamjesnik *Josip Tončić*,[138] inače lični intimus barona Chlumeckog, nije se u svom iskazu usudio ustvrditi da je Supilo ikada od njega tražio novaca, kako je to Chlumecky u svojoj izjavi pokušao podmetnuti. Tončić je, doduše, napomenuo da je čuo pričati o nekom sastanku Chlumeckoga sa Supilom kod Kaćanskoga, ali se u pogledu istinitosti same tvrdnje Tončić zaklonio za gledište – relata refero.

Iako iskazi tih svjedoka nisu za ishod samog procesa bili od onog značaja kao nastup srbijanskih svjedoka, ipak su odlučne izjave o netačnosti i lažnosti mnogih navoda »dokumenata« i navoda svjedoka obrane, iskazane od toliko različitih osoba, pojačale u javnosti i kod porote sumnju da u optužbama Koalicije mnogo toga nije u skladu s istinom.

7. *Dezavuirani Reichspostovi i Friedjungovi svjedoci*

Prvi *Reichspostovi* i Friedjungovi svjedoci barun Leopold Chlumecky i Vilim Dorotka bili su dovedeni u sudnicu s namjerom da svojim iskazima o austrijskoj i madžarskoj korupciji pokriju eventualne nedovoljne dokaze o srpskoj korupciji Supila i da ga svojim lažnim svjedočenjem potpuno moralno i politički unište. Vidjeli smo u prethodnim poglavljima da režiserima tog pažljivo pripravljenog prizora njihov naum ipak nije uspio i da su na kraju obojica lažnih svjedoka bili demaskirani, jednako kao i njihovi gospodari s lažnim dokumentima.[139]

Postavlja se pitanje zašto je barun Chlumecky dozvolio da se uvuče u aferu koja ga je tako teško kompromitirala. *Pokret* u jednom svom komentaru[140] daje objašnjenje koje mi se čini vrlo prihvatljivo. List

[136] Dr Pero Čingrija je svjedočio u ponedjeljak 20. XII.

[137] Kad je Supilov odvjetnik dr Rode pročitao 20. prosinca u popodnevnoj raspravi brzojav Kaćanskoga, u publici su se čuli glasovi: »Onda je barun Chlumecky lagao!«

[138] Tončić je preslušan u petak 17. prosinca.

[139] O iskazu Chlumeckoga vidi strana 101 i 102. teksta, a o iskazu Dorotke stranu 103.

[140] Pokret 14. XII 1909. Uvodni članak pod naslovom »*Afera Supilo–Chlumecky*«. Protiv Chlumeckoga istupio je svojim pismom u *Pokretu* od 14. XII i Gjivo Supilo, brat Franin. Javljajući se iz Bjelovara, on u svom pismu još opširnije ponavlja već spomenute tvrdnje književnika Lisičara o životu i ulozi baruna Chlumeckog u Dubrovniku.

ističe da je Chlumecky prigodom svog službovanja u Dubrovniku (bilo mu je tada između 21–24 godine) trebao mnogo novaca za život kakav je vodio. Da bi na neki način namaknuo novaca, ponudio se austrijskoj vladi da organizira špijunažu time da će on plaćati konfidente. Austrijska vlada mu je dala novaca, ali je tražila i rezultate. Vjerojatno mu je tada pala na um misao da javi u Beč kako plaća Supila, koji se tada u *Crvenoj Hrvatskoj* borio protiv srpsko-talijanaške Koalicije u dubrovačkoj općini, a taj novac je strpao sebi u džep jer su motivi Supilovi u toj borbi bili sasma drugačijeg karaktera i bez veze s novcima tog bečkog agenta. Kad je započela hajka protiv Koalicije i Supila, onda su se vjerojatno u bečkom ministarstvu sjetili izvještaja Chlumeckoga, pozvali ga i rekli mu: »Vi ste plaćali Supila prema Vašim računima kad ste bili u Dubrovniku.« Chlumecky se tada našao pred dilemom: ili da prizna da je sam potrošio novce za koje je tvrdio da ih je trošio za špijunažu, čime bi priznao svoju prevaru i zapečatio karijeru, ili pak da potvrdi svoju dubrovačku lakoumnost i svjedoči na sudu o mitu kojim je isplatio Supila. Nesavjesni barun je sigurno rezonirao da mu se u tom slučaju ne može ništa dogoditi jer će sud i javno mnijenje prije povjerovati njemu, a on će još steći zaslugu da je uništio jednog opasnog protivnika Monarhije, čime će otvoriti sebi put za još bolju karijeru. Dogodilo se, međutim, ono čemu se nije nadao. Njegovo lažno svjedočanstvo moralno ga je onemogućilo i u njegovu vlastitom krugu.

Reichspostovi redaktori smatrali su sigurnim da će za svjedočenje protiv Supila i Koalicije moći dobaviti iz Hrvatske niz njihovih ogorčenih protivnika, u prvom redu Rauchovce i Frankovce, pa i neke klerikalce. Dr Funder koji je vjerovao da preko svojih klerikalnih veza u Hrvatskoj može mnogo toga doznati i postići bio je upravo zaprepašten Zagorčevim brzojavom u kojem mu ovaj javlja da većina svjedoka iz Hrvatske izmiče svome obećanju. Nepopularni veleizdajnički proces protiv Srba u Zagrebu, nasilna vladavina baruna Raucha, frankovački teror po zagrebačkim ulicama, pa na kraju i sam bečki proces, toliko su podigli popularnost Koalicije u najširim masama hrvatskog građanstva da se frankovci jednostavno nisu usudili pojaviti pred bečkim sudom kao otvoreni tuđinski plaćenici, pogotovu kada su doznali da Friedjungovi i Funderovi dokazi stoje prilično labavo. Zbog toga se od sve četvorice pozvanih frankovaca dr Vladimira Franka (sina dr Josipa Franka), dr Aleksandra Horvata, dr Karla Bošnjaka i dr Isidora Kršnjavoga ni jedan nije pojavio na sudu u Beču.[141]

Župnik *Stjepan Zagorac* kojega je *Reichspostova* obrana pozvala za svjedoka jasno je i glasno izjavio sudu da dokumente smatra mistifikacijom i da ne sumnja u Supilovo osobno poštenje. Zagorčevo svjedočanstvo koje je bilo snažan udarac za obranu tuženih nije uspio obesnažiti varaždinski kateheta *Canjko*, politički potpuno nepoznata ličnost u

[141] Kad je predsjednik suda na upit dr Benedikta konstatirao da su dr Bošnjak i dr Horvat pozvani pred sud, ali da se sudu nisu još prijavili, iz publike se čuo jedan zloban glas: *nemaju kuraže!*

Hrvatskoj, koji je svojim prilično zbrkanim iskazom pokušao da sačuva povjerenje svojih bečkih prijatelja.[142]

Friedjung se našao u velikom škripcu i u pogledu utvrđivanja identiteta Milana Stefanovića, navodnog tajnika »Slovenskog juga« kad su njegovi protivnici ustvrdili da tajnik pod tim imenom uopće ne postoji. U Beču je kolalo šaljivo pitanje »*Wer weiss etwas?*« kad se pokazalo da ni samo poslanstvo u Beogradu nema pouzdane informacije o adresi svoga konfidenta.[143] Friedjung se zbog toga našao u velikoj neprilici, pa je sud bio prinuđen da uputi službenu zamolnicu upravi policije u Beogradu tražeći podatke o identitetu i adresi Milana Stefanovića. Prema izvještaju beogradske policije u Beogradu je tada boravilo ništa manje nego 86 Milana Stefanovića! Razumljivo je da je predlaganje tih 86 adresa izazvalo veselost u sudnici na račun tada već potpuno deprimiranog dr Friedjunga. Tom prilikom predbacio mu je s pravom dr Harpner da je prosto nerazumljivo kako ona ličnost koja je Friedjungu uručila dokumente ne bi mogla doznati za adresu *pravog* Milana Stefanovića. Debata koja se povodom čitanja izvještaja beogradske policije razvila između dr Harpnera i dr Friedjunga dovodi ovog posljednjeg u tako nemoguću situaciju da je Friedjungov odvjetnik dr Benedikt bio prisiljen intervenirati s izjavom da se »oni u to pitanje više neće upuštati«! Slom je bio potpun!

8. Ekspertiza vještaka

U ponedjeljak 20. prosinca sud je saslušao lingvističke i grafološke eksperte dr Milana Rešetara, profesora slavistike na Bečkom sveučilištu, dr Hansa Uebersbergera, tada docenta slavistike na istom sveučilištu, i sudskog tumača dr Krausa.

Prof. *Rešetar* u svoje ime i u ime svoga kolege Uebersbergera čita vještački nalaz o Spalajkovićevu izvještaju i navodi da već na prvi pogled pada u oči da osoba koja je pisala koncept spisa koji se navodi kao Spalajkovićev izvještaj ne poznaje dobro srpski jezik.

[142] Svjedok Canjko je preslušan odmah iza Zagorca. Demantirajući pojedine dijelove Zagorčeva iskaza, on dolazi u oštar sukob s prethodnim svjedokom.

[143] Na osnovu dokumenata bečkog ministarstva vanjskih poslova može se lijepo pratiti sva ona užurbana i nervozna prepiska između Ministarstva i poslanstva u Beogradu oko utvrđivanja boravišta konfidenta Stefanovića. Vidi Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1879, 1880, 1886, 1889, 1898, 1899 i 1901.

Tako Friedjung u pismu Macchiju od 16. XII 1909. kaže: »Imam utisak da grof Forgách bolje pokriva Milana Stefanovića nego Ministarstvo mene. Uloga don Quihota je posljednja koju želim da igram« (dok. 1988). U dokumentu 1899. objavljena je ponovna telegrafska požurka Aehrenthala na Forgácha da javi Stefanovićevu adresu. Dokument 1901 sadržava Forgáchev odgovor na Aehrenthalov telegram u kojem on priznaje da poslanstvu nije tačno poznata adresa stana konfidenta Stefanovića, opravdavajući tu nemarnost okolnošću da Stefanović, kao i većina studenata, često mijenja stan. »Zadnje vrijeme – izvještava Forgách – stanovao je Stefanović u blizini gostionice 'Slavije'. Otkada je započeo proces i prvi put spomenuto njegovo ime, Stefanović se ne može više vidjeti ni u jednom od lokala u kojima je on po podne i uveče obično dolazio.«

Kao dokaz za tu svoju tvrdnju stručnjaci ističu ove činjenice:

1. Mnoge izreke u izvještaju izgledaju kao prijevodi njemačkih izraza (germanizmi). Stilistički su rečenice predugačke, kakve se inače u Srbiji ne upotrebljavaju.
2. U izvještaju ima mnogo gramatičkih, stilističkih i ortografskih grešaka tako da se mora posumnjati da je izvještaj pisao čovjek koji dobro poznaje srpsko-hrvatsku gramatiku i stilistiku. Neke su pogreške tako grube da se mora isključiti da je taj spis pisao iole naobraženi Srbin ili Hrvat.
3. Vještaci na koncu izjavljuju da se ovakav jezik nipošto ne upotrebljava u diplomatskoj službi Srbije.

Tumač dr *Kraus* pokušava ublažiti tu ekspertizu s napomenom da vještaci nisu imali pred sobom originalne dokumente pa da se neke pogreške mogu svesti na prepisivače. Dr Harpner odmah na to reagira s napomenom da je nemoguće upuštati se u kombinacije kad sud nema pred sobom originale a niti ih može dobiti. Prema tome mjerodavno je samo ono što sud ima pred sobom. Dr Rešetar nadopunjujući svoju prethodnu izjavu napominje da je čuo govoriti dr Spalajkovića, pa da ne može vjerovati da bi taj izvještaj on pisao jer da on »izvrsno govori srpski«.

Nakon podnesenog izvještaja nastavila se opširna lingvistička diskusija o jeziku i o pojedinim jezičnim izrazima u dokumentima. Na pitanje dr Harpnera vještak dr Rešetar tumači da je riječ »uručiti« germanizam koji se možda upotrebljava kod Hrvata i Srba u Monarhiji, ali ne u Srbiji. Slično je i s izrazima u tekstu »uvjera« umjesto »uvjeravanje«, »fijumanski sporazum«, »neodstupni postupak« – sve riječi koje se u Srbiji neće upotrijebiti.

Zatim dr Rešetar daje *izjavu o ekspertizi glede identičnosti rukopisa* navodnog sekretara »Slovenskog juga« prema priloženim fotografijama »originala«. Dr Rešetar izjavljuje da je njegovo mišljenje da su onaj »originalni« koncept Milana Stefanovića i fotografirane dokumente pisale dvije ruke dok vještak prof. Uebersberger tvrdi obratno.

Dr Harpner (nakon iskaza vještaka, obraćajući se dru Benediktu): »Ali, molim Vas lijepo da nam dadete originale da ih možemo barem usporediti s prepisom da se vidi gdje su pogreške«.

Dr Benedikt: »Originali su odneseni na mjesto odakle su bili uzeti da se prepišu«.

Dr Harpner: »*Onda dovedite ovamo onoga tko je ukrao te spise*«.

Ali kradljivci i falsifikatori lažnih dokumenata bili su daleko, a njihovi korisnici sjedili su previsoko, na vrhu sistema a da bi se mogli pozvati na odgovornost zbog dolozne ili barem kulpozne upotrebe falsifikata.

Ispaštao je lakovjerni dr Friedjung. Iskaz vještaka bila je jedna od posljednjih gorkih čaša koju je dr Friedjung na ovom procesu morao ispiti.

Dio treći

POLITIČKE POSLJEDICE PROCESA

I Nagodba ili poraz

Kad je dokazni postupak, a napose Markovićev alibi i Spalajkovićevo svjedočenje otkrilo začuđenoj bečkoj javnosti da su podneseni dokumenti falsifikati, nitko sa službene austrijske strane nije pokušao omalovažiti ni pobiti te po *Reichspost* i dr Friedjunga porazne činjenice.

Neskrupulozna gospoda s Ballplatza postupila su po Forgáchevu savjetu i pretvarala su se (službeno) kao da ih se proces i dokazni materijal ništa ne tiču iako je čitava javnost bila uvjerena o protivnom. Uzaludan je ostao vapaj *Vaterlanda*, lista poznatog po direktnim vezama s prestolonasljednikom da mjerodavni faktori pomognu svojim eksponentima u neprilici s »novim materijalima«.[1] Ministarstvo vanjskih poslova nije reagiralo. Štoviše, Aehrenthal prima u posjetu načelnika srpskog ministarstva vanjskih poslova Spalajkovića poslije njegova svjedočenja na sudu, kao da se nije ništa dogodilo![2]

Razumljivo je da je takav postupak »mjerodavnih« morao da najdublje indignira i samog dr Friedjunga. On se stao sve više sakrivati iza onih koji su se na početku parnice sakrivali iza njega braneći se da je i on morao povjerovati u materijal koji mu je bio stavljen na raspoloženje kad se u nj vjerovalo i na onim mjestima kojima je bila povjerena briga nad vodstvom Monarhije.[3] Ta Friedjungova izjava bila je jasan poziv u pomoć upućen »mjerodavnim mjestima«. Aehrenthal se, međutim, oglušio da priskoči s »novim materijalima« jer poslije blamaže s podnesenim dokumentima sigurno nije imao nikakva povjerenja da bi novi materijali slične vrste mogli Friedjungu više pomoći. I tako je dr Friedjung pao, a sa svojim padom povukao je i kompromitirao sve one koji su za njim stajali. *Neue Freie Presse* pokušala je, ďoduše, da Fried-

[1] *Vaterland* 16. XII 1909.

[2] Spalajković je primljen u audijenciju u subotu 18. prosinca poslije podne pošto je svjedočio na sudu. Vidi *Pokret* 20. XII 1909.

[3] Izjava na raspravi od 17. XII. Vidi str. 123–124 teksta.

jungovu kapitulaciju protumači kao sudsku nagodbu »patriota« sklopljenu radi viših interesa i časti Monarhije.[4] Ali to joj, kako reče Supilo, nisu više vjerovale ni »bečke piljarice«.

Analizom Friedjungove izjave dane na kraju procesa vidi se da ona – kolikogod brižno sastavljena – ipak pruža tužiteljima potpunu zadovoljštinu. Friedjung u svojoj izjavi priznaje da je Markovićevim alibijem dokazano kako su zapisnici »Slovenskog juga« navedeni u dokumentu 13 i 23 njegove brošure falsificirani, a da se ni ostali dokumenti ne mogu uzeti u obzir kao dokazno sredstvo. Kako svi zapisnici »Slovenskog juga« potječu od *iste ruke*, jasno je da i drugi dio izjave sadržava jasno priznanje da su svi zapisnici »Slovenskog juga« podneseni sudu – falsifikati.

Mnogi strani dopisnici kritikovali su – oštro ili ironično, već na kakvim pozicijama je tko bio – takvo držanje »mjerodavnih mjesta« u Beču prema čovjeku koga su nahuškali, pa jednostavno ostavili na cjedilu u času poraza. Tako *Berliner Tageblatt* u uvodniku pod naslovom »*Nagrađena vjernost Niebelunga*«[5] ironično primjećuje ovo:

»Kad je dr Friedjung započeo u proljeće svoju akciju za opravdanje aneksije Bosne, nitko nije posumnjao da to čini po višem nalogu... Evropa je dobila dojam: gospodin Aehrenthal počinje čistiti na veliko da konačno sanira Dunavsku monarhiju. Evropa je zaustavila dah. Ako sada odahne, može da se ujedno i srdačno nasmije... Heinrich Friedjung je doživio sudbinu Benedeka... Bečka ga je vlada nahuškala prot v Jugoslavena i Kossuthovaca, a valjda su ga, kao nekad Benedeka, potapšali po ramenu: tako vješt čovjek, kao što ste Vi, već će to znati učiniti. U času pak kad se počelo na zlo okretati, jednako su mu lako okrenuli leđa: nastojte da se što ljepše izvučete iz afere, velika akcija za sanaciju Monarhije nije više oportuna«.

I za »naravoučenje« list na kraju upozorava Nijemce da ne dopuste da grof Aehrenthal sam upravlja dvopregom njemačko-austrijskog saveza – da ih jednoga dana ne zateče Friedjungova sudbina.

U Beču je bila javna tajna da je kamarila oko prestolonasljednika bila naročito ogorčena na Aehrenthala zbog takva ishoda procesa i zbog »loših dokumenata« koje je on Friedjungu servirao.[6] Kamarila je bila naročito ogorčena zbog negativnog i bučnog odjeka koji je poraz *Reichs-*

[4] *Neue Freie Presse* 22. XII 1909. U uvodnom komentaru list pokušava da ublaži Friedjungov poraz ovim riječima: »Dr Friedjung je sklopio nagodbu jer ga je onaj isti osjećaj dužnosti koji ga je ponukao da napiše članak protiv Hrvatsko-srpske koalicije potaknuo da sada odabere put nagodbe kad se dokazalo da dokumenti nisu sasvim i bezizuzetno pouzdani. Porijeklo tih dokumenata sada je poznato. Pisac članka nam je u sudnici izjavio da su o tim dokumentima znala najviša mjesta koja odlučuju obranom Monarhije i da su ih ona držala politički vrlo važnima. Ali Srbi i Hrvati mogli su se danas uvjeriti da je jedan njemački učenjak i publicista, bez obzira na moralnu zaštitu tih tako odlučnih faktora, kao i bez obzira na procesualno stanje njegove stvari, nadasve bez obzira na samoga sebe, poslušao postulat istine i time zasvjedočio svoju objektivnost. Takav postupak može Hrvate i Srbe uvjeriti da taj Beč koji su oni tako žestoko napadali nema protiv njih nikakvih nacionalnih predrasuda. Oni su ovdje našli nesamo pravo nego i najpripravnije, dapače i najučtivije priznanje da im je tim dokumentima nanešena krivica.«

[5] *Berliner Tageblatt* 23. XII 1909.

posta i Friedjunga dobio skoro u čitavoj domaćoj, a pogotovo inostranoj štampi. Ona traži glavu krivca. Ali je teško bilo tražiti jednog krivca u čitavom sistemu koji je smatrao da se intrigama, falsifikatima, kupovanjem agenata sumnjivog poštenja i veleizdajničkim parnicama može braniti jedno ostarjelo carstvo od opravdanih zahtjeva potlačenih naroda.

Sam Friedjung je bio veoma deprimiran ishodom procesa. On se do kraja nadao da će mu Aehrenthal priskočiti u pomoć novim »uništavajućim dokazima« o krivnji članova Koalicije. Ostavljen na cjedilu, prekinuo je nakon procesa svaku vezu s Aehrenthalom koji ga je tako sramno zloupotrijebio, pa je odbio i naknadne pokušaje Ministra da se posredovanjem jedne dvorske dame s njime izmiri.[7]

Ostaje još neriješeno pitanje *motiva posredovanja bivšeg ministra i tajnog savjetnika J. M. Baernreithera.* Netačna je pretpostavka Seton-Watsona da je Baernreither posredovao kao Aehrenthalov izaslanik.[8] Iza njegove misije stajao je prestolonasljednik Franjo Ferdinand.[9] Iako Baernreither u svojim memoarima to izričito ne potvrđuje, ipak se iz čitavog njegova postupka vidi da on ne dolazi samo »sua sponte«, nego po nečijem višem nalogu.[10] Baernreither je bio pogodna ličnost za takvu misiju jer se on u krugovima vladajuće austrijske aristokracije smatrao kao pobornik kompromisa s Južnim Slavenima. Baernreither je odmah na početku svoje posredničke misije otvoreno izjavio Supilu da se u toj aferi »ne radi o Friedjungu, pa ni o Aerenthalu, da se radi o većim faktorima i interesima, o ugledu austrijskog sudstva, o glasu naše diplomacije, pa je tu blamažu trebalo svakako zapriječiti«.[11]

U čitavom tom zbivanju naročito iznenađuje lakoća i cinizam s kojim je Aehrenthal pokušao da digne ruke od parnice i odigra ulogu kao da se proces njega i njegova Ministarstva uopće ne tiče. Što je najljepše, on je Baernreitheru veoma zamjerio na njegovoj posredničkoj misiji jer je bio uvjeren da će bečki porotnici, izabrani iz reda istaknutih crnožutih patriota, osloboditi svoje sugrađane od optužbi i bez obzira na

[6] Bečom je tih dana kolala rugalica: Mi imamo sve krive dokumente o istinskim činjenicama. Sam prestolonasljednik se smatrao osobno tangiran ishodom procesa jer je bila javna tajna da je dr Funder dobio iz prestolonasljednikove vojne kancelarije dokumente i podatke za svoje inkriminirane članke u *Reichspostu.*

[7] W. Steed, n. d., str. 312.

[8] R. W. Seton–Watson, n. d., str. 311. Baernreither u svojim memoarima, str. 140, to izričito niječe.

[9] Supilo, Otvoreno pismo, str. 14. To isto tvrdi i Svetozar Pribićević u djelu »Diktatura kralja Aleksandra«, Beograd 1952. str. 205–206, bilj. 5.

[10] *M. Spalajković* u navedenoj izjavi u *Politici* 21. III 1930. tvrdi da mu je Masaryk ispričao kako je Baernreither s najvećom pažnjom pratio čitav njegov iskaz na sudu. Po završetku Spalajkovićeva svjedočanstva Baernreither je ustao i rekao Masaryku da odmah ide u Belvedere da savjetuje prestolonasljedniku da se proces obustavi. U istom pravcu djeluje i general Conrad prigodom svoje audijencije kod cara Franje Josipa dan iza Spalajkovićeva svjedočenja (19. prosinca). On je cara upoznao s činjenicom da je poslije Markovićeva i Spalajkovićeva svjedočenja proces za Friedjunga izgubljen. U namjeri da spriječi još veću blamažu i skandal, dvor se u takvoj situaciji odlučuje na direktnu intervenciju preko Wacha i Baernreithera. Vidi i J. Horvat, »Frano Supilo«, Beograd 1961, str. 227.

[11] Supilo, Otvoreno pismo, str. 34.

stanje dokaznog postupka.[12] Aehrenthal je ciničkí smatrao da bi u slučaju takva sudskog skandala bolje prošao, bez obzira na moralni udarac koji bi oslobađajući pravorijek porote u tim okolnostima nanio austrijskom sudstvu. Čudno se ďoima takav ministrov nedostatak osjećanja za takt i mjeru u ovako osjetljivoj političkoj aferi jer je Aehrenthal inače bio na glasu kao vrlo savjestan »prvi službenik« carstva. Bilo je očito da se u ovoj aferi previše zatrčao, a ponos mu nije dozvoljavao da se povuče.

Aehrenthal je preko svojih posrednika sigurno bio tačno obaviješten o želji dobrog dijela zastupnika Koalicije da dođu do nekog kompromisa s dualističkim sistemom. Stoga je vjerojatno računao da bi mu parnica mogla pružiti zgodnu priliku da moralno uništi Frana Supila, najdosljednijeg borca protiv dualističkog sistema dok je s drugim članovima Koalicije bio spreman na kompromis. Aehrenthal nije bio sentimentalan u svojim političkim računima. Dr Friedjung je u njegovim političkim kombinacijama bio samo pion koji je odigrao određenu ulogu u određeno vrijeme.

Ministar je ipak u tim svojim kombinacijama smetnuo s uma činjenicu da je javno mnijenje, pogotovu strano, gledalo u ovom procesu prvenstveno obračun s njegovom balkanskom politikom koja je i dovela do aneksione krize. Friedjungov poraz bio je i njegov poraz, kao što je *Reichspostovo* povlačenje tangiralo prestolonasljednikov prestiž.

I sam zapanjen bučnim odjekom *svoga poraza u domaćoj i stranoj javnosti*, Friedjung pokušava u jednoj izjavi danoj *Ustavnosti* 24. prosinca 1909, tj. dva dana nakon završetka procesa, da ublaži svoju sudski utvrđenu kapitulaciju. U toj izjavi Friedjung kaže ovo: »Moja izjava dana na sudu (22. prosinca – op. p.) ima se tumačiti tako da svojih temeljnih nazora da su naime postojale nedopustive i nelojalne veze između Hrvatsko-srpske koalicije i Beograda ni za čas nisam promijenio. To sam za vrijeme pregovora ponovljeno istaknuo pred prof. Masarykom, zastupnikom optužbe dr Harpnerom i predsjednikom dr Wachom. Samo je moja vjera u dokumente izvještajem berlinske policije uzdrmana«.[13]

Ta naknadna Friedjungova objašnjenja nisu više izazivala ozbiljnu pažnju, iako je Ustavnost pokušavala da oko te izjave napravi novu političku aferu.[14] Friedjunga nije nitko više politički ozbiljno uzimao poslije svih onih njegovih autoritativnih izjava »da je on vidio na stotine dokumenata iz kojih izlazi posve jasno i otvoreno da su članovi Koalicije od naših protivnika ... primali u više zgoda novac te da su zbog toga to po nas nepouzdani političari i nevrijedni građani Austro-ugarske Monarhije«.[15]

[12] I. M. Baernreither, n. d., str. 136, 141–142.

[13] *Ustavnost* 24. XII 1909.

[14] *Ustavnost* je u nekih deset brojeva lista, koji su slijedili iza Friedjungove izjave, stalno štampala navedenu Friedjungovu izjavu i pozivala Koaliciju da ponovno tuži Friedjunga zbog izraženih sumnja u njenu lojalnost Monarhiji. Ali nitko se nije dao uhvatiti na lijepak utopljeniku, koji je u zadnjim danima Rauchove vladavine tražio svaku slamku nade da sebe i svoga gospodara što duže održi na površini. *Ustavnost* je prestala izlaziti 3. veljače 1910, odmah poslije demisije bana Raucha.

Na kraju se ipak utvrdilo da su toliko »sigurni« i reklamirani dokumenti ipak falsifikati, usprkos svoj vjeri koju im je patriotski historičar poklonio. Friedjungova vlastita izjava »da je njegova vjera u dokumente uzdrmana« činila je naprosto djetinjastim njegovo ponovljeno »uvjerenje« o postojanju nelojalnih veza Koalicije kad to uvjerenje on nije mogao potkrijepiti nikakvim valjanim dokazima ni dokumentima. To je bio samo eho povrijeđene taštine, labuđi pjev diskreditiranog »autoriteta«. Stoga je potpuno razumljivo da je posljednja izjava dra Friedjunga o procesu ostala potpuno bez odziva sa strane njegovih protivnika. S političkim mrtvacem nema se šta diskutirati.

Postavlja se također pitanje: zašto je Koalicija, pošto je dokazni postupak onako teško kompromitirao Friedjungove dokumente, uopće pristala na bilo koju drugu izjavu, osim potpuno otvorenog priznanja da su svi dokumenti falsifikati. Te razloge nam objašnjava sam Supilo u svojim esejima: »Onakva nagodba se sklopila poglavito zato jer su već kod nekih *još lošijih* propozicija Baernreitherovih nekoji članovi Koalicije izjavili: da oni znadu tko iza Baernreithera stoji, pa da se mora primiti, da oni za sebe primaju i da se povlače iz procesa ako drugi neće. Uz onakve okolnosti (gdje su prije toga odbačeni svi moji prijedlozi koji su išli za tim *da se na pozornicu procesa pozovu glavni akteri i glavni krivci, bar kao svjedoci,* kad se sam Friedjung na njih pozivlje) nateglo se do one definitivne izjave koju su Friedjung i branitelj *Reichsposta* dali« . . .[16]

Iz Supilove izjave razabira se da se samo on zalagao da se glavni akteri izvuku na pozornicu, barem kao svjedoci da na taj način otvoreno blamira čitav sistem, ona vodeća mjesta, koja su do ovog procesa dovela. No naša građanska inteligencija, okupljena u Koaliciji, nije pokazivala ni volje ni želje da ide do kraja u borbi protiv sistema jer je i sama malo kasnije za mrvice koje su joj dane u vlasti povela svoju »regierungsfähig« politiku. Frano Supilo je ostao tada ponovo sam, kao jedini dosljedni borac protiv habsburške monarhije.[17]

II Južnoslavenski problem u centru pažnje evropskog javnog mnijenja

Reichspost–Friedjungov proces izazvao je – kako smo već istakli – rijetko zapamćeni interes štampe i javnog mnijenja. Strana javnost gledala je u tom procesu prvenstveno optužbu protiv Aehrenthala. Njegovi bezobzirni postupci za vrijeme aneksione krize, zveckanje oružjem ger-

[15] *Ustavnost* 8. VIII 1909.

[16] F. Supilo, »Politika u Hrvatskoj«, str. 234.

[17] M. Krleža u svom izvanredno snažnom eseju »Slom Frana Supila« karakterizira Supilovu ličnost ovim riječima: »I kao Starčevićanac i kao simpatizer terorističke omladine, kao Kossuthovac-četrdesetosmaš i kao Mazzinijevac, kao mađarofil i Samohrvat, kao eksponirani Jugosloven i 'srbijanski veleizdajnik, plaćenik, špijun i agent' Frano Supilo uvijek je htio jedno te isto: on je htio propast Monarhije. Jedan od rijetkih hrvatskih političara koji je to htio iskreno, dosljedno i vrlo inteligentno.«

manskih velevlasti, ultimatumi i prijetnje ratom, ukoliko se druge velesile ne priklone germanskom diktatu i ne priznaju aneksiju Bosne i Hercegovine – sve je to u najvećoj mjeri ozlovoljilo protiv Aehrenthalove politike javno mnijenje ne samo u Rusiji nego i na Zapadu.[18] Evropska politička javnost dobro se sjećala činjenice da su austro-ugarski ambasadori – na temelju primljenih instrukcija svoje vlade – pravdali jednostrano izvršenu aneksiju Bosne i Hercegovine navodnom opasnošću srpske zavjere protiv integriteta Monarhije. Evropsko javno mnijenje je očekivalo da Aehrenthal sada pruži dokaze za te svoje tvrdnje, da razjasni politiku Monarhije prema Srbiji i prema Jugoslavenima uopće. To je bio osnovni razlog zbog kojega je *više od sedamdeset domaćih i stranih novinara* došlo da prisustvuje bečkom suđenju. Zahvaljujući tom interesu za vanjskopolitičku stranu procesa, strana štampa je počela da mnogo opširnije piše i raspravlja o neravnopravnom položaju sedam milijuna Jugoslovena u Austro-Ugarskoj monarhiji i o nasilnim metodama kojima se oni drže pod austro-mađarskom dominacijom.

Već su metode vođenja veleizdajničkog procesa protiv optuženih Srba u Zagrebu[19] bile izazvale gnušanje čitave liberalne evropske javnosti, pa je u predvečerje Friedjungova procesa ona bila mnogo bolje upoznata sa zlom sudbinom austro-madžarskih Jugoslavena. Zbog toga nije nikakvo čudo da su simpatije velike većine stranih dopisnika, izuzevši njemačke, bili na strani Hrvatsko-srpske koalicije, a protiv Friedjunga, *Reichsposta* i njihovih protektora. Izvještaji stranih dopisnika o okolnostima pod kojima se vodi proces, o Aehrenthalovoj tajnoj službi i njegovim metodama vođenja balkanske vanjske politike, izazivali su mnogo uzrujavanja u bečkoj štampi i otvorene prijetnje s protjerivanjem pojedinih stranih dopisnika jer tobože »nevjerno izvještavaju svoju publiku o toku procesa«.

Zahvaljujući tom čitavom spletu okolnosti, hrvatsko i jugoslavensko pitanje dobilo je na tom procesu takav međunarodni publicitet kakav nikad dotle nije imalo. Zagrebački koalicioni dnevnici *Pokret* i *Srbobran* i nezavisni *Obzor* šalju uz svoje redovne dopisnike i posebne izvjestitelje za ovaj proces. Stupci zagrebačke štampe tokom čitavog procesa ispunjeni su najvećim dijelom izvještajima iz bečke sudnice i materijalima u vezi s procesom. Brižljivo se prati svaka reakcija stranih listova u pojedinim fazama procesa koji je zbog svog dramatskog toka još više naoštrio novinarska pera.

Zbog velikog zanimanja koje – uz novinare – pokazuje i samo bečko građanstvo, pristup u sudnicu je dozvoljen samo uz posebnu dozvolu. U sudskoj dvorani sjedi – uz predstavnike hrvatske i srpske štampe – i niz poznatih austrijskih, madžarskih, čeških i poljskih izvjestitelja. A do njih sjedi niz istaknutih pera strane štampe.

Zanimljivo je – već iz historijskih razloga – da utvrdimo *koji su sve strani listovi bili zastupljeni* na ovom procesu:

[18] W. Steed, »La Monarchie des Habsbourg«, str. 305–440.

[19] Zagrebački veleizdajnički proces vodio se od 3. ožujka do 5. listopada 1909.

Od *engleske* štampe predstavljeni su u sudnici: *Times, Daily News, Daily Telegraph, Daily Chronicle, Morning Post, Morning Leader.*

Prisutna su i dva najveća *američka* lista: *New-York World* i *New-York Times.*

Njemački listovi su najbrojnije zastupani: *Frankfurter Zeitung, Berliner Tageblatt, Local-Anzeiger, Tägliche Rundschau, Berliner Zeitung um Mitag, Hannoverischer Kurier, Münchener Neueste Nachrichten, Hamburger Nachrichten, National-Zeitung.* Ukupno 9 listova.

Francuze predstavljaju: *Temps, Figaro, Echo de Paris.*

Talijanski listovi: Tribuna i *Corriere della Sera.*

Ruski listovi: Riječ i *Petersburgskije Vjedomosti.*

Tko sije vjetar, žanje buru! Pišući svoj članak Friedjung je išao za tim da stvori alibi Monarhiji za jedan imperijalistički rat na Balkanu i za političku likvidaciju antiaustrijskih vođa Koalicije. Umjesto toga – on i Aehrenthal su požnjeli buru usred Beča.

III Odjeci procesa u domaćoj i stranoj štampi

Neobično je zanimljivo pratiti odjek koji je ovaj proces imao, kako u štampi zemalja Monarhije, tako i u stranom svijetu. Koristeći se posebno opsežnom dokumentacijom *Obzora* o odjecima Friedjungova procesa u svijetu, objavljenom u brojevima od 23. do 29. prosinca 1909, citirat ćemo ovdje neke najzanimljivije dijelove tih komentara.

1. Štampa i javno mišljenje u Hrvatskoj

Obzor u jednoj bilješci[20] opisuje kakav je bio dojam procesa u Zagrebu na samom njegovu početku:

»Zanimanje za ovaj proces je u Hrvatskoj golemo – izvještava list – naročito u Zagrebu gdje se upravo na jagmu čitaju izvještaji sa glavne rasprave u Beču. Dok se Rauchove novine ograničuju na to da debelim slovima štampaju važnije objede dr Friedjunga i Fundera, dotle *Hrvatsko pravo* radi iz petnih žila da harangira javnost protiv Koalicije. Najprije ujutro izdavaju *Hrvatske Novosti* u kojima se čita, kako je Koalicija poražena; onda oko podne izdavaju letke u kojima se navještava propast Koalicije. U izlogu svoje uprave imaju velike naslove o veleizdaji. Po podne dolazi *Hrvatsko pravo* s velikim naslovom ‚Na smrt ranjena koalicija', a podvečer – posebno izdanje ... Frankovci namjeravaju da proizvedu metež, pa da barun Rauch brzo raspiše i gradske i saborske izbore«.

Obzor, Pokret i *Srbobran* prenosili su skoro dnevno pisma, pouzdanice i brzojavne telegrame upućivane Koaliciji i pojedinim zastupnici-

[20] *Obzor* 11. XII 1909.

ma, a napose Supilu u kojima se ovi hrabre da istraju u borbi, a po završetku izbornici im čestitaju na uspjehu.[21]

U komentaru od 23. prosinca, odmah po završetku procesa, *Obzor* konstatira ovo:

»Bečka diplomacija mora uvidjeti, da Monarhija ne može provoditi balkansku politiku tamnicama, veleizdajničkim parnicama i progonima... Monarhija mora svojim narodima zajamčiti slobodu i ravnopravnost ili će neprestano doživljavati ovakove poraze u veleizdajničkim parnicama, poraze koji za njezin međunarodni položaj nisu irelevantni«.

U komentaru objavljenom sutradan,[22] kaže se, između ostaloga, i ovo:

»Kroz dvije godine Frankova i Rauchova štampa je urlala od bijesa na koalicione veleizdajnike. Pozivala je narod neka se odvrati od Koalicije, jer ima na metričke cente dokumenata, spisa i fotografija, kojima je veleizdajnički rad i srbijansko plaćeništvo Koalicije dokazano... Koalicija je besprekidno tražila da se ti dokazi iznesu premda je znala da jedan jedini dokaz njezina veleizdajstva mora imati za posljedicu njezinu političku propast i osobnu propast njezinih članova. Državna tajna bila je za baruna Raucha pravi kovčeg gospođe Humbert na temelju kojega je tražio političkog kredita od naroda. Friedjungovim procesom je taj kovčeg otvoren, te se ispostavilo da sadržava potpuno bezvrijedne tiskanice«.

Koalicioni *Pokret* u broju od 23. prosinca 1909. donosi uvodni članak pod naslovom »*Pobjeda poštenja*«. U članku se iznosi historijat klevetanja hrvatske narodne politike počevši od Argusovih članaka u *Hrvatskom pravu* 1905. pa sve do ovog procesa. List zaključuje s ovim riječima:

»Od 9. prosinca 1909. ponovo se radilo u Beču o narodnoj časti Hrvatske... Svi falsifikatori Friedjungovih 'dokumenata' nađoše se na okupu. Čekaju strvinu svojega poslovanja. Od tri četiri posljednja dana razbježaše se. Javlja se sjajna prilika. Hrvatska u Beču postaje velika. Njezino poštenje pobjeđuje. Umuknuše Friedjung, Funder, Frank... Što će sada liferanti 'dokumenata'? Narodno poštenje siromašne, potisnute, skučene, ali neslomljene, poštene Hrvatske, otpuhnulo ih je...«

Srbobran u uvodnom članku istog dana piše:

»Svršeno. Dvanaest dana trajala je borba. Borba je bila ljuta, oštra, bezobzirna, borba puna strasti i uzbuđenja, puna dramatičnih trenutaka. I ta se velika borba završila onako kako se morala završiti: potpunim porazom Friedjunga i onih koji su stajali iza njega i sjajnom pobjedom Koalicije«.

[21] Osim iz uže Hrvatske, zastupnici su primili mnogo brzojava iz Dalmacije. Tako na primjer javlja *Pokret* 20. XII 1909. da je u Splitu bila sazvana javna skupština u nedjelju 19. prosinca u kojoj su splitski Hrvati htjeli da izjave svoju solidarnost s Koalicijom. Pošto su vlasti zabranile skupštinu, to su splitski Hrvati uputili brzojavnu izjavu zastupnicima Koalicije, a posebno zastupniku Franu Supilu u kojoj najoštrije osuđuju klevetničke napadaje u bečkoj sudnici i bodre zastupnike da istraju do kraja. Na izjavi su potpisani Vicko Milić, dr Ivan Majstorović, dr Josip Smodlaka, dr Vjekoslav Škarica i dr Ante Trumbić u ime mnogobrojnih splitskih Hrvata.

[22] *Obzor* 24. XII 1909.

Frankova štampa koja je uoči i tokom čitavog procesa žestoko harangirala protiv Koalicije, zamuknula je na kraju kao poparena, dopuštajući čak da Friedjungovi dokumenti možda i nisu istiniti! Evo nekoliko citata iz *Hrvatskog prava:*

9. prosinca: »S druge strane ne varajmo sami sebe i priznajmo činjenicu da bi pobjeda Koalicije značila u mnogom njenu rehabilitaciju pred bečkim odlučujućim faktorima«.

10. prosinca: »Veni, vidi, vici! – mogao je uskliknuti uvaženi dr Friedjung na koncu prvoga dana. Bitka je odlučena i on je – premda optuženi – pobijedio... Otkrivena je velika tajna... itd«.

16. prosinca: »Mi smo već nekolikokrat naglasili: za nas nisu mjerodavni dokumenti što su ih iznijeli u svojim brošurama gospoda Friedjung i Funder. Te smo dokumente i mi saopćili,[23] te ih prepuštamo mirnom prosuđivanju čitateljstva. *Možda oni nisu istiniti, kako koalicionaši tvrde*...« (podvukao pisac).

Veće zadovoljštine Koalicija nije mogla dočekati!

Rauchova *Ustavnost* je pokušala dokazati svojim malobrojnim čitaocima da je Koalicija prihvatom nagodbe zapravo kapitulirala, da mjerodavni ne misle na promjenu režima u Hrvatskoj i sl.[24] – ali joj to više nitko na svijetu ne vjeruje. Mjesec i pol dana nakon završetka procesa Rauchov organ je prestao izlaziti.[25]

2. *Komentari bečke štampe*

Prije početka procesa i tokom njegovih prvih dana najveći dio bečke štampe navijao je u horu za dr Friedjunga i dr Fundera. Tek bučni poraz njihovih štićenika primorava mnoge od tih listova koji su mjesecima harangirali svoje čitaoce protiv Koalicije kao evidentirane grupe srpskih plaćenika da promijene ton. Sada ti isti listovi pozdravljaju »nagodbu« kao dokaz političkog razbora i »patriotičnosti« protivnika.

Konzervativno-katolička *Vaterland*, bliska prestolonasljedniku koja je prije i za vrijeme procesa oštro napadala Koaliciju, a hvalila režim »pacifikacije« bana Raucha u Hrvatskoj, sada najednom konstatira:

»Na početku ove parnice najavili su vladini listovi raspust Hrvatskog sabora i raspis novih izbora. Svrha takvih izbora bila bi evidentna. Ban Rauch je očito računao s moralnim uništenjem svojih protivnika i s njihovim decimiranjem u izbornoj borbi. Danas je međutim slika sasma drugačija. *Potučena je politika bana Raucha, a slavodobitna ostaje Hrvatsko-srpska koalicija na bojištu.* Ban Rauch više nikad neće uspjeti da izbaci Koaliciju iz njene pozicije koja je sada čvršća nego ikada. Moramo biti na čisto, da bi u Hrvatskoj od sada mogla biti dobra samo politika povjerenja...«[26]

[23] Prijevod »dokumenata« iz Friedjungove i Funderove brošure izišao je u *Hrvatskom pravu* istog dana kad su te brošure predane kao dokazni materijal bečkom sudu.

[24] *Ustavnost* 27. XII 1909. Uvodni članak »Poslije nagodbe«.

[25] *Ustavnost* je prestala izlaziti 3. II 1910.

[26] *Vaterland* 24. XII 1909. Dio citata podvukao pisac.

Neobično je značajan jedan inspirirani komentar koji se pojavio u *Neue Freie Presse* pri završetku procesa.[27] Iz komentara lista dade se zaključiti da se ministar Aehrenthal okreće prema jednoj umjerenijoj balkanskoj politici. List priznaje da je u napadajima protiv Srba i Hrvata »bilo predrasuda« i zalaže se za mirnije odnose s Kraljevinom Srbijom. Članak koji je dr Friedjung napisao u predvečerje rata ne odgovara namjerama sadašnje politike – konstatira list. Evo završnog dijela toga komentara *Presse:*

»...Jer danas Monarhija hoće mir sa Srbijom. Danas i u Ugarskoj izbija sve više na površinu nastojanje da se s Hrvatskom slože i da se uvede ustavno stanje. U toj parnici bijaše najinteresantnije ono pouzdanje s kojim su se Srbi i Hrvati obratili na austrijsko sudstvo. A to ih pouzdanje nije prevarilo. Mogli su potpuno slobodno upotrijebiti sva sredstva da se iznađe istina (a zaboravljaju škandalozno vođenje postupka sa strane predsjednika Wacha – op. p.). Beč je bolji nego što se čini... Zaključak procesa bio je popustljiv i blag. Taj izbor neće nikoga povrijediti i pozdravit će ga svi oni koji osjećaju da će taj proces duboko djelovati na hrvatsku politiku i da neće moći ostati bez utjecaja na odnose Hrvatske prema Ugarskoj, te će i u tom pogledu biti posijano sjeme. Presuda porotnika taj učinak ne bi ojačala nego bi ga mogla prije oslabiti. Nagodba je bila politička potreba ili bolje – nužda«.

Od bečkih listova koji su umjereno i objektivno pisali o procesu treba spomenuti *Die Zeit,*[28] *Neues Wiener Tagblatt*[29] i socijaldemokratski *Arbeiter Zeitung.*[30]

Komentare *Zeita* o toku procesa citirali smo već u nekoliko mahova u ovoj radnji. Evo komentara *Zeita* na kraju suđenja:[31]

»Cijela ta parnica jasno je pokazala kako je nepotpuna naša informativna služba... Dokumenti kojima se služila naša diplomacija i koje je skrivala kao kakvo blago pokazaše se kao falsifikati najgore vrste. *I ovakvim sredstvima htjelo se pred svijetom opravdati rat koji bi milijarde stajao...* Što se dr Friedjung dao zavesti, dokazuje tek da su vrlo dobri historičari loši političari. To je stara utvrđena činjenica«.

[27] *Neue Freie Presse* 22. XII 1909.

[28] *Die Zeit*, organ austrijske liberalne buržoazije osnovan je 1902. god. kao dnevnik s ambicioznom namjerom da potisne utjecaj *Neue Freie Presse* koja je bila poznata sa svojim dobrim vezama u Ministarstvu vanjskih poslova. Za vrijeme aneksione krize, veleizdajničkog procesa u Zagrebu i Friedjungova procesa u Beču *Die Zeit* je zauzeo nezavisan stav u odnosu na politiku grofa Aehrenthala i preporučuje pomirljiv stav prema Južnim Slavenima.

[29] *Neues Wiener Tagblatt* bio je dnevnik male austrijske buržoazije, za tadašnje prilike list prilično velikog tiraža, omiljen kod bečkih građana zbog svojih popularno pisanih rubrika i lakog štiva. Kao i većina drugih tadašnjih uglednih bečkih listova i *Neues Wiener Tagblatt* bio je financiran i vođen od bečkih Jevreja.

[30] *Arbeiter Zeitung* kojega je uređivao dr Viktor Adler bio je centralni organ austrijske socijal-demokracije. Uza sve oportunističko držanje vodstva austrijske socijal-demokracije prema feudalno-buržoaskoj Monarhiji, *Arbeiter Zeitung* je uspio da očuva određenu kritičnost i nezavisnost prema službenim stavovima. List se isticao iscrpnim i dokumentiranim komentarima o mnogim problemima unutrašnje i vanjske politike Monarhije. O ulozi *Arbeiter Zeitunga* u austrijskoj štampi vidi pobliže kod Steeda »La monarchie des Habsbourg«, str. 214–215.

[31] *Die Zeit* 23. XII 1909. Dio citata podvukao pisac.

Die Zeit donosi također *izjave mnogih političara o procesu.* Frano *Supilo* izjavljuje listu[32] da je potpuno uvjeren da su »leitende Stellen« znali što vrijede oni dokumenti. To je sistem koji se uvriježio od vremena Metternicha, pa i još prije. Taj sistem mora jednom prestati. Grof Aehrenthal je na temelju falsifikata htio opravdati aneksiju Bosne i Hercegovine iako je to mogao učiniti na bolji način. Potrošio je milijardu kruna i skoro da nije došlo do rata. Dr Friedjung je pri tome igrao ulogu slamnatog čovjeka kojim su se viši faktori poslužili da ga s tim falsificiranim dokumentima ostave na cjedilu. Stvar je bila takva da je austro-ugarska diplomacija bila izvrgnuta blamaži kakvu povijest ne pamti.

Dr Popović u istom broju »Zeit-a« izjavljuje: »Istina je zasjala u potpunom svjetlu te prikazala dvoličnu politiku baruna Raucha koji je na temelju krivih dokumenata izazvao suspenziju ustava. Posljedice tog procesa djelovat će na boljitak našeg naroda, a odjeknut će i na zagrebački proces... Mora se uvidjeti da je hrvatsko-srpski ili bolje *jugoslavenski problem najvažnije pitanje Monarhije* koje se ima riješiti ne terorom, nego mirnim, kulturnim radom«.

Dr Nikolić-Podrinski, bivši podban, izjavljuje: »Ja sam već u početku uvidio da se radi *o falsifikatima koji su pravljeni u Pešti i Zagrebu.* Upada u oči što se u tim dokumentima na upadljiv način hvali i uzdiže barun Rauch. Nama nije bilo u interesu da zavlačimo s tim procesom, a još manje da optuženi budu osuđeni. *Mi smo poslušali savjet koji nam je došao s drugog mjesta*, preko gospodina Baernreithera, Masaryka i Wacha, tim više jer nismo htjeli da okaljamo čast Monarhije pred inozemstvom«. Ta Nikolićeva izjava najbolje karakterizira onaj krug bivših ekscelencija i karijerista u Koaliciji s kojom se Supilo konačno i razišao, a koja je početkom 1910. uspjela da Koaliciju pretvori u »vladajuću« stranku sistema. Nikolić je bio jedan od glavnih Supilovih protivnika u Koaliciji koji se energično borio protiv Supilove namjere, da se glavni akteri tog procesa izvuku na pozornicu.

Zeit je prenio izjave i niza drugih političara, tako dr Bogdana Medakovića, grofa Kulmera, slovenskog klerikalnog političara dr Ivana Šušteršiča, niemačkog naprednjaka dr Josipa Redlicha. Intervjuiran je također i bivši hrvatski ban grof *Khuen-Héderváry* koji diplomatski izjavljuje, da posljednjih dana »nije imao vremena« da pozorno čita izvještaje o raspravi, ali da je »u neku ruku takav konac parnice predviđao«. Nadalje izjavljuje Khuen, da po njegovu mišljenju dokumenti nisu bili »supstrat za parnicu, koji bi ikako utjecao na prilike tamo dolje, tj. eventualni dokaz da je ovaj ili onaj od Koalicije dobio novaca iz Srbije ne bi nikako promijenio situaciju u Hrvatskoj«. Khuen je smatrao da mase u Hrvatskoj ne bi nikako zamjerile svojim političarima, da su i primali pomoć od bratske Srbije za političke svrhe u Hrvatskoj.

Socijal-demokratski *Arbeiter Zeitung* u jednom zapaženom komentaru daje lekciju buržoaskoj štampi o naopakom tretiranju južnoslaven-

[32] *Die Zeit* 23. XII 1909. Ovaj i drugi citati iz bečke štampe navedeni su po prijevodima *Obzora.*

skog nacionalnog pitanja: Sistem se bori protiv veleizdaje lažnim dokumentima i konfidentima umjesto pravednom nacionalnom politikom. Evo toga komentara:[33]

»Zaista se može dr Friedjungu samo čestitati da se oslobodio procesa u kojem je njegov položaj, što se dalje provodio dokazni postupak, postao sve nemogućniji. Jer konačno, ono uporno upiranje u dokumente koji su se pokazali krivima moralo je odvratno djelovati. Pa sve kad bi dokumenti bili i ispravni, kao što su krivi, *nije zadaća historičara da igra ulogu denuncijanta i političkog krvnika.* Dr Friedjung je upoznao kako je loše pouzdati se u mudrost grofa Aehrenthala. On je počeo kao publicista, a onda se s emfazom pozvao na svoje historičarsko zvanje. No on je baš kao takav morao da te dokumente tačno prema sadržaju ispita, a ne da slijepo vjeruje njihovu sadržaju.

Takvu obaždarenom patriotizmu kao što je Friedjungov neće nitko zavidati. *Zašto da se baš Srbima zabranjuje osjećaj jedinstva izvan naših granica, kad se to drugima narodima ne zabranjuje.* Protiv veleizdaje ne pomažu ni dokumenti ni konfidenti, nego pravedna politika. Dr Friedjung neka ne revidira samo svoje dokumente, već i svoje shvatanje o povijesti, a grof Aehrenthal neka se raduje idućim delegacijama«.

Najznačajniji i najzanimljiviji komentar koji je u čitavoj bečkoj štampi objavljen o Friedjungovu procesu, došao je sa strane – vojnih krugova. Bečki nedjeljni list *Danzer's Armee Zeitung* na čijoj je naslovnoj strani stajalo da se izdaje »uz suradnju jednog kruga viših oficira«[34] donio je u svom broju od 23. prosinca 1909. uvodni komentar pod naslovom »*Debacle*«.[35] Taj članak je napisao sam glavni urednik lista Carlo M. Danzer.

Danzerov list je bio jedan od najoštrijih napadača Hrvatsko-srpske koalicije, pa je u ono vrijeme kad su u listopadu 1908. izišli »Reichspostovi« članci protiv Koalicije, i sam donio sličan članak s napadajima na članove Hrvatsko-srpske koalicije, tvrdeći da neki od njih stoje u veleizdajničkim odnosima s Beogradom. Uvodničar lista priznaje da su on i Funder crpli svoje podatke iz istog vrela. Danzer piše da je došao na raspravu računajući da je to obična formalnost koja će se završiti onog trenutka kada Funder i Friedjung iziđu pred sud sa svojim dokumentima. Umjesto toga, konstatira on, doživjeli smo grozan »debacle«, i to – usred Beča!

Uvodnik Carla M. Danzera donosimo u većim izvodima, jer on na zanimljiv način tumači stav koji je jedna utjecajna vojna klika u Beču zauzela neposredno po završetku Friedjungova procesa.

»Ono što se ovih tjedana odigralo u bečkom porotnom sudu – počinje Danzer svoj članak – tako je neizrecivo sramotno i ponižavajuće za svakog Austrijanca da čovjek zaista treba imati mnogo optimizma da ne očaja nad tom Austrijom. Jer mi smo se uvjerili da *u Beču baš ništa nije isključeno* ... O velikosrpskoj propagandi u Hrvatskoj i Bosni govorilo se već odavno, a da se nisu nikad javno imenovali izvjesni kolovođe ... Od Friedjunga i Fundera predloženi spisi imali su opravdati pred Evropom rat sa

[33] Prenosi ga *Obzor* 24. XII 1909.

[34] U Beču je bila javna tajna da se na čelu tog »kruga viših oficira« koji su taj list izdavali, nalazi sam šef austrijskog glavnog generalštaba Conrad von Hötzendorf, a da je iza lista stajao i sam prestolonasljednik.

[35] *Danzer's Armee Zeitung* 51/52 od 23. XII 1909. Članak prenosi u cjelini *Obzor* 28. XII 1909. Pojedine dijelove podvukao pisac.

Srbijom... I *ovi dokumenti, na koje smo se mi htjeli pred Evropom pozvati i koji bijahu od odlučnog upliva na odnos najviših državnih faktora prema Hrvatskoj – krivotvoreni su!!!*...

Kao pažljiv slušalac pratio sam danomice raspravu u sudnici. Samo je sobom razumljivo da sam ja, koji sam iz vlastitog iskustva bio sasvim tačno orijentiran o porijeklu tih dokumenata, došao na raspravu sa čvrstim uvjerenjem da je ona samo jedna formalnost i da će proces biti završen u onom momentu kad budu predloženi dokumenti o kojima sam već odavno znao.

To pouzdanje pretvorilo se gotovo u sigurnost kad je izgledalo da je dr Friedjung u svom četverosatnom govoru otkrio opasan rad Koalicije, te daljim detaljima tu sliku još upotpunio, i kad su prvi iskazi svjedoka uništili koalicionaškog vođu Supila. I prvi izvodi dr Harpnera koji je tražio da obrana predloži dokaze, djelovali su poput isprazne opsjene.

Ali već prvi svjedok iz Srbije, prof. Marković, stavio je iznenada dokumente u novo svjetlo. Čitavim nizom detalja pričinili su se oni sumnjivima, a poslije iskaza župnika Zagorca, koga je obrana dovela kao svjedoka protiv Koalicije, dok je uistinu njegovo svjedočanstvo Koaliciju najjače branilo, brzo se okrenuo list.

Tada je odlučno djelovao odsječni predstojnik Spalajković. Jednako time što je on izjavio, kao i time – da sada Friedjung nije više izjavljivao. Dr Friedjung je naime najavio da će on protiv Spalajkovića 'bezobzirno' postupati i da će mu dati dobro 'popratno pismo' za njegovo buduće diplomatsko djelovanje. Držalo se da Friedjung ima u rezervi specijalan materijal koji on tek kod svjedočenja Spalajkovića želi otkriti. Ali umjesto toga, Friedjungova pitanja na Spalajkovića odnosila su se gotovo isključivo na (nedokazanu) agitaciju odsječnog predstojnika u Bosni, što se zapravo i nije ticalo sadržine rasprave. A i glede toga Friedjung je kao jedini dokumenat reproducirao izvještaj jednog konfidenta bosanske Zemaljske vlade. Međutim je povjerenje u naše konfidente, nakon svega ostaloga, bilo i suviše uzdrmano, a da bi taj akt mogao igdje učiniti kakav dublji dojam.

I sad je došao udarac za udarcem. *Izvještaji bečkih listova ne bijahu korektni. Oni su isticali sve što je bilo sporedno, a rafinirano su zatajivali pozitivne rezultate rasprave.* Stvarne indicije protiv dokumenata su se povećavale. Alibi prof. Markovića je dokazao da su barem dva dokumenta krivotvorena. Pokazalo se da se u tobožnjem izvještaju odsječnog predstojnika Spalajkovića... pozivalo na predradnje oko jednog zajma, dok je uistinu taj zajam bio izglasan već sedam mjeseci prije datuma tog tobožnjeg izvještaja.

Svjedočenje vještaka je pokazalo da je dokument koji je tobože imao potjecati iz ruke Spalajkovića pisan u barbarskoj srpštini, kako jedan diplomata nikako ne može da piše. *Nijedna izjava svjedoka nije mogla ni izdaleka potvrditi sadržaj dokumenata* dok su naprotiv politički izvodi koalicionaških govornika grofova Pejačevića i Kulmera, odjelnog predstojnika pl. Nikolića i dr Popovića učinili izvrstan utisak. Osobito je dr Popović znao iscrpno protumačiti neke neprijatne izjave nekih članova Koalicije protiv 'Beču' i 'monarhiji' i potpuno ih razjasniti.

Rasprava se sve više i više pretvarala u lakrdiju i došao je momenat kada je u dvorani možda samo jedna osoba vjerovala da će dokumenti moći izdržati – dr Friedjung.

I tada je došao konac, koji znamo.

...Poslije tih razmatranja možemo po prilici prosuditi kakav je to *užasan debacle*, koji smo svi mi, čitava Austrija, eto pretrpjeli.

Doživjesmo svjetsku blamažu, grotesknu komediju koja samo pukim slučajem ne postade krvavom tragedijom.

Evropa nam se smije, pa makar ćemo se mi još ne znam kako bezbrižno zavaravati – gromki smijeh Evrope nećemo moći zaglušiti.

Ne koristi ništa! Istini moramo pogledati u lice. Indolencija, zaborav na svoje dužnosti u društvu zajedno s prostom glupošću pribavili su nam tu božićnicu.

Mi zahtijevamo glavu krivca!

Ali taj zahtjev ne će se moći nikada ispuniti. Jer nije u tom samo jedan kriv, *čitav sistem je diskreditiran, duh kojim se kod nas radilo, tehnika i metode toga rada.*

Što sad treba činiti?... Moramo držati pred očima to da ljudi s kojima se kroz godine konsekventno postupalo kao s veleizdajnicima na koncu sasvim lako postanu ono za što smo ih mi prvobitno nedužne žigosali.

Mi smo sada moralno obavezni da im iskažemo svoje potpuno *povjerenje*. Čuli smo u Beču koalicionaške prvake. Oni su razvili programe koje svaki patriota, bez obzira na sve drugo, mora odobravati. *Uhvatimo gospodu za riječ* i istodobno pokažimo prema njima svoje iskreno povjerenje. Do vraga sa špijunskim sistemom koji korumpira i truje javni život. Promičimo misao jedinstva Srba i Hrvata i pribavimo sebi njihovo prijateljstvo.

... Kako u unutrašnjoj, tako i u vanjskoj politici mora nastupiti preokret. Dužnost nam je da pođemo u susret Kraljevini Srbiji. Rat je u proljeće imao svoj »raison« i bez dokumenata ... ali sadašnje stanje nema nikakvog smisla.

Pretrpjeli smo sramotni poraz, poraz koji smo sebi sami pribavili. Zatajimo li taj debacle, to ćemo sami još dublje zaglibiti u močvaru, a time nećemo ni najmanje utjecati na sud inozemstva. Izvucimo iz toga, međutim, *pravu pouku*, pa će nas taj udarac sigurno privesti ozdravljenju«.

Memento sadržan u Danzerovu članku ostao je, što se tiče sistema, potpuno uzaludan. Sistem klasa, historijski osuđenih na propast, ne može se nikakvim historijskim lekcijama trajno odvratiti od njihova klasnim interesima zacrtanog puta. U najboljem slučaju, neka bolna historijska pouka može samo privremeno odgoditi ono što se po nuždi i logici historijskog zbivanja na kraju neminovno – mora da dogodi.

Danzerovu članku – tako jasnom i karakterističnom po brutalnom seciranju morala vlastite klase – nije potreban poseban komentar. Čitalac će vjerojatno ipak postaviti jedno određeno pitanje: kako to da se Conradova vojna klika koja je prije nekoliko mjeseci propovijedala vojni obračun, pa čak i preventivni rat protiv Srbije, sada odjednom zalaže za mirnije odnošaje s tom istom Srbijom i za iskazivanje »punog povjerenja« Hrvatsko-srpskoj koaliciji koju su također nekoliko mjeseci ranije žigosali veleizdajničkim žigom. Taj prilično nenadani obrt u ocjeni političke situacije na Balkanu do kojeg je došlo nakon preokreta koji je nastupio u Friedjungovu procesu čini se da je nastao iz više razloga: U prvom redu bio je tu jedan osobni razlog. Conrad je stajao u neprijateljskim odnosima s Aehrenthalom još od proljeća 1909. kada je ministar u zadnji čas spriječio ambicioznog generala da napadne Srbiju. I prestolonasljednik i Conrad bili su ljuti na Aehrenthala što je Friedjungu servirao loše dokumente pa ga onda ostavio na cjedilu, pribavivši na taj način Austriji evropsku blamažu. Conrad je smatrao da mu takav završetak *Reichspost*–Friedjungova procesa pruža zgodnu priliku da se Aehrenthalu osveti.

Nadalje postojali su i određeni politički razlozi. Austrijski politički, a posebno vojni krugovi stalno su strepili od bauka panslavizma, od sporazuma i zajedničke akcije svih slavenskih naroda na likvidaciji Austro-Ugarske monarhije. Kako su u strahu uvijek velike oči, ti su krugovi iza svake iole sumnjive akcije na Balkanu, a posebno u južnoslavenskim zemljama, nazirali prste ruskih agenata. U već spomenutom razgovoru Supilo–Lueger u Lovranu u proljeće 1908. godine Lueger je Supilu otvoreno izjavio da su svi oni u Beču vjerovali da se iza Riječke rezolucije i politike novog kursa u Hrvatskoj kriju ruski prsti i ruski planovi. Kad je Rusija pri kraju aneksione krize u proljeće 1909. godi-

ne kapitulirala i ostavila Srbiju na cjedilu, austrijski vojni krugovi i Ministarstvo vanjskih poslova dolaze do spoznaje koliko su rusku opasnost i ruski utjecaj na Balkanu preuveličali i da su na kraju i sami postali žrtvom svoje vlastite propagande. S druge strane, članovi kamarile su u svojim osobnim kontaktima s dobrim dijelom koalicionih prvaka u Beču došli do zaključka da je većina tih ljudi spremna da i za male ustupke surađuje s vladajućim krugovima Monarhije i da je radikalizacija Koalicije u izvještajima agenata bila nerazmjerno uveličana. Sagledavši realnu situaciju, kamarila se odlučuje na promjenu taktike u Hrvatskoj, u smislu kako to sugerira i ovaj Danzerov članak. Svjestan da je Rauchov režim potpuno diskreditiran u Hrvatskoj, Beč je sada spreman da mijenja vladajuću garnituru u Hrvatskoj i da učešćem Koalicije »pri vlasti« paralizira svaki radikalizam nekih njenih prvaka, posebno Supila.

Dva-tri mjeseca kasnije pokazalo se da je ta nova taktika donijela Beču mnogo više koristi od svih veleizdajničkih pogroma baruna Raucha i legija dr Josipa Franka.

3. Odjeci procesa u madžarskoj štampi

Madžari su bili više ironični nego oštri u ocjeni procesa, ne skrivajući uopće svoju radost zbog poraza Friedjunga i *Reichsposta* – deklariranih protivnika Madžara.[36]

Budapesti Hirlap: »Cijeli Friedjungov proces izgleda pred svijetom kao operета... Jedan sveučilišni profesor na temelju krivih dokumenata piše članak i lišava time ljude političkog i osobnog poštenja... a kad ga ulove, da su mu dokumenti krivi, onda se uhvati oružja gluposti i neznanja i veli da je radio – u dobroj namjeri.

Nisu mu samo dokumenti krivi nego i namjera. No jedno je pitanje važno: gdje je Friedjung dobio svoje dokumente. Radi nekoliko krivih banknota čovjeka zatvore premda je tek nekoliko ljudi njima oštetio – ali ga ne zatvore zbog krivih dokumenata kojima je stavio na kocku tuđe poštenje, egzistenciju, zvanje i cijeli život.

... Na temelju tih dokumenata mi smo anektirali Bosnu i tek je malo nedostajalo da se nismo zapleli u rat sa Srbijom. Je li moguće da se toliko toga učinilo na temelju krivotvorenih dokumenata?

... Dok ministar vanjskih poslova ne bude izašao s jasnom izjavom (o dokumentima – op. p.), dotle nije taj proces za Madžare dovršen i dotle sve arapske vode ne će oprati ministra Aehrenthala od sumnje da je on pribavio Friedjungu spise«.

Magyar Nemzet pod naslovom »Friedjungova sramota« piše i ovo: »Friedjungov poraz je potpun. Nije uspio da okleveta Madžare niti da raskrinka Hrvate, ni da otvoreno opravda austrijsku politiku. Rezultat je upravo protivan. Austrijska vjerodostojnost, pouzdanost i pravosuđe kompromitirano je za dugo vremena pred Evropom. To je zadovoljština za Ugarsku«.

Neues Pester Journal: »Dr Friedjung se mora veseliti da je utekao tek s jednom modricom... Fijasko se ne tiče samo Friedjunga. Parnica se od početka vodila kao parnica Ministarstva vanjskih poslova«.

[36] Sve citate iz madžarskih listova prenosi *Obzor* 24. XII 1909, osim citata iz *Magyar Nemzet*-a i *Pesti Napló*-a, koje prenosi isti list 28. XII 1909.

Népszava u svom komentaru napada prvenstveno bana Raucha i uspoređuje ga s njegovim ocem Levinom koji da je vodio jednaku politiku sa ciljem da na temelju kleveta uništi opoziciju tadašnje Narodne stranke.[37]

Pesti Napló: »Glavni cilj... bio je taj da se madžarski političari i madžarska politika upletu u jednu veleizdajničku parnicu, pa da se ta politika okrivi da je kovala zavjere sa Srbima. Tokom parnice činjene su na to otvorene aluzije... Lako je bilo tvrditi, ali teško je dokazati. I sada je valjalo uzmaknuti pred čitavim svijetom, usred pravog skandala, i povući sve one klevete kojima se u prvom redu htjelo oblatiti madžarski politički život.«

Madžari su upravo u vrijeme Friedjungova procesa imali svoje posebne račune s Velikoaustrijancima, pa su zato i likovali nad porazom njihove politike. Beč je u to vrijeme konačno uspio da međusobno posvadi stranke madžarske vladine koalicije. Ta koalicija je došla – kako je poznato – na vlast 1906. godine s programom punog madžarskog vojnog i ekonomskog suvereniteta u okviru Monarhije, pa je zbog toga bila neprestano trn u oku Velikoaustrijancima. Ljevica madžarske Nezavisne stranke koje je vođa bio Gyula Justh vodila je tokom čitave 1909. godine borbu s dvorom oko madžarske samostalne banke, zbog čega je i Wekerleova vlada zapala u krizu. Bela Lukács, mandatar krune za predsjednika madžarske vlade i dvorski pion u madžarskoj politici uspio je da vještim manevrom politički potpuno diskreditira Justhovu grupu[38] i da Nezavisnu stranku posvađi s ostalim partnerima u madžarskoj koalicionoj vladi. U tom momentu kamarila gura na scenu grofa Karla Khuena-Héderváryja, bivšeg hrvatskog bana i madžarskog ministra predsjednika, čovjeka trajnog povjerenja cara i kralja Franje Josipa. Khuen uspijeva da 19. siječnja 1910. godine sastavi novi madžarski kabinet iz kojega su eliminirani Nezavišnjaci i da ponovo i potpuno stjera madžarsku politiku u nagodbene okvire.

Beč je i u Pešti imao svoju »armaturu« i zbog toga je madžarska štampa tako zajedljivo reagirala na svaki poraz bečke politike. Bečki Friedjungov proces – u jeku madžarske krize – bio joj je naročito dobro došao povod da iskali svoj bijes na bečku kamarilu. Jer Madžari, bili na vladi ili u opoziciji, nisu dobrim okom gledali da se o političkim odnosima u zemljama »Krune sv. Stjepana« u koje su dakako ubrajali i Hrvatsku raspravlja pred bečkim sudom koji je za njih bio strani forum. *Budapesti Hirlap* u jednom članku objavljenom na početku procesa[39] na to otvoreno ukazuje:

[37] Madžarski list aludira na one četiri promemorije iz vremena vladavine bana Levina Raucha u kojima su Ivan Mažuranić i grof Nugent bili prikazani kao veleizdajnici. Falsifikator tih promemorija bio je Reicherzer Higin (kao publicista i književnik poznatiji pod imenom H. Dragošić), puko oruđe u rukama bana Levina Raucha. Tek zauzimanjem generala Franje Molinarija, tadašnjeg zapovjednika Vojne Krajine, pošlo je za rukom osujetiti Rauchovu namjeru da preko krivih dokumenata dovede svoje protivnike na optuženičku klupu. – Afera s pamfletima Levina Raucha bila je uzoran primjer sinu Pavlu Rauchu za njegove veleizdajničke »montaže«.

[38] Justh je u borbi oko vlade s drugim grupama madžarske oligarhije bio napravio tajnu ponudu Beču da će se odreći najvećeg dijela programa Nezavisne stranke ako dobije vladu u Madžarskoj. Lukács je iskoristio taj njegov potez da ga politički potpuno diskreditira, i kad je izvršio tu od dvora mu namijenjenu ulogu, povukao se u korist drugog dvorskog kandidata, grofa Khuen-Héderváryja.

[39] *Budapesti Hirlap* 11. XII 1909. Članak prenosi *Obzor* 12. XII 1909.

»Radilo se samo o tome (list aludira na Friedjungov proces – op. p.), da se pokaže kako se velika pitanja Ugarske rješavaju u Beču, a ne u Pešti. Htjelo se pokazati da će bečki sud odrediti da li su zastupnici koji sjede u peštanskom saboru izdajice domovine ili politički pustolovi. Osim toga Friedjung je novinarskom spretnošću okrivio Kossuthovu stranku da je zapravo ona kriva srpskoj propagandi. Beču je bilo potrebno da sada, u času ugarske krize, neke političare kompromitira«.

4. *Odjeci procesa u slavenskoj štampi*

Češki dnevnik *Čas* (Masarykov organ) donosi u broju od 25. XII 1909. opširan članak iz pera Tome Masaryka[40] u kojem pisac pokazuje da je Friedjungov proces dokazao pogrešnost politike koju su ne samo Budimpešta nego i Beč vodili prema Južnim Slavenima i prema Srbiji...

»U porotničkoj bečkoj dvorani – kaže pisac – bila je poražena ona zastarjela aristokratska diplomacija, bio je poražen apsolutizam spoljne politike. Aristokratska diplomacija danas već nema nikakva značaja, ona je nesposobna da shvati i prati istinski razvitak naroda, nesposobna je da posmatra i razumijeva, što se u zemljama i narodima zbilja zbiva. Sadržaj historije i međunarodnih odnosa ne ograničava se više na parketne razgovore i brbljarije. U ovom slučaju nije austrijska diplomacija shvatila ono duboko vrenje u srpsko-hrvatskom narodu koje je aneksijom bilo pojačano. Velim pojačano, ne izazvano, jer pokret kojemu je jedan sastavni dio Hrvatsko-srpska koalicija traje već niz godina. Austrijska diplomacija nije razumijela da narod od deset milijuna, rastrgan na razne državne i administrativne cjeline, intenzivnije usvješćuje sebi tu pocijepanost i energičnije radi na kulturnom ujedinjenju. Beč može iz procesa mnogo naučiti. Beč bi najzad procesom mogao postati mudriji. Hoće li?«

Poljska *Nowa Reforma*[41] pod naslovom »Kompromitacija« piše: »Najviše se kompromitirala austrijska diplomacija koja nije pazila na to što su oni skupo plaćeni dokumenti koje su njoj ponudili tamni individuumi, nespretni i glupi falsifikati«.

Isto tako i tršćanska *Edinost*[41] pozdravlja uspjeh Koalicije pod naslovom «Pobjeda potlačene pravice«, a ljubljanski *Slovenski narod*[41] donosi odmah po završetku procesa uvodnik pod naslovom »Raskrinkani klevetnici«.

5. *Komentari zapadnoevropske štampe*

Talijanski *Picolo della Sera* piše:[42]

»Prvog dana procesa dr Friedjung je izrekao onaj svoj patriotski govor koji je glasio kao ratna svirka i u kojem je sebi dozvolio da prerano dođe do odviše odvažnih zaključaka i dijeli grube lekcije na lijevo i na desno, a da nije zaista mislio da će na koncu biti prisiljen priznati da se je prevario u dobroj vjeri i da su dokumenti što ih je tako svečano iznio u sudu glupavi falsifikati, a što je historičar njegova glasa morao opaziti prije nego je dodijavao sucima i porotnicima«.

Francuski *Le Temps* u broju od 24. prosinca,[43] u uvodnom članku koji nosi naslov »Bučan proces u Beču«, izlaže za svoje neupućene čitaoce opširno čitav tok procesa podijelivši ga dramatski – u pet činova! Pisac

[40] *Obzor* 28. XII prenosi Masarykov članak u cjelini.
[41] Članke iz sva tri navedena lista prenosi u izvodima *Obzor* 24. XII 1909.
[42] Prenosi *Obzor* 24. XII 1909.
[43] Prenosi *Obzor* 28. XII 1909.

u *Tempsu* završava članak ovom konstatacijom: »Ako se ova afera primakne zagrebačkom procesu, ona baca novo i posebno neprijatno svjetlo na opširnu sudsku paradu koju je organizirao barun Rauch«.

Engleski *Times* je donosio dnevno opširne izvještaje o procesu iz pera njegova tadašnjeg balkanskog dopisnika Wickhama Steeda. Na kraju procesa, u dopisu od 22. prosinca 1909., Steed je napisao i ovaj komentar:

»Grof Aehrenthal ima neobičnu sposobnost da sjedi iza prozračne zavjese i da sebi umišlja da je nevidljiv... Saznanje da će ga od sada njegovi sunarodnjaci smatrati običnim smrtnikom koji može da pogriješi možda će mu pomoći da se oprezније kreće kroz labirint unutrašnje politike i da konačno shvati da sistematsko ignoriranje moralnih faktora, kako u unutrašnjoj politici, tako i u diplomaciji, može dovesti do katastrofalnih posljedica...«[44]

Iz svih tih izvoda čitalac može lako razabrati koliko je snažno u javnom mnijenju Monarhije i Evrope odjeknuo ovaj poraz antijugoslavenske politike bečke kamarile. Wickham Steed u svojim memoarima ističe još i ovo: »Friedjungov proces je učinio više nego što je osvetio Supila i Hrvatsko-srpsku koaliciju. On je prouzrokovao da je *južnoslovensko pitanje priznato kao jedan od najeksplozivnijih problema u Evropi*«.[45] (podvukao pisac).

U stranim se komentarima češće sreće i neka nota sažaljenja prema dru Friedjungu što je tako lakovjerno i nekritički nasjeo svojim »autoritetima«. Takva vrsta sažaljenja za čovjeka njegova ugleda i njegovih ambicija bila je stvarno gora i od najoštrije osude.

IV *Posljedice procesa u Hrvatskoj*

Proces Hrvatsko-srpske koalicije protiv *Reichsposta* i Friedjunga ostavio je značajnog traga u političkom životu Hrvatske. On je značio finale šestogodišnjeg obračuna Beča s tvorcima politike novog kursa u Hrvatskoj.

Neprijatelji Koalicije u Hrvatskoj ban Rauch i dr Josip Frank nadali su se da će taj proces definitivno likvidirati njihova najopasnijeg konkurenta za vlast u Hrvatskoj. Dogodilo se, međutim, obratno! Taj proces je do kraja kompromitirao režim bana Pavla Raucha i uskorio njegov pad. Frankova stranka, zbog svojih pokušaja da se preko velikohrvatskih parola, antisrpskih pogroma i trijalističkih koncepcija afirmira kao grupa zrela za vladu u Hrvatskoj izgubila je znatan dio svoga utjecaja na hrvatske malograđanske mase koje nisu mogle prihvatiti Frankovo otvoreno služenje sistemu koji je tlačio Hrvatsku. Ponuda dr Vladimira Franka, učinjena ministru predsjedniku Khuenu 23. siječnja 1910 da će stranka suspendirati svoje državnopravne zahtjeve ako

[44] Prenosi S. Budisavljević »Bečki Friedjungov proces«, Politika 30. XII 1959.

[45] W. Steed, »Through thirthy years 1892–1922«, sv. I, str. 314.

Ugarska vlada dozvoli da se u autonomnim poslovima Hrvatske provodi frankovačka politika, bila je odbijena jer je novi ministar predsjednik tražio već druga rješenja hrvatske krize.

Sa završetkom Friedjungova procesa prestaje definitivno borbena etapa Hrvatsko-srpske koalicije. Građansko vodstvo koalicije, već dugo vremena umorno od borbe,[46] a željno vlasti, sklapa početkom 1910. sporazum s novom vladajućom garniturom u Mađarskoj i njenim eksponentom u Hrvatskoj – dr Nikolom Tomašićem.[47] Po tom sporazumu dr Tomašić je trebao da makne s mjesta odjelnih predstojnika Zemaljske vlade Rauchove ljude i dovede svoje pristaše. Tomašić je također obećao Koaliciji da će srpske stvari u Hrvatskoj uspostaviti u stanje u kojem su bile prije Raucha. Koalicija je sa svoje strane obećala da će vladi dr Tomašića odobriti autonomni budžet, da će prihvatiti njegov zakonski projekt o proširenju izbornog prava glasa u Hrvatskoj i da će na naknadnim izborima podržati šest kandidata Tomašićeve »narodne« stranke.

Frano Supilo se energično odupro tom paktu Koalicije s Tomašićem i Khuenom, označivši ga otvoreno »kapitulacijom nezavisne narodne politike pred dualističkim nagodbenjačkim režimom i njegovim najizrazitijim nosiocima«.[48] Supilo otvoreno poručuje svojim bivšim drugovima da je Koalicija svojim paktom s Khuenom i Tomašićem ne samo pogazila svoja obećanja dana narodu o nepomirljivoj borbi protiv sistema nego se odrekla i svih onih tradicija u ime kojih je i obrazovala i vodila politiku novog kursa. »Poslana da ruši sistem i njegove režime u najvi-

[46] Zanimljiva je u tom pravcu korespondencija koju Supilo vodi sa svojim starim prijateljem dr Perom Čingrijom, dubrovačkim načelnikom, u kojoj se gorko jada na političku inerciju Koalicije. Analizirajući u jednom pismu upućenom Čingriji u proljeću 1909, razloge zbog kojih su članovi Koalicije uporno odbijali njegove prijedloge o ofanzivnim akcijama protiv Rauch-Weckerleova režima Supilo ističe ovo: »Uzroci (pasivitetu – op. p.) su bili razni; neki se bijahu umorili; drugi su se bojali da će im kancelarije upropastiti odsuče od mjeseca i te borbe; treći à la Vrbanić i družina – po naravi svojoj nisu za borbu... Eto Vam ukratko naših mizerija u kojima je pobijedivala stara metoda hrvatske opozicione politike gdje se nije gledalo da što postigneš, nego kako ćeš uz veliku načelnu frazu od koje nikoga neće zaboljeti glava, uz što manje truda i sekature ipak ostati veliki patriot. Sve u sve, može se to nazvati poltronerija.«

I na kraju pisma nadodaje s gorčinom još i ovo: »Dakle, propustili smo dragocjeno vrijeme u narodu. Mješte da stvar dotjeramo da nas iz sabora bace van, tvorno, bili smo »mudri« i »obzirni« kako nas i kralj u reskriptima titulira i uspavali otpor koji bi bio daleko jači. Napokon izgubit Hrvatska nije imala što – mogla je samo dobiti, a u ovoj Monarhiji dobili su nešto samo oni koji su znali zube pokazat«. Supilo Čingriji, 4. III 1909.

[47] Grof Khuen Héderváry, bivši hrvatski ban, imenovan je po drugi put za ugarskog ministra predsjednika 17. siječnja 1910. kao osoba naročitog povjerenja vladara. Već prije njegova formalnog imenovanja uspostavljeni su kontakti između njega i vodstva Hrvatsko-srpske koalicije posredovanjem bivšeg podbana dr Svetislava Šumanovića. Pregovori su brzo i s uspjehom završeni već krajem mjeseca siječnja. Početkom veljače 1910. dr Nikola Tomašić, intimus ministra predsjednika Khuena, imenovan je novim hrvatskim banom. Dne 18. ožujka 1910. otvoren je i Hrvatski sabor, poslije dvogodišnje suspenzije njegova rada pod Rauchovim režimom.

[48] Supilo, »Politika u Hrvatskoj«, str. 241.

talnijim njihovim svojstvima, nakon nekoliko godina nije znala ništa boljeg nego da ih kao oslobodi telje Hrvatske i njezina ustava sa svim počastima uspostavi na njihova mjesta.«[49]

Supilo, razočaran kapitulacijom svojih bivših drugova pred sistemom, prekida svaku vezu s političkom formacijom koju je sam pomagao stvarati[50] i daje se na pisanje svojih poznatih eseja objavljenih 1911. pod naslovom »*Politika u Hrvatskoj*«, koji predstavljaju najbolju anatomiju hrvatske politike toga vremena.[51]

[49] Supilo, isto, str. 245.

[50] Dana 5. veljače Supilo upućuje pismo predsjedniku Koalicije Grgi Tuškanu u kojem traži da Koalicija, zbog političkih razmimoilaženja koja su nastala, uzme na znanje njegovu demisiju. Na plenarnoj sjednici zastupničkog kluba Koalicije 12. II 1910. taj raskid je i formalno sankcioniran. Sav jad i očaj koji je Supilo zbog te kapitulicije doživio on izražava u jednom opširnom pismu upućenom talijanskom historičaru Guglielmu Ferreru. Pismo je od tolikog značaja da ga prenosimo u najvažnijim izvodima: »Strašni su ovo dani u kojima se nalazim jer od 56 mojih drugova ni jedan nije ostao na svome mjestu! Meni su – da bi zadovoljili moj »amor proprio«, moje lične ambicije – učinili sve moguće počasti i sva moguća zadovoljenja. Jednoglasno su odbili moje demisije u klubu, ministar predsjednik, čiji sam bio vječno najistaknutiji protivnik (Khuen – op. p.), poslao je po mene; novi ban – također moj suparnik i neprijatelj – poručio mi je preko jednoga zastupnika da on opraša i zaboravlja sve što je bilo između nas te da me on poštuje itd., itd., zamolivši da dođemo do njega... Ali ipak ne! Nisam otišao nikome. Istupio sam. Danas sam sam samcat. Čak jedini koji predstavlja nekakvu ozbiljnu opoziciju. Takav je moj položaj! Zašto?... Dali smo narodu svoju riječ: ili pobijediti ili propasti, pa i s najtragičnijim posljedicama! Narod je povjerovao toj našoj rječi, izabrao nas je, slijedio, podržavao, pretrpio je ono što se uopće može pretrpjeti, stalan u zahtjevima. *Dogodilo se da je baš u času najveće zbrkanosti u Madžarskoj i najveće moralne sramote za Austriju, u času kad je trebalo još samo malo otpornosti, pa da naša pobjeda bude stalna, uslijedila ona neočekivana i nagla demoralizacija tako da su svi kapitulirali*... Za čast svoju dođu mi časovi kad se stidim što sam Hrvat! *A najljepše je kod toga to, što bi tzv. »prosti« narod bio nastavio s borbom i otporom. Naprotiv inteligencija, vođe, buržoazija, sve je to popustilo* preko zastupnika koji su ih u tom aktu popuštanja održavali jer je danas sva inteligencija *skoro zadovoljna* iako od narodnih zahtjeva nisu održali *niti jednoga* – ništa! Štaviše, ja sam danas za mnoge od tih »neprijatelj puka«, kako je to zamišljao Ibsen! A kad se pomisli da je sve bilo moje djelo, moje, mogu da kažem, isključivo moje: sve organizacije, sve borbe, osobito u parlamentu, taktika, zahtjevi, sve je to bila moja stvar. Kad na to pomislim, zahvati me volja da pobjegnem iz ove zemlje, koja mi je dala krv, jezik i osjećaj – ali ipak ne mogu to učiniti, ne!... Ostao sam. Ispustio sam krik borbe protiv svih i riječ: započeti iznova! Bilo je lijepo, ali s kim?... Sad nemam uza sebe nego hrvatske socijaliste, hrvatsku omladinu, svoj izborni kotar, te nekoje pojedince, raštrkane koje kuda, malo više uz obale mora gdje je slobodarski duh življi.« Supilo Ferreru, 22. II 1910. Pojedine dijelove pisma podvukao pisac.

[51] Četrdeset članaka pod tim naslovom objavljeno je najprije u Supilovu *Riječkom novom listu* u vremenu od 23. kolovoza do 27. listopada 1911, a odmah zatim i kao posebna knjiga pod prednjim naslovom. Drugo izdanje »Politike« priredio je prof. V. Bogdanov 1953. godine (izd. Kultura, Zagreb) s opširnim uvodom o životu i radu Frana Supila i s posebnim kritičkim osvrtom na značenje tih eseja. »Politika« u Hrvatskoj obuhvaća analizu političkih i nacionalnih zbivanja u Hrvatskoj od Khuenova dolaska na vlast 1883 pa do kapitulacije Hrvatsko-srpske koalicije 1911. Supilovi politički eseji predstavljaju – po ocjeni prof. Bogdanova – najbolje djelo što ga je jedan građanski pisac napisao s područja novovjeke političke povijesti Hrvatske i našeg nacionalnog pitanja (Uvod, str. 90).

Supilo u *Politici*, na str. 235–266, daje opširan historijat i kritičku analizu posljedica pakta Tomašić-Koalicija na politički život u Hrvatskoj.

Treba, međutim, ukazati na činjenicu da uza sve negativne posljedice kompromisa između Koalicije i Khuena, u Hrvatskoj je neko vrijeme nakon procesa zavladao ipak umjereniji režim, s manje policijskog i političkog pritiska. Hrvatska politika toga doba izgubila je ambicije koje su se pojavile Riječkom i Zadarskom rezolucijom da na temelju jednog šireg jugoslavenskog programa značajnije utječe na politički život Monarhije. Hrvatska se ponovo začahurila u skučene banovinske okvire nagodbene politike.

Raskid osobnih odnosa na liniji Supilo–Koalicija brzo je prerastao od načelnih polemika o različitim shvatanjima puta hrvatske politike u grube osobne napade u kojima prednjače koalicioni listovi. Nasuprot tome zanimljivo je istaknuti da Supilovi dojučerašnji protivnici, Khuen i Tomašić, sada visoko cijene Supilove političke kvalitete. Tomašić ga čak poziva na povjerljive razgovore oko kojih se u javnosti splela čitava legenda. Ban nudi Supilu da se ponovo stavi na čelo Koalicije, kao njen jedino sposoban lider. On mu također nudi položaj podbana u Zemaljskoj vladi, ukazujući mu da svojom nepomirljivom opozicionom politikom protiv dualističkog sistema i onako nema mogućnosti da kroz iduću deceniju išta postigne. U prvoj polovici kolovoza 1910. Supilo pismeno odbija Tomašićevu ponudu,[52] ističući da uza svu realnu ocjenu političkih mogućnosti Hrvatske, on po svom uvjerenju nikada ne bi mogao raditi za dualističku Ugarsku jer nju kao takvu smatra najopasnijom za razvitak i napredak Hrvatske.

V *Afera Vasić kao epilog bečkog procesa*

1. *Vasićevo pismo*

Početkom mjeseca rujna 1910. Supilo prima iz Beograda jedno neočekivano, upravo senzacionalno pismo ovog sadržaja:

»Gospodine Supilo! Čast mi je Vas izvjestiti da sam se rešio da iznesem na javnost ceo moj rad što sam ga imao s grofom Forgačom odnosno pisanja i sastavljanja izvesnih dokumenata za dr Friedjunga. Ovo je sve rađeno po naredbi Erentala i ja sam videvši što se sprema, ostao dosledan i tobož »veran« grofu Forgaču samo da bih što više saznao i pohvatao što sve rade Erental i Forgač da bi naškodili srpsko-hrvatskoj koal'ciji. Ja sam trebao ići na proces dr Friedjunga i ja sam onaj »Milan Stefanović«, sekretar »Slov. juga«, koji je potpisan na dokumentima iako se ja tako ne zovem, već je to ime slučajno došlo na pamet Forgaču. 20. novembra po starom prošle godine prekinuo sam sve s Forgačom jer nisam hteo da postanem drugi Nastić i sada sam rešio da javno žigošem rad bečkih političara. Ja imam i takve dokaze u rukama da Forgač nesme tužiti me sudu jer i sam on zna, e bi mu to bio politički grob. Ali ja sam tako napisao brošuru i opisao u njoj kako su rađena dokumenta da će Forgač ili pobeći ili će morati tužiti, što i ja želim da se na sudu utvrdi da su dokumenta pisana u austrijskom poslanstvu pod nadzorom grofa Forgača, Franca Ota, barona Gauča, Svjetohovskog, Tifenbaha i drugih. Tu su se dokumenta i fotografirala i snimci su onda poslani grofu Erentalu i Prestolonasljedniku

[52] Supilo Tomašiću, Rijeka 10. VIII 1910. Dijelove pisma objavljuje J. Horvat »Supilo«, Zagreb 1938, str. 316–317.

Ferdinandu. Za sve ovo imam dokaze takve da će se načiniti jedno čudo od diplomata bečkih. – Vas molim, ako hoćete da se zauzmete da prikupite što veći broj pretplate kako bih mogao što pre izdati brošuru. – U mojim se rukama nalaze svi originali od snimaka fotografskih, što ih je dao Fridjung bečkom sudu jer su ti originali trebali sa mnom kao »sekretarom Milanom Stefanovićem« na bečkom sudu potvrditi laži bečke gospode. Među tim dokumentima koje sam ja pisao i prepisao nalazi se i onaj dokumenat gdje ste Vi, g. Supilo, oklevetan kao da ste dobili 6000 Dinara od Srp. vlade. Taj je dokumenat sastavljen na njemačkom u Beču, a ovde je preveden na srpski i ja sam ga prepisao i podpisao.

Sa štovanjem Vlad. Vasić, novinar

ili

Milan Stefanović«[53]

Supilo je odmah shvatio da to pismo u njegovim rukama predstavlja ne samo snažno oružje za osvetu zbog nanesenih mu osobnih uvreda u bečkom procesu, nego i za dalju borbu protiv čitavog vladajućeg sistema. Trebalo je potanje istražiti Vasićeve tvrdnje i zaskočiti Aehrenthala na jesenjem zasjedanju austro-ugarskih delegacija. Supilo je bio svjestan da poslije njegova razlaza s Koalicijom nijedan od hrvatskih zastupnika izabranih u Ugarsku parlamentarnu delegaciju neće htjeti da otvara aferu oko toga pitanja . Supilo stoga u punoj tajnosti obavještava samo prof. Masaryka, člana austrijske delegacije, o Vasićevu pismu. Supilo i Masaryk sastaju se 25. rujna u Trstu i njihov jednodnevni sastanak posvećen je razgovorima o taktici koju treba poduzeti da se raskrinkaju zakulisne metode bečke diplomacije.[54]

2. *Masarykova istraga o Vasićevoj ulozi u bečkom procesu*

Poslije sastanka sa Supilom, Masaryk odlazi u Zagreb, pa zatim u Beograd da sakupi dokaze o Vasićevim tvrdnjama.[55] On dolazi do ovih zaključaka:

1. Vladimir Vasić, pravim imenom Mladen Sergijan, postao je od tipografa neka vrsta revolver-novinara koji više živi od iznuđivanja nego od pravog novinarskog zanata. Tog poluprimitivnog čovjeka s izrazitom težnjom za lagodnim životom pronašao je negdje u veljači 1909. dragoman austro-ugarskog poslanstva u Beogradu kapetan Viktor von Swietochowski i formalno ga uzeo u službu kao »učitelja» svojoj djeci. Pravi zadatak Vasićev bio je da za novčanu nagradu i obećanje stipendija za studij u Beču prepisuje s latinice na ćirilicu čitav niz dokume-

[53] Pismo je objavljeno u *Riječkom novom listu* 15. XI 1910. tek kad je Masaryk izvršio u delegacijama prvi juriš na Aehrenthala. Reproduciran je originalan Vasićev tekst.

[54] Detalje o sastanku Masaryk-Supilo u Trstu objavljuje *Obzor* 16. XI 1910.

[55] Masaryk je tu svoju istragu podrobno opisao u već citiranoj brošuri »Vasić-Forgách-Aehrenthal. Einiges Material zur Charakteristik unserer Diplomatie«, Prag 1911. (u Beogradu je iste godine izašlo drugo dopunjeno izdanje, po kojem ovu brošuru citiramo). Vidi str. 24–30, 53–61 i dalje.

nata koji su napravljeni u austro-ugarskom poslanstvu u Beogradu, odnosno na drugim mjestima. Prema Masarykovu zaključku Vasić je premalo inteligentan da bi bio autor falsificiranih dokumenata s bečkog procesa. On je bio samo prepisivač dokumenata dok su pravi falsifikatori sjedili u poslanstvu.[56]

2. Beogradsko poslanstvo je namjeravalo iskoristiti Vasića i kao svjedoka u Friedjungovu procesu. U tom cilju on je morao učiti napamet tekstove nekih prepisanih dokumenata. Međutim, Vasić se u zadnji čas preplašio i odustao od puta u Beč.

3. Prigodom »rada« sa činovnicima poslanstva, Vasić je uspio da dođe do nekog broja dokumenata, pa je s njima pokušavao naknadno ucjenjivati poslanstvo. Kako je zbog toga postajao sve neugodniji, poslanstvo pokušava da ga makne iz Beograda, obećavajući mu stipendiju za studij u Beču. Čim je Vasić doputovao u mjesecu travnju 1910. u Zagreb, stavljen je pod kontrolu obavještajnog oficira zagrebačke vojne komande kapetana Cvitaša. Kad je Vasiću poslije jedne večere u Zagrebu jako pozlilo, on se prepao da ga Austrijanci namjeravaju otrovati da ga se riješe, pa je prvom zgodom pobjegao natrag u Beograd. Tada se odlučio da otkrije svoju suradnju s austrijskim poslanstvom u falsificiranju dokumenata. Tokom mjeseca svibnja i lipnja 1910. Vasić se obraća različitim ličnostima štampanom objavom da namjerava izdati brošuru pod naslovom »*Rad iza kulisa austriske diplomatije*« i s molbom za pretplatu. Citirano pismo upućeno Supilu na Rijeku početkom rujna imalo je istu namjeru.

3. Dvoboj Masaryk-Aehrenthal u delegacijama

Naoružan tim podacima Masaryk poduzima navalu protiv Aehrenthala u austrijskoj delegaciji.[57] Dana 8. studenoga 1910. Masaryk upućuje Aehrenthalu pitanje kako je bilo moguće da ni poslanstvo u Beogradu, ni Ministarstvo vanjskih poslova u Beču nisu uvidjeli da su Friedjungovi dokumenti falsifikati, nego su na njima izrađivali svoje operativne planove. Masaryk nadalje pita ministra da li je on znao za sadr-

[56] Masaryk, n. d., str. 25 i 61.

[57] *Delegacije* su bile paritetna izaslanstva austrijskog Carevinskog vijeća i ugarskog Sabora sa zadatkom da u ime svojih mandatara raspravljaju, po pravilu jedanput godišnje, o zajedničkim poslovima Monarhije. Pod zajedničkim poslovima smatrali su se po propisima Austro-ugarske nagodbe iz 1867. poslovi dvora, vanjske politike, vojske i zajedničkih financija. U delegacijama su se također, s vremena na vrijeme, utvrđivali zajednički principi za carinsko i industrijsko zakonodavstvo, željeznički promet; u njima se utvrđivao novčani sistem te državni zajmovi Monarhije.

Delegacije su po pravilu zasjedale *odvojeno*, a međusobno su saobraćale samo *pismeno*. Delegacije su se sastajale na zajedničke sjednice samo u izuzetnim slučajevima. Naizmjenično su zasjedale u glavnim gradovima oba dijela Monarhije. Nadležnost delegacije tačno je utvrđena propisima austro-ugarske nagodbe, pa se nije smjela prekoračiti. O ustavnom uređenju dualističke Monarhije vidi pobliže E. Bernatzik, »Die österreichischen Verfassungsgesetze« Wien, 1911, str. 367 i d.

žaj Friedjungova članka i da li su on, odnosno njegov presbiro pomogli publiciranju toga članka koji je u trenutku kada je izišao iz štampe predstavljao već jedan politički anahronizam. U opširnom i dokumentiranom izlaganju Masaryk ističe da se u tom slučaju nije radilo samo o tome da su se poslanstvo i Ministarstvo dali prevariti od falsifikatora, nego da falsifikati potječu iz samog austro-ugarskog poslanstva u Beogradu. Svoju interpelaciju završava Masaryk ovim riječima: »Nakon te moje optužbe grof Aehrenthal može samo izjaviti da ni on ni itko od njegovih činovnika iz Ministarstva vanjskih poslova nije znao ni pomagao te makinacije grofa Azeva[58] u Beogradu«.

Tek sutradan po postavljenom pitanju (9. studenoga) Aehrenthal odgovara Masaryku, zaobilazeći direktan odgovor na zastupnikovo pitanje. Ministar izjavljuje da i opet mora istaći » da informacije do kojih je Friedjung došao ni prije ni poslije aneksije nisu utjecale na moje namjere, odnosno na politiku austro-ugarske vlađe«. On uzima u zaštitu grofa Forgácha kao jednoga od najzaslužnijih diplomatskih činovnika i primjećuje: »Kad bi grof Forgách zaista sve ono učinio što mu imputira prof. Masaryk, on ne bi u ozbiljnim, mjerodavnim beogradskim krugovima mogao uživati onu poziciju koju zauzima ... Moram ovdje reći da se grof Forgách odlično držao za vrijeme mučne krize i da se samo njegovoj staloženosti i taktičnosti ima zahvaliti ... što je sukob sa Srbijom uklonjen«.

Masaryk se ne zadovoljava tim ministrovim odgovorom jer se diskusija nije vodila o diplomatskim kvalitetama grofa Forgácha. Na sjednici delegacije od 11. studenoga on postavlja na Ministra direktno pitanje: »Ja molim njegovu ekscelenciju da kratko i jasno kaže: da li je grof Forgách s tom individuom Vasićem saobraćao? Zna li grof Aehrenthal išta o tome da je grof Forgách znao za falsifikate i svjesno podržavao vezu s falsifikatorom. Ako je znao, onda je grof Forgách sam falsifikator. Ja molim odgovor na to«.

Poslije dužeg i mučnog oklijevanja, u sceni koju listovi opisuju dramatskom, diže se grof Aehrenthal i izjavljuje: »Odgovarajući na direktno pitanje koje mi je postavio prof. Masaryk izjavljujem da grof Forgách nije bio u saobraćaju s tim čovjekom«. Pošto je zasjedanje delegacija odgođeno, dalja polemika o čitavom slučaju prenosi se u novinske stupce.[59] Aehrenthal je ipak prisiljen u *Fremdenblattu* priznati da je Vasić održavao veze s jednim podređenim činovnikom beograd-

[58] Aluzija na poznatog agenta provokatora ruske carske policije ubačenog u redove ruskih revolucionara.

[59] *Arbeiter Zeitung* 12. XI 1910 komentira Aehrenthalovo držanje u austrijskoj delegaciji ovom bilješkom: »Grof se Aehrenthal nalazi u očajnoj situaciji. Jer ili je nasjeo jednom bezobraznom krivotvoritelju, ili je on sam dopuštao da se dokumenti dr Friedjunga krivotvore. Obje mogućnosti su vrlo malo časne ... Iz te će situacije izaći ili njegov intelekt ponešto ozlijeđen ili njegov značaj oštećen. Prema tome je posve razumljivo zašto daleko okolišavajući grof Aehrenthal izbjegava jasan odgovor na upite prof. Masaryka«. Bilješku prenosi *Obzor* 13. XI 1910.

skog poslanstva.[60] Na taj službeni komunike Masaryk odgovara opširnom izjavom dopisniku *Zeita* u kojoj ponovno dokazuje da rukopis falsifikata potječe od činovnika poslanstva Swietochowskoga.

Do posljednjeg duela između ministra i zastupnika dolazi u delegacijama na sjednici od 29. prosinca 1910. Masaryk pokazuje zastupnicima primjerke nekoliko »originalnih« falsifikata koji su se nalazili u Vasićevim rukama. Aehrenthal u neprilici priznaje da je austro-ugarsko poslanstvo u Beogradu primalo neko vrijeme neke dokumente od Vasića, ali »spoznavši njihovu bezvrijednost prekinulo je svaku dalju vezu s Vasićem«.

Razumljivo je da je takvo ministrovo držanje u delegacijama ostavilo u javnosti sumnju da je i ministar sukrivac zbog upotrebe falsificiranih dokumenata.

4. Vasićev proces u Beogradu

Vasić je u jesen 1910. uhapšen od srpskih vlasti i optužen da je tokom 1909. godine *učestvovao* u falsificiranju izvještaja koji su se odnosili na revolucionarni rad »Slovenskog juga« u srpskim krajevima izvan Srbije i o navodnim vezama toga društva sa srpskim zvaničnim organima. Optužnica nadalje tereti Vasića što su ti izvještaji upotrijebljeni na Friedjungovu procesu kao dokazi o nelojalnosti Srbije prema susjednoj Monarhiji.

Proces protiv Vasića vodio se, uz *isključenje javnosti*, pred krivičnim vijećem beogradskog prvostepenog suda 22. i 23. prosinca 1910. Prof. Masaryku je bilo dozvoljeno da prati čitav proces.[61] Beogradski sud je utvrdio u 17 tačaka krivičnu odgovornost optuženoga. Vasić je svoju krivicu priznao, ali je tvrdio da nema suučesnika. Sud ga je na temelju čl. 61 i 86a srbijanskog Krivičnog zakonika osudio na pet godina robije »jer je kao poverenik jedne strane misije davao obaveštenja i učestvovao u izradi dokumenata koji su se odnosili na rad i sednice »Slovenskog juga«, a kojih je upotreba bila namenjena i učinjena u jednom stranom krivičnom procesu«.[62]

5. Austrijski dokumenti o Vasićevoj ulozi

Već smo prethodno istakli da na osnovu dokumenata austro-ugarskog Ministarstva vanjskih poslova uloga Vladimira Vasića izgleda *bitno drugačija*, nego što su je ocijenili Masaryk, Steed, Watson, a također i

[60] *Fremdenblatt* 6. XII 1910. Tekst ovog dijela izjave glasi: »Svatko mora danas biti na čisto s time da se može nabrojiti veliki broj individua koje – kao što je već izložio u delegacijama grof Aehrenthal – oblijeću oko poslanstva u kritičnim vremenima radi informiranja. Vasićeva saopćenja primao je jedan niži činovnik poslanstva sve dok se nije uvidjelo da njegova saopćenja ništa ne vrijede«.

[61] Koliko se autor mogao informirati, spisi Vasićeve parnice su izgubljeni. Masaryk u svojoj brošuri objavljuje tekst Vasićeve optužnice i presude. (str. 33–46)

[62] Citat iz obrazloženja Vasićeve presude. Vidi Masaryk, n. d., str. 45.

presuda beogradskog suda. Iz povjerljive prepiske austro-ugarskog poslanstva u Beogradu s Ministarstvom vanjskih poslova u Beču saznaje se niz činjenica koje Masaryku tada nisu mogle biti poznate. *Vasićevo priznanje nije bilo potpuno.* Iz niza dokumenata austrijske zbirke koji se odnose na slučaj Vasić[63] ukazat ćemo na najvažnije konstatacije:

1. Vasić je počeo surađivati s austro-ugarskim poslanstvom u Beogradu već u mjesecu listopadu 1907, predstavljajući se kao student beogradskog Filozoskog fakulteta i tajnik »Slovenskog juga« – pod imenom Milan Stefanović.[64] Ta suradnja obavještajnog karaktera s poslanstvom potrajala je sve do kraja 1909, tačnije do prvih dana Friedjungova procesa kad je poslanstvo namjeravalo poslati Vasića kao svjedoka u Beč, ali se on preplašio i prekinuo svaki dalji kontakt s poslanstvom. Kad je za vrijeme procesa Ministarstvo zahtijevalo od poslanstva da ustanovi tačnu adresu svoga konfidenta, onda se konstatiralo da poslanstvo ne zna za taj važan podatak.[65]

2. Po završetku Friedjungovog procesa Ministarstvo je zatražilo od Forgácha detaljan izvještaj o odnosima poslanstva s konfidentom Vasićem. Forgách u povjerljivom, opširnom izvještaju od 1. veljače 1910. daje Ministarstvu tražene podatke.[66] Kako izvještaj pruža zanimljivo naličje medalje o slučaju Vasić, to ga dajemo u širim izvodima.

U uvodu svoga izvještaja poslanik konstatira da je vezu sa Stefanović–Vasićem uspostavio u jeseni 1907. pokojni dragoman (tumač) poslanstva major Cvitaš.[67] Major Cvitaš je bio zadužen da sakuplja povjerljive podatke o srbijanskim društvima koja su se – po austrijskom mišljenju – bavila velikosrpskom propagandom, kao što su to bila društva »Slovenski jug«, »Srpska braća« i druga. Tako je naišao na Stefanović–Vasića, koji mu je ponudio svoje usluge, i to pravdao svojim materijalnim teškoćama, jer da bez sredstava ne može nastaviti studije na fakultetu. Major Cvitaš koji je ispočetka bio nepovjerljiv prema novom konfidentu provjerio je podatke i utvrdio da je Stefanović zaista bio slušač na Beogradskom univerzitetu i član, odnosno namještenik »Slovenskog juga«. Poslije izvršenih provjeravanja major Cvitaš je kvalificirao Stefanovića kao najboljeg konfidenta koji se može naći. Po-

[63] Ti su dokumenti citirani u bilj. 31 na str. 89.

[64] Bittner, Dokumenti, sv. 2, dok. 1874, str. 595. Nije ispravna dakle Vasićeva tvrdnja da je on s poslanstvom surađivao samo tokom 1909. godine. Forgácheva konstatacija poklapa se s Friedjungovom izjavom na procesu da je dokumente iz »Slovenskog juga« počeo dobivati od mjerodavnih lica u Beču još od mjeseca studenoga 1907.

[65] Isto, sv. 2, dok. 1901, str. 608. Forgách u telegramu od 17. XII 1909. javlja za svoje opravdanje »da Stefanović kao i većina studenata često mijenja stan. Od kada je stigao u Beograd prvi telegram o bečkom procesu u kojem je spomenuto njegovo ime, on se ne može više vidjeti u lokalima u koje je obično poslije podne i uveče zalazio«.

[66] Isto, sv. 2, dok. 1972, str. 675–682.

[67] Major Cvitaš Vilim bio je dragoman poslanstva u Beogradu od 1901. do 1908. kada je umro. Dragoman poslanstva ne smije se zamijeniti s kapetanom Cvitašem, obavještajnim oficirom zagrebačke vojne komande, o kome je također prethodno bilo riječi u vezi s Vasićevim dolaskom u Zagreb u proljeće 1910. I funkcija majora Cvitaša u beogradskom poslanstvu bila je prvenstveno obavještajne prirode.

slije Cvitaševe smrti održavao je neko kratko vrijeme kontakt sa Stefanovićem stari kancelarijski službenik poslanstva Josef Tiefenbach,[68] a od ljeta 1908. naďalje novi dragoman poslanstva kapetan Viktor von Swietochowski.[69] Forgách javlja Ministarstvu da je kapetan Swietochowski i danas (tj. u veljači 1910. – op. p.) uvjeren da je materijal koji je Stefanović dostavljao poslanstvu bio autentičan.

Iznoseći argumente zbog kojih je beogradsko poslanstvo smatralo Stefanovićeve materijale vjerodostojnima Forgách ističe da se niz podataka dobivenih od Stefanovića naknadno verificirao i da su se pokazali kao tačni. Stefanovićevi izvještaji bili su povoljno ocijenjeni i od poznavalaca srbijanskih prilika u bosanskoj Zemaljskoj vladi, u evidencionom birou generalštaba, a i kod službenika Ministarstva vanjskih poslova. Forgách naďalje ističe da se Stefanovićev materijal tek malim dijelom odnosio na Hrvatsku, i to samo na neke ličnosti Hrvatsko-srpske koalicije koji su s Beogradom održavali veze. Forgách nadalje ističe da je bilo opće poznato da beogradski dispozicioni fond već dugo vremena pomaže srpske novine i srpske novinare u svim dijelovima Monarhije, pa bi tu činjenicu bilo nemoguće i gospodinu Milovanoviću[70] potpuno zanijekati.

Forgách nadodaje da su *stil i oblik* liferovanih dokumenata uživali manje povjerenja nego njihov sadržaj. Ispočetka se toj okolnosti nije u poslanstvu posvećivalo mnogo pažnje jer su u Beč slani samo izvaci. Tek kasnije kad su shvatili da Stefanovićev materijal ima određenu vrijednost, dolazili su potpuni prijevodi dokumenata na njemački, a od ljeta 1908. i fotografije.

Poslanik priznaje da je dr Boža Marković kao svjedok na procesu u Beču uspio da potvrdi svoj alibi u odnosu na dva zapisnika »Slovenskog juga«, ali tvrdi da je to jedina (!) netačnost koju su tužitelji zapisnicima »Slovenskog juga« mogli da dokažu. *Forgách tvrdoglavo brani svoje gledište da se zbog propusta u nekim dokumentima ne može nikako negirati autentičnost svih drugih dokumenata koje je pribavljao Stefanović, a koji su na stotine išli* (»in die Hunderte gehenden Dokumente«). Stefanović je liferovao toliko materijala, zapisnika, namira, pisama i telegrama o južnoslavenskim društvima *da je isključeno da bi Stefanović sam mogao falsificirati tako komplicirane i raznovrsne dokumente* koji su pretpostavljali poznavanje srpske vlade, karaktera pojedinih ministara, razna politička mišljenja ne samo u Srbiji nego i u Bosni, razne srpske i muslimanske organizacije, njihove vođe i organe, poznavanje odnosa u Crnoj Gori i Makeďoniji itd. Ako bi to bili falsifikati – razmišlja poslanik – oni su mogli potjecati samo od jednog visokog intelektualca povezanog s vanjskom službom i s ljudima koji poznaju njenu djelatnost.

[68] Tiefenbach Jozef službovao je u beogradskom poslanstvu od 1880–1914. u svojstvu kancelarijskog činovnika.

[69] Kapetan Viktor von Swietochowski vršio je formalno funkciju dragomana, a stvarno šefa obavještajne službe poslanstva od ljeta 1908–1911.

[70] Dr Milovan Milovanović bio je srpski ministar vanjskih poslova od 1908–1912.

Forgách nabacuje i *mogućnost da je srpska kontrašpijunaža vješto fabricirala dokumente*, ali tu pretpostavku odmah i odbacuje jer ne vidi ni razloga ni smisla da bi na taj način razne srpske vlade same sebe htjele kompromitirati prema susjednoj velesili, otkrivajući vlastitu propagandu. Poslaniku se čini malo vjerojatna mogućnost da iza Stefanovića stoji jedna *skupina krivotvoritelja* jer Stefanović nije od poslanstva dobivao toliko novaca da bi se čitavo jedno falsifikatorsko društvo moglo tim sredstvima izdržavati. Forgách ističe da je Stefanović u početku svoje suradnje s poslanstvom bio slabo plaćen u odnosu na količine materijala koje je dostavljao. Poslanik ne vjeruje da bi za tako malu sumu novaca mogao jedan čovjek sam tolike dokumente izmišljati, a pogotovo to ne bi činilo jedno veće društvo krivotvoritelja. Poslanik ističe da je Stefanović za vrijeme aneksione krize povećao svoje financijske zahtjeve i da je od tog vremena dobivao novčane iznose koji su za jednog srpskog studenta značili visok honorar, ali se ni tim novcima jedno društvo krivotvoritelja ne bi moglo obogatiti.

Forgách još ističe da je u jesen 1909. Stefanović izgledao veoma uplašen i smišljao je niz lukavih mjera opreza da ne bi bili uočljivi njegovi kontakti s poslanstvom, što sve ne bi bio slučaj kad bi on bio podmetnut kao provokator. Od dana kad je njegovo ime spomenuto na bečkom procesu Stefanović je za kratko vrijeme iščezao. Dva dana nakon procesa bio je ponovno viđen na ulici. On i sada (veljača 1910 – op. p.) nesmetano boravi u Beogradu, *ali više ne posjećuje poslanstvo* ni kavane gdje je prije dnevno boravio. Poslanik upozorava da od 86 Stefanovića prijavljenih u Beogradu, a od kojih su petorica studenti, nikad nijedan nije bio pozvan pred sud. Taktika je srpske vlade da se sve jednostavno kao falsifikat proglasi.

Na kraju svoga izvještaja Forgách podsjeća Ministarstvo da su, osim Stefanovićevih dokumenata, u Beč stizali povjerljivi dokumenti iz drugih izvora, uglavnom od nekih činovnika srpskog Ministarstva rata i vanjskih poslova, a koji su djelomice bili iskorišteni i u Friedjungovu procesu. Iako su ta saopćenja sadržavala neke krive detalje, poslanik smatra da su ona predstavljala vrlo dobar informativan materijal te da su pojedini dokumenti mogli biti autentični, uzevši ih s oprezom koji je nuždan kod obavještenja koja potječu iz konfidentskih izvora. U Friedjungovu procesu podbacili su, međutim, i ti materijali, kao i materijali »Slovenskog juga« – konstatira poslanik. On smatra da je već po karakteru povjerljivih dokumenata nemoguće na sudu dokazivati njihovu autentičnost. I na kraju uvjerava Ministra da Friedjungov proces i tamo upotrijebljeni dokumenti nisu nanijeli štetu odnosima Monarhije sa Srbijom.

3. Povodom sukoba Masaryk-Aehrenthal u delegacijama Forgách u jednom novom opširnom izvještaju Ministarstvu od 14. studenog 1910. tvrdi[71] da je Stefanović–Vasić bio u kontaktu samo s majorom Cvitašem, kancelistom Tiefenbachom i dragomanom Swietochowskim. Forgách demantira tvrdnje da je Vasić održavao kontakte sa sekretarima poslan-

[71] Bittner, Dokumenti, sv. 3, dok. 2312, str. 51–53.

stva Franzom[72] i Gautschom[73] i tvrdi da Vasić nije ništa znao o povjerljivoj službi u poslanstvu. U tom izvještaju Forgách još ističe, da poslanstvo nije nekoliko mjeseci nakon Friedjungova procesa ništa čulo za Stefanović–Vasića. On se pojavio ponovno u proljeće 1910. i počeo tražiti od Swietochowskoga usmeno i pismeno novac.

4. U nekoliko daljih izvještaja koji padaju u to vrijeme Forgách ponovno demantira pojedine Masarykove navode.[74] Ministarstvo vanjskih poslova pozvalo je dragomana Swietochowskoga da dade pismeno izjašnjenje o svojim odnosima s Vasićem.[75] Nakon toga je Swietochowski bio pozvan pred posebno obrazovanu komisiju Ministarstva vanjskih poslova u Beču koja ga je saslušala o tim njegovim vezama s Vasićem i sastavila protokol o tom saslušanju.[76] *Swietochowski u svojoj zapisničkoj izjavi* niječe svako svoje aktivno učešće u Vasićevim falsifikatima. Vasić mu je – prema njegovim tvrđenjima – donosio prijepise zapisnika »Slovenskog juga« koji su većinom bili napisani tintom. Kako je Swietochowski slabije poznavao ćirilsko pismo, Vasić mu je diktirao srpski tekst, a on bi ga pribilježio latinicom. Taj latinskim slovima napisan tekst služio je Swietochowskome kao temelj za prijevod na njemački jezik. Kad bi prijevod dovršio, predavao je latinicom napisani pretkoncept kao i njemački koncept poslaniku na dalju upotrebu. Kada je Vasić, počevši od pete ili šeste sjednice »Slovenskog juga« počeo dostavljati »originalne« zapisnike, Swietochowski ih je odmah prevodio na njemački, i to najprije na konceptnom papiru, a kasnije pisaćom mašinom. Originalne zapisnike su u poslanstvu i *fotografirali*. Vasić bi ostao u stanu Swietochowskoga po nekoliko sati jer je prevođenje srpskih tekstova kao i fotografiranje istih zahtijevalo mnogo vremena. Ali pošto je Vasić uvijek bio zabrinut za svoje originale, to ih je odmah, čim su bili prevedeni, odnio sa sobom.

To je suština izjave Swietochowskoga. Ona zajedno s prethodno navedenom Forgáchevom izjavom direktno pobija Vasićeve tvrdnje, a i zaključke do kojih je Masaryk došao u svojoj istrazi. Masarykova argumentacija o ulozi austro-ugarskog poslanstva u Beogradu u izradi Vasićevih dokumenata[77] izgledala je jasna i uvjerljiva, sve dok nismo poslije rata dobili uvid u povjerljivu prepisku austro-ugarske diplomacije koja je otklonila sumnju koja je već bila prešla u uvjerenje da su članovi austro-ugarskog poslanstva bili pravi tvorci Vasićevih falsifikata.

[72] Franz von Otto, sekretar poslanstva u Beogradu od 1907. do 1. IX 1909.

[73] Dr Gautsch Oskar, sekretar poslanstva u Beogradu do 9. III 1910.

[74] Bittner, Dokumenti, sv. 3, dok. 2316 od 15. XI 1910, dok. 2323 od 22. XI 1910, dok. 2327 od 24. XI 1910 i dr.

[75] Isto, sv. 3, dok. 2329 od 25. XI 1910. U tom izvještaju Swietochowski opširno opisuje kako je kontaktirao s Vasićem.

[76] Isto, sv. 3, dok. 2423, str. 154–156. Komisiju Ministarstva koja je ispitivala Swietochowskoga sačinjavali su: načelnik von Macchio, generalni konzul Oppenheimer i sekretar von Matscheko.

[77] Masarykova argumentacija izložena je ukratko u drugom i trećem odsjeku ovog poglavlja. Pobliže vidi o tom pitanju navedenu Masarykovu brošuru.

Samim tim postavila su se nova pitanja, javile druge sumnje. Čini se sigurno da Vasić nije bio toliko inteligentan da bi tako veliki broj lažnih dokumenata sam izmislio. Tko je onda stajao iza Vasićevih falsifikata ako to nisu bili članovi austro-ugarskog poslanstva? Tko i s kakvim ciljem? Kao što to često biva u mračnim labirintima obavještajnih službi, i u ovom slučaju ne možemo dati siguran odgovor, već ostajemo samo na terenu vjerojatnih nagađanja. Pokušat ćemo da na temelju uspomena živih aktera tih događaja objavljenih poslije rata i druge objavljene dokumentacije ukažemo na neke mogućnosti odgovora na postavljeno pitanje.

5. Izvor Vasićevih falsifikata ostaje nerazjašnjen

Austrijski političari *F. Funder* i *J. M. Baernreither* učestvovali su, kako znamo, u samom procesu. Prvi kao glavni svjedok optuženog Ambrosa, a drugi kao posrednik u nagodbi. U svojim poslijeratnim memoarima, kad su već mogli nepristrasnije gledati na cijelu stvar, obojica ističu svoje uvjerenje da je grof Forgách pao žrtvom falsifikatoru Vasiću koji mu je lukavo podvalio takve dokumente u kojima su istinite činjenice bile pomiješane s lažnim podacima da bi se poslanstvo lakše zavelo u bludnju.[78] Engleski je historičar *Taylor* također istoga mišljenja da je beogradsko poslanstvo nasjelo spretnom krivotvoritelju i smatra da su dokumenti kojima je Masaryk dokazivao krivnju poslanstva bili zapravo krivotvoreni od tog istog falsifikatora. Aehrenthal je bio preponosan da bi javno priznao svoju nemarnost, što nije pažljivije provjerio autentičnost dokumenata i uočio lakoumnost svog beogradskog poslanika, pa je radije dozvolio da pred Evropom bude osramoćen kao pomagač falsifikatora, nego da prizna da je prevaren.[79]

Iz *memoarskih uspomena pojedinih srbijanskih aktera* i političara stječe se dojam da se ministar Milovanović bojao da ljudi oko »Slovenskog juga« nisu zaista iza leđa srpske vlade ostvarili neke tajne kontakte

[78] *Funder* ističe da je cilj te podvale bio da se prikriju stvarne zavjere protiv integriteta Monarhije. Funder, n. d., str. 443–444.

Baernreither također tvrdi da je austro-ugarsko poslanstvo u Beogradu stajalo godinama u vezi s konfidentima koji su donosili takve materijale koji su sadržavali istinite, izmišljene i krvotvorene podatke. Baernreither, međutim, oštro prigovara i Aehrenthalu i Friedjungu što nisu ozbiljnije ispitali autentičnost tih »izvještaja«, mada su se pojedini dijelovi na prvi pogled mogli prepoznati kao krivotvoreni. Baernreither, n. d. str. 133–145. Isto mišljenje zastupa i *L. Südland* (Ivo Pilar) u svom djelu »Die Südslawische Frage und der Weltkrieg«, Wien 1918. i anonimni članopisac u ustaškom *Hrvatskom narodu* koji u jednoj seriji članaka tvrdi da su srpske vlasti podmetnule agentima austro–ugarske tajne službe u Beogradu krive podatke o vezama srpskih nacionalističkih udruženja da bi na taj način vješto prikrili njihov stvaran rad. U slučaju da Beč pokuša iskoristiti te dokumente, dokazat će se da su okrivljeni jugoslavenski državljani Monarhije nevino optuženi, a da je i sama Srbija postala žrtvom neopravdanih, izmišljenih i falsificiranih optužba sa strane Beča, čime bi se ugledu Monarhije zadao težak udarac. Članak (bez potpisa) »Komu je bio potreban Friedjungov proces?«. *Hrvatski narod* 20. VII 1943, str. 4.

[79] A. J. P. Taylor, n. d. str. 250–251.

s Hrvatsko-srpskom koalicijom i drugim nacionalnim vođama u jugoslavenskim zemljama Monarhije, pa da Austrijanci nisu te veze otkrili. Zbog toga se on tako dugo kolebao dok nije dao dozvolu da srbijanski svjedoci odu u Beč.[80]

Miroslav Spalajković i *Boža Marković*, glavni srbijanski svjedoci na bečkom procesu ne osvrću se u svojim izjavama na *porijeklo* falsifikata upotrijebljenih na sudu od Friedjunga i Fundera, nego prvenstveno evociraju vlastitu ulogu u *otkrivanju* tih falsifikata.[81]

Jovan M. Jovanović koji je u to vrijeme bio na izvoru obavještenja, kao poslanik Srbije u Crnoj Gori, pa kasnije kao generalni tajnik srpskog Ministarstva vanjskih poslova ističe u svojoj raspravi »*Borba za narodno ujedinjenje 1914–1918*«, da je »Srbija nesumnjivo na svaki pokret protiv Austro-Ugarske rado gledala, naročito onaj među Srbima. Srbija je u tom nalazila jedno sredstvo za svoju samoodbranu od Austro-Ugarske, koja joj je od 1903. o glavi radila. Nacionalistički rad u Srbiji, izražen u raznim oblicima aktivnosti, bio je potreban za jačanje njene obrane. Srbija je odgovarala koliko je mogla na austrijsku akciju kontraakcijom . . . U nužnoj obrani sredstva su ona koja su pod rukom«.[82]

Govoreći o društvu »*Slovenski jug*« pisac spominje da je to društvo bilo utemeljeno nakon majskog prevrata 1903. iz kruga stranački neopredjeljenih studenata. U njemu se raspravljalo o zbližavanju svih Jugoslavena. Studentsko društvo »Slovenski jug« bilo je krajem 1904. pretvoreno u građanski klub, a od 1906. dalje ono je postalo pravo utočište svih južnih Slavena koji su se navraćali u Beograd. »Južni Sloveni ujedinite se« i »Revolucija u neoslobođenim krajevima« bile su devize toga udruženja. Njegova aktivnost na jugoslavenskim područjima Habsburške monarhije postala je naročito velika od 1906. Ona je pobudila austro-ugarsku diplomaciju da se više puta obrati na srpsku vladu sa zahtjevom da se to društvo raspusti, što je i postigla 1910.[83] Iako opšir-

[80] Vidi članak M. Pavlovića »Masarik i Fridjungov proces«, *Politika* 7. III 1930. »Buškarili ste – predbacivao je ministar Milovanović Pavloviću – po Hrvatskoj, po Vojvodini, po Bosni . . . i sad može da ispadne još veća komedija: da zbog vaših ludosti i Srbija bude uvučena«. Upozoravam da je beogradski gimnazijski profesor Mile Pavlović (zvani »Krpa«) bio u redovima predratne nacionalističke omladine poznat kao žestoki protivnik Habsburške monarhije.

[81] *Spalajković* ističe da ni Masaryk ni vođe Hrvatsko-srpske koalicije nisu u to vrijeme uopće pomišljali na rušenje Habsburške monarhije preko revolucije, nego su rješenje slavenskog pitanja očekivali prirodnom evolucijom u kojoj bi Slaveni legalnom borbom izvojevali ista prava koja su imali Austrijanci i Madžari. Insistirajući kod ministra Milovanovića da mu dozvoli odlazak u Beč, Spalajković ga je uspio uvjeriti da od njegove intervencije neće biti ređavih posljedica jer da je »smislio cio plan i da ga moli da mu vjeruje i da bude spokojan«. M. Spalajković, nav. čl. u *Politici* 21. III 1930 str. 1–2.

Marković ističe u svojoj izjavi da njegova uspješna intervencija u procesu nije bila njegova posebna zasluga »već samo jedan srećan slučaj«. B. Marković, nav. čl. u Politici 21. III 1930. str. 2.

[82] J. M. Jovanović »Borba za narodno ujedinjenje 1914–1918«, osma knjiga zbirke »Srpski narod u XIX veku«, Beograd b. g., str. 33.

[83] Isto, str. 37–38. Pisac daje neke informacije i o radu »Narodne odbrane« i četničkih organizacija, na str. 34–37.

no priča o događajima toga doba, Jovanović ne ulazi u pitanje porijekla Vasićevih falsifikata, kao što to ne čini ni Dimitrije Popović, tadašnji srpski poslanik u carskoj Rusiji kad piše o aneksionoj krizi.[84]

Momčilo Ninčić u već spomenutom opsežnom djelu o bosanskoj krizi osvrće se opširnije i na Friedjungov proces i pokušava utvrditi ulogu grofa Forgácha i njegova šefa u pitanju upotrebe falsificiranih dokumenata.[85] Ninčić uglavnom podržava Masarykovu tezu da su Vasićevi falsifikati fabricirani u austro-ugarskom poslanstvu u Beogradu i izražava sumnju da Forgách i Aehrenthal nisu bili informirani o tom poslu.

Ninčić, iako poznaje austrijsku zbirku dokumenata, prelazi bez dovoljno argumenata preko utvrđene činjenice da je sam Vasić kroz dvije godine donosio poslanstvu mnogobrojna špijunska obavještenja. Istinita je međutim primjedba da se Aehrenthal i Forgách, ako i nisu bili tvorci Vasićevih falsifikata, ne mogu osloboditi od prijekora da su bili veoma nekritični kupci koji su te dokumente dolozno iskorišćivali radi opravdanja aneksije i pritiska na nezavisnu jugoslavensku politiku.

Tog je mišljenja i *Vladimir Ćorović* koji tvrdi da je Vasić iz čistog koristoljublja prodavao lažne dokumente. Ćorović dozvoljava mogućnost da su neki dopunski falsifikati činovnika beogradskog poslanstva koje je utvrdio Masaryk došli u vezi s Vasićevim radom.[86] Karakteristično je, međutim – upozorava pisac – za odnos Austro-Ugarske prema Srbiji da se na bazi takvih *neprovjerenih materijala* gradila čitava jedna politika, pa se na bazi svakovrsnih denuncijacija izlazilo u javnost s najtežim optužbama u času »kad su posledice takvih optužaba mogle teško da pogode ne samo pojedince i grupe – što je i u tom slučaju za svaku osudu – nego i odnose među državama ... Takva lakovernost – ako je bila, u najblažem slučaju, samo to, – svakako je kažnjiva jer su u pitanju mogle biti najsudbonosnije odluke«.[87]

Kako vidimo, sve do sada poznate činjenice i mišljenja ne daju nam još uvijek pouzdan osnov za konačan odgovor o porijeklu Vasićevih falsifikata. Spontano se nameće pitanje nije li *srpska kontraobavještajna služba,* kad je uočila da grof Forgách neoprezno prima pod gotov groš svakojake informacije, podmetnula Vasića sa ciljem da lažnim informacijama dezorijentira austrijsku obavještajnu službu o pravim namjerama srpske vanjske politike. Protiv te pretpostavke govori činjenica da su se srpske vlade u to vrijeme veoma trudile da ne pogoršaju odnose sa susjednom velesilom. Srpskim političarima bilo je dobro poznato da su utjecajni vojni krugovi na čelu s generalom Conradom stalno insistirali na vojnom obračunu sa Srbijom, pa je bio riskantan svaki poduhvat da se takvu protivniku daju u ruke makar i lažni podaci o opsežnoj velikosrpskoj i jugoslavenskoj propagandi u zemljama Habsburške monarhije. Ako je do podmetanja Vasića došlo sa srpske strane, onda je vjerojatnije da je inicijativa potekla iz kruga pojedinih nacio-

[84] D. Popović, »Borba za narodno ujedinjenje 1908–1914«, sedma knjiga zbirke »Srpski narod u XIX veku«, Beograd b. g., str. 56.

[85] M. Ninčić, n. d., drugi dio, str. 191–202.

[86] V. Ćorović, n. d., str. 139–140.

[87] Isto, str. 140.

nalističkih organizacija, kao što su bili »Slovenski jug« i »Narodna odbrana«,[88] bez znanja srpske vlade. Milovanović – to se jasno vidi iz Spalajkovićeva svjedočanstva – u to nije bio upućen. Austrijanci su veoma sumnjičili samog Spalajkovića, tvrdeći da on u beogradskom Ministarstvu vanjskih poslova rukovodi cjelokupnom velikosrpskom propagandom u zemljama Monarhije. Spalajković se ni poslije rata nije izjašnjavao o tadašnjoj svojoj ulozi, pa se ne može utvrditi da li je i koliko bio upoznat s pravom pozadinom slučaja Vasić.

Analiza tadašnjeg političkog stanja i vanjskopolitičkog položaja Kraljevine Srbije upućuje nas na još jedan važan trag. *Ohrana*, tajna politička policija carske Rusije, bila je tada čuvena po svojim akcijama obavještajnog karaktera, a posebno po uspješnom podmetanju protivniku vlastitih agenata provokatora. Ohrana je i u Srbiji imala razgranatu mrežu pouzdanih suradnika kojima se koristila i u borbi protiv austrijskog konkurenta. U tim razmatranjima ne može se nikako isključiti pretpostavka da je Vasić bio agent ili oruđe u rukama Ohrane koja se njime koristila u namjeri da podmetnutim lažnim dokumentima kompromitira austro-ugarsku politiku na Balkanu, a posebno ministra Aehrenthala koji je od vremena aneksione krize smatran kao neprijatelj broj 1 Rusije. Sujetni Izvoljski smatrao se osobno prevaren i izigran od austrijskog ministra u aneksionoj krizi, pa je zbog toga poniženja upravo bezgranično zamrzio svoga takmaca. Nikola *Hartwig*,[89] ambiciozni ruski poslanik na beogradskom dvoru, znao je dobro za mržnju svoga šefa na Aehrenthala. *Vasićeva afera pružila je ruskoj diplomaciji izvanrednu priliku za revanš Aehrenthalu.* Vrijeme i način na koji je Vasićev proces vođen pobuđuju sumnju da je sam proces više koristio ruskim nego srpskim političkim ciljevima. Srbija je u to doba vršila početne diplomatske pripreme u cilju stvaranja vojnog saveza balkanskih država protiv Turske, pa sigurno nije imala političkog interesa da baš u takvu trenutku razgara jedva utišane sukobe sa susjednom velesilom.

U vrijeme bečkog procesa sumnjičila se s mnogih strana Wekerleova i Rauchova vlada da su one fabricirale znatan dio lažnih dokumenata s namjerom da unište svoga protivnika – Hrvatsko-srpsku koaliciju. Ne može se sasvim isključiti ni ta pretpostavka da je Vasić bio sredstvo tih krugova ili da su neki falsifikati činovnika beogradskog poslanstva nastali u direktnom dosluhu s tim krugovima.

Istraživanje svih tih mogućnosti prelazi namjenu i okvir ove radnje. Dok se detaljno ne istraže arhivi obavještajnih biroa i političkih policija

[88] Njihov cilj mogao je biti različit: kompromitiranje austrijske obavještajne mreže; kamuflaža vlastitih akcija na području Monarhije; pokušaj da se radikalizira vodstvo Hrvatsko-srpske koalicije u borbi protiv Habsburške monarhije.

[89] Nikola Hartwig bio je ruski poslanik u Srbiji od 1909–1914. Ambiciozan i energičan, imao je znatan utjecaj na srpsku politiku i stajao je u vrlo dobrim osobnim odnosima s najvećim brojem srpskih političara, posebno s Milovanovićem i Pašićem. Hartwig je umro nenadano u Beogradu neposredno prije izbijanja rata između Srbije i Austro-Ugarske monarhije 1914. god.

– srpske, ruske i austro-ugarske – arhivi »Slovenskog juga« i drugih srpskih nacionalističkih društava, povjerljivi spisi Spalajkovića, Milovanovića i Pašića, a napose Hartwigovi izvještaji Izvoljskome, teško će se moći utvrditi prava istina u ovoj zapletenoj aferi koja je tangirala tako oprečne interese.[90]

VI Historijsko značenje procesa protiv Reichsposta i Friedjunga

Proces Hrvatsko-srpske koalicije protiv Friedjunga i *Reichsposta* predstavlja završnu fazu obračuna Beča s nosiocima politike novog kursa u Hrvatskoj. U prvom dijelu svojih izlaganja pokušali smo prikazati kakve su se sve zakulisne intrige i akcije rotile u Beču i Pešti da se uništi ta nezavisna srpsko-hrvatska politika. Od denuncijacija konfidenata tipa Pierotića i Nastića do falsifikatora tipa Horvátha i Vasića, od grubih novinarskih pamfleta do optužbi zbog veleizdaje – sva su sredstva bila dobra da se ta opasnost za Monarhiju što prije likvidira. U protujugoslavenskoj hajci bečko-peštanskih upravljača nije uvijek bilo jedinstvenog stava jer su različite vladajuće grupe bile vođene svojim posebnim interesima. Odatle česta kolebanja i česti kontradiktorni recepti za »rješavanje« južnoslovenskog pitanja – od trijalizma do prijetnji preventivnim ratom i uništenjem Srbije. Politika »biča« upotrebljavana je za slamanje radikalnih protivnika sistema, a politika »zobnice« služila je podmićivanju kompromisnih – mrvicama vlasti.

Sjena Rusije kao zaštitnice svih Slavena visila je stalno, poput Damoklova mača, nad sudbinom habsburškog carstva komu su još u svježem sjećanju ostale diobe Poljske u kojima je i habsburška dinastija bez mnogo skrupula učestvovala. Zbog toga su bečki diplomati u svakom aktu solidarnosti slavenskih naroda Monarhije po pravilu nazirali – rúske prste. Kako su u strahu uvijek velike oči, to je i panslavistička i jugoslovenska opasnost dosegla u očima Beča takve razmjere da je predstavljala uveličanu projekciju vlastitog straha iako je faktično bila daleko od svake realnosti.[91]

[90] Istraživački rad radi osvjetljavanja afera obavještajnog karaktera po pravilu je i dug i neizvjestan. On ostaje često na terenu više ili manje vjerojatnih nagađanja ako glavni akteri žele da stvarnu istinu ponesu sa sobom zauvijek. Ukoliko naknadna istraživanja Vasićeve afere dovedu do nekih novih rezultata, autor će ih rado predati našoj naučnoj javnosti.

[91] Povika o velikosrpskoj propagandi sistematski je zloupotrebljavana kao sredstvo pritiska protiv jugoslavenske nacionalne misli. Kako dobro zapaža V. Ćorović, »austrougarske vlasti su, vaspitavane decenijama da političke ideološke pokrete promatraju policijskim očima, svaku svoju aktivnost u tom pravcu vulgarizovale do nevjerovatne mere. One su ceo pokret, kad im je to zatrebalo, svodile gotovo redovno na ružne lične i materijalne motive, nemogući da shvate, ni tad, kao ni ranije u Italiji i Njemačkoj, nacionalističku ne samo ideologiju, nego čak psihozu, i da osete, za vremena, duh jednog svežeg naraštaja inteligencije, željna većeg i šireg polja rada i boljih uslova za opšti nacionalni napredak. Njihovi dostavljači, često ljudi iz najnižih redova, a gotovo po pravilu »bivši ljudi« i cinici bez ikakva morala, donosili su im vrlo često apsurdne vesti koje su najčešće primane za gotov novac i na osnovu kojih su se ispredale duge i fantastične relacije. Tražili su se samo neki tajni kanali

Frieđjung–*Reichspostov* proces iznio je na javu neskrupuloznost jednog imperijalističkog sistema nacionalnog tlačenja koji se nije žacao da intrigama i klevetama i kupovanjem agenata sumnjivog poštenja priprema sebi alibi za preventivni rat protiv male susjedne zemlje i za veleizdajničke parnice protiv vlastitih državljana koje su trebale da uguše nacionalno buđenje i misao nacionalne solidarnosti Južnih Slavena.

Usprkos svoj galami bečke štampe o balkanskim zavjerenicima protiv integriteta Monarhije javno mnijenje u svijetu stalo je najvećim dijelom na stranu jugoslavenskih predstavnika, a protiv njihovih bečkih klevetnika. Proces je dobio međunarodni značaj, kako zbog ličnosti koje su u nj bile upletene, tako i zbog političkih ciljeva koje je Monarhija htjela aneksijom da postigne. Stoga je strano javno mnijenje gledalo u ovom procesu prvenstveno proces protiv Aehrenthalova ministarstva i njegove balkanske politike koja je Evropu za vrijeme aneksione krize dovela na rub rata. Zahvaljujući baš toj okolnosti i jugoslavensko nacionalno pitanje dobilo je u čitavoj evropskoj štampi takav publicitet kakav dotle nikad nije imalo i kakav začetnici procesa nisu ni u snu očekivali. Jugoslavenski problem postao je tada »jedan od najeksplozivnijih u Evropi«.[92] Austrija nije više mogla očekivati lojalnost ni od političara ni od naroda koje je neprestano sumnjičila zbog veleizdaje.

Austrijska južnoslovenska politika izišla je iz dva uzastopna politička procesa teško poražena. Naočigled čitave evropske javnosti srušena je austrijska argumentacija koja se upinjala da opravda vlastito držanje u aneksionoj krizi i progone svojih jugoslavenskih građana tobožnjom srpskom revolucionarnom agitacijom. Austrijski politički i sudski organi, austrijska vjerodostojnost, ostali su dugo vremena kompromitirani pred Evropom.[93] »Čitav sistem je diskreditiran, duh kojim se kod nas radilo, tehnika i metode toga rada« priznaje ogorčeno Conradovo vojno glasilo.[94] I nije čudo da upravo u to vrijeme sazrijeva kod naših ljudi, naročito u redovima omladine, misao da jugoslavenski narodi nemaju što očekivati od takve Austrije, da nju treba što prije uništiti.

O neposrednim posljedicama *Reichspost*–Friedjungova procesa u Hrvatskoj bilo je riječi u prethodnom poglavlju. Taj proces je uskorio razlaz Hrvatsko-srpske koalicije na njene logične sastavne dijelove – na oportunistički dio koji putem kompromisa i učešća pri vlasti nastoji da osigura vlastite ekonomske pozicije, i na nacionalno-revolucionarni koji

i podzemni putovi kojima tobože struji nov nacionalistički pokret upućivan jedino iz Beograda, mesto da se on, s više savesti, uočava i proučava na kućnom pragu... To sumnjičenje koje se pretvorilo u sistem prenosilo se s pojedinaca na čitave ustanove, pa i na celu srpsku državu, bez ikakva osećanja mere i često bez imalo potrebne kritike. Otuda je i cela ta akcija dobila karakter podmetanja«. V. Ćorović, n. d., str. 173–174.

[92] Tako ga ocjenjuje Steed. Vidi naprijed bilješku 45.

[93] Tako je na primjer bečki Dopisni ured nakon Friedjungova procesa izgubio svoj dotadašnji monopol na obavještavanje evropske javnosti o događajima na Balkanu. Vidi M. Stojanović »Bosanska kriza 1908–1914«, Sarajevo 1958. str. 71.

[94] Vidi članak »Debacle« Carla M. Danzera, str. 154–156.

nezadovoljan oportunizmom starijih političara pokušava čak individualnim terorom da dade oduška svojem nacionalnom i socijalnom nezadovoljstvu.

Frano Supilo se našao – po logici čitavog njegova životnog puta – na onoj drugoj, progresivnoj strani, kao naš najdosljedniji borac protiv austro-ugarskog dualističkog sistema koji je gušio najzdravije životne sokove njegova naroda. On se u to vrijeme strpljivo priprema za »dan koji će doći« i u koji je on bezuvjetno vjerovao. I kad je konačno došlo do svjetskog obračuna između agresivnog germanskog militarizma i rusko–francusko–engleskog saveza, Supilo prvi od naših političara kreće u emigraciju da uskori rušenje carstva koje svojim narodima nije ni znalo ni htjelo da osigura slobodu i ravnopravnost. Stečeno ime »prvog čovjeka u Friedjungovu procesu« otvaralo mu je vrata ministarskih kabineta najuglednijih državnika Entente kada je kao delegat *Jugoslavenskog odbora* pokušao da zainteresira Evropu za pravilno rješenje hrvatskog i južnoslavenskog pitanja i za rušenje stare Monarhije, tamnice potlačenih slavenskih naroda.

Legitimaciju za takav nastup dao mu je baš – *Reichspost*–Friedjungov proces.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Spisi parnice pod oznakom Pr. IV 115/9, Landesgericht, Wien.

Stenografski izvještaji o toku procesa u *Neue Freie Presse* od 9–23. XII 1909.

Izvještaji o toku procesa u *Obzoru, Pokretu* i *Ustavnosti* od 9–23. XII 1909.

Državni arhiv u Dubrovniku: Arhiv Čingrija.

Gradska knjižnica u Splitu: Arhiv Trumbić.

Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908. biz zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des oesterreich-ungarischen Ministeriums des Aeussern, Wien und Leipzig, 1930, sv. I–IX – Redaktori Bittner Ludwig i Uebersberger Hans. U tekstu se citira skraćeno: Bittner, Dokumenti.

Friedjung Heinrich, Aktenstücke zur Grosserbischen Bewegung in Oesterreich-Ungarn, Wien, 9. XII 1909.

Funder Friedrich, Aktenstücke zur Grosserbischen Propaganda in Oesterreich-Ungarn, Wien, Dezember 1909.

Masaryk Toma, Vasić-Forgách-Aehrenthal. Einiges Material zur Charakteristik unserer Diplomatie, Prag, 1911 (Drugo izdanje na srpskom jeziku, Beograd 1911)

Proces Friedjung – *Reichspost* i hrvatsko-srpske koalicije. Otvoreno pismo Frana Supila, narodnog zastupnika delničko-čabarskog kotara svojim izbornicima, Rijeka 1910.

Zakonske zbirke (austrijskog prava)

Opći austrijski Kazneni zakonik od 27. svibnja 1852.

Austrijski zakon o štampi od 17. prosinca 1862. s novelom od 9. lipnja 1894.

Austrijski Kazneni postupak od 23. lipnja 1873.

Zakon o sastavljanju porotničkih imenika od 23. svibnja 1873.

Zakon o sudskom ustrojstvu od 27. studenoga 1886.

Štampa

Beč: *Arbeiter Zeitung, Danzer's Armee Zeitung, Fremdenblatt, Neue Freie Presse, Reichspost, Wiener Allgemeine Zeitung, Vaterland, Die Zeit.*

Beograd: *Politika.*

Rijeka: *Riječki novi list.*

Zagreb: *Hrvatska, Hrvatsko pravo, Obzor, Pokret, Slobodna riječ, Srbobran, Ustavnost.*

Baernreither M. Joseph, Fragmente eines politischen Tagebuches, Berlin, 1928.

Bahr Hermann, Austriaca, Berlin 1911.

Bogdanov Vaso, O životu i radu Frana Supila, predgovor knjizi: F. Supilo: Politika u Hrvatskoj, Zagreb 1953.

Bogdanov Vaso, Friedjungov proces, Jugoslavenska enciklopedija sv. III.

Budisavljević Srđan, Bečki Friedjungov proces, Politika 1959 14–31. prosinca.

Conrad Feldmarschall, Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. I. Die Zeit der Annexionskrise, Wien, Berlin, Leipzig, München 1921.

Ćorović Vladimir, Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku, Beograd 1936.

Funder Friedrich, Vom Gestern ins Heute, 2 izd. Wien, München 1953.

Gross Mirjana, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907, Beograd 1960.

Gross Mirjana, Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine, p. o. iz Zbornika radova »Istorija XX veka« III, Beograd 1962.

Horvat Josip, Supilo, život jednoga hrvatskog političara, Zagreb, 1938.

Horvat Josip, Frano Supilo, Beograd 1961.

Jovanović M. Jovan, Borba za narodno ujedinjenje 1914–1918, knjiga osma zbirke »Srpski narod u XIX veku«, Beograd b. g.

Krleža Miroslav, Slom Frana Supila; Razgovor sa sjenom Frana Supila, sabrana djela 14–15, Deset krvavih godina, Zagreb 1957.

Marković Božidar, Masarik i Fridjungov proces, Politika 21. III 1930.

Milić Ivo, O 30-godišnjici Fridjungovog procesa, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. XXXVIII, br. 5–6, Beograd 1939.

Ninčić, Momčilo, La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes, Paris 1937.

Pavlović Mile, Masarik i Fridjungov proces, Politika 7. III 1930.

Popović Dimitrije, Izvoljski i Erental, Beograd 1927.

Popović Dimitrije, Borba za narodno ujedinjenje 1908–1914, knjiga sedma zbirke »Srpski narod u XIX veku«, Beograd b. g.

Radošević Mijo, Frano Supilo, Zagreb 1930.

Seton-Watson R. Wiliam, The southern slav question and the Habsburg monarchy, London 1911 (njemačko izdanje, Berlin 1913)

Sirotković Hodimir, Friedjungov proces 1909. god., Vjesnik-Zagreb, 1960 4–26. siječnja.

Spalajković Miroslav, O Fridjungovom procesu i ulozi g. Tome Masarika, Politika 21. III 1930.

Steed Wickham Henry, Through thirty years 1892–1922. London 1924.

Steed Wickham Henry, La monarchie des Habsbourg, Paris 1917 (4. izd.).

Stojanović Nikola, Bosanska kriza 1908–1914. Sarajevo 1958.

Supilo Frano, Politika u Hrvatskoj. Zagreb 1953.

Südland Ludwig (Ivo Pilar), Die Südslavische Frage und der Weltkrieg, Wien 1918.

Šišić Ferdo, Kako je došlo do okupacije, a onda do aneksije Bosne i Hercegovine, Zagreb 1938.

Taylor A. J. P., The Habsburg Monarchy 1809–1918, London 1948.

Trumbić Ante, Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija, Zagreb 1936.

Résumé

ASPECTS JURIDIQUES ET POLITIQUES DU PROCÈS »REICHSPOST«–FRIEDJUNG

Parmi les célèbres procès politiques des temps modernes les annales consacrent une large place à celui qui s'est déroulé devant le Tribunal d'Etat à Vienne, du 9 au 22 décembre 1909, sur plainte portée par les représentants de la Coalition croato–serbe à cause des calomnies publiées contre eux par le Dr Heinrich Friedjung, historien viennois distingué, et par la rédaction de la *Reichspost*, journal viennois. Dans les articles incriminés, les leaders de la Coalition croato–serbe étaient accusés d'être au service de la propagande grand-serbe et d'être subventionnés par Beograd. En accusant les leaders d'être à la solde du gouvernement serbe, le but des articles était d'anéantir la Coalition croato–serbe qui était la formation politique d'opposition la plus importante dans le sud de la Monarchie. L'autre but de ces articles visait à préparer l'opinion publique dans la Monarchie à la nécessité d'un règlement de comptes militaire avec la Serbie.

A l'époque, ce procès avait vivement ému l'opinion publique, non seulement en Autriche–Hongrie, mais également dans toute l'Europe. Parmi les autres auteurs qui s'en sont occupé, citons les études detaillées de Wickham Steed et Seton-Watson, publiciste et historien anglais renomés. Ce procès a mis au banc d'accusation toute la politique balkanique de la Monarchie austro–hongroise qui, au prix de menaces de guerre, de procès de haute trahison et de documents sujets à caution concernant l'espionage, essayait de perpétuer la prépondérance des classes autrichiennes et hongroises régnantes sur les Slaves, et surtout sur les peuples yougoslaves faisant partie de cet état multinational. L'opinion publique européenne voyait dans ce procès un règlement de comptes des Slaves avec la politique balkanique d'Aehrenthal qui avait conduit l'Europe au bord de la guerre mondiale, au cours de la crise d'annexion, entre 1908 et 1909. Grâce à cet aspect de politique étrangère de l'affaire, la question national yougoslave obtint dans la presse européenne une publicité qu'elle n'avait jamais eu auparavant. Elle avait alors fait figure d'un des problèmes européens les plus explosifs.

Dans l'introduction, l'auteur souligne que, par son déroulement orageux et sa fin sensationnelle, ce procès présente plusieurs éléments marquants, dignes d'une analyse politique et juridique approfondie. L'étude est divisée en trois parties. Dans *la première partie*, l'auteur traite des buts politiques du procès. Il dévoile plusieurs intrigues de coulisses qui servainet à Vienne et Pest pour essayer d'anéantir la politique serbo–croate indépendante née à la suite du programme de la résolution de Rijeka et de Zadar, fin 1905. L'auteur constate que dans cette campagne anti–yougoslave des milieux dirigeants de Vienne et de Pest, on ne distinguait pas toujours une ligne unique, étant donné que différents groupes avaient été conduits par leurs intérêts particuliers. D'où les hésitations si fréquentes et les si différentes propositions d'une solution du problème yougoslave, depuis les tentatives trialistes jusqu'aux menaces de guerre d'aggression et d'anéantissement de l'indépendance de la Serbie. En se basant sur la documentation disponsible, le texte présente en détail les circonstances essentielles qui ont abouti à ce procès.

Dans *la deuxième partie* de l'étude, l'auteur traite des aspects juridiques du procès. Il analyse l'origine et le contenu des documents soumis par Friedjung et la rédaction de *la Reichspost* à la cour de justice pour sa défense. Puis, d'une façon détaillée, il analyse et juge l'attitude de tous les acteurs principaux au cours de la procédure: conseil juridique, cour d'assise, partie civile, accusés, leurs avocats, témoins de la défense et de l'accusation, experts juridiques. Il s'arrête, en particulier, à la réhabilitation obtenue, à la fin du procès, par Frano Supilo, homme politique croate connu, contre lequel avait été dirigée la campagne de presse la plus violente, dans le but de le discréditer moralement et de l'annéantir politiquement, en tant que porte-parole conséquent de la politique antiviennoise en Croatie.

La troisième partie traite des conséquences politiques du procès. L'auteur cite abondamment la presse étrangère et celle du pays concernant le procès et il conclue que la politique autrichienne est sortie de ce procès avec une lourde défaite morale. On a anéanti l'argumentation autrichienne qui voulait justifier sa propre attitude dans la crise d'annexion, ainsi que la persécution de ses sujets yougoslaves par la prétendue agitation révolutionnaire serbe dans les pays de la Monarchie. En s'appuyant sur la documentation publiée jusqu'à présent, l'auteur essaie d'établir le degré de responsabilité politique et morale du comte Forgách, ministre plénipotentiaire austro-hongrois à Beograd, et celui du ministre Aehrenthal dans l'usage des faux documents que fournissait à la légation austro-hongroise à Beograd le confident Vasić, entre 1907 et 1909. A cette occasion les différents aspects de l'affaire Vasić sont traités plus en détail.

A la fin, l'auteur examine l'influence exercée par les suites du procès de Friedjung sur les conditions politiques en Croatie, en soulignant que la défaite de Friedjung a totalement compromis le régime de violence imposé par le ban Pavao Rauch en Croatie et qu'elle a précipité sa

chute. La défaite de Friedjung a également détruit le crédit du groupe austrophile réuni autour du Dr Josip Frank, chef du partie de la légalité pure. Avec ce procès prend également fin l'étape combattante de la Coalition croato–serbe. La direction bourgeoise de la Coalition, fatiguée par une lutte de six années contre le régime, signe un compromis avec Nikola Tomašić, le nouveau ban de Croatie, au début de 1910. Frano Supilo, le leader le plus combatif de la Coalition croato–serbe quitte la formation politique qu'il avait crée lui-même en signe de protestation contre la politique de capitulation de la direction.

La renomée que ce procès a valu à Frano Supilo à l'étranger a beaucoup aidé cet homme politique, au cours de la première guerre mondiale, lorsque, en tant que délégué du *Comité yougoslave*, il a essayé d'intéresser les hommes d'état les plus responsables de l'Entente à une solution juste du problème croate et yougoslave, en dehors du cadre de la Monarchie habsbourgeoise.

VIKTOR MORPURGO

DANIEL RODRIGUEZ I OSNIVANJE SPLITSKE SKELE U XVI STOLJEĆU

I POGLAVLJE

1557–1575

Aragon i Kastilja, ujedinivši brakom Ferdinanda i Izabele dvije njihove dinastije, postaviše temelj španjolskome jedinstvu i zadnjim naporom potjeraše sa Iberskog poluotoka ostatke maurijskog gospodstva, koji se još držaše u Granadi.

Pri prvoj navali nasilnog izgona Jevreja iz Španije ostadoše pošteđeni oni Jevreji koji su bili prihvatili kršćansku vjeru, a to su bili većinom najbogatiji Jevreji, koji su zauzimali visoke položaje u državi, koji su bili ušli u krvno srodstvo sa velikim španjolskim obiteljima i dobili plemstvo i preuzeli španjolska imena. Ovi, iz početka prozvani Conversos (obraćenici), a kasnije prezrivo Marrani (svinje), natjecali su se sa pravim kršćanima u vanjskim manifestacijama katoličke pobožnosti, iako su u unutrašnjosti svojih domova više ili manje zadržali svoju jevrejsku vjeroispovijest i jevrejske običaje.

Nego đogodilo se je da je, nakon što je masa španjolskih Jevreja ostavila svoje dotadanje domove, sveta inkvizicija, u svojoj gorljivosti za očišćenjem španjolskog naroda od nevjernika i heretika, obratila svoju pažnju i na ove kriptojudeje, i to još većom revnošću što su ti ljudi bili imućniji i što je konfiskacija njihovih dobara obećavala i toj instituciji i pojedinim članovima i konfidentima, a osobito uvijek zijevajućoj kraljevskoj blagajni, bogat plijen.

Zaređaše se zbog toga denuncijacije, istrage, hapšenja i mučenja, što je sve svršavalo sa svečanim auto da fè »ad majoren Dei gloriam« i konfiskacijama cijele imovine osuđenika »ad majorem gloriam Mammoni«. – Oni koji su bili bliži udarcima tih progona i koji su za to imali mogućnosti, nastojat će da se čim prije spasu i da pobjegnu iz tog pakla. Doskora je i Portugal zakoraknuo istim stopama. Kako se nije radilo, kako

u prvom progonu, o jednoj nenadanoj mjeri koja se je neočekivano survala na narod, nego o jednoj dugoj, podmukloj akciji koja je polagano rušila i uništavala najustaljenije pozicije, to je nakon prvih iznenađenja započela jedna sistematična emigracija viđenijih Conversosa, muških i ženskih, koji su nastojali spasavati osim svojih života i po mogućnosti i što više svog imetka. Bili su to ljudi veoma okretni, obrazovani u znanostima i umijećima, vješti u zanatima i u obrtima, koji su ostavljali negostoljubive obale fanatizirane Iberije te odnosili blago svojeg znanja i iskustva u druge zemlje: u Holandiju, u Italiju, u Tursku. Jedan od tih bio je i Daniel Rodriguez.

Najstarija isprava koja mi je došla do ruku, a u kojoj se spominje Rodriguez jest pismo Muhameda, nazira (fin. upravitelja) i revizora bosanskog sandžaka. Ona je datirana godinom 1563. Pismo se nalazi u Mletačkom državnom arhivu u zbirci: »Lettere diverse del Sig. r Turco, Bassà et altri – 1530 fin 1569« i glasi prema talijanskom prijevodu:

Veoma časnom gospodinu kršćanske narodnosti presvijetlom knezu gosp. duždu venecijanskome!

Iza mnogih pozdrava i počasti ovo moje pismo služi da Vam priopćim kako velemožni Mustafa-beg, sandžak Bosne i ljubljeni brat velemožnog gospodina Muhamed-paše, drugog vezira visoke Porte, svojim pismom mi piše da mu treba za njegovo kućanstvo neka roba koja se može naći tamo kod Vas u stranama Venecije, a to su neke tkanine od svile i od vune i da u tu svrhu šalje tamo svojeg čovjeka da mu kupi te robe njegovim novcem. – Taj čovjek se zove Ludriga i nosilac je njegovih pisama za Vašu vedrost. – Ja Vas molim da kad bude stigao spomenuti vjesnik u Vaše strane da se udostojite u Vašoj ljubeznosti i u Vašoj veličini biti mu u pomoći da uzmogne dovršiti u potpunom redu povjereni mu trgovački posao i udovoljiti danom mu nalogu.

Ne preostaje mi drugo nego da Vam zaželim da godine Vašeg života budu duge i sretne.

Pisano u mjesecu februaru 1563.

Ponizni Vaš prijatelj
Muhamed, nazir i revizor sandžakata
Bosne i Hercega

Da li je to bio prvi put što je Rodriguez, kojega bosanski nazir zove Ludriga, došao u Veneciju, da li je imao, kao što je vjerovatno, i drugih naloga osim onoga da kupi tkanina za bosanskog sandžaka, to iz isprava koje nam do sada stoje na raspolaganju ne izlazi. – Mi mislimo da je on već otprije poznavao Veneciju i bio tamo poznat. Međutim iz kasnijih njegovih spisa i molba doznajemo da je on već godine 1566. prikazao Mletačkom senatu svoje prve nacrte o izgradnji i organizaciji splitske luke i njezinih pristupa.

Daniel Rodriguez koji je tada bio nastanjen i trgovao po Neretvi, ali je često poslovno zalazio u Split i u Veneciju, imao je prilike da se dobro upozna sa splitskim prilikama i sa mletačkim položajem na Jadranskome i na Sredozemnom moru i, pronicav i vješt u međunarodnoj trgovini, kakav je bio, da uoči važnost toga grada i njegove luke. Tako

je već godine 1566. podnio mletačkoj sinjoriji jednu spomenicu o koristi koje bi imali i grad Split i venecijska trgovina, tj. o uspostavi jedne trgovačke skele u splitskoj luci, naglasivši da osim trgovačkih razloga govore tome u prilog i politički razlozi, jer time što bi nastala privredna suradnja između Venecije i Turske, poboljšali bi se i politički odnosi između tih dviju država, koje bi imale interesa da se njihovi odnosi, korisni za obje stranke, ne poremete ratnim zapletajima. Štoviše, i posjed dalmatinskih područja bio bi time sigurniji, jeftiniji i mirniji, jer zbog prijateljskog kontakta između turskih i venecijanskih vlasti, te između dalmatinskog i turskog pučanstva prestali bi povodi neprestanih čarkanja i pograničnih sukoba, a nastali bi međusobna snošljivost i upoznavanje. Ta prva Rodrigina spomenica nije mi još došla do ruku, ali sam Rodriguez je spominje u jednoj kasnijoj predstavci. Čini se da ta prva spomenica nije našla kod mletačkih vlastodržaca pravog razumijevanja i da je ta prva inicijativa Rodrigina ostala bez odaziva.

Dok su stvari ovako stajale, god. 1570. bukne ciparski rat i za njegova trajanja nije se više mislilo na ostvarivanje Rodrigine zamisli. Rat je za Veneciju nesretno svršio unatoč slavnoj pobjedi kod Lepanta, koju Venecija nije mogla iskoristiti zbog nehaja i zavisti saveznika. Venecija je u tom ratu izgubila otok Cipar, a time bazu i jedan stup njezine trgovine s Levantom. U Dalmaciji, poimenice kod Splita, položaj se je još pogoršao, jer zbog izdajstva grad je izgubio svoje posljednje brane: Solinsku tvrđavu i tvrđavu Kamen. Gradski obrambeni sistem bio je slomljen. Ostala je sama izolirana i lišena svakog oslona Papalijeva kula, koja se samo zbog svojeg položaja na moru mogla održati; ali koja za čuvanje Splitskog polja nije ništa značila, jer kontrola stobrečke uvale i prolaza preko rječice Žrnovnice imala je svoju važnost samo u vezi sa utvrdom na Kamenu i kontrolom na rijeci Jadru i na solinskome zaljevu, kako smo gore vidjeli. Splitsko polje bilo je širom otvoreno svakom turskom prepadu, a teško je bilo čuvati seljake i pastire, kad su se nalazili osamljeni i daleko od gradskih zidina. Venecija prepuštena svojoj sudbini od svojih saveznika bila je prinuđena da sama sklopi mir sa Turcima. Pri tome je veliku ulogu igrao rabi Salamon Ešknazi, čiju bi akciju u ovoj prigodi i uopće njegovo djelovanje na dvoru turskih sultana zaslužilo podrobnije proučiti. U mirovnom ugovoru bilo je uslovljeno da u Dalmaciji i u Albaniji (Boka kotorska) granice ostaju nepromijenjene. Po tome izgubljene tvrđave su morale da budu povraćene Veneciji. Kako su se Turci toga držali, vidjet ćemo kasnije. Svakako nakon sklopljenog mira Split i njegova okolica, opustošeni za vrijeme rata, nalazili su se u očajnome stanju. U ništa boljem položaju bili su i turski pogranični predjeli, tako da je s obiju strana postojala želja da se opet spoje rastrgane niti uzajamnih odnosa.

Znak ovog raspoloženja i u isto vrijeme prve tragove djelatnosti Daniela Rodrigueza u ovome smislu nalazimo u dva dopisa koje je god. 1573. Hasan-beg, hercegovački sandžak upravio dužđu mletačkome. Pisma se nalaze u Archivio di Stato-Venezia pod »Lettere et scritture turchesche 1570–79«.

Prvo pismo glasi:

Nakon toga što sam iskazao dužne počasti i izručio mnoge pozdrave knezu Venecije i njegovim savjetnicima zato što su sada postali mili prijatelji premogućnomu i pravednomu mojem gospodaru sultanu Selymu Khanu, neka ga bog uzveliča u časti i u moći, neka ovo moje današnje pismo bude tumačem mojih želja i neka Vam ukratko objasni kako i zašto, u znak uspostavljene ljubavi i prijateljstva između Vas i mojeg gospodara, ja danas otpremam Vama donosioca ovog mojeg prijaznog pisma, poglavicu mojih stražara Mustafu agu, koji će Vam s moje strane izložiti u dužnost mi stavljene molbe i preporuke.

Zajedno s njime, da mu prave društvo, šaljem mojeg dragomana, ime mu je Boso Latino, i Danijela Jevreja, konsula u Neretvanskoj skeli. Preko njih šaljem Vašoj vedrosti nekoliko stvarčica da iz njih prodre do Vaše vedrosti čistoća značaja našeg prijateljstva, za koje se nadam da će se Vaša darežljivost udostojiti da ih primi u ime istog tog prijateljstva.

Osim udovoljavanja izraženih Vam čuvstava najvruća je moja želja da postignem oslobođenje nekih naših zarobljenika koji se nalaze tamo kod Vaših strana. U tom pogledu govorit će Vam moj izaslanik u moje ime, a što se tiče svega što bude on govorio, molim Vas da se udostojite da mu poklonite Vašu pažnju isto tako kao što bi učinili kada bi rječi koje će on izustiti izlazile iz mojih usta, pa se nadam u svemogućeg boga da će mu uspjeti da u svome pitanju bude tako hitar i uvjerljiv kako se pristoji, da tako dođe do cilja, tj. oslobođenja mnogih zarobljenika koji su sada u Vašim stranama u rukama Vaših podanika. Na uzvrat iskazanom, ako se Vi budete udostojili da mi koji posao preporučite, ja Vam obećajem da ću najpripravnije izvršiti sve što mi budete naložili i da će mi biti osobita utjeha i radost da na jedan sami mig sa Vaše strane budem Vašoj vedrosti na službu.

Prošlih dana su ovuda bili na prolazu izaslanici, koje ste Vi uputili na visoku Portu, a siguran sam da je Vaša vedrost već saznala za ljubezan prijem koji su isti imali sa moje strane i za počasti koje sam ja njima iskazao. Obećajem Vam da ću na isti način i ubuduće postupati prema svim Vašim otpravnicima, trgovcima i uopće Vašim podanicima koji budu stizali na ove moje strane. Ja ću uvijek prema njima najljubeznije postupati i biti će moji mili gosti, neka o tome Vaša vedrost bude potpuno uvjerena, a s moje strane molim Vašu vedrost najusrdnije da mi što prije opremi ovog mojeg izaslanika i da mu zajamči slobodan prolaz tako da mi, milošću Vaše vedrosti, stigne čim prije zdrav i vesel u ove naše krajeve, na čemu ću ja ostati uvijek haran.

Drugo mi ne ostaje nego da Vašoj vedrosti zaželim da joj godine njezina života budu mnoge i sretne.

Smjerni Hasan-beg, sandžak Hercegovine

Iza lista stoji bilješka:

»Sandžak Hercegovine, primljeno dne 23. augusta 1573.«

Ovo kao i slijedeće pismo nalaze se u Arhivu na turskom jeziku sa doslovnim prijevodom na talijanski. Stil i izrazi tih pisama su orijentalni i slikoviti, tako da doslovan prijevod zvuči nenaravan i nerazumljiv. Iz ovoga razloga moj gornji prijevod je nešto slobodniji, na način da ga čitalac bude mogao shvatiti bez muke. Tako npr. talijanski originalni prijevod u ispravi Arhiva pruža nam neobičan izraz: »*per lòdore dell' amicizia nostra*«, koji izraz nikako ne odgovara duhu talijanskog jezika, a još manje bi odgovarao onome našega kad bi tko htio da gornju izreku prevede sa »miomirisom našeg prijateljstva«. Zato držim da nisam zgri-

ješio dužnoj vjernosti pri reproduciranju, ako sam gornji izraz zamijenio sa »čistoćom značaja našeg prijateljstva«. Kod sličnih slučajeva morat ću analogno postupati da ovaj prikaz ne gubi potrebitu jasnoću.

Drugo pismo glasi ovako:

Prevedri i Presvijetli Kneže!

Najljepši pozdrav sa strane naše, Hasan-paše iz vojvodine Hercegovine.

Nakon dužnog pozdrava donosim do znanja Vašoj vedrosti da čim je uslijedio ovaj dobar i iskren mir da sam se jako obradovao što je do toga došlo između našeg sretnog velikog gospodina i Vaše vedrosti, a bog mi je svjedok koliko sam ja svim svojim snagama pridonio da se ovaj dobar mir sklopi, kako je i uslijedilo.

Molim boga da se ovaj mir uzdrži mnogo godina u korist i u zdravlje naših vladara. U smislu toga mira odlučih da Vam pošaljem mojeg vjernog i časnog Kapidžibašu,[1] g. Mustafu agu i mojeg vjernog dragomana g. Božu Dobrovidovića te g. Daniela Lodrischa (Rodriga), konsula Jevreja i mojeg prisnog prijatelja, za koje, kad budu stigli pred Vašu vedrost i kad joj budu izložili što sam po njima poručio u pogledu zarobljenika i drugih pitanja, molim da se Ona udostoji da im pokloni vjeru u svemu što će joj oni u moje ime reći, a još k tome molim Vašu vedrost da meni za ljubav izvrši sve ono što oni budu tražili, jer su njihove riječi i moja volja, a za dokaz vjerodostojnosti ovog mojeg pisma neka jamči moj redoviti pečat.

Neka Vas bog uščuva u obilju i u sreći za dugo godina!

Pisano u Hercegovini, na Neretvi, dne 7. augusta 1573.

Potpis je napisan arapskim slovima, a iza lista je udaren pečat. Na poleđini pisma stoje ove opaske:

Popis zarobljenika, koje traži presvijetli g. paša:

Prvi: Taski Eles, koji je bio zarobljen kod brodovlja. Sada se nalazi u Rimu u rukama g. Marka, koji stanuje nasuprot velikoj česmi usred trga.

Drugi: Hasan Ser sa jednim njegovim djetetom, koji je bio zarobljen kod tvrđave u Boki Kotorskoj i koji je bio odveden u Ankonu od velemožnog Surjaneta[2] koji ga je darovao ili prodao zajedno sa spomenutim djetetom kapetanu koji je osvojio tu tvrđavu i koji je po našem mišljenju brat gosp. Marcantonija Colonne.[3]

Treći: Jedan eunuh imenom Čerkes, koji je bio zarobljen kod brodovlja i koji se nalazi kod presvijetlog gosp. Sebastiana Veniera.[4]

[1] *Kapidži-baša.* Iz turske riječi kapidži (vratar) tj. čuvar seraja. Čuvari seraja bili su kod sultana i kod paša organizirani u posebnim četama na čelu kojih je stajao njihov starješina »kapidži-baša«. To su bili eunusi, od kojih su viši u rangu nosili naslov aga i često su obavljali razne časti u turskoj birokraciji, kako vidimo i za ovoga Mustafu kojega Hasan-paša šalje kao svojeg pouzdanika k duždu.

[2] *Velemožni Surijaneto.* Valjda Nicolò Suriano, komandant mletačkih galija na Jadranskome moru za vrijeme ciparskog rata koji je prije bitke kod Lepanta s uspjehom branio Kotor i Boku od turskih napada.

(Paruta: »Historia della guerra di Cipro«, Venezia, per Giuseppe Nicolino Angeli, 1703, str. 106).

[3] *Kapetan, brat Marcantonija Colonne.* Pompeo Colonna, koji je pod zapovjedništvom proveditora generale all'armata Jacopa Soranze, poslije bitke kod Lepanta, sudjelovao u osvajanju jedne tvrđave kod Kotora, sa koje su Turci priječili aprovizaciju Kotora (Ibidem, str. 189).

[4] *Sebastiano Venier.* Glasoviti zapovjednik venecijanskih snaga kod Lepanta, gdje je sudjelovao u 75. godini života. God. 1577. bio je izabran venecijanskim duždom.

Ova dva pisma očevidno su bila istovremeno pisana, a vjerojatno je jedno bilo poslato po glasniku, a drugo je služilo kao akreditivno pismo samom izaslaniku Hasanpaše i njegovim pratiocima koji su ga svojeručno imali da predadu mletačkome duždu. To izlazi iz okolnosti što su mletačke vlasti na poleđini samog pisma zabilježile imena zatraženih zarobljenika, kako im ih je izaslanik priopćio. Dragoman je u prvome pismu nazvan Boso Latino, a u drugome Božo Dobrovidović (u talijanskom originalu isprave Natale Dobrovidovich). Jasno je da Boso znači Božo (Natale), a oznaka Latino znači katolik, što valjda proističe također iz imena Božo (Natale).

Pitat će tko kako je do toga došlo da se Danijel Rodriguez našao u društvu turskih odaslanika, poslanih od Hasan-bega, sandžaka hercegovačkog, mletačkome duždu, i to kao prijatelj i pouzdanik njegov?

Dvije isprave koje ćemo sada donijeti dat će nam odgovor na ovo pitanje.

Prva je isprava patenta dana od dužda Alvise Moceniga Danijelu Rodrigi u januaru godine 1573, dakle sedam mjeseci prije nego je pisano pismo sandžaka, a u kojoj se potvrđuje njegovo imenovanje za konsula jevrejske narodnosti u Veneciji.

(V. Savi alla Mercanzia, Busta 63-Ebrei ponentini-Universita[5] – Archivio di Stato – Venezia)

Prva isprava, tj. konsularni patent glasi ovako:

Aloysius Mocenigo Dei gratia Dux Venetiarum, et cetera. Universis et singulis tam amicis, quam fidelibus nostris, salutem et sincerae dilectionis affectum.

Pošto je Daniel Rodriga, Jevrej, zatražio od naše Sinjorije prethodno odobrenje da kad bude od svojih sunarodnjaka izabran konsulom jevrejske narodnosti u ovome našem gradu Veneciji da ćemo ga mi u tome svojstvu potvrditi i, budući da mi njegovu vrijednost i njegovo iskustvo u svim stvarima poznajemo te po tome sudimo, da će on u gornjem svojstvu svoju službu najbolje vršiti, to nazočnim našim patentom izjavljujemo, pošto je on od pomenutog naroda bio izabran svojim konsulom, da ga mi kao takvog potvrđujemo i svoje prijatelje molimo a našim zastupnicima i podanicima nalažemo, kojih se to tiče, da ga kao takvog priznaju.

Data in nostro Ducali Palatio die sexta decima Januarii, indictione secunda M.D.L.X.X.I.I.I.

Gaspar Albertus Secretarius

Druga je isprava ova:

Januarius M.D.L.X.X.I.I.I.

Die XIII mensis suprascripti jn. add.

Uvelike treba preporučiti da se uznastoji otkriti svakim mogućim putem nakane i postupke Turaka, jer se širi glas, da je opet došao nalog u Skoplje i u druga mjesta da se zaustavi roba nama upućena.

Budući da se ponudio Danijel Rodriga, Jevrej koji se nalazi u ovome gradu, da će poći u tursku zemlju i da će tu pažljivo provjeriti i otkriti koliko ima istine u tim glasovima, to se nama time pruža prilika da tačno doznademo što misle Turci, pa zato držimo da mi moramo ovu ponudu prihvatiti te stavljamo na glasanje pri-

[5] *Università*. Izraz upotrijebljen u staro vrijeme u Italiji za općine i ima značenje zajednice.

jedlog da spomenuti Danijel Rodriga bude poslan na način kako bude odlučio naš kolegij, i to što prije iz gore navedenih razloga. Ako mu se dadu sredstva da pokrije troškove neophodne za to putovanje, neka mu se iz blagajne ovog Vijeća isplati sto dukata od lira 6.174 po dukatu.

Mi smo dakle vidjeli da se naš Danijel Rodriguez bio već povratio sa svoje misije u Turskoj u kojoj je bio odlično uspio, tako da su ga sami turski dostojanstvenici slali kao svojeg pouzdanog čovjeka mletačkim vlastodršcima. On je bio dakle pouzdanik i jednih i drugih, što je bilo potpuno opravdano kod naravi njegovih nastojanja i kod njegove zadaće da uspostavi prijateljske i trgovačke odnose između obiju vlada, kod kojih je doduše postojala iskrena želja da do toga dođe, ali koje su zbog tek svršenog strahovitog ciparskog rata bile jako nepovjerljive jedna prema drugoj. Bio je već to znatan uspjeh Rodrigov što se mogao povratiti iz Turske kao prijatelj i čovjek osobnog pouzdanja moćnih turskih paša, koji su ga bili izabrali da izmoli od mletačkog dužda iskup njihovih zarobljenika, koji su upali u zarobljeništvo za vrijeme rata. Na ovaj način on je stavljao Republiku u položaj superiornosti. Nije ona molila, nego su Turci nju molili. Time što bi ona velikodušno dala slobodu zarobljenicima postajala je vjerovnicom prema Turcima i mogla je bez poniženja da od njih traži protuusluge. Uspostavljanje prometa i izmjena dobara bili su u obostranom interesu, a Venecija je, kako smo vidjeli, bila jako zabrinuta kada se je pročulo da Turska zaustavlja u Skoplju robu određenu za ove obale i poslala je Rodriga da izvidi i intervenira, ali ne vidimo da se ona pismeno obratila Turcima. Naprotiv, vidimo Turke da se njoj obraćaju. U tome je bio uspjeh mudrog diplomate Rodriga, koji je dobro poznavao mentalitet tih orijentalnih naroda i koji je postigao da su Turci molili Republiku za ono što je ona sama vruće željela. Rodriga je stajao u pozadini i savjetovao svoje prijatelje Turke što imaju da čine. Tako imamo drugo jedno tursko pismo i to od kliškog sandžaka Alije, koji hvali venecijskog kontea u Splitu zbog njegova nastojanja oko uzdržavanja dobrih susjednih odnosa između oba područja i sugerira, sada kada je opet uspostavljen mir, da bi se mogla uputiti splitska skela, stalan san našega Rodrige. (Lettere et scritture Turchesche, N. III, 1570–79, Archivio di Stato – Venezia).

Presvijetlome i svake časti i pažnje predostojnom gospodinu duždu venecijanskomu!

Najprije da izručim i ponudim svoj pozdrav, koji je izraz iskrenog prijateljstva. Nakon toga neka Vam bude dojavljeno da otkad je velemoćan i sretan moj car dozvolio mir i pokoj s Vama pa do danas, po izraženom nalogu i zapovijedi Njegova veličanstva podanici obiju strana žive mirno i zadovoljno, jer ja, koji sam Vaš prijatelj, vršim pravicu prema svakome bez obzira ma prema kome, tako da se oni osjećaju zaštićenim i sa strane kopna i sa strane mora, a mi nećemo propustiti da se i ubuduće vladamo na jednak način. Posljedica ovih prilika je ta da bi se splitska skela mogla opet iznova uputiti, što bi bilo bez dvojbe od velike koristi za Vaše gospodstvo, a bila bi također jedna blagodat za moćnoga i sretnoga moga cara.

Neću pak da propustim da reknem Vašem gospodstvu kako gosp. konte splitski, predstavnik Vašeg gospodstva, valjano i marljivo vrši svoju dužnost u ovim stranama te upravlja pravedno i s velikom mudrošću na način da su graničnici vrlo zado-

voljni njegovom upravom, zbog kojeg razloga svakako zaslužuje Vašu milost i dao bog da bi uvijek došli da upravljaju s Vašim zemljama ljudi njemu slični, jer bi tada bilo uvijek mira i spokojnosti u ovim pograničnim krajevima. Mi se nadamo, dakle, da će se Vaše gospodstvo udostojati da na koji način iskaže svoje priznanje rečenom konteu u svrhu da drugi koji bi došli na njegovo mjesto budu imali primjer i poticaj da se što toplije zauzmu i djeluju probitačno u korist gore imenovanih podanika.[6]

Ako Vam što treba u ovim stranama, a što je u suglasju sa nalozima i zapovijedima koje primam od sretnog mojeg cara, to Vas molim da se udostojite priopćiti mi Vaše želje, a ja ću se požuriti da koji god Vaš nalog izvršim.

Ništa drugo mi ne ostaje, nego da zaželim najbolje zdravlje svakome koji štuje boga

Vaš smjerni Ali, sandžak kliški.

Na poleđini lista stoji opaska:

Primljeno dne 13. oktobra 1573. od sandžaka kliškog.

U kakvom stanju se je nalazio grad Split pri koncu ciparskog rata opširno opisuje Andrea Micheli u svojem izvještaju prikazanom mletačkom kolegiju dne 28. maja 1573. (Archivio di Stato – Venezia. Collegio – Relazioni, – B. 72): Tu se među ostalim kaže:

Za vrijeme mira živjelo se je u tome gradu veoma udobno, i to zato što je prigrađe, iako maleno, bilo veoma dobro obrađeno i plodno, a – s druge strane – bilo je mnogo trgovine, osobito sa zaleđem, pa je grad sa okolicom bio mnogo napučen, te je bilo u njemu oko pet hiljada duša. Od tih je bilo oko 1500 sposobnih za oružje. Netom je buknuo rat, budući da je ovaj grad od svih dalmatinskih najbliži turskim granicama, odmah izgubi, ujedno sa poljskim prihodima, svu svoju trgovinu i industriju, tako da su pučanstvu usahnuli svi izvori iz kojih je crplo za prehranu. Zbog toga narod koji nije imao nikakve plaće niti drugo kakvo vrelo zarade rasprši se, tko amo, tko tamo, a oni koji su bili sposobni za oružje većim dijelom pođoše u vojsku. Mnogi bijahu ubijeni i zarobljeni u neprestanim borbama s neprijateljima. Na taj način, što u gradu, što na njegovom području, ne ostadoše nego oko 400 ljudi sposobnih za oružje. Ovi pak su većim dijelom veoma odani i vjerni Vašoj vedrosti i nisu nikada uzmanjkali da u svakoj prigodi učine svoju dužnost kao dobri i privrženi podanici. Između njih se ističu braća Cambij, sinovi pok. gosp. Jerolima, koji je bio tumač Vaše vedrosti, a koji od početka ovog rata ne samo da su bili prvi u pružanju novca za popravak bedema nego su oni bili uzrokom da su i drugi, po njihovu primjeru, to isto učinili. Sve dok ne stigoše posade poslate od Vaše vedrosti, svake bi se noći trudili da čuvaju stražu, da obilaze razne položaje i da se podvrgnu svakovrsnim tegobama samo da očuvaju grad: kapetan Franjo s velikim izdatkom i troškom iz svojih vlastitih sredstava sastavi jednu dobru kumpaniju od 25 konja, najveću koju smo imali pri obrani grada, i uzdržavao ju je od svoga da bi mogla odgovarati potrebama službe kakvu su prilike zahtijevale, a u svim okršajima koji su se zbili vodio je ne samo svoju kumpaniju nego i druge, kada bi njihovi zapovjednici bili ili odsutni ili su se pokazivali nesposobnim. Uvijek se on iskazao kao hrabar i mudar kapetan. To je bilo i u vremenu kada je tursko brodovlje došlo u naše vode i u danima kada je kuga harala. Uvijek neustrašiv, on je stajao gdje je bio najpotrebniji nagovarajući građane da žrtvuju svoj život za čast Vaše vedrosti, podvrgavajući se po danu i po noći svakome trudu da bi uzdržao dobro raspoloženje vojnika i da bi ih hrabrio u borbi. Po nalogu mojemu i presvijetlog Foscarinija držao je u turskoj zemlji uhode, a sam ih je plaćao, te je po njima znao za kretanje neprija-

[6] *Conte Capitanio*, kojega Ali, sandžak kliški, toliko hvali jest Ant. Giustiniano, koji je bio u Splitu od g. 1573. do g. 1575.

telja, sto je bilo od ogromne koristi za stvar Vaše vedrosti. Drugi brat, gospodin Piero književnik, u interesu stvari Vaše vedrosti, vidjevši veliki nered koji je vladao u upravi fiskalne komore, što je donašao veliku štetu javnim interesima, premda je takav posao bio sasvim stran njegovoj profesiji, preuze na sebe dužnost pisara u kojoj je službi stekao tolikih zasluga da ga je potrebno naročito istaći, toliko realno i vjerno je njegovo djelovanje u poslu uređenja one komore na potpuno zadovoljstvo presvijetlih Foscarinija i Grimanija. On je pribavio Vašoj vedrosti hiljade i hiljade dukata. Kako se zbog teških vremena i raznih slučajeva dogadalo da su plaće vojnika zaostajale koji put po tri i više mjeseci, i kako niti plaćajući kamate nije bilo moguće naći novaca da bi se privremeno doskočilo, da se ne bi vojnici pobunili, to su spomenuta braća ne samo bez ikakve svoje koristi nego uz svoju očitu štetu predujmljivala novac dok su ga imala, a poslije kad su se iscrpla sami su založili zlatne lance, srebrno posuđe i slične dragocjene predmete samo da iz toga izvuku sredstva za podmiru javnih potreba. Da zaključim, ovi izvanredno privrženi podanici nisu se nikada skanjivali da troše od svoje imovine i da izlože svoj vlastiti život svakoj očitoj pogibelji samo da budu na čast Vaše prevedrosti.

Postoje u gradu Splitu dvije komore. Jedna je državna, i druga koja skrbi svoje prihode samo od dvaju nameta, tj. od onog tridesetine i od onog poreza na konje. Namet tridesetine običavao se davati u zakup u mirno vrijeme za iznos koji je dosizao 1400 dukata, iz kojih se, dodavši 1853 dukata koje općinska komora uime doprinosa mora da svake godine isplati fiskalnoj komori, plaća presvijetli kamerlengo i drugi činovnici i pokrivaju se svi izvanredni troškovi koje valja podnašati u gradu. Porez na konje običavao se davati u zakup u mirno doba za 500 i više dukata na godinu, iz kojeg prihoda po nalogu Vaše vedrosti daje se 150 dukata fiziku za račun općine, kao naknadu jedne carine od dvadeset šolada, koju bi od unazad nekoliko godina ova, dozvolom Vašom, pobirala za svakog konja. Ova je carina prestala uređenjem novog poreza. Preostatak ovog poreza običavao se slati prejasnoj gospodi prokuratorima. Ovi porezi na početku rata bili su prepušteni presvijetlom capitaniju general da mare a kad su bili ukinuti poreznici, davalo ih se u zakup, i to namet tridesetine za 780 dukata, a onaj na konje za 150 dukata. Ali sada možemo se nadati da će opet dosegnuti svoju prijašnju visinu.

Općinska komora ima deset nameta, iz kojih bi se za vrijeme mira ubiralo oko 11 hiljada lira. Istina, neki od ovih, zbog rata, smanjili su se, ali to su oni od manje važnosti, dok su bolji oni koji se pobiru sa otoka, a koji se sastoje u poljoprivrednim prihodima. Općina ima oko 8 hiljada lira godišnjih troškova, tako da bi postojao jedan suvišak od oko 3.000 lira, što bi, računajući od posljednjeg rata (g. 1536. kada je pao Klis) pa do ovoga (1569), dalo oko 20 hiljada dukata, koji je iznos bio pronevjeren od onih koji su upravljali općinom i upotrijebljen u njihove privatne svrhe. Nikad nije bilo moguće dobiti obračun blagajne od kamerlenga (blagajnika) ove općine, unatoč nalozima izdanim o ovom predmetu sa strane presvijetlog gospodina Marchija Michiela, zaslužnog tadašnjeg capitanio general da mar, i od Vaše vedrosti; a s tim nalozima se je određivalo da se suvišak preko nužnih troškova upotrijebi u korist grada za popravak zidina. Štoviše, da spomenuti nalozi budu izvršeni i da se javni novac ne zloupotrijebi, bilo je određeno da gradski kamerlengo ima nad sobom jedan nadzorni odbor sastavljen od građana, koje je imao imenovati prejasni konte. Kako se taj odbor sve do današnjeg dana redovito imenuje, ipak radi otpora plemića od toga ima malo koristi, jer se nije nikada potrošila niti jedna para od spomenutog suviška za javnu korist. U tome pogledu Vaša vedrost preuzeti će one mjere koje joj se budu činile podesnim da njezini nalozi budu izvršeni, jer ne samo što se pronevjeruje spomenuti suvišak preko nužnih troškova nego također se svakovrsni troškovi terete na fiskalnu komoru.

Poslanstvo hercegovačkog sandžaka mletačkome duždu radi oslobođenja turskih zarobljenika bilo je postiglo oslobođenje jednog turskog sužnja. O tome je Daniel Rodriga bio obavijestio sandžaka, koji 17. januara 1574. opet piše mletačkom duždu. Pismo (Lettere et Scritture Turchesche. N. III. 1570–79 R. Archivio di Stato – Venezia) glasi:

Prevedri i presvijetli kneže!

Dobio sam izvještaj od svog trgovca g. Daniela Rodrige, konsula Jevreja, koji se sada nalazi tamo u Veneciji, kako je Vaša vedrost njemu predala Mahmut-agu Pasmachis, zarobljenika, zbog kojeg sam ja već zamolio Vašu vedrost. Po ovome sam sada razumio da me Vi uistinu imate na srcu i da mi hoćete dobra, ali bog zna da sam i ja dobar prijatelj Vaše presvijetle vlade i njezinih podanika, a možda je Vaša vlada saznala da sam ja u početku mira dao slobodu mnogim njezinim podanicima. a to neću uzmanjkati da činim i ubuduće u svakoj prigodi koja mi se bude pružila, pa ću uvijek u njezinoj službi postupati kao dobar i vjeran prijatelj. Za ovu milost ja zahvaljujem neizmjerno Vašoj vedrosti, koju smatram mojim pretpostavljenim i časnim gospodarom, a molim je da spomenutog Mahmut-agu pošalje meni posredstvom spomenutog mojeg trgovca Daniela, na moju vjeru. Ako bi pak po kakvom slučaju Vaša vedrost imala u Carigradu kakvog zarobljenika koji bi bio u rukama presvijetlog gospodina Mehmed-paše ili sretnog velikog gospodara, ja gojim čvrstu nadu da ću ga ja od njih dobiti, samo da mi zabilježite ime onoga kojega hoćete, a ja neću uzmanjkati, zbog ljubavi i zbog obaveze koju imam prema Vama da upotrijebim sve svoje snage da ga oslobodim. Spomenuti g. Daniel mnogo mi se pohvalio u pogledu usluge i ljubezljivosti kojom ste mu ususret došli, pa sam Vam zbog ove Vaše susretljivosti osobito obvezan, a ni ja neću uzmanjkati da na sličan način postupam prema Vašim trgovcima i podanicima koji će stići u naše krajeve. Ako mi pak gospodin bog bude udijelio milost da Vaš presvijetli poklisar i bajlo prođe ovuda kroz moju zemlju, tad će taj gospodin vidjeti na koji će način biti od mene primljen, počašćen i otpraćen. Svakom čašću ću ga ja dati otpratiti do Dubrovnika. Bit ću uvelike obvezan Vašoj vedrosti ako bude što moguće prije otpremila spomenutog mog trgovca sa spomenutim zarobljenikom. Učinit ćete mi veoma ugodnu stvar za koju ću Vam biti haran, što ćete s vremenom uvidjeti, a medutim neka Vas bog uzdrži u svakoj sreći.

Iz Hercega, dana 17. januara 1574.

Vaše vedrosti usrdan prijatelj
Hasan-paša iz Hercega

(Pismo upravljeno: Prevedrome i presvijetlome gospodinu Alviseu Mocenigu, duždu i knezu Mlečana, gospodaru presvijetlome u Veneciju)

Osim adrese na poleđini lista nalazi se opaska napisana drugim rukopisom:

17. januara 74. primljeno dne 27. februara. Sandžak Hercega zahvaljuje na odluci koju je primio preko Rodrige, Jevreja, kojom će mu biti uručen zarobljenik Mahmut-aga.

Nakon ovoga čini se da se Daniel Rodriguez sa oslobođenim zarobljenikom povratio hercegovačkome sandžaku i da je od njega bio ovlašten da u mletačkoj vladi da neke prijedloge po kojima se daje naslutiti da je uistinu hercegovački sandžak bio iskren u svojim izrazima zahvalnosti prema mletačkome duždu zbog oslobođenog zarobljenika. Pri tome se ipak ne smije smetnuti s uma da je u tome velikog udjela imao Daniel Rodriguez, koji je neumorno radio da učvrsti prijateljske odnose između Turske i Mletačke Republike i time ih uputi na uspostavljanje trgovačkih odnosa što je sve bio preduslov njegovom velikom planu gradnje splitske luke. Ali izgleda da pregovori upućeni preko Daniela Rodrige nisu bili još dovoljno određeni, kako izilazi iz isprave koju ću sada u prijevodu iznijeti, a u kojoj Vijeće desetorice (Consiglio dei Dieci) nalaže zapovjedniku mornarice (Provveditore dell'armata) Salamonu da odmah ide na Hvar i tu pozove Daniela iz Neretve neka dođe, i da mu dade razjašnjenje, a sa svoje strane da primi upute u kojem smjeru ve-

necijanske vlasti žele da se uprave pregovori s Turcima. Ova isprava je veoma interesantna i otkriva nam kulise mletačke politike, a u isto vrijeme jasnoću njezinih pogleda i potpunu realnost njezinu u vođenju politike, u kojoj se nije dala zavesti od tadašnjih predrasuda koje su zamagljivale vid tadašnjih vladalaca, osim nje same, Holandije i Turske.

Evo te isprave:

Consiglio dei X–Secreti–1574–1578
M.D.L.X.X.I.I.I.D. Mense Martii die XVI In add.

Zapovjedniku mornarice Salamonu

Vidjeti ćete iz priloženog prijepisa ponudu koju je učinio Daniel Rodriga, Jevrej, Vama veoma dobro poznati, u predmetu granica rektoru i providuru našemu u Kotoru. Ovoj ponudi, zbog našeg interesa, hoćemo da pristupimo te Vam zato nalažemo, uz privolu našeg Vijeća desetorice i dodatka,[7] da bez gubitka vremena pođete na Hvar i da pošaljete u Neretvu kojeg Vašeg mudrog i marljivog čovjeka i da po njemu poručite spomenutom Danielu da dođe k Vama na razgovor. Kad dođe reći ćete mu da smo sa zadovoljstvom dočuli za njegovo posredovanje kod našeg rektora i providura u ponudi učinjenoj od sandžaka i opisatelja. Dodajte da smo mi uvijek pripravni da priznamo usluge onih koji nam ih iskazuju i da ćemo mi isto tako postupati i prema gospodi sandžaku i opisatelju[8] ako oni budu djelovali u našu korist, ali budući da mi ne znamo koji probitak će oni moći i htjeti da nam pribave, ne možemo još da pobliže odredimo u čemu će se to naše priznanje sastojati, jer će ovo biti odmjereno u manje ili u više prema probitku, manjemu ili većemu, koji ćemo mi imati od njihova djelovanja. Što se nas tiče mi hoćemo da budemo povraćeni u naše granice kakve su bile prije rata, a ako to bude mi ćemo njima dati takav dokaz našeg priznanja da će imati razloga da budu i s tim zadovoljni a ako oni ne budu mogli da toliko postignu, mi ćemo ih nagraditi najvećom susretljivošću u razmjeru s onim što budu mogli postići u našu korist. Kako će pak u ovome poslu biti potrebito da mi budemo češće obaviješteni, to će biti dobro da isti Daniel, uz pristanak sandžaka i opisatelja, isposluje da se pregovori vode s našim generalnim providurom u Dalmaciji ili s drugim rektorom onih naših gradova za kojega smatraju da će u tome pogledu biti za nas udobnije, jer sigurno je da poći do Kotora radi ovog posla za nas je predugo i neprilično. Pošto saznate za njegovu želju u pogledu mjesta i s kime će se voditi pregovori, to o tome s najvećom revnošću obavijestite pročelnike spomenutog Vijeća, da bismo mogli dati one naloge koji će biti uputni. Ovaj, veoma važan posao treba da bude vođen u najvećoj tajnosti i zato ćete isto Rodrigu obavijestiti o tome nalogu tajnosti.

Na dnu lista stoje podaci:

Glasanje: + 29; – o; – o

Istodobno je bilo upravljeno jedno popratno pismo zapovjedniku zaljeva (capitano in golfo) Molinu, kojemu je bilo poslato gornje pismo da ga uruči providuru mornarice Salamonu:

[7] *Consiglio dei X et Zonta (dodatak).* Budući da su članovi Vijeća desetorice g. 1355. uskratili da sami sude duždu Marinu Faleru, okrivljenom zbog urote protiv Republike, to oni zatražiše da Vijeću bude pridodano 20 senatora. Ovo proširenje pokazalo se je u praksi veoma korisno za vođenje državnih posala, i tako ostade prošireno Vijeće.

[8] *Opsatelj* (u tekstu: *descrittor)* funkcioner koji je imao zadaću da opiše i izmjeri zemljišta kroz koja se je imala potegnuti granica.

M.D.L.X.X.I.I.I.I. de Mense Martii die XVI In add.

Molinu, našem kapetanu u zaljevu!

Suglasno s našim Vijećem desetorice i dodatkom pišemo našem providuru mornarice Salamonu priloženo pismo koje je od velike važnosti, pa Vam, opet u suglasju sa spomenutim Vijećem, nalažemo da na putu što ćete ga sada poduzeti prema Draču, potražite spomenutog providura, i kada se s njim sastanete predajte mu u ruke naše pismo.

Gore izneseno pismo, kao i sva koja se tiču ovog predmeta, mletački Consiglio dei Dieci smatrao je velevažnim i strogo povjerljivim, jer se je radilo o tome da se za Republiku darovima pridobiju turski odaslanici s kojima su se imale utvrditi nakon zaključka mira nove granice. Pisma se nalaze u Archivio di Stato – Venezia, u istoj mapi: Consiglio dei X–Secreti 1574–1578.

Istoga dana Consiglio dei Dieci upravio je jedno pismo u ovom predmetu generalnom providuru za Dalmaciju u Zadar. Pismo glasi:

M.D.L.X.X.I.I.I.I. de Mense Martii Die XVI In add. Generalnom providuru Dalmacije!

Kako bi se moglo dogoditi da stigne tko poslan iz Carigrada radi razgraničenja u smislu utanačenja koja je naš poklisar i bajlo sklopio s pašom ili da dođe koji nalog radi ovog predmeta kojemu od susjednih turskih dostojanstvenika, to Vam, sporazumno sa našim Vijećem desetorice i dodatkom, nalažemo da netom Vam isti to prijave ili to doznate s druge strane, u čemu ćete Vi postupati poznatom Vašom dosjetljivošću da budete na vrijeme obavješteni o njihovu dolasku, odmah Vi njima očitujte Vaše zadovoljstvo time što ćete im poslati u susret Vaše odaslanike s kojim darom, tako da ih odmah s početka povoljno raspoložite prema nama i poručite im da ćemo mi i s naše strane odmah naložiti da se tamo upute oni koji imaju da se s njima nadu radi sprovođenja spomenutog zadatka, pa se ispričajte što to nije prije uslijedilo, i to zato što nismo bili na vrijeme obaviješteni o njihovu dolasku. Pri tome ćete uputiti Vaše pouzdanike da na fini način i neprimjetno nastoje od njih izmamiti kakve su naloge primili od Porte. O svemu tome ćete nas najmarljivije obavijestiti.

Dne 20. marta slijedi drugo pismo generalnom providuru u kojem mu davaju dalje upute što bi imao sve unaprijed pripraviti da predstojeći pregovori sa Turskom u pogledu granica budu po mogućnosti u korist Venecije.

Pismo glasi:

M.D.L.X.X.I.I.I.I. de Mense Martij Die XX In add.

Generalnom providuru Dalmacije!

Kako bi bilo veoma shodno, kad bi se mogli naći tri ili četiri muslimana, koji kad dođu odaslanici Porte da se nadu sa našima u svrhu redigiranja granica, i da se iskažu u našu korist, tj. da Zemunik i druge kule položene u područjima Splita, Šibenika i drugih naših gradova u kojima nismo držali ratnih posada, nego samo jednog ili dva čuvara, koji su imali zadaću da upozore zemljoradnike da bi se na vrijeme spasili od lupeža i zlih ljudi, dakle da su ta mjesta bila bez svoje jurisdikcije, koja nisu imala nikakvo područje, nego su bila sastavni dio područja gradova koji su nama pripadali – pa bi tvrdili da je to istina ili bi se na koji drugi način htjeli da iskažu

u korist našu, na način da granice budu priznate u opsegu što povoljnijemu nama i našim tamošnjim prevjernim podanicima, a osobito kada bi se izjasnili o svim izmjenama u pogledu granica koje su Turci proveli pošto je bio sklopljen mir; to Vam preporučujemo da se pobrinete i nađete takve ljude.

Želja je naša i našeg Vijeća desetorice sa dodatkom da Vi Vašom poznatom opreznošću i Vašom marljivošću a što većom mogućom tajnovitošću, preko osobe od Vašeg najvećeg pouzdanja nastojite da pronađete takve muslimane kojima ćete, ako budu pripravni da nam služe, obećati da će, nakon što dadu svoj iskaz, biti nagrađeni kako se budete s njima sporazumjeli nakon sprovedenih pregovora. Uvjerit ćete ih da će sve ostati u najvećoj tajnosti i da će oni osim toga učiniti bogougodno djelo time što će svojim iskazom pridonijeti tome da se upozna istina i da pravica dođe do svojeg ispravnog izražaja. Ovaj je posao veoma važan i mora da bude proveden s velikom opreznošću i s najvećom tajnošću, jer kako nam može jako koristiti ako uspije, tako nam može biti od velike štete ako se stvar otkrije. Ali se mi pouzdajemo da će, budući da je stvar u Vašim rukama, sve sretno uspjeti. Mi s naše strane ostat ćemo u očekivanju Vaših vijesti, jer ćete nam Vi poslati izvještaje o onome što poduzmete.

Nastojat ćete svakako da spomenuti muslimani budu ljudi u koje čovjek može da ima povjerenje, pa ćete oprezno pregovarati, i to na način da jedan ne zna da se s drugim pregovaralo. – + 27 ; – o ; –2 .

U daljim uputama u pitanju razgraničenja generalni providur je ovlašten da udobrovolji turske pregovaratelje darovima, te u isto vrijeme priopćavaju mu da je odlučeno pristupiti sugestijama Daniela Rodrige u pogledu pregovora sa hercegovačkim sandžakom.

Pismo Vijeća desetorice generalnom providuru Dalmacije od 22. aprila 1574:

M . D . L . X . X . I . I . I . I . die XXII Aprila, in add.

Generalnom providuru Dalmacije!

Po iskustvu što ga imate mora da Vam je poznato da se kod Turaka treba latiti poklona i darova ako čovjek od njih hoće da postigne ma koju stvar, pa bila i najpravednija. S toga razloga mi smo Vam dali slobodu da prikažete darove i da pristupite najvećom susretljivošću onome dostojanstveniku, koji će imati u rukama sa strane Porte turskog velikog cara posao razgraničenja. S istog razloga smo Vam također dali nalog da osigurate nekoliko muslimana, koji će svjedočiti u naš prilog. K tome smo se priklonili savjetu Daniela Rodrige, Jevreja, koji je dao da nam kotorski rektor predloži ono što Vam je priopćio naš providur Salamon u pogledu nagrađivanja tamošnjeg sandžaka i turskih dostojanstvenika, ukoliko bismo njihovim sredstvom postigli kakvu važnu povlasticu u pitanju razgraničenja. Nego ponukani željom da u ovome prevažnom predmetu ne propustimo ništa da poduzmemo, što je poželjno i što je moguće, to smo promislili da Vam preko onoga, što smo Vam već naložili, još dodamo ono što slijedi, da bi Vam bolje rasvijetlili koja je naša volja.

Sporazumno, dakle, sa našim Vijećem desetorice i dodatkom nalažemo Vam da netom budete saznali da je došao čovjek kojega je Porta u ovu svrhu uputila da mu morate odmah poslati u susret darove i to takve kakve budete smatrali da odgovaraju rangu toga čovjeka, a kasnije, držeći se pri tome sasvim općenito, da mu činite ponude što šire budete mogli, da ga učinite sebi sklonim. Nakon toga uzastopce i postepeno i što više moguće tajno dat ćete mu razumjeti da ako njegovim posredovanjem i njegovim djelom ili na licu mjesta ako on bude za to ovlašten, ili zbog njegova izvješća u Carigrad, budemo imali koristi u razgraničenju, da ćemo mi njega nagraditi u takvoj mjeri da će on imati razloga da bude zadovoljan. Ta naša nagrada biti će veća ili manja prema obimu i naravi probitka koji ćemo njegovim posredovanjem postići, i bit će mu izručena nakon ostvarivanja očekivanog probitka. A ako biste htjeli doći do podrobnosti probitka koji bi nam on mogao pribaviti i nagrade koju bi on za to imao da dobije, to smo mi zadovoljni da Vi s njim o tome

pregovarate i da nam o tome šaljete obavijesti najmarljivije da Vam uzmognemo dati one naloge koje ćemo smatrati shodnim. Ako Vam se pak bude činilo da ne ćete imati vremena da nam javite i da počekate odgovor, jer će se njemu žuriti da otputuje i da se vrati u Carigrad, onda zaključite uzajamno obećanje sa izričitom izjavom sa Vaše strane da će nagrada biti predana nakon što njegova obveza bude ostvarena. Glavno je da marljivo i oprezno nastojite da nam postanu zahvalni i skloni svi oni koji nam mogu da koriste u ovome predmetu i da imate također na umu da ne trošimo naš novac bez ploda.

I neka danas bude prihvaćen zaključak neka se ovlasti kolegij da sporazumno sa predstojnicima ovog Vijeća potroše ono što bude potrebito za gošćenje i drugo što bude tražilo vršenje nazočne odluke.

Glasanje: + 27 ; – 0 ; – 2.

Jasno je da posljednja stavka ove isprave nije bila u originalnom spisu poslatom generalnom providuru, nego predstavlja zapisničku opasku o glasanju u Vijeću desetorice o tekstu istog pisma. Prva brojka s pozitivnim predznakom označuje glasove u prilog, treća brojka glasove nejasne (balote non sincere), druga brojka glasove protivne prijedlogu. Vidjeli smo i vidjet ćemo češće ovakve opaske na dnu isprava izdanih od venecijanskih vlasti. Ako su vijećnici svoje glasove obrazložili naći ćemo takva obrazloženja zabilježena uz eventualne prijedloge potpune ili djelomične izmjene.

Takav slučaj nalazimo u ispravi, tj. u drugome pismu Vijeća desetorice generalnom providuru u Zadru u kojemu se podrobnije ulazi u pitanje nagrađivanja turskih funkcionera povoljno raspoloženih prema Republici.

M . D . L . X . X . I . I . I . I . de Mense Mai Die XIII jn add.

Generalnom providuru Dalmacije!

Na odgovor Vaših dopisa od 7. i 8. tek. mjeseca upravljenih predstojnicima našeg Vijeća desetorice, ne trebamo Vam reći, sporazumno u tome sa pomenutim Vijećem desetorice i dodatkom, da pohvalno razabiremo marljivost kojom vršite Vašu službu prema nama, a osobito Vašu brižljivost u pronalaženju sredstava koja će nam korisno poslužiti u predmetu razgraničenja. Nećemo a da Vas opet ne upozorimo na to da sva akcija kojoj je cilj pronalaženje svjedoka i nagrađivanja mora da bude provedena najvećom mogućom tajnošću, da se o tome ne sastave kakvi spisi i to povjerite malenom broju osoba. S obzirom na to da su o tome već upućeni Daniel Rodriga, Jevrej, i onaj turski kapetan Radišlija, bit će dobro da se s tima nastavi što se tiče stvari uopće, ali uvijek usmeno i da se ništa na papire ne stavi, pače izlagati da nam je veoma poželjno prijateljstvo gosp. Ferata i da želimo da smo mu uvijek na usluzi i da ako budemo njegovim učestvovanjem postigli kakvu korist u predmetu razgraničenja da ćemo ga nagraditi na način da će biti potpuno zadovoljan s nama, ali da ne želimo unaprijed odrediti kolika će biti ta nagrada, jer mi još ne znamo što će on učiniti u naš prilog. Da možemo svakako toliko reći da ako njegovo gospodstvo bude pomoglo postignuti da nam budu vraćene naše granice u potpunom obimu, kakve su bile prije prošlog rata, da bismo ga mi nadarili tako velikim i časnim poklonom da bi on imao razloga da bude sasvim zadovoljan. Ali ako on ne bi mogao ili ne bi htio da toliko postigne, da bi onda nagrada morala da bude ograničena u razmjeru s postignutim probitkom zbog njegove intervencije, a i to nakon toga što taj probitak bude ostvaren.

Bit će dobro da ono što gore spomenusmo odgovorite spomenutima Rodrigi i Radišliji, jer nismo sigurni da baš govore u ime spomenutog Ferat-bega. Kad bi se desila prilika da se Alessandri sastane sa istim Ferat-begom, pa da bi ovaj dobio nalog da on revidira i utvrdi granice, ako bi on iz razgovora mogao razumjeti da je njegov naum da nam bude pri ruci, ako bismo mi njegove usluge priznali, htjeli bi da isti

Alessandri nastoji da mu izmami sa koliko bi se on zadovoljio kad bismo mi njegovim posredstvom u potpunosti opet dobili naše granice kakve su bile prije rata, pa bi mu obećao da će poraditi da naš odgovor bude takav da ispadne na njegovo zadovoljstvo. Kada bi pak on ostao čvrsto na tome da sam ne postavi nikakav prijedlog, nego da od nas sazna koliko ćemo mu dati, onda pristajemo na to da mu spomenuti Alessandri obeća da ako njegovo gospodstvo uradi da mi dobijemo sve naše granice kakve su bile prije rata, da ćemo mu nakon toga što to bude stvarno oživotvoreno, dati isplatiti dvadeset hiljada cekina, a ako bi on za nas postigao samo jedan dio tih granica, svakako preko onoga što mi sada posjedujemo, da ćemo mu dati isplatiti novaca u razmjeru zemljišta koje nam bude vraćeno.

Što se tiče sadašnjeg kliškog sandžaka, to ćete Vi biti jako uslužan prema njemu, da bi nam bio dalje prijateljski raspoložen te mu obećajte da će biti nagrađen za probitke koje budemo njegovim posredovanjem postigli u razgraničenju. Tako ćete nastojati da se držite s jednim i s drugim i da ne dođe do kavge, jer ne bismo htjeli da neprijateljstvo s kojim od njih ili njihovo međusobno natjecanje na posljetku ispadnu na našu štetu. Nego možete ipak dati razumjeti gospodinu sandžaku da se Vama čini, što se tiče predmeta utuživanja funkcionera spomenutog Ferat-bega, ako bi njegovo gospodstvo pisalo Porti i upravilo jedan arz njegovom veličanstvu prikazujući njihovo loše ponašanje, da bi se stvari susrelo sa većim povjerenjem nego kada bismo mi digli tužbu, jer bi možda presvijetli paša mogao sumnjati da nas je na to potaknula srdžba zbog nepravde, protiv nas počinjene od pomenutog Ferat-bega, time što je tako protupravno postavio granice. Što se tiče pitanja soli, koje je Vama postavio isti sandžak, to ćemo mi činiti sve što nam bude moguće da ga zadovoljimo pa ćemo Vas o tome obavijestiti drugim našim dopisom, nakon što se budemo prije sporazumjeli sa našim providurima pretpostavljenim za proizvodnju soli te budemo od njih saznali što se tu dade učiniti.

Mislimo da će biti dobro da jedna dobra galija bude tamo na Vašem raspolaganju pa da se Vi njome poslužite kako budete znali. Zato s priloženim pismom dajemo nalog našem providuru mornarice Salamonu da Vam pošalje jednu od najboljih. Naredit ćemo također da Vam pošalju vunene tkanine i carrissees da ih možete upotrijebiti za darove onima za koje smatrate shodnim da im takve darove prikažete, a mi smo uvjereni da ćete Vi ove darove podijeliti sa najvećom mogućom štednjom.

U svrhu pak da se možete koristiti Alessandrijem i poslati ga gdje bude trebalo da govori i da pregovara sa Turcima, osobito gdje bude trebalo pristupiti obećanjima, budući da nije dobro pouzdati se u druge, mi bismo Vam rado poslali jednog tumača turskog jezika, kada bismo mi ovdje imali pri ruci nekoga u kojega bismo mogli imati pouzdanja. Ali kako takva nemamo, a budući da čujemo da se s tih strana najviše upotrebljava slavenski jezik, to predmijevamo da takvih Vam neće pofaliti za one predmete koji nisu toliko skroviti, dok za najtajnije stvari trebat će da se poslužite isključivo s Alessandrijem. Ovom prigodom ne možemo a da Vam ne opetujemo da sva ova pregovaranja imaju da slijede od usta do usta, nasamo i bez svjedoka, a nikako pismeno, jer ne bismo htjeli da Ferat-beg ili tko drugi dobiju u ruke kakav spis kojim bi se mogli poslužiti za svoje svrhe a na našu štetu.

Ovim se pak zaključuje da se ovlasti naša uprava soli da zapiše i da pošalje soli gore spomenutom sandžaku, u tome se vladajući kako bude držala shodnije za naše interese.

Ovlašćuje se također naš kolegij da pošalje jednog tumača turskog jezika ako se bude moglo naći prikladnu osobu.

Nije potrebno ovdje opetovati da kao u predašnjoj ispravi tri zadnje stavke ovog dokumenta nisu dio pisma upravljenog generalnom providuru u Zadar, nego predstavljaju zaključke Vijeća u vezi sa sadržajem istog dopisa, što uostalom biva razumljivo po stilizaciji istih stavaka.

Što se glasanja tiče 26 vijećnika glasalo je za otpremu dopisa i za prihvat zaključaka, dva su bila protivna, a ta su vjerojatno ona dva vijeć-

nika koja su prije početka isprave navedeni da je jedan prihvatio zaključak, a to je vijećnik Pisani, uz izostavljanje perioda označena sa znakom X, a da je jedan glas dvojben.

Radi boljeg razumijevanja tog dokumenta dužan sam da protumačim dvije riječi koje se u njemu nalaze. A to su riječ »ARZ«, turska riječ koja označuje spis, izvješće ili molbu koje turski funkcioner upravlja na turskog cara i riječ »CARRISSEES«, francuska riječ, koja označuje jednu vrst svilene tkanine koja se originalno proizvađala samo u Lyonu, a kasnije i u Veneciji, a bila je jedna vrst baršuna ili svilenog brokata, ime kojega je bilo »CARRE« ili »CARRISSE« ili »SOIE CARRISSEES«.

Na ovaj posljednji dopis Vijeća desetorice odgovorio je generalni providur dne 26. maja, a o sadržaju njegova odgovora daje se nagađati po dopisu Vijeća desetorice koji ću sada iznijeti:

M.D.L.X.X.I.I.I.I. Die IIII Mense Junij

Generalnom providuru Dalmacije!

Na rješenje Vašeg dopisa od 26. prošl., upravljenog predstojnicima našeg Vijeća desetorice i dodatka, opaziti nam je u pogledu onoga što pišete o vjerodajnom pismu koje bi se imalo ispostaviti za Alessandrija prilikom njegova sastanka sa Feratbegom. Ako Vi uviđate da je to pismo nužno da bi njemu vjerovali ono što će on usmeno izložiti, onda mu ga ispostavite. Ali to pismo sastavite jednostavno u sasvim općenito držanim izrazima ovjerovljenja na način da, kako ste Vi sami potpuno točno primijetili, iz toga pisma ne bude moguće nikako da se što izlegne na našu štetu.

Tom prigodom, po onome što nam Vi izvješćujete moramo da iskreno pohvalimo našeg vjernog Alessandrija zbog načina kako je do sada poveo pregovore o predmetu razgraničenja.

Što se tiče Daniela Rodrige pazite da budete s njim postupali onom okretnošću i prijaznošću kakve ih stvar iziskuje, pa nemojte da prema njegovu djelovanju očitujete kakvo nepovjerenje iz bojazni da ga ne biste time tjerali u nama protivan tabor.

Tražit ćemo kokijune koje smo prilikom prijašnjih sporova primili od Porte o granici, pak ćemo Vam ih poslati, po Vašoj želji, čim prije da se možete s njima poslužiti kako budete smatrali shodnim.

Glasanje: + 28 ; – 0 ; – 1.

I u ovome aktu nailazimo opet na jednu tursku riječ, tj. izraz »KOKIJUN«, za koji termin možemo nagađati da znači isto što bi danas rekli »diplomatska nota«.

Daljih isprava o djelovanju Daniela Rodrige u pitanju razgraničenja nemamo. Nego, kako se vidi iz odlučnih izjava sultana, i kako smo gori istakli, unatoč izričitim odredbama mirovnog ugovora i svih napora Venecijanaca da obilatim darovima svim turskim čimbenicima koji su u ovome imali riječ dođu do njima pripadajućih granica, ipak to nisu mogli postići, nego samo djelomično, i to u okolici Zadra i Šibenika, dok kod Splita Turci nisu htjeli povratiti položaje prisvojene za vrijeme ciparskog rata, tako da je ovaj grad ostao u vrlo nesretnom položaju sa svim visovima i utvrđama okolo njega u rukama neprijatelja i samim slobodnim prilazom sa strane mora. Takvo ponašanje Turaka ostavi i poslije dovršenja posla oko razgraničenja mnogo gorčine na strani Venecijanaca i toj okolnosti valjda se mora pripisati to što prva nastojanja Daniela Rodrige oko uspostave prijateljskih odnosa i trgovačkog prometa između obih država nisu odmah urodila željenim uspjehom.

Vidjeli smo gore kako je Daniel Rodriga već godine 1566. bio pokazao mletačkome Senatu jednu spomenicu u pogledu ustanovljenja jedne trgovačke luke i jednog lazareta za raskuživanje robe u Splitu i kako ta njegova osnova nije bila naišla kod mletačke vlade na dužnu pažnju, valjda zato što prije ciparskog rata Venecija, koja je gospodarila čitavim istočnim dijelom Sredozemnoga mora, i koja je imala jaka uporišta na otoku Kandiji, na jonskim otocima, na dalmatinskim otocima i obalama, u Istri sve do same Venecije, nije osjetila potrebu da promijeni puteve svoje trgovine, koji su išli direktno sa levantinskih pristaništa na Egejskome moru, na obalama Male Azije, u Siriji i u Egiptu, po sigurnome moru, u cjelovitosti kontroliranom i dominiranom od mletačkih bojnih galija.

Ciparski rat je sve s temelja promijenio. Već za samog trajanja tog rata Rodriga je uočio nastalu promjenu i razumio da su sada druge metode bile neophodno potrebne. Za trajanja rata o jednoj uspostavi trgovačkih i prijateljskih odnosa između Venecije i Turske nije moglo biti govora. Zato se je on godine 1570. obratio Dubrovačkoj Republici.[9]

Napori Rodrige nisu iz početka urodili nikakvim plodom, a on je dalje svoje poslove iz Neretve – iz kojih pristaništa je on dovažao robu za svoj i tuđi račun u Veneciju, i odatle je prevažao u Neretvu i tamo predavao turskim trgovcima – kao prije vodio. U Neretvi je on obavljao čast jevrejskog konsula, u kojem je svojstvu on bio priznat od turskih i od venecijanskih vlasti.

Na toj dužnosti mi ga nalazimo prilikom jednog incidenta koji se je dogodio u Veneciji pri dolasku jednog od Rodrige iznajmljenog broda sa raznom robom njegovom i tuđom, a na kojem brodu se je nalazio kao pouzdanik utovaritelja (sovracarico) njegov šurjak Isac de Castris.

Isprave koje prinašamo opisuju nam slučaj: (Collegio, Notatorio 1574 –75 Filza N. o 51-Giugno, Luglio, Agosto).

Molba Isaca de Castris mletačkome duždu:

Prevedri kneže, presvijetla Sinjorijo!

Jevrej Daniel Rodriga iznajmio je i nakrcao u Neretvi nekoliko brodova sa robom koja pripada raznim trgovcima; otpravnik je istoga Rodrige imao da u ovome gradu vlasnicima brodova isplati vozarinu, a da sa svoje strane od tih različitih trgovaca, u suglasju sa ugovorima sklopljenim s njima, naplati voznu cijenu u razmjeru za njihovu robu. Za svoga pouzdanika (sovracarico) postavio je Rodriga mene, svojega šurjaka, Izaka de Castris. Netom sam ja sa ladama stigao u ovaj grad, odmah sam vlasnicima brodova, u smislu utanačenja s njima, platio dužnu vozarinu. Sada ured »Dell' estraordinario« na Rialtu traži od mene da još jedamput, i to kod istog ureda platim otpadajući naval. Ja to neću da činim, već želim da budu pozvani vlasnici brodova, koji će izjaviti da su podmireni preko istog ureda za pripadajuću vozarinu, jer im je ona već bila plaćena. U protivnom slučaju, ja koji sam već platio vlasnike i koji sada imam da se sa svoje strane naplatim kod pojedinih trgovaca bio bih za račun Rodrige teško oštećen, i to zato što ja i zbog svoje mladosti i zbog činjenice što nisam nikada bio u ovome gradu, nisam poznavao običaje ove države. Sada, kako ne znam kome da se žalim, stupam pred noge Vaše vedrosti s molbom da nalo-

[9] Jorjo Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo 1937. Izdala »La Benevolencia«, 93. i 152.

ži presvijetloj gospodi koja imaju nadzor nad valutom, a koja su nadležna i u svim sporovima Jevreja, da preuzmu suđenje o ovome pitanju. Spomenuta gospoda, kada se budu upoznala sa predmetom spora i budu ispitala moje pravovaljane dokaze, razumjeti će da sam ja platio vozarinu točno prema ugovoru, pa da s toga razloga brodovlasnici ne mogu od mene tražiti ponovnu isplatu, te će naložiti da mi obveznici isplate navle koji mi pripadaju, tako da ja budem mogao doći zakonito u posjed tražbina koje mi pripadaju.

Na svoju molbu primio je Izak de Castris rješenje kojim su proviđuri osim monete bili ovlašteni da dadu svoj sud o molbi:

M.D.L.X.X.I.I.I.I. Die XXV Augusti

Prevedra Sinjorija uslišavši molbu podastrtu od Jevreja Isaka de Castris u pogledu nekih navala za koje Daniel Rodriga tvrdi da ih potražuje od ureda »Dell' estraordinario« zbog prijevoza robe vlasnosti nekih privatnih trgovaca, kako je u spomenutoj molbi izloženo, povjerava ovaj posao provi̇durima za monetu koji zatraživši ona obavještenja koja budu potrebita, et servatis servandis presudit će nakon dovršenih izvida kako oni budu našli da je pravedno.

+ 4 : − 0 ; − 0

Vijećnici: gosp. Vicenzo Morosini k. r.; gosp. Piero Foscarini; gosp. Zuan Michiel k. r.; gosp. Zuan Soranzo k. r.

O konačnom ishodu ovog spora nemamo daljih isprava, ali po načinu kako je stvar bila postavljena, nema dvojbe da je bila pravedno prosuđena u korist Rodrige.

II POGLAVLJE

1575–1587

U junu godine 1575. pošalje mletačka vlada dva patricija: Andriju Giustinijano i Ottaviana Valiera na inspekcijsko putovanje u mletačke posjede od jonskih otoka pa sve do Istre. Posao razgraničenja još nije bio potpuno dovršen, ali je vlada osjetila potrebu da se orijentira i da bude potanko obaviještena o stanju svih tih zemalja jer je bilo očigledno da su zbog prošlog rata sve ustanove i vojničke i civilne bile ozbiljno pokolebane i trebalo je poduzeti shodne mjere da se one poprave te da se uopće sva ta mjesta, strašno nastradala ratom, povrate u normalno stanje.

Ova dva visoka funkcionera bila su snabdjevena najširim punomoćima i bila su vlasna da sve istraže i da preduzmu sve podesne mjere da doskoče pronađenim manjkavostima, odnosno da postave odgovarajuće prijedloge.

Njihovo izvješće je objelodanio V. Solitro u citiranoj zbirci ukoliko se ticalo Dalmacije i Istre izostavivši jonske otoke i Levant.

Odnosni kodeks Solitro je našao u arhivu patrijaršijskog sjemeništa u Veneciji, a nosi po njemu naslov: Relazione sulla Dalmazia e Levante di Antonio Giustiniano.

Isti kodeks našao sam u Biblioteci Marciana pod C. VIII. 5–255, Cl. VII, Cod. CCCXXXVII, pa ne znam da li se radi o istoj ispravi, prenesenoj možda iz jednog mjesta u drugo ili se radi o drugom primjerku istog akta.

Nas interesira samo dio koji se tiče Splita pa ću ga iznijeti:

Relazione di Dalmazia e Levante del S. Cl. mo Andrea Giustiniano.

Budući je moja zadaća prev. kneže i presv. i preuzv. gospodo, da izvijestim V. vedrost i V. preuzv. gospodstva o svemu onome što smo mi, to jest prejasan gospodin Ottavian Valiero, moj prejasan i prečastan kolega, i ja izvršili pri našem inspekcijskom putovanju po Dalmaciji i po Levantu, koje je trajalo 10 mjeseci, nadam se da će mi Vaša vedrost učiniti milost da me susretljivo sasluša, kako je njezin običaj naprama svima njezinim zastupnicima.

Ako pak presvijetli poklisari koji izvješćuju o stanju, o moći i o snagama stranih knezova bivaju saslušani pomnjivim i zahvalnim duhom, ja se nadam da ću biti i ja sa jednakom zahvalnošću saslušan, jer imam da izvijestim o Vašim stvarima u Dalmaciji i u Levantu.

Pri tome ću nastojati sa svom potpunošću i kratkoćom koje mi budu moguće da govorim i da položim račun o otocima i gradovima, o tvrđavama, o pučanstvu, o prihodima, o blagajnama, o troškovima, običnim, potrebitim i suvišnim, o načinu upravljanja, o osobinama Vaših zastupnika i činovnika, o ljubavi naroda i o svemu onome što spada na zadaću i na dužnost koje su nam bile postavljene.

Mi smo dakle otputovali dne 20. juna godine 1575. iz ovog grada, na creskoj galiji, upućeni bez pristajanja za otok Zante, gdje smo stigli i ušli u luku dne 8. jula.

Slijedi zatim opis svih obiđenih mjesta, kojom prigodom on otvoreno kritikuje sve nedostatke na koje je naišao, bilo da su se ti imali da pripišu stanovništvu, bilo mletačkim činovnicima, bilo samoj centralnoj vlasti.

Izvješće o Splitu glasi kako slijedi:

Split, prastari grad, koji je jedamput bio palača cara Dioklecijana, bio je prije rata veoma sretno mjesto, jer je bio gospodar solinske kule, sagrađene tik rijeke, na čijim se je obalama prije prostirao istoimeni znameniti grad, bio je također gospodar Kamena, neosvojive tvrđave, udaljene tri milje od Splita i dvije same od Omiša. (Ove su mjere pogrešne. Trebalo je biti četiri milje od Splita, a deset od Omiša). – Ove dvije tvrđave, oči tog područja, bile su predane kukavički i prevarno neprijatelju, koji je dobivši te tvrđave u svoje ruke, poslao one lopovske vojnike koji su ih predali splitskome konteu da bi ih nagradio zaslužcnom kaznom. A on ih dade objesiti za gušu. Boli duša zbog toga Splićanina, jer kažu, dok su oni držali te tvrđave u svojim rukama, uvijek su ih čuvali i obranili, kako su uostalom učinili i sa kaštelom nadbiskupa i sa ostalim kulama svojega područja. Kad su te tvrđave bile na čuvanje Talijanima, sramotno su im bile otete. Na ovaj način područje Splita ne proteže se sada više od dvije milje izvan zidina grada, što je odveć tugaljivo i na vječno žaljenje. Grad Split je malen i ne može odoljeti navali artiljerije, ali za borbu na šake ne bi se nikoga bojao. Drži pod svojom upravom 9 kaštela ili naselja. Stanovnika ima tri hiljade šeststo devedeset i pet. Dobrih za vojničku službu – osamsto četrdeset. Dobri su ljudi. Ima jednu kompaniju talijanskih vojnika, osrednje vrijednosti i jednu kompaniju od 25 ljudi uskoka. Ovi potonji su veoma lijepi ljudi i dobri za svaki podvig. Nego bez dvojbe je da su lupeži i da su kao rođeni za krađu. Netom bivaju otpušteni, ne znajući kako bi živjeli, idu u Senj i postaju ubojice i to su oni koji čine tolike štete i davaju toliko posla bez prestanka Vašoj vedrosti. Ali ipak držim da bi bilo dobro namjestiti ih u Levant, a možda i u kakvoj posadi na kopnu (Terraferma, tj. venecijanski posjedi u Italiji), jer držim da bi oni svukuda išli. Ima u Splitu i nekoliko stratiota, veoma lijepa čeljad sa veoma lijepim konji-

ma, ako se uzmu u obzir sadašnja vremena. Ta je trupa bila u zadnje vrijeme organizirana od presvijetlog providura za konjicu u Dalmaciji po nalogu Vaše vedrosti.

Tamošnja blagajnička komora ima prihoda 1500 dukata, a osim toga carinu na konje i novi namet, prihod koji se šalje u Veneciju. Obično se troše 1000 dukata, tako da bi moralo priticati 500 dukata, ali ovi, pravo reći, troše se utaman, tako da od njih nije nikada vidjeti ni pare. Našli smo mnogo nereda u toj blagajničkoj komori. Između tih najgora nepravilnost sastoji se u tome što su se našli isplatni nalozi od mnogo godina unazad. Tako ima boleta koje daturaju iz godine 1426, 87, 89, 1502, 1507. itd. A što je najgore, našlo se boleta koje su bile plaćene više od jednog i više od dva puta. Osudili smo nekoliko bijednika i nesretnika kao nasljednike onih koji su bili plaćeni dva puta, ali kako smo poslije našli da se ti ljudi nalaze u najvećoj nemaštini, bili smo prisiljeni da im te kazne osporimo što smo i zato učinili što smo bili obavješteni da je najveći dio tog manjka išao u korist džepa njih nekolicine. Krivicu uistinu snose kamerlengi (blagajnici), a nikoji od kontea nije bez krivice, jer su oni svojim potpisom oživili bolete. Ovaj nered je tako zastario i karakterističan za tu komoru, da ništa nisu koristile mjere koje je u svoje vrijeme poduzeo messer Augustin da Mula, koji, kada je službovao kao capitano (rektor) u Zadru god. 1518, bio je sam poslan kao revizor po svoj Dalmaciji i Albaniji i dao je u Splitu nekoliko korisnih naredaba, osobito što se tiče isplaćivanja starih boleta, jer do tada, izgleda, redovito su se isplaćivale. Mi, vidjevši da dobri nalozi nisu koristili, i da nisu bili izvršeni, presjekli smo odlučno sve bolete od koje mu drago vrsti, sve do god. 1570. i naredili smo da od god. sedamdesete pa sve do nastupa uprave sadašnje presvijetlog kontea sve bolete učinjene da se revidiraju i da uz sudjelovanje državnog pravobranioca tek u toj mjeri isplate u kojoj on po svojoj savjesti bude smatrao da dotični vjerovnici uistinu zaslužuju. Nakon toga smo izdali mnogo zapovijedi, koje se imaju strogo vršiti da bi se uklonile, ukoliko to bude moguće, sve zloporabe novcem Vaše vedrosti. Moram ipak da naglasim da će trebati štogod povisiti plaću blagajnicima, koji nemaju na mjesec nego samo deset i po dukata plaće, s kojom plaćom u današnjim vremenima uz skupoću u svim stvarima, nije moguće živjeti. Zato su oni prisiljeni da nađu koje druge izvore prihoda i na indirektan način prisvajaju novac koji pripada Vašoj vedrosti na veliku Vašu štetu. A ono što govorim o ovoj kamerlengariji (državnoj kasi) vrijedi i za sve druge. Bila je učinjena stroga revizija, ali se nije pronašlo ništa stvarnoga.

Split, ugušen od početka XVI st. u svojim novim i tijesnim granicama nije mogao da diše. Turci, već na Jadranskom moru u Makarskoj, na Neretvi i u Poljicima, ali s uništenom ratnom mornaricom i veoma oskudnom trgovačkom, traže puta kako bi bacili svoje primitivne proizvode jedne zaostale privrede na široke evropejske putove, da bi dobili u zamjenu ono što njima nedostaje, u prvom redu sol za ljude i za blago, pa onda produkte industrije, tkanine, staklarije i slično. Već nam Giustiniano kaže kako Turci rade na tome da izgrade Makarsku i da usavrše Neretvanska pristaništa. Kasnije iz izvješća rektora vidjet ćemo kako nastoje da stvore sebi jedan izlaz u stobrečkoj uvali i u solinskom zaljevu. Dopuštati to značilo bi uništiti na trgovačkom polju rezultate Lepanta. S druge strane, nije bilo niti moguće, niti pametno, ugušiti tursku carevinu u njezinim kopnenim granicama. Izlaz koji joj je pružao Dubrovnik bio je nedostatan i neprikladan za sjevernije položene krajeve.

Od katastrofalnog značaja bilo je za Split osvojenje Bosne od Turaka koji se sve više približiše Splitu, a osvajanjem Klisa dođoše mu u neposrednu blizinu i nakon ciparskog rata ga skoro ugušiše stisnuvši ga u njegove gradske zidine.

U takvom stanju položaj Splita se nije mogao poboljšati, nego samo – slijedeći primjer Dubrovnika, tj. obraćajući se gospodarima zaleđa, Turcima, jačati susjedske i prijateljske odnose takvog obima i srdačnosti da bi se promet i trgovina između njih mogla nesmetano razviti.

Daniel Rodriguez, kojega smo ostavili u Neretvi gdje kao konsul jevrejskog naroda trguje i upravlja prometom između Turske i Venecije i čija smo prava nastojanja da sredi odnose između ovih dviju država pratili ne može se zadovoljiti sa svojim čednim uspjesima u Neretvi, nego uvijek sanja o oživljavanju splitske skele i nastoji da za tu svoju ideju pridobije i Venecijance i Turke.

Dne 13. januara 1576/1577. on prikazuje jednu obimnu i obrazloženu spomenicu o gornjem predmetu. (Senato mar-Filza 69).

Spomenica glasi ovako:

Cilj, koji sam ja, Daniel Rodriga, Jevrej, već od mnogo godina prije rata postavio, a i kasnije postojano slijedio, bio je taj da služim i da koristim Vašoj vedrosti. Privučen od ove svoje žarke želje založio sam u tome smjeru na razne načine i svoju osobu i svoja sredstva i u tome radu više puta sam se izložio teškim pogibeljima, čime držim da sam dao očevidno i uspješno svjedočanstvo o svojoj volji.

Između mnogih stvari oko koijh sam se ja potrudio ne malen dio je zauzet od izlaganja raznih mojih ideja, od prikazivanja raznih mojih prijedloga i od mojeg zalaganja u raznim službama u korist Vaše vedrosti.

Da sam ja bio tako sretan, i samo u jednome od ovih mojih napora uspio, dok sam tako odano i dovitljivo na tome radio, bio bih već dobrim dijelom udovoljio svojoj želji i svojoj staroj naklonosti da zaslužim što veću milost Vaše uzvišenosti i da dođem osobno do što većeg ugleda.

Nego desilo se je da, dijelom zbog složenosti posla, dijelom zbog nepremostivih potreba državne uprave, a dijelom možda i zbog moje hude sreće, nisam mogao još da doživim da bi ubrao koji plod od mojeg djelovanja, iako su mnoge stvari, koje sam ja izložio i predložio, bile od Vaše vedrosti odobrene i pohvaljene. Na ovaj način je Vaša vedrost bila nekako ograđena od probitaka koji su Njoj pripadali, a u mojem pogledu, uzevši u obzir da je levantinska (tj. jevrejska) narodnost od mene mnogo očekivala, ja sam ostao umanjen, jer je ona prema meni zbog toga postala nekako razočarana i nepovjerljiva. Na ovaj način desilo mi se, usred mojih najvećih nada, iako uvijek uživam Vašu milost, ipak sam pao u cijeni kod mojih pripadnika.

Sada poslije toliko poteškoća i poslije mojeg dugog i tegobnog službovanja, a kako se opet nalazim u ovome gradu (tj. u Veneciji), dapače sam ovdje došao sa svojom ženom i sa cijelom svojom kućom (tj. sa svim svojim ukućanima i sa svim stvarima, koje su njima pripadale), a u svrhu da umrem u vjernoj službi ove prevedre države, nisam htio da dođem, a da ne ponesem sa sobom koji dar, koji neka bude kao zalog obnovljenog mojeg stupanja u Vašu službu.

Taj dar sastoji u jednoj novoj i prevažnoj stvari, u kojoj, ako budu moje snage dostatne da je dovedem do sretnog svršetka mogu obilato obećati, da ću ne samo proširiti trgovinu ovog slavnog grada (tj. Venecije) i da ću povećati javne prihode i privatne zarade, nego da ću još k tome učvrstiti dobrim dijelom sigurnost i spas venecijanskog zaljeva i odstraniti mnoge teškoće koje bivaju prouzročene od uskoka, koji na razne načine uznemiruju Vašu vedrost.

Ukratko ću sada izložiti svoju osnovu za koju se smatram sposobnim da je do kraja dovršim. Ja se nudim da ću podignuti u Vašemu gradu Splitu jednu bogatu i prostranu skelu i uzimam na se teret da u tu svrhu putujem tamo i amo, da dadem urediti putove, da namjestim gostionice, da pribavim konje i da pripravim sve ono što bude potrebno da se u kratko vrijeme stvore pretpostavke za razvitak jedne unosne trgovine u spomenutom gradu. Po sretnom uspjehu ovog pothvata za koji sam ja već položio čvrste temelje time što sam za njega već zadobio naklonost uva-

ženih turskih ličnosti bilo zbog svojih prijateljskih veza s istima, bilo prigodnim darivanjem, nadam se da ću steći i kod Vaše vedrosti nešto više povjerenja, pa da ću uz Vašu blagonaklonost moći da pređem na ostvarivanje drugih svojih zamisli.

Iz ove prevažne skele stignut će mnogo robe u Vaš grad i slegnut će se u nj mnogo trgovaca. Uslijed veza koje ja imam time će nužno otpasti promet u Neretvi i u Herceg-Novome, čija trgovina dava turskim fustama povod da dođu u Jadransko more. Uskoci, koji nisu tako bliski i u tako zgodnom položaju, ne će ometati i napraviti toliko štete sigurnosti zaljeva. Po tome što će se odvratiti promet s dubrovačke skele, postat će splitsko područje jedno široko korito kroz koje će se slijevati čitavo bogatstvo Levanta, a koje će u cjelini biti upućeno u Vaš grad. Konačno će se razviti iz ove moje nove osnove tolike nebrojene mogućnosti razvitka da ih moje pero nije u stanju da sve iznese. Javni prihodi će se povećati, vlasti će dobiti veći ugled, siromašni slojevi pučanstva će se obogatiti time što će se u grad slegnuti mnogo i raznovrsne robe, koja će omogućiti razvitak najrazličitijih obrta u Veneciji čime će se i privatno bogatstvo povećati.

Sretnom ostvarivanju ove dobro promišljene osnove može Vaša vedrost da pridonese time što će za istu propisati poštene uvjete, a bez ikakvog svojeg opterećenja. Ja tražim od Vaše milosti samo ove četiri stvari:

I – Slobodu tranzita za robu koja će poći u Levant i koja će doći iz Levanta, kako je Vaša vedrost odobrila Krfu i Zantu, a suviše da u svako vrijeme, pa i u slučaju rata, roba i osobe kojoj mu drago narodnosti pripadale, koje se budu našle na spomenutom području Splita i u lazaretu, budu sigurne i da ne budu na nikakav način uznemirene, tako da promet te skele ne bude ometan i korist koju ima Vaša vedrost od nje ne bude umanjena.

II – Neka bude podignut jedan udoban Lazaret za otkuženje robe, bilo unutra, bilo izvan zidina Splita, kako Vaša vedrost bude našla za shodno, a da isti bude dobro obranjen i zatvoren kako bi se mogao zaštititi od napada zle čeljadi.

III – Da povlastice koje sam zatražio od Vaše vedrosti u prijašnjim vremenima budu proširene na sve trgovce bilo koje narodnosti koji će stanovati sa svojim obiteljima u državi Vaše vedrosti, suglasno sa članovima istih povlastica.

IV – Neka mi Vaša vedrost podijeli opće povelje, koje neka nalože svim zastupnicima Vaše vedrosti na moru i na kopnu da mi budu na pomoć i da mi idu na ruku u svim stvarima, koje će se danomice desiti i za koje će oni uvidjeti da su od koristi za Vašu vedrost i na uhar i u interesu trgovine, a neka u istim poveljama bude istaknuto da sam ja opći opunomoćenik naroda jevrejskog u bilo kojoj prilici, koja se bude desila i koja se bude ticala njihovih interesa na moru i na kopnu izuzev ovdje u ovome slavnome gradu Veneciji, u kojemu ne tražim da se miješam u njihove poslove osim u one koje mi je spomenuta narodnost povjerila danom 19. januara 1573. godine, jer taj jevrejski narod ne dozvoljava i ne odobrava da ja niti itko drugi imade vlast konzulata u Veneciji.

Što se tiče nagrade za moj trud, koji će biti u ovim počecima veoma tegoban i koji će sobom nositi i veliki trošak za probijanje ove skele, a kod kojega Vaša vedrost neće imati da podnese nikakav teret nego samo veliku korist, ja tražim da se odredi jedan namet prema tarifi koju prilažem potpisanu i kolaudiranu od trgovaca koji su je smatrali poštenom. Taj namet neću na nikakav način da ide pod nazivom carine, nego neka ide pod nazivom naknade za izgradnju i za troškove lazareta. Ovaj namet neka se utjera u pet godina i neka se knjiži i podijeli na ovaj način: Neka jedna polovica bude upotrijebljena za otplatu izgradnje i troškova poslovanja lazareta i manipulacije, a neka druga polovica bude stavljena meni na slobodno raspolaganje, odnosno na raspolaganje mojih baštinika i nasljednika, a obračunavanje neka se provede u šest mjeseci u spomenutih pet godina. Rok spomenutih pet godina neka započne tri mjeseca poslije odobrenja od preuzvišenog Vijeća umoljenih, i neka mi ta polovica bude isplaćena bez ikakvog opterećenja za mene, da ja budem mogao s istom da pokrijem sve troškove koje ću da podnesem u Turskoj kako bi predobio za naš pothvat sandžake, vojvode, emire i nazore, i za druge mnoge troškove koje ću nužno imati i koje bi bilo predugo da ih nabrajam Vašoj vedrosti.

Ovo je, prevedri kneže, ono što sam ja imao srce da zasnujem i da za njegovo provođenje zalažem svoje snage u svrhu da postignem korist i proširenje moći ove preuzvišene Republike. Kako je iz ove moje spomenice vidljivo, ja sebi obećajem

malo koristi iz cijelog ovog pothvata, ali će biti za mene veoma dragocjeno blago dobro ime koje ću time steći kod Vaše vedrosti i pošten glas koji ću stvoriti kod mojeg naroda. A za ove dvije stvari probdio sam toliko vremena, podnio sam toliko troškova i izložio sam se tolikim pogibeljima. A kako skromnost moje osobe i potištenost pod kojom čami moj narod ne dozvoljavaju da mi budu iskazane velike građanske počasti, bit ću u toj nevolji zadovoljan ako budem vidio da je uspjeh okrunio moj veliki pothvat i da sam pridonio veličini i probitku Vaše vedrosti, za koju hoću da vjerujem da neće zaboraviti na moje neprekidne troškove i trude koje sam rado kroz tako dugo vrijeme podnio i kojima ću se dragovoljno i u buduće podvrći kad to budu tražili interesi i blagostanje Vaše prevedre vladavine.

Vašoj blagonaklonoj milosti najpokornije se preporučam i klanjam.

Ovaj spis ne nosi, kako je bilo očekivati, potpis Rodrigov. Mjesto toga pod istim su potpisani jevrejskim slovima sedam španjolskih Jevreja iz Venecije i Splita.

Potpisi su slijedeći:

Matatja bahar Moše
Moše Abudraham
Josef Bahar Menahem Akohen
Moše bahar Macliah Nafussi
Flijau Marori
Josef bahar Avram Baruh
Josef Fresco

Na istoj strani drugim rukopisom stoji ova službena opaska:

1576 a 13 Gennaro

Po naredbi preuzvišene gospode Mudrih jedne i druge ruke, preuzvišena gospoda Pet mudrih u poslovima trgovine, dobro proučivši nazočni spis, prikazan od Daniela Rodrige, Jevreja, neka kažu svoje mnjenje, i to pod zakletvom i uz svoj vlastoručni potpis.

Alb. tajnik

NON DETUR EX m.

Na drugoj strani lista stoji gore: »Daniel Rodriga«, a na sredini lista napisano je na španjolskom jeziku: »Suplica firmada dos 7 depudados sobre aycala des balas«.

Potpisi Jevreja ispod spomenice Daniela Rodrige postavljeni su u znak suglasja sa sadržajem spisa.

Molbi su priložena dva egzemplara tarife priložene za projektirani lazaret, suglasno opasci u istoj spomenici.

Jedan od tih egzemplara potpisan je od istih supotpisnika spomenice, Jevreja iz Venecije i Splita. Drugi egzemplar potpisan je od kršćanskih trgovaca iz Venecije.

Uvod toj tarifi glasi malne jednako sa samim promjenama uvjetovanih činjenicom što je od različitih osoba potpisan.

Prijedlog tarife potpisan od Jevreja glasi ovako:

Budući da nas je messer Daniel Rodriga obavijestio o molbi koju je prikazao Vašoj vedrosti o splitskoj skeli, smatramo, mi svi jevrejski trgovci koji se sada nalazimo u Veneciji, da je njegova osnova od velike važnosti i koristi za ovu prevedru vladavinu i za trgovinu, a u isto vrijeme dobro poznavajući i spomenutog messer Daniela Rodrigu kao čovjeka od velikih sposobnosti, kojega smo mi iskušali za vrijeme rata i za vrijeme mira i uvijek ga našli na visini preuzetih zadataka kao pouzdana čovjeka, da udovoljimo njegovoj želji i našem uvjerenju ne samo potvrđujemo i hvalimo to njegovo traženje nego i mi sami radi opće koristi molimo Vašu vedrost da prihvati predloženu osnovu i da je što prije privede k ostvarenju.

Kako smo mi, gore navedeni trgovci, zadovoljni sa poštenim i razboritim nametom traženim od gornjega za vrijeme od pet godina, to smo mi na potvrdu istine našeg pristanka izabrali žarom i kuglicama dolje potpisanih sedam trgovaca, koji će potpisati i svjedočiti u naše ime.

Izlažemo ustanovljenu tarifu:

Za robu, koja će doći iz Levanta kopnenim putem platit će se:

Za svaki tovar svile	dukata	3	gr. —
„ ciambellotti[10]	„	2	„ —
„ mirodija, indigo, kermesa i sl.	„	1	„ —
„ pusta, ćilima i sl.	„	1	„ —
„ voska i loja	„	—	„ 12
„ kordovana, montoni[11] i sl.	„	—	„ 12
„ cori et boldroni[12]	„	—	„ 6
„ vune	„	—	„ 12
„ migliaro olova, terraghetta, i sl.[13]	„	—	„ 6
Za svaki migliaro sira, masla i sl.	„	—	„ 12

Za robu koja će ići u Levant platiti će se:

Za svaku balu od dvije peče sukna svake vrsti iz Venecije	dukata	1	gr. —
Za svaku balu od osam carissees	„	—	„ 12
Za svaku balu od četiri peče sukna prefinog	„	—	„ 12
Za svaki sanduk svilene tkanine	„	3	„ 3
Za svaki kol od po tovara crvene čohe	„	2	„ —
Za svaki sanduk ili kol razne robe ili šećera ili sličnog od dva kola po tovar	„	—	„ 6
Za svaki megliaro riže, sapuna ili lana i sl.	„	—	„ 6

A kada bi se desilo da dođe druge robe, izvanredno, računat će se u razmjeru od po na sto.

— — —

Mi potpisani izabrani žarom i kuglicama od svih jevrejskih trgovaca koji se sada nalaze u Veneciji, potvrđujemo i odobravamo gore iznijetu osnovu i zato se potpisujemo u ime naše i svih gore spomenutih trgovaca.

1576, dne prvog januara, u Veneciji

Matatià Halevi, Josef Bahar Menahem Hakohen, Jerubam Bahar Avram Haviljo, Moše Bahar Macliah Aškenazi, Ben Avram Trinchi, Josef Penso, Moše Abudraham.

[10] *Ciambelloti:* Tkanina od kozje dlake. – F. de Alberti: Cr. Diz. It. Franc.

[11] *Cordovani, montoni:* Kože od koza, janjeće kože.

[12] *Cori et boldroni:* Volovje kože.

[13] *Migliaro:* Hiljadu librica. *Oprimento:* Žuti sličan. *Terraghetta:* Vjerojatno tzv. Terra di Lemno.

Iza lista nalaze se dvije opaske od različite ruke: »Impositione firmada dos 7 depudados«.

.C.

Ekzemplar tarife potpisan od kršćanskih trgovaca nosi slijedeći uvod:

Budući da nas je messer Daniel Rodriga obavijestio za molbu koju je prikazao Vašoj vedrosti u predmetu splitske skele i smatrajući, mi potpisani trgovci, da je ta stvar veoma važna i korisna za ovu prevedru vladavinu i za samu trgovinu i poznavajući spomenutog messera Daniela Rodrigu kao čovjeka velikog iskustva i kadra da izvrši ono što je naumio, da dođemo ususret njegovoj želji, a također da izrazimo naše osvjedočenje, ne samo da potvrđujemo i preporučamo podizanje spomenute skele nego i mi sami u interesu opće koristi molimo Vašu vedrost da primi i da podupre ovaj naum. Zato se mi ovdje potpisujemo i izjavljujemo da smo sporazumni sa poštenim i razboritim nametom koji on traži za pet godina, podrazumijevajući time da taj namet ima da služi za pokriće svih troškova koje će trebati podnijeti za raskuženje robe i za sve one druge stvari koje on u svojoj molbi navodi.

Tome uvodu slijedi opetovanje tarife sa jednakim tekstom, kako je gore izneseno. Kako se vidi, gornji uvod je, mutatis mutandis, jednako onome jevrejskih trgovaca.

Potpisi kršćanskih trgovaca iz Venecije su slijedeći:

Io Domenego Vaghiano, aferme et aprobo kvanto di sopra
Io Francesco Bonaldi, affermo et approbo kvanto di sopra
Io Zuan Nicolo Stilla, afermo et aprobo ut supra
Noi Jacomo e Placido Ragazzori affermiamo et aprobiamo ut supra
Io – ime nečitljivo – affermo et aprobo quanto di sopra
Io Alvise Cirema, afermo et aprobo ut supra
Io Zuane de Gottj, afermo ut supra
Io Zuanbattista de Gasparo Volzoni, afermo uti supra
Io Zuane Zanolj, afermo ut supra
Io – nečitljivo – Uggiem, afermo ut supra
Io Iseppo Volta, afermo ut supra
Io Iseppo da Pago: afermo ut supra
Io Zuane de Stillu-o, afermo ut supra
Io Zac-o Pera, afermo ut supra
Io – ime nečitljivo – afermo ut supra
Io Luca de Domenico, affermo quanto di sopra
Noi Anzolo et Agustin Marcionj affirmamo quanto di sopra
Io Juljo Balanzan, afermo quanto di sopra

Na poleđini molbe kršćanskih trgovaca nalazi se slijedeća opaska: »Approbation della Tariffa p. conto dei mercanti di cerchio«.

Riječ »Mercanti di cerchio« iziskuje jedno tumačenje. Budući da riječ »cerchio« odgovara onoj »circolo« a ista ima i značenje: društvo, klub, udruženje, to bi gornja oznaka imala da znači: »Udruženje trgovaca«; dakle spomenuti trgovci bi bili potpisani u zastupstvu udruženja trgovaca a ne samo u svoje ime, analogno kako su jevrejski trgovci, koji su Rodrigovu osnovu i njegovu tarifu odobrili, to učinili ne samo u svoje ime nego i u ime drugih trgovaca Jevreja, koji su ih za to izabrali.

Što se tiče valute u kojoj je izražena tarifa, odobrena od obih grupa trgovaca, valja opaziti da su u Veneciji postojale dvije vrste dukata – »ducato d'oro« a 14 lire piccole i »ducato corrente di Vinegia« a 40 grossetti. Ovaj posljednji bio je srebrni novac.

Kako smo gore vidjeli na poleđini Rodrigove spomenice »Savii jedne i druge ruke«, tj. »Collegio«, bili su dali nalog »Petorici mudrih za poslove trgovine« da prouče pitanje Rodrigova prijedloga i da o njemu dadu svoje mišljenje osnažujući ga svojom zakletvom i svojim vlastoručnim potpisom.

Uvijek u istoj mapi u mletačkom arhivu pod Senato Mar-Filza 69 nalazi se slijedeće:

»Opinione dei Cirque Savii alla Mercanzia-con giuramento-«

Preuzvišena gospodo Mudri!

Mi, Mudri u poslovima trgovine uzeli smo u razmatranje spis Daniela Rodrige, Jevrejina, koji je bio nama od Vaših preuzvišenosti dostavljen da bi mi o njemu izrekli svoje mnjenje. Spomenuti traži i predlaže da bi se podigla u Splitu jedna trgovačka skela u koju bi dolazili trgovci Levantinci, Turci i drugi da u njoj vrše tranzitnu trgovinu upućenu ovom gradu, odnosno iz ovoga grada preko te skele u Levant, a on da će preuzeti na se zadaću da se pobrine za uređenje puteva, za podizanje gostionica i da uredi sve ostalo što je potrebno u svrhu organizacije cijeloga ovoga posla, kako je razloženo u istome spisu i pod uvjetima sadržanim u onim četirima tačkama istaknutim u njemu.

Mi smo taj spis pomnjivo pročitali i više puta smo saslušali Rodrigu, jer smo htjeli da imamo sve one potanje obavijesti za koje smo držali da su nužne. Nakon toga smo uzeli u podrobno razmatranje cjelokupno pitanje imajući u vidu u ovom važnom predmetu osobito udobnost trgovaca i što veću sigurnost njihovih glavnica.

To pretpostavivši pod zakletvom najpokornije ćemo naše mišljenje izložiti kako slijedi:

S obzirom na prvu tačku u kojoj traži slobodan tranzit, kako je odobreno Krfu i Zantu, držimo da se može dozvoliti da trgovci imadu slobodan tranzit, jer je spomenutim gradovima Krfu i Zantu dozvoljena ista stvar od Senata zaključkom od 4. marta godine 1542. Pri tome bi trgovci imali da prikažu za to nadležnim činovnicima bulete iz kojih treba da se vidi da su platili carinu u Veneciji, kako uostalom i određuje navedeni zaključak.

Što se tiče sigurnosti, koja bi bila zajamčena i robi i trgovcima, kako se traži u istoj točki, mi kažemo da nam se čini da i na to može da pristane Vaše gospodstvo, jer će ona olakšati obavljanje posla.

U drugoj tački traži se izgradnja jednog lazareta za raskuživanje robe koji treba da bude udoban, siguran, zatvoren itd. Mi kažemo da se i to može odobriti. U pogledu toga čujemo, po dobivenim obavijestima, da postoji izvan Splita jedan položaj, koji pripada opatiji sv. Stjepana, ali je zapušten, a navodno je to mjesto veliko i prostrano. Za to mjesto smo promislili da bi bilo prikladno u gornju svrhu. Pri tome smo pak promislili, kako *nije moguće izgraditi* jedan uređaj prikladan namjeravanim potrebama, *a da se za to ne predvidi trošak znatnog zamašaja*, jer bi trebalo adaptirati to mjesto za namjeravanu svrhu i moralo bi se za njega platiti najam, postaviti upravitelja i više čuvara i druge ljude za obranu i za službu samog lazareta, da bi bilo shodno da sve troškove u prvo vrijeme snosi *sam Rodriga*, koji će mu biti poslije nadoknađeni od one polovice nameta koja bude pripadala Njegovoj vedrosti. A ako trošak bude iznosio više od onoga što će njegova vedrost utjerati od svoga dijela, razliku će morati *da pokrije Rodriga od svoje polovice*. Ako se pak u *korist javnog erara bude utjeralo više* nego iznosi trošak, onda taj višak pripada vladi, kako je uostalom on sam predložio u spisu što nam je prikazao.

S obzirom na predloženi namet koji se ima ubrati na robi, Vaša gospodstva će razabrati iz potpisa postavljenih na spisima priloženim spomenici, da su s istim spo-

razumni kršćanski i jevrejski trgovci. Mi smo se uostalom o stvari obavijestili i možemo izvijestiti da je predloženi namet puno niži od onoga koji se plaća u Dubrovniku i nešto manji od onoga koji se ubire u Neretvi.

Što se treće tačke tiče u kojoj on traži koncesije i povlastice trgovcima, kako to nije predmet koji spada u našu nadležnost, mi to prepuštamo Vašoj mudroj odluci.

A što se tiče četvrte tačke gdje on traži privilegije, naše je mnjenje da vaša gospodstva mogu njemu odobriti one privilegije koje su po njihovu mudrom savjetu pripustive s obzirom na javnu korist i na interes trgovaca i trgovine, koje su jedina mjera u ovome pogledu.

Iz našeg ureda, dne 9. februara 1576.

Francesco Maria Malipiero ali V. Savii con giuramento
Alvise Co ..... „ „ „
Benetto Giustiniani „ „ „
Bort. Lipomani K. „ „ „
Zuane da Molin „ „ „

Istaknute izreke podcrtane su u originalu.

Na poleđini lista je zabilježeno:

.F.

»Odgovor Petorice mudrih u poslovima trgovine«

Mletačka vlada prije nego bi se za što odlučila tražila bi mnjenje ne samo od svih nadležnih i zainteresiranih, nego bi se obratila također i drugima koji su bili u stanju da dadu o predmetu pouzdanih i korisnih podataka. Međutim, događalo bi se, kako se uvijek događa u predmetima o kojima se križaju razni interesi, da bi se javili i ljudi čije mnjenje nije bilo zatraženo, ali koji su imali o tome što da kažu, jer naumljena osnova ili se sukobljavala s njihovim interesima ili se protivila interesima onih čiji su oni bili branioci ili po dužnosti ili po preporuci. Jasno da je takva zamašna osnova, čija je svrha bila da izmijeni puteve trgovine, oštećivala interese onih koji su imali koristi od postojećeg stanja stvari ili pobuđivala zavist drugih, koji su imali da predlože drugačije rješenje suglasno s drugim interesima.

Tako je Rodrigova osnova nalazila protivnika u obližnjim gradovima, koji su nalazili da njihovo mjesto pruža pogodnije uslove da postane mletačkim emporijem na Jadranu nego Split i koji su u tome smislu radili i rovarili u Veneciji, gdje su sukob mišljenja i izneseni razlozi utjecali na odlučujuće čimbenike u smislu da su postajali neodlučni i zato zatezali brzo rješenje iznesenih pitanja.

Takvo stanje uznemirivalo je Spličane, u kojima je plan Rodrige bio pobudio velike nade, jer, kako smo vidjeli, nakon ciparskog rata i nesretno sklopljenog mira ekonomski položaj grada Splita bio je očajan. Suženi teritorij i neprestani napadi i pljačke Turaka, i na tome ograničenom prostoru, oduzimali su mu mogućnost življenja i onemogućivali i poljođjelstvo i trgovinu.

Mišljenje Petorice mudrih u poslovima trgovine, po kojemu se moglo nagađati da će osnova Daniela Rodrige biti sigurno prihvaćena od nadležnih, nosi nadnevak od 9. februara godine 1576. Međutim je bila prošla cijela godina 1576. a već i skoro polovica godine 1577, a da se nije o planu Rodrige više govorilo. U želji da se stvar pomakne s mrtve točke

velemožna općina Splita (Magnifica Comunità di Spalato) dade nalog svojim poklisarima u Veneciji (ambasciatori alli piedi di V. ra Seranità) da uprave jednu molbu duždu i Sinjoriji u tome predmetu.

Ambasadori Splita u Veneciji su bili Pietro Tartaglia i Pietro de Cipcis.

Molba splitskih ambasadora koja se nalazi u Senato Mar F. 69 glasi ovako:

Prevedri kneže, presvijetla Sinjorijo!

Kada je ona Vaša prevjerna općina splitska poslala nas Piera Tartagliu i Pietra de Cipcis za poklisare pred noge Vaše vedrosti, dala je nama one naloge i upute koji su sadržani u vjerodajnom pismu. A kako se tada za stalno držalo da je posao splitske skele predložen od Daniela Rodrige već usvojen od Vaše vedrosti, nije nam dala nikakve naloge što se tiče toga predmeta. Nego, kada se kasnije ispostavilo, da podizanje skele nije bilo zaključeno i da se naklonost da se dođe do provođenja tog plana smanjila, dobili smo pismeno nalog da svim našim silama nastojimo kod Vaše vedrosti da bi došlo do efektuiranja predložene skele, jer od kolike bi koristi to bilo i koliko bi pridonijelo općem podizanju toga njihova ojađenog grada, Vaše preuzvišenosti će moći svojom velikom mudrošću da prosude ako budu uvažile dolje nabrojene razloge i to:

Nakon gubitka tvrdava u prošlome ratu ovi podanici su bili stisnuti na vrlo maleno područje i na uske granice i sada teško mogu da se od svoje zemlje prehrane, dok bi koristeći se skelom, kuće i dućani porasli u svojoj vrijednosti, a građani bi se mogli uposliti u trgovini i tako pribaviti što im je potrebno za življenje.

Zbog velike blizine neprijatelja često puta se vrše nasilja nad zemljoradnicima, nad pastirima i nad blagom, a kad bi se upriličila skela, to se ne bi više dogodilo, nego bi se uspostavila sigurnost.

Sagradivši skelu, ono malo zemlje što je ostalo moglo bi se u punoj sigurnosti obradivati, što se danas ne može činiti, nego često dolazi do poteškoća i do oružanih sukoba s neprijateljem.

Sol bi se Vaše vedrosti raspačavala u znatno većoj količini nego što je danas slučaj.

Zbog svih ovih uzroka i razloga i zbog nebrojenih drugih koje zbog kratkoće izostavljamo, a koje vaše preuzvišenosti mogu da same predoče, najsmjernije i najpokornije u ime spomenutog vašeg prevjernog grada molimo da bude prigrljena prikazana osnova i u to ime se Vašoj dobroj milosti vruće preporučamo.

S druge strane lista nalazi se opaska:

Neka se uputi sudrugovima »mudrih« jedne i druge ruke. + 5, — 0, — — 0.

Vijećnici: S. Marco Giustinian, S. Francesco Remondo, S. Vicenzo Querini, S. Piero Foscari, S. Francesco Corner.

(N. B. slovo »S« znači »Savio«, a ne »Santo«)

Ova molba kao obično, i kako je gore vidljivo, opet je upućena na razna nadleštva za njihova mišljenja i izvješća. Međutim, protiv Rodrigove osnove dižu se razni prigovori. Jedan od najzagriženijih je onaj od Francesca Parute, koji otvoreno ustaje protiv Splita i zagovara uspostavu trgovačke luke u Omišu, koji mu se čini puno prikladniji i sigurniji od napadaja martelosa i uskoka.

Njegov podnesak glasi:

Prevedri kneže, presvijetla gospodo!

Budući da sam ja, Zuan Francesco Paruta, pok. mojeg velemožnog Marc'Antonija, čuo u pretprošloj sjednici »umoljenih« (pregadi) čitanje spisa u kojemu je bilo govora o ustanovljenju jedne skele u gradu Splitu, a kako ja veoma dobro poznam taj

grad i njegovu okolicu, jer sam bio za vrijeme rata po nalogu Vaše vedrosti neprekidno tri godine prorektor u Omišu, osjećam potrebu, na olakšanje svoje savjesti, i da udovoljim mnogim obvezama koje sam na se preuzeo, da izrazim svoje mišljenje o predmetu, za koje mišljenje sam siguran da je suglasno sa onima od mnogih najboljih muževa naše države.

Najpokornije dakle kažem Vašoj vedrosti, kako bi od velike štete bilo da se ta »scalosia« ne izgradi, isto tako bi bilo od velike opasnosti za javne interese i na veliku i nepriliku i smetnju za trgovce kad bi se dozvolilo da se podigne u Splitu, kako to traže molbe ambasadora i Jevrejina, jer taj grad krije u sebi mnoge smrtne nedostatke, od kojih su glavni ovi:

1. *Prvo,* grad Split nema sigurne luke, a kada bi se htjelo da ta luka postane savršena i sigurna trebalo bi u nju mnogo potrošiti.

2. *Drugo.* Kako Splićani ne mogu dati jedan lazaret za robu koju treba danomice na jednom sigurnom mjestu raskužiti, to će trebati pribjeći u tu svrhu jednome položaju koji se zove »Sustjepan« i koji je odalečen od grada za cirka jednu milju. To mjesto je nesigurno i odveć pristupačno uskocima, jer leži na morskoj obali i ne može da bude obranjeno iz grada.

3. *Treće.* Split ima veoma slabe zidine, a kako bi kao tranzitna luka morao da bude neprekidno posjećivan od Turaka i od turskih podanika, vrlo je izložen pogibelji, da ga izgubimo, to više što su mu blizu dvije tvrđave, obe za oko dvije milje, koje se nalaze u rukama Turaka, a to su Kamen i Solin, osim Klisa, tvrđave prvorazredne, sa kojih bi oni mogli, kada bi im to bila namjera, da prebace veliku masu vojnika na Split.

4. *Četvrto.* Roba i karavane koje imaju da proslijede u Split sigurne su samo do Klisa. Iz Klisa do Splita nisu više sigurne, jer ih uskoci mogu lako orobiti, budući da im je otvoren put da se iskrcaju uz solinsku rijeku i da presjeku prolaz, pa da otmu robu od karavana. Iz Solina im se ne može pružiti pomoć, jer u tvrđavi ima samo desetak Turaka, koji su tu postavljeni samo za stražu, i netom bi samo jedamput uskoci opljačkali karavanu, bilo bi svršeno sa splitskom skelom i sav posao bi se rasplinuo ni u šta.

5. *Peto.* Karavane koje dolaze iz Bosne, a tih će najviše biti, jer će donositi robu u luku, treba im da dođu u Split 13 dana po prilici, a još k tome imaju poteškoća prijeći preko rijeke Cetine, koja zimi toliko nabuja da se ne može preći preko nje.

6. *Šesto.* Split nema toliko stanovnika koliko se govori, jer ih je mnogo pomrlo u zadnjoj kugi, a osim toga mnogo ih je bilo ubijeno u prošlom ratu, pa ako bi se u gradu desio kakav okršaj, građani ne bi bili u stanju da istom odole.

Ali budući da je skela, kako sam rekao, više nego nužna i budući da će donijeti velike koristi Vašoj vedrosti, moje je mišljenje, temeljeno, kako sam prije rekao na velikom poznavanju, koje imam, svih tih mjesta, da se ona podigne u Omišu, za koje mjesto ne vidim nikakvih zapreka. Najprije što se tiče luke. Tu je rijeka koja po sebi tvori jednu izvrsnu luku, sasvim sigurnu, samo kad bi se podigao za jedno tri noge lukobran (porporella), koji sam ja dao napraviti na ušću rijeke, i kada bi se izvadilo nekoliko lađa koje su bile potopljene za vrijeme rata na istom ušću. To će se sve moći učiniti s troškom od 50 dukata. Bit će pak lako naći ljude, koji će uz taj trošak savršeno izvesti spomenutu radnju. Kada bi pak Vašoj vedrosti bila od potrebe druga luka, iako je rijeka veoma prostrana, moći će je napraviti ispod zidina sa kopnene strane, a tu će moći stati koji mu drago brod i svaka teretna lađa. To će se moći napraviti sa troškom od oko 200 dukata, iako ja držim da bi to bilo izlišno, jer je rijeka veoma prostrana i može primiti 300 i više brodova svake nosivosti. Osim toga u Omišu ima na kraju spomenute rijeke jedna velika livada nazvana »Trgovišće«, što znači mjesto gdje se trguje, a koja je gledana i čuvana od tvrđave »Viseć«, koja stoji povrh nje i koja pripada Vašoj vedrosti. Na toj livadi bi se mogao urediti najudobnije pazar ili stovarište, a taj bi bio siguran i od uskoka i od martelosa, jer uskoci ne bi mogli doći do njega nego samo uz rijeku, koja je čuvana od omiške straže, budući da rijeka teče uzduž gradskih zidina. Što se pak tiče martelosa, oni ne bi mogli doći do spomenutog stovarišta, ako ne bi prošli kroz klanac koji je zaštićen od jedne turske tvrđave, zvane »Vare« (otuda ime sela Zadvarje, ili talijanski Duvare, skraćeno Duare), koja brani prolaz od spomentutih martelosa. Osim toga postoje mnoga velika naselja koja štite prolaz od »Vare« sve do ispod

»Viseća«, do položaja gdje se nalazi spomenuto stovarište. I sada se sliježe u spomenutu livadu mnogo trgovačke robe razne vrsti, a za vrijeme prošlog rata dobivalo se tim putem sila robe, žita, blaga, sira i dr., kojim bismo snabdjevali dobrim dijelom Split, Trogir, Brač i Zadar. K tome je bila nakana jednog emina ili turskog carinika da se sporazumije sa Vašom vedrošću, da se na toj livadi namjesti jedna gabela (carinarnica) za sol, jer je znao da je to mjesto udobno za karavane, zaštićeno i mnogo bliže od Splita, što je bilo također Vašoj vedrosti spomenuto u izvješću presvijetlog gospodina Andrea Giustiniana, koji je bio u tim stranama kao revizor. Uz to postoji tu i jedno veoma prikladno mjesto za podizanje lazareta, a to je jedan otok, veoma prostran, koji se diže usred rijeke, a udaljen je od mjesta stovarišta za jedan lukomet. I to je mjesto zaštićeno od tvrđave »Viseć«. Ako bi pak trebalo još šireg mjesta, lako će ga biti naći na istoj rijeci, isto tako zaštićeno. Kada bi se pak tu urodila kakva svađa između tih Turaka i drugih zbog vina ili zbog kakvog drugog povoda, lako bi bilo stišati je, a da od toga ne nastane nikakva pogibelj za sigurnost vlasnosti Vaše vedrosti. Roba pak i karavane, koje budu stigle u to stovarište prolazit će najsigurnije, jer su putovi, kako sam prije rekao, zaštićeni sve do svojeg odredišta od turskih tvrđava i naselja. Osim toga dolaze po ravnim cestama, ne treba prelaziti preko rijeke Cetine ili preko drugih rijeka, a za one koji dolaze iz Bosne, iz Saraja ili iz pokrajine, bliži su nego Split za dva dana hoda. K tome je Omiš tvrđava, dobro poznata Vašoj vedrosti, jer je čuvana od dviju utvrda. Jedna je Starigrad, neosvojiva utvrda, a druga je čuvana od gosp. Petra Musura Kaštelana, tako da bi mogli i primiti na stan u varoši na kopnu trgovce, a da od toga ne nastane neka pogibelj. Što se tiče stanovništva, Omiš je razmjerno više nastanjen nego Split, ali je zato sigurniji, jer je tvrđava, a Split je otvoren grad, i Vaša vedrost ne bi imala da se poboji da bi Omiš mogao što pretrpjeti zbog kojeg nenadnog slučaja.

Da zaključim svoja razlaganja, opetujem da zbog gore iznijetih uzroka i razloga mnogo je pogodnije urediti stovarište u Omišu nego u Splitu, jer će od toga Vaša vedrost imati jednaku korist, a trgovačka će roba biti sigurnija i trgovci će udobnije poslovati, a grad Split ne će biti izložen pogibelji.

U ostalome prepuštam kao uvijek premudrom sudu Vaše vedrosti i vaših presvijetlih gospodstva, jer ja želim samo jednu stvar, a to je da Vas savršeno služim i gojim samo vruću čežnju da koristim općoj stvari.

Preporučam se Vašoj milosti.

Izgleda da podnesak Parute nije nikako bio uzet u obzir, nego je naprosto stavljen ad acta, jer na ispravi nema običnih opaski da se proslijedi na mišljenje kojem nadleštvu, bilo »Saviima alla Mercanzia«, bilo kojem drugome, niti sam našao u ispravama kakvu aluziju na ovaj podnesak. Bit će da i Daniel Rodriguez koji je imao sam da se stara za predradnje u izvršavanju svoga plana, nije htio da čuje za ideje Parute, a kojeg drugog zagovornika nisu našle.

Uostalom moramo priznati da je Paruta u mnogome ispravno rezonirao, jer velika pogibelj za trgovinu u to doba bilo je gusarstvo, osobito uskoka, koji su bili neizrecivo smjeli, a Omiš je u obrani od gusarstva imao velike prednosti, one iste prednosti koje su mu bile u svoje vrijeme omogućile da sam smjelo gusari. Položaj Omiša sa rijekom Cetinom, koja je tada bila plovna do današnjih Radmanovih mlinica, a to je ono trgovište ispod tvrđave »Viseć« o kojemu govori Paruta, bio je puno sličan onome u Neretvi, gdje se je također u prijašnjim vjekovima bilo razvilo gusarstvo i gdje se kasnije, uslijed pogodnosti položaja, bio razvio trgovački promet. Samo što za vrijeme uskoka Neretva je bila pogibeljna zbog mogućnosti zasjeda koje je pružala uskocima, bilo u Neretvanskome i u Stonskome kanalu, bilo u samoj Neretvi u raznim njezinim ograncima i barama usred bujne močvarne vegetacije,

gdje su se male uskočke lađe lako skrivale i iznenada napadale na trgovačke lađe pune trgovačkog blaga. U Neretvi su znali uskoci staviti i zapreke plovidbi, zbog kojih bi brodovi bili prisiljeni da se zaustave da te zapreke otplove, i u tome času bi uskoci napali na ljude zaposlene u tome radu. Na Cetini to nije bilo moguće, jer, kako ispravno opaža Paruta, na ušću je čuvao stražu Omiš, koji sa svojih zidina, sa svojeg lukobrana (porporella), koji sada više ne postoji, ali čiji temelji još vire, sa svojeg gradskog kaštela (Mirabello), sa svoje tvrđave na brdu (Starigrad), izdaleka je mogao opaziti približavanje sumnjivih lađa i progoniti gusare.

Ono što nije tačno u podnesku Parute jest to što on kaže da je i Andrea Giustinian u svojemu izvješću sa svojeg revizijskog putovanja po Dalmaciji već bio upozorio na zgodan trgovački položaj Omiša. To nije istina. Giustinian je upozorio samo na jaki vojnički položaj Omiša.

U kojoj je mjeri pitanje uskoka bilo od presudne važnosti za trgovinu u ono doba pruža nam dokaz jedan slučaj o kojemu izvještava »capitano del golfo« svojoj vladi. Dopis nosi nadnevak 16. marta 1577, i nalazi se među aktima »Baili di Constantinopoli-Uscocci dal 1577 al 1591 I. B. 305.«

Nakon izvještaja razne naravi prelazi se na označeni predmet:

.....Sada imam još da izvijestim Vašu vedrost o činjenici da uskoci ne prestaju da dalje pljačkaju počevši od primorja Krajine pa sve do ušća Neretve, prelazeći i na drugu stranu, na područje Dubrovčana. Najgore je to što su vođeni od podanika Vaše vedrosti iz ovog otoka (Hvar) i iz otoka Brača. Tako sam saznao od jednog fratra u Sućurju, koji tamo upravlja tom crkvom, da su dan prije nego što sam ja stigao bili došli u to selo dva ili tri uskoka preobučeni u pastire koji su vrebali na malu lađu jednog Jevrejina, koji nam je bio predao nekoliko bala sukna u vrijednosti od oko dvije hiljade dukata, i to po nalogu presvijetlih »Avogadori del Comune,«[14] kao predstavnika Vaše vedrosti u slučaju galeona Canale. a koje su nam iz tog galeona bile poslate amo. Ma koliko se o tome raspravljalo, ipak ovim lupežima ne fale nikada uhode i jataci u svakome mjestu da ih tajno obavijeste o kretanju brodova. O tome sam ja sumnjao pak sam bio preporučio spomenutu brodicu gospodinu Antoniju Bosisju sa Brača, koji sa jednim svojim galeonom, dobro naoružanim artiljerijom, doplovi u našu luku (tj. u Hvar), pa je pod njegovom pratnjom spomenuta brodica otplovila potpuno sigurna u Neretvu. Uskoci kojima su pripadale one uhode preobučene u pastire, iako ih je bilo u trima lađama preko stotine, nisu se usudili da na nju navale. Ove pogodnosti i ove pomoći, koje podanici Vaše vedrosti pružaju uskocima, poznate su Dubrovčanima i Turcima.....

Međutim dana 28. oktobra 1577. došlo je u Senatu do definitivnog zaključka (parte) o predmetu prijedloga našeg Daniela Rodrige.

Izglasani zaključak nalazi se u definitivnoj redakciji pod »Senato Mar, R. o 43, 1576–77, dok se originalni prijedlog nalazi isto u odjelu »Senato Mar«, ali pod »Filza 69«.

Prema spomenutim aktima vidi se da je osnova bila najprije raspravljena u »Eccellentissimo Collegio«, koji je bio ovako sastavljen: od

[14] *Avogadori del Comune.* Nadleštvo u Veneciji, sastavljeno od triju članova, koje je vršilo funkciju državnog pravobranioštva i kontrolne vlasti za ispravno izvršivanje zakona i imalo je pravo veta na odluke svakog vijeća.

dužda, 6 savjetnika, 3 šefa od »Quarantia Criminal«, 6 »Savii grandi«, 5 »Savii di Terraferma« i 5 »Savii agli ordini«. U svemu 26 patricija. Nakon rasprava i zaključka u kolegiju akt je bio potpisan i proslijeđen Senatu, gdje je uslijedilo definitivno glasanje uz korekturu redakcije.

Tekst ispravljenog i izglasanog zaključka je ovaj:

M.D.I.X.X.V.I.I. à di XXVIII Ottobre

Iz spisa prikazanog našoj sinjoriji od Daniela Rodrige, Jevrejina, ovo Vijeće je razabralo njegovu ponudu o uspostavljanju jedne skele u Splitu, kojom bi imala tranzitirati roba koja bi išla u turske zemlje i koja bi iz tih zemalja dolazila. Ovo Vijeće je također uzelo na znanje što su o ovom predmetu odgovorili i što su savjetovali Pet mudrih za poslove trgovine. Iz jednoga i drugoga ovo Vijeće je došlo do uvjerenja da će predložena skela biti od probitka za trgovinu i od koristi našim carinskim prihodima.

To pretpostavivši prihvaća se zaključak da se dade nalog našemu konteu u Splitu da pristupivši nužnim informacijama, odredi što prije koje će mjesto izvan grada biti najprikladnije da na njemu spomenuti Daniel Rodriga sagradi posvema na svoj trošak jednu carinarnicu, u koju bi se deponirala trgovačka roba koja bude tamo stizala iz ovog našeg grada Venecije i iz turskih zemalja. Toj trgovačkoj robi trebat će dozvoliti slobodan tranzit suglasno savjetu gore spomenutih Mudrih za poslove u trgovini, na isti način kako je to bilo dozvoljeno trgovcima u Zantu i Krfu zaključkom ovog Vijeća od 4. marta 1542. godine, s time da prevoznici te trgovačke robe, koja bude prevezena iz ovog grada u Split, budu obvezani da se iskažu kod za to određenih činovnika sa odnosnim boletama da se za robu platila ovdje u Veneciji dužna carina, kako već predviđa spomenuti zaključak. K tome za trgovačku robu koja bude prevezena iz našeg grada sa boletom u splitsku carinarnicu, i za onu koja u tu carinarnicu stigne iz turskih zemalja, bit će obvezana platiti onome činovniku koji bude u tu svrhu postavljen od naše sinjorije onaj namet koji je predviđen u tarifi sada pročitanoj i predloženoj od spomenutog Rodrige, a koja je tarifa bila odobrena u ime levantinskih Jevreja i isto tako u ime naših trgovaca iz udruženja. Utjerivanjem tog nameta započet će se tri mjeseca nakon prihvata ovog zaključka, a predviđa se njegovo trajanje na pet godina. Polovica rečenog nameta bit će određena za pokriće troška, koji će spomenuti Rodriga imati za izgradnju nove carinarnice, a o ovoj polovici će trebati da se brine naš tamošnji konte i da o istoj povede poseban račun da ako trošak bude veći od utjeranog prihoda od rečene polovice razlika će imati da ostane na teret Rodrige, a ako trošak bude manji neka višak ide u korist naše tamošnje blagajničke komore, kod koje će se posebno knjižiti. Druga polovica neka ide u korist Rodrige za nagradu za njegov trud i na naknadu drugih troškova koje bude imao za *popravljanje putova* i za druge izdatke, na koje se on obvezao radi dobrog vođenja poslova oko skele, sve kako je opisano u njegovu podnesku.

Da bi olakšali razvoj trgovine i dobro uveli u rad spomenutu skelu, roba koja bude išla u Levant i koja bude dolazila otuda u svakome vremenu i u svakoj prilici, i osobe ma kojoj narodnosti pripadale, koje se nađu u gradu Splitu i u njegovoj carinarnici, neka za vrijeme određenih pet godina budu sigurni, ukoliko se odnosi na našu sinjoriju, i neka ne budu ni na kakav način ometani, tako da ne bude nikakve smetnje mirnom i redovitom odvijanju trgovinskog prometa u rečenoj skeli.

U vezi s gornjim prihvaća se već sada zaključak da naš kolegij, u svrhu da upravi skelu koja se osniva zato da donese koristi, u onaj ispravan smjer, koji je poželjan, bude ovlašten da, uz sudjelovanje i glasanje Petorice mudrih u poslovima trgovine, poduzme većim dijelom sve one mjere i prihvati one odluke, koje smatra najnužnijim i najshodnijim da se postigne gore označeni učinak.

Na rubu isprave nalaze se imena prisutnih članova kolegija, odnosno primjedbe o odsutnima:

Ser Nicolò da Ponto Dottor Kavalier Procurator
Ser Francesco Venier
Ser Marco Antonio Barbaro Procurator
Ser Giacomo Soranzo Kavalier Procurator
Ser Paulo Thiepolo Kavalier Senator
Adsente Ser Alessandro Gritti –

Savi del Consiglio

Ser Francesco Longo
Ser Vicenzo Kavalier
Ser Francesco Morosini
Ser Francesco da Molin
Ser Zuan Moro –

Savi di Terra Ferma

Ser Marco Zuastinian
Ser Mattio Venier
Ser Alvise di Priuli
Ser Francesco Gorner
Ser Luca de Molin –

Savi agli Ordini

Ser Francesco Malipiero
Ser Alvise Contarini
Ser Benetto Giustinian
Ser Antonio Michiel
1577. 29 Ottobre Tr. f. b! e Comiti Spalatico succ. s significanus in firma.

U pogledu glasanja imamo ove opaske:

+ 116 – 24 – 31 L. C. die 24 Oct. à di 29. ditto.

Praesens pars fuit suspensa per S. Vicentium Maurocenum equitem, consiliarium – 116 – 24 – 31 à di ditto – In Senatu

Vicentio Morosini, K. Con. r. – Che l'essecutione della presente parte hieri presa d'introdur una scalla a Spalato sia differita fino ad altr' ordine di q. sto Cons. o. – 58 – 4 – 8.

I medesimi Savii del Cons. o di T. F. et de gl' ordini. – Vuoleno che si stia sul preso + 105

U originalnome spisu koji se nalazi pod »Senato Mar, Filza 69« vide se ovi popravci koji su uzeti u obzir u konačnoj redakciji kakva se nalazi pod »Senato Mar, R. o 43 – 1576–77:

U prvome nacrtu zaključka riječ »teret« (gravezza) izmijenjena je, po savjetu Daniela Rodrige u »namet« (imposizione).

Što se tiče opaski koje se odnose na glasanje ima se primijetiti ovo:

Dne 24. oktobra 1577. predloženi zaključak je bio prihvaćen u kolegiju sa 116 glasova za, sa 24 glasa neizvjesnih (balle non sincere), a sa 31 protivnih glasova.

Dne 29. istog mjeseca bilo je glasanje u Senatu u kojemu je Vicenzo Morosini, »eques consiliarius« predložio da se obustavi prihvat prikazanog zaključka. Predložitelji, članovi kolegija, naprotiv, ostali su pri tome da se ostane kod zaključka kolegija. Pošto je stavljeno na glasanje, Morosini je ostao u manjini i zaključak je bio prihvaćen sa 105 glasova.

Iz dokumenata, koje ćemo kasnije iznijeti, razabiremo da je još dana 12. januara 1578. tadašnji conte et cap. di Spalato, nob. ho. Marco Corner, bio predložio mjesto gdje bi se imao graditi lazaret, a to je mjesto vjerovatno ono na kojemu je konačno lazaret i bio sagrađen, jer je položaj na Sustjepanu bio, po sudu sviju, suviše izložen napadajima uskoka i previše udaljen od grada, s kojega je bilo teško stići na vrijeme na obranu u slučaju nenadnog novog napada uskoka. Baterije na Sustjepanu i na Bačvicama bile su tek kasnije sagrađene prilikom potpune reorganizacije i nove izgradnje gradskog obrambenog sistema za vrijeme kandijskog rata i službovanja Alvisa Cocca, provveditore estraordinario di Spalato e Traù, god. 1648. pod upravom inženjera Maglija. Tada su bile sagrađene utvrde na Sustjepanu i na Bačvicama za obranu luke, dok utvrda Bačvica, u spoju sa novopodignutom tvrđavom Gripe imala je još k tome zadaću da zapriječi prilaz s kopnene strane k lazaretu.

Izgleda da su nastale poteškoće imale svoj izvor u samome Splitu, jer isprava objelodanjena od V. Solitra u citiranom djelu kaže doslovce:

Ali dobra volja nije bila ni u kakvom vremenu dostatna po sebi da dovede dozrijevanju i izvršivanju namjeravane poslove, osobito ako joj stoji na putu zloća, poduprta od nerazumijevanja i od lijenosti. Vlasnici starih daščara, u kojima bi se do sada čuvala trgovačka roba, bili su plemići, a između tih bio je i jedan iz Venecije. Ovi se digoše i postigoše da se osnova nacukala iako je bilo predviđeno da će biti nadoknađeni i osigurani za štetu koja bi njima od izgradnje lazareta nastala. Ali oni su bili naviknuti na dvije vrste dobitka. Jedan je bio očigledan i dozvoljen, drugi je bio skriven i nezakonit, a po tome dvostruk od prvoga. Prema tome drugi nedozvoljen dobitak nije mogao da bude uzet u obzir pri ustanovljenju naknade. Zbog toga su se ovi nepomirljivo protivili izvedbi Rodrigova prijedloga. Pri tome i glavni činioci u Neretvi, saznav za novu osnovu dadoše se na djelo da intervencijama i intrigama osujete ovaj pametan posao.

Gornje podatke potvrđuje i odluka Senata od 25. juna 1580. godine, koja izričito spominje: »Una Scalla di negocio di mercantie, la quale per diversi impedimenti havuti in questo tempo non si è mai effettuata«.

Međutim uskoci i dalje vrebaju na brodove koji voze tursku i jevrejsku robu i onemogućavaju svaki razvitak pravilne trgovine. Iz godine 1580. imamo izvještaj o njihovu daljem razornom djelovanju.

Izvještaj se sastoji u jednom odsječku iz pisma od 22. januara godine 1580, upravljenog od providura mornarice svojoj vladi (Baili di Constantinopoli, Busta 305. I. Uscocchi 1577–91).

Spomenuti odsječak glasi:

Prilažem ovdje izvješće jednog peraštanskog broda koji je bio zaplijenjen od uskoka u Premudi s robom koja je pripadala Turcima i Jevrejima. Kad se to dogodilo prvog tekućeg mjeseca, na brodu su bila tri do četiri Turčina. Ovom prigodom ću saopćiti red stražarenja brodova, kako sam ga bio već u prošlosti uredio i kako sam ga sada upotpunio, a koji je ispao na potpuno zadovoljstvo. Ja sam razredio galije na ovaj način. One iz Neretve osiguravaju brodove Turaka i Jevreja do Hvara. Jedna galija, koja vrši službu za Brač i za Šoltu, brine se za brodove do Drvenika, a ostale galije iz Drvenika do šibenske tvrđave. Galija iz Šibenika prati brodove do Zadra, a one iz Zadra do Sv. Petra in Nembi, sa čijeg svjetionika putujući pogodnim vjetrom stizavaju na istarske obale, a ista stvar slijedi i pri povratku. Po ovome rasporedu nije se nikada izgubio nijedan brod i bile su spriječene mnoge navale koje

bi uskoci bili poduzeli na kopnu a na štetu podanika turskog cara, i to zato što galije s ovom službom, s jedne strane, štite plovidbu, a, s druge strane, stražareći duž obala čuvaju i ove od svake moguće štete sa strane uskoka. Tako, da je ovaj peraštanski brod htio slijediti ovaj određeni put sigurno ne bi bio zarobljen. Ali ja Vas uvjeravam da poslije ove štete brodovi peraštanski neće biti izloženi drugim. Nego moram i to reći da možda ni ovaj brod ne bi bio zarobljen da nisu s time bili sporazumni isti Peraštani. A to ne bi bio prvi slučaj. Bilo je i drugih u kojima su oni počinjali izdajstva ove naravi. Zato je moje mišljenje da će biti potrebno posredovati u ovome smjeru na najenergičniji način.

Od senatske odluke od 28. oktobra 1577. do 25. juna 1580, u kojemu nailazimo na novu senatsku odluku o predmetu, ništa se ne čuje o splitskoj skeli. U tome vremenskom razmaku rade protiv velike osnove Daniela Rodrige sve oporbe, one u Splitu, one konkurenta Splita, one u Veneciji, u kojem gradu još nisu svi razumjeli da produženje života još cvatuće kraljice mora leži u očajničkom planu dalekovidnog Jevreja, koji predlaže ništa manje nego da se tok trgovačke rijeke zadnji put odvrati od novih korita, koja istoj otvaraju smjela otkrića novovjekih moreplovaca, i da se preko dvaju kontinenata svrati na novo ušće u neposrednoj blizini njihova istog grada, osiguravajući mu time još jedan vijek gospodstva, još dva vijeka postojanja.

O oporbi u Veneciji imali smo primjera u zahtjevu vijećnika Vicenza Morosinija, koji je tražio da se obustavi izvršavanje već prihvaćenog zaključka i u predstavci od Zuana Lorenza Parute, koji pledira za Omiš umjesto Splita. O oporbi u Splitu otkrio nam je Solitrov anonimus prave neispovjedive razloge, dok će nam konte i kapetan Splita Alvise Loredan u svojem izvješću o svojem svršenom rektoratu, koje ćemo kasnije u cjelini iznijeti, dati sliku oficijelnih argumenata, crpenih iz bogatog arsenala vjekovnih predrasuda i mržnja, koji imaju da pokriju neizrecivu bijedu ličnih interesa i osobnog vlastohleplja. Ali sve to se je događalo u XVI stoljeću. Pozniji vjekovi, nakon skoro četiristo godina, imaju li pravo da se kamenjem nabacuju na svoje zaostale prethodnike?

Niti nova senatska odluka nije ostala bez oporbe, pa ćemo vidjeti da se ova ne izrazuje samo u rezultatu glasanja, nego također u ponovnom prijedlogu da se obustavi izvršenje izglasane odluke, a koji je prijedlog ovoga puta potpisan ne samo od jedinog Vicenza Morosinija nego još i od drugih pet vijećnika.

Ovu odluku senata nalazimo na pet mjesta, kako je već prolazila kroz razna nadleštva.

Potpuni tekst odluke s originalnim potpisima članova kolegija koji je sastavio prijedlog predložen senatu nalazimo u Drž. arhivu u Veneciji pod »Deliberazioni del Senato (Secreta) R. o. 82«.

Cancelleria segreta bio je ured u kojemu su se čuvale sve isprave koje su se odnosile na političke i diplomatske poslove, osobito oni koji su se

ticali odnosa Republike sa inozemnim državama. U taj ured su mogli ulaziti samo tajnici Senata ukoliko bi bili prije toga dobili dozvolu od Sinjorije.[15]

Navedeni dokumenat glasi:

M.D.L.X.X.X. Die XXV Junni

Pretpostavivši da je bilo još dana 28. oktobra 1577. godine kod ovog Vijeća prihvaćeno da se u Splitu ustanovi jedna skela za promet trgovačkom robom, a koji zaključak, zbog raznih pridošlih zapreka, nije mogao kroz sve ovo vrijeme da dođe do dužnog izvršenja, a kako je već dovoljno dokazano da će ta skela biti od velike koristi bilo zato što će trgovačka roba uživati veću sigurnost, bilo zato što će se tim putem slijevati u naš grad veća količina te robe i što će time uskoci izgubiti svaku nadu da dođu do plijena i po tome očigledno njihov se broj smanjiti, a za kratko vrijeme možda će ih i nestati, pa će osim toga i prestati smetnja turskim fustama po Neretvi, svakako smatramo shodnim da jedanput odredimo izvršenje onoga što smo već zaključili suglasno s odlukom ovog Vijeća od 20. jula prošle godine, i to:

Da se odredi: da mjesto već opisano još XII januara godine 1577. od nob. ho. ser. Marca Cornera, bivšeg kontea i kapetana Splita, bude upotrijebljeno za izgradnju carinarnice trgovačke robe, da se gradnjom ima započeti čim prije i istu dovršiti na način kako je ustanovljeno u spomenutom zaključku od 28. oktobra god. 1577. Da bi trgovci mogli s većom sigurnošću ploviti iz onog grada u ovaj i iz ovoga u onaj sa svojom robom neka se odredi da jedna od naših najvećih tankih galija,[16] od onih koje su već dobile svoj fenjer[17] bude upotrijebljena za ovu službu uz one naloge koje će naša Petorica mudrih u poslovima trgovine smatrati najshodnijim, što se tiče njezina naoružanja i pristojbi koje za tu sigurnosnu službu treba da plate trgovci. Nakon toga će trebati pregovarati sa našim vjernim Kolaneom Draže, Cresaninom, ili sa drugom prikladnom osobom da preuzme vodstvo te galije. Svi ti nalozi trebat će da budu odobreni od ovog vijeća. A za što veću sigurnost trgovačke robe, trgovaca i galije, neka se odredi da jedna od naših galija stalno krstari uz obalu u blizini Splita i da od vremena do vremena, prema potrebi otprati trgovačku ladu do onog mjesta u kojemu će biti sigurno zaklonjena od svakog napadaja uskoka. Kapetan (sopracomito), koji bude od vremena do vremena komandiran u tu službu, bit će podređen splitskom rektoru. Pri tom naređujemo, u svrhu da trgovci budu imali što više koristi od splitske skele, da sva trgovačka roba koja iz Splita bude prevezena u naš grad kao i ona koja će iz Splita biti upućena u inozemstvo, ukoliko će to slijediti brodovima, koji su po našim zakonima dozvoljeni, imade slobodan tranzit uz naplatu pristojbina po tovaru ili drugoj mjeri, koje su bile već odmjerene od ovog Vijeća gorespomenutim zaključkom.

Da nalozi koji su već bili dani i oni koji budu kasnije doneseni budu u svakoj potpunosti izvršeni, bit će istoj Petorici mudrih u poslovima trgovine povjereno njihovo provođenje uz ovlaštenje da narede i da poduzmu sve one nužne mjere koje po svome nahođenju smatraju prikladnim i da provide da najpodesnijim načinom bude zapriječeno da brodovi naših podanika idu u Neretvu, u svrhu da se sve uputi u smjeru javnog probitka s najširim ovlašćenjem, toliko njima, koliko splitskim rektorima, koji će povremeno biti na tome položaju, da kazne na onaj način koji smatraju shodnim sve one koji budu ometali pravilan promet osnovane skele.

Pobiranje pristojbina odobrenih u gore navedenome zaključku započet će nekoliko mjeseci nakon stupanja na snagu nazočne odluke i trajat će pet godina. Kroz to razdoblje ostajat će na snazi koncesija odobrena spomenutome Rodrigi navedenim zaključkom, uz uslove sadržane u istome zaključku.

[15] Cfr. *Mutinelli:* Lessico veneto.

[16] *Tanke galije (galere sottili).* Ove galije su bile glasovite zbog njihove brzine i lakoće u kretanju. (Cfr. Mutinelli: Lessico veneto.)

[17] *... koje su već dobile svoj fenjer – (che già hanno havuto fanò),* tj. koje već na brodu imaju svoj fenjer, što znači da su već ušle u redovitu službu.

Na rubu ove isprave nalazimo ove potpise:

Ser Pasqual Cigogna
Ser Marco Antonio Barbaro P . r
Ser Ant. o Thiepolo C . r
absente Ser Zuan Michiel C . r
Isključeni:
Ser Zuan Soranzo C . r
Ser Lunardo Donado
Savii del Cons . o :
Ser S . o Venier
Ser Ant. o Mianni
Ser V. o Mor. o
Ser Vic. o Gradenigo
Savii di R. F.:
Ser Anzolo Trivisan
Ser Franc. o Berg. do
Ser Filippo da Molin
absente Ser Alvise Prioli
Savii alli Ord. ni:

Opaske o glasanju:

+ 91; – 5; – 13, L. C. del 20 Maij 1580.

L. C. znači: Letto nel Collegio (pročitano u kolegiju). Dakle ovaj akt je bio još 20. maja 1580. godine pročitan u kolegiju, a senatu je bio prikazan tek 25. juna iste godine.

Dalje nalazimo ovu opasku:

Di Ditto

Neka izvršenje gornjeg zaključka od godine 1577, 28. oktobra o osnutku jedne skele u Splitu bude odgođeno do druge odluke ovog Vijeća. – 69.

Potpisani:

Savii del Cons. o: Ser Zuane Sorenzo C . r
Ser Lun. o Donado
Savii de T. F. : Ser Hieronymo Mocenigo
Ser Vicenzo Gradenico
Savii alli Ord. ni: Ser Lunardo Mocenigo

.... Ostaje mi da nešto kažem o pitanju skele, koju je Vaša vedrost, na poticaj Daniela Rodrige, odlučila da podigne u Splitu. Ja vjerujem, prevedri kneže, kad budu uklonjene poteškoće, te se bude moglo uputiti u tome gradu naumljena skela, da će ona biti u vrijeme mira od veoma velike koristi za javne i privatne interese. (Ovdje između crta stoji od druge ruke napisana opaska: »ipak priznaje da će biti od koristi«.) Ali u vrijeme rata, kad se vidi da su Turci tako blizu grada, na Klisu, na Kamenu i u Solinu, sve tvrđave postavljene uzduž granica, ja se bojim da glas velike trgovine i bogatstva, za koje će ljudi misliti da se nagomilalo u gradu, ne postane glavnim uzrokom da se neprijatelj polakomi i da mi zbog toga izgubimo grad. Htio sam da se dotaknem ovog pitanja samo s nekoliko riječi, iako je u diskusijama koje su o ovom pitanju bile održane u preuzvišenom Senatu vjerojatno bilo o tome govora. Vaša vedrost neka ove moje riječi uvaži u onoj mjeri koliko bude smatrala da zaslužuju.

Svakako opetujem da ima toliko protivnika osnovi skele da ja ne bih mogao sa sigurnošću jamčiti da će se uspjeti. Zato ako tko misli da će mu poći za rukom podignuti je posredstvom jednog Jevreja koji je u svojim poslovima popraćen uvijek od drugih Jevreja, toliko omraženih i prezrenih od svakoga, taj se čovjek vara u svojem uobraženju toliko koliko se između sebe razlikuju pojmovi građenja i rušenja. Ja sam sa svoje strane potpuno uvjeren, kad bi se stvar praktično uputila, pa se tada vidjelo da Jevreji rukovode tim poslom skele, kako bi u Splitu nastala takva uzbuna i podigle se tolike poteškoće da bi cijeli posao u najkraće vrijeme propao. Protivnici skele bi rado iskoristili gornju ispriku da sve upropaste, jer Vaša vedrost mora da zna da u tome gradu nisu svi sporazumni s time da se ova skela tamo podigne. S time nisu zadovoljni svi građani i dobar dio plemstva, iako je preferira jedan dio gradske općinske vlasti. Kako su ti stanovnici protivnog mnjenja, teško će biti postići urednu službu kod većine njih, pogotovu kada budu vidjeli da im Jevreji zapovijedaju.

Osim toga preporučujem da se uvaži i okolnost da, ako se ostavlja sav taj teret na plećima Rodrige, on neće imati načina da nametnutu mu zadaću sam izvrši jer je on siromašan Jevrejin. Prema tome, budući da on neće imati sredstva da sačuva sklonost sandžaka, kadija, vojvoda i tolikih drugih turskih službenika od kojih svaki hoće da pojede svoj obrok, a pri tome se često izmjenjuju, tako da treba opet obnavljati hranu za njih, u pomanjkanju toga on će uvijek imati da se spotakne na zapreke, jer Turci žalibože znaju da se Rodriga potpuno istrošio u prošlosti kod Turaka da ih za se predobije, tada kada je on mislio da će moći u malo dana ostvariti svoju skelu. Na ovaj način on je ostao bez prebijene pare i nema odakle trošiti. A treba da on i svaki drugi trgovac izbije iz glave da će mu ijedan turski činovnik biti naklonjen na dugom putu, korak po korak iz Saraja do Splita, ako mu ne uturi u ruke omot sa novcem a to će se dalje događati sve dok skela ne bude potpunoma podignuta. U protivnom slučaju trgovačka roba će biti uvijek opljačkana i oš ećena.

Naprotiv, ako Rodriga neće stati na putu, dapače, bilo bi dobro da on za neko vrijeme niti ne bude u Splitu (ovdje stoji od iste ruke kao gore opaska na rubu spisa: »dakle bez Rodrige!«), tako da bude očigledno da rukovanje skele ide samo na ime Vaše vedrosti pa će iz obzira prema Vama prestati zapreke.

Ali ako se uoči činjenica da treba prije svega upuštati se u znatan trošak da se sagrade jedna carinarnica i jedan lazaret, varao bi se tko bi pomislio da Rodriga ima sredstava da uđe u ovakav trošak, jer što se toga tiče može se reći da on ne posjeduje niti jedne pare. Započeti pak s tom gradnjom oslanjajući se na nadu prihoda, koji bi pritekli iz nameta, to bi bilo vrlo neoprezno, jer, po iskustvu što ga imamo do sada, takva nada bi se iskazala jalovom. Trgovci naime, iz zagorskih predjela koliko i iz Venecije, prije nego iskrcaju svoju robu traže slobodan tranzit. Tako je bilo prošle godine sa nekima koji su bili izjavili da hoće da imaju slobodan tranzit jer da će inače otputovati u druge skele, a na molbu Rodrige bijahu pušteni da slobodno idu, jer je kazivao ovaj da u početku valja tako postupati dok se ne uvede skela. Ako se proslijedi ovako i ne utjerava namet, zgrada se neće moći izgraditi, a bez izgradnje carinarnice i lazareta skela se neće moći uputiti, to više što izvan Splita nema nikakvog položaja koji bi bio siguran od napada uskoka, a na kojemu bi se mogao Lazaret izgraditi, a u unutrašnjosti luke, kako može svak da vidi, previše je tijesno da bi se moglo naći dovoljno mjesta za carinarnicu, za lazaret i za jednu plokatu za raskuživanje trgovačke robe.

Da bi Vaša vedrost bila potpuno obaviještena, navest ću jedan slučaj koji se je u Splitu nedavno desio.

Dne 21. septembra stigao je u Split galeon[18] Prodića iz Brača krcat robom turske pripadnosti nabavljenom u Veneciji i na njemu mnogo Turaka. Galeon je bio ispraćen od jedne galere. Kada su začuli Turci da konje za prijevoz robe treba uz veliki trošak i gubitak vremena dobaviti iz Zagorja i da je to skopčano sa mnogim poteškoćama, a uz to da treba još platiti, osim turske carine, i jedan drugi namet, odmah odlučiše da otputuju u Neretvu. Zbog toga se meni prikazaše vlasnik galeona i Rodriga, van sebe od očaja. Rodriga mi reče da je on zadovoljan da se odrekne svoje

[18] *Galeon.* Jedna modifikacija galere, nazvana i galeotta. Karakterističan brod XVI st., težak i širok. (C. A. Levi, Navi venete).

polovice nameta, pa je od mene tražio da to isto učinim i ja za drugu polovicu koja pripada Vašoj vedrosti, a u svrhu da se na taj način dade početak uvođenju skele. Ja sam se tome opro jer nisam imao, rekao sam, ovlaštenje da to učinim. Na to mi reče vlasnik broda da se on sporazumio sa presvijetlim Mudrima u poslovima trgovine, ako trgovci ne budu htjeli od svoje slobodne volje da plate namet, da im se dopusti slobodan prolaz, da bi se jedanput započelo s uvođenjem skele, te mi se vlasnik broda obavezivao da će platiti iz svoga džepa ukoliko bi izašlo da njegove tvrdnje ne odgovaraju istini. Kako ja nisam imao nikakvo pismo i nikakav nalog o predmetu, htjedoh preduzeti svoje mjere opreza što sam ovo uradio; zvao sam Turke te sam im rekao da su oni mogli razumjeti kolika im je bila blagodat kod ovog putovanja od toga što su bili ispraćeni i zaštićeni od jedne galije Vaše vedrosti, a da će to biti i dalje, pa da zato budu spremni da dragovoljno plate ovaj mali namet, koji nije bio postavljen ni u kakvu drugu svrhu nego da se iz utrška podigne jedna carinarnica na korist njihovu i da u njoj mogu uredno čuvati robu. Dakle sam im govorio o velikoj udobnosti koju će oni imati od uspostavljanja ove skele, pa sam zaključio s time što sam im rekao da ih galija neće moći otpratiti do Neretve, jer da ima drugog posla. Na to mi oni ukratko odgovoriše da oni neće nikada pristati na to da plate drugu carinu osim one koja pripada njihovom velikome gospodaru i da su im prilike ove skele bile sasvim drugačije opisane u Veneciji nego su ih oni faktično našli. Da oni trebaju najmanje 500 konja i ne samo da će im biti teško da ih ovdje dobave nego će ih trebati platiti sto aspri[19] za svaki tovar, dok ih u Neretvi obično plaćaju 40 a pri tome konji su spremni. A što se tiče putovanja u Neretvu bez pratnje galije, da im za to nije stalo, jer da je njihov brod dobro naoružan i da je na njemu mnogo osoba i da se zato ne boje razbojnika. U zadnje je trebalo činiti što su oni htjeli. Ali kada se išlo na iskrcavanje robe, kako nije bilo mjesta gdje da se ova postavi, trebalo mi je, dok nisu dobavili konje, da ih smjestim u javnu ložu na Trgu, sigurno na veliko nezadovoljstvo građana. Ostadoše u Splitu 15 dana, a za to vrijeme otpremiše u Saraj nekoliko peča sukna i nekoliko sanduka robe, a da bi uštedjeli trošak od nekih 40 aspri za svakog konja, odlučiše da iznajme jedan brod i da troškom od 40 dukata otputuju u Neretvu. Tako učiniše i, iako su bili već platili ovdašnjem turskom caraniku carinu, ukrcaše na taj brod preostalu robu, tj. veliku količinu riže.

Dok sam se znojio u ovim mukama, stiže u Split saetia[20] Volpova, krcata suknenom i drugom robom, a trgovci dođoše k meni da se sa mnom sporazumiju hoću li im dati slobodan tranzit za Tursku, tvrdeći da im je Rodriga već oprostio svoj dio. Ja sam na to odgovorio da nisam ovlašten da to učinim. Na to oni slegnuvši ramenima i bez riječi otiđoše i pođoše da se porazgovore sa turskim carinikom s kojim se dugo zadržaše a poslije odoše još na razgovor sa Turcima galeona. Sutradan rano bez ikakve najave odjedriše u Neretvu.

Iz ovih slučajeva moći će Vaša vedrost da otprilike stvori svoj sud da li će ova skela moći da uspije, odnosno da li će biti moguće podignuti carinarnicu i lazaret, ako u tu svrhu ne bude raspoloživog drugog novca osim onoga koji se sakuplja nametom. Pogotovo ja držim da to neće biti moguće ako se za postizanje cilja, tj. podizanje skele, namet svakome oprosti.

Gospoda Mudri u poslovima trgovine zatražiše od mene obavijest da li će turski dostojanstvenici biti zadovoljni s ovom skelom. Ja sam odgovorio presvijetloj gospodi da će oni sa kliškog sandžaka biti svakako time zadovoljni u nadi da će im se otvoriti jedno vrelo prihoda, ali da su oni iz Hercegovine, u čiju nadležnost spada

[19] *Aspri.* Asper, asprum, od novogrčkoga »aspros«, bijel, bijeli, tj. srebrni novac. Originalni bizantinski novac, koji je ostao u uporabi u Turskoj i u bližnjem Orijentu, ali je kolao također i u Veneciji. Spominje Sanuto da je »venecijanski zlatni dukat vrijedio ... dva aspra«. U Dalmaciji je ostala uspomena na taj novac u pučkome izrazu »jaspre« za novac uopće. (Mutinelli, Lessico veneto).

[20] *Saetia.* Brza lađa o kojoj ima spomena već u XI st. i koju imenuju historičari križarskih vojna. To ime može da vuče svoj korijen od »saetta« tj. »grom«, ali može da dolazi i od Sajette, leno latinskog jerusalimskog kraljevstva, stara Saida ili Sidon. (Levi, Venecijanski brodovi).

Neretva, tom osnovom tako ozlovoljeni, a posebice emin, da su već pisali Rodrigi vatrena pisma, u kojima njemu, kao začetniku splitske skele, oštro prijete i poručuju da će na svaki način nastojati da je spriječe i da je onemoguće.

Vašoj vedrosti imam još da izvijestim kako sam nekoliko dana prije moga odlaska iz Splita primio sigurnu vijest i znam još da o tome već i kola javno glas i da se govorka, te je po tome i stvar istinita, da je Ferat-beg, sandžak Bosne bio imenovan begler-begom drugih devet sandžakata, i to Zasesanja,[21] Zvornika, Like, Krupe, Požege, Klisa, Hercegovine, Skadra i Starog Skoplja, i to zato što Turčin sumnja da bi kršćanski knezovi na granicama Ugarske, Hrvatske i Slavonije mogli štogod poduzeti na tim granicama, jer ga drže oslabljenim zbog mnogih poraza koje je pretrpio u Perziji, gdje je izgubio cvijet svoje momčadi. Zato je dao tome Ferat-begu, kao čovjeku velike hrabrosti, vlast nad spomenutim sandžakatima s nalogom da se bez ikakva odlaganja i bez ikakve isprike pokore njegovim zapovijedima. Sandžaci se spremaju da mu pošalju odaslanike s darovima i da ga priznaju svojim pretpostavljenim. Po onome što me obavještavaju, svi ovi sandžaci mogu da dignu oko 20 hiljada pješaka i 10 hiljada konjanika. Riječ je o onom istom Feratu koji je bio za vrijeme zadnjeg rata sandžak kliški i koji je u tome svojstvu toliku štetu nanio onoj pokrajini i mjestima Vaše vedrosti s velikim gubitkom područja, kako je bilo u Splitu, gdje smo izgubili veći dio područja, a k tome i Solin i Kamen. Njega smatraju najvećim neprijateljem tog bijednog stanovništva.

Prošlog mjeseca novembra stavio sam više puta na dražbu izvoznu carinu na konje, jer u to vrijeme se običava održavati ta dražba, ali nije se nitko prikazao da bi što ponudio. Videći to, pokušao sam dražbu i u tekućem mjesecu, ali zaludu. Kod tog očajnog stanja stvari nije mi drugo preostajalo nego da sve predam Sinjoriji da utjera za račun Vaše vedrosti. Razlog ovoj novosti stoji u tome što ima mnogo mjeseci da je Pulja zbog sumnje kuge obustavila promet za sve proizvode iz pokrajina. Kako mi je bilo rečeno, ta je mjera uslijedila zbog spletaka Dubrovčana, koji su time htjeli favorizirati svoju trgovinu. Ja sam ovu njihovu rabotu predviđao pak sam 12. augusta bio već prijavio Vašoj vedrosti ovaj predstojeći prekid slobodnog prometa, pa je trebalo na vrijeme poduzeti shodne mjere da se lažni glasovi demantiraju i ta štetna mjera predusretne.

Vaše vedrosti najodaniji Alvise Loredan

Izvješće Alvise Loredana dosta je pesimistično u pogledu uspjeha Rodrigove akcije. Ovaj pesimizam više se osniva na neprijateljskom držanju splitskog građanstva nego na stvarnim razlozima, što s pravom primjećuje i nepoznati postilator Loredanova izvješća kada između redaka, odnosno na rubovima, piše da Loredan ipak priznaje svrsishodnost Rodrigova nauma, ali da bi savjetovao da se njegova osnova oživotvori bez njega. Živopisni opis neprilika koje je imao rektor pri dolasku dvaju brodova robe zapravo nije ništa dokazivao protiv same osnove, nego je samo dokumentirao da je Split bio tada sasvim nepripravan za promet robe, jer nije imao magazine, nije bio organiziran u pogledu pripravnosti prometnih sredstava za dalje proslijeđivanje robe, a nije bilo u luci ni konja na koje bi se roba prekrcala, tj. nije bilo trgovaca, špeditera koji bi se za sve to pobrinuli, što je postojalo u Neretvi. A i što se tiče sredstava kojima je raspolagao Rodriga, bio je Loredan tačno obaviješten, jer dugo natezanje vlađe i drugih interesiranih osoba bilo je stvarno iscrplo Rodrigu, koji je bio zaludu potrošio mnogo novaca da pripravi teren u turskom zaleđu ali ni sa kakvim uspjehom, jer obećana skela, za koju je on mislio da će je moći staviti u pogon kroz malo mje-

[21] *Zasesanje.* Ovim imenom se vjerovatno označuje područje oko rijeke Sane u Bosni.

seci, još se jedva obrisavala u maglovitim crtama u neizvjesnoj budućnosti. U međuvremenu protivnici osnove su gomilali zapreke, veličali prve neuspjehe, dizali protiv Rodrige ugrožene interese, atavične predrasude, kampalinističke ljubomore, stranačke i staleške opreke i iskorišćivali tešku pomičnost oprezne venecijanske državne organizacije.

Sukob raznih mnjenja ne ostaje bez upliva na mletačke vlastodršce, koji se dalje za to zanimaju, osobito kod ljudi koji poznaju Dalmaciju, o prikladnosti podizanja splitskog pristaništa. Izgleda da je naročito izvješće Loredanovo učinilo dubok utisak i da je pokolebalo već stvorene odluke.

Zato »Savii sopra la mercantia« nastavljaju svojom istragom. Vjerojatno su oni mnoge ispitali. Nama je pred očima mnjenje Fabija da Canal. Ovoga mi poznajemo još iz vremena ciparskog rata, kada je najprije zamijenio Bernarda Malipiera, poginulog u sukobu sa Turcima, u časti providura konjaništva u Dalmaciji, a kasnije je bio postavljen na čelu vojske. Njegovim pogrešenim mjerama pripisao je, kako smo vidjeli, Andrea Michiel gubitak dviju tvrđava, Solina i Kamena. Pobudom Contarina, providura za poslove u trgovini, Fabio da Canal je bio ispitan u pogledu prikladnosti osnivanja splitskog pristaništa. Njegovo mnjenje biva potvrđeno od nekog Zuanbattiste Calho, o kojemu za sada ne znamo tko je bio i kakvu je čast imao.

Akt se nalazi pod »Senato Mar-Filza 69« i glasi:

Bio sam zatražen ja, Fabio da Canal, od presvijetlog gospodina Alvise Contarinija, prezaslužnog providura za trgovinu za moje mišljenje da li će biti dobro i shodno da se izvede naum naše Sinjorije, da se podigne jedno pristanište u Splitu, odnosno da se prenese postojeće pristanište sa Neretve u Split.

Ja kažem da takav naum ne može uroditi nego samo dobrim i plodonosnim posljedicama, i da ćemo po istome doći do mnogo blagodati.

Prva je da će taj kraj, koji je sada siromašan, postati bogat.

Druga je da će se povisiti prihod od carina.

Treća je da će se time predusresti mnogi skandal, jer će tada grad biti respektiran od Turaka i poboljšat će se susjedni odnosi.

Četvrta je da će po tome biti uvijek na raspoloženju Sinjoriji loja i pakline za arsenal, i ja bih savjetovao da se za potrebu arsenala redovito s tog pristaništa vrše nabavci.

Peta je da bi cijelo siromašno pučanstvo našlo zarade u kakvome obrtu, jer bi potražnja bila velika zbog velikog prometa koji bi se razvio u tome mjestu.

Šesta je da bi sigurnost i kratkoća putovanja i česti promet oružanih brodova štitili tursku trgovačku robu od uskoka, a koju se stvar mora iznad svega da uvaži, jer bi se tako oduzela Turcima svaka izlika da traže od nas da im dozvolimo da oružaju fuste da bi zaštitili tu svoju plovidbu, a koja je stvar, po mojemu sudu, od najveće važnosti.

Korist pak koju će imati od toga i Turci i Vlasi (Morlacchi) biti će velika, jer će dolaziti uvijek preko polja i biti će sigurni od uskoka, stignuti će u veoma dobro mjesto, gdje će naći uvijek mnogo kupaca koji će im kupiti njihovu robu i mnogo brodova, koji će je prevesti u Veneciju, a da se ne bore sa poteškoćama, na koje nailaze u Neretvi, npr. da li će biti dosta vode u rijeci da mogu ući veliki brodovi, jer nitko ne želi da krca na malene brodove, kod kojih ne konvenira trošak, a s druge strane nitko se ne pouzdaje da povjeri svoju robu malenim brodovima zbog nevremena koja vladaju na moru, osobito zimi, i zbog uskoka. Srednjih brodova pak, koji bi se bavili tom plovidbom nema. Naprotiv u Split će ići svakojaki brodovi, a ako ih je prije išlo dvadeset na godinu od sada će ih ići pedeset, jer će biti sigurni

od slabog vremena, od neprijatelja i od malarije, a pri tome put će im biti kraći. Vlasi će naći u Splitu svakojake robe za svoju potrebu i neće se vraćati na praznim konjima. Moći će krcati lanenu robu, sapun, sukno i sol, što će biti za njih velika korist. Povećat će se prihodi uvoznih i izvoznih carina. Usredotočit će se trgovina iz Ankone i Pulje, a sva druga pristaništa pridonijet će ovome, ostavljajući skele u Dubrovniku i Herceg-Novome i na Bojani, sva mjesta u kojima nailaze na mnoge poteškoće, pogibelji i neopravdane troškove.

Želio bih da se carinarnica smjesti u varoši izvan grada i postrance od vlaških logora i obrađene zemlje, i to baš na gradska vrata prema varoši, koja su vrata uvijek otvorena, i danju i noću, i jedva su označena jednim otvorom, presvođenim lukom. Tu bi bila potpuno zaštićena i ne bi se bilo čega bojati, od uskoka bi je branio sam grad, koji je siguran, jer je ugrađen u staroj palači, bivšem obitavalištu cara Dioklecijana.

Ovo je ono što bih imao o predmetu da kažem, a ako bi se što drugo htjelo od mene, to ću moći usmeno da razložim, osobito o načinu kako ja mislim da bi se imala osigurati plovidba.

Uostalom o svemu onome što sam rekao prepuštam se dobrom i premudrom savjetu Vašeg gospodstva, jer sve ono što ja predlažem, činim u korist općega interesa. – Fabio da Canal.

Ja Zuanbattista Calho potvrđujem potpuno i u svemu sve ono što je sadržano u nazočnome spisu.

Poslije ovog dokumenta pa sve do oktobra 1582. nemamo nikakvih isprava po kojima bismo mogli pratiti tok događaja u vezi sa izgradnjom splitske skele i sa Rodrigovom djelatnošću uopće. Tek kasnije isprave nam daju podatke da zaključimo što se u međuvremenu dogodilo od konca godine 1580. pa sve do konca godine 1582.

Svršetkom godine 1580. Daniel Rodriguez je dobio od mletačkog Senata konačno odobrenje da može započeti izgradnjom carinarnice i lazareta, i to svojim sredstvima, a svoje izdatke on je imao po prijašnjim zaključcima Senata, odnosno po njegovim vlastitim prijedlozima, da nadoknadi utrškom polovice prihoda od nameta, koji se imao ubirati na tranzitnu trgovačku robu. Daniel Rodriguez se nadao da će mu dostajati sredstva kojima je raspolagao da pokrije prve troškove oko izgradnje jednog dijela carinarnice i lazareta, koji bi dio bio dostatan da primi prvi promet skele, koji se je mogao samo postepeno razvijati, da će on moći sa prvim utrščima prometa dalje nastaviti izgradnjom cijelog kompleksa zgrada, koji je po njegovoj osnovi imao da pruži puni oblik organizacije splitske skele. Međutim, ili je on te prve troškove potcijenio, a prve utrške precijenio, ali nije predviđao sve poteškoće i zapreke, koje će mu se suprostaviti, a osobito nije predviđao smrt svojeg poduzetnika, koja ga je iznenadila, ostavljajući ga sa nedovršenim zgradama i sa predujmljenim iznosom, koji iznos nije mogao nikako da dobije natrag od poduzetnikovih nasljednika – činjenica je da se je on ujedanput našao bez novaca i sa tek započetim zgradama koje nisu mogle zadovoljiti postavljenoj zadaći.

Iznijeti ćemo sve ove njegove peripetije, kako nam ih isprave opisuju.

Netom je naš Daniel Rodriguez dobio placet sa strane pretpostavljenih vlasti, dao se odmah na posao. Sa jednim majstorom zidarom podigao je cijelu radnju i isplatio mu je na račun 600 dukata, koji je iznos valjda bio dostatan za izvršavanje prvog dijela programa. Daniel Rodri-

guez je bio iskusan i oprezan čovjek, pa prema tome možemo pretpostaviti da je on pravilno postupao, da je dobro poznavao čovjeka kojemu je bio povjerio prvi početak izvršavanja svojeg životnog djela i da je bio siguran da mu se taj čovjek neće iznevjeriti, a bio ga je valjda i povezao sa jednim pravovaljanim ugovorom. Ali nesreća htjede da je majstor umro, a da nije izvršio nego jedan mali dio preuzete radnje i da se nije našao drugi majstor, koji je mogao da preuzme prekinuti posao, odnosno da nasljednici umrlog majstora nisu bili u stanju da Rodrigi povrate predujmljeni novac, ukoliko već nije bio investiran, ili to nisu htjeli da čine, tako da je Rodriga ostao sa nedovršenim radovima i potpuno lišen novčanih sredstava i nije prema tome mogao da se pobrine da nađe drugog zanatliju koji bi dovršio posao. Iz obračuna što ga je Rodriga učinio s nasljednicima majstora izlazilo je da su mu ovi bili ostali dužni nekih 170 dukata. Sa nedovršenim zgradama carinarnice i lazareta skela nije mogla početi radom pa su Rodrigi ponestali i prihodi na koje je računao. Našavši se u tolikoj neprilici, Rodriga je uvidio da ne može naprijed i odlučio je da likvidira svaki posao u Splitu i da se opet vrati u Neretvu, gdje se je nadao da će moći opet nastaviti sa starim poslom, tj. trgovati za svoj račun, ukoliko je mogao sa preostalim ograničenim sredstvima i zastupati trgovačke interese svojih suvjerenika i drugih trgovaca, kršćanskih i turskih, a uz to da i dalje djeluje kao jevrejski konsul u Neretvi. Ali i za to i za put trebao je imati nešto novaca. Rodriga se obraća zbog toga venecijanskom Senatu sa molbom, koju ćemo sada iznijeti, a molbi prilaže pismo duždu od bosanskog defterdara u kojemu pismu ovaj moli da bi venecijanska vlada odredila da redovito jedna galija prati brodove koji sa trgovačkom robom putuju u Neretvu i iz nje, da ih tako zaštiti od uskočkih napadaja. Defterdar je bio upravitelj financija u turskom vilajetu.

Molba Rodrigova nosi datum od 28. oktobra 1582. i nalazi se pod »Senato Mar, Filza 87, da Luglio a Ottobre 1584« i glasi ovako:

Prevedri kneže!

Odanost koju sam ja imao prema toj uzvišenoj vladi natjerala me da trošim mnogo godina mojeg života i cijelo moje imovno stanje u korist interesa Vaše vedrosti. Zbog mnogih mojih zamisli i mjera poduzetih prema mojim upozorenjima, postigla je ta preuzvišena Republika veliki višak u prihodu i učvršćenje rentabiliteta njezinih carina. A što se tiče splitske skele, od mene nesretno potaknute, ja sam gojio nepokolebivu vjeru da će od mene i moje marljivosti ostati duga uspomena. Ali dogodilo mi se, što se običava dogoditi nesretnim osobama. Pošto nisam dobio traženu pomoć, iako sam inače vrlo korisno služio toj previšnjoj vladi, to sam zaludu potrošio cijelo svoje imanje, a da nisam postigao ma i najmanju potporu za svoju kuću. Dapače, budući da se začulo po turskim zemljama o mojoj nepovredljivoj vjernosti prema Vašoj vedrosti, ovog prošlog juna bio sam bačen u okove u tamnicu u očevidnoj pogibelji da izgubim život. A da nije bilo milosti gosp. defterdara, koja me je spasila, to bi se bilo i dogodilo. Sada mi ne ostaje drugo nego da boga molim da udijeli dug život gosp. defterdaru, jer samo ako on bude živio moći ću da se nadam da ću još kod koje zgodne prilike biti u mogućnosti, kako je nedavno bilo, da korisno služim Vašu vedrost. Naprotiv, ako bi on, na moju nesreću, umro, morao bih se prilagoditi na vječni izgon sa svima svojima od svoje obitelji iz svih turskih zemalja. Budući da dosada, kako sam rekao, nisam dobio zatraženu pomoć, ne preostaje mi drugo nego

da se kanim daljeg tjeranja započetog posla. I tako ostajem u potpunome siromaštvu, kao primjer najnesretnije sudbine, i nije se moglo naći načina, ne zbog pomanjkanja zahvalnosti od te previšnje vlade, nego zbog moje osobite zle sreće, da ja sa svojom ženom i sa cijelom svojom kućom svršim svoj život u odanoj službi Vaše vedrosti, prema kojoj, što se tiče vjernosti i ispravnosti, nisam manji od ma koga, bilo Jevrejina, bilo kršćanina.

Ja Vas sada molim, sagnut do crne zemlje, da od povišenja prihoda od carina kod splitske fiskalne komore, prouzročenog od upita i savjeta, koje sam ja dao, da mi date isplatiti ono šeststo dukata, koje sam ja nesretno uložio u zgradu podignutu na moru ili, ako Vam se to bolje svida, da mi dozvolite da ja tu zgradu prodam uz isplatu jedne lenske daće (prenosne takse) za Vašu vedrost u visini jedne trećine postignute cijene. Na taj način onaj manji ili veći iznos, koji bih ja izvukao od prodaje, služio bi mi da zaklonim ovu moju nesretnu obitelj od siromaštva i da ju uščuvam od gladovanja. Dodoh bogat u ove krajeve i u drugim prilikama odbio sam nagrade ponuđene mi od te previšnje vlade, ali sada zaklinjem pravdoljublje i milosrđe Vaše vedrosti da mi otpusti ovu mrvicu od moje bivše imovine.

Tom prilikom imam čast da priložim ovome spisu jedno pismo od gore spomenutog gosp. defterdara, na koje molim da se dade odgovor i zbog kojega se nadam da Vaša vedrost neće biti ozlovoljena, jer ga je taj gospodin napisao na prosti moj savjet, a on i ja bit ćemo zadovoljni sa onim što će odlučiti Vaša vedrost, kojoj uvijek pokoran i sa suznim očima ja se klanjam i preporučam.

1582, 28. oktobra — Daniel Rodriga

Slijedi službena opaska:

Neka se proslijedi preuzvišenoj gospodi Mudrima jedne i druge ruke. – 5; – o ; – o; Vijećnici: gosp. Ant. o Bragadin, And. a Bernardo, Zuan Soranzo, Zaco. a Salamon, Zorzi Corner.

Lunardo Otthobon, tajnik

Dalja službena opaska:

1582, 29. oktobra

Po nalogu presvijetle gospode Mudrih neka odgovori gore iznesenoj molbi onaj konte i kapetan, koji se zadnji vratio iz Splita, a koji će, nakon što bude dobro proučio ono što je u njoj sadržano, izjaviti pismeno i pod zakletvom svoje mnjenje o predmetu, a potkrijepiti će ga svojim vlastoručnim potpisom, kako to zahtijeva zakon.

Isto to neka učine gospoda Petorica mudrih u poslovima trgovine.

Cor-lius Magnus, tajnik

Priloženo pismo bosanskog defterdara nalazi se pod »Lettere et scritture turchesche 1580–1590«

Spomenuto pismo glasi ovako:

Veoma uglednome gospodinu kršćanskog naroda, slavnome između velikaša u Delmissia (Dalmacija), vojvodi venecijanskome itd!

Poslije mnogih iskrenih pozdrava javljam Vam da sam nazočno pismo zato sastavio da Vam saopćim kako trgovci, koji dolaze u skele Neretve, koja pripada sandžakatu Hercegovine, većim dijelom poslije idu u one Vaše strane na način da carine sretnog cara imaju od toga veliku korist, a istodobno i uvozne carine koje idu u Vašu blagajnu bivaju tim prometom pogodovane.

Nego ta putovanja bivaju ometana od zločinaca uskoka, a trgovci koji bi željeli da budu zaštićeni od tih lupeža, mole Vaša gospodstva da bi svojom osobitom milošću dopustila da jedna od njihovih galija prati iste trgovce na njihov put iz Venecije do neretvanske skele, a isto tako od neretvanske skele do Venecije, te kada bi se ova mjera poduzela, trgovci ne bi mogli da idu drugamo, nego bi svi išli u Veneciju.

Za ovaj posao smo izabrali Daniela, Jevreja, poslovodu i zastupnika Jevreja.

Ne ostaje mi nego da pozdravim.

Dano 1. mjeseca redžep 990, koji odgovara 1582. mjeseca augusta. – Najpokorniji Muhamed, defterdar Bosne.

Iza lista stoji ova opaska:

Pismo defterdara Bosne doneseno od Daniela Rodriguez dne 28. oktobra 1582. Pročitano u kolegiju.

Ovo pismo bosanskog defterdara, koji je bio, kako on sam kaže, veliki Rodrigov prijatelj, imalo je u nakani Rodrigovoj očito dvostruku zadaću. Jedna je bila ta da stvarno postigne od mletačke vlade ono što je u njemu tražio, tj. ispraćivanje trgovačkih brodova sa Neretve do Neretve jednom galijom za zaštitu od gusarskih napadaja, jer je za to i Rodriga bio zainteresiran, jer je bio, uviđajući da u Splitu ne može više ništa učiniti, odlučio da se opet preseli u Neretvu i da tamo živi kao trgovac i konsul jevrejski. Druga zadaća tog pisma bila je ta da pokaže mletačkoj vladi da on ima još moćnih prijatelja u Turskoj, te da je po tome uvijek u stanju da koristi mletačkim interesima, što je imalo da djeluje u smislu podupiranja njegove molbe.

Ovu je stvar ispravno shvatio Alvise Loredan, kojemu je molba Rodrigova bila dostavljena u svrhu da on izradi svoje mišljenje o njoj. Loredan je bio za vrijeme svojeg službovanja u Splitu stekao veliku praksu u dalmatinskim stvarima, i, zbog suradnje s njim, bio je dobro upoznao Rodrigu, i zato on upozorava svoju vladu da joj isti još može biti od koristi. Ali on dodaje svojemu mišljenju još jedno upozorenje, koje je sa njegove strane, kao opreznog mletačkog državnika, bilo na mjestu, ali nije odgovaralo Rodrigovom mentalitetu, koji je bio iskreno odan Mletačkoj Republici, tj. da Rodriga, kako može koristiti Republici, tako joj isto može nanijeti i štete, pa da zato ne bi bilo dobro da ga se ozlovolji.

Iznijet ćemo sada spomenuto mišljenje Alvisa Loredana o molbi Rodrige, koje se nalazi pod »Senato Mar, F. 87, da Luglio a Ottobre 1584«.

Presvijetla časna gospodo!

Vaša presvijetla gospodstva naložila su mi da ja, Alvise Loredan pok. gosp. Lorenza, budući da sam se nedavno povratio sa službe kao konte i kapetan Splita, odgovorim i da rečem svoje mnjenje o molbi prikazanoj od gosp. Daniela Rodrige Njegovoj vedrosti dana 28. oktobra ove godine, a u kojoj molbi isti, pozivom na razloge u istoj molbi iznesene, traži da mu se od povećanog prihoda carina kod fiskalne komore u Splitu dade isplatiti šeststo dukata, kako on navodi, potrošenih u podizanju zgrade u Splitu na moru, koja ima da služi u svrhe skele, ili da mu se dozvoli, da on tu zgradu proda uz jednu lensku daću (prenosnu taksu) od jedne trećine prodajne cijene u korist Njegove vedrosti, kako je izloženo u istoj molbi.

Sa dužnim štovanjem ja dakle odgovaram:

Za vrijeme dok sam ja bio u službi na rektoratu u Splitu ja sam uvijek poznavao gosp. Daniela Rodrigu kao čovjeka koji je bio željan da promakne interese Njegove vedrosti. Tako na primjer, pošto se je koji put, a to dosta često, događalo da smo imali razmirice sa susjednim turskim dostojanstvenicima ili zbog uskoka ili zbog kakvog drugog razloga, kada se dogodilo da se spomenuti Rodriga nalazio u tome gradu, ja bih njega poslao u tursku zemlju da te nesuglasice izravna, a on bi dragovoljno pošao pa bi riječima i uspješnim intervencijama sve smirivao.

A u prilikama kada bi došao sandžak u one granične krajeve, ja sam uvijek od Rodrige imao korisnih usluga. Isto je tako istina da je on pretrpio dugu i veliku muku pri uspostavi splitske skele, od njega predložene, i da je jako mnogo potrošio u tu svrhu kod Turaka.

Prve godine kada sam ja bio na toj upravi, kad je bilo došlo vrijeme da se stave carine na dražbu, stavio sam na dražbu i dao na zakup onu od tridesetine sa jednim viškom od 460 dukata, prema cijeni po kojoj se je ta carina razdavala u prijašnjim vremenima, a taj višak se zadržao i slijedeće godine. Druge dvije carine, i to ona na konje i novi namet također su se povisile za mnogo više od uobičajenoga. Sada se ne bi moglo tvrditi da je to uslijedilo zbog skele, kao što se ipak može reći da je carina na tridesetini povisila svoj prihod djelomice u nadi koja se je gojila da će doći do ostvarenja spomenute skele. Ova carina, zbog ono malo robe što je tranzitiralo, dala je nešto koristi što se tiče onog dijela koji ostaje u fiskalnoj komori u Splitu, a služi za njene redovite i izvanredne troškove. Nego, podmirivši sve troškove, pritiče svake godine jedan lijepi iznos, i kad sam ja otputovao, nakon isteka mojeg službovanja, ostavio sam u spomenutoj komori više od 2000 dukata, tačnu cifru se ne sjećam, jer mi nije pri ruci račun. A kad sam došao, mislim da nisam našao više od 400 dukata. Prihod drugih dviju carina upotrebljava zapovjednik konjaništva te pokrajine za isplatu stratie.[22] Kod mojeg odlaska ostavio sam, preko gore spomenutog, još jedno 100 i više dukata, utjeranih od tranzita ono malo trgovačke robe, koja je prošla kroz Split na račun skele u smislu zaključaka koji su bili izglasani u pogledu iste od preuzvišenog Senata 28. oktobra 1577. i 25. juna 1580. U smislu tih zaključaka polovica ovog iznosa imala bi da bude predana na njegovo slobodno raspolaganje spomenutom Rodrigi, a drugu polovicu bi trebalo također dati njemu na račun troška od njega podnijetog pri izgradnji carinarnice i lazareta. Pošto skela nije bila uspostavljena, a niti su se izgradile zgrade koje su se morale podignuti u tu svrhu, ostaje otvoreno pitanje kome li pripada taj novac. Po obavijestima koje sam ja zatražio i dobio, ono malo što je bilo sagrađeno neće biti ni od kakve koristi za grad, a po računima koje je priskrbio tamošnji konte i kapetan proizlazi da je bilo uloženo u taj početak izgradnje samo dukata 374..2 . 15.– Budući da je za vrijeme gradnje umro zidar, po računima koje je Rodriga zaključio sa nasljednicima pokojnoga izlazi da mu je zidar ostao dužnikom, odbivši obavljenu radnju procijenjenu s gornjim iznosom od dukata 374, l. 2, groša 15, sa dukata 168, l. 2, groša 8, tj. za ostatak predujma koji mu je Rodriga isplatio na račun gradnje, a koji nije bio potrošen u već izvršenom dijelu posla. Ovaj zadnji iznos Rodriga nije mogao do sada da dobije natrag.

Da zaključim, najpokornije ću iznijeti moje mnjenje u traženom predmetu. Ja mislim da Njegova vedrost, u tome postupajući po svojoj običnoj milosrdnosti i dobroti i ne pustivši iz vida ljubav i privrženost spomenutog gospodina Daniela Rodrige prema Njemu i razne korisne pothvate koje je on u raznim vremenima poduzeo u korist Republike, kako to potvrđuju razna posvjedočenja, i uočivši mogućnost da se u budućnosti još može desiti da nastanu prilike na tim dalmatinskim granicama u kojima bi Rodriga mogao biti od koristi, a i od štete, našoj vladavini, ja mislim da bi mu Njegova vedrost imala dati ono 374 dukata, 2 lire i 15 groša, za koje izlazi da ih je on potrošio, a to od onog novca koji je bio utjeran od tranzita trgovačke robe koja je prošla kroz splitsku skelu, a u smislu gore citiranih zaključaka, a ostatak tog novca neka mu se isplati iz sredstava one fiskalne komore.

Tom prilikom neću da propustim da Vašem preuzvišenom gospodstvu spomenem, iako to ne bi ovdje spadalo, kako sam već primijetio u svom izvješću predatom pri-

[22] *Stratia*. Grčka riječ, koja je značila plaćeničku vojsku sastavljenu od kretskih vojnika, stratiota.

godom svog povratka sa tamošnjeg rektorata, da bi bilo dobro opozvati ovamo novce koji se nalaze u onoj splitskoj fiskalnoj komori, jer dok ti novci tamo leže, Njegova vedrost nema od njih nikakve koristi.

Na svom odlasku ostavio sam, kako sam gore istaknuo, nakon podmirenja svih redovnih i izvanrednih troškova, više od dvije hiljade dukata, tačnog iznosa u ovom času se ne sjećam, a svake godine, podmirivši sve redovne i izvanredne troškove, pritiče kod te fiskalne komore malo manje od dvije hiljade dukata, ukoliko nakon mojeg odlaska nije preuzvišeni Senat opteretio tu komoru sa drugim izdacima ili raspoložo na drugi meni nepoznati način.

S time se preporučujem Vašim preuzvišenim gospodstvima.

Venecija dne 7. novembra 1582.

Ja Alvise Loredan, gore spomenuti potvrđujem gornje pod zaporom zakletve i uz svoj vlastoručni potpis.

Spis je ovako adresiran:

Na presvijetlu časnu gospodu, gospoda Mudri jedne i druge ruke.

U ovom spisu Alvisa Loredana vrijedno je istaknuti visoko mnjenje koje je on imao za Rodrigu i laskavi način kojim se o njemu izražava. Jedan vanjski, ali značajan znak ovog poštovanja stoji i u formi kako ga titulira. Obično se Jevrejima nije davao nikakav naslov. To smo vidjeli i u mnogobrojnim ispravama koje smo do sada iznijeli. Rodrigu obično spominju ovako: »Daniel Rodriga, Ebreo«. Kod ovog spisa Loredana naprotiv vidimo da on uvijek govori o M. Danielu Rodrigi, tj. missier, venecijanski izraz za messer, gospodin, a epitet »ebreo« je izostavljen.

I u ostalome cijeli kontekst spisa odaje u Loređanu iskrenog i poštenog čovjeka koji odvažno i bez perifraza izrazuje svoje mišljenje, što je bila uopće jedna odlika venecijanskih funkcionera, te iako strogo zastupa interese države, ipak daje svakome ono što mu ide, pa i radilo se o jednome Jevreju, što je za ta vremena, a možda i za poznija, ipak vrijedno da se zabilježi.

Vidjeli smo da su od kolegija i Petorica mudrih za poslove u trgovini dobili nalog da dadu svoje mišljenje o molbi Rodrige.

Njihovo mišljenje nalazimo pod »Senato Mar. Filza 87, da Luglio a Ottobre 1584« i glasi ovako:

Molba Daniela Rodrige, Jevreja kojom on od Vaše vedrosti traži da bi izvoljela odrediti da mu bude nadoknađen novac što ga je on potrošio za izgradnju carinarnice u Splitu, ili da mu se dozvoli da on tu zgradu proda, da bi njezinim utrškom popravio svoje materijalno stanje i tako dalje, kako je sve u toj molbi izloženo, bila je od nas koji smo pretpostavljeni nad trgovačkim poslovima države, uzeta u razmatranje, a pri tome smo o istoj zatražili sve one obavijesti, koje smo držali potrebnim.

Na temelju gornjega izjavljujemo Vašoj vedrosti da je po zaključcima preuzvišenog Senata od 25. oktobra 1577. i 24. juna 1580. bilo određeno da se sagradi ta carinarnica da bi se u nju položila trgovačka roba koja bi stigla, i da se je ta carinarnica morala izgraditi sva na trošak Rodrige, a da se je on imao da namiri za taj trošak s polovicom nameta što su ga imali da plate trgovci za njihovu robu koja bi išla kroz skelu, a pošto od toga nameta nije bilo utjerano nego veoma malo novaca, zato što spomenuti zaključci nisu došli do primjene, a budući da je spomenuti Daniel u tu zgradu uložio svoj novac, mi držimo da se pristoji da se njemu nadoknadi onoliko koliko se bude uspostavilo da je on potrošio, a s druge strane ne držimo shodnim

da se njemu prepusti carinarnica. U svakome slučaju mi se suglašujemo sa premudrim savjetom Vaše vedrosti kojoj se smjerno preporučamo.

Iz ureda dne 13. novembra 1582.

Hier. us Salomon svojom vlastitom rukom i pod zakletvom. Bernardo Thiepolo svojom vlastitom rukom i pod zakletvom. Zuani di Prioli svojom vlastitom rukom i pod zakletvom.

Rješenje na pismo bosanskog defterdara predano od Daniela Rodrige uslijedilo je odmah, i to jednim dopisom na »capitanio del golfo« od dana 16. decembra 1582, kojim pismom mu se nalagalo da po pouzdanoj osobi, usmeno, a nikako pismeno, dojavi defterdaru da kad god mu bude to trebalo, neka mu se stavi na raspolaganje jedna galija u traženu svrhu.

Naprotiv molba Daniela Rodrige u pogledu naknade novca od njega potrošenog za izgradnju carinarnice morala je čekati još pune dvije godine dok je dozrijela do potpunog rješenja. Budući da smo vidjeli da se tražene instancije nisu protivile, nego su dapače preporučale jedno pravedno rješenje, izgleda da se to otezanje nema pripisati nikakvom protivljenju nego samo odugovlačenju koje je prirođeno birokratskom uredovnom postupku, jer se radilo o novčanom pitanju koje je moralo da prođe sva dužna kontrolna nadleštva. Prvo rješenje u tome predmetu izgleda da je bilo izdato već 16. decembra 1582, dakle istodobno sa rješenjem traženja defterdara. To slijedi iz dviju isprava koje ćemo iznijeti sada u prijevodu.

O rješenju pisma defterdara postoje dva dokumenta. Jedan je originalni zaključak u plenumu kolegija pod »Senato Mar. R. 45–1581–1582«. Oba dokumenta glase jednako, samo što je original pisan boljom ortografijom, dok je prijepis poslatog dopisa pun grešaka. Tako npr. gdje original ima »sicuri«, kopija piše »scurtj«, gdje original piše »facciate«, kopija piše »faevate« itd.

Isprava rješenja molbe defterdara glasi ovako:

M.D.L.X.X.I.I. – Adi XVI Dicembre

Kapetanu zaljeva!

Bosanski defterdar mnogo nas je zamolio dopisom prikazanim nam preko Daniela Rodrige, Jevreja, da bismo mu garantirali sigurnost trgovačkih brodova, koji idu iz Venecije u Neretvu i iz Neretve u ovaj grad, i dozvolili da ih prati jedna od naših galija, a to zbog zajedničke koristi carina i trgovačkog prometa. Mi smatramo da je uputno udovoljiti ovoj molbi koja je suglasna s našim interesima, pa Vam sporazumno sa Senatom nalažemo, da preko za to prikladne osobe, a nikako pismeno, poručite usmeno spomenutom defterdaru da smo mi tu njegovu želju uzeli na znanje i da smo Vam iz pažljivosti prema njemu dali nalog da u svako doba, kada Vas on bude o nastaloj potrebi obavijestio, budete pripravni da mu stavite na raspolaganje jednu galiju za pratnju brodova koji će krenuti iz neretvanske skele u Venecij u, kako bi bili zaštićeni od napada uskoka, i da istu stvar učinite prilikom odlaska brodova iz ovoga grada put neretvanske skele. Pazite da to Vaše priopćenje bude izraženo riječima, iz kojih jasno izlazi da Vi to ne ćete činiti iz kakve dužnosti po kojoj biste morali da to uvijek činite, nego da ćete to iznimno učiniti, samo iz pažnje i privrženosti prema njemu da mu izađete ususret, a naša je volja da i bude tako, to jest da mu tu uslugu činite samo tada kada to budete mogli i kad Vas on bude za to tražio.

+ 149 Savii del Consiglio; odsutan gosp. Vic. o Morosini, kavaljer, prokurator; – 14; – 23 Savii de Terra Ferma, Savii alli Ordeni.
L. Coll. X Dicembre

Iza lista stoji ova opaska:

1582/16 X. mbre, + 149; – 14; – 23.
Cap. o in Golfo–Defterdaro–Galera per Neretva.

Iako je bilo već prošlo preko deset godina od osvajanja solinske tvrđave i Kamena od Turaka, a deset godina od sklapanja mira poslije ciparskog rata, srednja Dalmacija, a osobito Split, uvijek su živjeli pod morom Turaka, koji su im stajali za vratom i koji su ih sa Klisa i sa spomenutih tvrđavica dnevno gonili i mučili. Venecija je bila prisiljena da to trpi iz bojazni pred turskom snagom i zbog trgovine koja je bila živa sa turskim krajevima, osobito one iz Neretve, kako smo gore vidjeli, i iz Splita, koji iako nije imao još izgrađenu skelu, ipak se je malo po malo upućivao u sve to veći promet zaslugom Rodrigovih predradnja. Za ove obzire venecijanske Republike malo su marili njezini podanici, koji su uvijek sanjali kako bi opet oteli od njihova krvnog i vjerskog neprijatelja tvrđave izdajom otete, a osobito tvrdi Klis, koji je gospodovao cijelim primorjem od Omiša do Trogira. Zato mnogi Splićani i Trogirani, možda ne bez znanja mletačke sinjorije, potajno se pridružiše smjelom pothvatu zasnovanom od uskoka, od nadvojvode Karla i od franjevca Anđela Trogiranina, kojemu je bio cilj osvajanje Klisa, Solina i Sinja.[23] Dne 2. januara god. 1583. dođoše uskoci pod vodstvom Jurja Daničića pod Klis, a s njima spomenuti Dalmatinci, mletački podanici i zagorci, turski podanici. Pothvat slabo pripravljen i slabo izveden, propade. Venecija, koja bi valjda pozdravila njegov uspjeh u času kad su Turci još bili jako angažirani u perzijskome ratu, našla se iznenada u vrlo nezgodnom položaju pred Turcima, koji su je uvijek optuživali da potajno šuruje sa uskocima i da ih ne proganja onom energijom kojom bi morala. Zato ona poduzme u Splitu jedan proces protiv učesnika i osudi ih listom na smrt.

Imamo pred sobom presudu koja je bila pročitana na glavnome trgu u Splitu pred palačom sinjorije uz zvuk trublje dne 3. februara godine 1584.

Isprava presude se nalazi pod »Baili di Constantinopoli, Anni 1377–1591, Busta 305« i glasi ovako:

1583 – 3. Febraro[24]

Mi, Giovanni Contarini, za prevedru sinjoriju venecijansku generalni providur u Dalmaciji, u svrhu dokončanja parnice upućene contra et adverso:
Zorzi Danisich, glasovitome poglavici uskoka, javnom lupežu i pljačkašu,
Lolin de Matthio Milicich, isto uskoku i glasovitom lupežu, protiv kojih je bila instruirana parnica zbog toga što je spomenuti Danisich, poglavica uskoka, bio tako

[23] Vidi: dr Grga Novak, Naše more, Zagreb 1932, str. 186.
[24] 3. Febraro 1583. – more veneto – odgovara 3. februara 1584.

smio i drzovit da se usudio u prezir zakona i naloga prevedre sinjorije da dođe dne 2. januara sa velikim brojem uskoka, između kojih i spomenuti Lolin, u ovo područje, da silom zaposjedne mjesta koja pripadaju Njegovoj vedrosti i da tako daleko tjera svoju smjelost da dozvoli da se raznese glas, dapače, da tvrdi da on pregovara i da navaljuje na obližnje tvrđave koje pripadaju prevedrome turskome caru dozvolom prevedre sinjorije. Time se on ogriješio protiv istine, uvrijedio je Republiku i poremetio je red države Njegove vedrosti.

Zato smo razglasili i objavili da se
Zorzi Danisich i
Lolin Milicich

imaju prikazati našim oružanim snagama i da se njima predaju, a kako to nisu učinili osuđuju se in contumacia:

da budu konačno »et in perpetuo« izagnani iz Splita i njegova područja, iz grada Venecije i njegova kotara, iz svih zemalja i posjeda prevedrog dominija i sa svih brodova oružanih i neoružanih.

Ako u ma koje vrijeme budu prošli granice i budu uhvaćeni i predani u ruke sudske vlasti, bit će smaknuti i presječeni u četiri komada te njihove četvrtine postavljene na vješala. Pri tome se raspisuje ucjena na njihove glave i to hiljadu dukata na onu Zorza Danisicha i šeststo na onu Lolina, a oni koji obojicu ili jednoga uhvate ili ubiju, pa bilo to i na stranom teritoriju i donesu njihove glave u ma koje mjesto ili bilo kojoj vlasti ili pomorskim oblastima prevedrog dominija primit će obećanu nagradu, koja će im biti isplaćena od njihova imanja, ako toga bude, i ako se to njihovo imanje bude moglo zaplijeniti, a u protivnome slučaju iz sredstava prevedre sinjorije, određenih za ucjene.

Objavljujemo još i za ove osobe:

Franjo, sin gospodina Nikole Martini, splitskog plemića,
Dimitri, sin gospodina Doimo Arner,
Otac Simon Urmaneo, pok. Jakova,
Atanasije Jurišić, konjanik kumpanije kap. Zuane Radoša,
Petar Miloneo ili di Tentori,
Zuane Divaković, konjanik kumpanije kap. Zuane Radoša,
Nikola Promašić, nazvan Mazorana } obojica građani splitski
Toma Hipolitović }
Gregor Vizulinić, upravitelj nadbiskupskog kaštela na splitskome području,
Gregor Nikoličić, iz istog kaštela

da je protiv njih bila podignuta parnica jer su imali odnose i jer su pružili zaštitu, pomoć i zaklon uskocima koji su 2. prošlog mjeseca upali u ovo područje. u opreci s tolikim nalozima i zakonima prevedre sinjorije i zbog drugih zlodjela, kako je potanje opisano u zapisniku same parnice, a što se tiče upravnika nadbiskupskog kaštela, jer nije došao prijaviti kako stoje stvari, tako važne, prejasnome konteu u Split, kako je bila njegova dužnost u skladu sa njegovom službom.

Kako ni jedan od gore imenovanih nije pao u naše ruke, jer su se odmah udaljili netom su počinili zločin, bilo je po našem nalogu javno izglasano i proglašeno da se moraju osobno prikazati i predstaviti, ali se oni nisu pobrinuli da dođu, već su se naprotiv pritajili.

Kako je trebalo dovršiti parnicu po obliku i vlasti našeg generalstva i dati spomenutim krivcima onu kaznu koja pripada zločinu ovakve naravi, i uz to pružiti dokaze drugima za primjer da se ubuduće ne bi usudili upasti u slične prekršaje protiv zakona i protiv volje svojega kneza,

presuđujemo da: Franjo Martini, Dimitri Arner, Otac Simon Urmaneo, Petar Miloneo, Zuane Livaković, Nikola Mazorana, Toma Hipolitović, Atanasije Jurišić, Gregor Vizulinić i Gregor Nikoličić –

budu konačno et in perpetuo izgnani iz Splita i njegova područja, iz grada Venecije i njegova kotara i iz svih zemalja i krajeva prevedrog dominija te iz brodova oružanih i neoružanih. A ako bi oni u ma koje vrijeme pregazili granicu i bili zaro-

bljeni i predani u ruke sudskih vlasti, neka budu obješeni za gušu tako da umru. Onima koji ih uhvate unutar državnih granica, i koji ih predaju žive u ruke pravde, isplatit će se jedna cijena od dvijesta dukata za svakoga.

Ovima svima neka bude zaplijenjeno svake vrste imanje pokretno i nepokretno, svaki razlog, naslov i postupak veresije koji bi njima pripadao i koji bi se njih ticao i koji bi na koji mu drago način također iz naslova očinskog i materinskog nasljedstva, mogao njima pripadati ubuduće.

Što se tiče četvrtog dijela očinske baštine, koja će pripasti Franju de Martinis, kao jednome od četiri sinova gospodina Nikole, njegova oca kao i cijele baštine koja će pripasti Dimitriju Arneriju, kao jedinom sinu gospodina Dujma, njegova oca, izjavljuje se, da su ex nunc prout ex tunc, zaplijenjeni, rezervirajući dio za uživanje, vita natural durante, gore spomenutim ocima, koji neće moći nikako da raspolažu ni da otuđe zaplijenjena imanja, koja treba odmah ubilježiti, popisati i registrirati na račun fiska.

Što se tiče drugih, svima onima koji imaju vlastitih kuća, neka se poruše i neka na njihovo mjesto bude zabranjeno da itko više što sagradi ni da prazno tlo obradi, nego da ostane zemljišta prazno na vječni spomen.

Gore spomenutom Atanasiju Jurišiću neka bude oduzeta njegova provizija i dokinuta mjesečna plaća koju je primao od prevedre sinjorije i zaplijenjene njegove uštedevine.

Izvršenje ove naše presude povjeravamo prejasnim rektorima, sadašnjim i budućim, Splita, Trogira, Šibenika i Zadra i drugih mjesta ove pokrajine u kojima neka bude oglašena i registrirana u odnosnim kancelarijama da se ne izgubi i da uzmogne biti pravilno izvršena u svako vrijeme. Original neka se sačuva kod sadašnjeg prejasnog splitskog kontea da ga on preda prejasnome svome nasljedniku, i tako od nasljednika do nasljednika.

Dne 3. februara 1583. (recte: 1584)

Gornja presuda bila je pročitana i oglašena uz zvuk trublje u prisustvu mnoštva svijeta na glavnome trgu u Splitu.

Pročitao sam je ja, Gasparo Ugoni, kancelar.
Prisutna gospoda: Franjo Hieremia
Alvise Nadali.

Ova presuda je tako stroga da nam prolaze, dok je čitamo, srsi kroz cijelo tijelo a možemo predstaviti kakav je utisak učinila na suvremenike sakupljene na trgu Sinjorije pred gradskom vijećnicom, kada ju je sa visokog balkona, uz prethodnu jeku trubalja, pročitao gromkim glasom poglaviti gospodin kancelar Gasparo Ugoni, zaogrnut dugom crnom uredovnom mantijom sa dostojanstvenom dugom vlasuljom na glavi uz asistenciju članova plemićkog vijeća splitskih patricija Franja Hieremije i Alvisa Nadalija. Između osuđenih imamo i pučana i plemića.

Da li je ista presuda bila i stvarno izvršena, ili je bila samo zato tako strogo sastavljena da bi Republika mogla od sebe odvratiti srdžbu turske vlade, koja je sumnjivo gledala na ponašanje mletačke vlade u ovoj aferi?

Mi držimo da je ovo zadnje ispravno, jer vidimo da su osuđeni samo oni koji uopće nisu bili na dohvatu venecijanske pravde, kao što su bili poglavice uskoka, ili venecijanski podanici koji su se bili već bijegom spasili. Osim toga od dvaju plemića koji su sudjelovali u ovom prvom pokušaju osvajanja Klisa nalazimo Frana Martinisa opet i kod drugog

uspjelog napadaja na Klis godine 1596. Sada ili je Martinis proveo cijelo to vrijeme od god. 1583. do 1596. daleko od zemalja pod mletačkom vlasti i došao god. 1596. pod Klis zajedno sa uskocima, ili je u međuvremenu bio amnestiran, pa se povratio među svoje.

O općim prilikama u Splitu kroz razdoblje od 21. decembra 1580. do 13. juna 1583, o odnosima s Turcima, o radnjama oko splitske skele te o Rodrigovim zgodama i nezgodama i o njegovim vezama s bosanskim defterdarom, a konačno i o neuspjeloj navali na Klis i njezinim posljedicama, referira nam Nicolo Correr u svojem izvješću kolegiju pošto se povratio sa službe kao konte i kapetan Splita za ovo razdoblje.

Isprava se nalazi pod »Relazioni Collegio, Filza 72, 1583«.

Općina Splita ima prihoda oko dvije hiljade dukata na godinu, koje godine više, a koje godine manje, kako rastu ili padaju prihodi nameta, koji njoj pripadaju. Ti prihodi su slijedeći uz oznaku cijene po koju su sada zakupljeni:

Namet na trgovinu	lira	1410
Mesnica	„	3855
Barcagno (brodarica)	„	30
Zuecha[25]	„	32
Vapno	„	33
Zemljarina Šolte	„	4820
Zemljarina Čiova	„	1230
Liveli	„	160
Prihod od sv. Lovre i sv. Lazara[26]	„	80
Tangarija	„	700
	lira	12350

[25] *Zuecha*, ili u latinskim spisima »Judaica«, jedna vrst velike dašćare izvan grada u kojoj se je nalazio jedan veliki kotao kojim bi se služili kožari, tangari i ribari za bojenje kože, tkanine i mreže. Tko bi se s njim poslužio morao je platiti jednu pristojbu općini, vlasnici kotla. Prihod te pristojbe davao bi se u zakup, kao što bi se davali i drugi prihodi, takse, dažbine, carine, pa čak i milostinje crkava gradskog patronata. Odakle je došlo to ime, nije jasno. Možda zato što su se Jevreji (Judagi) u srednjem vijeku dok im nije bilo onemogućeno vršenje zanata, osobito rado bavili tkalaštvom i tangarstvom. Tako su se oni tim zanatima bavili u staro doba u Babiloniji, Frigiji, Beirutu i Egiptu. Glasoviti jevrejski putnici Petahija iz Regensburga i Benjamin iz Tudela (12. st.) našli su u Bizanciju, u Palestini, u Italiji, u Egiptu i u Siciliji sve obrte većinom u rukama Jevreja. U Otrantu, dakle već na Jadranskom moru, našao je Benjamin više od 500 jevrejskih tkalaca i tangara. Kralj Roger II od Sicilije doveo je godine 1747. mnogo Jevreja iz Grčke, a osobito iz Tebe i iz Korinta u Palermo, da bi uveo u svoju kraljevinu obrt prerade i bojadisanja svile. Car Fridrik II, koji je uveo u Siciliji državni nadzor nad tangarskim obrtom, postavio je za nadglednike tog obrta same jevrejske stručnjake. U Dalmaciji je bilo na raznim mjestima položaja prozvanih »Žudika«, a znademo da je u tim mjestima stanovalo Jevreja. Tako u Trogiru još danas zovu »Žudika« mjesto gdje se danas nalazi gradski perivoj i gdje je za vrijeme Austrije bio podignut spomenik caru Franji Josipu. Na Hvaru se također nalazi jedan položaj prozvan »Žudika«, a tako će biti i na drugim dalmatinskim mjestima. Venecijanski otok »Giudecca« vjerojatno je također dobio to ime, jer je tu bilo sijelo tkalaca i tangara i tu se nalazio javni kotao koji se u tu svrhu upotrebljavao. U Napulju se nalazi jedna ulica koja se zove »Via Giudecca«, a tako i u drugim talijanskim gradovima, a da to ime ne stoji ni u kakvoj vezi sa predjelom grada u kojem su stanovali Jevreji ukoliko nije u najstarije vrijeme tu bilo sjedište tkalačke i tangarske radinosti. Cfr. G. Praga u »Atti e me-

ommissis

Komora Vaše vedrosti uglavnome se uzdržava od dolje popisanih nameta, kod kojih sam zabilježio iznose po kojima su bili dani u zakup u 1581. i 1582. da bi se vidjelo koliko iznosi god šnji prihod, koji pada i raste prema tome kako pada i raste utržak od tih nameta. Nameti sa njihovim utrškom u spomenutim godinama su ovi:

Carina tridesetine u Splitu i Omišu	g. 1581. l 9524	g. 1582. l 10702
Carina na sitnu stoku	„ 131	„ 131
Novi namet na slanu ribu u Splitu	„ 2790	„ 2564
Novi namet na slanu ribu u Omišu	„ 529	„ 497
Carina na konje	„ 7246	„ 6471
Carina tridesetine na Braču	„ 1240	„ 1336
Novi namet na slanu ribu na Braču	„ 1336	„ 1689
Liveli i danci	„ 124	„ 124
Pristojba koju plaća općina	„ 1853	„ 1853
Taksa kancelara	„ 146	„ 146
Taksa kavalira	„ 162	„ 162
	g. 1581. l 25081,	g. 1582. l 25645

ommissis

Ostaje mi još da govorim o skeli i time sam završio. Nema spora o tome, kad bi se uvela, da bi bila od velike blagodati, javne i privatne. Javne zbog velike koristi koje bi crple državne financije iz utrška nameta na tranzitirajuću trgovačku robu. Privatne, jer bi tamošnji stanovnici iznajmili njihove kuće i dućane trgovcima, koji bi došli da se tu nastane, a osim toga bi crpli od tog prometa mnogo drugih koristi. U početku moje službe uložio sam sve svoje misli i svoja nastojanja u to da bi se ta skela uputila. Založio sam se da bi Daniel Rodriga započeo gradnju carinarnice i lazareta na onome mjestu koje je bilo za to određeno, da bi se tako dovezena trgovačka roba mogla smjestiti i raskužiti. On se je dao odmah na posao i uložio je u gradnju oko 350 dukata, nakon čega, našavši se pred nepremostivim zaprekama, napustio je djelo i otputovao, eto ima već više od godine dana iz grada i nije se više povratio. Od tada nije više došao nijedan brod s robom niti se više stavila ruka na započetu zgradu, koja eto sada leži kao na po srušena, zapuštena i zanemarena ruševina. Da bi se posao oko ponovnog uspostavljanja skele opet preuzeo, trebalo bi raznih stvari. Najprije bi trebalo da Turci s time budu zadovoljni i da pristanu na to da se napusti skela na Neretvi koja je njihova, da se premjesti u Split, na Vaše područje. Poslije toga bi trebalo da trgovci na to privole i da pristanu na isplatu tranzitnog nameta. Konačno nužno je da se poprave blatne i loše ceste koje su na nekim mjestima neprohodne između Saraja i Splita, valja napraviti mostove preko voda i rijeka, na koje se putem nailazi, treba podignuti »karamanseraje« (hanove), treba se brinuti o konjima za službu prijenosa, i ukratko predvidjeti sve stvari koje su potrebne da se organizira redoviti promet. Da se postigne da Turci budu sa skelom zadovoljni, ne može se naći zaista boljeg oruđa od samog Daniela Rodrige koji je veliki prijatelj i intiman doktor (što hoće Correr time da rekne nije jasno, jer ni iz čega do sada ne proizlazi da je Rodriga bio liječnik. Vjerojatno misli time da označi da je Rodriga bio savjetovatelj defterdara) Memiše defterdara, tj. glavnog blagajnika Bosne, koji ima nadzor nad svim mitnicama one pokrajine od Neretve do Obrovca, a u čijoj službi je on bio dugo vremena u Neretvi. S ovim defterdarom bijaše Rodri-

morie della Società Dalmata di Storia Patria«, vol. II, Zara 1927, str. 84, u studiji »Testi volgari spalatini del Trecento« i »Jüdisches Lexicon«, Band II, str. 1403 i 1404, Jüdischer Verlag, Berlin 1928.

[26] *Sv. Lovre i Sv. Lazar.* Dvije crkve gradskog patronata. Jedna na »Platea ili plancatum S.ti Laurentii«, današnjem »Narodnom trgu«, ne postoji više, jer je bila porušena početkom napoleonske vladavine. Druga je identična sa crkvicom sv. Mande u Velom varošu.

ga postigao, time što mu je bio predočio veliku korist koju bi on od toga imao, da svojim uplivom skloni trgovce koji su običavali slati svoju trgovačku robu iz Saraja u Neretvu – da ih on sada uputi u Split. U tu svrhu bio je on tada naveo općine da svuda urede ceste, da sagrade mostove preko voda, da obnove »karavanseraje« uzduž puta i da priskrbe konje za prijenos tovara. Današnjeg dana ne znam u kojem se stanju sve to nalazi i da li bi tko drugi imao sredstva da sve to dovede u red kako on to ima. Nalazim također da bi se ta splitska skela sviđala trgovcima svake narodnosti i da bi se predpostavili neretvanskoj i da bi rado platili namet, koji ste vi odredili godine 77, kad bi još k tome vidjeli oružanu galiju koja bi bila određena da prati i da štiti lađe, koje prenašaju njihovu trgovinu. Da bi se pak odvratili brodovi od neretvanske skele i uputili na ovu, kada ne bi Vaša vedrost zbog drugih važnijih razloga i obzira htjela da zabrani svojim podanicima da idu krcati ili da dovezu ikakvu robu u to mjesto, moglo bi se lako to udesiti time što bi galije, koje imaju nalog da štite ona ušća, dobile zapovijed da ne dozvole da iz rijeke izađu fuste. Tako ove ne bi mogle pratiti i štititi nikakvu lađu, koja bi izlazila iz te skele, a ove vidjevši da nisu zaštićene iz Neretve, a da to jesu u Splitu. ostavile bi onu za ovu luku. S druge strane kod konačnog uspostavljanja splitske skele izbile bi slijedeće neprijatnosti, koje bi mogle uroditi smetnjama i poteškoćama za vladu Vaše vedrosti. Jedna bi bila da bi karavane na putu od Cetine do Splita mogle biti napadnute i opljačkane od uskoka, a roba ukrcana na njihove lađe i odnesena, a da im se ne bi moglo to zaplijeniti, kako nas poučava iskustvo što ga imamo od drugih šteta, koje oni počinjaju na turskome području. Druga bi bila da bi zbog prometa skele morali mnogi Jevreji i Turci da se nastane u Splitu pa bi tih bilo u gradu u svako vrijeme veliki broj, što ne znam da li bi nam stalo dobro u mjestu tako bliskome i lako pristupačnome Turcima s obzirom na njegovu sigurnost. Prisustvo Turaka u gradu moglo bi k tome da dade povoda svađama, ubistvima i sličnim skandalima između njih i pučanstva, što bi opet moglo biti uzrokom uzbuna na granici sa svim posljedicama: gubicima robe, isplatama krvarina i dr., kako se to obično događa u sličnim sukobima, kako je Vašoj vedrosti dobro poznato. Postoji još i jedna druga okolnost od ne male važnosti, koja zaslužuje da se o njoj vodi računa, a ta je pogibelj zaraze, koja je uvijek skopčana sa prometom vune i s drugom robom iz Turske, iako bi postojao lazaret, odijeljen od grada koji bi ih primio i u kojemu bi se sva ta roba raskuživala. Ali lazaret neće biti tako udaljen od grada, a da ne bi isto bilo velike pogibelji, u slučaju da bi nastala kakva pošast (od koje neka nas gospodin bog uščuva) da se zaraza ne prenese na grad. A može se posumnjati, budući da promet sa Turskom uvijek nosi sa sobom pogibelj zaraze, kako sam gore istaknuo, da se zbog toga ne bi od vremena do vremena raznio glas da zaraza postoji iako je ne bi bilo, što bi urodilo posljedicom da bi ne samo krajevi južne Italije nego i drugi krajevi zatvorili svoje granice pred robom, koja bi došla ne samo iz Splita nego i iz cijele Dalmacije, što bi prouzrokovalo veliku štetu prihodima carine Vaše vedrosti u cijeloj pokrajini. Mogao bih dodati još mnoge druge stvari, ali neću da duljim da ne bih dosadio. Ali ako to bude ustrebalo, ja sam u svakom času pripravan da dadem svaku željenu informaciju ili pojedinačno razjašnjenje o kakvom predmetu za koji bi se pretpostavljalo da bih ja mogao da budem o istome obaviješten zato što su poslovi te skele kroz dugo vremena prolazili preko mojih ruku. U tome slučaju ja ću biti odmah na raspolaganju i referirat ću po svome najboljem znanju.

Kako već i ova marginalna opaska tačno ističe, izvješće Correra u pogledu skele i Rodrige slaže se potpuno sa onim Loredana i u obima, valja priznati, vlada rijetka objektivnost i bistro prosuđivanje svih povoljnih i nepovoljnih momenata za uspostavljanje zasnovanog pristaništa i protiv toga. Kasnije iskustvo potvrdilo je sve nade i sve bojazni, koje su u ovim izvješćima iznesene, ali je u isto vrijeme dokazalo da su razlozi *za* prevladavali, a da su oni *protiv* bili zajednički svakoj drugoj luci koja je trgovala sa Orijentom, dakle i Dubrovniku i Neretvi, a pogibelj od zaraze bilo je u tadašnjem stanju medicinske znanosti i kod

neposredne blizine turske granice vrlo teško izbjeći i zbilja Split je ponovno vrlo teško nastradao od kuge, kao što su nastradala i druga mjesta u cijeloj Evropi unatoč eventualno ograničenom trgovačkome prometu. Za vrijeme rata vrlo brzo bi se grad na jedan ili drugi način oslobađao od neprijatelja, koji su se nalazili usred njegovih zidina, dok za vrijeme mira baš uspostavljeni prijateljski i trgovački odnosi predstavljali su najbolju preventivnu mjeru protiv pograničnih sukoba. I bojazan od uskoka za vrijeme putovanja pokazala se neosnovanom, jer ovi nisu mogli da prodru tako duboko u unutrašnjost bez bojazni da im bude presječen put, a na ušćima Jadra stražarili su venecijanski brodovi.

Kako smo opazili, rješenje na molbu Daniela Rodrige o naknadi za novac potrošen na izgradnji carinarnice i lazareta uslijedilo je tek nakon dvije godine. I od toga rješenja postoje dva egzemplara. Jedan, original, pod »Filza 87, Senato Mar, da Luglio a Ottobre 1584«. Drugi, kopija dopisa, poslatog stranci, pod »Senato Mar, R., 1583–84«.

Spomenuto rješenje glasi ovako:

M . D . L . X . X . X . I . V . – Die XXVI. Octobris

Naređuje se da se Danielu Rodrigi koji moli da mu se povrati ono što je potrošio za izgradnju splitske carinarnice u svrhu uređenja one skele, prema zaključku ovog Vijeća od 1577, 28. oktobra i od 1580, 25. juna, isplati iz sredstava splitske fiskalne komore 374 dukata, 2 lire, 15 groša, i to zato što je gore imenovani toliko novaca potrošio u spomenutu svrhu, što nam je poznato iz odgovora sada pročitanog, plemenitog muža gospodina Alvise Loredana, koji je prije bio konte i kapetan u tome gradu, na naš upit o tome.

Što se tiče drugih dukata 168, lira 2, groša 8, za koje on kaže da ih je on unaprijed dao zidaru na račun gradnje, neka se piše tamošnjemu konteu i kapetanu da pruži svaku zakonsku pomoć spomenutom Rodrigi da uzmogne opet doći u posjed spomenute njegove vjeresije prema nasljedniku ili zastupnicima pokojnog zidara.

Vijećnici:

Capi de Cl. ta Giac. o Foscari, vijećnik za Savii del Cons. o Savii del Cons. o Bern. o Nani za Savii de Terra Ferma Savii de T. F. Vic. o Longo za Savii agli Ordini

1584, 16 Lug. o u Kolegiju
\+ 16 4
— 0 —
— 1 5

12 Agosto in Pregadi
\+ 143 + 128 + 123
pende — 10 — 16 — 23
— 12 — 26 — 26

Izgleda da se u ovoj stvari mnogo raspravljalo, jer vidimo da, prema gornjim bilješkama o glasanju u Kolegiju se dva puta, a u Vijeću umoljenih (Pregadi) tri puta glasalo, što nam se čini čudnovato, ako uzmemo u obzir sićušnost predmeta i opravdanost Rodrigova zahtjeva.

Bilo kako bilo, Rodriga je dobio natrag barem jedan dio svojeg uloženog novca i tim novcem mogao se dalje uzdržavati čedno trgovinom u Neretvi.

U Splitu međutim stvari se razvijaju bez njega. Kako se razvijaju, o tome nas izvještava Marco Barbarigo, nasljednik Nikole Correra, koji je u Splitu službovao kao konte i kapetan od god. 1583. do god. 1586.

U izvješću Barbarige nema govora ni o skeli, ni o carinarnici, ni o Rodrigi. Naprotiv to izvješće je puno saopćenja o čestim sukobima između Turaka i Splićana i na široko se govori o potrebnim vojničkim mjerama za obranu grada Splita i Omiša. Atmosfera je dakle ratna i nepovoljna za mirodobne trgovačke transakcije. Venecija ipak, iako je spremna u krajnjem slučaju da brani svoje posjede i svoje gospodstvo na Jadranskome moru, ne zaboravlja da sva njezina veličina leži na njezinoj trgovini i dalje misli na Rodrigov projekt, iako Rodrige više nema u Splitu, nego nekako životari u Neretvi. Pri tome traju dobri odnosi između Venecije i Rodrige i onaj promet, koji se nije mogao uspostaviti preko Splita, zbog opisanih poteškoća, dalje se razvija, iako u čednome opsegu, preko Neretve. Dvije venecijanske trgovačke galije, redovito ispraćene državnom oružanom galijom, vrše pravilan promet između Turske i Venecije preko Neretve. Ova se služba daje u zakup isprobanim i iskusnim mletačkim brodovlasnicima. Organizator i duša tog prometa uvijek je naš Daniel Rodriga. Mletačka vlada to zna, vidi i priznaje, kako nam dokazuje jedna isprava, kojom je mletački Senat izglasao jednu nagradu koju mu zakupac neretvanskih prijevoza mora da plati za svaku galiju krcatu robe koja ide iz Neretve u Veneciju, a koju će mu nagradu morati da plati dalje kroz deset godina svaki zakupac, koji tu službu vrši.

Isprava se nalazi pod »Senato Mar, R. o 1587« i glasi:

Cons. ri:

Ser Vicenzo Corner
Ser Seb. n Contarini
Ser Giac. o Rhenier
Ser P ero Pisani
Ser Ottavian Valier
Ser Cat. Corner

Capi di X. ltà:

Ser Piero Corner
Ser Nic. o Pollani

Savi del Cons. o:

Ser Vic. o Mor. ni K. r P. r
Ser Ant. o Brag. n P. r
Ser Alvise Zorzi
Ser Alvise Foscari
Ser Lorenzo Priuli P. r
absente
Ser Zuan Michiel K. r P. r

M.D.L.X.X.X.V.I.I. à V. Novembre

Pripravnost Daniela Rodriga i napori koj ma se podvrgao da ostvari za našu Sinjoriju toliko uredaba od javne koristi, između kojih od posebnog značaja bilo je i uvođenje redovite službe dviju galija za Neretvu, osim mnog h drug'h usluga koje je on nama s najvećom usrdnošću učinio, k:ko izlazi iz posvjedočenja naših zastupnika, prikazuju ga dostojnim milosti naše S njorije. Zato nalazimo da se pristoji da mi njegove spomenute trude na odgovarajući način priznamo.

Postavlja se prijedlog da se spomenu'om Dan'elu Rodrigi izda koncesija po kojoj zakupac onih dviju galija koje idu i vraćaju se za Neretvu i iz Neretve mora da mu po odluci naše Petorice mudrih u poslovima trgovine isplati trideset dukata za svaku galiju, i to dok traje današnji zakupni ugovor, i produži to za daljnjih 10 godina nakon isteka sadašnjeg ugovora sklopljenog s našim vjernim Nikolom Vidalijem, tako da onaj koji dobije zakup galija bude obvezan da mu isplati za svako pojedino putovanje jedne galije trideset dukata, kako to danas čini Vidali.

Savi de T. F.:

Ser Marco Ven'er
Ser Nicolò Donado
Ser Mathio Zane K. r
Ser And. a Pollani
absente
Ser Alvise Mocenigo

Savi alli ordini:

Ser Franc. o Mor. ni
Ser Alm. o Bragadin
Ser Nic. o Corner
Ser Augustin da Mula
Ser Tomaso Cont. ni

Pri tome Daniel neće moći da proda određenu mu nagradu pod zaporom gubitka iste i prijenosa polovice nagrade prijavitelju, a druge polovice onome uredu, koji će provesti ovrhu, prema odluci Petorice mudrih za poslove trgovine.

1587, 29. Ottobre in Collegio

122	20
20	2 4/5
13	2

Opaža se da je prevedra Sinjorija uzela u pretres i dala posebno pročitati usmeno nazočnu odluku. Odredila je da bude ponovno stavljena na glasanje bez ikakva ograničenja, budući da se radi ne o javnome već o privatnome novcu. Tako je gornja odluka bila opet stavljena na glasanje bez gornjeg ograničenja.

82	76
54	69 pendet
30	30

1587. XI Gehnaro L. C.

Imena, koja stoje na vrhu dokumenta, to su imena članova kolegija. Kratica K. r kod imena jednog vijećnika znači kavaljer (Kavaljer-vitez; interesantno je da su Venecijanci kod ove riječi upotrebljavali slovo K, koje inače ne postoji u talijanskom jeziku), kratica P. r znači prokurator. I jedno i drugo su naslovi koje je venecijanska vlada udjeljivala u znak priznanja za zasluge. Riječ »absente« znači »odsutan« i označuje odsutnost pri glasanju one osobe, čije ime stoji iznad te oznake. »Pendente« znači »viseći«, a kod brojeva glasanja označuje da je rezultat glasanja dvojben, jer nije postignuta tražena većina. Znakovi i opaske na koncu isprave odnose se na uspjeh glasanja u raznim nadleštvima kroz koja je prijedlog prošao, budući da se radilo o novčanom pitanju.

Pri prvoj stilizaciji prijedloga nagrade, koja se ima podijeliti Rodrigi, bilo je stavljeno ograničenje da on ne smije tu nagradu otuditi ili se nje odreći u korist drugoga. To je bilo redovito zakonsko ograničenje, koje bi se svakomu postavilo koji bi uživao kakvu plaću ili nagradu iz javnih sredstava. U ovom slučaju nagrada od trideset dukata Rodrigi za svaku galiju koja bi pošla u Neretvu nije se imala isplatiti iz državnih sredstava, već ju je imao platiti zakupnik redovite prometne veze sa Neretvom. Zato je to ograničenje bilo pri izglasanju zaključka ukinuto, kako izlazi iz opaske na dnu isprave.

O neprestanom zanimanju mletačke vlade za splitsku skelu daje nam dokaz jedno pismo nadleštva »Cinque Savi alla Mercanzia« splitskom konteu, koje nalazimo pod »Lettera al Conte di Spalato dei V. Savii alla Mercanzia, Lettere ai Rettori B. 492« i glasi ovako:

Al Conte di Spalato all Febraro 1587. (-88)

Želimo da budemo obaviješteni od Vašeg preuzvišenog gospodstva o stanju u kojemu se nalazi ona carinarnica, čija je izgradnja bila započeta, i kojim troškom bi se imalo računati za njeno dovršenje. Isto tako bismo željeli znati da li još postoje na rijeci Cetini oni kameni mostovi, koji su tu bili u svoje vrijeme podignuti. I o jednome i o drugome pitanju izvolite nam dati sve one podrobne vijesti za koje Vi u Vašoj uvidavnosti smatrate da su za nas važne. Osim toga molimo Vas za odgovor na sva druga pitanja koja Vam upravljamo (valjda jer se radilo o informacijama diskretne naravi) preko gospodina Nikole Vidalija (zakupnika prijevoza za Neretvu), donosioca nazočnog pisma. Za sve to Vas molimo da bude što prije, da budemo što skorije obaviješteni o svemu onome što se odnosi na ovaj predmet, za koji želimo da ga u najkraće vrijeme izvedemo do kraja, a na opću korist.

Slijede potpisi Petorice mudrih.

Nedostaje nam odnosni odgovor na ovo pismo od tadašnjeg splitskog kontea, koji je bio Nic. o Bragadino, kao što nam nedostaje redovito izvješće od onog kontea, koje do sada, unatoč našem marljivom traženju nismo mogli pronaći. Svakako iz ovoga vidimo da do početka godine 1588. mletačke vlasti nisu ništa ozbiljnoga poduzele što se tiče splitske skele. Možda je mletačka vlada htjela da se prije o predmetu sporazumije sa turskom vladom i da ukloni smetnje koje su gradu Splitu dolazile od kliškog sandžaka, nećaka sultanova, koji je sebi sve dozvoljavao i koji se nije pokoravao niti nalozima svoje majke niti onima samoga sultana, kako smo vidjeli iz izvješća splitskog kontea Barbariga. Bilo što bilo, do slijedeće godine ne vidimo da bi se stvar skele bila za koji korak pomaknula.

U međuvremenu znamo da je Rodriga boravio u Neretvi. da je tu trgovao u potpunom sporazumu i uz potporu mletačke vlade, koja mu je bila zahvalna što je on tamo organizirao redovitu trgovačku vezu između Turske i Venecije, koja je, zahvaljujući mjerama poduzetim savjetom Rodrige, prilično sigurno išla lišena uskočkih napada. Dok se Venecija tako branila od gusara u srednjem i sjevernom Jadranu, pojavi se na južnom dijelu i na Jonskome moru druga pogibelj. Viteški red johannita koji je od god. 1530, nakon što su Turci zaposjeli otok Rhodos, imao svoje sjedište na otoku Malti i po njemu se prozvao, započe sa svoje strane da oruža i da sprema brodove za gusarenje i da na moru hvata brodove koje mu drago zastave, koji su vozili robu koja je pripadala Turcima i Jevrejima. Ovakva gusarska kampanja, diktirana dijelom vjerskom zanesenošću, koja je smatrala bogoljubnim djelom ubijanje i pljačkanje nevjernika, dijelom požudom za dobitkom, a dijelom potrebom da drži uvijek izvježbane vitezove u više ili manje junačkim podvizima, da im ne bi klonuo ratoborni duh, nije mogla biti po volji Mletačkoj republici, koja je tražila i trebala potpunu sigurnost morske plovidbe. Zato je Venecija odmah kod prvih napadaja oštro protestirala i kod

velikog meštra reda i kod pape, pod čijim je pokroviteljstvom i suverenstvom stajao malteški red. Venecija nije mogla trpjeti da pomorski promet bude ugrožen ma s koje strane bilo, ni pod kakvom izlikom, bila to vjerske ili političke naravi. S njom su trgovali ljudi svake narodnosti i svake vjere. Osobito pak Turci i Jevreji, od kojih su prvi imali političku i vjersku nadmoć nad cijelim Orijentom, a drugi su ujedno s Grcima i Armencima, ali u većoj mjeri od ovih, vodili glavnu riječ u međunarodnom trgovačkom prometu na tom području. Sve trgovačke narodnosti posjedovale su u Veneciji svoje centralne magazine, koji su uživali pravo eksteritorijalnosti, smješteni u velikim i raskošnim zgradama (Fondaco dei Turchi, Fondaco dei Tedeschi, Fondaco degli Olandesi itd.), gdje su te narodnosti imale svoje urede i svoja konačišta. Sve je bilo u Veneciji organizirano i uređeno za trgovinu i plovidbu, a njezini prekomorski posjedi imali su poglavitu zadaću da budu podloge trgovini i stanice brodovima. Gotovo na svakom brodu, koji je plovio po istočnom Mediteranu, Venecija je bila zainteresirana. Ili je brodovlasnik bio njezin podanik, ili je roba pripadala njezinim trgovcima, ili je roba imala da se u Veneciji preda mletačkim trgovcima, ili je bila osigurana kod mletačkih osiguraca. Uvijek je bilo niti koje su vezivale interese pojedinih brodova, ma koje zastave bili, ma čije vlasnosti je roba bila, sa mletačkom privrednom organizacijom. Zato je Venecija trebala, htjela i zahtijevala da pomorski putovi budu mirni i sigurni. Svaka šteta na moru bila je šteta njezinih građana, i to najboljih i najuplivnijih njezinih građana, onih građana koji su vladali Republikom, jer su mletački patriciji bili i državnici, i vojnici, i brodovlasnici i mornari, i trgovci, i bankari. Turcima su oni odolijevali i s njima su se borili i na moru i na kopnu, ali dok su na kopnu morali trpjeti tursku premoć, na moru su tu premoć oni zadržavali i Turke pobjeđivali i svoju im volju naturavali i njima branili svaki pristup na more. Dok su na Balkanu Jugoslaveni bili prvi na udar Turcima i pred njima korak po korak uzmicali, odnosno pod njih potpadali, sve dok ih nisu Hrvati konačno zaustavili, na moru su tu zadaću (da budu brana Italije i Evrope) preuzeli Venecijanci, koji su se opet oslanjali na dalmatinske Hrvate. Pomorska bitka kod Lepanta, koja je slomila tursku pomorsku silu, uglavnom je pobjedonosno svršila zaslugom Venecijanaca, a i dalmatinskih gradova, od kojih je svaki oružao jednu ili više galija, po svojoj snazi i mogućnosti, a na kojim su se galijama njihovi sinovi najhrabrije borili i za sve vijeke proslavili. Još je danas po cijelom dalmatinskom primorju živa uspomena na tu bitku koja kao da nije bila pred nekoliko vjekova nego samo pred nekoliko godina, a počevši od Boke Kotorske pa sve do najsjevernijih dalmatinskih otoka čuvaju se po privatnim i općinskim palačama kljunovi njihovih lađa, koje su u toj bitci sudjelovale i onih turskih lađa, koje su u toj bitci bile zarobljene ili potopljene. Pedalj po pedalj su Venecijanci i Dalmatinci branili Turcima pristup na more, kako nam zorno prikazuju dosada izneseni dokumenti i kako će nam pokazati i druge mnogobrojne isprave, koje smo prikupili. Otok po otok oduzimali su Turci Venecijancima od njihova pomorskog car-

stva, u obranu kojega su venecijanski patriciji znali ostavljati odrtine mesa, kao ono Marcantonio Bragadino, neustrašivi branilac Famaguste na Cipru, koji se jedanaest mjeseci opirao turskoj premoći, dok se nije, iscrpivši svu municiju, morao da preda neplemenitom protivniku, koji je pogaziv zadatu riječ, njemu odro kožu sa živog tijela i napunjenu slamom poslao u Carigrad, gdje je bila izložena na javnoj stražarnici na naslađu svjetine. Tek godine 1580. mogli su Venecijanci da dobiju natrag tu slavnu relikviju i da je časno sahrane. Nitko dakle ne bi mogao reći da Venecijanci nisu znali braniti svoje more i svoje zemlje od turske najezde. Ali, kada je bio mir, morao je da bude potpuni mir, jer ako se je u ratu moglo i znalo umirati, za vrijeme mira se moralo i živjeti. Sve velike svjetske države u svakom vremenu su se brigale i borile za to da saobraćaj i kopneni i pomorski bude siguran i slobodan. Tako isto i Venecija nakon svakog rata, bilo protiv svoje velike suparnice Genove, bilo kasnije protiv Turaka, mora opet da ratuje protiv gusara da bi uspostavila mirnodobni poredak na moru. Za vrijeme ciparskog rata Venecija je saveznica i senjskih uskoka i malteških vitezova da ne poremete mir božji na moru i da poštede brodove koji putuju u trgovačke poslove i posreduju u razmjeni dobara i kulturnih vrednota između naroda, koje more razdvaja i spaja. U tome svojem zahtjevu Venecija je nepopustiva i ne dopušta nikakvog opravdanja, bilo da se to osniva na razlozima krvne osvete i vjekovječne narodne i religiozne mržnje, kao kod uskoka, bilo na religioznom fanatizmu jedne polufratarske a polusredovječno-viteškobaronske družine, koja se već u to vrijeme u jeku humanističke ere bila preživjela i čiju je ideologiju bio baš tada don Miguel Cervantes u svojem neumrlome romanu »Don Quijote« smiješnom učinio, kao kod malteških vitezova. U ovoj stvari Venecija nije razumijevala kompromise. U ovome pitanju ona je otvoreno i energično nastupala protiv najvećih sila tadašnjeg vremena, pa bio to car u Beču ili papa u Rimu. More je bilo žila kucavica Venecije, temelj njezine egzistencije, njezin život. Tko je ugrožavao more, taj je ugrožavao Veneciju i bio je njezin najljući neprijatelj, pa i ako se s njom jučer zajednički borio rame uz rame, pa i ako će sutra opet složno s njim navaliti na zajedničkog neprijatelja. Dok je mogla slobodno ploviti i trgovati, Venecija je živjela i cvala. Netom je ta mogućnost prestala, Venecija je izgubila svoj raison d'etre i počela je polagano umirati na svojim opustjelim lagunama, odnosno dalje je vodila jednu prividnu egzistenciju u sjaju i bezbrižnosti venecijanskog »settecenta«. To se dobro opažalo i u Dalmaciji, na periferiji venecijanske države. Carstvo mora nije njoj više pripadalo. Holandija i Engleska novim su putovima preko Rta dobre nade prodirale u Indiju i u stražnji Orijent. Perzija nije više slala svoju robu i primala evropejske manufakte dugim, teškim i pogibeljnim kopnenim putem, nego je lagano silazila i na more, u Perzijski zaljev. Turska sama, prije strah i trepet cijele Evrope, ne dominirajući više svjetskim putovima između Azije i Evrope, i nalazeći pred sobom obnovljenu snagu probuđenih srednjoevropskih naroda, i ne shvaćajući novonastala vremena, uzmicala je i propadala. Venecija u savezu

s Austrijom bila bi je potukla i svladala. Gradovi dalmatinski dobivali su sve više zraka okolo sebe. Tvrdi Klis nije više ugrožavao mirne seljake u njihovim težačkim radovima nego je mirno gledao promet koji se kroz njegov klanac odvijao. Ali taj promet nije bio više onaj što ga je Rodriguez organizirao. Dalmatinska polja, iako proširena, ipak nisu bila dostatna da prehrane njihovo pučanstvo. Građani su životarili, i mjesto da se vesele na bujicu trgovine i novca, koju su turski i jevrejski trgovci skretali u mjesto, natezali su se s Jevrejima za ono malo lokalne trgovine koja se je još uzdržavala i tražili su od mletačke vlađe iznimne zakone po kojima bi se Jevrejima zabranila trgovina i obrt, a njih da se zatvori u tijesne ulice Ghetta. Mletački »conti et capitanii«, mjesto da se interesiraju za razvitak luke i gradnju pristupnih putova, pridružili bi se jadikovkama zavidnih kršćanskih trgovaca, koji su se otimali sa Jevrejima za koru kruha. I postizavali su što su htjeli u prvom napadu, dok u dugim parnicama u onoj Veneciji, u kojoj su ipak sudovi čuvali staru tradiciju »giustizia a palazzo«, malo po malo su se Jevrejima vraćala njihova prava i ugovorno priznati privredni djelokrug, ali sporo i kasno, već uoči oluje, koja je imala da raznese cijeli taj polumrtvi svijet, u kojemu su venecijanski patriciii, u pomanjkanju velikih posala i velikih svjetskih trgovačkih i vojničkih pothvata, tratili svoje vrijeme u igračnici Ridotto i u ljubavnim intrigama između palača i samostana. Međutim u pomanjkanju rada samo su stari bogataši, koji su kroz vjekove bili nagomilali silna blaga, mogli da dalje raskošno žive i da uživaju. Sitni plemići i mali puk, Bernabotti i Nicolotti, stradali su i gladovali i bunili su se čekajući uzbudljive vijesti iz Pariza, a kada se Bonaparte pojavio ispred venecijanskih laguna, našao je samo jednu prividnu i drhteću vladu, koja ukliještena između prijeteće strane vojske i nezadovoljnog i buntovnog naroda nije znala kamo da se okrene dok je bijedan zadnji mletački dužd Lodovico Manin jadikovao: »Ove noći nismo sigurni niti u svojoj postelji«. U toj stisci visoki Senat nije znao boljeg savjeta nego da brže bolje svoje vjerne dalmatinske crnide otpravi kući, da ne bi njihovo prisustvo uvrijedilo gordog neprijatelja pred žalima grada, i da se zahvali na svojoj vlasti koju je predao u ruke pobunjenog puka, koji je mislio da je osvojio slobodu dok je samo bio dobio pravo da potpiše ukaz kojim se ozakonjavala njegova konačna propast.

Ponosni venecijanski patriciji konca šesnaestoga vijeka bili su još veoma daleko od tih žalosnih prilika, ali su ipak čutili da im morsko gospodstvo uzmiče. Španska velevlast je gospodarila oceanima, a na zapadnom dijelu Sredozemnog mora dijelila je prevlast sa starom suparnicom Venecije Genovom i sa novom procvjetalom lukom, sa mediočejskim Livornom, nasljednikom Pize, kojoj je rijeka Arno sa svojim nanosom bila zatvorila pristup k moru, i gdje su dalekovidni Mediočejci, otvorivši širokogrudno vrata španskim i portugalskim jevrejskim bjeguncima bili stvorili jaki, poduzetni i bogati trgovački stalež. Po dalekim putovima Afrike, Azije i Indije krstarili su brodovi druge kolonijalne velevlasti, Portugala i mlade Holandije, tek oslobođene od špan-

ske nepodnosljive tiranije, dok se elizabetska Engleska pripravljala da obračuna sa tobože nepobjedivom španskom Filipovom armadom.

U istočnom i srednjem Mediteranu još je venecijanska zastava vladala, a narodi neizmjerne turske carevine veoma rado su izmjenjivali svoje sirovine za venecijanske tkanine, koje su uživale dobar glas zbog svoje vrsnoće i ljepote. Pri tome venecijanski je trgovac bio cijenjen zbog svojeg poštenja i solidnosti, a strani trgovci, koji su dolazili u Veneciju, uživali su svaku pogodnost i zaštitu sa strane venecijanske vlade, koja je strogim i pravednim zakonima priječila svako presizanje i iskorišćivanje od nesavjesnih, ma kojoj narodnosti i vjeroispovjesti pripadali. Sve narodnosti su imale u Veneciji svoje konsule, koji su se brigali za njihove interese i njihova prava, i koji su ih zastupali pred vlastima, pred sudovima i u sporovima sa drugim trgovcima. Postojao je također u Veneciji mnogobrojni i uvaženi stalež mešetara, čija su prava i dužnosti bili strogo određeni i čije je djelovanje bilo brižno kontrolirano od vlasti. Mnogo su pridonašali razvoju mletačke trgovine i Jevreji, levantinski (rumeliotti) i ponentini (španjolski), koji su se bili nakon španjolske katastrofe posvuda spasili, a osobito srdačan prijem doživjeli su u turskoj carevini. Ovi su s Venecijom rado trgovali, jer su kod nje nailazili na čovječan i pravedan postupak u svakoj prigodi, kako smo imali priliku da konstatiramo u njezinim odnosima sa Rodrigom i u onome slučaju sa mladim de Castrisom, Rodrigovim šurjakom. Nije to u svakoj zemlji bilo. Bez obzira na zemlje groznih olujskih progona, dosta da se spomenemo Ancone za vrijeme pape Pia IV, kada je 24 Jevreja, izbjeglica iz Španije, bilo obješeno i njihove lešine spaljene na lomači, jer se nisu htjeli odreći vjere svojih otaca, što je urodilo posljedicama da je godine 1556. u sinagogama Soluna bačeno prokletstvo na Anconu i proglašen bojkot na njezinu luku, nakon čega su Jevreji izbjegavali to mjesto i tu luku kao da su okuženi i ankonska trgovina je bila potpuno uništena. Veliki kontrast u ovakvim postupcima nalazimo u Veneciji u: »Parte riguardante i Sensali« od 10. marta 1586. pod: »V. Savii alla Mercanzia B. 186.« u svežnju »Memoria mercantile N. o 113, Parte I. a«:

1586. 10. Marzo, in Pregadi ... što se tiče levantinskih Jevreja moći će ista Petorica mudrih u poslovima trgovine u slučaju da bi nastala potreba da poduzmu one mjere o predmetu koje im se budu činile shodnim i to već nom glasova od 4 : 1, pazeći osobito na to da spomenuti trgovci koji dovoze trgovačku robu u ovaj grad ne budu spriječeni, uznemireni ili na koji mu drago način oštećeni, time što bi se od njih tražile nedozvoljene naplate ili bi ih se gulilo ili na kojekakav način vršila nasilja i otimačine protiv njih. U carinarnicama i u drugim uredima, s kojima će oni imati posla kod uvoza i kod otpreme robe, treba da budu brzo otpremljeni, i to na onaj način kako zakon propisuje i kako iz skuju poštenje i dužnost i da čitavo ponašanje prema njima odgovara nalozima naše Sinjorije, a sve ono što budu u ovome predmetu i ovome duhu odredili spomenuta Petorica mudrih, bit će pravovaljano i pravomoćno kao da je to odredilo ovo Vijeće.

A nazočna odluka neka bude oglašena na stepenicama sv. Marka i na Rialtu i zavedena u knjigu: »Matrikula redovitih mešetara« i izložena u uredima carinarnica na znanje i ravnanje činovnika i svake osobe uopće.

Pelegrin Marazzi, tajnik

Kod ovog duha, koji se očitovao u administraciji Mletačke republike i u tačnoj spoznaji da trgovina ide, kao sve stvari u prirodi, putem »najmanjeg otpora«, to jest onim smjerom koji joj je najpogodniji, Venecija se nije mogla suglasiti sa principima uskočkih i malteških gusara, koji su smatrali da onaj moral koji je obvezatan prema jednovjernicima, nije to više prema ljudima druge vjere, bili oni Turci ili Jevreji, i da je dopušteno na štetu ovih, dapače da je to meritorno i bogougodno, pokrasti ih, poubijati ih, zarobiti ih i prodati ih kao roblje iz samog razloga što oni ispovijedaju drugu vjeru. Ona nije mogla da što takva dopusti niti iz privrednih niti iz političkih razloga, jer je roba u pitanju, bila uvijek ili mletačkog porijekla, ili je bila određena za Mletke, ili je putovala na mletačkim brodovima, ili je bila osigurana kod mletačkih osiguravatelja. Osim toga, na onim morima, na kojima je Republika sa svojim galijama držala red, a koja je mora ona smatrala svojim interesnim područjem, nije mogla ona dozvoliti da neodgovorni elementi nameću svoju volju u protivljenju sa njezinom voljom i sa njezinim interesima. Pri tome treba još imati na umu da je Turska bila tada još jedna velesila, i to kakva, i da je ona već bila Veneciji zaprijetila, u slučajevima kada su njezini brodovi ili brodovi njezinih podanika bili napadnuti od gusara, da ako ona ne zna ili ne može ili neće da održi red u onim morima, za koja drži da njoj pripada kontrola, da će ona preuzeti na se onu zadaću za koju Venecija više ne bi bila sposobna. Lako je zamisliti kako je takva prijetnja zvučala u ušima Mlečana. To nije bila samo prijetnja, to je bila uvreda, to je bio šamar, koji je Veneciju pogađao usred obraza. Iz svega ovoga daje se dosljedno izvesti nužda koja je Veneciju tjerala da svim svojim silama pobije gusarstvo, ma s koje strane potaknuto, ma s kojih razloga opravdano.

Odmah pri prvim gusarskim napadajima sa strane malteških brodova mletački poklisar u Rimu odlučno je prosvjedovao kod rimskog dvora. Bila je godina 1587, ona ista u kojoj je bio uslijedio izvještaj Marka Barbarige što smo ga iznijeli. Poslije toga slijedila je duga prepiska između mletačke vlade i njezinog poklisara na papinskome dvoru, iz koje se mogu pratiti sve faze tog spora, koji se je raširio i primio nepredvidive oblike, zato što je prvom gusarskom napadaju slijedio drugi, pa treći i tako dalje, a mletačka je vlada tražila od pape energične korake protiv malteških vitezova, prestanak svakog daljeg gusarskog djelovanja i potpuno zadovoljstvo i naknadu štete, odnosno povratak ukradene robe i oslobađanje zarobljenih lica. Ako se uoči da je tada na papinskome prijestolju bio papa Siksto V, čovjek velike energije i posebnih nazora, i da se Venecija nije zadovoljavala diplomatskim izgovorima, nego je tražila potpuno udovoljenje svojih zahtjeva, lako je predstaviti teškoću pregovora, koji su u nekim časovima uzimali dramatske forme, sve uvijeno u oblicima najveće sinovlje, odnosno očinske ljubavi i bogoljubnosti. Usred političke igre izbijaju druga suvremena pitanja, literarne, teološke i bibliofilske diskusije i kurtoazije, karakteristične za ono humanističko doba, koje se živo interesiralo za rimske i grčke klasike i filozofe, i uopće je imalo otvoreno oko za sva kulturna pitanja.

Pri tome se dobija također uvid u trgovačke običaje i u financijsko osiguraničko poslovanje toga vremena.

Što se tiče našeg posebnog zadatka, to jest praćenja aktiviteta Daniela Rodrige, od njega se ne ćemo odalečiti jer baš u traganju za njegovom djelatnošću naišli smo na svu ovu gusarsku, diplomatsku i političku epopeju.

Daniel Rodriga je uvijek i kod svojeg poslovanja u Neretvi, a ne zaboravljajući svoje splitske osnove, budnom pozornošću pratio sve ono što se po svijetu događalo na polju trgovine i pomorstva, a njemu su se uvijek obraćali Jevreji mletačke države i turske carevine u svim njihovim zgodama i nezgodama, dobro znajući da će on sa svojom inteligencijom i svojom energijom i svojim dobrim vezama, koje je imao u vodećim krugovima obiju ovih država, naći načina da im pomogne i da ih izbavi. Samo se tako dade protumačiti kako je on u obranu svojih pokradenih i zarobljenih suvjernika našao shodnim i mogao da putuje u Rim da za njih intervenira i da bude primljen od pape i da kod njega postigne toliki uspjeh, da je njegova akcija pobudila ljubomoru mletačkog poklisara, koji je, kako se iz njegova izvješća vidi, pitao Veneciju, da li je on ili Rodriga mletački poklisar.

Napomena Uredništva

Odjel za društvene nauke Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti preuzeo je od nasljednika rukopis ing. Viktora Morpurga »Danijel Rodriguez i njegova zasluga za osnivanje splitske skele XVI st.« u cilju djelomična njegova public ranja odnosno u cilju omogućavanja njegova korištenja naučnim radnicima u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Pisac je u njemu obradio djelovanje i rad Danijela Rodrigueza na podizanju splitske skele i pretvaranju Splita u tranzitnu luku za robni promet između turskih zemalja i Venecije. U okviru toga problema i odnosnog vremenskog razdoblja dotakao se on i opće, političke, vojne, ekonomske i zdravstvene venecijanske politike u Dalmaciji i na Levantu, kao i povijesti Splita a dijelom i ekonomske povijesti ostale Dalmacije, osobito Klisa i Neretve. Veći dio rukopisa posvećen je i diplomatskim odnosima Venecije i Vatikana, gusarenju malteških vitezova i njihovim napad ma na lađe koje su prenosile robu židovskih trgovaca.

Od pomno i vel kim trudom sabranog materijala odlučeno je da se u »Starinama« objavi prvenstveno dokumentacija u vezi sa samim osnivanjem splitske skele XVI st., pri čemu je naročito izostavljen arhivski materijal koji su iz tog vremenskog razdoblja već publicirali Šime Ljub ć i Grga Novak.

Ovdje je objavljen prvi dio materijala za koji je donesena odluka o njegovu štampanju. Nastavak će uslijediti u narednoj knjizi »Starina«.

IVAN GRGIĆ

POSTANAK I POČETNO UREĐENJE VOJNE KRAJINE KNINSKOGA KOTARA POD VENECIJOM

1. Venecija je još u prvoj polovini XVI st. usvojila i u svojim talijanskim pokrajinama uvela Machiavellijev sistem teritorijalne vojne organizacije *(soldati di elezione e non di corruzione)*, oslobodivši se zavisnosti od skupe i nepouzdane kondotijerske vojske. Ta teritorijalna vojska zvala se *cernide*.[1] Odabrani i popisani ljudi u selima bili su vojni obveznici. Oni su stajali kod kuće i obavljali svoje poslove, a nedjeljom i praznikom podučavani su u vojnoj disciplini i u rukovanju oružjem. Komandiri četa od stotine ljudi i niži starješinski kadar postavljani su iz njihovih vlastitih redova. Cerniđe su bile stalna obrana svojih sela i krajeva, njima su se popunjavale formacije regularne vojske i, kad je ustrebalo, od njih su formirane zasebne operativne jedinice. Seljaci koji nisu bili u popisu vojnih obveznika *(roli)* bili su obvezani na kuluk za vojne potrebe i za potrebe državne uprave *(fazioni, angarie)*.

Cernide su uvedene i u Dalmaciji. Spominju se u tom pogledu dekreti Senata iz g. 1548, 1549. i 1558, no o njima se više zna otkad su se generalni providuri Pisani (1627), Frančesko Zen (1633) i Ivan Krstitelj Grimani (1644) pozabavili njihovom organizacijom i disciplinom.[2] U popise cernidâ u Dalmaciji nisu se uvodili samo odabrani ljudi u selima, već čitavo muško zemljoradničko stanovništvo od 18 do 50 godina uzrasta, samo zemljoradničko, kako ono nastanjeno u selima *(conta-*

[1] Cerna (tal.) znači vojnika-seljaka, a izvodi se od glagola cernere (separare = izdvojiti, odabrati). Otuda kod Slovenaca asimilacijom te talijanske riječi: črna vojska, seljačka vojska za razliku od profesionalne najamničke vojske.

O cernidama u mletačkim pokrajinama u Italiji sr. *Romanin*, Storia documentata di Venezia, Venezia, 1859, Sv. 8, 372–3. – *P. Molmenti*, Storia di Venezia nella vita privata, Bergamo, 1908, II, 54. – *L. Celli*, Le ordinanze militari della Republica veneta nel secolo XVI u »Nuova antologia di scienze, lettere ed arti«, III serie, Vol. LIII, Roma, 1894.

[2] Historijski arhiv u Zadru, u nast. HAZ, Lantana, LIV, Poz. II. – Spisi gen. prov. A. Pisanija (1626–28), Jed., 31. – Spisi gen. prov. F. Zena (1633–35), Jed., 194.

dini, distrittuali), tako i ono u gradskim predgrađima *(borghesani)*.[3] Osim što su bile rezervna vojska u slučaju rata, iz dalmatinskih cernida uzimali su se veslači i mornari za ratnu mornaricu i popunjavale se regimente regularne vojske *(oltramarini)*; one su davale izvidnice protiv gusara (»straže«), pravile sanitarne kordone kad se pojavila kuga, a što je bilo najteže, uza sve to bile su obvezane na raznovrstan i težak kuluk. Kao što se vidi, vojna služba i kuluk bili su na mletačkoj terafermi (i u Istri) podijeljeni, a u Dalmaciji to je bila kumulativna obaveza svakog za oružje doraslog i zdravog zemljoradnika. *In Dalmazia non v'è distinzione di cernide* – stoji u izvještaju generalnog providura Valiera (1685) – *se anche fossero nominate per abuso, perchè non sono angarie che le distinguono; ogni uomo atto all'armi serve sotto il suo karambassà e serve con l'armi*.[4]

Kad su cernide uvedene, mletački posjed u Dalmaciji bio je stisnut na otoke, u primorske gradove i u jedan uski obalni pojas od Novigrada do Splita. To je bila stara stečevina, *vecchio acquisto*, a kad su se u ratovima granice njenog posjeda pomakle duboko u unutrašnjost, Venecija je teritorijalnu vojnu organizaciju sprovela i na novoj stečevini, *nuovo acquisto*, s tim što je njenim primarnim zadacima spoljne obrane na nemirnoj turskoj granici dodala funkcije unutrašnje uprave. Ova proširena teritorijalna vojna organizacija bila je u još mnogočemu drukčija. Ono naročito što ju je odvajalo bila je njena vojno-lenska ekonomska osnova. Sva zemlja na novoj stečevini bila je vlasništvo Republike, pa ju je državna uprava individualnim »investiturama« dodjeljivala pojedinim korisnicima u vječiti i nasljedni posjed i uživanje s isključivim pravom nasljeđa muškog potomstva korisnika. Venecija je ovdje oportunistički i empirijski izgrađivala jednu narodno-vojničku upravu na zatečenim organizacionim oblicima narodnog života, na koje je narod pod Turcima navikao. Rječita potvrda za to bila je službena terminologija, koja je usvojila naziv krajina – *Craina* za taj vojno-upravni sistem, zatim nazive serdar i harambaša za starješinska zvanja, *pa čauš, panđur, subaša* itd. Prilagođavanjem narodnim običajima i navikama Venecija je zadobivala privrženost našega naroda, poticala njegovo odmetanje od turskih gospodara i, puštajući slobodan mah njegovoj turkofobiji i ratničkom temperamentu, s ogromnim profitom u tri protivturska rata iskoristila taj silan borbeni potencijal. A kad su ratovi prošli, ona ni tada nije marila u anektiranim oblastima naturavati drukčiji poredak više nego joj je trebalo radi osiguranja svoje vlasti. To je bila praksa feudalne inspiracije, stara uhodana i mudra praksa

[3] U regulatornim aktima stoji da vojna obaveza traje od 18 do 50 godina života. Međutim je u praksi bilo drukčije. Obaveza je počinjala sa 16. godinom, a svršavala se starošću i iznemoglošću. – Građani su služili u tvrđavskoj artiljeriji i u tehničkim jedinicama svojih gradova. Njihove vojne formacije zvale su se *Scuole dei bombardieri*; bili su oslobođeni od kuluka, a kuluk je bio gadan teret. Zbog toga su težaci iz predgrađa nastojali da uđu u te gradske vojne formacije, što je bilo zabranjeno, pa se naređivalo da se iz popisa brišu oni koji su bili upisani. (HAZ, Makarski arhiv, Sv. 145, Terminacija gen. prov. M. Balbi od 7. X 1756).

[4] *B. Desnica*, Istorija kotarskih uskoka, Beograd, 1951, II, 103.

Sinjorije u svim njenim posjedima, pri čemu nije posljednju ulogu igralo utilitarno načelo najmanjeg troška i najveće koristi. Skupi činovnički aparat, skupu profesionalnu izvršnu silu, skupu najamničku vojsku ona je svela na najmanju mjeru, a ostavila široko polje odozgo kontroliranoj narodno-vojničkoj upravi, zasnovanoj na autoritetu izbornih i nasljednih narodnih glavara – *il governo domestico appoggiato a Sardari e Carambassa*,[5] – i, u prvo vrijeme, na samoupravljanju i samopomoći naroda. Serdari i seoski harambaše bili su vojni i civilni starješine svojih sela i serdarija i ujedno spona između državne vlasti i naroda. Na čelo krajine svakog kotara, nad serdarima, Venecija je postavila kolunele i sopraintendente. Ti su po pravilu bili iz redova domaće gradske vlastele i iz domaćih oficirskih porodica. Neposredni naredbodavac kolunelov bio je mletački patricij, šef državne vlasti u kotaru, predstavnik države – *rappresentante pubblico, rettore*, koji je nosio naslov, kako gdje, knez, knez i kapetan, knez i providur, providur. Ali je kolunel i sopraintendent često primao naredbe i zadatke izravno od dalmatinskog generalnog providura. Politička vlast u krajinama bila je na taj način u rukama mletačkih patricija, a izvršne funkcije u rukama domorodaca.

Organi samoupravljanja bili su narodni zborovi i, u okviru istih, lige. Narodni zborovi, na kojima su učestvovali kućni starješine jedne serdarije ili jedne manje skupine sela, raspravljali su o svim zajedničkim poslovima. Ligama su se zvali zborovi, kad su donosili normativne, pravosudne i izvršne odluke krivično-pravnog i policijskog karaktera, osobito takve koje su cio kolektiv obvezivale na održavanje reda i mira i imovne sigurnosti, drugim riječima, na gonjenje i hvatanje hajduka, lupeža i drugih prestupnika. Liga u užem smislu bila je vijeće seoskih harambaša (koji su se u nekim selima zvali knezovi, a u nekim kapitani) i sudaca (neka sela birala su jednoga, a neka dva stalna suca). To vijeće bilo je neka vrsta kolegijalnog upravnog organa i kolegijalnog suda, koji je javno i po kratkom postupku presuđivao manje civilne sporove i krivične prestupe. Generalni providur Molin (1692) imao je najbolje mišljenje o ligama: »Njihove presude rigorozno se izvršavaju, a oni koje pogađaju primaju ih slijepom pokornošću kao nešto na što su sami dali pristanak«.[5a] Međutim, lige su izlazile iz dozvoljenih okvira i odlučivale o stvarima koje su spadale u nadležnost državnih organa. Generalni providur Mocenigo reagirao je (1702) na rad seoskih harambaša i sudaca, koji su bili »uveli neke vrste stalan sud lige u opreci s pravilima njenog ustrojstva, bez dozvole ... koji su prisvojili vlast što pripada jedino državnim tribunalima«.[6] Tog istog mišljenja još prije Moceniga bio je generalni providur Valier (1685): »uzele su (sc. lige) više vlasti nego što pripada podanicima i više nego što se smije podnositi«.[7]

[5] HAZ, *Ljubić* VI/4, 44. Izvještaj gen. prov. Al. Molina (1689–92).

[5a] HAZ, *Ljubić*, Sv. XXVII.

[6] *B. Desnica*, Jedan krajiški statut i nekoliko priloga za proučavanje »lige« u »Magazinu sjev. Dalmacije« g. 1935, dok. XXX.

[7] HAZ, Izvještaji gen. prov. P. Valiera (1684–86), Knj. I.

U tom pogledu stvari su se po mišljenju mletačkih upravnika s vremenom razvijale na gore. »Uvela se sloboda, – izvještavao je generalni providur Giustin da Riva Senat (1706) – da se sazivaju zborovi bez znanja i dozvole predstavnika države, na kojima glavnu riječ vode najbuntovniji elementi...« U slučajevima koji su uzbudili Da Rivu radilo se o protestima i žalbama protiv rđavog rada kolunela i guvernatura. A bez kolunela, serdara i guvernatura zborovi i lige nisu se mogli legalno sastajati! U trogirskom kotaru bio je održan neprijavljeni zbor protiv kolunela Jure Crnice, a u Makarskom primorju protiv guvernatura Marka Lučića, gdje je Da Riva dao uhapsiti kolovođe. Istina je, priznaje generalni providur, ljudi imaju ponekad razloga da se žale protiv svojih glavarâ zbog samovolje i zloupotrebe položaja, ali se iz ovakvog nekontroliranog zborovanja može svašta izroditi, kao što je i nedavna buna (poznata po imenu kolovođe popa Kuridže, 1704) imala svoje početke u nekontroliranom zborovanju.[8] Najzad su lige napuštene,[9] a zborovi su u načelu dozvoljavani, no sve manje kao organi samoupravljanja, a više kao ventili narodnog nezadovoljstva, kad je po ocjeni mletačkih upravnika bilo potrebno da se ventili otvore. Zborovi su sada bili strogo reglementirani.[10] Pošto su napuštene lige i ograničeno pravo zborovanja, pojačan je položaj serdara i još više kolunela, koji su dobili na raspolaganje pandure kao izvršnu silu te postali »bog i batina« u krajinama.

2. U prvoj fazi formiranja krajinâ na novoj stečevini postavljali su generalni providuri guvernature za više starješine nad serdarima. Poslije su ti viši starješine dobili naslov kolunela, tj. starješine krajine cijeloga kotara. Spomenuti guvernatur Marko Lučić bio je u ovo vrijeme (1706) starješina krajine cijelog Makarskog primorja. Nešto kasnije dobio je starješina te krajine naslov kolunela. Starješine krajine zadarskog i splitskog kotara imenovani su kolunelima još u kandijskome ratu (1645–1669), a guvernatur šibenskog kotara početkom morejskoga rata (1685); kninski guvernatur Jovan Sinobad postao je kolunelom tek uoči tzv. malog rata (1715). Tada je i sinjski kotar dobio kolunela umjesto guvernatura. Na ovu uzdržljivost u podjeljivanju čina i naslova kolunela utjecali su najviše razlozi štednje, jer su koluneli imali veće plate. Poslije toga, naslov guvernatura u krajinama ostao je za niže starješine na staroj stečevini. Tako se, primjera radi, zadarski kotar dijelio u gornji (Bukovica), srednji (Ravni kotari) i donji kotar (primorje). Starješine krajine gornjeg i srednjeg kotara bili su serdari, a starješina krajine donjeg kotara bio je guvernatur. Nad svom trojicom bio je kolunel.

[8] HAZ, Izvještaji gen. prov. Da Riva (1705–08), T. II, Vol. II, 70 t.

[9] *J. N. Tomić*, Memorijal Frančeska Borelli u »Spomeniku« SAN, XLVII, 39, Str. 80. – Drž. arhiv u Veneciji, Relazioni rettori, Busta 70, Izvještaj gen. prov. Boldùa od 16. marta 1783.

[10] Kao u bilj. 8, str. 72–73. Da Riva je smatrao da su zakoni o zborovima u Dalmaciji dobri, ali ih treba striktno primjenjivati. No državni aparat je i suviše slab, da bi mogao stati na kraj uopćenoj pojavi neprijavljenih i nekontroliranih zborova. Zbog toga su se providurske terminacije o toj materiji ponavljale. Spominjemo samo neke: G. da Riva (1705), P. Vendramin (1717), A. M. Cavalli (1738), Fr. Grimani (1754).

Pod kolunelom trogirskog kotara bio je guvernatur Kaštelanske krajine i serdar Zagorske krajine. Ovi guvernaturi bili su dakle ravni serdarima.

Colonello della Craina i *colonello territoriale* ne prevodimo sa *pukovnik*, već se služimo izrazom *kolunel* zato što ga je narod u svoje vrijeme tako zvao a i zato da ga razlikujemo od pukovnika regularne vojske. Naslov *sopraintendente* također ne prevodimo (nadzornik, upravitelj) zato da ostanemo bliže izvornom govoru.

Upotreba naslova sopraintendenta bila je nedosljedna, kao što je i inače bilo mnogo nedosljednog u mletačkoj državnoj upravi. S početka naslov sopraintendenta dobili su zapovjednici krajine u onim kotarima gdje nije bilo providura, mletačkog patricija kao šefa lokalne vlasti. Ti su sopraintendenti, pored vojnog zapovjedništva, vršili svu prvostepenu upravnu i pravosudnu vlast. (Drugostepena vlast bio je dalmatinski generalni providur). Tako je s početka bilo u Neretvanskoj, Vrgorskoj i Zagorskoj krajini. No s vremenom je Vrgorac potčinjen makarskom providuru i makarskom kolonelu, a Zadvarje omiškom. Do kraja je naslov i funkciju samostalnog sopraintendenta zadržao samo zapovjednik neretvanske krajine.

S druge strane, naslov sopraintendenta uzimali su koluneli imotskog, sinjskog, kninskog, šibenskog i splitskog kotara, noseći dvostruki naslov *colonello e sopraintendente*, a da time nije ni ukoliko bila proširena njihova stvarna nadležnost niti povećane njihove plate. Nismo nigdje našli dokumenat kojim bi se taj dvostruki naslov osnovao, ali smo vidjeli dosta akata generalnih providura u kojima se dvostruki naslov upotrebljava, ponekad s bližom oznakom: *sopraintendente alla linea* za kninskog, sinjskog i imotskog kolunela, tj. za kolunele čiji su kotari graničili s turskom Bosnom, što je značilo da su se morali starati za red i mir na granici, za dobre susjedske odnošaje, za kontrolu prelaženja granice, za zatvaranje granice u slučaju pojave kuge i sl.

Jedna osoba nosila je po pravilu oba naslova, a ako su ih odvojeno nosile dvije osobe u jednom kotaru, što se desilo koliko nam je poznato u dva slučaja (jedan put u imotskom i jedan put u šibenskom kotaru), sopraintendent je bio stariji; imao je pravo inspekcije nad vojničkom funkcijom kolunela. U ta dva slučaja sopraintendent i kolunel su privatnim ugovorom (sic!) razgraničili međusobne službene odnošaje.[11]

Kolunele i sopraintendente postavljali su s početka generalni providuri po svom izboru; po tom je njihovo imenovanje potvrđivao mletački Senat. Godine 1719. donio je Senat dekret kojim se propisivalo da će se kolunelati popunjavati natječajem u Pien colleggio (uža vlada) i da će se koluneli svake desete godine nanovo potvrđivati također u Pien colleggio.[12] Taj dekret je Senat u više mahova ponovio, ali je naposljetku sve izlazilo na jedno: kolunelati su bili doživotni i, uz slučajne izuzetke, de facto nasljedni u određenim porodicama – *costante e vitalizia in una persona e direi quasi ereditaria nelle famiglie*, konstatirao

[11] HAZ, Lantana, LIV, Pozic. I.
[12] HAZ, Lantana, LIV, Pozic. III.

je g. 1776. generalni providur Gradenigo.[13] Senat je isto tako bio naredio da se prekine s praksom postavljanja kolunela *in aspettativa*, tj. kolunela s pravom nasljedstva, s pravom da stupe na dužnost netom aktuelni kolunel umre. Ali to ipak nije smetalo da se usvajaju molbe ostarjelih kolunela da im se za pomoćnike s pravom nasljedstva postave sinovi.

S postavljanjem serdara bilo je nešto drukčije zbog manjeg značenja toga zvanja. Serdare su u početku na zboru birali harambaše, a generalni providuri su ih potvrđivali. To su bile one prve generacije pravih narodnih serdara. Kasnije ne samo što harambaše kao ovlaštene predstavnike selâ nije nitko pitao, već je naprotiv potvrda novih harambaša (od strane generalnih providura) ovisila o preporuci serdara i kolunela. Serdare je kasnije imenovao generalni providur, a Senat ih je potvrđivao, a bilo je slučajeva da ih je Senat izravno postavljao po načelu nasljednosti i primogeniture u serdarskim kućama. Kad je postavio za serdara srednjeg zadarskog kotara Lazara Smiljanića na mjesto preminulog mu oca Petra (1760), generalni providur Diedo je to obrazložio Senatu da se »pridržavao načela državne uprave kojega su se pridržavali njegovi prethodnici da se takva zvanja održavaju u porodicama koje uživaju ugled kod onih podanika«.[14] Još neposrednije i istini bliže bilo je obrazloženje imenovanja Mihovila Radnića za vrličkog serdara (1796), naprosto da potječe iz porodice kojoj se i ranije povjeravala uprava te serdarije – *discendendo dalla famiglia che altre volte fù preferita alla direzion di quela Serdaria.*[15] S načelom nasljednosti serdarskog zvanja išlo se dotle da su se postavljali maloljetni sinovi umrlog serdara, s tim što se ujedno postavljao jedan bliži srodnik kao vršilac dužnosti dok maloljetnik dođe u godine. Primjere takve iste dosljednosti nalazimo i kod primjene načela primogeniture. Kad je g. 1749. umro vrlički serdar Nikola Radnić, postavljen je njegov sin Mihovil. Poslije čitavih 15 godina (1764) javio se Mihovilov brat Grgur s krštenicom u ruci, dokazavši da je on stariji, i Senat je bez predomišljanja smijenio Mihovila i za serdara postavio Grgura.[16]

3. Ustrojstvo krajinâ u mletačkoj Dalmaciji ne može se dakle statički posmatrati. Od kandijskoga rata ili od g. 1650. otprilike pa do tzv. maloga rata (1715–1718) krajine su prešle put involucije od narodnog samoupravljanja do autoritarnosti raslojenih glavarskih kuća u vjernoj službi Sinjorije.[17] Taj put involucije išao je od stanja »kada se sakupi krajina na Grusî i učiniše ligu« g. 1654, gdje je donesen »krajiški statut«, koji je jednostavno podnesen na odobrenje generalnom proviđuru,[18] i od zbora kotarskih harambaša u Biljanima g. 1656. pod vod-

[13] HAZ, Izvještaji gen. prov. Gradeniga (1774–77)., Izvj. od 26. XI 1776.
[14] HAZ, Spisi gen. prov. Diedo (1759–62), I, 72
[15] HAZ, Spisi gen. prov. Querinija (1795–97), akt od 20. II 1796.
[16] HAZ, Spisi gen. prov. Michiela (1762–65), I, 175.
[17] Drž. arhiv u Veneciji, Relazioni rettori, Busta 70, Izvještaj gen. prov. Boldùa od 16. marta 1783.
[18] *B. Desnica*, n. d., kao u bilj. 6. – HAZ, Spisi gen. prov. G. Zena (1655–56), II, 119.

stvom serdara Janka Mitrovića, gdje je zaključeno da se neće primiti za višeg starješinu (kolonela) kneza Franu Posedarskog, kojega im je generalni providur Bernardo htio nametnuti,[19] pa do naprijed navedenih slučajeva iz g. 1706, kad su se narodni zborovi radi dizanja protesta na stariju vlast protiv rđavog rada nametnutog kolunela i guvernatura smatrali teškim prestupima protiv javnoga reda i mira. Seobama ispremiješana i nesaživljena narodna masa nije u sebi imala otpornu snagu potrebnu za obranu svojih pravica. Na čelu te obrane i njeni organizatori morale su biti istaknute glavarske kuće, tj. porodice u kojima je po narodnom pravu bilo nasljedno serdarsko zvanje, što je Venecija mudro usvojila i u svoju korist okrenula. Međutim je baš otuda došao smrtni udarac samoupravljanju u krajinama. Pridobijeni veleposjedničkim »investiturama«, platama i snobizmom, Smiljanići, Mitrovići, Jankovići, Nakići, Nonkovići, Radnići i drugi ubrzo su se raslojili, društveno se izdvojili te od vođa naroda i njegovih zastupnika pred državnim vlastima i od branilaca narodnih pravica, kao što su njihovi preci bili, postali su mletački kavaljeri i konti i saradnici i sučesnici korumpirane državne uprave. Ilustrativna je ova epizoda iz Kuridžine bune (po Bošku Desnici): »Na prvi glas o bukovičkim neredima, Zane (generalni providur, n. op.) je iz Splita zapovjedio svom zamjeniku, zadarskom kapetanu, da pod prijetnjom najstrožijih kazni pozove narod da odustane od nasilja i da svoje tegobe izloži vlasti. Na taj poziv 7000 oružanih buntovnika pod vodstvom sedamdesetorice glavara palo je pod Zadar i pozvalo kotarskog pukovnika (teritorijalnog kolunela) kneza Poseđarskog i serdare Radasovića, Smiljanića i Spingarola da im izađu na razgovor u Crno ... Poseđarski je savjetovao buntovnike da izaberu nekoliko staraca koji će na lijep način iznijeti pred providura narodne želje, ali su mu oni odgovorili da narod ima svoja tri serdara i da je zagovaranje narodne stvari njihova dužnost, pa nek serdari idu k providuru, jer ih inače narod neće priznavati za svoje zapovjednike ... Serđari su bez odlaganja otputovali u Split, ali ne kao branioci narodnih pravica već kao potčinjeni koji imaju da izvijeste svog starješinu o događajima, bez ikakvog ličnog zalaganja za stvar.«[20]

Proces raslojavanja morlačkih glavarskih kuća bio je ubrzan uvođenjem u starješinstvo krajinâ vlesteoskih porodica iz primorskih gradova, koje su se i dotle uhljebljavale u službi duždevoj, a kolunelske i druge starješinske položaje u krajinama smatrale izvorom bogaćenja i većeg sjaja svojih grbova.

Tako je u krajinama na mletačkoj novoj stečevini izrasla jedna nova gospodujuća kasta koja, kao zao sluga goreg gospodara, uz časne izuzetke, nije ostavila zavidne tragove u povijesti Dalmacije.

4. Kninski kotar – *territorio di Knin*, kao zasebna upravno-politička i vojno-teritorijalna jedinica mletačke Dalmacije osnovan je imenovanjem prvog providura Antonija Loređana iste godine i mjeseca kad je

[19] *Desnica*, Istorija kotarskih uskoka, Beograd, 1950, I, 91.

[20] *B. Desnica*, Jedna nepoznata buna i jedan neznani mučenik u »Magazinu sjev. Dalmacije« g. 1935.

osvojen Knin – u septembru 1688.[21] Dok je trajao rat, išla je granica kninskoga kotara prema Bosni i Lici dotle dokle je dopirao domet mletačke vojne sile, a kad je poslije Karlovačkog mira izvršeno g. 1701. razgraničenje između Turske i Venecije, granica je na toj strani išla od ličko-bosansko-dalmatinske tromeđe zračnom crtom na Knin, pa na Vrliku i Sinj *(linea Grimani)* tako, da su kninska i vrlička sela sjeveroistočno od te crte ostala u turskoj vlasti. U turskoj vlasti ostali su Plavno, Radljevac, Žagrović, Vrpolje, Golubić, Strmica, Kovačić i Polača, pa Kijevo, Cetina, Vinalić, Ježević, Garjak, Koljani i Kukar. Dvadeset godina kasnije, poslije Požarevačkog mira, digla se tursko-mletačka granica g. 1720. na grebene Dinare, tamo gdje se i danas kninska i vrlička općina graniče s Bosnom *(linea Mocenigo)*. Tada su i ova sela pripojena Kninu.

Prema zadarskom, šibenskom i trogirskom kotaru granica kninskoga kotara nastala je maksimalnim proširenjem tih starih primorskih kotara. Senat je još u početku g. 1688. naredio generalnom providuru Cornaru, da sprovede organizaciju uprave na okupiranom prostoru unutrašnje Dalmacije, a on je tom poslu pristupio tek poslije osvojenja Knina. Prve njegove dvije terminacije u tom smislu datirane su 11. marta 1689, jedna za zadarski kotar, druga za šibenski, a treću za trogirski kotar izdao je 21. marta iste godine.[22] Propisavši užu upravnu podjelu unutar svakog od spomenutih susjednih kotara i odredivši grupe sela u prostornu nadležnost pojedinog serdara i guvernatura, Cornaro je indirektno postavio granice kninskoga kotara. Tako je zadarski kotar prema Kninu dopirao do *Chistagne in Bucovizza fino a Supplia Cerqua;* šibenski kotar se proširio do svojih historijskih granica, zahvativši cijelu drniško Zagoru sa Žitnićem,[23] a u trogirski ušle su, pored trogirske Zagore, još i današnja općina Muć i doskorašnja općina Lećevica. Na taj se način kninski kotar u svom najpunijem opsegu prostirao na današnju općinu kninsku, osim sela Radučića i Mokrog Polja, na općinu prominsku i vrličku, pa na općinu drniško s izuzetkom zagorskih sela. Na sličan način bit će da je postavljena i granica prema Sinju, jer dosad bar nije poznat jedan opći akt o upravno-teritorijalnoj podjeli mletačke nove i najnovije stečevine. Sve što je o tome mogao reći generalni providur Boldù u svome velikom referatu Senatu u martu 1783. je ovo: *Dopo le paci di Carlovitz e Passarovitz, Territorj presero forma.*[24] Ako je dolazilo do sukoba prostorne nadležnosti između šefova lokalne vlasti, te sukobe je generalni providur rješavao po svom nahođenju.

5. Prvi neuspjeli pokušaj da organizira krajinu na kninskom području učinila je Venecija po završetku kandijskoga rata (1645–1669). Ona je g. 1648. zauzela Drniš, ali ga nije zaposjela, već razorila i napustila,

[21] *B. Desnica*, Istorija kotarskih uskoka, II, 245.

[22] HAZ, Spisi gen. prov. G. Cornaro (1686–89), Jed., 540 i 542. – Kalendar »Il Dalmatino« za g. 1896.

[23] *K. Stošić*, Sela šibenskog kotara, Šibenik, 1941, str. 6. – HAZ, Fond topografskih i katastarskih karata: 390. Disegno topografico del territorio di Scardona e Sebenico del nuovo acquisto, 1709.

[24] Drž. arhiv u Veneciji, Relazioni rettori, Busta 70, kao u bilj. 17.

a ni Turci ga nisu obnavljali dok je trajao rat. Tako je Drniš bio ničija zemlja. Poslije potpisa kandijske kapitulacije sjetila se Sinjorija da ipak zaposjedne Drniš te mješovitu komisiju za razgraničenje stavi pred svršenu činjenicu. Zbog toga je u aprilu 1670. postavila mletačkog patricija Ivana Krstitelja Cornara za drniškog kneza i kapetana, šibenskog plemića Danu Divnića za sopraintendenta krajine i serdara Ivana Mišića za njegova pomoćnika. No ta je vlast kratko potrajala, jer ju je livanjski alajbeg Jusuf-beg Filipović sa spahijskom vojskom u novembru iste godine izbacio; novim razgraničenjem ostao je Drniš u turskom posjedu do slijedećeg, morejskog rata.[25]

6. Kao i osnivanje kninskoga kotara, pada početak organizacije njegove krajine u vrijeme morejskoga rata (1684–1699), poslije osvojenja Knina. U to vrijeme bilo je stanovništvo kninskoga područja veoma prorijeđeno, a neki njegovi predjeli sasvim pusti. To su bili tragovi predašnjeg kandijskog i prvih četiriju godina ovoga rata. U historiji je poznato, da su kotarski i šibenski uskoci digli ustanak u turskom dijelu sjeverne Dalmacije i na svoju ruku počeli ratovati protiv domaćih i pograničnih Turaka, čim je stigao glas o Kara-Mustafinu porazu pod Bečom (1683). Kad se Mletačka Republika ugovorom zaključenim u Lincu pridružila Svetom savezu Poljske i Austrije te u julu 1684. navijestila rat Turskoj Carevini, našla je gotovo svu gornju Dalmaciju osvojenu i očišćenu od Turaka. Njenim generalima ostalo je samo još da osvoje kninsku i sinjsku tvrđavu.[26]

Po riječima zarobljenika Ibrahima Šarića, počeli su uskoci s mletačkog teritorija četovati po turskoj zemlji čim je stigao glas o porazu pod Bečom, na što se muslimansko stanovništvo povuklo u Bosnu.[27] Hrišćanska raja je također napustila svoja sela i povukla se nešto u Bosnu, a većinom je otišla prema moru, bliže mletačkim gradovima te je kninski kraj ostao sasvim pust. Zadarski nadbiskup izvijestio je pod datumom 25. maja 1688. Kongregaciju de propaganda fide u Rimu da je u njegovu dijecezu od početka rata pobjeglo više od 15.000 duša »najvećim dijelom iz susjedne Like i Krbave«, a manjim dijelom svakako iz unutrašnje gornje Dalmacije, dakle i iz kninskog područja.[28] To je bila vazdašnja taktika uskokâ: opustiti tursku zemlju, milom i silom privući hrišćansko stanovništvo na mletačku stranu i uvući ga u rat protiv Turaka. Generalni providur Cornaro izvještavao je iz tek osvojenog Knina da su kninska i vrlička polja veoma prostrana i plodna i da »ima mnogo sela, iako sada napuštenih i razorenih uslijed ratnih događaja, ali se može nadati prilivu brojnog novog stanovništva«,[29] a u završnom izvještaju pred Senatom (1. oktobra 1689) na povratku s dužnosti iz Dalmacije rekao je da je drniški kraj već prilično naseljen, da ima oko 500

[25] *Fr. Difnico*, La delimitazione della Dalmazia, Zadar, 1902. – HAZ, Spisi gen. prov. A. Barbara (1669–71), III, 2.
[26] *B. Desnica*, Zagorska Dalmacija pod Mlecima i Turcima u »Novoj Evropi«, Zagreb, 1932, Knj. XXV.
[27] HAZ, Spisi gen. prov. Alv. Moceniga (1698–1702), V, 469 t.
[28] *Dr J. Erdeljanović*, O poreklu Bunjevaca, Beograd, 1930, Str. 50, bilj. 4.
[29] *B. Desnica*, Istorija kotarskih uskoka, II, 248.

ljudi doraslih za oružje, što je moglo predstavljati ukupno stanovništvo oko 2000 čeljadi.[30] To je, izgleda, bilo čitavo naselje novoga kotara u tom času.

7. Cornarov providurski period (1686–1689) bio je ispunjen uspješnim ratnim operacijama, osvajanjem Sinja, Herceg-novog i Knina. U službenom periodu njegova nasljednika Molina (1689–1692) Sinjorija je predahnula na lovorikama. Molinu nisu bili odobreni nikakvi ratni pothvati, pa je brigu posvetio sređivanju prilika u proširenoj pokrajini, u prvome redu populaciji, koja je dobila izraziti karakter vojničke kolonizacije – *riempir al possibile con li sudditi quella distesa di pianure e di montagne.* Njegovi izvještaji dopunjavali su one Cornarove o stanju naselja kninskoga kotara. »Preuzevši Pokrajinu – rekao je poslije u Senatu – s nenaseljenim perifernim područjima, jer su ih nedavne pobjede pretvorile u prostranu pustoš, smatrao sam svojim glavnim zadatkom da ih naselim, privlačeći s one strane granice cijele porodice glasovima o blagoj upravi, o besplatnom dodjeljivanju zemlje i upućivanjem uskočkih četa . . .«[31] Molin se, eto, služio propagandom radi domamljivanja novih stanovnika na mletački teritorij. Agitatori su bile kotarske i šibenske uskočke čete koje su u ime providurovo nosile zobnicu i kandžiju Morlacima turskim podanicima u Bosanskoj krajini. Tko nije htio milom, prelazio je silom pod krilo Principovo. Ta sistematska akcija nije nailaziła na velike smetnje. Demoralizirani porazom carske vojske pod Bečom, a poslije teških poraza i još težih gubitaka na svome frontu, obezglavljeni padom u ropstvo popularnog i autoritativnog zemljaka bivšeg bosanskog paše Mehmeda Atlagića i drugih istaknutih svojih prvaka i zapovjednika, turski krajišnici na ovom sektoru su malaksali.[32] Oni nisu bili u stanju osujetiti seobe raje, iako je to za njih bila osjetna ekonomska šteta, jer je ta raja bila kmet koji je obrađivao njihove zeamete i timare.

Pod Molinom kninski se kotar naglo popunjavao. Od Zmijanja ispod Banjaluke, od Varcar Vakufa (Mrkonjić grada), od Janja, od Skoplja na Vrbasu, od Glamoča, od Unca i Grahova i drugih predjela Bosanske krajine pristizale su skupine od 10–20–30 i više porodica pod vodstvom svojih harambaša, a kninski providur i generalni providur određivali su im sela za nastambu u Kosovu i Petrovu polju i od oka im dodjeljivali zemlju. Zanimljivo je mjesto u Molinovu završnom izvještaju pred Senatom (3. maja 1692), da je »u Zmijanju ispod Banjaluke u jednom danu sklopljeno 300 brakova«. U vezi s akcijom na preseljavanju ovo se može samo tako protumačiti da je mladi svijet sklapao brakove i odlazio u novi kraj da osnuje nova ognjišta, a roditelji i starija braća su

[30] HAZ, Ljubić, VI/4, 43.

[31] HAZ, Ljubić, VI/4, 44.

[32] Stari Mehmed-paša Atlagić zarobljen je u Kninu i odveden u Brešiju. S njim su zarobljeni sin mu Ali-beg i unuk Mehmed-beg – la più brava spada e huomo il più fiero e molesto a questi confini, kaže Cornaro u izvještaju; u Kninu su zarobljeni također krčki sandžakbeg Muhamed-beg Crničić, kninski kapetan Ali-beg Firdusović, dizdar Mahmut-beg i još niz drugih istaknutih krajišnika. (*B. Desnica*, Istorija kotarskih uskoka, II, 246.)

ostajali na starom temelju. U izvorima nema izričnog spomena, ali mislimo da je među doseljenicima bilo dosta i takvih koji su se s Turcima bili povukli u Bosnu, pa se sada vratili, kao i onih koji su izbjegli u Kotare i primorje, pa se sada također vratili.[33] No najveća Molinova akcija ove vrste bila je prevođenje odjednom 5000 čeljadi iz Bjelaja (Bos. Petrovac), koja je dokončana pod njegovim nasljednikom Dolfinom. Bjelajski knezovi su se u prvi mah opirali, jer im nije bilo od potrebe da sele i jer je seoba za njih bila više nego riskantna, ali su ih uskoci pljačkanjem, paležima i drugim nasiljima smekšali. Htjeli ne htjeli, potpisali su 21. marta 1692. ugovor s generalnim providurom Dolfinom u kojem su se obvezali da će se zakrviti s Turcima i sa svojim narodom napustiti Bjelaj i preći u mletačko podaništvo, a Dolfin se u ime mletačke vlađe obvezao ustupiti tom narodu sve zemlje, pašnjake, gajeve i vode u selima Plavno, Zrmanja, Padjene, Oton i Mokro Polje. Početkom juna 1692. prešli su Bjelajci sa stokom i svom pokretnom imovinom i naselili pomenuta sela.[34]

Drugi rezervoar stanovništva iz kojega se još prije počelo popunjavati Petrovo polje i Promina, bila je Zagora. Zagorci su, netom je započela opsada Knina, podnijeli molbu Cornaru da im dozvoli naseljavanje.[35] To je bio jedan dio od onih 1000 i više porodica pod vodstvom harambaše Mate Nakića koje su u početku g. 1684. morale napustiti svoja sela u turskoj Zagori, jer su na to bile natjerane uskočkim terorom te se rasule po mletačkom i napuštenom turskom teritoriju, bliže moru, od Kaštela do Skradina i Ravnih kotara.[36] Nešto od toga naroda trajno se naselilo oko Vrane i Skradina,[37] a većina se poslije gadnog stradanja u izbjeglištvu, nakon pada Sinja u mletačke ruke, vratila potkraj g. 1686. na zakorovljenu tanku zagorsku zemlju. Sad, kad su Turci i iz Knina otjerani, Zagorci su se iz svog krša stali širiti po ravnom Petrovu polju i Promini. U tu zagorsku migracionu struju uključilo se vjerojatno i nešto od onoga življa što je nedavno, g. 1686, 1687. i 1688, pod vodstvom fratara prešao iz Bosne (od Glamoča, Kupresa, Livna, Skoplja, Duvna, Rakitna, Doljana i Rame) i naselio se po Cetini i gornjoj Zagori. Tako se drniški kraj, kao što smo već spomenuli, prije popunio nego kninski i vrlički. Knin je bio središte kotara, u Kninu je stolovao providur, ali su se pusta kninska i vrlička sela sporije i kasnije naselila. Zbog toga je i organizacija krajine počela od Drniša.

8. Dok je Knin bio još u turskim rukama a Drniš u mletačkim, postavljen je g. 1687. za guvernatura drniške posade konjički major

[33] Iz spisa gen. prov. Molina (1689–92) u HAZ vidi se da je u dva maha posjetio Knin i Drniš i u tim prigodama izdao velik broj terminacija o dodjeljivanju selâ i zemlje pojedinim harambašama, imenujući pri tom sve kućne starješine u harambašinoj skupini.

[34] *B. Desnica*, Kako je naseljen kraj od Plavna do Žegara u sjevernoj Dalmaciji u »Glasniku geografskog društva«, Beograd, 1923, br. 9.

[35] *B. Desnica*, Istorija kotarskih uskoka, II, 248.

[36] Ibid. I, 312, 338, 356; II, 21, 22. – HAZ, Spisi izv. prov. Dom. Moceniga (1684), Jed., 88, 89.

[37] *Stj. Zlatović*, Franovci i hrvatski puk u Dalmaciji, Zagreb, 1888, 148.

Urbano Fenzi. Slijedeće 1688. g. proširio je generalni providur Cornaro njegovo starješinstvo i na civilno stanovništvo – *s'estenderà il suo comando non meno sopra le medesime genti pagate, che sopra tutte le altre, che venissero a formar ivi la permanenza.* Dalje je naredio Cornaro guvernaturu da se stara da svaka doseljena porodica bude opskrbljena potrebnom površinom radne zemlje, a kasnije će se izvršiti uredna razdioba; od korisnika neka uzimlje »decimu« – desetinu plodova u naturi za državu; ako tko bude istakao kakvo svoje pravo na zemlju, neka odbije, jer se sva zemlja ima smatrati državnom svojinom.[38]

Nakon zauzeća Knina nastao je dakle jači priliv novog stanovništva u Petrovo polje i Prominu. U januaru 1690. postavio je generalni providur Molin Kaštelanca Marka Markovića za novog guvernatura Drniša i ujedno za guvernatura krajine cijeloga kotara – *così di Darnis e de distrittuali sparsi nelle campagne di Pietro et altre attinenti al luoco medesimo, come di tutti li territoriali di Knin.*[39] Ovaj se akt može smatrati početkom organizacije krajine kninskoga kotara. U decembru iste godine izdao je Molin za kninski kotar »članke redovne lige s pravilima običnim i uobičajenim u drugim kotarima« – *li capitoli dell'ordinaria Liga colle regole solite e consuete degl'altri distretti.*[40] Motiv te providurske terminacije, istaknut na uvodnom mjestu, bio je »da se uništi hajdučija i suzbije nepokornost nekih doseljenih Morlaka«, dakle održavanje javnog reda i mira. Međutim njen sadržaj, kao i sadržaj prethodnih Cornarovih terminacija za zadarski, šibenski i trogirski kotar, prelazi okvire uredbe policijskog karaktera. To su u stvari bili statuti krajinâ, moglo bi se reći, mletački pendant »vlaških statuta« – statuta Valachorum u Hrvatskoj i Slavoniji. Izdana u ratnoj vrevi na tek okupiranom području, ova Molinova terminacija za krajinu kninskog kotara nosi pečat improvizacije, ali se u njoj izražene koncepcije Sinjorije o vojničkoj i ekonomskoj eksploataciji nove stečevine u Dalmaciji neće bitno mijenjati sve do njene propasti. Ovo je sadržaj terminacije (u slobodnom prijevodu s talijanskog):

> Guvernatura Markovića svako je dužan priznavati za višeg starješinu i izvršavati naredbe koje će on primati od šibenskog kneza i kapetana i od kninskog providura.
>
> Mate Nakić je serdar nad čitavim stanovništvom, kako u Drnišu tako i u ostalim dijelovima kotara, u Kosovu, u Zagori i pod Prominom.

[38] HAZ, Spisi gen. prov. Da Riva (1705–08), I, 473. – Urbano Fenzi bio je profesionalni oficir – stipendiato Nostro ordinario. U Dalmaciju je iz Italije došao g. 1672. Kad je osvojen Drniš, dobio je u Petrovu i Kosovu polju velike »investiture«, zbog čega se stalno nastanio u Drnišu (HAZ, Spisi gen. prov. D. Dolfina (1692–96), III, 9 t.). Njegovi potomci su sve do novijeg doba bili drniški veleposjednici.

[39] HAZ, Spisi gen. prov. Al. Molina (1689–92), II, 85 t.

[40] Ibid., str. 152 t. i sl.

Svatko je dužan slušati harambašu i suce i izvršavati njihove zapovijedi u svakoj prilici javne službe, a harambaše i suci primat će naredbe od guvernatura i od serdara.

Guvernatur, serdar i harambaše starat će se da zemlje budu obrađene i poticati korisnike da ih marljivo obdjelavaju. Državnu »decimu« ubirat će harambaše. Skupljenu »decimu« predavat će u magazine koje će generalni providur odrediti, a prenos će obaviti sami davaoci. Kao nagradu za svoj trud dobit će harambaše deseti dio. Tko se usprotivi i ne preda ili utaji jedan dio, oglobit će se trostrukom mjerom, od čega će polovica pripasti državnoj blagajni a polovica harambaši, guvernaturu i serdaru.

Svatko je dužan stanovati u selu, na okupu, zato da bude pod okom svojih starješina, spreman u svakom času da izvrši njihove zapovijedi, a i radi vlastite sigurnosti od turskih upada i od hajduka. Raštrkane kuće van sela će se razoriti; tko se usprotivi, neka mu se zapali kuća i zaplijene pokretnine. Radi izvršenja pozvat će se najbliže selo. Zaplijenjene pokretnine predat će se dotičnom selu i izvršiocima. Ako se ukaže potreba, moći će se za ovu svrhu zatražiti od kninskog providura asistencija konjice (regularne vojske).

Svaka dva mjeseca sastat će se liga ili zbor na mjestu za svakoga najpogodnijem, koje će odrediti guvernatur ili serdar. Seoski harambaša i suci obavezno moraju prisustvovati; neopravdani izostanci bit će kažnjeni običajnom kaznom. Tko se usudi praviti nered na zboru ili uvrijediti ili tvorno napasti harambaše i suce, zaplijenit će mu se stoka i suviše će biti predan u ruke Pravde, da bude po zasluzi kažnjen. Na zboru raspravljat će se o svim zajedničkim poslovima koji iziskuju da se poduzmu neke mjere, kao i o bilo kojoj drugoj stvari javnog interesa. Zaključci će se dostaviti kninskom providuru.

Svakome će biti slobodno da pred ligom tuži zbog krađe, zbog poljske štete i zbog utaje državne »decime«. Presude lige će se po kratkom postupku smjesta izvršavati. Protiv donesenih presuda pristoji pravo žalbe na kninskog providura.

Lige će presuđivati i druge manje sporove koji po starom običaju spadaju u njezinu nadležnost.

Sela će biti dužna goniti i hvatati hajduke, osuđene zločince i druge prestupnike. Seljaci koji za to budu pozvani od svojih glavara, a osobito od guvernatura i serdara, dužni su odazvati se bez pogovora i uložiti najbolje nastojanje da se u pothvatu uspije, u protivnom padaju pod udar globe od 25 libara, od koje će polovica pripasti državnoj blagajni a druga polovica ligi (tj. seoskim glavarima); u slučaju da se cijelo selo ogluši, platit će globu od 100 reala, koja će se isto tako podijeliti između državne blagajne i lige.

Liga je dužna progoniti otmičare djevojaka i drugih poštenih žena i krivce oglobiti sa 100 reala u svoju korist, uhapsiti ih i predati kninskom providuru radi kažnjavanja.

U selu će se napraviti popis tovarne stoke, i svaki će vlasnik biti dužan po redu ići sa svojom stokom »u seksanu« *(per rotolo a convogli)*. Tko se ne odazove, platit će 10 dukata globe i zaplijenit će mu se stoka.

Nitko neka se ne usudi, pod prijetnjom smrtne kazne, u većem ili manjem broju ići »u četu« u neprijateljsku zemlju ako za to ne postoji opća dozvola generalnog providura i ako usto prethodno ne obavijesti guvernatura i serdara. Tko iz takve nedozvoljene akcije dovede roblje, roblje će biti zaplijenjeno u korist države.

Generalni providur pridržava pravo da po svom nahođenju donese izmjene i dopune ovih pravila.

Okosnica krajiškog uređenja po ovom statutu, kao što se vidi, bio je autoritet glavarâ. Izuzev guvernatura, koji je bio imenovani predstavnik državne uprave, serdar i harambaše bili su nasljedni ili od naroda izabrani glavari, a tako i suci. Njihov autoritet bio je pojačan potvrdom od strane državne vlasti i zaštićen prijetnjom kazne protiv onih koji bi se usudili da ih pri vršenju službe uvrijede ili tvorno napadnu. To je bio sav upravni i vojno-zapovjednički aparat u krajini. Na njegovu vrhu stajao je mletački patricij – kninski providur.

Velik dio statuta bavi se organima narodnog samoupravljanja i samopomoći, zborom i ligom, napose njihovom policijskom i pravosudnom funkcijom.

Propisi o autoritetu glavara, propisi o zboru i ligi, zatim propisi o obaveznom stanovanju u zbijenim selima, o ličnom kuluku i o »seksani« tj. kuluku s tovarnim i jahačim konjima – *fazioni personali e fazioni reali* – služili su kako vojnim tako i upravnim svrhama krajine. Posebnih propisa o vojnom režimu nema. Lična vojna obaveza svakog za oružje doraslog muškarca u ovom vojno-lenskom sistemu sama od sebe se podrazumijevala, ako je nećemo podvesti pod opći propis da je svatko dužan bez pogovora ići kamo ga njegov starješina pozove u ma kojoj potrebi javne službe – *in ogni occorrenza di Pubblico Servitio*. Jedini propis čisto vojničkog značaja je onaj o stezi četovanja, tj. o *disciplini i kontroli* gverilskih upada u tursku zemlju. Sve ostalo prepušteno je u taj mah narodnoj vojnoj organizaciji, drugim riječima, Venecija je puštala našem narodu da na svoj način ratuje i na svoj način za nju gine.

Mjesto koje je u statutu dato obrađivanju zemlje i podavanju »decime« od strane korisnika, pokazuje koliko je Sinjorija bila na tome zainteresirana. Vojska koja je branila proširene državne granice, sama se morala izdržavati, štaviše, »decimom« je pridonosila pokrivanju drugih upravnih i vojnih troškova. U ovo vrijeme još nije bio ozakonjen cio sistem agrarno-proizvodnih odnosa na novoj stečevini, jer bi to bilo preuranjeno prije završetka rata i mirovnog ugovora.[41] Samo jedno je bilo određeno i proglašeno, a to je da su sve zemlje, šume, vode, zgrade, sve nepokretno, »i drvo na drvetu i kamen na kamenu«, Republičina

[41] HAZ, Spisi gen. prov. D. Dolfina (1692–96), III, 39.

svojina, s kojom je državna uprava raspolagala za sprovođenje vojničke kolonizacije. Samo »investitura« izdana od strane državne uprave bila je zakonit način stečenja prava na korištenje zemlje i drugih nepokretnih dobara na novoj stečevini. No i tako stečena prava bila su tada još privremenog karaktera.[42]

U ovoj terminaciji izričnо je zabranjeno da se skupljanje državne »decime« u kninskome kotaru daje u zakup privatnom licu. Međutim se u drugim kotarima (zadarskom, trogirskom) upravo prešlo na jednogodišnje zakupe putem licitacije. U oglasu licitacije za trogirski kotar od 12. juna 1690. stoji, da će zakupac uzimati od korisnikâ zemaljâ deseti dio pšenice, ječma, raži i drugih žitarica, a tako i od vina i sijena, ako ga bude, kao što su uzimali guvernaturi (serdari), dok su oni skupljali »decimu«. Korisnici će biti dužni na svoj trošak donijeti »decimu« zakupčevoj kući u Trogiru ili u drugom mjestu u kotaru gdje bude stanovao. Pri skupljanju »decime« zakupac će imati pravo i povlastice kao da je organ državne vlasti – *s'intenderà egli succeduto in tutto e per tutto nelle pubbliche raggioni e prerogative, si che l'esatione habbi quel privileggio che havrebbe il Principe*, a to je značilo da se zakupčeva ordija sakupljača »decime« (decimari) smatrala službenom olinom. Glavari su im morali pružati pomoć i u potrebi oružanu asistenciju. Oružanu asistenciju im je u potrebi morala pružiti i regularna vojska.[43] To su bili počeci režima zakupa »decime« na mletačkoj novoj stečevini u Dalmaciji, koji će režim kroz 100 godina biti prava rak-rana, izvor korupcije, lihve i zloupotreba svakojakih.

Plate su imali samo guvernatur i serdar. Niži glavari, harambaše i suci, bili su stimulirani u vršenju službe udjelom u globama i konfiskacijama koje su sami izricali i koje su jednim dijelom ili u cijelosti između sebe dijelili, dakle bez terećenja državne blagajne. Napose su harambaše bili zainteresirani na skupljanju »decime« tim što su dobivali deseti dio.

S ovim što je rečeno o »decimi« i o kuluku nije data prava slika tih podavanja. »Decimu« je harambaša uzimao na njivi – radilo se u ovo vrijeme uglavnom o žitaricama, – a korisnik je bio dužan da je prenese u državni magazin u Šibeniku ili u Skradinu, koji su od sjevernih dijelova kotara udaljeni 40 i više kilometara. Kuluk i »seksana« su teme za sebe o kojima bi trebalo posebno pisati. Od njih je Venecija imala isto tako velike koristi (uštede) kao i od »decime«. Ni jednim zakonom nije bilo propisano što je narod dužan besplatno ili uz veoma nisku nadnicu raditi za državnu upravu i za regularnu vojsku; broj tih podavanja s vremenom se preko mjere namnožio, a namnožio se još više zloupotrebom od strane providurâ, vojnih zapovjednika i pojedinih starješina krajine, koji su iz toga izvlačili lične koristi – *le fazioni si sono moltiplicate in strabocchevole modo con poche discipline e regole addattate a tempi presenti e di somma angustia a sudditi.*[44]

[42] HAZ, Spisi gen. prov. Al. Molina (1689–92), II, 417.
[43] HAZ, Ibid., str. 315 t., 328.
[44] Državni arhiv u Veneciji, Relazioni rettori, Busta 70, Izvještaj gen. prov. Boldùa od 16. marta 1783.

U terminaciji se ne govori o držanju konja sedlenika. Međutim, po jednoj starijoj Cornarovoj naredbi (1686) svaki je korisnik zemlje na novoj stečevini koji je imao 5 ornih volova, bio dužan držati konja sedlenika. Poslije je generalni providur Dolfin (1695) povećao tu obavezu. Tko je imao pola pluga volova, morao je držati jednog sedlenika, a na cio plug (6 volova) još jednoga (jeđeka, rezervnog jahaćeg konja). Sindici inkvizitori su (1750) postavili veličinu posjeda kao mjerilo za obavezu držanja sedlenika.[45] Prema nepotpunoj statistici iz g. 1711. u kninskom kotaru bila su 594 sedlenika.[46] Krajine su dakle imale svoju jaku konjicu. U miru, vlasnici su morali davati sedlenike za razna putovanja službenih i neslužbenih lica, a tih je, uz učestale zloupotrebe, bilo previše.

9. Zaustavit ćemo se još na prva dva paragrafa Molinove terminacije, jer su neobični i za konfuznu mletačku administraciju. Prakticizam mletačke administracije išao je ovdje dotle da se prostorni djelokrug guvernatura Markovića i serdara Nakića protezao u dva kotara: u kninski i šibenski, jer su primali naredbe i od šibenskog kneza i kapetana i od kninskog providura.

Što se tiče šibenskog kotara, radilo se jamačno o samoj Zagori, za koju znamo da je do Žitnića bila pripojena Šibeniku, a čim se radilo o Zagori, nameće se misao da je ta anomalija nastala zbog serdarstva Mate Nakića.

Mate Nakić bio je rodočelnik glavarske kuće, koja će 100 godina biti na čelu krajine u kninskom kotaru. Rodočelnik, mislimo, poď mletačkim gospodstvom, jer je starija prošlost Nakićeve kuće slabo poznata. Poznato je samo da se Mate uoči morejskoga rata g. 1683. pojavio prvi put na pozornici domaće povijesti kao glavni predstavnik Zagore, a Zagora je tada bila turska nahija dakle kao nahijski narodni glavar. Nazivao se harambašom, a imao je jači utjecaj od drugih harambaša, kao primus inter pares.[47] Početkom g. 1684. on je zajedno s narodom napustio tursku Zagoru i prešao na mletačku stranu te se nastanio u Šibeniku. U tim izuzetno teškim prilikama pokazao se kao snalažljiv, prodoran, ali ne i nesebičan narodni glavar. Pošto se izaslanstvo koje je pred egzodus iz Zagore bilo upućeno generalnom providuru u Zadar da uglavi uvjete prelaska u mletačko podaništvo vratilo praznih ruku, jer Venecija nije bila još u ratu s Turskom, pa se generalni providur ustručavao ugovarati s turskim podanicima, pošao je Nakić glavom u Zadar i u Veneciju te od Sinjorije dobio »kapitule«, tj. uvjete pod kojima se narod Zagore prima u podaništvo. Sinjorija se obvezala da Zagorcima, kad se vrate u oslobođenu Zagoru, neće oduzeti baštine (male seljačke posjede) koje su poď Turcima posjedovali i uživali; državi će davati samo »decimu« u naravi, a neće uz to plaćati još i porez u novcu, kao što su sultanu plaćali harač; ne će služiti na galijama; vratit će

[45] *B. Desnica*, n. dj., II, 172, 318. – HAZ, Spisi sind. inkv., Knj. V, 190.

[46] HAZ, Fond topografskih i katastarskih karata: Disegno topografico del territorio di Knin. – Anno MDCCXI (sa statistikom).

[47] *Stj. Zlatović*, n. dj., 142–143.

im se stvari što su im opljačkali šibenski uskoci, vršeći na njih pritisak da se odmetnu od turskih gospodara. Nakiću je istim aktom dodijeljena mjesečna plaća od 25 dukata »koliko se obično daje serdarima«.[48]

Ovo što je Nakić donio iz Venecije bila je krpa papira, jer Zagorci su se potucali u izbjeglištvu bez kuće i bez zemlje, a ključ Zagore bio je u Sinju, koji su držali Turci. Realna je bila samo Nakićeva plaća, i to je izazvalo kritike drugih glavara. Predbacivali su mu da je u Veneciju išao zbog sebe a ne zbog naroda.[49] Za više od dvije susljedne godine on je bio pritisnut između narodnog nezadovoljstva i nepovjerenja generalnog providura, koji je od njega očekivao više negoli je on u takvoj situaciji mogao dati, a uz to je načuo da je u potajnom dosluhu s Turcima, jer su mu jedan brat i sin bili u turskom zarobljeništvu. Tek kad je u septembru 1686. zauzet Sinj, kojom prilikom se Mate junački borio, što se kaže, »da potvrdi bakvu«, narod mu je poklonio staro povjerenje.[50] U novembru te godine izabrali su ga harambaše »starih i novih Morlaka« u Šibeniku jednoglasno za serdara, a generalni providur je izbor potvrdio.[51]

Kako im od Sinja nije više prijetila opasnost, Zagorci su se, kao što smo prije spomenuli, poslije gotovo tri godine stradanja u izbjeglištvu vraćali na svoja ugašena ognjišta. Kad je dvije godine iza toga i Knin došao pod duždevu vlast, Zagorci su, kao što smo također vidjeli, stali prelaziti Moseć i Čikolu i naseljavati Petrovo polje i Prominu. Put im je pokazao serdar. Nakić se iz Šibenika nije vratio u svoje selo u Zagori, već se uselio u bivši odžak Jusuf-age Drnišlijića u Drnišu i prisvojio njegov agaluk, ne čekajući »investiture« mletačkih upravnika.[52] On je svakako bio taj koji je u ime naroda podnio spomenutu molbu Cornaru i dobio dozvolu za naseljavanje. Sa tim je njegov ugled među Zagorcima još više odskočio i ujedno je dobio masovnu bazu za svoje serdarstvo u novoj postojbini. On je u to vrijeme stvarno bio narodni serdar Petrova polja i Promine i Zagore, dakle na teritoriju dvaju kotara. To činjenično stanje bilo je sankcionirano Molinovom terminacijom. Štaviše, Nakićevo serdarstvo je prošireno na cio teritorij novog kninskog kotara.

10. Do koje godine se nadležnost guvernatura Markovića i serdara Nakića protezala u dva kotara, ne znamo, a znamo da im je prostorni

[48] HAZ, Consultor fiscale veneto, sv. VII, Pozic. 2, štampa Boljat.

[49] HAZ, Ljubić, VI/7, 124. – *B. Desnica*, n. dj. II, 21, 22.

[50] »Bakva« je biljeg do koga se dobacilo kamenom s ramena ili se u skoku doskočilo. Glavarske kuće i glavari morali su u svakoj prilici, a naročito u ratu, primjernim držanjem, junaštvom i svojom krvlju obnavljati i potvrđivati pravo na glavarstvo. *S. V. Vukosavljević*, Organizacija dinarskih plemena, Beograd, 1957.

[51] HAZ, Spisi gen. prov. Cornaro (1686–89), Jed., 483. – »Stari« Morlaci bili su oni koji su još 1648. prešli iz Petrova polja i naselili se u Šibeniku i okolici, a »novi« su bili Zagorci.

[52] HAZ, Spisi gen. prov. D. Dolfina (1692–96), III, 120 t.

djelokrug u kninskom kotaru slijedeće godine bio stegnut.[53] Pokazalo se da oni ne mogu upravljati tolikim teritorijem ni aktivirati njegov ratni potencijal, to manje što se kninski kraj naseljavao pravoslavnim življem iz Bos. Krajine, kojim Marković i Nakić nisu bili u stanju ovladati zbog drukčije vjere, dijalekta, drukčijih životnih navika i mentaliteta. Zbog toga je Molin g. 1691. podijelio kotar u dvije serdarije: drniško i kninsko-vrličku i na čelo ove potonje postavio za guvernatura i serdara Jovana Sinobada.[54]

Zašto je baš Sinobad doveden na taj položaj? Stara postojbina Sinobadâ bilo je Moćrino selo u Bukovici kraj Kistanja.[55] U prethodnom kandijskome ratu prešao je harambaša Perica Sinobad sa svojim bratstvenicima na mletačku stranu i nastanio se u Posedarju, gdje mu se rodio sin Jovan.[56] U aprilu 1684. poginuli su Perica i stariji mu sin, od Kačića opjevani Dmitar, od hajdučke družine neobuzdanog Ilije Mitrovića-Jankovića (brata Stojana Jankovića) zbog spora oko napuštene turske zemlje, a i zbog suparništva dviju glavarskih kuća, zbog čega se među njima zametnula krvna osveta.[57] Bojazan da se dvije jake i popularne glavarske kuće po neumitnom zakonu krvne osvete uzajamno istrijebe utjecala je na Molinovu odluku da u maju 1690. postavi Jovana Sinobada za zapovjeđnika Zvonigrada, granične utvrde na gornjem toku Zrmanje, da bi ga na taj način uklonio iz susjedstva Mitrovićâ. Tako je Jovan došao u blizinu Knina, a zatim, godinu dana kasnije, i na čelo kninsko-vrličke serdarije, u čiju će povijest ime Sinobada biti upleteno sve do propasti Mletačke Republike.

Do druge unutrašnje podjele krajine kninskoga kotara došlo je g. 1694. Te godine odvojio je generalni proviđur Dolfin Vrliku u zasebnu serdariju. Za serdara je postavio Mihaila Pokrajca Pandžu, s time da vrlički serdar bude potčinjen kninskom serdaru.[58]

Četvrtu serdariju dobio je kninski kotar poslije Požarevačkog mira, kad su novim tursko-mletačkim razgraničenjem u mletačku vlast došla sela Plavno, Radljevac, Žagrović, Vrpolje, Golubić, Strmica, Kovačić i Polača. Od tih sela osnovao je generalni providur Diedo g. 1721. zasebnu plavanjsku serdariju. Za serdara postavio je kapetana Ivana Šimića iz porodice koja je pod Turcima živjela u kninskom varošu, a poslije se istakla u mletačkoj službi. No plavanjski je serdar do g. 1727.

[53] Serdar Nakić je, izgleda, sasvim istisnuo iz sela guvernaturov autoritet. U decembru 1692. otpustio je gen. prov. Dolfin Markovića zbog starosti i postavio Tomu Zavorea za guvernatura samo mjesta Drniša. (HAZ, Spisi gen. prov. D. Dolfina, III, 87 t.) Tako je bilo i u Skradinu: guvernatur za grad, a serdar kao starješina krajine u selima. Položaj drniškog guvernatura bio je naskoro ukinut.

[54] *B. Desnica*, n. dj., II, 272. – To je danas granica drniške i kninske općine. Iz jednog dokumenta iz g. 1705. vidi se da su sela Tepljuh i Biočić bila u drniškoj, a Rađe u kninskoj serdariji.

[55] Ibid., str. 292, 294, 337.

[56] Ibid., 362.

[57] *B. Desnica*, n. dj., I, 350, 355. – Pored oca Perice, mladi Dmitar se istakao u Kandijskome ratu. Kačić je vjerojatno iz narodne pjesme doznao za njegovo junaštvo te ga i sam opjevao.

[58] HAZ, Spisi gen. prov. D. Dolfina (1692–96), III, 173 t.

bio potčinjen kninskom serdaru. Te godine ga je generalni providur Vendramin izuzeo iz potčinjenosti kninskome serdaru i stavio ga izravno u nadležnost kolunela.[59]

Ova podjela krajine kninskoga kotara na četiri serdarije nije bila posljednja riječ mletačke uprave. Tri godine pred propast Republike izdvojio je generalni providur Alvize Marin (1794) 15 pograničnih sela iz kninske i vrličke serdarije: Pađene, Oton, Bender, Plavno, Komalić, Strmicu, Vrpolje, Topolje, Polaču, Kijevo, Cetinu, Ježević, Garjak, Gornje i Donje Koljane, te od njih napravio novu, petu vojno-upravnu jedinicu u sklopu kninskoga kotara, koja se službeno zvala Graničnim odsjekom – Riparto confinario. Starješina tog graničnog odsjeka, u činu potpukovnika regularne vojske, bio je izuzet iz djelokruga kolunela i potčinjen izravno providuru. Na čelo ovog Graničnog odsjeka postavljen je dotadašnji kninski serdar Josip Sinobad.[60]

11. Ni kad je bila podijeljena na dvije pa na tri serdarije, krajina kninskoga kotara nije imala svoje jedinstveno krajiško starješinstvo. G. 1696. dobio je serdar Jovan Sinobad naslov sopraintendenta, ali njegov prostorni djelokrug nije bio proširen.[61] Drniška serdarija i dalje je bila nezavisna od njega. On je zapovijedao i upravljao kninskom i vrličkom serdarijom, a na čelu drniške bio je u to vrijeme Grgur Nakić, sin poginulog serdara Mate, kojega je zbog maloljetstva zastupao kao vršilac dužnosti kapetan Grgur Radnić. Tek uoči tzv. malog rata protiv Turske imenovao je generalni providur Emo u januaru 1715. *Jovana Sinobada* za kolunela i sopraintendenta cijele krajine kninskoga kotara.[62] Međutim je iste 1715. g. poginuo kolonel Sinobad, pa je na njegovo mjesto postavljen pukovnik regularne vojske *Ivan Butković*, a za pomoćnika kolunela spomenuti mladi ambiciozni drniški serdar Grgur Nakić.[63] No uskoro je Butković uklonjen, jer se zna da je g. 1717. poginuo ili drugom prijekom smrću umro *Grgur Nakić* kao »jedan od najboljih morlačkih glavara, kolunel i sopraintendent Knina, Drniša i Vrlike«. Za kolunela postavljen je tada kapetan »hrvatske« konjice *Ivan Radnić*.[64] Radnić se na tom položaju održao devet godina (1718–1727), dok se generalni providur Vendramin nije sjetio da još od 1. februara 1719. postoji dekret Senata da lice koje je u nekoj plaćenoj državnoj službi pa, razumije se, ni oficir regularne vojske, ne može biti starješina u krajini.[65] Vendramin je smijenio Radnića i za kolunela postavio g. 1727. zadarskog plemića *Petra Ljubavca*, unuka Šimuna Ljubavca, poznatog erudita i prijatelja historičara Luciusa.[66] Ljubavac je ostao u

[59] HAZ, Spisi gen. prov. Vendramina (1729–32), I, 89.
[60] HAZ, Spisi francuske vlade, 1806, Tit. XX, Rubr. 1.
[61] *B. Desnica*, n. dj., II, 330.
[62] HAZ, Spisi gen. prov. Emo (1714–17), III, 48 t.
[63] Ibid., str. 137.
[64] HAZ, Spisi gen. prov. Mocenigo (1717–21), I, 387.
[65] HAZ, Lantana, LIV, Pozic. III.
[66] HAZ, Spisi gen. prov. Vendramina (1729–32), I, 325. – *B. Desnica*, Zadranin Šimun Ljubavac u »Glasniku Primorske banovine«, god. I, Split, 1938, br. 17–18.

Kninu do g. 1734, a onda je, ne zna se zašto, napustio dužnost i vratio se u Zadar.[67] Na upražnjeno mjesto natjecao se Nikola Nakić, brat pokojnog kolunela Grgura Nakića i bivši kolonel Ivan Radnić, ali je generalni providur Grimani preporučio Senatu *Nikolu Nakića*, što je ovaj prihvatio. Od tada su zvanje i položaj kolunela i sopraintendenta krajine kninskoga kotara prelazili u porodici Nakića s oca na sina, kao što se, što ćemo još vidjeti, i drniško serdarstvo u toj porodici nasljeđivalo. Nikola je umro g. 1745, pa ga je naslijedio sin *Pavao Nakić*, koji je na položaju ostao do smrti g. 1763.[68] Njega je naslijedio *Stipan Nakić* od 1764. do 1778. g., tj. do svoje smrti. Stipana je g. 1778. naslijedio sin *Grgur Nakić*,[69] a Grgura g. 1789. *Ante Nakić*, koji se na tom položaju zatekao u času pada Mletačke Republike.

U kninskom kolunelatu bilo je nečeg izuzetnog. Pravilo bez izuzetka bilo je da koluneli mogu biti samo dalmatinski domoroci koji su dobro vladali srpskohrvatskim jezikom – *che posedevano la lingua illirica.* Drugo pravilo je bilo da se koluneli postavljaju iz vlasteoskih ili u vojnoj službi zaslužnih građanskih porodica iz primorskih gradova zbog starijeg podaništva i veće pouzdanosti, a valjda i stoga što su vladali talijanskim jezikom, potrebnim radi službenog saobraćaja s pretpostavljenim predstavnicima državne vlasti. Tako su kolunelate po raznim kotarima držali Posedarski, Crnice i Bortulačići iz Zadra; Simonići iz Šibenika; Jüre i Kreljanovići iz Trogira; Kambji, Alberti, Grizogoni, Mačukati, Marijanovići i Radoši iz Splita i Poljica; Deškovići iz Omiša; Kačići i Lučići iz Makarske i dr. Izuzetak od toga pravila činili su Nakići u kninskome kotaru i Nonkovići u Neretvi. To su bile jedine dvije autentične morlačke glavarske kuće koje su se popele do kolunelata i neosporivo ga do kraja držale.

12. Kad smo se već uđaljili od teme o postanku i početnom uređenju krajine kninskoga kotara navođenjem imena kolunela i sopraintendenata od početka do pada Mletačke Republike, navest ćemo i redoslijede serdara u četiri serdarije u tom istom razdoblju. Ti redoslijedi morali bi kadli tadli ući u domaću pisanu povijest, jer za nju nisu bez interesa imena ljudi iz serdarskih dinastija koje su puno jedno stoljeće bile točkovi u mehanizmu jedne korumpirane i trule države, te je široko polje bilo njihovoj samovolji i s time njihova veća odgovornost pred sudom historije.

Jovan Sinobad, prvi serdar k n i n s k e s e r d a r i j e, držao je taj položaj od 1691. do 1715. g., kad je podignut na viši položaj kolunela i sopraintendenta. Godine 1715. naslijedio ga je u kninskoj serdariji sin *Andrija Sinobad* do svoje smrti g. 1726. Smrću Andrijinom izumrla je muška loza ove grane Sinobada, pa je za serdara postavljen g. 1726. *Petar Mitrović*, unuk po kćeri Ilije Mitrovića Jankovića. Petar se po ocu zapravo morao prezivati Stojsavljević (bio je sin Vučena Stojsavlje-

[67] HAZ, Spisi gen. prov. Z. Grimani (1732–35), I, 194.
[68] HAZ, Spisi gen. prov. Michiela (1762–65), I, 109, 131.
[69] HAZ, Spisi gen. prov. Al. Molina (1689–92), II, 39. – Spisi gen. prov. Foscarija (1777–80), II, 59.

vića iz Koljana), ali mu je otac rano umro, pa je odgojen u kući ujakâ Mitrovićâ i uzeo njihovo prezime.[70] Protiv Petrova imenovanja žalio se Jakov Sinobad, jer da je to u opreci s utvrđenim pravilom da se starješinski položaji u krajinama nasljeduju u porodicama koje su od početka svojim zaslugama stekle pravo. Mletački Senat je baš iz toga razloga poništio imenovanje Petra Mitrovića i g. 1729. postavio *Jakova Sinobada.*[71] Izvorno prezime Jakovljevo bilo je talijansko – Busi, a bio je potporučnik regularne vojske (cornetta). Sa Sinobadima bio je u bliskom srodstvu, ne zna se tačno kakvom. Vjerojatno mu je majka bila od Sinobadâ, jer o sebi kaže da je rođak pokojnog serdara Andrije i posljednji izdanak serdarske kuće Sinobada. Zato je promijenio prezime Busi u Sinobad, te osim serdarske časti i vlasti, naslijedio sve »investiture« na zemlje i nepokretna dobra koje je mletačka uprava bila izdala u korist Jovana Sinobada, sina mu Andrije i brata Filipa. Jakov Sinobad umro je 1749,[72] pa ga je te godine naslijedio sin *Andrija Sinobad.*[73] Pošto je Andrija bio maloljetan, zastupao ga je do g. 1754. kao v. d. serdara rođak prekobrojni konjički poručnik Frančesko Busi-Sinobad. Andrija je umro g. 1774. Te godine naslijedio ga je sin *Jakov Sinobad.* I Jakov je bio maloljetan, pa ga je zastupao stric Josip. Kad je Jakov 1784. mlad umro, na njegovo mjesto stupio je stric mu *Josip Sinobad.* Godine 1794. postavio je generalni providur Alvize Marin Josipa Sinobada na čelo novoosnovanog Graničnog odsjeka (nove, pete teritorijalne i vojno-upravne jedinice kninskoga kotara),[74] a na položaj kninskoga serdara doveden je *Radoslav Racetini*, unuk (od kćeri Anastazije) Jakova Sinobada. Racetini je 1795. dao ostavku i otišao u svoj rodni Trogir, a tada je za posljednjeg serdara kninske serdarije postavljen pravnik i notar *Lovre Monti* (djed ideologa narodnog preporoda dra Lovre Montija; Monti su u to vrijeme bili punih 100 godina u Kninu).[75]

Znamo da je prvi drniški serdar *Mate Nakić* postavljen 1690. Poslije Matine pogibije 1694. postavljen je g. 1695. njegov još maloljetni sin *Grgur Nakić* (I). Zbog maloljetstva Grgura je zastupao rođak mu kapetan Grgur Radnić.[76] Kad je Grgur Nakić dorastao i sam preuzeo dužnost, ne zna se tačno, a zna se da je 1703. bio već na dužnosti. Kad je 1715. Grgur prešao u Knin za pomoćnika kolunela i sopraintendenta Ivana Butkovića, postavljen je za drniškog serdara njegov rođak i imenjak *Grgur Nakić* (II), a kad je kolunel i sopraintendent Grgur (I) potkraj 1717. umro, postavio je generalni providur Mocenigo za drniškog serdara njegova maloljetnog sina *Matu Nakića*, a rođaka i imenjaka Grgura (II) premjestio za serdara u Vrliku. Budući da je Mate bio maloljetan, zastupao ga je stric Nikola (koji je 1734. poslije Ljubavca

[70] *B. Desnica*, n. dj., II, 404, 406.
[71] Ibid., 406, 407.
[72] Spisi Sind. inkv., V, 20, 21.
[73] Kršteni kum Andrijin bio je gen. prov. Danijel Dolfin IV.
[74] HAZ, Spisi Francuske vlad., 1806, Tit. XX, Rubr. 1.
[75] HAZ, Spisi gen. prov. Marina (1792–95), II, 95 t.
[76] HAZ, Spisi gen. prov. D. Dolfina (1692–96), III, 285 t.

prešao u Knin za kolunela i sopraintendenta).[77] Čini se da je Mate naskoro umro, jer već 1719. nalazimo da je serdar drniške serdarije *Stipan Nakić* (vjerojatno drugi sin Grgura I). Stipan je na tom položaju ostao ravnih 45 godina, tj. do g. 1764, kad je postao kolunel. Iza Stipana došao je 1764. njegov sin *Grgur Nakić* (III) do g. 1778., kad je i on poslije očeve smrti prešao za kolunela u Knin. Te godine naslijedio ga je brat *Ante Nakić*, koji je također 1789. postao kolunel i sopraintendent krajine cijelog kotara.[78] Prema nesigurnim podacima posljednji drniški serdar pod Venecijom bio bi Bože Milović-Jović.

Već je rečeno, da je za prvog serdara vrličke serdarije g. 1694. bio postavljen *Mihailo Pokrajac*. Filip Grabovac kaže da je Mihailo poginuo u morejskom ratu na megdanu od Kolaka buljukbaše.[79] Grabovac kaže također da je poginuo »na jurišu kule od Bilaja serdar *Đuka Pokrajac*«, možda brat Mihailov, koji ga je u serdarstvu naslijedio te i on poginuo najkasnije potkraj morejskoga rata (1699). Poslije Pokrajaca izgleda da se starješinstvo vrličke serdarije nije popunjavalo, već je njome neposredno upravljao kninski serdar, jer je generalni providur Mocenigo krajem 1717. ili u januaru 1718. premjestio iz Drniša u Vrliku serdara *Grgura Nakića* (II) s obrazloženjem: »jer se namnožilo stanovništvo toga kraja pridolaskom mnogih novih porodica«.[80] Do kada je Grgur Nakić bio vrlički serdar, ne zna se, a zna se da je 1735. na položaju vrličkog serdara umro *Grgur Radnić* (I). Tada je na upražnjeno mjesto postavljen sin mu *Nikola Radnić*. Po Nikolinoj smrti 1749. serdarom vrličkim postao je njegov sin *Mihovil Radnić*. No budući da je Mihovil bio maloljetan, zastupao ga je rođak Dominik Pušić. Petnaest godina poslije Mihovilova postavljenja žalio se njegov brat Grgur, da je trebalo da on bude serdar, jer je on stariji sin pok. serdara Nikole. Stojeći na načelu primogeniture mletački Senat je 1764. naredio da se smijeni Mihovil i postavi *Grgur Radnić* (II). Kad je Grgur umro nije nam poznato, a zna se da ga je naslijedio *Dominik Pušić*, koji je vjerojatno iz svoga računa zamiješao svađu među braćom Radnićima. Pušić je umro 1796. i te godine je na njegovo mjesto došao opet *Mihovil Radnić*, pred kojim je bila još samo godina dana serdarstva pod Venecijom.

Plavanjska serdarija osnovana je, kao što smo utvrdili g. 1721, i za prvog serdara postavljen je *Ivan Šimić* (I).[81] Njega je, ne znamo koje godine, naslijedio sin također *Ivan Šimić* (II), a poslije smrti ovoga g. 1789. postavljen je posljednji plavanjski serdar pod Venecijom, njegov sinovac *Josip Šimić*.[82]

[77] HAZ, Spisi gen. prov. Mocenigo (1717–21), Disp. I, 387 i sl.

[78] HAZ, Spisi gen. prov. Foscarija (1778–80), I, 3, 39, 47.

[79] *T. Matić*, F. Grabovac, Cvit razgovora ..., Izd. JAZU, Zagreb, 1951, 203. Grabovac ga zove Milosavom, a u mletačkim dokumentima ime mu je Mihailo.

[80] HAZ, Spisi gen. prov. Mocenigo (1717–21), I, 387 i sl.

[81] HAZ, Spisi gen. prov. Vendramina (1726–29), I, 89.

[82] HAZ, Spisi gen. prov. Faliera (1783–86), I, Pozic. 1., 34.

13. Poslije osvojenja Sinja (1686) i Knina (1688) pomaknuta je pozornica tursko-mletačkih ratnih operacija morejskoga rata u Dalmaciji daleko na jugoistok u dolinu Neretve, gdje su Mlečići u julu 1694. zauzeli hercegovačku tvrđavu Čitluk (Gabelu). Na tom udaljenom ratištu učestvovali su i odredi krajine kninskoga kotara; oni su učestvovali i u ekspediciji generalnog providura Dolfina protiv Ulcinja, a na svome odsjeku poduzimala je kninska krajina diverzijske akcije u susjednoj Bosni. Koliki je bio udio ove tek osnovane krajine u pobjedama Venecije u ovome ratu, pokazuju pogibije starješinâ. Pod Čitlukom pao je u ropstvo i od Turaka ubijen drniški serdar Mate Nakić. U ropstvo je bio pao i kninski serdar Jovan Sinobad, pa se otkupom ili zamjenom oslobodio. U dukali (1696) kojom mu se udjeljuje odlikovanje kavaljerstva sv. Marka stoji da je izdržao teško ropstvo. Kad je 1696. hercegovački paša Selman-paša provalio u Cetinu, Sinobad ga je kod Vrlike potukao i odbacio. U toj bitki poginuo mu je sinovac Mihailo (sin brata mu Dmitra), zapovjednik Zvonigrada i Topolja. Drugi sinovac Jovana Sinobada, sin brata mu Filipa, poginuo je u ulcinjskoj ekspediciji. U toku morejskoga rata poginuli su vrlički serdari Mihailo i Đuka Pokrajci. U slijedećem tzv. malom ratu poginuo je 1715. kolunel Jovan Sinobad, a dvije godine iza njega poginuo je ili je umro prijekom i zagonetnom smrću pod Glamočom u naponu snage – in fior degl'anni – drugi kolunel krajine kninskoga kotara Grgur Nakić, pošto je u prethodnim bojevima bio četiri puta ranjavan i za to odlikovan kavaljerstvom sv. Marka.

To je bio posljednji tursko-mletački rat, iza kojega je slijedio period od 80 godina mira do propasti Republike. Tu je prestala epska slava krajinâ i njihovih glavara, a počela je njihova neslavna povijest. U domaćoj povijesti jedva je načeta uloga glavarâ krajinâ u upravi kopnene Dalmacije u tom periodu. Uobičajilo se da se krivica za pokvarenost te uprave i za neopisivu bijedu u kojoj je držala narod, ne đajući mu da digne glavu, svaljuje na generalne providure i na šefove lokalne vlasti, mletačke patricije, koje je Veliko vijeće na smjenu svake 2 ili 3 godine slalo iz Venecije. To bi zapravo bio samo dio istine. Mnogo manje zla bi ti tuđinci napravili, ma koliko da su pokvareni i gramzljivi bili, da se glavari krajinâ, osim časnih izuzetaka, koluneli osobito, nisu s njima ortačili i baš oni bili krakovi polipa koji je davio narod, a da se za to ni bogu nije mogao potužiti, kao što je napisao jedan savremenik. No ta neslavna povijest krajinâ prelazi okvir ovoga članka.

IGOR KARAMAN

PRILOG VELIKOJ BUNI KRIŽEVAČKIH SELJAKA GOD. 1755.

UVOD

U nizu krajiških i seljačkih pokreta, nemira i buna koji su potresali Vojnu krajinu, civilnu Slavoniju i Bansku Hrvatsku sredinom 18. stoljeća a napose u godini 1755. značajno mjesto ima velika buna seljaka na području križevačke županije u proljeće te godine. Nastavljajući se na bunu krajišnika u obližnjem varaždinskom generalatu, pokret križevačkih kmetova uvelike je zabrinuo vladajući krug plemstva u Banskoj Hrvatskoj i izazvao ga na krvave represalije. Postupak plemića, upravo u odnosu na grupe koje su djelovale na terenu između Križevaca i rijeke Lonje, potakao je bečki dvor na direktnu akciju, koja je svojim posljedicama daleko nadmašila okvire lokalnog sukoba između feudalnih zemaljskih gospodara i njihovih podložnika, seljaka kmetova. Rad istražnog povjerenstva grofa Althana predstavlja početak opsežnih reformi, kako na polju socijalno- ekonomskih odnosa, tako uopće na svim područjima društvenog razvoja, a napose u upravnopolitičkom pogledu. Od 1755. godine započinje, u stvari, u razvitku Banske Hrvatske period marijoterezijanskih reformi, koje se zatim u oštrijoj formi nastavljaju za vladanja Josipa II.

Zbog toga, zanimljivo je da se upoznamo s pokretom križevačkih seljaka, s njegovim nastankom, tokom i završetkom kao i s nastupom plemićke, kraljevinske vojske, koja je imala zadatak da »pacificira« ustaničko područje. Premda je izvorni materijal očuvan u najvećoj mjeri, dosadanja obradba križevačke bune manjkava je, pa je zadatak ovog priloga da taj nedostatak pokuša otkloniti.

Među opisima pokreta križevačkih seljaka što su nam ostali zabilježeni od suvremenika prvo mjesto pripada nesumnjivo zapisima zagrebačkog kanonika i poznatog historiografa 18. stoljeća Baltazara Adama Krčelića u njegovim »Annuama«.[1] Krčelić iscrpno prikazuje zbivanja

[1] B. A. Krčelić, Annuae ili historija 1748–1767. (Zagreb 1952. izd. JAZU u prijevodu dra V. Gortana).

u Hrvatskoj sredinom 18. stoljeća, pa tako i u 1755. godini bilježi sve nemire i bune. Pokret seljaka križevačke županije svrstao je u treću grupu: »III. Buna, seljačka. Opis buntovničkih zlodjela. Podjela na tri dijela. Podravska buna«, pridodavši joj, kao što se u većini slučajeva radi pri opisu ove bune, i akcije seljaka u Podravini. Pregledom istražnog materijala nismo mogli utvrditi neku organizacionu vezu između ustaničkih grupa u kraju od Križevaca do rijeke Lonje s pobunjenicima u Podravini, pa se u ovom radu zadržavamo samo na prvoj skupini; uostalom, podravski pokret svladao je sam varaždinski general grof Drašković, i to s daleko manje ekscesa nego što je slučaj kod plemićke »pacifikacije«, tako da su i posljedice bile manje značajne.

»Annuae« donose podatke o toku bune, zatim napose o djelovanju kraljevinske vojske i njenu postupku na terenu, a isto tako i o radu istražnog povjerenstva u Zagrebu. Krčelić zaključuje prikaz zbivanja vlastitom ocjenom događaja i uzroka bune.[2]

Druga dva kroničara koja su se pozabavila križevačkom bunom znatno zaostaju i po obimu i po značenju podataka koje nam pružaju za B. A. Krčelićem. »Zapisci od 1752. do 1759. Ivana Josipovića, župnika križevačkoga«, koje je objavio K. Horvat, zadržavaju se ponajviše na krajiškoj buni, a uz to donose podatke o nekim nemirima u samom gradu Križevcima početkom februara 1755, tj. u međuvremenu između izbijanja krajiškog nemira i početka pokreta križevačkih seljaka.[3] Premda je glavna meta križevačkih građana bio plemićki sudac Kesser, protiv kojeg i seljaci iznose niz prigovora, nije uočljiva – prema raspoloživom materijalu – organska veza među navedenim akcijama. Samoj seljačkoj buni posvećuje Josipović tek nekoliko redaka.

U prilogu »O seljačkoj buni oko Križevca i u nekom dijelu generalata varaždinskog godine 1755.« donosi J. Janković zapise isusovca I. K. Šimunića u knjizi čazmanskog kaptola, no ti su iz kasnijeg vremena (1775) te ne sadržavaju ništa značajnije za poznavanje križevačke bune.[4]

Podlogu za izučavanje naše teme pružaju u prvom redu dragocjeni protokoli istražnog povjerenstva, koje je pod predsjedništvom međumurskog vlastelina grofa Mihajla Althana djelovalo u toku ljeta 1755. god. u Zagrebu. Očuvano je u svemu jedanaest knjiga, u fondu »Acta Commissionalia« Državnog arhiva NRH u Zagrebu. Izvorni naslovi tih protokola glase:

1. Connotatio gravaminum in Regno Croatiae per subditos contra Dominos Terrestres Commissioni Regiae eatenus delegatae indictorum.

[2] Isto, str. 173–202.

[3] Dr Karlo Horvat, Zapisci od 1752. do 1759. Ivana Josipovića, župnika križevačkoga, Prilozi za povijest hrvatsku u XVIII vijeku iz »liber memorabilium« župe križevačke (Starine JAZU, knj. 34, Zagreb 1913, str. 305–365). – Izvode iz ove kronike kao i neke dijelove Krčelićeva opisa bune objavio je u prijevodu J. Šidak u Historijskoj čitanci za hrvatsku povijest I (Zagreb 1952).

[4] Julio Janković, O seljačkoj buni oko Križevca i u nekom dijelu generalata varaždinskog godine 1755 (Vjesnik Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva, god. II, Zagreb 1900, str. 227–233).

una cum opinione ejusdem Commissionis respectu singuli puncti subnexa.

2. Relationes et respective Protocolla per Commissionem Regiam Zagrabiam propter tumultum rusticanum delegatam ad Augustam Aulam successive submissa. Pars I.ma.

NB: Protocollum incipit a Pag. 1.ma usque Pag. 523. inclusive.

3. Protocolla per Commissionem Regiam Zagrabiam propter tumultum rusticanum delegatam ad Augustam Aulam successive submissa. Pars II.da.

NB: Protocollum incipit in hac 2.da Parte a Pag. 524. usque Pag. 1269.

4. Indictiones, et Conscriptiones damnorum rusticis in Croatia occasione persecutionis tumultuantium per Regnicolarem Militiam illatorum.

Notandum: Ad calcem specificationum de damnis, reperiuntur diversae DD. V. Bani, Raffay, Kesser etc. originales literae, passuales, ac diversa schedismata de praedis, ac earum divisionibus.

5. Collateralia Latina 1.mae et 2.dae Factionum Examina.

6. Collateralia Croatica 1.mae et 2.dae Factionum Examina, Delegato Regio Judicio exhibita.

7. Collateralia Latina et simul Croatica 3.tiae Factionis Examina Delegato Regio Judicio exhibita.

8. Anni 1755 Regiae Commissionis Protocollum in quo gravamina subditorum contra Terestralia Dominia posita cum decisionibus et opinionibus Commissionis inveniuntur.

9. Effectuatio actorum Commissionalium in Croatia (1756).

10. Regulatio specialis incolarum domini Moslavina a Sua Maiestate resoluta.

11. Suplementum effectuationis actorum Commissionalium in Croatia (1756).

Građu plemićkih prijekih sudova, koji su djelovali već u toku same »pacifikacije« na terenu bune a zatim i u Zagrebu – sve do dolaska istražnog povjerenstva, sadržavaju protokoli navedeni pod br. 5, 6 i 7. Zapisnici iskaza što su ih (dijelom na mukama) davali uhvaćeni seljaci pisani su u originalu hrvatskim jezikom (collateralia Croatica); međutim, budući da članovi Althanova povjerenstva, izabrani među plemićima iz Austrije i Madžarske, nisu vladali hrvatskim jezikom, odmah na početku rada komisije zatraženo je prevođenje svih materijala plemićke istrage na latinski jezik (collateralia Latina).

Zapisnička građa svakodnevnih sjednica Althanove komisije (koje su održavane prije i poslije podne, osim nedjeljom, od maja do kraja augusta 1755.) u svoje vrijeme je redovno krajem tjedna dostavljana dvoru uz popratni spis; osim toga izrađivalo je povjerenstvo po potrebi i opsežnije elaborate o glavnim pitanjima koja je trebalo razjasniti. Sav taj materijal sadržan je u protokolima navedenim pod br. 2 i 3.

Paralelno s pokretom seljaka na teritoriju križevačke županije (uključivši i podravsku grupu) traje stalan nemir na području vlastelinstva

Moslavine, koja se također ubraja u križevačku županiju, ali je nepovezana s glavninom teritorija. Međutim, otpor moslavačkih podložnika protiv vlastelina iz obitelji grofova Erdödy, a u ovo vrijeme napose protiv njihova zakupca i upravitelja Raffaya, dugotrajan je proces koji se vuče još iz 17. stoljeća a nalazimo ga ponovo i u prvoj polovini 19. stoljeća; bazu za nepriznavanje povećanih opterećenja sa strane zemaljskog gospodara nalazili su Moslavčani u specifičnom statusu što su ga uživali u vrijeme borbi s Turcima, kad je vlastelinu trebalo u prvom redu što više vojnika.[5] Zbog toga, zbivanja na moslavačkom području treba izdvojiti iz kruga ostalih pokreta u križevačkoj županiji 1755. godine, premda se njima pozabavila i Althanova komisija (protokol br. 10).

Uz nabrojene protokole iz fonda »Acta Commissionalia« važnu dopunsku građu sadržavaju spisi iz fonda »Acta Banalia«, također u Državnom arhivu NRH u Zagrebu. Taj fond čuva izvorne dopise što ih je banski namjesnik grof Adam Batthyány ml. upućivao svom stricu i banu Hrvatske grofu Karlu Batthyányju na dvor, tj. u Beč, gdje je ovaj stalno boravio, kao i koncepte dopisa bana namjesniku. Osim toga, ima pisama zagrebačkog biskupa Tauszyja, podbana Ivana Raucha i dr., također najvećim dijelom upućivanih banu.

Potrebno je istaći da se – na žalost – Ljudevit Ivančan, koji je izradio jedini veći prikaz križevačke bune, nije mogao ovim materijalom služiti.[6] U svom radu »Buna varaždinskog generalata i pograničnih kmetova godine 1755.« (s podnaslovima: »Iztraga proti buntovnim krajišnikom varaždinskoga generalata g. 1755.« i »Iztraga o seljačkoj buni g. 1755.«) navodi Ivančan da nije imao na raspolaganju građu Althanova povjerenstva te, dapače, pretpostavlja da je uništena: »Iztražnih spisa nije bilo moguće do sada pronaći. Možda ih je sam ban dao uništiti, jer je cieli taj događaj i njega kompromitirao, a vjerojatnost te kombinacije potvrđuje to, što se je ban veoma naprezao, da spise on u ruke dobije.«[7]

Ivančan se koristio nekim spisima fonda »Acta Banalia«, ali tek djelomice. U svom radu oslanjao se, uz Krčelićev prikaz u »Annuama« i neke manje važne priloge, prvenstveno na podatke iz spisa arhiva podbana Raucha; zbog toga je i slika koju daje o toku pokreta križevačkih seljaka jednostrana i nepotpuna. No budući da je Rauchov arhiv kasnije dijelom stradao, to su nam izvodi Ivančana iz građe tog arhiva vrijedni prilozi za cjelovitu razradu teme.

Ostali pisci koji su u okviru širih prikaza historije Hrvatske sredinom 18. stoljeća obuhvatili i križevačku bunu temelje svoj rad pretežno na Krčelićevim »Annuama« i na spomenutoj radnji Lj. Ivančana.

[5] Upor. dr Slavko Gavrilović, Pokret moslavačkih seljaka 1815–1816. (Istoriski glasnik. br. 2/1956, Beograd).

[6] Ljudevit Ivančan, Buna varaždinskog generalata i pograničnih kmetova godine 1755. (Vjesnik Zemaljskog arkiva, god. IV, Zagreb 1902, str. 151–173. i 240–259; god. V, Zagreb 1903, str. 65–88).

[7] Ivančan, n. dj., str. V/83.

U dosadašnjim prikazima toka bune 1755. najviše nejasnoća i proturječnosti bilo je što se tiče sastava pokreta s obzirom na formiranje i pravac kretanja pojednih grupa ustanika. Istražni materijal, i na temelju njega izrađeni izvještaji banskog namjesnika i kasnije specijalne komisije tačno razlikuju na križevačkom području dvije glavne skupine pobunjenih seljaka: središnju grupu, koja se kretala od Ravena prema jugu do biskupskog Gradeca i natrag paralelnim putem prema Preseci, a zatim nastavila napredovanje do Brežana, pa dalje prema Kalniku i lonjsku grupu, koja je išla uzvodno tokom rijeke Lonje i stigla do Bisaga. Inicijativa za pokret došla je od središnje grupe, isprva pod vodstvom Mateka Kušića, a zatim kalničkog podložnika Stanka Štefića; drugu skupinu poveli su Poljančani, odnosno njihovi knezovi Muževići, a u samom Bisagu zaigrao je određenu ulogu tamošnji kmet Kadoić. Uz ove dvije grupacije što su djelovale na užem križevačkom području izvještaji pridodaju kao treću skupinu ustanike u Podravini.

B. A. Krčelić je u svojim zapisima u »Annuama« tačno uočio i odvojio lonjsku grupu: »Drugi je dio pripadao Vrbovčanima, koji su nemilo bjesnjeli gotovo u isto vrijeme kad i oni prvi. Pod vodstvom Patačićeva seoskog kneza započeše bijesnim postupkom i pljačkanjem u Vrbovcu, spališe zgrade gospođe udovice Aleksandra Patačića, paleći i pljačkajući krenuše dalje preko bližnjih plemićkih kuća u Dijanešu, a zatim pretvoriše u pepeo Rakovec, utvrđen dvorac grofa Ludovika Patačića. Krenuvši dalje preko Novog Mesta i Negovca, prodriješe u tvrđavu Bisag, a zapovjedništvo preuze neki Kadović.«[8] Ali Krčelić je centralnu skupinu rascijepio u dva dijela, smatrajući da pokret do Gradeca pripada jednoj, a njegov nastavak preko Preseke drugoj grupi. Lj. Ivančan je u prikazu toka bune otišao još dalje, te je uz prvu grupu (pod vodstvom Kušića) napose označio drugu, tj. pokret na Preseku (po njemu, pod vodstvom Keleka) i zasebno treću, tj. dalje kretanje na Kalnik (koje je vodio Štefić).

Još jedan elemenat nejasnoće i netačnosti unio je u poznavanje toka bune kroničar I. Josipović zapisavši da se u Preseci jedan dio seljaka odvojio prema Dijanešu i Rakovcu: »Quum Lovrechinam, Poganchecz, Velika, curias omnes in Praeszeka concremassent divisis operis sociis ac nominatis capitaneis, quos sibi praefecerant, alii versus Dianes, et Rakovec, alii ad Bresani et versus Kalnik perexerunt . . .«[9]

Na osnovu tog navoda J. Šidak je u svom prikazu bune identificirao lonjsku grupu s tim navodnim odvojkom iz Preseke, označivši uz to netačno i Kušića vođom pokreta na Kalnik: »Uvečer 24. veljače seljaci su se okupili u Ravnom i spalili ondje najprije omraženu vlastelinsku kudjelju i zatim sve tamošnje kurije. Oni su još iste večeri izabrali za »kapetana« podložnika i vlastelinskog špana Matiju (ne Miju!) Kušića, koji je svojim drugom imenovao kovača s velikokalničkog vlastelinstva Stanka Štefića . . . Kada su u Presecu uništili sve dvorce, među njima i Domjanićev, seljaci su se podijelili u dvije skupine i pod vodstvom iza-

[8] Krčelić, n. dj., str. 173.

[9] Horvat–Josipović, n. dj., str. 345.

branih kapetana nastavili svoj pohod u suprotnim pravcima. Glavnina pod Kušićem i Štefićem udarila je prema gori Kalniku, a druga, brojčano slabija, prema rijeci Lonji. Predvodio ju je isprva jedan seoski knez, a zatim neki Kaďoić (u Krčelića iskvareno Kadović).«[10]

Detaljnija analiza istražnog materijala potvrdila je, međutim, ranije izloženo stajalište suvremenih relacija banskog namjesnika i Althanova povjerenstva, čemu posvećujemo prvo poglavlje.

Svi odgovorni faktori, a napose istražno povjerenstvo, naročito su se interesirali za uzroke bune seljaka križevačke županije, pri čemu su pojedine ličnosti iz kruga najviše uprave Banske Hrvatske nastojale svu odgovornost prebaciti na agitaciju iz susjednih krajeva varaždinskog generalata, a komisija je isticala socijalno-ekonomske momente iz odnosa feudalnih vlastelina naprama njihovim podložnicima, kmetovima. Već spomenuta građa Althanove komisije sadržava, stoga, opsežnu dokumentaciju i za izučavanje agrarnoekonomskih problema feudalne Hrvatske, napose u pogledu urbarijalnih odnosa. Međutim, to pitanje, i u okviru njega obuhvaćena analiza uzroka križevačke bune, širег je značenja i njega obrađujemo na drugom mjestu.[11] U ovom radu, nakon utvrđivanja toka seljačkog pokreta, donosimo pregleď djelovanja plemićke »pacifikacije« pod vodstvom podbana Raucha (drugo poglavlje), a zatim rad istražne komisije ukoliko se odnosi na utvrđivanje toka bune i kažnjavanje seljačkih vođa s jedne strane, a vodstva kraljevinske vojske s druge strane (treće poglavlje).

Priložena skica toka seljačkog pokreta treba da olakša praćenje izlaganja.

I

POKRET SELJAKA OD 23. FEBRUARA DO 2. MARTA 1755.

1.

Buna je započela na Raffayevu imanju Dubovec, pokraj Ravena, paljenjem gospoštijske kudjelje na dan 23. februara. Tog dana bila je nedjelja; prije podne, na trgu pred crkvom, pozvao je Raffayev kmet Jure Pavlaš zvani Ruďaš sve seljake da podveče donesu kudjelju koju su dobili od vlastelinke da bi je njihove žene isprele – premda na to nisu bile obavezne.

Kad su se naveče kmetovi okupili, noseći po funtu kudjelje, napravili su veliku lomaču. Nakon toga uputili su se vlastelinskom španu I. Basteku s porukom da o tom činu obavijesti gospodaricu ili da joj po

[10] Dr Jaroslav Šidak u Historiji naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959. str. 1060/1061.

[11] Dr Igor Karaman, Postanak i značenje Privremenog urbara za Hrvatsku iz god. 1755. (Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, sv. 4, Zagreb 1962).

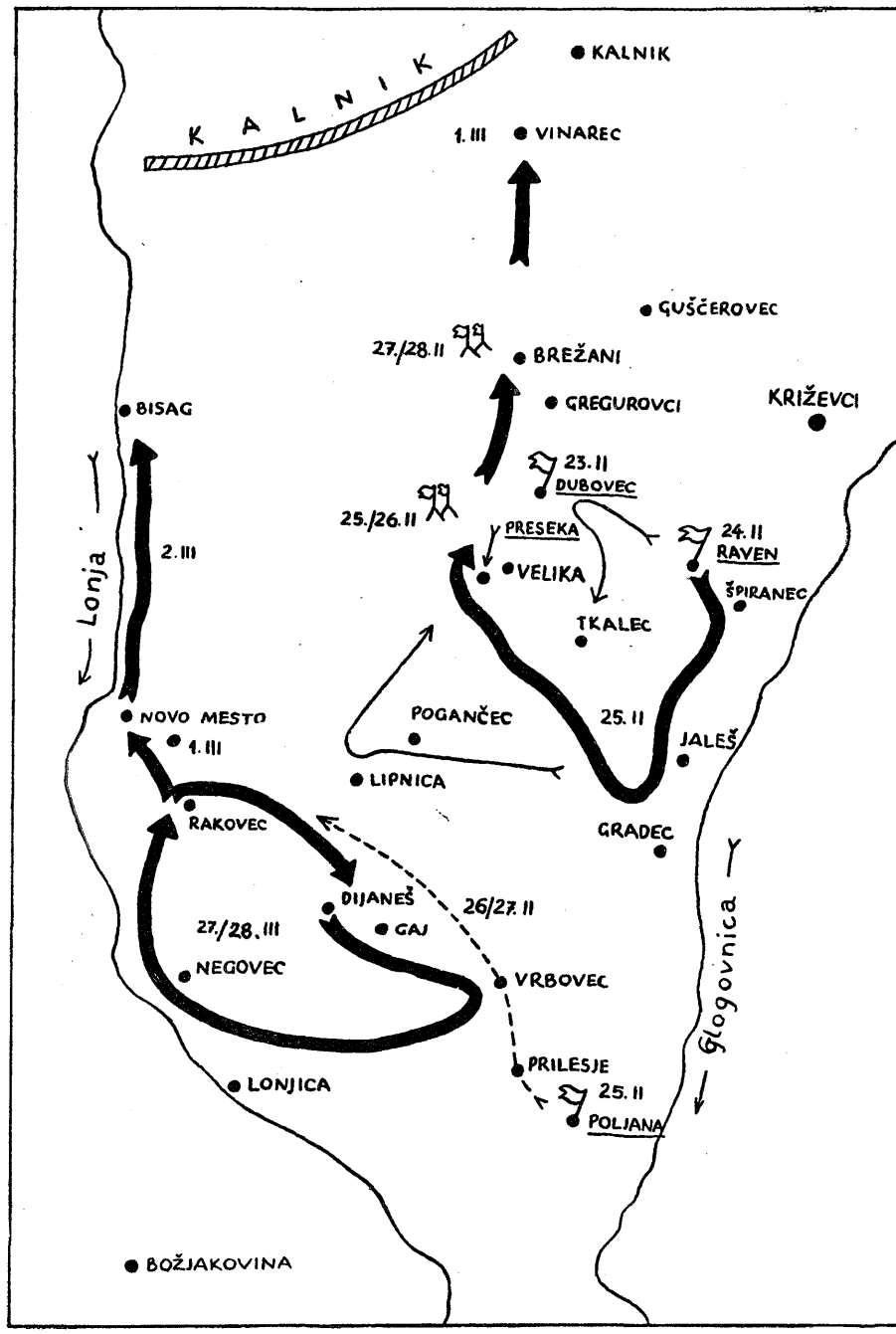
KALNIK
KALNIK
1. III
VINAREC
GUŠČEROVEC
27./28. II
BREŽANI
BISAG
GREGUROVCI
KRIŽEVCI
23. II
DUBOVEC
25./26. II
PRESEKA
24. II
RAVEN
2. III
Lonja
VELIKA
ŠPIRANEC
TKALEC
NOVO MESTO
1. III
POGANČEC
25. II
JALEŠ
LIPNICA
RAKOVEC
GRADEC
DIJANEŠ
26/27. II
27./28. III
GAJ
NEGOVEC
VRBOVEC
Glogovnica
PRILESJE
LONJICA
25. II
POLJANA
BOŽJAKOVINA

župniku pošalje pismo u Zagreb. Navodno je špan izjavio: »Če ju vrag vzeme i kudelju, vendar ju i moja žena prede, naj zgori!«.[12]

Dubovčani, čini se, nisu imali namjere da svoju akciju proširuju. Na uništavanje omražene kudjelje potaknula ih je u prvom redu nestabilna situacija, nastala bunom krajišnika varaždinskog generalata, zbog čega (kako su mislili) plemićka vlast neće imati na raspolaganju oružanu silu da nastupi protiv njih. Uz to, prema izjavi Rudaša, javljeno im je bilo da su krajišnici u Varaždinu uhapsili njihova vlastelina Raffaya.[13] Nije slučajno što je čitava buna križevačkih seljaka započeta upravo na Raffayevu posjedu i što su njegove kurije u Dubovcu i Ravenu planule među prvima. Josip Raffay, kao podžupan varaždinske županije i – što je još važnije – opunomoćeni upravnik svih imanja obitelji grofova Erdödy u Hrvatskoj (sa središtem na veleposjedu Moslavina), uspio je da, zahvaljujući tim položajima, u kratko vrijeme priskrbi znatan imetak i ugled među tadašnjom vladajućom plemićkom grupacijom u Banskoj Hrvatskoj. Nije teško domisliti se na čiji je teret to urađeno.[14]

Spalivši kudjelju, razišli su se Raffayevi kmetovi svojim kućama. Idućeg dana, u ponedjeljak 24. II, bio je blagdan sv. Matije; pred crkvom u Ravenu okupilo se prije podne mnoštvo seljaka iz Ravena i okolnih mjesta Tkalca, Špiranca, Novaka, Lemeša itd. Među njima se ubrzo pročulo što su Dubovčani izvršili prošle noći; kovač Kucen iz Dubovca izjavio je u zvonarevoj krčmi: »da oni nigdar več gospockeh kudelj preli ne budu«, radije će svi poginuti. Nemir je zahvatio prisutne seljake. Govorilo se o kršenju »starih pravica«, svakogodišnjem povećavanju poreza (»vrabčeve glave, kaj od starine nigda ni bilo, moraju vu orsag davati«), a naročitu bojazan izazivao je novi porezni popis koji je obavljen 1754. god. i kojim je bio obuhvaćen sav kmetski imetak: zemlja, vinogradi, stoka i samo stanovništvo. Uočena je neobično povoljna situacija za dizanje bune s obzirom na krajišku bunu: »... da se vezda od Krajine križevečke, kaj se je ni davno zpuntala, nikaj ne boje – da pače s tem jakši budu ...«[15]

Seljaci su zaključili da se naveče na znak zvona okupe naoružani sjekirama i toljagama, pa da napadnu i porobe ravensku kuriju vlastelina Ignjata Kašnjara. Što su naumili, to su i učinili.

Među ustaničkim vođama spominje se kao učesnik dogovora u Ravenu podložnik isusovačkog imanja Tkalec – Miško Šantek. On je, prema iz-

[12] Iskaz Jure Pavlaša Rudaša, A. Com. Prot. XI/6, str. 59.

[13] Isto.

[14] Na značenje odnosa J. Raffaya prema seljacima (kao zakupcima imanja obitelji grofova Erdödy) za pokretanje seljačke bune ukazuje B. A. Krčelić u »Annuama« kao i zapisi I. K. Šimunića (vidi kod J. Jankovića, n. dj.).

[15] Iskaz Djure Krajinščana, A. Com. Prot. XI/6, str. 90; Jure Pavlaš izjavio je, ispitivan na mukama 4. aprila 1755, da su u četvrtak pred Matijevo neki seljaci gulili i oštrili kolje na dubovačkom majuru i tada im je špan Ivanko pripovijedao o krajiškoj buni. Nagovarao ih je da se oslobode kudjelje i tlake prelaskom pod krajišku upravu, jer »je i onako glas da vse kaj je med Savum i Dravum – osebujno pako vse do Lojnice, kaj je zadnjič put popisano – bude pod Krajinu ...« (Drugi iskaz Jure Pavlaša Rudaša, A. Com. Prot. XI/6, str. 102).

javama mnogih ustanika, bio seljačkim »kapralom« pod »kapetanom« Matekom Kušićem. Kušić je, međutim, jedna od najzanimljivijih ličnosti prve faze križevačke bune, na pohodu od Ravena do Preseke (»Matek Kušić bil im je kapetan, kaj imal je srebernu sablju – kak su povedali Kašnjarovu – i jednu pušku, kak mi se vidi karabinu, i menten Kašnjarov na sebi zeleni i z belem podstavljen«).[16] Kušić, inače ravenski podložnik Vuka Jelačića, pojavljuje se među seljacima u ponedjeljak naveče, za vrijeme pljačkanja dvora I. Kašnjara. Prema vlastitoj izjavi pred plemićkim sudom 24. marta, uzeo je tom prilikom vlastelinovu srebrom okovanu sablju; saučesnici ga optužuju da ih je poticao na palež kurija: najprije je planula Kašnjarova, a zatim ih je Kušić poveo na dvorove Raffaya i Vuka Jelačića, koje su također spalili.[17] Time je zaključen drugi dan bune, koji već pokazuje proširenje pokreta – od paljenja kudjelje prelaze ustanici na uništavanje (pljačku i palež) vlastelinskih kurija ...

Idućeg dana, u utorak 25. februara, razlila se seljačka vojska od nekoliko stotina ljudi (iskazi variraju od tri do pet stotina učesnika) prema jugu, i dalje pod vodstvom Kušića. Žrtvom kmetske ostvete pali su dvorovi i gospoštijski majuri u Špirancu, Jalešu, biskupskom Gradecu i Lovrečini, a zatim je plamena rijeka krenula natrag paralelnim putem prema sjeverozapadu – preko isusovačkog imanja Tkalca i pavlinske Velike. Jedan manji odred spalio je na zaobilaznom pohodu Rafayevu kuću u Dubovcu.

Iz Velike uputili su se odredi seljaka k obližnjoj Preseci gdje su bila imanja i kurije Stjepana Domjanića, grofa Ludovika Patačića i vlastelinke Šimunićke. Ovdje, na putu prema Preseci, odvijaju se u utorak poslije podne značajni događaji, koji su utjecali i na dalji tok bune.

2.

Vijesti o ustanku seljaka stizale su ubrzo u obližnje Križevce. Građane je napose zabrinula prijetnja ustanika da će spaliti kuće koje su I. Kašnjar i križevački županijski sudac Kesser (također omraženi predstavnik plemićke vlasti) posjedovali u Križevcima; bojali su se mogućih težih posljedica takve akcije. Stoga su odmah u utorak uputili za seljačkom vojskom izaslanstvo od tri člana, na čelu s pučkim tribunom Josipom Herucom (uz trgovca Ivana Kežmana i mesara Jakopa Šoštarića). Zbog brzog pokreta ustanika delegacija ih je dostigla tek poslije podne – nedaleko od Preseke.

[16] Iskaz Luke Zajeca, A. Com. Prot. XI/6, str. 66.

[17] Prema izjavi Rudaša, govorio je Kušić pred Raffayevim dvorom seljacima: »Ma braća i deca, verni budete, vi budete svetle kralice soldati i junaki, a kada vre nestane čerdakov (razmel je dvore gospocke) onda budete svetle kralice z oružjem služili, i koji ste vezda oficeri i potlam budete, kada mi vsi pod Krajinu dospemo.« (Drugi iskaz Jure Pavlaša Rudaša, A. Com. Prot. XI/6, str. 104/105).

Dočekani su s početka neprijateljski (kako Heruc kaže: »Obkolili su ga z kihačami i sekirami«), ali kad su pristali i prisegli da će kao taoci ostati uz pobunjenike, obećao je »kapetan« Kušić da će odustati od paleža u Križevcima; Kašnjar je ionako već nastradao – a Kesserovu križevačku kuću samo će opljačkati.

U taj čas, dok su se kretali dalje na Preseku, stiglo je seljacima pismo presečkog vlastelina Stjepana Domjanića, koji se nije nalazio na imanju nego u nedalekoj Zelini. Uloga Domjanićeva u nemirima 1755. godine nije još u potpunosti osvijetljena. No ako je prema poznatim podacima opravdana pretpostavka o njegovim vezama s vođama krajiške bune, potpuno je sigurno da je pokret seljaka nastao mimo i protiv njegovih namjera. Na Domjanićevo pismo odgovorili su ustanici po Herucu »da mu daju do drugoga dneva termin, na koteri ako ne dojde med nje, da mu hote to vučiniti kaj su i drugem vučinili«.[18]

Dok je Heruc u kući presečkog župnika sastavljao to pismo, planula je Šimunićkina Preseka, a zatim i kurija grofa Patačića. Stihija pobune zapalila je u isto vrijeme dvor Stj. Domjanića, iako su neki seljački vođe (među njima i Kušić) to pokušali spriječiti, s obzirom na eventualni dolazak Domjanića među seljake. Tom prilikom stradao je i Domjanićev špan Budinić.

Vatreni jezici s triju presečkih kurija osvjetljavali su u noći od utorka na srijedu taborište ustaničkih odreda, zamorenih velikim maršem – na kojeg tragu je ostajao samo prah i pepeo. Da li zbog premorenosti ili zbog nesuglasica oko postupka prema Domjaniću, među vođama bune dolazi do razdora i rascjepa. Posljedica sukoba je smjena u vodstvu pokreta, a to je zadržalo ustanike čitav idući dan (srijeda, 26. II) u Preseci.

Matek Kušić napustio je u noći između 25 i 26. februara seljačku vojsku pod izlikom da se ide kući presvući (i »kajti gerlo mu je bilo premuknulo da kričati ne mogel, kada domom je se povernul jedno friško jajce je spil da bi bolje mogel govoriti«).[19] Vodstvo bune preuzima »kapetan« Stanko Štefić iz grada Kalnika, koji je dotad vodio manju četu ustanika. U međuvremenu, iskoristivši sukobe među ustaničkim vođama, pobjegao je Josip Heruc još u noći od utorka na srijedu u Križevce; idućeg dana pošla su za njim i ostala dva taoca.

Kako izjavljuje jedan od seljačkih kurira, ravenski kmet Đuro Krajinščan (na ispitivanju u zemaljskoj kući u Zagrebu, 23. marta), Štefić je pokušao da ponovo dozove Kušića: » . . . drugi dan došel je k njemu (tj. Kušiću) on kapitan kojega su pod Kalnikom plemeniti ljudi vubili (o tome vidi niže – I. K.), i kajti Kušić s njim iti ni hotel – onoga kojnja koga z Lovrečine bil je dojahal te kalnički kapitan mu je vzel, i čizme zezul, žene pako kaj je bolšega imala rubenoga pobrali . . .«.[20] Matek Kušić skrivao se po šumi, ali su ga kasnije uhvatile plemićke čete.

[18] Iskaz J. Heruca, A. Com. Prot. XI/6, str. 13.
[19] Iskaz Djure Krajinščana, A. Com. Prot. XI/6, str. 96.
[20] Isto, str. 96.

Novi kapetan Stanko Štefić poveo je seljačku vojsku dalje prema sjeveru, očito krećući se prema svom Kalniku.[21] Nakon paleža dvorova u Gregurevcima i Brežanima kiša je u četvrtak 27. februara privremeno zadržala seljake u tom mjestu.

3.

Prvotna namjera pobunjenih seljaka, koji su kretali od Ravena do biskupskog Gradeca i natrag prema Preseci, bila je nesumnjivo da se krene k zapadu – do Bisaga, grada na rijeci Lonji. Prema shvaćanjima križevačkih seljaka, sav teritorij između rijeka Glogovnice i Lonje pripadao je po pravu Vojnoj granici; cilj im je bio istjerati plemićku gospodu s tog područja i pripojiti ga Krajini, čime bi same po sebi otpale sve njihove kmetske obaveze i podavanja. U tom pravcu usmjereni su bili i dogovori ove prve grupe ustanika (koju označavamo središnjom) s drugom skupinom, što se prikupljala na jugu, uz donji tok Lonje, i kretala ka Bisagu vanjskom linijom – od Poljane prema sjeverozapadu.

Međutim, prelaskom vodstva nad središnjom skupinom u ruke kalničkog kovača »kapetana« Stanka Štefića taj je plan napušten, što je uzrokovalo i potpun prekid veza između dvije glavne grupe pobunjenika na križevačkom području. Štefić je želio na poznatom tlu, oko svog Kalnika, učvrstiti svoj položaj i ojačati pobunjeničke odrede. No kiša ga je zaustavila u Brežanima. Prije nego li će krenuti dalje, pokušao je uspostaviti vezu s krajiškim faktorima u Križevcima – u koje su stalno bile uprte oči svih ustanika.

Uz Štefića nalazimo i u ovoj drugoj fazi pokreta među seljačkim vođama Matu Keleka, špana Patačićeva imanja Preseka; njegov sin Josip otišao je u Križevce s pismom krajiškom potpukovniku Mihaljeviću, a ujedno sa zahtjevom križevačkim građanima da nadomjeste odbjegle taoce. Taj drugi posao obavio je mladi Kelek s uspjehom: Ivan Blagaj, Ivan Gorički i brat Patačićeva špana Andraš Kelek otišli su privremeno u ustanički tabor.

Teže je išlo s osiguranjem podrške potpukovnika Mihaljevića. Prema iskazu Križevčanina Heruca, Mihaljević je najprije zatražio »naj si popišu vse poteščice, kotere suprot svoje gospode imaju, koje videći laglje im bude znal tolnača dati«.[22] Taj spisak seljačkih tužbi sastavio je, po njihovu diktatu, sam Heruc, u devet tačaka. Među njima, uz prigovore protiv predenja kuđjelje, tlake itd. na prvom mjestu stoji zahtjev za priključenje Krajini: »... da su čuli vu Severinu pravice štejuć, vu ko-

[21] Prema izjavi presečkog podložnika J. Filipovića, plan pobunjenika bio je »da po teh imajnjah od Brežanov idu na Koretiće, od onud na Reku, iz Reke na Ludbreg, odonud na Varaždin, od Varaždina nadalje čez Zagorje, odonud vu Zagreb, kojega bi bili podseli, razmetali, gospodu potukli, i onda da bi bili to vse spravili pod Krajinu križevečku.« (Iskaz Jakoba Filipovića, A. Com. Prot. XI/6, str. 39).

[22] Iskaz J. Heruca, A. Com. Prot. XI/6, str. 17.

jih se zaderžava, da krajinsko mora biti tja do Lojne«. Mihaljević je, pregledavši »poteščice«, zahtijevao da ih Heruc formulira u obliku peticije vladarici – što je ovaj, navodno, odbio.[23]

Mihaljeviću je bilo glavno da dobije u ruke seljačke optužbe protiv plemića Banske Hrvatske, s kojima je mogao kod viših foruma uspješno operirati u stalnom sukobu krajiško-provincijalnih interesa. Naime, odmah potom upućuje on po Keleku i seljačkom kuriru Đuki Reškoviću pismo ustanicima, u kojem ih poziva da prestanu s paljenjem i robljenjem vlastelinskih dvorova te u miru dočekaju odgovor kraljice na njihove tužbe!

Mihaljevićevo pismo donijeli su Kelek i Rešković u petak 28. februara seljacima okupljenim u Brežanima. Na putu do Gušćerovca pratio ih je manji krajiški odred, koji je ostao stacioniran na tom imanju – koje je inače pripadalo provincijalnom području. Pošto im je pročitana poruka krajiškog potpukovnika, seljaci su se većim dijelom razišli kućama. Time prestaje akcija glavnine središnje skupine križevačkih ustanika.

Jedna manja grupa ovih seljaka okupila se pod vodstvom Stanka Štefića i krenula ubrzo dalje, na sjever prema Kalniku. Naišavši 1. marta na oružani otpor plemića jednoselaca kod Vinarca, mnogo ih je poginulo; kako idućeg dana javljaju vinarački plemići podbanu: »Kapitan njihov je muž Štefić Stanko iz Kalnika kmet Gpe. Grofice natae Drašković ostavlene vdove Gdna Petra Keglević . . .«, a na drugom mjestu: ». . . njih okolu dvanajst do smrti vubili smo, nekoliko ranjeni vušlo je, bubenj vuzeli i raztirali smo je, da jeden za drugoga ne zna . . .«.[24] To je jedini sukob seljačkih i plemićkih snaga u toku bune na križevačkom području.

U međuvremenu špan Mato Kelek i Rešković krenuli su od Brežana na Bisag da s pismom Mihaljevića upoznaju i drugu skupinu seljačkih ustanika, koja je napredovala uz rijeku Lonju.

4.

Prodor središnje seljačke skupine od Ravena prema jugu, izvršen u utorak po Matijevu, izazvao je nemir u krajevima oko Lonje. Najprije su se zabrinuli plemići koji su na tom području imali kurije, jer nisu znali neće li ustanici nastaviti da napreduju u smjeru prema rijeci. Podložnici vrbovačkog imanja grofa Patačića pozvani su u utorak poslije podne da se okupe oko dvora, radi obrane od križevačkih pobunjenika; kad se u noći doznalo da ovi skreću prema sjeverozapadu, raspušteni su svojim kućama.

Međutim, na vijesti o križevačkom pokretu digli su se seljaci iz Poljane, pod vodstvom svojih knezova Mateka i Štefa Muževića te Štefana

[23] Isto. str. 18–19.
[24] Lj. Ivančan. n. dj., str IV/248

Cvetka. S početka, čini se, nije postojala organizaciona veza između dvije grupe pobunjenih seljaka; Poljančani su »išli pitati te puntare (tj. Križevčane) kuda dojti hote, poručeno im po njih je bilo, da oni na Bisag ziti hote i da tam pred njih ove strane muži neka dojdu, odkuda na Rakovec, Negovec proti Zagrebu vsi zkup išli bi bili«.[25] Taj susret odigrao se u blizini mjesta Čanjevo. Knezovi iz Poljane razaslali su u srijedu po okolnim mjestima glasnike s porukom seljacima neka se odmah sakupe kod Vrbovca (»z sekirami i z baltami na Verbovec dojti i čakati zapovedali su«).[26]

Dok je središnja seljačka vojska proživljavala kod Preseke krizu zbog sukoba među vođama pokreta, ustanici oko Lonje prikupljali su se na relaciji Vrbovec – Rakovec u očekivanju eventualnog dolaska odreda prve skupine. A onda, upravo kad je novi »kapetan« Stanko Štefić usmjerio glavnu grupu prema sjeveru, preko Gregurovaca i Brežana – i time napustio prvotni zajednički plan napada na Bisag – krenula je lonjska grupa na svoj plameni pohod protiv plemićkih kurija.

Prvo su spaljeni (27. februara) u Vrhu dvorovi plemića Bušića i Galijana; u petak (28. februara) porobljeni su i spaljeni dvorovi u Dijanešu (Praskač i Saić) i Gaj. Pravi pohod započeo je tek u subotu. Oko tri stotine lonjskih ustanika uništilo je plemićke zgrade u Vrbovcu, Negovcu i Rakovcu; otud je jedan manji odred zaokrenuo natrag prema Gaju, gdje ih je kasnije zatekla kraljevinska vojska i kao i prve zarobila. Glavnina je, pak, napredovala dalje uz Lonju, prema Bisagu, doprijevši do večeri u Novo Mesto vlastelina Pongraca.

Nakon paleža Novog Mesta ustanici su se spremili na noćenje, pred sutrašnji marš prema Bisagu. Imali su i svog »bubnjara« Lovrenca Bedekovića, vrbovačkog čizmara, kojemu je po nalogu seljačkih vođa učitelj dao bubanj iz župne crkve u Vrbovcu. Ovdje, u Novom Mestu, pridružio se pobuni i Blaž Kadoić, podložnik Antuna Jankovića iz Bisaga, koji će sticajem okolnosti postati u očima plemićke vojske jedan od glavnih krivaca za bunu i to platiti glavom.

Lonjska grupa, pod vodstvom knezova iz Poljane, i nadalje se držala utvrđenog plana ustanka. Prije nego što je dat nalog za pokret na Bisag, sakupili su se pred zoru 2. marta seljački vođe u kući Novomeštanina Šiljka, kamo je pozvan i Josip Hegnavar, učitelj iz Bisaga. Prema njegovu iskazu, sastavio je po diktatu pismo za krajiškog zapovjednika u Križevcima: »... da im G. Comendant naj obznani jeli slavni puntari koji su na Bisagu budu čakali ove druge armade v Bisagu, ali za nimi pojdu, ter gde se zestanu i jeli nimi iz Severina pošalju zastavu koju vu Bisag postave«.[27] Kasnije je Kadoić izjavio da seljaci nisu Bisag spalili jer »da bude za svetlu Kralicu grad ostal«.[28] Zanimljivo je da su seljački

[25] Iskaz Štefa Kolića, A. Com. Prot. XI/6, str. 74.

[26] Prema izjavi Lovre Fabijanca iz Patačićeva Gaja, Poljančani su govorili da »po zapovedi Lubojevića, kapitana iz križevačke generalije, vsi tak rakovečki, kak verbovečki slobodnjaki vu Križevce z puškami i sablami moraju se spraviti.« (Iskaz Lovre Fabijanca, A. Com. Prot. XI/6, str. 22).

[27] Iskaz Josipa Hegnavara, A. Com. Prot. XI/6, str. 145.

[28] Iskaz Blaža Kadoića, A. Com. Prot. XI/6, str. 519.

vode raspravljali kome treba pismo uputiti, jer su jedni govorili da je križevački komandant Ljubojević, a Cvetek je tvrdio da je ovaj u Beču i neka se piše Mihaljeviću.

Kad je svanula nedjelja, zabubnjao je Bedeković na marš, a ustanici krenuli prema Bisagu. U toku jutra grad je opljačkan; no tada su se pojavili Kelek i Rešković s pismom potpukovnika Mihaljevića. Sazvavši seljake pred dvor, učitelj Hegnavar pročitao im je s mosta njegovu poruku. Posljedice su bile iste kao i u Brežanima: bez potpore krajišnika pobunjeni seljaci nisu mogli vjerovati u uspjeh i oni su se razišli.

Mato Kelek postavio je u porobljenom Bisagu stražu od četiri seljaka iz Salnika, odredivši za komandanta straže Blaža Kadoića i naredivši bisačkom učitelju da ih opskrbljuje hranom.[29] Kad je specijalni odred kraljevinske vojske stigao u Bisag i zarobio njegovu malu posadu, ostavljenu da se spriječi dalja pljačka, a ne za obranu od plemića, prikazana je ta akcija kao veliki uspjeh u » pacifikaciji«, a Kadoić glavnim pokretačem i vođom čitave bune – što je našlo odraza i u kasnijim prikazima.

U stvari, zbog intervencije krajiškog potpukovnika Mihaljevića buna križevačkih seljaka završila je početkom marta a da uopće nije došlo ni do kakvog sukoba s kraljevinskom vojskom, koja se polako prikupljala pod vodstvom podbana Raucha i krenula iz Zagreba tek u ponedjeljak, 3. marta 1755.

II

PLEMIĆKA »PACIFIKACIJA« OD 3. DO 18. MARTA 1755.

1.

Odmah po izbijanju pobune krajišnika u varaždinskom generalatu osjetili su vladajući krugovi u susjednoj Banskoj Hrvatskoj, da postoji mogućnost proširenja nemira preko granica Vojne krajine. Mjesec dana prije početka križevačke seljačke bune, 29. januara 1755, javljaju Staleži i redovi banu – koji je stalno boravio u Beču – o potrebi postavljanja posebnih izvjestitelja u blizini ugroženih područja; oni predlažu da se jedan podžupan pošalje u Varaždin, drugi u Podravinu, a treći u Hrvatsko Zagorje, sa zadatkom da pažljivo motre na zbivanja u generalatu i vode računa o stanju među seljacima.[30] Zagrebački biskup Tauszy i podban Rauch obavijestili su napose 9. II bana da bi se u slučaju mogućeg povezivanja pobunjenih krajišnika s onima u Banskoj krajini Staleži i redovi našli »između Scile i Haribde«![31]

[29] Prema izjavi Jakoba Filipovića iz Šimuničkine Preseke: »... od Brežanov Matek Kelek za njimi na Bisag nadošel... i onde stražu postavil i onem onde budućem prepovedal da nimaju žgati, nego leprav piti, jesti i stražu deržati.« (Iskaz Jakoba Filipovića, A. Com. Prot. XI/6, str. 38).

[30] Acta Banalia, No 10/1755.

[31] Acta Banalia, No 17/1755.

Hrvatski plemići, strahujući od seljačke bune, pristupili su sredinom februara pripremama za odbranu. Prema planu banderijalne insurekcije ona je imala obuhvatiti pet pješadijskih bataljona s 2800 pješaka uz 770 konjanika; najveći dio vojnika podigli bi velikaši: zagrebački biskup 700 pješaka i 100 konjanika, obitelj grofova Erdödy 600 pješaka i 100 konjanika, a varaždinski general grof Ivan Drašković 500 pješaka i 300 konjanika.[32]

No unatoč spomenutim pripremama kraljevinska plemićka vojska nije bila u mogućnosti da odmah po izbijanju ustanka seljaka oko Križevaca stupi u akciju. Prvu vijest o pobuni primio je podban Rauch, kako 26. februara piše banu, istog dana od Raffayeva sluge. Javljeno mu je o spaljivanju kurija u Ravenu, Dubovcu i drugim mjestima do biskupskog Gradeca.[33] U drugom pismu, istog dana, iznosi Rauch mišljenje o vezi seljačke bune s pokretom krajišnika, smatrajući da seljaci žele pružiti podršku krajiškoj delegaciji što je bila upućena u Beč. Već u tom pismu ukazuje on također na zahtjev pobunjenika da se cijelo područje do rijeke Lonje pripoji Krajini te napose ukazuje na dobre prometne veze između vojnog i provincijalnog teritorija, koje pogoduju širenju suradnje krajiških i seljačkih ustanika. Za ugušenje pobune traži podban hitno slanje regularne vojske iz nasljednih zemalja.[34] Takav zahtjev uputio je idućeg dana (27. II) banu i zagrebački biskup, obavještavajući ga također o tome da očekuje hitan povratak u Zagreb banskog namjesnika grofa Adama Batthyanyja ml., koji se nalazio u Petrinji na obilasku Banske krajine.[35]

Primivši obavijest o seljačkom pokretu, ban je odmah o tome izvijestio caricu Mariju Tereziju, pa 1. marta javlja svom namjesniku o potrebi da protiv ustanika najprije krene general Drašković, dok ne stignu dalja pojačanja njemačke vojske. U isto vrijeme upućuje namjesniku nalog da se ispitaju uzroci ovog seljačkog nemira (u postscriptumu: »Womith observandum autem est, an tumultuans his populus fax saltem sit latrocinans, vel directe conspirans, priori enim casu facilius erit cum fidis adhuc eum dissipari, et corrifeos ejus incipere; posteriori autem caute omnino cum eo agendum est. Wer die Anführer dieses Aufstandes und wie solcher eigentlich seinen Vorsprung genohmen, auch was vor Motiva vorgewendet werden, ist umbständiglich einzuberichten.«)[36]

Nastavljajući na svoje prve izvještaje, javlja 2. marta biskup Tauszy banu o daljem toku seljačkog pokreta: prema njegovim riječima ustanici su stigli već do Božjakovine, tri sata udaljene od Zagreba (»jamque

[32] Acta Banalia, No 20/1755.
[33] Acta Banalia, No 24/1755.
[34] Acta Banalia, No 25/1755.
[35] Acta Banalia, No 26/1755.
[36] Acta Banalia, No. 32/1755. (»Ich habe hievon Ihro Kays. May. den allerunterthänigsten Vortrag gemacht, und gehet allerhöchst dero Willensmeinung dahin, das der H. General Feldtmeister in Dampfung oder Beylegung dieser Sache, b s mann von hieraus die weithere Vorseheung machen könne, mit aller Vorsicht, und Behutsamkeit vorgehe . . .«).

castello Comitis Generalis Draskovics Busiakovina vocato, adeoque trium horarum a Zagrabia distante proxima est . . .«)![37] U odsutnosti namjesnika konferirao je biskup s podbanom i nekolicinom plemića, te su poduzeli korake za okupljanje banderijalne vojske. Zbog kišnog vremena otežano je kretanje, tako da je zasad došlo samo 300 pješaka iz krajeva oko Kupe. Međutim, kako dalje piše Tauszy, namjesnik je obećao uputiti tri hiljade vojnika iz Banske krajine, a ujedno je sazvao u Zagreb bansku konferenciju, koja treba da utvrdi plan nastupa protiv seljaka.[38]

Na taj način, dijelom zbog nepripremljenosti plemićke vojske i kišnog vremena, a dijelom zbog odsutnosti banskog namjesnika, do pokreta »pacifikacije« došlo je tek tjedan dana nakon izbijanja bune križevačkih seljaka – kad je, u stvari, pokret već bio u opadanju, i to (kako je prije prikazano) zahvaljujući u prvom redu stavu krajiškog potpukovnika Mihaljevića.

2.

Konferencija Staleža i redova odlučila je da se prikupljena kraljevinska vojska odmah pošalje prema Božjakovini, i to konjanici gen. Draškovića s kompanijom biskupovih pješaka. Plemići su smatrali da prijeti opasnost prodora pobunjenika preko Božjakovine u Posavinu, a s druge strane proširenje pobune na zagorski i varaždinski kraj. Izvještavajući bana 7. marta iz Bisaga, podban Rauch, koji se nalazio na čelu plemićke vojske, prikazuje rasap seljačkih četa kao posljedicu djelatnosti banderijalaca: pokretom od 3. marta preko Božjakovine raspršili su ustanike (»turba malesanorum rusticorum non modo dispersa est, sed plane circa 50 eorum capti et Zagrabiam missi sunt«), a zatim zauzeli Bisag, iz kojeg su pobjegli seljaci (»motu militiae territi«), uhvativši tamo ustaničkog vođu Kadoića, što se bio proglasio kraljem (»qui se Regem nominare jusserat«)![39]

Dok je plemićka vojska provodila »pacifikaciju« pobunjenog područja, stigao je napokon 9. marta namjesnik grof Batthyany u Zagreb; nakon konferiranja s Tauszyjem odlučio je da pošalje jedan bataljon banske vojske radi umirenja i zaštite u Podravinu, a drugi (pod puk. Oršićem) u Hrvatsko Zagorje.[40] U međuvremenu krenule su i regularne jedinice iz nasljednih zemalja: 8. marta javlja ban generalu Draškoviću da mu šalje njemačku vojsku iz Štajerske, a po potrebi može zatražiti

[37] Acta Banalia, No 36/1755.

[38] 7. marta 1755. ban izvještava caricu da je banski namjesnik odredio 2894 pješaka i 200 konjanika, koji treba da se skupe i krenu iz Kostajnice. Gline i Petrinje pod vodstvom pukovnika grofa Oršića; za zaštitu Zagreba određen je zasebno odred pješaka (Acta Banalia, No 38/1755).

[39] Acta Banalia, No 39/1755.

[40] Acta Banalia, No 46/1755.

pomoć i iz Ugarske, Koruške i Kranjske;[41] 11. marta obavještava ban zagrebačkog biskupa da se rezervna vojska nalazi u Ptuju.[42]

»Pacifikacija« kraljevinske vojske trajala je dva tjedna, tj. od 3. do 18. marta 1755. Kako je prije prikazano, već u času kad su plemićke čete pod vodstvom podbana Raucha stupile na područje ustanka, nije više postojao organizirani pokret seljaka. Banderijalci, predvođeni pojedinim plemićima (dijelom vlasnicima posjeda u križevačkoj županiji), nastupali su kao prava kaznena ekspedicija. Budući da nisu nailazile na oružani otpor, jedinice plemićke vojske rasturile su se po čitavom kraju između Križevaca i rijeke Lonje, pljačkajući uz put sve na što su nailazile – ne samo seljačka gazdinstva ustanika i onih seljaka koji uopće nisu učestvovali u pobuni nego i majure zemljoposjednika s kojima su neki od plemićkih oficira imali svoje vlastite račune. O tome govori i pismo carice Marije Terezije, upućeno 12. aprila preko bana Staležima i redovima, u kojem se konstatira da je podban na zahtjev vlastelinskih upravnika (napose s imanja Erdödyjevaca) i samih zemljoposjednika davao čete banderijalaca radi pljačkanja seljaka podložnika (»ejusdem Vice Bani gravis in eo intercesserit error: quod ad instantiam Officialium Dominalium, praecipue Erdödyanorum, aliorumque damnificatorum Nobilium, eisdem Brachium Militare admiserit, mediante quo illata sibi per rusticos damna, nulla praemissa eorum aestimatione, pro lubitu suo resarcirent, et nocentes aeque ac innocentes eadem involverunt ruina, taliterque sibimet ipsis judices constituti, plebem illam ferendis publicis oneribus incapacem redderent . . .«).[43]

Djelovanje kraljevinske vojske opisuje podban Ivan Rauch detaljno u svom izvještaju sastavljenom pošto se 19. marta vratio u Zagreb.[44] Na vijest o buni, u toku koje je – kako kaže Rauch – u sedam dana spaljeno trideset kurija i ugrožen sam grad Zagreb(!), određena je na konferenciji Staleža i redova 2. marta insurekcija. Poslavši jedan odred prema Kalniku a drugi na Bisag, krenuo je 3. III sam podban s glavninom vojske od oko hiljadu i tri stotine banderijalaca prema Božjakovini. Manji odred upućen je odmah preko Lonje u Gaj, gdje je uhvaćeno nekoliko desetaka seljaka; druga četa imala je zadatak da kao prethodnica zauzme Bisag. Prije nego je glavnina kraljevinske vojske krenula dalje iz Božjakovine prema Bisagu, Rauch je imenovao oficire: kod pješaka potpukovnikom Raffaya, a majorom Matlekovića, kod konjanika potpukovnikom Đuru Jelačića, a majorom Petkovića.

U Bisagu je Rauch održao prvi plemićki prijeki sud (kasnije će predsjednik istražnog povjerenstva grof Althan, osuđujući rad ovih prijekih sudova, napisati: »exotica in Jurisdictione Provinciali Judicia, quae a 5ta usque17am Martii continua serie durabant«);[45] tom prilikom pogubljen

[41] Acta Banalia, No 40/1755.
[42] Acta Banalia, No 47/1755.
[43] Acta Banalia, No 83/1755.
[44] Acta Banalia, No 68/1755.
[45] A. Com. Prot. XI/2 »Relationes et respective Protocolla per Commissionem Regiam Zagrabiam propter tumultum rusticanum delegatam ad Augustam Aulam successive submissa«, relacija od 27. jula 1755.

je Kadoić, a njegova kuća spaljena. Iz Bisaga išao je Rauch preko Rakovca na Lonjicu, Vrbovec, Dijaneš, Lovrečinu, sve do Tkalca – upućujući uz put odrede po čitavom križevačkom području: iz Rakovca, na traženje erdedijanskog prefekta, u Negovec i Lipnicu; iz Lonjice, na zahtjev Raffaya i Đure Jelačića, na Raven i Dubovec, itd.

O odnosu podbana Raucha prema seljacima koji su učestvovali u pobuni rječito govori nekoliko njegovih pisama iz onih dana. U Bisagu je dobio vijest o pogibiji odreda ustanika pod Kalnikom u sukobu s plemićima jednoselcima iz Vinarca, pa tim povodom piše vinaračkim plemenitašima: »Posztreliane selmane, koie Mati Czirkva k szebi nepuscha, nai pszi y pticze raznesze, ne vredno da sze vi okol nyh zadersavate«;[46] a iz Lonjice piše 11. marta plemiću Krsti Galjufu: »Koteri od ovud tam bese, nie nai posztreliaiu... robbu nyhovu razplindraiu, ter med sze podele, denique te bestie perseqveraiu, y ako kadi szkupliene zaperte naidu, vsze szkupa posgu...«.[47]

Pokolj seljaka pratila je sistematska pljačka njihove imovine. Prema službenoj procjeni utvrđena šteta nanesena križevačkim seljacima dosiže svotu od oko četrdeset hiljada forinti. Prema svjedočanstvima savremenika, zaplijenjena stoka je hrpimice tjerana u Zagreb, o čemu svjedoči i ovo Rauchovo pismo jednom plemićkom oficiru iz Tkalca 14. marta: »Marha ako ie od krivczev rebelissev vuzeta, plemeniti lyudi mogu regal odluchiti meni kot Vice-Banu, y k meni szimo poszlati, zatim Szudczu szvojemu ovdi szlusechemu y sziromahu vnogo kvarnomu od rebelissev, zadnich y Vasoj Miloszti kai sze prisztoi, osztalo med sze podeliti – ali presz larme!«[48]

3.

Zlodjela kraljevinske, plemićke vojske na ustaničkom području između Lonje i Križevaca pročula su se ubrzo i u Zagrebu. Sam banski namjesnik našao se ponukanim da zbog »nedisciplineе« banderijalaca predloži banu njihovo povlačenje iz križevačke županije u zapadnije krajeve uz cestu Zagreb–Varaždin, gdje nije bilo seljačkog pokreta, pa prema tome ni izlike za pljačkanje seljačkih gazdinstava. Na terenu bune, odnosno kod gen. Draškovića u Podravini, ostala bi samo kompanija zagrebačkog biskupa i banderijalci grofa Perlasa iz Ozlja i Stenjičnjaka, koji su – prema mišljenju namjesnika – pokazali dovoljno discipline; sve ostale odrede plemićke vojske treba da zamijene regularne jedinice iz Banske krajine.[49]

Spomenuti prijedlog namjesnika o povlačenju kraljevinske vojske datiran je 17. marta; dan kasnije upućuje ban sa svoje strane savjet na-

[46] A. Com. Prot. XI/4, priložena pisma podbana I. Raucha.
[47] Isto.
[48] Isto.
[49] Acta Banalia, No 53/1755.

mjesniku da se banderijalci zamijene drugim jedinicama, budući da su u Beč doprli glasovi o ekscesima »pacifikatora«. U isto vrijeme dat je nalog namjesniku za ispitivanje istinitosti tih optužbi.[50]

Nastavljajući na izvještaj od 17. III, grof A. Batthyany saopćava 18. III u novom pismu banu da je već izdao nalog podbanu I. Rauchu za povlačenje plemićkih odreda na liniju Zagreb – Varaždin. No ovaj je odgovorio da se, navodno, kod mjesta Globočec nalazi još jedna četa ustanika, te mora zasad odgoditi povratak – premda bi se vojnici, izmoreni (!), najradije vratili kućama (»post tanta fatigia eadem Regnicolaris Militia fessa, libenter sit domum reditura«). Stoga je namjesnik ponovio svoj zahtjev da se vojska raziđe, napose naredivši podbanu da dođe u Zagreb, a vojnicima da naloži izbjegavanje daljih ispada; ako je potrebno postaviti stražu da pazi na pobunjeno područje, neka ostane Raffay u Lonjici, a Matleković u Božjakovini.[51]

Sam Rauch, u izvještaju kojim pod kraj marta nastoji da opravda svoje postupke, navodi da je nalog namjesnika za raspuštanje vojske primio boraveći u Tkalcu, ali da je zbog vijesti o zadržavanju nekog odreda pobunjenih seljaka u šumi kod Globočca želio pričekati na povratak Raffayeva odreda. Međutim, na ponovljeni zahtjev, a pogotovo po dolasku redovnih četa Banske krajine pod oficirom Gerleczyjem, morao se povući, i 19. marta stigao je u Zagreb.[52]

Tako je, nakon dvotjedne pljačke i nasilja, završena »pacifikacija«, koja je ostavila iza sebe ruševine i pustoš...

III

POSLIJE BUNE

1.

Zbivanja na području križevačke županije pratio je bečki dvor sa značajnom pažnjom. Paralelno s poduzimanjem mjera za ugušivanje seljačke pobune iz Beča stižu nalozi – isprva biskupu Tauszyju, a zatim banskom namjesniku – da se ispitaju uzroci tog pokreta.

Predstavnici plemićke vlasti u Banskoj Hrvatskoj nastojali su već od početka odgovornost za seljački nemir pripisati utjecaju, nagovaranju sa strane susjednih krajišnika i krajiške uprave uopće. Tako biskup Tauszy izvještava 17. marta bana da mu se čini glavnim uzrokom bune želja seljaka za pripojenjem Vojnoj krajini, a ne možda loš odnos vlastelina prema podložnicima (»plebem illam rebellem, non ex ipso Dominorum suorum praegravio, verum iurisdictioni confiniariae Generalatus Varasdinensis incorporandi desiderio velut eidem proximam et conti-

[50] Acta Banalia, No 55/1755.
[51] Acta Banalia, No 57/1755.
[52] Acta Banalia, No 68/1755.

guam, in tumultum prorupisse . . .«).[53] Da to dokažu, poslužili su se plemićki krugovi i zaplijenjenim pismima što ih je potpukovnik Mihaljević upućivao pobunjenim seljacima; banski namjesnik požurio se da 12. marta pošalje banu nekoliko takvih pisama.[54]

Međutim, bečkom dvoru bilo je prilično jasno da uzroke seljačkoj buni treba prvenstveno tražiti u odnosu zemaljskih gospodara prema kmetovima. Jer i želja križevačkih seljaka da se otcijepe od provincijalne jurisdikcije i da pripadnu pod krajišku upravu potaknuta je upravo njihovom idejom da će se tako radikalnim načinom riješiti tereta podložničkih obaveza. U tom smislu obraća se ban (11. III) zagrebačkom biskupu, tražeći od njega da istraži motive pokreta (»Significo interim Excellentiae Vestrae, eam hic tumultui huic adscribi causam, quasi vero plebs haec a Dominiis suis Terrestribus nimium, et solito gravius pressa fuisset . . .«).[55] Ali biskup je pokušao da prikrije nepravedan odnos plemića vlastelina prema njihovim podložnicima; tako u već navedenom dopisu od 17. marta (kojim nastoji odgovornost prebaciti na veze seljaka i krajišnika) navodi da nije bio u mogućnosti utvrditi da je povod neredima u Ravenu i Dubovcu dao neki specifični namet tamošnjih vlastelina Raffaya i Kašnjara (»originem porro ac certum rebellionis fundamentum ex aliquo specifico dominali onere hactenus sufficienter cognosci non potuisse«).[56]

Unatoč nastojanju plemstva da se pred dvorom zataškaju pravi uzroci seljačkog nezadovoljstva, iz Beča se insistiralo na detaljnom ispitivanju. 24. marta naređuje carica Marija Terezija preko bana njegovu namjesniku da uputi puku proglas kojim ga vladarica poziva na održavanje mira; okružnica se morala prevesti na hrvatski jezik i razaslati po čitavoj Banskoj Hrvatskoj. U isto vrijeme dostavljen je namjesniku detaljno razrađen upitnik, po kojem se imalo sprovesti preslušavanje uhvaćenih seljaka.[57]

Prvobitna zamisao dvora bila je, prema tome, da ispitivanje stanja na hrvatskom selu obave redovne institucije državne vlasti u Banskoj Hrvatskoj. Međutim, kad su do Beča doprle vijesti o postupku kraljevinske vojske pod vodstvom samog podbana i drugih županijskih funkcionera u toku »pacifikacije«, postalo je jasno da se koliko-toliko objektivna istraga ne može postići preko domaćih vlasti. Osjetivši opasnost za vlastite pozicije, Staleži i redovi uputili su 28. marta zaseban podnesak banu, namijenjen carici, u kojem pokušavaju opravdati svoj postupak, a zlodjela kraljevinske vojske pripisati neredovnom karakteru banderi-

[53] Acta Banalia, No 54/1755.
[54] Acta Banalia, No 50/1755.
[55] Acta Banalia, No 47/1755.
[56] Acta Banalia, No 54/1755.
[57] Acta Banalia, No 62/1755 (»Quaenam sit ratio, et origo facti per eosdem tumultus? An non per aliquem, et quem, quibusve ex motivis sint concitati? An, ubi, quando, et qualiter patrandorum horum facinorum praevie iniverint consilia? An literas quaspiam concitatorias ab aliis, et quibus, et per quem scriptas perceperint, aut vicissim ipsi aliis expediverint, et per quem compillatae fuerint? Qui denique eorumdem sint corriphaei de nomine, et cognomine, cum plena eorundem descriptione, et locorum ubi habitant designatione . . .«).

jalnih odreda i nedovoljnoj opskrbi (pa stoga, kako pišu, »aliquid etiam fuerit necessitati temporis, aliquid militari etiam licentiae condonandum . . .«).[58] Vladajući plemićki krugovi željeli su na svaki način spriječiti to da vladarica uputi na teren Banske Hrvatske specijalno povjerenstvo koje bi vodilo istragu. Nakon održane konferencije s predstavnicima plemstva javlja namjesnik 6. aprila banu da je što se tiče naknade štete koju je nanijela kraljevinska vojska pojedinim vlastelinstvima zaključeno ovo: vlastelinske uprave izradit će popise štete i predati ih županijskim plemićkim sucima, a tužbe protiv podbana Raucha dostavljat će se lično, izravno banskom namjesniku. Zbog toga – zaključuje namjesnik – nije uopće potrebno odašiljanje posebnih kraljevinskih komesara, budući da ovi i onako ne bi mogli započeti rad prije nego što se prikupe žalbe vlastelinstava![59]

Međutim, unatoč svim tim akcijama Staleža i redova, dvor je ustrajao u svojoj zamisli. 8. aprila 1755. potpisala je carica Marija Terezija dekret kojim se imenuje istražno povjerenstvo (pod predsjedništvom grofa Mihajla Althana) radi ispitivanja okolnosti pod kojima je došlo do seljačke bune na križevačkom području (»contra tumultuantes in Regnis Croatiae (et Sclavoniae) rusticos, tamquam publicae pacis, tranquillitatisque turbatores actore fisco nostro Regio processurum – et Zagrabiae . . . concessurum, Judicium Delegatum et Investigatoriam respective Commissionem clementer resolvimus«).[60]

2.

Istražno povjerenstvo, koje je pod vodstvom grofa Althana zasjedalo u toku ljeta 1755. u Zagrebu i ispitivalo uzroke seljačkog pokreta, pozabavilo se također postupkom kraljevinske vojske za vrijeme »pacifikacije«, jer je prikupljeni materijal mogao dobro poslužiti bečkom dvoru u političkoj borbi s predstavnicima plemićke vlasti u Banskoj Hrvatskoj.

S formalnopravnog stajališta pripisivane su podbanu Ivanu Rauchu dvije osnovne pogreške: prvo, imenovanje oficira kraljevinske vojske i, drugo, uspostavljanje specijalnih plemićkih prijekih sudova. Naročito je postupak tih sudova izazvao veliku pažnju istražne komisije. U svom izvještaju od 27. jula konstatira grof Althan da je po presudi suđenja u Bisagu 5. marta i u Lonjici od 9. do 11. marta pogubljeno mačem deset seljaka, a trojica su spaljena; jedanaest ljudi je žigosano na čelu užarenim željezom, a ostali su izbatinani.[61] Prema izjavi plemića Đure Jelačića, podban Rauch je pri tome ukazivao na primjer seljačke bune Matije Gupca, kad je po pet ili deset seljaka visilo na jednom stablu (»Rebellionis in Croatia Gubesziana ante Annos circiter 183 grassantis, ubi

[58] Acta Banalia, No 68/1755.
[59] Acta Banalia, No 75/1755.
[60] Acta Banalia, No 78/1755.
[61] A. Com. Prot. XI/2, Relacija od 27. VII 1755.

5. 6. et 10. rustici ad unam arborem suspendebantur«)! Opravdavajući formalnopravno postupak pri formiranju plemićkih sudova, Raffay je pred povjerenstvom izjavio da pobunu nije smatrao »zločinom povrede veličanstva« (prema čemu bi za suđenje bila nadležna vladarica), nego nevjerom prema zemaljskom gospodaru (»non existimasse tumultus hujus causam ad Crimen Laessae Majestatis, sed ad Notam Infidelitatis erga Dominos Terrestres factae pertinere«).[62]

Prema prijedlogu istražne komisije, vodstvo kraljevinske vojske bilo bi kažnjeno na taj način što bi moralo platiti globu za pokriće dijela štete nanesene stanovništvu područja koje je zahvatila »pacifikacija« od 3. do 18. marta 1755. god. Ukupna visina štete procijenjena je na 39.490,27 forinti, od čega bi globa iznosila polovinu, tj. 19.745,13 i pol forinti. Od toga bi podban Rauch, kao pukovnik kraljevinske vojske, morao da plati 3.085,10 forinti, potpukovnici Raffay i Jelačić po 1.542,35 forinti, majori Petković i Matleković po 1.234,4 forinti, a dvanaest kapetana po 925,33 forinte.[63] Međutim, u Beču su globu raspodijelili drugačije, odredivši da ukupni iznos od 14 hiljada forinti uplate samo viši oficiri: Rauch šest hiljada, Jelačić i Raffay po tri, a Petković i Matleković po hiljadu forinti – kako određuje carica Marija Terezija patentom od 4. IX 1755.[64]

Glavni udarac dvora namijenjen je bio podbanu Rauchu kao nosiocu stvarne vlasti srednjeg i nižeg plemstva u Banskoj Hrvatskoj. Već u aprilu 1755. tužio se Rauch u pismu banu da je žrtva svog rada na korist drugih (»haec est merces publico servientium, ut dum naufragos ad portum deducunt, ipsi fluctibus remitantur«).[65] Nakon završetka postupka istražnog povjerenstva i izrečene osude nemoguće je bilo da podban Rauch i nadalje ostane na svom položaju, pa je ubrzo predao ostavku.

3.

Prvi iskaz o toku bune križevačkih seljaka sastavio je banski namjesnik krajem marta 1755, prema rezultatima istrage vođene pred plemićkim sudovima u toku prve polovine tog mjeseca.[66] Namjesnik tačno uočava da se pokret na području između Križevaca i Lonje sastojao od dvije glavne grupe seljačkih ustanika. Nakon paljenja kudjelje u Raffayevu Dubovcu, koje je dalo poticaj za dizanje prve grupe, krenula je ta grupa iz Ravena na svoj pohod protiv plemićkih kurija u središnjem dijelu ustaničkog područja; prikaz tih zbivanja dao je namjesnik uglavnom prema iskazu uhvaćenog seljačkog kurira Krajinšćana, datom u istrazi 24. marta u Zagrebu.[67] Drugu grupu, kako ističe namjesnik, vo-

[62] Isto.
[63] A. Com. Prot. XI/2, Relacija od 12. VIII 1755.
[64] Acta Banalia, No 161/1755.
[65] Acta Banalia, No 76/1755.
[66] Acta Banalia, No 70/1755.
[67] A. Com. Prot. XI/6, str. 89–98.

dili su Poljančani sve do Bisaga, ali ga nisu spalili zbog zabrane koju je dao potpukovnik Mihaljević (»Ad Biszagh Dni V. Colonelli Mihalyevics ad tumultuantes litterae allatae fuissent, quibus ulterior incineratio illis prohibebatur; secundum hos ordines, relicta in arce vigilia eademque pro praesidio reservata, statim delapsi sunt...«).

Kad je specijalno istražno povjerenstvo, na čelu s grofom Althanom, započelo 21. maja 1755. rad u Zagrebu, na raspoloženju su mu stajali materijali plemićke istrage i suđenja u izvornoj hrvatskoj verziji i latinskom prijevodu. Komisija je neke učesnike bune nanovo ispitivala, kao i vodstvo plemićke »pacifikacione« protuakcije. Taj posao obavljen je u toku mjeseca juna i jula, tako da je potkraj jula istraga o samoj buni bila zaključena. Sav zapisnički materijal svojih sjednica komisija je redovno svaki tjedan slala dvoru, uz povremene zasebne izvještaje o nekim značajnijim pitanjima.

Pregled zbivanja na području križevačke županije od 23. februara do početka marta 1755. dala je komisija u relaciji datiranoj 27. jula t. g.[68] Pri tome je istraga proširena i na seljački pokret u Podravini, što ga je ugušio varaždinski general Drašković (uglavnom bez ekscesa kakvi su se događali na terenu kraljevinske vojske); zbog toga Althanovo povjerenstvo govori u svom izvještaju o tri grupe ustanika, tj. o središnjoj, lonjskoj i podravskoj grupi. U tom smislu sastavljena je i zaključna relacija komisije početkom septembra 1755.[69]

Uz ispitivanje samog toka bune povjerenstvo je imalo utvrditi i uzroke zbog kojih je došlo do seljačkog pokreta. Banski namjesnik se u svom izvještaju od 31. marta bio ograničio na to da je – kao objašnjenje o uzrocima bune – priložio u prijepisu »Poteščice« križevačkih seljaka, što su ih namjeravali uputiti carici, a o kojima je u svom iskazu pred sudom govorio križevački građanin Heruc.[70] Althanova komisija navodi u relaciji od 27. jula više uzroka seljačkih nemira: ponajprije povećani zahtjevi feudalnih gospodara za radnom snagom i povišenjem drugih davanja; zatim, veće opterećivanje podanika javnim daćama, napose u vezi s novim poreznim popisom, a i želja stanovništva na teritoriju do Lonje za priključenjem Vojnoj krajini.[71]

Rad istražnog povjerenstva nastavljen je još dva mjeseca nakon toga što je posao oko utvrđivanja toka bune, njenih uzroka i glavnih vođa pokreta bio uglavnom završen. Naime, dekretom od 12. aprila 1755, kao i kasnijim uputstvima komisiji, zadatak Althanove grupe proširen je (od ispitivanja u vezi sa samom bunom) na daleko šire područje odnosa feu-

[68] A. Com. Prot. XI/2, Relacija od 27. VII 1755.
[69] A. Com. Prot. XI/2, Zaključna relacija.
[70] A. Com. Prot. XI/6, str. 18–19.
[71] A. Com. Prot. XI/2, Relacija od 27. VII 1755 (»In Causa porro Originis, Consiliorum, et Concatenationis praeteritorum triplici ordinis tumultum, investigationem descendentes, incusatam excessivam Dominorum Terrestrium robottarum et datiarum exactionem, publicae Regni impositionis accrescentiam et hujus ex novissime facta partibus in illius Regnicolari Conscriptione adauctionis formidinem, circuli denique illius usque ad fluvium Loina dictum, ad quem usque nempe conscriptio Regni pertigit, Confinio Crisiensi excussis subditatis obligationis et obedientiae Dominalis habenis applicationem, pro ratione tumultuantibus fuisse adinvenimus...«).

dalnih gospodara i njihovih podložnika uopće, na probleme urbarijalne regulacije u Banskoj Hrvatskoj (»... circa investigandam et disquirendam tumultus hujus originem, ac una rusticorum contra Dominos suos Terrestres querimoniam, Judicio per Nos benigne delegato, speciale instructionis punctum extradandum jam esset...«). Opsežno istraživanje stanja seljaka kmetova na čitavom području triju hrvatskih županija zaključila je komisija nacrtom privremenog urbara, koji je vladarica većim dijelom usvojila pri izradi konačnog teksta Privremenog urbara za Hrvatsku, objavljenog patentom od 8. novembra 1755.[72]

Neposredno nakon završetka rada Althanove komisije i u isto vrijeme s određivanjem novčane kazne za vodstvo plemićke »pacifikacije« proglašene su i osude vođa seljačkog pokreta. Dekretom od 4. septembra 1755. obuhvaćeno je 78 seljaka, od kojih su kažnjeni sa po tri mjeseca zatvora desetorica, sa pola godine sedam, s jednogodišnjom robijom 15, s dvogodišnjom 13, s trogodišnjom 7, s četverogodišnjom 9, s petogodišnjom 15, sa šestogodišnjom jedan i sa doživotnom robijom također jedan seljak. Ujedno je određeno da se osuđeni na 4–6 godina upute u Temišvar, oni od 2 do 3 godine u Petrovaradin, a oni do jedne godine u Osijek.[73]

ZAKLJUČAK

Pokret križevačkih seljaka potkraj februara 1755. godine, u toku kojeg je uništen znatan broj plemićkih dvoraca, kurija i gospodarskih majura na području između Križevaca, odnosno Vojne krajine i rijeke Lonje, završen je na izgled bez uspjeha za pobunjene feudalne podložnike, kmetove. Međutim, teške žrtve seljačkog stanovništva na ustaničkom teritoriju za vrijeme plemićke »pacifikacije« kao i robija, odnosno tamnica osuđenih seljačkih vođa nisu ostali posve uzaludni. Premda je radikalno rješenje kojim su križevački seljaci htjeli da se oslobode feudalnih obaveza (tj. prijelaz pod upravu Vojne krajine) bilo s obzirom na prilike u Banskoj Hrvatskoj sredinom 18. stoljeća neizvodljivo, buna je omogućila centralnoj državnoj vlasti da intervenira na području urbarijalnih odnosa – dotad gotovo isključivo privatnopravne naravi.

Rezultat je bio Privremeni urbar za Hrvatsku od 8. novembra 1755, kojim su vlastelinstva obvezana na striktno pridržavanje postojećih urbarijalnih propisa, ugovora ili običaja.

Iako je na taj način privremena regulacija ostavila u punom opsegu raznovrsnost i šarolikost podložničkih obaveza od imanja do imanja, od sela do sela, ipak je stavljena određena brana daljem pogoršavanju položaja seljačkih gazdinstava.

Reformatorska djelatnost nije se zadržala na urbarijalnim regulacijama, odnosno na agrarnoj ekonomici, nego je sve više – počevši od

[72] Upor. I. Karaman, Privremeni urbar..., n. dj.
[73] Acta Banalia, No 160/1755.

1755. god. – obuhvatala sav društveno-politički i gospodarski život Banske Hrvatske. Formiranjem Hrvatskog kraljevskog vijeća (Consilium Regium Croaticum) 1767, u kojem je glavnu riječ vodio jozefinistički nadahnut Nikola Škrlec Lomnički, stvorena je povoljna situacija i za radikalnije rješavanje seljačkog pitanja. Nakon opsežnog rada na popisivanju seljačkih selišta i istraživanja stanja u agraru u godinama 1773–1780. konačno je jedinstvenim urbarom za Hrvatsku 1780. sprovedeno ujednačavanje podložničkih obaveza u sve tri hrvatske županije, na osnovu novih normi, i time dat okvir za dalji razvoj agrarne ekonomike Banske Hrvatske, sve do definitivnog ukidanja feudalnih odnosa uopće u toku revolucije 1848/49. godine.

MIROSLAVA DESPOT

NEKOLIKO PODATAKA O MANUFAKTURI PLATNA U BAKRU U XVIII STOLJEĆU

Prilog privrednoj historiji Hrvatskog primorja

U nizu svojih merkantilističkih planova, a radi podizanja privrednog napretka Hrvatskog primorja Marija Terezija unapređuje i Bakar, uklopivši ga također u svoju novu jadransku merkantilističku politiku, nastavivši na taj način započetu djelatnost svog pokojnog oca, Karla VI. Bakar je nakon zrinsko-frankopanske katastrofe došao u »... vlast austrijskih careva, koji su s njim po svojoj volji raspolagali, a u ime njih upravljali su gradom tuđi, ponajviše njemački činovnici.«[1] Potkraj XVII stoljeća je Bakar »... založen gradačkoj gornjoaustrijskoj dvorskoj komori za svotu od f. 50.000.– Od ove prešao je grad Bakar godine 1750. na Ministerijalnu Bankovnu deputaciju u Ljubljani, a zatim godine 1754. pod upravu Trgovačke intendenze u Trstu.«[2] Razdoblje pod upravom tršćanske intendance[3] je bilo doba relativnog privrednog cvata, pa je u tom vremenskom rasponu zabilježen i osnutak prve i najstarije manufakture, koja je g. 1766. osnovana u Bakru. To poduzeće osnovala je »Temišvarska trgovačka kompanija«[4] razvivši u njoj proizvodnju platna najraznovrsnije vrste, od šarenog do jednobojnog materijala. Platnara je prvu godinu bila smještena u nekoliko prostorija starog bakarskog grada,[5] posjedujući uz to i susjedni veliki magazin za smještaj svojih finalnih proizvoda, koje je prodavala po čitavom teritoriju austrijske monarhije. U svojoj prvoj fazi, koja je trajala

[1] Mažić Matija, Prilozi za povijest grada Bakra, Sušak 1896, str. 76.

[2] Mažić o. c. str. 76.

[3] Godine 1748. osnovala je vladarica Marija Terezija tršćansku trgovačku intendancu sa sjedištem u Trstu. To upravno trgovačko tijelo odigralo je značajnu ulogu s obzirom i na naše Hrvatsko primorje koje je kroz čitavo vrijeme postojanja intendance potpadalo u trgovačko privrednim poslov ma pod njenu upravu. V. Tamaro Attilio, Storia di Trieste, Roma, 1924, vol. II., str. 184, str. 197.

[4] Viezzoli Giusseppe, Contributi alla storia di Fiume nel settecento, Fiume, 1933. I. e II. semestre 1932. str. 33–35.

[5] Acta Buccarana, 1766–1776, F. 9, No. 1, skupina spisa koji su sada povodom posljednje restitucije vraćeni iz Pešte. Na skupinu me upozorio arhivista Državnog arhiva Bartol Zmajić, pa mu ovim putem izražavam svoju najsrdačniju hvalu.

od 1766–1769, rukovode platnarom direktori »Temišvarske kompanije« Blancherey i Le Chevalier. Spomenuti kroz čitavu 1766. i 1767. traže dozvolu od tršćanske Intendance za korištenje čitavog prostora bakarskog starog građa, koji je u to vrijeme služio i kao gradski zatvor. Intendanca je nakon oduljeg razmišljanja pozitivno riješila zahtjeve »Temišvarske kompanije«, uputivši to svoje rješenje tadanjem bakarskom »Renntmeisteru«[6] Franji Mihajlu Mikuliću.[7] U dopisu su bili izneseni svi uslovi iskorišćivanja novih prostorija, pa je u njem rečeno i ovo. »... Es gereichet dieser Selben Antrag in Angelegenheit der gänzlichsten Einräumung des Buccaraner Schlosses an die dortige Leinwand Fabrick gegen auf sich nehmende Unterhaltung, und einen Beytrag von 200 f. zu Herstellung neuer Kerker und anderer Bequemlichkeiten in einem Stadt Thurn, zur vollkommener approbation, und Wohlgefallen. Er Rendtmeister habe demnach darüber einen ordentlichen Contract mit der Temeswarer Compagnie zu errichten, ...«[8] Proširivši na taj način svoje radne prostorije, platnara proširuje i svoju proizvodnju. No kako je slijedećih godina »Temišvarska kompanija« upala u neke financijske teškoće, bilo je njeno rukovodstvo prisiljeno odstupiti platnaru jednome od svojih zastupnika u ime dugovanja. Ta ličnost je bila ljubljanski trgovac Friedrich Weitenhiller,[9] koji se godine 1769. javlja kao novi vlasnik platnare,[10] i njegovo poslovanje je bilo kratkotrajno, prekinula ga je njegova smrt godine 1772. Weitenhiller je umro bez djece, jedini nasljednik je bio njegov mlađi brat Josip,[11] kojemu je Friedrich testamentarno ostavio u nasljeđe veliki dio svog imetka i svoju ljubljansku trgovačku kuću uz platnaru u Bakru. S novim vlasnikom Josipom Weitenhillerom ulazi bakarska platnara u svoju posljednju fazu, koja uz povremeni procvat doživljava i svoju polaganu stagnaciju uslovljenu nepovoljnim klimatskim prilikama, skupim dovozom sirovina i skupom radnom snagom. Sve te neprilike natjerale su Weitenhillera da zatraži premještanje poduzeća iz Bakra na Rijeku, pa je u tome smislu uputio g. 1775. dopise tršćanskoj Trgovačkoj intendanci tražeći od nje dozvolu i pozitivno rješenje. To pitanje se dosta dugo raspravljalo na sjednicama Intendance, te je tek mjeseca oktobra g. 1775. Pasquale Ricci[12]

[6] »Renntmeister« ili »Rationum magister« bio je službenik koji je vršio osim toga i službu kapetana i bakarskog »dohodarnika«.

[7] Franjo Mihajlo Mikulić vrši tu službu od 1767–1776.

[8] Acta Buccarana, 1766–1776, F. 9, No. 1 – povratni spisi iz Pešte, Državni arhiv Zagreb.

[9] Von der Leinwandfabrik zu Bukari. Provinzialnachrichten aus den kaiserl. koenigl. Staaten, Wien, 1783, No. 4, str. 56. O austrijskoj odnosno bečkoj štampi u vrijeme »jozefinizma« v. Winckler Johann, Die periodische Presse Oesterreichs. Eine historisch-statistische Studie, Wien, 1875, str. 39 ss.

[10] O Friedrichu Weitenhilleru ljubljanskom trgovcu v. Despot Miroslava, Postanak, razvoj i proizvodnja staklane u Sušici, Zbornik muzeja primjenjene umetnosti, Beograd, 1958, str. 3–4, str. 153.

[11] Weitenhiller Josip (rođen u Völkermarktu – † 1792. u Ljubljani) član poznate stare trgovačke obitelji.

[12] Ricci Pasquale, član tršćanske Intendance, veći dio života je proveo u Trstu, vršeći osim toga i službu predsjednika kod tršćanskog trgovačkog tribunala.

odaslao dopis »Renntmeisteru« Mikuliću s napomenom neka dotični iznese svoj stav i mišljenje s obzirom na preseljavanje platnare iz Bakra na Rijeku, osim toga neka navede sve prednosti » ... die im Wege des Handlungswesens oder d/er/ öffentlichen / Wirtschaft oder der innerlichen Industrie der Herrschaft Buccari und den dortigen Unterthanen von der wirklichen Fabrick und Manufactur des Supplicanten zuflissen? 2do ob und was für Vortheile nach der Übertragung der Fabrick nach Fiume zuflissen würden ...«[13] Mikulić je vrlo ozbiljno i savjesno shvatio svoj zadatak, odaslavši veoma opširan i detaljan odgovor tek nakon višemjesečnog razmišljanja, otpremivši ga u Trst sredinom februara godine 1776. U svome opširnom elaboratu iznio je Mikulić slijedeće svoje mišljenje« Hochlöbliche/Kais/erlich/ Königl/iche/ Commercial-Haupt-Intendenza! Unterthänigst gutächtlicher Bericht über die Vorstellungen des Weitenhillers wegen Übertragung der Leinwand Fabrique nach Fiume. Buccari den 17. Febr/uar/ 1776. Mittels hoher Verordnung d/e/ d/at/o 28 ten 8 ber praes/enter/ 14 ten 9 ber/Dezember/ 775 geruhete mir Eine Hochlöb/liche/ Stelle den von dem Weitenhiller vor dem allerhöchsten Thronn eingereichten Recurs mit dem Auftrag gnädig mitzutheilen, dass ich solchen mit meinen Erhebungen, Überlegungen, und anhandlassungen wieder zurucksenden, und dabeÿ sonderheitlich in Betrachtung ziehen solle: 1mo Die Vortheile, die im Weege des Handlungs Wesens, oder der öfentlichen Wirtschaft, oder der innerlichen Industrie der Herrschaft Buccari, und den allhiesigen Unterthanen von der wirklichen Fabrique und Manufactur des Supplicanten zufliessen; 2do ob, und was für Vortheile nach der Übertragung der Vornehmeren Fabrique nach Fiume annoch weiters zufliessen würden? und 3io ob und in wie weit dem Supp/lican/ten in dem zweÿten Begehren gewillfahret werden mögte? Ehevor ich diese dreÿ Gegenstände erläutere, solle ich die Weitenhillerische Anzüge und Vorstellungen untersuchen, und sehen, in wie weit die Gründe, und Ursachen, welche ihm zu der ansuchenden Übertragung der Fabrique nach Fiume vermögen, haltbar seÿen; Diese bringet er beÿ, aus dem seit seiner Innhabung der Fabrique immerfort erleidenden nahmhaften Verlust, welcher ihme von der schlechten Laage deren Fabrick-Gebäude, und von dem Mangel deren Fabricque-Bequemlichkeiten zufliesset; Die Absönderung der Gebäude, die kleine Fassung derenselben, der Abgang der Sonnen-Bleich, und der Mangel einer Wasser Meng sind zwar Gegenstände, welche gegen andere beserr situirt-und eingerichtetet Fabriquen in der Hauptmanipulation des Werkes einen merklichen Unterschied machen, und eben so den Weitenhiller beschwären, als jene erleichteren, welche diese Bequemlichkeiten vollkom/m/en geniessen; Dass aber der Weitenhiller diesen Hindernissen, und Gebrechen durch Übertragung der Fabrique nach Fiume abzuhelfen glaube, zweifle ich umso mehr, wie sicherer ich vorsehe, dass ihme hierdurch mehrerer Schaden als Nuzen zuwachsen wird; Die Vermehrung deren Unkösten wird diese Folge bestättigen,

[13] Acta Buccarana, 1766–1776, F. 9, No. 1, povratni spisi iz Pešte, Državni arhiv Zagreb.

und diese wird er eben so wenig vermeiden können, als er ohngeacht der Fabrique-Übertragung nach Fiume beÿ eben jenen Gebrechen und dermalig nachtheiligen Behandlungen, über welche er sich beschwäret, verbleiben wird, weil er dabeÿ die allhiesigen Gebäude beÿzubehalten, und die Arbeit fortzusezen von selbsten gesinnet ist; Diese sind ihme durch meines geringsten Ermessens unentbehrlich, und eben so notwendig, als er in Fiume schwerlich eine Wasser-Meng, wie er wünschet ohne nahmhaften Ankauf, und Unkösten haben kann; Was er sich alldort beÿschaffen könnte, ist die Einstellung mehrerer Weberstühle in dem ansuchenden Excollegial-Gebäu[de],[14] und die Einrichtung der Sonnenbleich in dem dabeÿ liegenden Garten; Allein was er hiebeÿ für Unkösten erleiden wird, ist leicht vorzusehen, wenn man erweget, d/ass/ er einen neuen Aufseher unterhalten, die Transport Unkösten hin und wider bestreiten, die Weber aus der Fremde bestellen, ihnen die Gelegenheit einrichten, alle Nothwendigkeiten, Werkzöge, Beth, Licht, und andere Gerätschaften beÿhaften muss; ich will allhier von dem auszulegenden Capital, welchen Weitenhiller selbsten auf 15000 f/lorins/ berechnet; nichtes erwehnen, sondern sage nur, dass er beÿ einer derleÿ Einrichtung nichtes gewinnen, wohl aber annoch das Fabricatum mehr beschwären wird; Sicher ist es, dass die anhandlassung einer Sonnenbleiche, und Wasser-Mong für die Fabrique der Wirtschaflichste Gegenstand ist, und dass beÿ derselben erreichung alle Hindernisse für den Fabrique Inhaber gehoben werden; er wird aber von darumen doch nicht der Sechtelbleiche ausweichen können, wozu ihme die Aschen, und das Brennholz weit mehrers, als dermalen in Buccari[15] beÿ einer in Fiume auch anstellenden manipulation zu kosten kom/m/en wird; Weitenhiller widersprechet sich selbsten, beschwäret sich über den Schaden; und Unkosten, den er allhier leidet; will die Fabrique übertragen, und dennoch beÿ denen allhiesigen Werken verbleiben; Er lobet die wirtschaftlich, und nüzliche Einleitungen anderer derleÿ Fabricanten, und besonders des Linusio,[16] unterlasset jedoch sich die Beyspiele zu nuzen zu machen; Seine Absichten sollten auf die Hebung der bisherigen Fabrique-Gebrechen, Verminderung deren Unkösten, und Vermehrung der Arbeit und Erzeügung gerichtet seÿn; allein beÿ seinem Antrag finde ich, dass er zwar die Arbeit vermehren, die Ausllagen hingegen und Gebrechen verdopplen wird; Er beschwärt sich, dass dies Gebäude allhier abgesondert sind, da doch selbe so beÿsam/m/en liegen, dass sie ein fleissiger Director[17] täglich zweymal ganz füglich besichtigen kann; ist aber selbsten eines widrigen Gedankens, da er solche beÿ

[14] Odnosi se na zgradu riječkih jezuita. Kao što je poznato njihov red je bio ukinut godine 1773, pa su njihova imanja bila podržavljena.

[15] Potreban pepeo nabavljao je Weitenhiller iz obližnjih gorsko-kotarskih šuma gdje su palili drvo pepeljari, među kojima su poneki bili namješteníci u manufakturi pepeljike u Ravnoj Gori, koja je poslovala od godine 1767–1775. v. Acta Buccarana, B. F. 13, Inv. 1–3, 43–Pottaschen–Siederey, Državni arhiv Zagreb.

[16] Čini se da je to bio vlasnik neke poznate platnare, čije postojanje nije bilo moguće iz pristupačnih akata identificirati.

[17] Posljednjih godina rukovodilac platnare je bio Josip Sorz.

2 Stund weit absöndern, und entfernen will; Das allhiesig alt-und neue Castell Gebäu[de] kann ganz leicht 80 Stühle, und nicht wie Weitenhiller saget alleinige 50 fassen; und wenn auch dieses nicht wäre, so könnte die Vermehrung derenselben mit wenigeren Unkosten, ohne nach Fiume das Collegium zu suchen, geschehen; Weitenhiller könnte nur, und hätte es bishero mit seinem Vortheil thun könne, nach dem Beÿspiel des Linusio, die Stühle in denen Häusern hin und wider Vertheilen, noch mehrere Erleichterung aber sich beÿschaffen, wenn er bis nun zu mehrere einheimische Webern ausgelernet, und deren fremden nicht nöthig hätte;[18] Beÿ einer sogestaltigen Einleitung würde er auch dieses gewinnen, dass er derleÿ einheimischen Webern weder Wohnung, noch Licht, Beth, Werkzeüge, und andere Gerätschaften beÿzuschaffen hätte, sondern blos das Garn zur Arbeit, und den Lohn zur Helfte mit Victualien, wie Linusio, abreichen könnte; Über dieses wäre er der beständigen Arbeit gesicheret, weil diese nicht, wie seine dermeligen Webern zu 3 und 4 Monate die Arbeit verlassen, und nach Hause gehen wurden; Ich betrachte allhier und bedaure die Unwirtschaft des Weitenhillers, die er mit denen Besoldungen der Webern vorstellet, dass er solche bezahlet, ohngeachtet sie auch von der Arbeit entfernet sind, und nach Hause gehen; da ich vielmehr von ihme, als einen gut denkenden Mann, welcher seine Absichten zu seinem Besten richten will, denken sollte, dass er den Lohn mit der Arbeit verhältmässig, einzurichten hätte, und nur das bezahlen, was einer arbeitet, und verdienet; Er solle also seiner Nachsicht zuschreiben, wenn ihme der Unkosten der Löhnungen so beträchtlich, ohngeacht wenig gearbeitet wird, und dabeÿ annoch so gross ist, als wenn doppelt so viel gearbeitet wurde; Weitenhiller sollte mit seinen Vortheilhaft meinenden Absichten nur darauf gehen, dass er die Stühle vermehre, damit mehrers gearbeitet wurde, wozu er in Buccari so wohl in dem Schloss, als in dem mit weit geringeren Unkösten zuzubereitenden Mong-Gebäude überflüssigen Raum hat; und wenn er auch diese Vermehrung allhier in Buccari, woselbst er sich wegen Mangel des Plazes beschwäret, nicht einleiten will, so kann er solche mit einem sehr kleinen Unkosten in dem ohnehin leer stehenden räumigen Gebäu[de] zu Sussak[19] ganz bequem auch für 200 Webern unterbringen, woselbst ihme annoch die Aufsicht des alldort bestellten, und fast umsonst besoldeten Agentens zu nuzen ko/m/en werde; Ich will jedoch denen Weitenhillerischen Anträge gar nichtes entgegen streiten, noch ihme in seinen nüzlich gefasten Absichten einige Hindernuss legen; sondern überlassen ihme vielmehr jene Mittel und Weege zu ergreifen, die er seiner Wirtschaft und vortheilen gemessener finden wird; Nur allein dieses könnte ich ihm rathen, dass er jene Einleitungen wählen solle, beÿ welchen er wenigeren Unkosten, und mehreren Nuzen zu verhoffen

[18] Znači da je u platnari bio namješten i veći broj inostranog radništva.

[19] Riječ »... Sušak spominje se tek u prvoj polovini XVIII. vijeka, no nipošto kao oznaka za kraj, na kome danas Sušak počiva. Tim se imenom u ono doba zove oveći posjed, što se sterao između našeg bulevara i stepenica što idu od piramide prema zgradi gimnazije...« Rački Andrija, Prilozi k povijesti grada Sušaka, Sušak, 1947, str. 6.

haben wird, all jenes aber vermeide, was seinen bisherigen Fabrique-Bilanz beschwären kann; Eben so wenig haltbar ist sein Anzug, dass er allhier, wegen der abgesönderten Laage deren Gebäude überflüssiges personale unterhalten müsse, nachdeme es ganz sicher, dass beÿ der Färbereÿ ein Färber, und beÿ der Mong ein Mongmeister seÿn müsse, wenn auch diese zweÿ Gebäude beÿ dem Castell beÿsam/m/en wären; Und glaubet vielleicht Weitenhiller, dass er etwa beÿ Übertragung der Fabrique weniger personale erforderlich haben wird? Ich förchte, dass ihme seine ansinnende Unternehumngen wegen den allzustark bezeichnenden Eifer, zur Zeit der Anhandlegung verdriesslich, und allzubeschwärlich und beeinträchtigend fallen werden, und dass er eben so wie dermalen neüe Gründe zu nachtheiligen Vorstellungen und Beschwärden über seinen Verlust gewinnen wird; Ein viel wirtschaftlicherer Nuzens Anfang wäre es, wenn Weitenhiller beÿ der allhiesigen Fabrique die Weber Stühle vermehren, nur einheimische Weber nach und nach abrichten, die fremden, welche doppelt mehr kosten, abschaffen, die Löhnungen nach Maass der Arbeit bestim/m/en, den Absaz der Erzeügung sich Verischeren, und endlich von dem allerhöchsten Hof die gänzliche Maut Freÿheit so wohl das zu der Manufactur brauchenden innländischen Materialis als auch des erzeugenden, und sowohl in die Erb-als fremde Lande zu verschikenden Fabrique-products erwirken wurde; Ohngeachtet nun diese meine gehorsamst unzielsezliche Betrachtungen nicht dahin gehen, dass ich etwo dem Weitenhiller in seinen Vorschlagen den Untersuchungen hinderlich seÿn, oder ihme die suchenden Nuzens Gelegenheiten benehmen, und von seinen Anleitungen abschröcken wollte, so muss ich jedoch ganz aufrichtig gestehen, dass die allhiesigen Landes Insassen von der Fabrique nicht wenige Vortheile genossen haben, und geniessen, uobeÿ es nur zu bedauern, dass die bisherige manipulation der Fabrique eingeschränckt und nicht grösser gewesen ist; dahero ad 1um so wohl der öffentlichen Wirtschaft als der innerlichen Industrie man es zu danken hat, dass etliche 100 Familien von dieser Fabrique ihren Nahrungsstand beziehen; denn fast ganz Vinodol dienet derselben mit gut und feiner Spinnereÿ des Flaxes, andere Mädchen aber beschäftigen sich mit der Webereÿ, andere beÿ dem Spollen, und wieder, mehrere aber beÿ der Sechtel und Färbereÿ; Wenn diese Fabrique allhier in grösseren Aufnahm wäre, ond einen mehreren Absaz hätte, wie es die gute qualität des fabricati verdienet, so ist es ganz sicher, dass die Verdienste der allhiesigen Unterthanen, und der Nuzen eben so vermehret, als hierdurch ihr Fleiss und Eifer unterstüzet wurde; Ich zweifle aber sehr ad 2^{dum} dass diese Vortheile beÿ Übertragung der Fabrique nach Fiume für die diesortigen Unterthanen standhaft seÿn werden, nachdeme es ganz sicher, dass weder die allhiesigen noch die Vinodolische Flax-Spinnerinen um den dermaligen Preiss ihre gespunnene Waare bis nach Fiume zu tragen sich begnügen, andere amploirte hingegen viel lieber zu hause bleiben, als ausser Landes zu dienen, und zu zehren wünschen werden, andererseits aber der Innhaber die Preise und Löhnungen nicht vermehren und beÿ einmaliger Aufrichtung der Fiumaner Manufactur muttmasslich den dermalig

allhiesigen Gewerb in Verfall gerathen lassen dörfte; Endlich auf den 3ten Betrachtungs Gegenstand zu kom/m/en, obzwar der dort von dem Weitenhiller für die allhiesige Fabrique-Gebäude mit 600 f/lorins/ entrichtende Zinns so gemässiget ist, dass es gegen der Grösse derenselben ein Spottgeld, für ihme aber ein Glück gerechnet werden kann, dass er ein mehreres nicht bezahlet, nichts desto weniger, um ihme all je mögliche Erleichterung angedeÿen zu lassen, wäre ich des gehorsammst unzielsezlichen Ermessens, in anbetracht seiner zu Beförderung des allerhöchsten, und privat nuzens bezeigten Verwendung, und künftig hin versprechender nüzlichen Vermehrung des allgemeinen Bestens, ihme solche Zinnsfreÿ, jedoch gegen deme zu überlassen, dass er solche in gutem Stande zu erhalten, und aus eigenen Kösten die jährlich nothwendigen Reparatione zu bestreiten verhalten werde; Ich unterwerfe Einer Hochlöb/lichen/ Stelle erläuchterer Einsicht, und Beurtheilung diese meine gehorsamste Erläuterungen; mich anbeÿ cum reproductione recursus zu hochen Gnaden unterthänig gehorsamst empfehle Einer Hochlöbl/ichen/ Kais/erlich/ Königl/ichen/ Commercia/l/s Haupt-Intendenza! unterthännig gehorsamster Franz Michel Mikulich.«[20]

Mikulić je, kako izlazi iz njegova opširnog elaborata, veoma realno uočio i naglasio sve teškoće, ističući stalno potrebu povećanja proizvodnje i upošljavanja i izučavanja domaće radne snage, smatrajući izgleda »stranim« elementom sve one koji nisu imali svoje sjedište u Bakru. Osim toga je s pravom naglasio da je nepotrebno plaćanje neuposlene radne snage, koja je znala izbivati tri do četiri mjeseca povećavajući znatno izdatke. Mikulićevi razlozi su bili konkretni i tršćanska Intendanca ih je usvojila, ne želeći međutim istovremeno prekinuti sa Weitenhillerom. Zbog toga je ta trgovačka vlast potkraj februara iste godine 1776. odobrila neke povlastice Weitenhilleru, nadajući se da će ga na taj način udobrovoljiti i sklonuti ga da odustane od preseljavanja platnare iz Bakra na Rijeku.

Odobrene povlastice su bile slijedeće »... die Mautfreÿe Einführung nach Buccari aus den K/aiserlich/ K/öniglichen/ Erblanden aller zur Fabrick gehörig/en/ materialien als Flachs, Garn und Färberey Waaren wie nicht weniger auf die Mautfreÿe Ausführung aus Buckari in die K/aiserlich/ K/önigliche/ Erbstaaten der Fabricks-Erzeügnisse ...«[21]

U međuvremenu su se desile velike promjene političko-privrednog značaja na teritoriju Hrvatskog primorja i nedalekog Trsta, pa su i one djelovale na dalji razvojni proces rada u platnari u Bakru. Ponajprije je g. 1776. bila ukinuta[22] tršćanska Trgovačka intendanca, iste godine osnovana je nova »severinska županija« koja je obuhvatala dio Hrvatskog primorja i Gorski kotar s izlučenjem Bakra ispod njene jurisdik-

[20] Acta Buccarana, 1766–1776, F. 9, No. 1, povratni spisi iz Pešte, Državni arhiv, Zagreb.

[21] Acta Buccarana, 1766–1776, F. 9, No. 1, povratni spisi iz Pešte, Državni arhiv, Zagreb.

[22] Čini se da je tršćanski boravak suvladara Marije Terezije – Josipa prouzročio ukidanje Intendance. Mladi suvladar je boravio godine 1775. u Trstu i nakon toga je podastro vrlo nepovoljan izvještaj o radu spomenutog privredno trgovačkog tijela.

cije, pa je Bakar od 1776. i gotovo sve do 1780. potpadao pod upravu karlovačkog generalata, 5. IX 1777. vladarskim reskriptom Marije Terezije Bakar je službeno pripojen »severinskoj županiji«[23] i godinu dana kasnije proglašen i slobodnom lukom. Usprkos tim povlasticama vojno krajiška uprava sa sjedištem u Karlovcu je još i godine 1780. svojatala neka svoja prava na Bakar, pa se to ispoljavalo i u radu bakarske platnare. Zbog toga je i gubernij riječki bio prisiljen uputiti dopis karlovačkom generalatu u kome traži da »... quaedam Fabricam Telarum Buccarensem actu ad Proprietatem Iosephi Weitenhiller pertinentem, concernentia, quamprimum exquiri facere ...«[24] Izgleda da su sve te neprilike konačno dozlogrdile Weitenhilleru te on tokom godine 1781. obustavlja rad u bakarskoj platnari. Prema jednom suvremenom izvještaju je on platnaru usprkos svih teškoća prenio na Rijeku.[25] Njeno dalje poslovanje je za sada nepoznato, vjerujemo da će novi arhivski podaci razjasniti do sada nepoznatu posljednju odnosno novu fazu spomenutoga poduzeća.

Razlozi obustave rada u bakarskoj manufakturi platna su bili kao što smo i ranije razabrali veoma složeni i mnogostrani, skupa radna snaga, nedostatak vodene snage, kao i slabo sunce, toliko potrebno za bijeljenje platna bili su svakako značajni faktori, a čini se da i kvaliteta proizvodnje nije bila na visini, što slijedi i iz suvremenog anonimnog izvještaja koji iznosi da platnara prodaje »...gemodelte Leinwandte, die sehr guten Abgang findet, die aber den Fehler haben, dass die meisten Farben sehr unbestaendig sind...«[26]

Bakarska manufaktura platna poslovala je usprkos svim teškoćama, neprilikama i nedostacima preko deset godina mijenjajući za to vrijeme nekoliko vlasnika. Donijela je izvjesne koristi i domaćem stanovništvu samoga Bakra i bliže okoline, odigravši pri tome jednu dosta značajnu i zamjernu ulogu u razvojnom procesu bakarskog prometa i privrede u drugoj polovini XVIII stoljeća.

Zusammenfassung

ANGABEN ÜBER DIE LEINENMANUFAKTUR DES XVIII JAHRHUNDERTS IN BAKAR

Der allgemeine wirtschaftliche Aufschwung am ganzen Territorium der Österreichischen Monarchie bedingte auch die wirtschaftliche Dynamik an der Kroatischen Küste in der II. Hälfte des XVIII Jahrhun-

[23] Kobler Giovanni, Memorie per la storia della liburnica città di Fiume, Fiume, 1896, sv. I, str. 241.

[24] Acta comitatus severinensis, 1780, F. VII. (16), No. 35, Državni arhiv, Zagreb.

[25] Von der Leinwandfabrik in Bukari. Provinzialnachrichten aus den kaiserl. Koenigl. Staaten, Wien, 1783, No. 4, str. 56.

[26] Bukaris Lage und Handel, Provinzialnachrichten aus den kaiserl. Koenigl. Staaten, Wien, 1782, No. 24, str. 350.

derts. Im Jahre 1766 wurde im Rahmen der Maria-Theresianischen Wirtschaftsbestrebungen auch die Leinenmanufaktur in Bakar gegründet. Diese Manufaktur wechselte häufig ihre Besitzer: angefangen von der Temišvarer Handelskompanie bis zu den Gebrüdern Friedrich und Joseph Weitenhiller aus Ljubljana. Die Arbeit wurde erst im Jahre 1781 vollkommen eingestellt und zwar aus wirtschaftlich-klimatischen und politischen Gründen: das schwache Sonnenlicht zur Bleiche des Leinens wie auch die teuere einheimische und ausländische Arbeitskraft. Ausserdem wurde nach der Gründung der neuen Severiner Gespanschaft auch Bakar nach langjähriger Militärgrenzverwaltung ihrer Jurisdiktion unterstellt und diese politische Konstellation hemmte jeglichen wirtschaftlichen Aufschwung.

SLAVKO GAVRILOVIĆ

POPIS TRGOVACA U SREMSKOJ I VIROVITIČKOJ ŽUPANIJI 1771. GOD.

Za socijalnu i ekonomsku istoriju naših naroda pod Austrijom u toku XVIII veka popisi trgovaca imaju vrednost izvora prvoga reda. Na žalost ti popisi retko su kada potpuni; ponajčešće se ograničavaju na imena trgovaca i visinu županijskog poreza, ukoliko nisu sasvim sumarni kao kad je u pitanju popisivanje radi kontribucije (drž. poreza). Vrlo često su trgovci u popisima izmešani sa zanatlijama, jer su se mnogi od njih istovremeno bavili i trgovinom i zanatom, pa ih je stoga teško odvojiti i utvrditi njihov broj i imovinu.

Zbog svega rečenog, dokumentacija koju sam našao u Državnom arhivu u Zagrebu, u skupini akata Hrvatskog kraljevskog vijeća, ima posebnu vrednost, jer donosi iscrpne (mada ne i sasvim potpune) podatke o trgovcima odvojeno od zanatlija, jer tačno pokazuje kakvom robom su trgovali, koliko su robe imali odnosno kolika je bila njena vrednost.

Podaci su potpuniji za trgovce u Virovitičkoj županiji, iako i tu ima praznina, naročito za Osijek, jer su pojedini trgovci bili odsutni u vreme popisa, pa su ih popisivači uneli u spisak samo po imenu, ne iskazujući vrste i vrednost njihove robe, a neki uopšte nisu popisani, iako su imali dućane u gradu. Šteta je što u Sremskoj županiji nisu popisani trgovci stokom, iako je stočna trgovina u njoj bila naročito razvijena.

Popis je izvršen na zahtev Hrvatskog kraljevskog vijeća, a imao je cilj da pokaže brojni odnos pravoslavnih i katoličkih trgovaca.

Iz ovih podataka vidi se da su sremsko-slavonski trgovci vodili živu trgovinu turskom i domaćom (austrijskom) robom, manufakturnim izrađevinama, proizvodima domaće radinosti, poljoprivrednim produktima i stokom, naročito svinjama i volovima. Turska, erdeljska, talijanska i austrijska roba bila je pomešana u njihovim dućanima, pa je vlastima bilo teško da utvrde ukoliko su trgovci kupovali i prodavali nedozvoljenu robu, pogotovo stoga što su neke vrste robe (osobito turske) proizvodile i ovdašnje naše zanatlije. Iz popisâ se donekle može zaključiti i to kakvu je robu narod kupovao, koliko je kao kupac i prodavac robe bio povezan sa tržištem i uključen u robno-novčanu privredu. Zato ih ovde i objavljujemo kao izvore koji će poslužiti za bolje poznavanje ekonomsko-socijalnih prilika i razvitka građanske klase u ovim krajevima.

Da se ne bi udaljili od originala, ostavljali smo neizmenjene one reči koje se u tekstu pišu na dva načina (pr. Irreg, Iregh), a nismo razrešavali ni sledeće skraćenice: *i* (inclytus); *i. com.* (inclytus comitatus); *ord.* (ordinarius); *v. judlium* (vice judex nobilium); *vienn.* (viennensis); *graec.* (graecensis); *sig.* (signatum).

Trgovački kapital ili tačnije vrednost popisane dućanske robe u sremskih trgovaca (sem vukovarskih) stavljen je u zagrade, jer su podaci preuzeti iz akta Hrv. Kralj. vijeća *D* 156/1771. i uneti u akt iz istog fonda sa oznakom *D* 30/1772 koji sadrži popis robe bez naznake njene vrednosti. Ovakvim kombinovanjem otklonjene su praznine jednog odnosno drugog popisa, izvršenih u kratkom vremenskom razmaku, a potpuno u iste svrhe.

SREMSKA ŽUPANIJA

Drž. arhiv u Zagrebu, Consilium regii croatici. D 30 ex 1772

Conscriptio

Quaestorum latinorum et graecorum, eorundemque mercium in dominio RUMA anno 1771 in specie repertarum facta et serie sequenti eruta:

Nomina		Ritus			
Locorum	Mercatorum	Latini	Graeci	(Capital)	Species mercium
Oppidum Ruma*	Franciscus Petrovity	1	–	(1600)	Pannum ordinarium, telam, materias ligulas diversi generis, tibialia, gosipiacia, fimbrias aureas, strophia sericea et gosipiacia, pixides, cultros, cochlearia, nodos, specula, albam cartham, zacharum, petasos, pileos hungaricos, aromata, ficus, uvas siccas, liquores, legumina, crocum, acus, spintres, manicas peliceas et ex lana confectas, gosipium, sericum, ferrum, ligones, falces, zonas, cingulos, vasa fictilicia, vitra, gausape et exinde producta vestimenta rascianica vulgo schamia, pectines, perones, funes, lora, salem, oleum oli-
	Dana Antonovity	–	1	(100)	
	Manoilo Gyeorgevity	–	1	(100)	
	Dimitrie Gyeorgevity	–	1	(100)	
	Athanasie Gyeorgevity	–	1	(100)	
	Sztevan Gligurievity	–	1	(100)	
	Thodor Kosztics	–	1	(100)	
	Nikola Dimitrievity	–	1	(100)	
	Jovan Sztain	–	1	(80)	
	Jancso Dudity	–	1	(50)	
	Dimitrie Antunovity	–	1	(200)	
	Antonie Karamatov	–	1	(30)	
Kralyevcze	Vuja Markovity	–	1	(30)	
Bugyanovcze*	Gaja Marjanov	–	1	?	
	Dimitrie Kersztics	–	1	(40)	
Szubotistye	Koszta Popovity	–	1	(80)	
Bresztacs	Manojlo Gyeorgevity	–	1	(60)	
Szibacz	Dimitrie Jankovity	–	1	(30)	

* Popis D 156/1771 u Rumi navodi još i trgovca Zsivka Gyorgyevicsa sa 80 for. robe; te u Buđanovcima – Szekulu Szaritya sa 100 for. robe.

Nomina		Ritus			
Locorum	Mercatorum	Latini	Graeci	(Capital)	Species mercium
Dobrincze	Bela Gyeorgevity	–	1	(40)	varum, ligulas diversi generis, flores manufactos, cistas ligneas, cereas candelas, campanas ferreas, pulveres pyreos, stratagemata, faicos, pectoralia et togas mulierse, sulphur, alumen, thus.
	Jovan Szarailia	–	1	(70)	
Petrovcze	Janko Matics	–	1	(30)	
Putincze	Dimitrie Karamatov	–	1	(30)	
Indie	Koszta Jankovics	–	1	(250)	
	Marko Mihajlovity	–	1	?	
M. Radincze	Koszta Nikolics	–	1	(30)	
	SUMMA	1	24		

Sig. Rumae, 1 aug. 1771

Emericus Györi,
i. comitatus Syrmiensis v. judlium, mp.

Conscriptio

Qaestorum graeci et latini ritus in i. comitatu Sirmiensi sygnanter districtu IREGHIENSI ex dominio ILLOK constante reperibilium cum speciei mercium ... pro anno hocce currente 1771 peracta.

Nomina		Ritus			
Locorum	Quaestorum	Graeci	Latini	(Capital)	Species mercium
	Dimitar Dobroszavlev	1	–	(50)	Habent olas, telam eperiensem, caligas ex schajak consutas, pannum transylvanicum, gausapem nigrum, lora, capistra, perones, vela obradacs et schamia dicta, fila, pileos hungaricos, orizam, oleum olivarum et legumina.
	Dimitar Kapamaxia	1	–	(25)	
	Sztevan Velicskovity	1	–	(50)	
	Sztevan Xelebxitty	1	–	(50)	
	Maxim Axia	1	–	(50)	
	Sztevan Nedilkovity	1	–	(10)	
Oppidum IRREGH*					
	Tyiro Nedelkov	1	–	(400)	Ferrum, pileos hungaricos, telam eperiensem, pixides, pannum ordinarium, ceruleum, flanell, brevia et
	Georgie Bugarin	1	–	(50)	
	Thodor Jovanov	1	–	(50)	

* U popisu *D* 156/1771 pominju se još ovi trgovci u Irigu: 1. Andria Sabov sa 25 for. robe; 2. Laza Gerk sa 50 for.; 3. Tyra Miloszavljevity sa 25 for. robe.

Nomina		Ritus			
Locorum	Quaestorum	Graeci	Latini	(Capital)	Species mercium
Oppidum	Jovan Uxicsanin	1	–	(100)	longiora gausapia, ligulas ordinarias, gosypium album et rubrum netum, ferreos ligones, petasos, caligas ex schajak et panno alba transylvanica dicto, petasos, materiam parkan, tapetes, funes, lora, lignea instrumenta, cultros ordinarios viennenses, materiam kvaszert, pectoralia ex cartun, togas ex kalaman, vela obradacs et schamia, strophia ordinaria, cingulos ordinarios rubros et nigros, zonas ex lana confectas cum panulas ferreas, fila ordinaria germanica, specula, cistas ligneas, alumen, sulphur, picem, clavos majores et minores, falces, funes, capistra, mell, sacharum, oleum olivarum, orizam et legumina varii generis.
IRREGH	Szima Tyurcsia	1	–	(25)	
	Szima Radoicsity	1	–	(50)	
	Adam Nikolin	1	–	(50)	
	Philip Tyurcsia	1	–	(25)	
	Nikola Kapamaxia	1	–	(50)	
	Georgie Tyirillovitty	1	–	(50)	
	Tyiro Sinitty	1	–	(20)	
	Avram Vuitty	1	–	(60)	
	Szima Miloszavlyevity	1	–	(50)	
	Jovan Mirkovitty	1	–	(25)	
	Nicola Thodorovitty	1	–	(60)	
	Nicola Dimovitty	1	–	(60)	
	Marko Meszarovitty	1	–	(50)	
	Mihailo Illycs	1	–	(25)	
	Nikola Sztepanovity	1	–	(25)	
	Panta Szarajlia	1	–	(25)	
	Szima Csavics	1	–	(150)	
	Joszim Risztivojevity	1	–	(50)	
	Gavrilo Czinczintty	1	–	(15)	
	Dissa Jankovitty	1	–	(50)	
	Gyuragy Kalugyercsin	1	–	(10)	
	Thimothia Szudarovity	1	–	(50)	
	Iszak Sztevanov	1	–	(10)	
	Trifun Maritty	1	–	(25)	
	Sophronie Jovanov	1	–	(25)	
	Gavrilo Kosztadinovity	1	–	(800)	Ollas, amphoras ordinarias, patenas, pannum ordinarium germanicum varii coloris, fila, specula materiam 1/2 rasa 1/2 parkan, mappas mensales, telam ceruleam slavicam et epe-
	Nikola Radoicsity	1	–	(50)	
	Georgie Dimovity	1	–	(50)	
	Pavao Pandurovity	1	–	(25)	
	Sophronie Rakitty	1	–	(50)	

Nomina		Ritus			
Locorum	Quaestorum	Graeci	Latini	(Capital)	Species mercium
Oppidum IRREGH	Szamuajlo Paitty	1	–	(15)	riensem albam, strophia ordinaria et sericea, kanaphas, strophia gosypeacia, petasos ordinarios, hungaricos pileos, ferrum turcicum, clavos majores et minores, sacharum, pulveres pireos, stratagemata, plumbum, pixides, cultros minores et majores viennenses, ligulas ordinarias et sericeas varii coloris, aureas et argenteas fimbrias, flanell, aureas et argenteas nec non ordinarias zonas, uvas siccas, calceos viennenses, tibyalia styriaca et manicas, materiam sericeam már dictam, vittas hungaricas in tapetibus, gosypio neto et non neto, petasos item, castrol, caffe, species attramenti, nodos variae sortis, sericum varii coloris, stirk, telam germanicam, spintres, acus, thus, sulphur, picem, perones, lora, capistra, funes, legumina, salem, mell et alumen.
	Koszta Bessenovacz	1	–	(200)	
	Paunko Jankovics	1	–	?	
	Janko Axin	1	–	(100)	
	Arszenie Kapamaxia	1	–	(25)	
	Tessa Pessin	1	–	(25)	
	Jovan Szaraila	1	–	(25)	
	Antonie Zemunacz	1	–	(50)	
	Dimo Nikolin	1	–	(50)	
	Marko Jovanov	1	–	(25)	
	Xivko Mitrov	1	–	(25)	
	Vasza Tyoravi	1	–	(25)	
	Jovan Kaplarovity	1	–	(20)	
	Georgie Katrxia	1	–	(1000)	Habet subductarum turcicarum, asztar, sericum turcicum, gosypium album, rubrum, netum et non netum, materiam gosypiacem alaxa dictam, vela, schamia et obradacs, cingulos gosypeaceos turcicos, sub-

Nomina		Ritus			
Locorum	Quaestorum	Graeci	Latini	(Capital)	Species mercium
					ductarum mnozuly dictam, gosypium crassius netum, pannum schajak turcicum, orizam, lanam turcicam rudicza nuncupatam, strophia gosypeacia et sericea turcica, apparamenta turcica.
Paulovcze	Janko Axin	1	–	(250)	Ollas et alia vasa fictilia ordinaria, sericum turcicum, gosypium, caligas ex schajak, pulveres pyreos, stratagemata, fila, candelas ex saevo et caera confectas, colaria, fibulas, pileos hungaricos, salem, oleum olivarum, orizam, faicas, cultros minores et telam sclavicam.
Neradin	– – – – – –				
Szatrincze	– – – – – –				
Rivicza	Dmitar Risztivojevics	1	–	(300)	
Krusedoll	Athanasia Jankovity	1	–	(300)	Sericum turcicum, gosypium, *pectoralia ex carton* vulgo belnuk, vela schamia, lanam turcicam vulgo rudicza, tapetes, antipendia futa dicta, telam, turcica strophia, tyenar, lora, pileos tyelepus, caligas ex schajak consutas et candelas caereas.
	Michailo Sztephanov	1	–	(100)	
Maradik	Athanassie Nikolin	1	–	(574)	Sericum turcicum, gosypium, rudicza, orizam, oleum olivarum, vela, obradacs et schamia, gosypium netum et non netum, olas et alias res fictiles ordinarias, perones, salem, fila ordinaria, pulveres pyreos, stratagemata, plumbum, pectoralia ex
Verdnik	Panaut Dimitrievics	1	–	(396)	
	Pantelia Stojkov	1	–	(140)	
Jazak	Janko Dimitrievity	1	–	(300)	
	Janko Illycs	1	–	(90)	
Bessenovo	Janko Dimitrievity	1	–	(400)	
	Koszta Bessenovacz	1	–	(350)	
Schulyom	Baja Thodorovics	1	–	(300)	

Nomina		Ritus			Species mercium
Locorum	Quaestorum	Graeci	Latini	(Capital)	
Gregurevcze	Koszta Dimitrievity	1	–	(380)	kartun, pileos hungaricos, ligulas ordinarias, legumina varii generis, alumen, sulphur, picem, cultros ordinarios, smigma et candelas ex saevo et caera confectas, mell, laridum, telam germanicam et turcicam tyenar dictam nec non pileos tyelepus et alias id genus merces.
	Mihajlo Kosztics	1	–	(200)	
	Koszta Sztapunxia	1	–	(200)	
V. Radincze	Genadie Panautovity	1	–	(200)	
Steanovcze	Thimotia Zemunacz	1	–	(360)	

Sig. Irregini die ultima junii 1771 per Stephanum Hajnovics, i. comitatus Syrmiensis v. judlium, m. p.

Conscriptio

mercium apud mercatores graeci ritus non unitis (latini ritus nemine existente) in possessionibus cis-danubianis districtus medii ... cum specifica earum mercium ... anno 1771 peracta serie sequenti:

Nomina			Species mercium
Possessionum	Mercatorum Mercatores sortis inferioris bakalnistae dicti:	(Capital)	
In oppido Kamenicz	Jefta Perisics	(100)	Habent merces: Telam eperiensem et ex superioribus Hungariae partibus allatam tenuioris et crassioris sortis, causape transylvanica, funes diversos, instrumenta fugilinea diversi generis plerumque producta Mohacsiensia, lorum, candelas ex saevo et caera, oleum ex Charinthia allatum, salem hungaricum, ferrum partim Graecio partim ex Hungaria allatum, ex hocque productas manufacturas, ligones, secures, clavi etc, paetines cultros, coclearia lignea, specula minora, si-
	Alexa Markovics	(50)	
	Jovan Jankovics	(80)	
	Ignyat Georgyevics	(350)	
	Jovan Vlaïcs	(100)	
	Nedelko Markovics	(200)	
	Dimitar Vilin	(70)	
	Alexa Simunovics	(80)	
	Theodor Jeftics	(90)	
	Milinko Abacsia	(30)	
	Petar Kralyevacsky	(30)	
	Sima Valyevacz	(40)	
	Janityie Paunov	(50)	

Nomina Possessionum	Mercatorum Mercatores sortis inferioris bakalnistae dicti:	(Capital)	Species mercium
	Damjan Bacsvanin	(50)	lices, fabas, lentes, pisa, laridum, faicas, ligulas mixtim ex filo canabino textas nec non sericeas, simplices ordinarias gemmas ad collum et auriculas applicabiles, centones ex Transylvania et pileos hungaricos, instrumenta vitrea, lagenas, pocula variae sortis, fila gosypii et serici, strophia ordinaria et non nulli strophia schamia vocata, cingulum hungaricum ex zona ordinaria, siquidem vero plerumque opifices, sartores qui ex panno laborant et qui ex Transylvania causape suunt, nec non lodifices essent, primi igitur ordinis sartores ex panno karagyia et tuchort, item abba Tyrnaviensi, secundi ordinis causape, tertii vero ex variis generis karton vocata materia manufacturas tenent.
Ledincze	Athanasio Kersztics	(50)	
Beocsin	Joszim Rabov	(30)	
	Csvetko Zdravkovics	(60)	
Cserevics	Toma Marczikity	(75)	
	Jovicza Marczikity	(75)	
	Xivan Kapamaczia	(100)	
Banostor	Bogdan Panautovics	(150)	
Szuszek	Andria Terzics	(50)	
	Sima Nikolics	(20)	
	Georgie Janity	(150)	
Nestin	Pavao Radovity	(100)	
	Georgie Jeftimics	(100)	
In oppido Illok	Tyira Nikolity	(200)	
	Sztanko Kirianov	(100)	

Nomina Possessionum	Mercatorum	(Capital)	Species mercium
In oppido	Mercatores sortis melioris:		
Illok	Margareth Popovics	(1000)	Habent merces; et quidem varii generis ordinariae mediocris et subtilioris sortis materias karton vocatas, canafas item dictas, pannos tyrnavienses, anglicanum, fimbrias aures viennenses item filis subtilioribus, strophia ordinaria varii generis, sericea item simplicia et duplicia, materias diversi coloris tzeik dictas, item kalamar, priszler, medium parkan flanell, rassam ordinariam, item kron rassa tzwilik, materiam sericeam, damasat et taphat, diversas varii coloris ligulas sericeas, pileos et petasos hungaricos, tibialia item ex Transylvania, candelabra et emunctoria diversa, fila ordinaria varii coloris, smigma transylvanicum, cribra, cultros varios, non secus ferrum et exinde facta instrumenta Graecio allata, ita etiam diversa figulina instrumenta, cribra item et lignea instrumenta, oleum ex Charinthia allatum, manufacturas item opificum, pectoralia, togas muliebres, indumenta muliebria zobun vocata, crepitas, flores item arte artefactos, petasos ordinarios et ex kastor, quae omnia (quemadmodum et praespecificatae aliae species mer-
	Naszta Tomics	(500)	
	Jancso Filipovics	(300)	
Béocsin	Koszta Popovics	(250)	

Nomina

Possessionum Mercatorum (Capital) Species mercium

caterum bakalnistarum) ex ditionibus suae Majestatis ssmae (sacratissimae) praeter strophia, schamia dicta, gosypium item et fila gosypii turcica allata sunt.

Sig. in arce Illok, die 28 aug. 1771

Michael Balogh,
i. comitatus Syrmiensis v. judlium, m. p.

Isto, D 156/1771

Popis pravoslavnih trgovaca *Iločkog kotara*, izostavljenih u konskripciji pod D 30/1772, a koji je izvršio sudija Balog 15. IV 1771.

Nomina possessionum	Nomina et cognomina quaestorum et mercatorum	Summa capitalis f.
Gibaracz	Koszta Kalaigsia	100
Csalma	Koszta Gerk	100
	Luka Rakits	150
Berkaszovo	Athanasia Popovics	100
	Sztevan Moiszilovics	100
	Manoilo Koich	100
Schid	Thada Kalaigsia	50
	Slavoe Jesics	500
	Janko Kalaigsia	500
	Adam Kalaigsia	150
Mangyeloss	Lazar Nikolics	150
	Janko Manuelovics	25
Bacsincze	Illia Plavsics	100
	Nikola Sztoisin	50
Erdevik	Jovan Miatovics	300
	Marko Stojanovics	300
	Dimitar Jankovics	300
	Gyura Kalaigsia	300
	Naszta Kalaigsia	200
	Attym Arszenovics	50
Bingula	Dimitria Gerk	200
	Nicola Gyurgyevics	150
	Thodor Jovanovics	100
Lezimir	Dimitrije Jankovics	300
	Philip Dimitriovics	100

Nomina possessionum	Nomina et cognomina quaestorum et mercatorum	Summa capitalis f.
Divoss	Sima Milutinovics	150
	Mihailo Czinczar	200
	Mihailo Stulak	100
	Theodor Smilanics	200
	Xivan Jekin	100
	Sztevan Jeremics	100
	Jevrem Erdevicsanin	100

Isto, D 30/1772

Extractus

mercatorum graeci et latini ritus domesticorum (subdito turcico jam non existente) in comitatu Syrmiensi, signanter districtu Vukovariensi ex dominio Nustar et Vukovar constante reperibilium cum annotatione facultatum et, in quantum fieri potuit, speciei mercium ... pro anno hocce currente 1771 peracta erutus.

Nomina		Ritus			
Locorum	Mercatorum	Latini	Graeci	Species mercium	Valor eorundem fl.
	Joszo Minjanovits*	1	–	Telum, fila, pannum, ma-	1.000
	Joannes Fricz consociique	1	–	terias ligulas diversi gene-	1.000
	Martin Leventics	1	–	ris, coclearia, pectines,	900
	Antun Berzenkovits	1	–	specula, fibulas, cultros,	600
	Gyorgye Sztaits	–	1	petasos, zonas etc csipka	2000
Oppidum Vukovar	Jovan Todorcsev	–	1	ac fimbrias aureas, pixi- des, zacharum, caffe, ole- um, rosolium, alumen, aro- mata, ferrum, stanum, plumbum et exinde pro- ducta varia, pulveres pi- reos, crepon, flor, spitz, strophia.	4000
	Andria Nestinacz	–	1	Producta ex ligno, ut lec-	500
	Naum Lazarovitz	–	1	tos, armaria, sellas, colum,	500
	Nicola Raikovits	–	1	vasa fictilia, item hoblic-	500
	Simo Manoilov	–	1	seum, porcellanea ordina-	700
	Chyro Xivanov	–	1	ria et ex vitro producta.	100
	Arszenie Popovits	–	1	Transylvania smigma, can-	900
	Gyuko Kosztics	–	1	delas, centones et gausape	800

*** Podaci o vrednosti robe u Minjanovića i Frica uzeti iz akta: *D* 156/1771, jer su izdvojeni za svakog ponaosob, što nije slučaj u aktu: D 30/1772.**

Nomina		Ritus			
Locorum	Mercatorum	Latini	Graeci	Species mercium	Valor eorundem fl.
	Ignyat Csupits	–	1	et exinde opificii sui pro-	800
	Szlavoje Gerk	–	1	ducta, vestimenta rusti-	400
	Gyorgye Dimits	–	1	cana nec non pannum so-	400
	Vaszo Nestinacz	–	1	proniensem et tyrnavien-	200
	Gyorgye Popovits	–	1	sem ac ejusdem speciei exinde producta.	1500
	Vaszo Dimits	–	1	Sartorii opificii sui pro-	600
	Attym Petrovits	–	1	ducta, chlamides et gali-	800
	Mihailo Csupityev	–	1	gas, turcicas merces uti	100
	Nicola Todorovits antea subditus turcicus, ante annum adjuratus	–	1	telas, gausape, sericum, strophia.	100
Neo Vukovar	Laurentius Vurmprand	1	–	Farinam, faicam, perones et vitrela cum ollis.	200
Szottin	Joszo Teophilovits	–	1		100
	Gyorgyo Kosztits	–	1		100
Lovasz	Glisso Kalaigsia	–	1		100
Scharengrad	Thomo Vezirovits	–	1	Vasa fictilia et huic simi-	300
	Szimo Bukvits	1	–	lia, pannum ord., strophia	100
	Janja et Gyorgye Popović, antea turcici subditi ante 2 annos adjurati jam sunt obaerati			et materias telam ordinariam, faicas, tabacam, sugibula, perones, oleum olivarum, ova, nonunquam	
Tovarnik	Janko Glavass	–	1	caseum et butyrum, lari-	300
	Aron Pantelits	–	1	dum, acus, filum ordinar.	150
	Jovan Gerk	–	1	et sericum ac alias minutias, manufacturas ligneas ut colum et huic similia venditant.	150
Negoszlavcze	Todor Kalaigsia	–	1		50
	Naszto Gerk	–	1		50
Jankovcze	Jovicza Kalaigsia	–	1		200
Terpinya	Dimitar Jankovity	–	1		200
Bobota	Luka Kalaigsia	–	1		150
Pacsetin	Todor Jankovics	–	1		100
Nustar	Mihailo Markatity	–	1		200
	Summa	6	32		20850

Sig. Vukovar die 11 mensis augusti 1771.

Joannes Csapo, i. comitatus Syrmiensis. v. judlium, m. p.

VIROVITIČKA ŽUPANIJA

Consilium regii croatici, D 33 ex 1772

Conscriptio

in districtu Eszekiensi mercatorum et quaestorum cum specifica mercium et quaestus denominatione, sed et capitalium praenotatione in quantum per infraattactos mercatores et quaestores benevole indictata sunt, demptis iis, qui in mercature et quaestus negotiis domo abessent ...

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
		In Superiori camerali civitate Eszek	
Adamus Willander	Latinus	Partim materiales merces, quas Tergesto adferri curat, veluti zacharum, caffe, partim vero merces quas ulnatim distrahit veluti sericeas ligulas sortis deterioris materias Pestini comparatas.	1000,—
Martinus Ivanissics	Latinus	Viennae, Pestini et Tergesti emptas nonnullas materiales, alia vero ulnatim distrahi solitas, quemadmodum sunt ligulae, tela, strophia, charta cerusa hisque similia.	650,—
Balthazar Debelyak, Carniolus Eszekini continuo manens	Latinus	Zacharum, caffe, oleum, ficus, piper, chokolade, oleum brabanticum, alumen, salpam et alios marinos pisces, phoma, citrina, hisque similia Tergesto adfert et distrahit.	1828,90
Adamus Suler	Latinus	Equos emit et distrahit	200,—
Antonius Klarics	Latinus	Pariformiter quaestor equorum	100,—
Franciscus Tyry	Latinus	Quaestor animalium cornutorum	150,—
Carolus Walter	Latinus	Merces ferreas, quas Graecii comparat, quas vero ulnatim distrahit, uti sunt ligulae, villioris sortis materiae chartam, telam Pestini procurat.	1050,—
		In Inferiori camerali civitate Eszek	
Georgius Plank	Latinus	Viennenses uti sunt tela, aureae et argenteae fimbreae, pannus deterioris et melioris sortis sericeas, sed et ex filis ex lana elaboratas materias.	6570,65

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
Michael Summa	Latinus	Viennenses veluti tela, strophia, pannum, chartam, ligulas, ferrum vero Graecio adfert et distrahit.	6335.28
Franciscus Blaxich	Latinus	Ferrum quod Graecium procurat, alias porro merces uti sunt sericeae ligulae, tela, charton, ex gosypio et lana confecta tibialia Vienna adfert.	6510,67
Mihicsiana vidua	Latinus	Viennenses veluti omnia sortis sericeas et ex lana confectas materias, aureas et argenteas finibreas, pannum melioris sortis, telam, chartam et his similia.	9437,25
Haeredes Krigliani	Latinus	Graecenses ferreas merces ad culinam pertinentes, instrumenta item pro quibusvis artificibus necessaria, sed et viennenses melioris sortis sericeas et ex lana confectas materias, aureas et argenteas fimbreas, ligulas, telam, optimae qualitatis pannum et alias omnis speciei minutiores res.	18836,—
Paulus Strammer	Latinus	Pariformiter viennenses et graecenses sericeas et ex lana confectas merces.	2900,57
Margvicsiana vidua et Albert	Latinus	Tergesto zacharum, caffe, oleum, salpan, aromata, citrina, hisque similia pro esu deservientia procurat et distrahit.	6480,43
Mathias Farkass	Latinus	Viennenses veluti telam, ligulas, carton, hisque similia, sed jam deterioratas merces habet.	910,31
Mathias Margits	Latinus	Graecenses et viennenses merces uti sunt strophia diversae speciei, tibialia et materias sericeas et ex lana subtiliori, quemadmodum et deteriori confectas aureas et argenteas fimbreas; hisque similia.	4160,50
Elias Lekits	Latinus	Majori in parte pro esu deservientes merces, utpote zacharum, caffe, salpan, alios item pisces marinos, oleum brabantiacum, vinum italicum Refosco et alia his similia Tergesto procurat et distrahit.	2000,—

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
		In Inferiori camerali civitate Eszek	
Lazo Gyurkovity	Graecus	Viennenses ex lana confectas merces, ligneas veluti cochlearia, orbes, scatulas, pulverem pyreum, stratagemata hisque similia.	1500,—
Leontia Argirovich	Graecus	Exiguas viennenses et graecenses ex lana confectas, verum a potiori turcicas ex lana et gozipio elaboratas, uti sunt antipendia pro sexu muliebri, tegumenta, strophia, gozipium filatum rubrum et album. Praeter haec quaestum quoque sabellicorum exercet.	8000,—
Georgia Mihailovits	Graecus	Viennenses minutiores merces veluti ligulas, lignea cochlearia, orbiculos, faicas, cultros, telam, strophia hisque similia.	700,—
Georgia Augustinovits	Graecus	Graecio ferrum quod a centenario et a libris distrahit, praeterea viennenses veluti telam, figulas, strophia, cultros, tibialia et alias hujus generis merces.	3500,—
Theodor Vello	Graecus	Minutiores viennenses merces veluti sunt cultri, ligulae, scatulae, cochlearia lignea, tabacum item et faicas, sugibula, pisa, lentes et his similia distrahit.	300,—
Thomo Popovits alias Hagyits	Graecus	Graecio adfert mixtas merces veluti ligulas, sericeas materias ex lana confectas, tibialia, cultros, clavos hisque similia.	3200,—
Jovan Novakovits	Graecus	Pariformiter viennenses mediocris sortis ex lana confectas merces, ferreas item Graecio procuratas merces distrahit.	1400,—
Jorgacs Popovits	Graecus	Nonnullas viennenses veluti telam, strophia, cultros, majori in parte turcicas ex serico turcico et lana confectas merces distrahit.	1500,—
Jefto et Alexa Koits, fratres	Graecus	Sopronio, Tyrnavia et ex principatu Transylvaniae pannum mediocris et deterioris sortis adferunt, quem a potiori in nundinis per Regnum distrahunt.	12000,—

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
Georgia Chyrjakov	Graecus	Graecenses minutiores merces utpote ligulas, cultros, strophia et alia his similia distrahit.	900,—
Mihailo Duka	Graecus	Minutiores res, quas Eszekini coemit, utpote faicas, sugibula, tabacam, pisa, lentes, fila, acus et reliqua hujus generis distrahit.	30,—
Kosztadin Manuelovits	Graecus	Pariformiter tabacam, faicas, sugibula, salem, crematum et alia id genus distrahit.	30,—
Koszta et Laczko Bozday, consocii	Graecus	Tyrnavia, Sopronio et ex principatu Transylvaniae telam et pannum mediocris et infimae sortis adferunt, quae in nundinis Eszekiens. Futokiens. et Quinqueecclesiens distrahunt.	6000,—
Joannes Nikolits	Graecus	Absens	
Mitar Spasko	Graecus	Absens	
Cziro Kollarovits	Graecus	Absens	
Marko Popovits	Graecus	Absens	
Risto Hads. Miletits	Graecus	Absens	
Dimitria et Georgia Hadsits, (consocii)	Graecus	Absens	
Panaot Hadsits	Graecus	Cum tabaca et cineribus clavellutis quaestum exercet.	200,—
Miath Neskovits	Graecus	Cum sabellicis et bobus quaestum exercet.	4000,—
Johann Mavrody	Graecus	Sabellicorum quaestum exercet.	5000,—
Mitar Teutsevits	Graecus	Cum panno quidem ex Transylvania adfert et sabellicis quaestum exercet.	4000,—
Simo Savits	Graecus	Cum sabellicis quaestum exercet.	1500,—
Illia Avrahamovits	Graecus	Cum sabellicis quaestum exercet.	1000,—
Marko Belchits	Graecus	Cum sabellicis quaestum exercet.	3400,—
Nicola Nedelko	Graecus	Cum sabellicis quaestum exercet.	1700,—
Vaszo Kojadinovits	Graecus	Absens	
Petar Apostolovits	Graecus	Absens	
Petar Lazarovits	Graecus	Absens	

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
Gavrillo Nedelkovits	Graecus	Absens	
Maxim Jovanovits	Graecus	Cum panno, quo ex Transylvania adfert quaestum exercet.	400,—
Adam Ternits	Graecus	Quaestum exercet cum huzonibus et reliquis piscibus, quos Graecium promovet.	200,—
Jovan et Stevan Gurisits, fratres	Graecus	Husones, antaceos et reliquos pisces Graecium promovent et distrahunt.	200,—
Sztevan Kumrits	Graecus	Absens	
Illia Straxmestar	Graecus	Absens	
Paulus Lalits	Latinus	Viennenses et graecenses veluti ligulas, petasos, cultros, ex lana confectas materias, tibialia, telam, candelabra et alia hujus generis distrahit.	4200,—
Antonius Tomokovits	Latinus	Minutiores merces veluti ligulas, cultros, cretam, chartam, cerusam et alia distrahit.	500,—
Misko Pejakovits	Latinus	Diversissimas minoris momenti res utpote flosculos ex charta confectos, vitra, faicas, sugibula, tabacam hisque similia distrahit.	200,—
Josephus Gvozdenovits	Latinus	Absens (Jedan od bogatijih trgovaca – plemić. SG)	
Antonius Fillipp	Latinus	Cum bobus quaestum exercet	1100,—
Caspar Kreisner	Latinus	Cum vino quod in regno Hungariae coemit, quaestum exercet.	200,—
		In possessione Rethfalu	
Jozo Stepanovits	Latinus	Quaestum cum equis exercet.	100,—
Andro Stepanovits	Latinus	Pariformiter cum equis quaestum exercet.	40,—
		In oppido Dallya	
Dmittar Jankovits	Graecus	Graecenses et viennenses merces quas Eszekini comparat veluti telam, ligulas, cultros, praeterea turcicas ex gozipio et serico confectas nec non patiras, tabacam, udones, scuticas, ollas, faicas, salem hisque similia distrahit.	600,—

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale efecit f d
Thodor Jankovits	Graecus	Viennenses et graecenses quas Eszekini comparat videlicet telam, strophia, tibialia, ligulas, cultros, praeterea turcicas et patrias nempe antipendia, gozipium, sericum turcicum, faicas, sugibula, tabacam, ollas, scuticas, salem et alias hujus generis merces distrahit.	1000,–
Dimitria Mihailevits	Graecus	Eszekini comparat minutiores graecenses et viennenses merces videlicet telam, strophia, cultros, turcicas praeterea utpote gozipium, antipendia, patrias uti sunt udones, ollae, scuticae, funes et reliquas hujus generis distrahit.	250,–
Grujo Georgevits	Graecus	Minutiores vien. et graec. merces, turcicas item ex gozipio, serico et lana confectas, nec non patriae uti sunt udones, scuticae, funes et reliquas hujus generis distrahit.	300,–
Misko Karajankov	Graecus	Turcicas merces ex gozipio et lana confectas, praeterea cultros, faicas, tabacam, scuticas, funes, udones, ollas et alias patriae hujus merces distrahit.	60,–
		In possessione Borovo	
Grujo Jankovits	Graecus	In parte graecenses minutiores in parte turcicas ex gozipio et serico confectas, patriae denique merces, uti udones, scuticas, hisque similia distrahit.	200,–
		In possessione Belo Berdo	
Theodor Kalagyia	Graecus	Turcicas ex gozipio et serico confectas in parte, in parte vero graecenses minutiores veluti cultros, ligulas, nec non patrias utpote faicas, sugibula, cultros, udones, ollas et his similes merces distrahit.	250,–

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
Kuzman Lazits	Graecus	Pariformiter exiguas turcicas et patrias utpote udones, funes, scuticas, ollas et alias his similes merces distrahit.	50,—
		In possessione Erdöd	
Janko Dimitrics	Graecus	Graecenses minutiores utpote telam, turcicas ex gozipio et serico confectas nec non patrias videlicet udones, scuticas, funes, cultros, ollas et his similes merces distrahit.	200,—
		In possessione Csepin	
Glisso Ternits	Graecus	Merces graecenses quas Eszekini in nundinis comparat, turcicas praeterea ex gozipio et serico, nec non patrias veluti udones, hisque similia distrahit.	400,—
		In possessione Tenye	
Dimitria Gyurgyevits	Graecus	Graecenses minutiores veluti ligulas, cultros, telam praeterea ordinariam, turcicas praeterea ex gozipio confectas, nec non patrias utpote udones, ollas, funes, scuticas, hisque similes merces distrahit.	200,—
Nikola Kosztadin	Graecus	Pariformiter graecenses minutiores veluti cultros, ligulas, telam, turcicas praeterea ex gozip'o confectas, nec non patrias utpote udones, scuticas, funes, ollas, faicas, tabacam, hisque similes merces distrahit.	400,—

Josephus Szutlics, ord. judlium, m. p. Andreas Knesevits, i. comitatus Veröczensis v. judlium, m. p.

mercatorum et quaestorum graeci et latini ritus in districtu Deakovariensi cum specifica mercium denominatione, nec non capitalium praenotatione, in quantum tam per ipsos partim detectam partim vero ex eorundem mercium quantitate et qualitate colligi potuit.

Ex oppido Deakovar

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
Martinus Ivanessics	Latinus	Viennenses merces distrahit in specie autem pannum anglicum et ordinarium, sericum filatum, strophia, sericeam materiam kamelot dictam, rassam et carton, auream et argenteam zonam nec non sericeam prout et diversae sortis tam sericea quam et ex lini, filo, ligulas, telam sclavonicam et germanicam, gozipium filatum et non filatum, zacharum et caffe, setacea, faicas, aromata, colores ord., papyrum, oleum et ferreos clavos.	1000,—
Marko Klichich	Latinus	Tam viennenses exiguas turcicas distrahit merces et in specie pannum ordinarium et anglicum, strophia sericea, sericum filatum speciem materiae camelot, rassam, carton, auream et argenteam zonam, nec non sericeam, diversae sortis sericas et ex lini filo, ligulas, telam, gozipium filatum et non filatum, zacharum, caffe, faicas et cultros, nec non coclearia ord. coloris, clavos ferreos, aromata, cretam, species atramenti clavos te perones.	1000,—
Risto Gyorgyevics	Graecus	Paucas viennenses turcicas distrahit et nempe telam rassam, ord. pannum, faicas, tabacam, oleum, fila sericea, plumbum neque alia.	200,—

Joannes Gludovacz,

m. p. i. com. de Veröcze ord. judlium.

Conscriptio

mercatorum et quaestorum in dominio Veröcza 1771

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
		In oppido Veröcza	
Mihailo Tomics	Graecus	Ferrum et ferreae facturae cromerai, cultri, coclearia, faicae, specerai sive aromata, sacharum, caffe, tela ord., strophia, ligulae et hujus generis merces graecenses item fila, gosipialia strophia similia et alias gosipiaceas facturas et centones distrahit.	2500,—
Leopoldus (Sutor)	Latinus	Ferrum et ferreae facturae cromerai, cultri, coclearia et alia lignea, specerai aromata, sacharum, caffe, oleum et similia, tela ord. et mediocre czorrenceig, strophia et hujus generis rebus graecensis.	1000,—
Georgius Peczikoza	Latinus	Cum melle, vino, pellibus	800,—
Bono Filipovics	Latinus	Cum bobus et setigeris	200,—
		Turnassicza	
Deszetnik	Latinus	Cum vino et capris	100,—
		Gradacz	
Gyuro Berdar	Latinus	Cum bobus et setigeris	700,—
		Szlatina	
Kosta Miskovics	Graecus	Facturae gosipiaceae, caffe, sacharum, cultri, cocl. ferrae factur., tela ord., strophia, oleum.	800,—
Thodor Jankovics	Graecus	dtto	300,—
		Bakichi	
Thomo Czvitkovics	Latinus	Cum bobus et setigeris	100,—
		Bukovicza Inferior	
Maleta Baszarich	Graecus	Cum setigeris et capris	50,—

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
		Vilyevo	
Mihailo Milichics	Graecus	Cum bobus et setigeris	150,—
		Miholyacz	
Misko Toskovics	Graecus	Gosipiaceas facturas ord., exigitas ferreas, vitreas, ligneas et similia distrahit.	300,—
		Summa	7030,—

Josephus Odobassics, i. comitatus de Veröcze ord. judl.

Conscriptio

mercatorum et quaestorum graeci et latini ritus in dominio *Vucsin* 1771 cum specifica mercium et quaestus denominatione nec non capitalium praenotatione in quantum per intraattactos mercatores et quaestores benevole indictata sunt.

Michael Dimics	Graecus	Exiguas viennenses et graecenses ex lana confectas, verum a potiori turcicas ex lana et gozipio elaboratas uti sunt antipendia pro sexu muliebri, tegumenta, strophia, gozipium filatum rubrum et album, centones, ferrum et ex ferro diversas speciei res distrahit.	700,—
Joannes Csok	Graecus	Viennenses minutiores merces, ex ligno confecta instrumenta, telam ordinariam, cultros, strophia, ligulas, ferrum, centones, gozipium, pileos rascianicos ex panno ordinario consutos distrahit et nonnunquam quaestum cum sabellicis exercet.	2000,—

Joannes Meszaros, i. comitatus Veröczensis v. judlium, m. p.

Series

mercatorum et quaestorum cum specificatione mercium et quaestus in districtu Nassiczensi existentium per me infrasertum anno 1771 conscripta:

		Ex oppido Orahovicza	Capital
Nicolaus Tomics	Graecus	Telam ordinariam, panum ordinarium, strophia tam graec. quam turcica, pyxides, cultros ac varias ejusmodi res distrahit, item centones transylvanicos ac ferrum et ex eo fabricatas res exigui momenti.	2060,—

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
Marian Gavrancsics	Latinus	Strophia, telam, pannum, pixides, cultros, pelles vulpinas ac alia similia minutia.	542,31
		Ex possessione Miklos ad dominium Fericsanczy spectans	
Theodor Mucsalovics	Graecus	Etiam ex eadem ut prior specie	309,60
Elias Popovics	Graecus	Cum setigeris	350,—
		Ex oppido Nassicza ad ejusdem dominium spectante	
Michael Popovics	Graecus	Aeque ejusdem speciei merces distrahit Cum mele et caera	1510,39 200,—

Per Joannem Martinovics, i. com. de Veröcze, v. judlium, m. p.

Conscriptio

mercatorum graeci et latini ritus in gremio dominii Valpo degentium

Nikola Boozo ex Miholacz	Graecus	Ferrum, sartagmes, gozipium, sericum, telam, pannum tokaium, caffe et reliquas minutiores res Graecio et Eszekini comparatas distrahit. Boum et majalium. (Svega robe 1383, 90 f,– dugova 1078, 75)	309,—
Koszta Gyandi ex Slivosevcze	Graecus	Pariter ferrea culinaria instrumenta, ferrum, gozipium, sericum, telam, pannum tokaium, caffe, minutiores res Graecio et Eszekini allatas distrahit. (Roba 874,50 f, dugovi 705 f)	169,50
Gyuro et Mittar Thodorovits, fratres in Mariancze et Valpo	Graecus	Ferrum, gozipium, sericum, telam, pannum, ligulas, zacharum, minutiores Graecio allatas distrahit. (U robi i na dugu – 9013, duguje drugima 8354 f)	659,—

Nomen et cognomen	Latini Graeci	Species mercium – species quaestus	Capitale eficit f d
Theodor Thodorovics in Petrievcze	Graecus	Ferrum, gozipium, sericum, telam, pannum, sartagines, caffe, zacharum, minutiores Graecio allatas distrahit. (Roba 1499, 90 f, dugovi 1350 f)	149,90
Gyuricza Berkics in Miholacz	Latinus	Boum et s. v. majalium exercet quaestum.	224,—

Georgius Szallopek, i. com. de Veröcze, v. judlium, m. p.

STANKO DVORŽAK

IMBRO IGNJATIJEVIĆ TKALAC
ŽIVOT I DJELA

UVOD

Ima u našoj historiji vrlo zanimljivih pojava malo poznatih našoj javnosti. Neke od njih slučajno su zanemarene jer se naprosto nije znalo za neko djelo s njima u vezi pa će tek otkrićem tog djela dobiti na svojoj potpunosti. Druge pak, iako dovoljno poznate nekim historičarima, bile su *svjesno* zapostavljane naprosto zato što ono što su ti ljudi pisali i iznosili nije konveniralo tim istraživačima. U strahu da zajedno s naprednim idejama tih historijskih pojava ne izgube nešto od svoje građanske subjektivnosti ti su se tendenciozni buržoaski historičari skrivali iza jeftinih parola šovinizma odričući svakoj naprednoj pojavi bilo kakvu naučnu i kulturnu ozbiljnost.

Kao najbolji primjer za ovu tvrdnju može nam poslužiti slučaj s knjigom Mije Mirkovića »Flacius«, koja je prije ovog rata prošla sve i sva dok je našla izdavača, a sve zapravo zato što su »kompetentni« faktori bili mišljenja da Matija Vlačić Ilirik ne spada u hrvatsku književnost.[1]

Naravno, Flacius ne ide direktno u hrvatsku književnost već naprosto zato što nije pisao hrvatskim jezikom, ali zašto odricati kulturno značenje jednoj pojavi rođenoj u našim stranama, pojavi koja vani vrši utjecaj što su u historiji vršili veliki duhovi? Zar nijesu svi naši pisci koji su silom prilika i zbog raznih političkih progona morali napustiti svoju domovinu i raditi vani za nju pod težim uslovima isto tako važan dio naše kulture kao i oni koji su lagodno sjedeći u domovini na svojim položajima kadili vlasti? Zar, konačno govoreći u najširim razmjerima, ne pripadaju našoj književnosti sva ona djela naših poznatih i nepoznatih pisaca koja su nastajala pod teškim uslovima emigracije, bilo to u slučaju jednog Križanića u zatočeništvu u Sibiru, bilo jednog Kuhačevića u šlosberškoj tamnici, bilo jednog Augusta Cesarca u Francuskoj i tome slično?

[1] Radi se o knjizi M. Mirkovića »Flacius« koja je bila ponuđena za štampu DHK, ali ju je tadašnji predsjednik dr F. Fancev odbio kao – nehrvatsku. Više o tome vidi u Predgovoru knjige Mije Mirkovića »Flacius«, Zagreb 1938.

Jedna od tih i takvih napredних i svijetlih pojava naše književnosti i kulture uopće bez sumnje je i dr Imbro Ignjatijević Tkalac. Poznat u nas uglavnom po knjizi svojih »Uspomena iz mladosti u Hrvatskoj«, što ih je u prijevodu dra Josipa Matasovića izdala Srpska književna zadruga još 1925/26, a 1945. i Matica hrvatska u prijevodu dra Josipa Ritiga, uspio je taj genijalni Karlovčanin postići zavidno priznanje najkulturnijeg i najnaprednijeg našeg čovjeka 19. stoljeća.

Međutim, u čemu je ta kulturnost, koja ga toliko uzdiže nad duhove svoga vremena, malo će biti poznato. Da je on osim Uspomena, koje su svakako njegovo najinteresantnije djelo, štampao još petnaestak djela najrazličitijeg sadržaja, da je godinama surađivao po raznim našim i inozemnim časopisima i novinama zauzimajući se tamo za našu opravdanu stvar, da je u Beču izdavao prilično dugo prvi naš dnevnik »Ost und West«, koji mu priskrbi veleizdajničku parnicu, šest mjeseci zatvora, bolest očiju i gubitak imetka, da je, konačno, ostavio dosta toga u rukopisima, – bit će poznato samo marljivim čitačima godišnjaka Nikole Ćupića, gdje je još 1914. objavio dr M. Vesnić najopširnije i dosad najbolje kod nas napisan pomen o njemu.

I dok su Srbi, može se mirne duše reći, uzeli pojavu Tkalca s uvažavanjem i poštovanjem posvetivši mu doličnu pažnju, kod Hrvata prešlo se preko njegove pojave s omalovažavanjem tipičnim i žalosnim za naše građanske prilike. Matasovićev prijevod njegovih Uspomena u »Obzoru«, mršav nekrolog u istim novinama i u »Savremeniku«, tek po koja bilješka tu i tamo, to je sve što možemo naći do svršetka drugog svjetskog rata o Tkalcu u našim listovima. Taj se nehaj možda opravdavao time što je Tkalac, razočaravši se u reakcionarnom zaokretu hrvatske političke borbe, u kojoj je on aktivno sudjelovao dok je bila progresivna, prišao Srbima i Srbiji gledajući u maloj kneževini – Pijemont oslobodilačke borbe svih južnih Slavena, ideal za koji se borio cijeli svoj dugi život.

Međutim, u novostvorenim poratnim uslovima, kad se nauka oslobodila reakcionarnih okova i dobila zamah razvitka pod novim, socijalističkim uslovima rada, ta se situacija popravlja i mi danas imamo o Tkalcu nekoliko radova, među koje treba svakako staviti na prvo mjesto doktorsku radnju dra Dušana Sabolovića o ekonomskim pogledima i mislima Imbre Tkalca rađenu na osnovu njegovih komorskih izvještaja za vrijeme Bachova apsolutizma.[2] Svoj dug prema piscu ispunjava i naša Akademija izdavanjem njegove značajne političke brošure »Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zueinander und zu Deutschland«, koja izađe još 1947. godine.

No usprkos svim tim sporadičnim nastojanjima, proučavajući Tkalčev život i rad, mi ćemo ubrzo uvidjeti da je dr Imbro Ignjatijević Tkalac bio izvanredna pojava našeg kulturnog i političkog života prošlog stoljeća, pojava kojoj su naše zaostale prilike bile upravo preuzak okvir kulturnog i socijalnog iživljavanja, ali koja uza sve to nije zaboravila da je sloboda naroda osnovni preduvjet evropskog kulturnog vidika. Tim je vidikom on vladao potpuno govoreći sve poznatije evropske jezike,

[2] V. Dušan Sabolović: Imbro Ignjatijević Tkalac, Zagreb 1957.

putujući u svom 88-godišnjem životu gotovo po čitavoj Evropi, da konačno završi u emigraciji u Italiji 1912. Zbog toga širokog kulturnog vidika, koji je on konzekventno zastupao radeći preko 60 godina na teškom i odgovornom poslu opće ljudske i posebno naše jugoslavenske stvari, on je jamačno zaslužio da mu se posveti veća pažnja od ove dosadašnje, da mu se kroz iznošenje i analizu preobilnog rada odredi mjesto u našoj kulturnoj, političkoj i književnoj historiji, što je, najzad, i svrha ove radnje.

ŽIVOT

DJETINJSTVO

U svojim klasičnim Uspomenama daje nam Tkalac toliko obilje živih i slikovitih zapažanja, epizoda i doživljaja da ostajemo zapanjeni nad njegovim izvanrednim, a tako malo poznatim darom. U vrijeme kad se tek blijedo naslućuju polake promjene naših društvenih prilika početkom prošlog stoljeća daje nam Tkalac u svojim sjećanjima jasnu i kritičku sliku svega toga značajnog zbivanja. Evo kako crta Tkalac ekonomsko stanje u Hrvatskoj koje je vladalo u vrijeme neposredno prije njegova rađanja:

»Poljodjelstvo i trgovina sve su više nazadovali – razvijene industrije nikad u Hrvatskoj nije bilo – a kad je godine 1817. došla strašna glad, sav je narod veoma osiromašio. Kao nekad u Poljskoj, lihva je cvala kao nikad prije i u prvom redu upropastila baš zemljoposjednika. Da se nekako održe nad vodom, uzajmljivali su sa 10 ili 12 postotaka nominalno. Kako dugove nisu mogli plaćati u gotovu, platili su u prirodu – vinu, žitu, šljivama (za rakiju), sijenu, drvu za građu i gorivo: vjerovnici bi to od njih kupili za upravo smješnu cijenu, tako da su se kamati popeli na 30 do 40 postotaka. Događalo se i to da su se posjednici kušali na taj način pomoći što su dio svog alodijalnog posjeda s kućom i kućištem založili svojim kmetovima. Tako je po nekom posjedniku ostalo na kraju 5 ili 6 kmetskih domova od 50 i više što ih je posjedovao. S tim brojem nije više mogao da svoje dobro obrađuje, pa je morao potpuno propasti.«[3]

Pojavu propadanja feudalaca uočio je ovdje Tkalac jasno i obrazložio jednostavno i materijalistički. Imajući pred očima Aksakovljeve Obiteljske kronike, kako to uostalom obrazlaže u predgovoru Uspomena,[4] daje nam Tkalac kroz iznošenje svoje obiteljske kronike, od pradjeda pa sve do svojih dana, sliku našeg društvenog stanja i razvoja sve tamo od polovice 18. do druge četvrtine 19. stoljeća. Oslobođenje kmetstva, stvaranje slobodnih građana, pojavu prve naše trgovačke buržoazije, procvat tadašnje trgovine, austrijski režim, francusku upravu, socijalne sukobe, držanje i moral vladajuće društvene klase itd. – nije do danas dao nitko tako živo, oštro i slikovito kao Tkalac u svojim Uspomenama.

[3] Imbro Tkalac: Uspomene iz Hrvatske, Zagreb 1945, str. 53. Nadalje će se, radi kratkoće, navesti samo stranica knjige.

[4] Vidi: Imbro Tkalac: Uspomene, izd. Srp. knjiž. zadruge, Beogred 1925, knj. I, str. 5.

Ali ne samo to. Tkalac je bio majstor i u davanju kulturne nadgradnje, što nam, na primjer, vrlo lijepo pokazuje ovaj ulomak:

»I u Karlovcu davali su se preko zime njemački igrokazi i talijanske opere. Od igrokaza davali su se većinom komadi Kotzebua, Ifflanda i Collina, a opere su većinom bile Rossinija i Boieldieua. Napose, dražesne Rossinijeve melodije oduševljavale su slušaoce... Djevojke nisu posjećivale kazališta. Za vrijeme poklada davali su 'činovnički vrhovi' službene balove, a osim njih bilo je dva puta tjedno javnih plesova. Kad je izbilo dvanaest sati noću pokladnog utorka, morala je glazba zamuknuti i ples prestati. Za vrijeme posta bio je običaj da imućne familije daju večernja društva, na koja bi pozivali prijatelje i znance, a da bi se digao i sjaj kuće, još i 'činovničke vrhove'. Glazba je bila dozvoljena, plesati se međutim nije smjelo. Odmah poslije Uskrsa pošlo se van grada, a išlo se također i u neko, doduše, odlično, ali veoma primitivno uređeno lječilište u Hrvatskoj ili Štajerskoj. U drugoj polovini srpnja opet bi počela turneja međusobnog posjećivanja.« (52)

U takvim socijalnim i kulturnim prilikama rodio se u Karlovcu 6. maja 1824. Imbro (Emerik) Tkalac kao najmlađe dijete svojih relativno bogatih roditelja, potomaka turopoljskih seljaka koji su se, obogativši se preprodajom i prevozom žitarica po Savi i Kupi, doselili u Karlovac. Ne odviše ponosni plemićkim naslovom koji je – kako se čini – po molbi dobio Tkalčev djed, a ne, kako navodi Tkalac, stekao na silu,[5] odsele se zarana njegovi roditelji na imanje Vodostaj gdje su imali visoku jednokatnicu. Tu je »mali Tkalac«, kako su ga od milja zvali, ostao sve do svoje jedanaeste godine boraveći dane na velikom očevu imanju ili u njegovoj bližoj okolici.

Sve važnije momente ovog interesantnog djetinjstva, ladanjski mirnog, ali katkada i burnog, iznio je sam Tkalac u svojim Uspomenama tako da ovdje nećemo o tome podrobnije govoriti. Ono što naročito udara u oči i što je potrebno naglasiti u prvom je redu izvanredna bistrina malog i slabunjavog plemića. Već u svojoj petoj godini on će sasvim sam, pomoću neke knjižurine latinskih slova, naučiti čitati i pisati (63–65), a uz pomoć svoje dobre odgojiteljice, Slovenke Marije Šuše, on će u to vrijeme već naučiti talijanski, francuski i slovenski jezik. Dakle, već se u njegovu djetinjstvu manifestirala poliglotska nadarenost koja će u njegovu daljem životu i radu igrati značajnu ulogu.

Drugo, što nas iznenađuje kod malog Tkalca, to je njegov veliki etos, izvanredno socijalno suosjećanje. Taj jaki socijalni osjećaj izbija kod njega nevjerojatno rano, i on već kao petogodišnji dječak duboko suosjeća s talijanskim revolucionarima, karbonarima, koje vode kroz Karlovac u madžarske tamnice, i duboko potresen njihovom bijedom i velikim idealima nacionalne slobode za koju se oni bore piše:

»Zavjetovao sam se majci božjoj da ću se, kad odrastem, boriti za pravdu, mrziti njene tlačitelje i voljeti svoju domovinu cijelog svog života, pa makar me zbog toga vukli dva mjeseca pješice u lancima u tamnicu u Munkač ili Segedin, kao onog

[5] Ovo je tvrđenje iznio prvi Vasa Stajić u Letopisu Matice srpske gdje je objavio molbu Tkalčeva djeda za dobivanje plemstva, koju je pronašao u Beču. (V. Prilozi Letopisa MS, g. I, knj. I, sv. III, str. 140–142.)

lijepog, dobrog i tako nesretnog Talijana. Već je prošlo više od šezdeset godina odonda, a onaj djetinji hanibalski zavjet držao sam i kao mladić i kao odrastao muž i nikad ga nisam prekršio.« (80–81)

Tako je, eto, rezonirao o borcima za slobodu Italije i suosjećao s njima mali Tkalac. Zanimljivo je vidjeti što o tom istom prolasku talijanskih boraca piše mnogo starija karlovačka ilirkinja Dragojla Jarnević. U svom Dnevniku, koji se danas čuva u Školskom arhivu u Zagrebu, a 1958. ga izdalo u ulomcima pod naslovom »Život jedne žene« izdavačko poduzeće »Znanje«, piše Jarnevićeva o tim dirljivim scenama malograđanski senzacionalno, bez ikakve moći da se vine u sferu velikog Tkalčeva zavjeta.[6] (Naravno, pritom treba uzeti u obzir činjenicu da Jarnevićeva ovo piše neposredno u događajima, a Tkalac po sjećanju poslije šezdeset godina.)

Treće, što naročito udara u oči dok čitamo zanimljive strane Tkalčevih Uspomena, jest njegov izvanredno rano razvijeni erotični osjećaj. Već prije susreta s karbonarima, dakle u svojoj petoj godini života, zaljubljuje se on prilikom redovnih nedjeljnih pohoda župnoj crkvi u obližnjem Kamenskom u svoju mladu prijateljicu Juliju, nećakinju žene vojnog zapovjednika Betlema, a poslije i u samu oficirsku gospođu - Minu Zahorsky (usp. str. 69 i d.). Te će se neumorne ljubavi nastaviti kod njega kroz cijeli njegov dugogodišnji život. Prošavši za vrijeme studija u Njemačkoj jednu vanbračnu vezu s Njemicom s kojom je imao dijete za koje se poslije morao brinuti, naoko se smirio u braku s boljeţljivom Njemicom, a na kraju se kao 85-godišnji starac zaljubio u mladu Talijanku i napisao o tom čitav ljubavni roman. I s pravom piše dr Vesnić da »u ovom preranom buđenju afektivnih osećaja Tkalac ima parce u Puškinu, Dantu, Rusou, Alfijeriju, Novalisu i Bajronu« i da »ono po pravilu navešćuje za dalji život vrlo strasne temperamente«.[7]

Ove su tri crte neobično karakteristične za mladog Tkalca. *Neobična duševna bistrina, jako razvijeni socijalni osjećaj i jaka afektivna čuvstva* – to su tri bitne crte njegove ličnosti koje čine osnovnu bazu njegova karaktera, koji će se kasnije sve više i više razvijati intelektualno.

U Tkalčevoj dječjoj dobi tri su putovanja igrala velik značaj u konačnom formiranju njegova pogleda na svijet i njegova karaktera. Prvo putovanje poduzima Tkalac na Korđun, gdje je upravo njegov mnogo stariji brat bio premješten za oficira. Tu je u društvu svoga brata, »mladog i elegantnog oficira«, imao priliku da upozna život tadašnje naše

[6] Dana 21. VII 1833. D. Jarnevićeva piše: »Popodne se dignu domala svi Karlovčani gledati jučer dovedene buntovnike. Dakako, da bijah tu i ja sa sestrom i bratom. Ovi nesretnici su smješteni vani u predgrađu, u jednom velikom štaglju, gdje se drži sijeno za carske konje. Natrpali su gornji i donji pod. Ima ih četiri stotine. Vrućina je velika, i oni u tim dvjema redovima bez svakog drugog odijela, osim svojih do peta dugih košulja. Jake straže stoje naokolo štaglja, ali glavna vrata su širom rastvorena, i tu ih je vidjeti čak u dno, kako se veru, sjede, pjevaju, smiju se, a ponajviše ih stoji na vratima pa podvikuju smijući se na gledaoce, a ponajviše na ženskadiju, tako da nije probitačno ni za jednu boljega ćućenja i odgoja ženu ići do bliže od barem pedeset koraka, ako ne će biti ljuto zastiđena.«

[7] Dr Mil. Vesnić: Imbro I. Tkalac. Godišnjica Nikole Ćupića, knj. XXXIII, str. 23.

Granice. Bio je potresen siromaštvom kraja i života, a njemački izgovor straža učinio mu se turskim. Najviše ga je, međutim, oduševila velika biblioteka njemačkih knjiga prijatelja njegova brata, kapetana grofa Jurja Draškovića. I on, koji je doonda vidio kod kuće tek jednu jedinu knjigu za čitanje (Horatius), odluči da što brže nauči njemački da bi mogao čitati ove knjige. Uz pomoć nekog oficira Nijemca i svog vrtlara Adama Bertusa naučio je Tkalac do zime 1832/33, dakle do svoje osme godine, njemački. Tako je sada dečko od osam godina, još ne znajući što je škola, poznavao osim materinjeg još tri-četiri raširena evropska jezika i zavolio knjigu koja mu je postala stalan drug i pratilac.

Drugo putovanje, zapravo repriza jednog ranijeg putovanja, išlo je na sjever, u glavni grad Hrvatske – Zagreb. Dok je prvi put išao tamo u smiješnoj nošnji fratra Antoniusa na instalaciju bana barona Vlašića, sada je putovao tamo u elegantnoj plemićkoj nošnji skrojenoj posebno za tu svrhu. Išli su, naime, u posjetu stricu, popu Andrašu, računovođi zagrebačkog Kaptola i dekanu prebendarskog kolegija, koji je stanovao u Novoj vesi zajedno sa svojom gazdaricom madam Lenkom, sinom i kćerkom. Tu je Tkalac doživio dva velika iznenađenja, odnosno razočaranja. Prvo je bilo prilikom posjete kaptolskoj riznici, kad su umjesto razvikane lešine nedužnog djeteta vidjeli tek prazan sanduk s malo praha. Tkalac, koji je do tada vjerovao u razna čudotvorstva, sada se najedanput u to razočarao i, sjećajući se poslije šezdeset godina toga događaja, piše:

»Ne znam što je bilo veće – moje razočaranje ili ogorčenje, ali znadem to, da je taj događaj ostavio u meni dojam koji je bio odsudan za moj kasniji duševni razvitak: to mi je otelo svu vjeru u relikvije, a potom i u sva čudotvorstva svetih kostiju i bilo kojih mu drago svetih preostataka.«[8]

Ovo ogorčenje, povećano naučnim spoznajama, kasnije se još više razvilo i tvorilo je jak temelj Tkalčeva pogleda na svijet.

Drugo razočaranje, koje je tom prilikom doživio, još je više tome pripomoglo. U razgovoru navečer između sabranog društva, a koji je govor mali Tkalac morao slušati s kreveta druge sobe, doznao je da ne samo njegov stric nego i mnogi drugi svećenici, pa i sam biskup Aleksandar Alagović, imaju svoje žene i djecu. No dok je kod prvog slučaja našao dovoljno riječi kritike, ovdje je uvidio da je sve to sasvim prirodna pojava i pokušao je ovako opravdati biskupa Alagovića i hrvatski kler:

»Ni prije nije hrvatsko svećenstvo baš bilo, što bi se reklo, strogo moralno, a priležništvo je bila tradicionalna i šutke dopuštena ustanova. Obiteljski život biskupa Alagovića sigurno je dosta pridonio da se odbaci i onaj posljednji ostatak pretvaranja kojim su se nastojale prikriti te prilike. Biskup Alagović morao je gledati kroz prste, jedino je svećenstvu preporučavao da živi 'si non caste adminus caute', ako ne kreposno, a ono barem oprezno.« (109–110)

Treće je putovanje bilo od najvećeg značenja. Na izričitu Tkalčevu želju išlo se prema Bosni, a opet u društvu brata i još jednog oficira.

[8] V. Imbro Tkalac: Uspomene, izd. SKZ, Beograd 1925, knj. I. str. 93–94.

Budući da je, zbog stalnih nemira na Granici, bio zabranjen dolazak civilnih lica, ovo je bio vrlo smion podvig kome je slijedilo još nešto smionije i romantičnije: prijelaz na turski teritorij. Ovaj podvig, iako je bio oštro kažnjavan, a mogao se platiti i glavom, upriličio je malom Tkalcu smioni oficir-zastavnik Holjević s kime je, tobože bježeći za konjem, prodro u Bosnu i bio doveden pred starog turskog komandanta u Kladušu. Ovaj ih je najprije saslušao, a onda, povjerovavši ispričavanju Holjevićevu, pustio da se vrate nekažnjeni.

Najveću spoznaju doživljava mali Tkalac na povratku. Svrativši u kuću nekog seljaka kršćanina (po svoj prilici Srbina), bili su ponuđeni šljivovicom i s nešto siromašna jela, a domaćin im objasni teško stanje raje pod Turcima. Pričanje tog čovjeka neizrecivo je ražalostilo mladog »pustolova« i on piše o tom događaju:

»Dok sam po krasnom sunčanom danu jahao onom lijepom, zapuštenom zemljom, zakleo sam se da ću se kad odrastem boriti protiv turskog gospodstva i osloboditi nesretnu raju. Nisam dakako znao na koji način bi to trebalo izvršiti. No ja sam bio jednom zauvijek odlučio, a svoje odluke sam se i savjesno držao, pa sam se u muževnoj dobi za onaj ideal borio koliko sam mogao, barem perom u ruci.« (123–124)

Ta velika i odsudna odluka, koja se poslije proširila u borbu protiv svih ugnjetača, neobično je značajna za malog Tkalca, a našla je brzo i svoje prvo iskušenje. Bilo je to godinu dana kasnije kad je došlo do oštrijih sukoba na Granici. »Goreći od želje da kazni razbojničke Turke«, piše on pismo pukovniku svoga brata, nudeći mu svoju pomoć u borbi protiv Turaka. Ova djetinjska ponuda desetogodišnjeg Tkalca naišla je, naravno, na smijeh odraslih.

ŠKOLOVANJE

Osnovna škola

U proljeće 1835, dakle kad mu je već bilo jedanaest godina, sjete se Tkalčevi roditelji da bi se dečko trebao redovno školovati i upisuju ga u franjevačku školu u Karlovcu. Ta je škola, kako piše sam Tkalac (141), a to potvrđuje i karlovački historičar Lopašić,[9] bila osnovana na inicijativu ujaka njegove majke, nekog Janka Markeza. On, iako nepismen (ili baš zato), ostavi za nju 180.000 forinti zaklade. No budući da se tom glavnicom loše upravljalo, ona se s vremenom znatno smanjila, pa su umjesto laičkih učitelja preuzeli nastavu jeftiniji fratri. Škola je imala tri osnovna razreda i šest gimnazijskih, a trpjela je od svih negativnih strana ondašnjeg školskog sistema kao što su: njemački nastavni jezik, školske knjige iz Beča, nespremnost stranih nastavnika itd. Učitelji, ili kako su se oni voljeli nazivati »patri profesori«, bili su većinom doseljeni ljudi, Slovenci ili Nijemci, moralni i dobroćudni,

[9] V. Radoslav Lopašić: Karlovac, str. 137 i dalje.

ali na žalost bez veće kulture tako da Tkalac piše s pravom da je »samo od dvojice od njih nešto naučio«, te na koncu pravi ovakvu bilansu svog pučkoškolskog nastojanja:

»U dvije godine, što sam pohađao osnovnu školu, nisam ni u čem napredovao, osim što sam naučio lijepo pisati. Sve što je trebalo da naučim u drugom i trećem razredu, znao sam već na početku prvog bolje od svojih učitelja. Bio sam dobar, marljiv i poslušan đak, zadaće sam učio kao papiga, pa sam u svakom razredu bio prvi i svake godine dobio nagradu.« (148)

U čem se sastojala ova nagrada, Tkalac nam nigdje ne kaže, ali će se zato opširno raspisati o nagradi koju je dobio od roditelja krajem školske godine za dobar uspjeh, a to je bio put u Zagreb u društvu majke. Međutim, dok je prilikom svog drugog puta u Zagreb, opisanog opširno na prvašnjim stranicama Uspomena, našao potrebnim da istakne razgovore o nemoralnom životu svećenstva, sada mu zapinje oko na knjižare i knjige. Gladom neiživljelog provincijalca, s ozbiljnošću i kriticizmom neobičnim za njegove godine, bavi se on ovdje najmilijim zanimanjem što ga je znao Karl Marx – »prekapanjem po knjigama«.[10] Iznenada otkriva u Dugoj (danas Radićevoj) ulici novu knjižaru Milana Hirschfelda, a u njoj dvije velike vitrine s novim knjigama na hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku, i žaleći što ih ne može sve kupiti, uzima neke za nj najinteresantnije. Pišući poslije šezdeset godina o tom događaju, divi se Tkalac velikoj organizatorskoj sposobnosti mladog knjižarskog gazde, koji je znao pribaviti ne samo Tkalcu već i našoj ondašnjoj čitalačkoj publici zabranjena njemačka djela, pa ovako zaključuje riječ o knjižarima:

»Knjižari su po mom shvaćanju bili pozvani da nose baklju kulture i ja sam svagdje imao među knjižarima lične prijatelje s kojim sam ostajao u vezi sve do konca njihova života.« (156)

Ovaj rano sazreli interes za knjigu i sve što je s njom u vezi zaslužuje punu našu pažnju. Uzroke tom interesu treba da najprije tražimo u prirodnom talentu malog Tkalca. No to nije sve! Ostale njegove komponente nalaze se u specijalnim prilikama njegova života: malo, fizički slabije razvijeno dijete živi kraj starijih roditelja u zabačenom prostoru stare jednokatnice, okružene šumom i Kupom, udaljenom nekoliko kilometara od Karlovca, koji je u to vrijeme zaostao, provincijski gradić. Rano razvijeni intelekt s jakom maštom bio je gladan, kao što i sam konstatira, nečeg novog, jačeg i razvijenijeg od onog što je našao oko sebe. To se jedino moglo naći u knjigama.

Srednja škola

U listopadu 1837. počinje Tkalac polaziti gimnaziju. Iako pun težnje za naukom, kao što smo vidjeli iz prednjeg poglavlja, on je ovdje na prvom koraku razočaran jer, osim grčke gramatike i aritmetike, već pot-

[10] V. D. Rjazanov: Knjiga o Marksu, Zagreb 1934, str. 148.

puno vlada svim predmetima koji se ovdje uče, pa nije čudo što je »bio daleko pred svojim drugovima, a što je bilo još žalosnije, i pred svojim učiteljima« (160). Kupujući i čitajući knjige o kojima ovi »nisu imali ni pojma«, prestigao je on ubrzo njihovo mršavo znanje i postao ne samo najbolji nego i »dosadan i neugodan đak« (ibd.), pa s pravom zaključuje, govoreći o svom samopouzdanju kritički, ovako:

»Može se doista reći da mi je kraj takvih prilika škola bila više na smetnju i da nimalo nije razvijala moja duševna i moralna svojstva. Bez škole ostao bih bez mnogih moralnih griješaka koje sam imao svog života. Nikada se poslije nisam više mogao riješiti zlih strana samoukosti«. (161)

Tek u trećem razredu prima »nešto poticaja« od razrednog učitelja oca Eugena, ali se ovaj razboli pa ga Tkalac posjećuje svaki dan vodeći s njime zanimljive razgovore o prilikama u Sloveniji, o Napoleonu koji je »tamo u četiri godine uradio više nego austrijska vlada u četiri stoljeća« (162) i slično.

Sličan je utjecaj na njega imao i neki pater Benvenut, koga je upoznao za vrijeme bolesti oca Eugena a koji se isticao dobrim poznavanjem grčkog jezika i znao oduševiti Tkalca za studij ovog klasičnog predmeta u kojem je uskoro toliko napredovao da je mogao čitati Novi zavjet. Međutim, i ovaj morade ubrzo otići, ali ne kao pređašnji »s ovoga svijeta« zbog sušice, već na viši položaj, i Tkalac se osjeća usamljen u svojim duševnim potrebama pa o tom jadikuje poslije šezdeset godina ovako:

»Pod pritiskom tih prilika osjećao se moj živahni i poletni duh, od onog časa kad je bio razbuđen, veoma rđavo. Čeznuo sam za naobrazbom i za višim znanjem. Čeznuo sam za učiteljima koji bi mogli udovoljiti toj mojoj težnji i na koje bih mogao pogledati sa zahvalnošću i divljenjem. Trebao sam prije svega autoritet koji bih bio s ljubavlju prihvatio i koji me je mogao pouzdano voditi i dovesti do nekog jasno ocrtanog cilja. Sve to nisam našao kod svojih učitelja pa sam se bunio kao dječak protiv njihova a poslije i protiv svakog drugog autoriteta. Bio sam buntovnik a nisam jasno znao što je buna. Svake sam se godine gorko tužio da sam i opet izgubio dragocjeno vrijeme svog života, pa sam ovako izmijenio uzdah cara Augusta: Austria, Austria, redde mihi annos meos (Austrijo, Austrijo, vrati mi moje godine). S nijedne međutim strane nisam mogao računati na pomoć i to je već za rana ogorčilo moju dušu.« (164)

Njegova lektira, koju obilno iznosi na 186. stranici Uspomena a koja bi uistinu mogla, kako piše dr Vesnić, »služiti za pouzdanu i izvrsnu podlogu jedne javne knjižnice«,[11] živ je primjer velikog utjecaja knjige na duševni razvitak čovjeka. Daleko od stvarnog dodira s objektivnim razvitkom svijeta i vijeka, pomoću knjige dolazi do spoznaje najsuvremenijih zbivanja svoga vremena, otvara nove vidike ostavljajući iza sebe ruševine preživjelih predrasuda. Čitajući bibliju, doživljava »umiranje vjere« (169), a nauka o istočnom grijehu i spasenju, koje je na njemu osnovano, čini mu se vrhuncem »židovsko-kršćansko-popovskog šarlatanstva« (ibd) i on logično poslije toga zaključuje:

[11] V. Dr. Vesnić: Imbro Tkalac, str. 13.

»Više nisam vjerovao u ništa doli u jednog Boga i kod tog jednog jedinog članka vjere ostao sam cijeli svoj život«. (169)

Pita se: »Zar je moguće da čovjek bude dobar i čestit i bez religioznog vjerovanja a da nije ni Židov ni kršćanin?« (169–170). Nema pojma o Kantovu kategoričkom imperativu, ali sam sebi govori »da se može kreposno živjeti i raditi i bez nade u nagradu ili bojazni pred kaznom« i uvjeren je »da su vjera i crkva, religioznost i dogme, razne stvari, i da moral može imati svoju vlastitu osnovicu, a ne mora se temeljiti baš na crkvenim dogmama« (170). Iz svega toga dolazi do spoznaje »da škola i crkva moraju braniti svoj monopol da mogu naučanjem morala, koji počiva na dogmama samovladalačke crkve, utjecati na omladinu« (ibd), te zaključuje da ga se kršćanska moralka nikako više ne doima.

Daljnim studijem filozofa Spinoze, Kanta, Schopenhauera još se više produbljuje jaz između vjere i nauke, a Hegelova Enciklopedija, koja mu ostade sve do u stare dane najdraža filozofska knjiga što ga je uvijek umorna osvježavala i bodrila, toliko ga oduševi da čini »poetski grijeh« i na desetgodišnjicu Hegelove smrti (15. XI 1841) sastavlja njemu na spomen alkejsku odu od koje se poslije pedeset i tri godine sjeća tek ove strofe:

Sie nennen Fürst im Reiche des Geistes Dich
Und wähnen alles sei schon damit gethan,
Wenn sie in Deine geistesmächt'ge
Hand ein despotischen Scepter stecken.[12]

Prema ovoj jednoj strofi zaboravljene ode prvog pjesničkog pokušaja velikog ljubitelja nauke i umjetnosti može se, iz »republikanskog patosa«, razabrati da je pripadao lijevom krilu Hegelove škole. Budući da su »Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst«, na koje slučajno tada naiđe primivši ih kao makulaturu u jednoj pošiljci knjiga od Geibela iz Pešte, a poslije »Deutsche Jahrbücher« u redakciji Arnolda Rugea (kome poslije upućuje jednu političku brošuru), u Austriji bili zabranjeni, za njega su redovita i blagđanska lektira koja se čita od početka do kraja, pa zato Tkalac zaključuje:

»Taj je časopis imao trajan utjecaj na moj duševni razvoj. Po njemu sam dobio uvid u savremeni duhovni život Njemačke, a u njemu sam našao izražaj za mnogu misao koju sam nisam znao ispravno da izreknem«. (173)

Pokret nezadovoljstva u Srbiji ljeti 1839, kad je knez Miloš izgubio vlast, navede ga na čitanje političkih novina, što neće biti od malog značenja u njegovu daljnjem kulturnom razvitku. Kako političkih novina

[12] U slobodnom prijevodu stihovi glase:
Zovu te knezom u carstvu duhova
I misle da su time učinili sve
Što su u tvoju, duhom moćnu ruku,
Despotski neki skeptar usadili.

nije imao kod kuće, nego tek u kavani, a ovu je bilo đacima zabranjeno pohađati, trebalo je stvoriti mogućnost za čitanje. Kako? Mali petnaestogodišnji Tkalac nije zbog toga mnogo razbijao glavu. Jednog lijepog dana ugledali su stalni gosti jedine karlovačke kavane »Kaiser-Kaffe -Haus«,[13] na svoje zaprepaštenje, malog gospodičića gdje uz šalicu crne kave guta »Allgemeine Zeitung«, jedine novine iz Njemačke koje su u Austriji bile dopuštene. Kako je pošta u ono vrijeme dolazila u Karlovac tek dvaput nedjeljno, bila su tu uvijek tri zadnja broja za čitanje, što je za Tkalca bilo vrlo veliko veselje, iako su događaji iz Pariza i Londona bili već i po četrnaest dana stari. Zbog ove »bune protiv školskog reda« nije Tkalca nitko pozivao na odgovornost, pa on misli da se preko nje prešlo s ignorancijom od strane »mjerodavnih«, a na koncu sam profesor Banyi ponudi mu jednom prilikom, kad ga je zatekao u kavani kod čitanja novina, zagovor kod ravnatelja. No, Tkalac završava mirno:

»Nisu mi toga, međutim, nikada izričito dopustili, no dozvolili su mi šutke, a ja sam bio veoma ponosan što mogu ići u kavanu i tamo sjediti u društvu profesora Banyja«. (174)

Osim ove obilne lektire, koja je u njemu polako formirala najširu kulturu svoga vremena, bavi se on, na želju svojih skrbnih roditelja koji mu hoće pružiti odgoj primjeren njegovom staležu, slikarstvom i muzikom. Za učitelja crtanja preporučuju mu i angažiraju nekog artiljerca Gregora Baldija, koji je svojevremeno bio pitomac milanske umjetničke akademije. Ovaj ga je učio najprije obično crtanje, ali kad je poslije nekoliko relativno uspjelih pokušaja Tkalac uvidio da ne može postati nikakvim umjetnikom, odbaci kist i paletu te ih više nikad ne uzme u ruke. Budući da su sva dalja nagovaranja da nastavi sa slikanjem bila uzaludna, prešli su na učenje radiranja samo zato da Baldi ne izgubi instrukciju. Tu je, međutim, pokazivao Tkalac veće sposobnosti nego u slikanju. Ali kako nijesu imali prikladan aparat za umnožavanje, a ad hoc uđešeni aparat od stare preše za ubruse uskoro je hotimice pokvario učitelj, i to doskora prestane, pa se Tkalac tješi:

»Ipak vrijeme, koje sam na to upotrijebio, nije bilo posve uzaludno. Naučio sam umjetnički gledati, a shvaćao sam velikom tačnošću oblik predmeta, živih ljudi i krajolika. Isto sam tako razvio svoj prirođeni smisao za boju.« (180)

Glazba, za koju je imao više sposobnosti, išla mu je bolje od ruke. Klavir, koji stade učiti kod gradskog kapelnika Otona Hauške, ubrzo napusti jer ga je vječito lupanje sestara po pijaninu napunilo pravim gnušanjem. »Ugodan i veoma snažan glas«, kako sam piše u Uspomenama (181), koji se u to vrijeme pretvorio u bariton, potaknu ga na učenje pjevanja. Kako je spomenuti Hauška patio od afonije, nađoše mu nova učitelja glazbe, sina francuskog emigranta, Gustava Marechala de Saint -Firmina, inače nabavljača kod slunjske graničarske pukovnije. Ovaj je svojom ljubeznošću, obrazovanošću i muzikalnošću uistinu uspio iz ta-

[13] V. R. Strohal: Grad Karlovac opisan i orisan, Karlovac 1906, str. 386.

lentiranog Tkalca učiniti dobra pjevača koji se znao istaknuti ne samo reprodukcijom na rijetkim javnim nastupima već i kao kompozitor malih pjesama na tekstove Goethea, Heinea i André Chéniera.

Težnja za znanjem, prema njegovom vlastitom priznanju, izrodila se kod njega u pravu bolest. Rečenica »da je najviši cilj, što ga čovjek može postići, harmonična izgradnja duha i srca« (184), koju je negdje pročitao, zagospodarila je cijelim njegovim radom i nastojanjem. Budući da ga odgoj i škola nisu mogli do toga dovesti, morao je pokušati da to postigne vlastitim studijem, lektirom, za koju mu nitko nije mogao dati nikakvu metodičku uputu. Mora, dakle, učiti sam iz knjiga ono šta je najbolje u svim književnostima i studira s pravim vatrenim žarom djela Wachlera, Laharpa, Ginguenéa i Gervina. Uz njihovu pomoć unosi metod u svoju lektiru pa čita ona djela koja su ovi ocijenili kao najbolja. Sjećajući se poslije tog svog rada, piše ponosno:

»Kad se danas sjetim onog duševnog posla koji sam svršio od svoje petnaeste do devetnaeste godine, ne mogu gotovo da shvatim kako sam našao vremena i kako je moj mozak mogao primiti i preraditi onu ogromnu masu raznovrsnog znanja. Svakako, vremenski mi je to bilo moguće samo zbog toga, jer sam za učenje školskih predmeta i rad na domaćim zadaćama trebao prosječno dva i po do tri sata na dan, a i to sam vrijeme žalio i smatrao posve izgubljenim. Lektiri sam, naprotiv, posvetio devet do deset sati dnevno, a čitao sam nažalost i noću. Pored toga, išao sam malo u društva, a preko tjedna sam šetao po koji sat samo kad su bili praznici. Ni jednog jedincatog dana nisam bio bolestan, a nikad nisam više spavao od šest sati. Kako sam dnevno trebao dva do tri sata za slikanje i glazbu, to sam u pravilu preko dana šesnaest sati neprekidno duševno radio. Veoma rijetko sam se osjećao umornim, a tako sam se na to bio naučio, da sam, izuzev vremena dok sam bio slijep, radio isto toliko sve do u svoju sedamdesetu godinu.« (184–185)

Ovaj neobično aktivan način rada, kome ćemo teško naći premca u historiji literature,[14] omogućuje mladom Tkalcu da svladava velik broj lektire i ostale lijepe vještine. U godinama od 1837. do 1843, prema vlastitim riječima, pročitao je on sva remek-djela svjetske književnosti i to ne samo jedanput nego najveća tako često da je trajno zadržao u pamćenju velik broj pjesama, scena i mjesta, iako bi mu se interes ponekad sve više smanjivao. Poezija, povijest, teologija, filozofija, prirodne nauke, geografija, putopisi i filologija međusobno se izmjenjuju već prema ćudi i raspoloženju. Njegova lektira tadanjeg vremena prelazi daleko više od sir John Lubboekovih »Stotinu najljepših knjiga«,[15] pa on sam navodi uz najveće grčke i rimske klasike (Homera, Sofokla, Antologije, Herodota, Horacija, Vergilija, Tacita i Salustija), i ove: Shakespearea, Byrona, Dantea, Ariosta, Voltairea, Molièrea, La Fontainea, Labruyèrea, Brillat-Savarina, Courriera, Victora Hugoa, Goethea, Schillera, Lessinga, Herdera, Wielanda, Heinea, Baerna itd.

Ta neobična bogata i raznolika lektira otvara u njemu široke poglede kozmopolite čiju ćemo enciklopedijsku raznolikost tek poslije moći izbliza zagledati. I ako bi se mogla za njegovo stoljeće postaviti tvrdnja

[14] Usporedi: Irwing Stone »Mornar na konju« (Biografija Jacka Londona).
[15] Usp. Sir John Lubboek: Zadovoljstva života.

da je u jednoj ljudskoj lubanji mogao da se smjesti sav ljudski duh i sva saznanja vremena, onda bi se svakako to moglo primijeniti na Imbru Ignjatijevića Tkalca, koga Otokar Keršovani smatra s pravom »najkulturnijim našim čovjekom 19. stoljeća«.[16]

Monotoniju ovog života, punog kulturne bujnosti, prekidaju putovanja. Najčešće ona idu u pravcu Novaković Gore kraj Krašića, gdje Tkalčevi imađahu vinograde i gdje je doživio tragične posljedice malo poznate seljačke bune. Ova buna, kao i sav onaj loš postupak sa seljacima-kmetovima, veoma teško djeluju na mladog Tkalca i on o tom rezonira ovako:

»Poslije krvoprolića u Krašiću uvijek sam s grozom mislio na odnos vlastele i kmetova i na riječi župnikove da će osveta još doći i da će biti strašna. U svom sam srcu bio na strani seljaka. Vidio sam kako su vlastela iz kruga mojih roditelja postupala sa svojim seljacima; činilo se da seljaka uopće ne smatraju čovjekom i da ne misle da s čovjekom treba čovječno postupati.« (233)

Drugo putovanje ide u pravcu Korenice. Taj praznički posjet školskom drugu Maksu Prici, koji se poslije isticao kao politički čovjek i pravnik,[17] pun je velike topline i drugarstva koje se odvija između Hrvata Tkalca i Srbina Price, njegove lijepe sestre Mace i njihovih roditelja s jedne, i muslimana (Bosanaca) Bišćevića i njegovih sinova, s druge strane. Za primjer bratstva i jedinstva naše omladine u ono vrijeme nećemo naći ljepših i toplijih stranica (usp. Uspomene, 251–277).

U devetnaestoj svojoj godini, u oktobru 1842. godine, stupa Tkalac u najviši, šesti razred karlovačke gimnazije. Nastaje pitanje: Šta će kad svrši gimnaziju? Roditelji žele da pođe u Zagreb studirati pravo na tamošnjoj akademiji, ali, kao što to obično biva, sinu je baš taj studij odvratan, pa on nalazi za taj svoj stav ovako smiono obrazloženje:

»Moj studij (misli se na lektiru, op. S. D.) učinio je od mene buntovnika protiv austrijskog shvaćanja povijesti, protiv ugarskog ustava, a isto tako i katoličke crkve. pa čak i protiv svake pozitivne religije.« (278)

A odmah poslije toga, da mu ne bi moguće tkogod prebacio da tjera vraga Belzebubom, piše:

»Simpatizirao sam doduše žarko s crkvenom reformacijom, no razlog tomu bila je više njena opozicija prema papinskoj crkvi i papinskim svjetovnim žbirima nego njena protestantska dogmatika, koja mi se činila isto tako neskladnom kao i papinska.« (itd.)

On se ne ljuti na svoje učitelje jer ga nisu mogli uvjeriti da ima krivo, već ga je, naprotiv, sve ono što su ga ovi poučavali uvjeravalo da ima pravo, pa zaključuje:

[16] Usp. Otokar Keršovani: Teze za hrvatsku povijest.

[17] U jednom pismu iz Rima, koje piše 1873. Ivanu Mažuraniću, spominje Tkalac da je bio Prica kod njega u posjetu i požalio što nije u Rimu sluga umjesto načelnik pravosuđa u Zagrebu.

»O vjeri, filozofiji, povijesti i politici, a isto tako o literaturi i ljudskom društvu, imao sam s osamnaest godina tako određene i tačne pojmove, da ih, bez obzira na njihovu ispravnost, nikakav tuđi utjecaj nije mogao pokolebati.« (279)

On je uvjeren da je sa svojih osamnaest godina »sam sa sobom na čistu« i da na fakultetu treba »samo nadopuniti svoje nedovoljno poznavanje prirodopisa, prava, filologije i teologije« (279), ali uskoro uviđa da nije naučio nešto što se ne može naučiti u društvu sa samim sobom i iz knjiga, a to je – odnos prema ljudima. Srećom se i tu nađe učitelj u obliku plemenite gospođe Pukšec-Murske (kasnije glasovite pjevačice) koja je ne samo utjecala na razvoj njegova obrazovanja već ga učila onom što mu je pored strastvene naravi nedostajalo; »da bude blag i strpljiv kad drugi imaju drukčije mišljenje, da bude skroman i uzdržljiv kad sam nešto tvrdi i da podnosi u društvu i takve osobe koje mu nisu ugodne« (297). I nadalje: neusiljenoj konverzaciji i umjetnosti da mnogo ne govori, nego druge prijazno sluša i tome kako se »u društvu treba svladavati« (ibd).

Međutim, sve te bontonske manire mladog plemića bile su zaboravljene kad su mu 1843, zbog pohađanja predstava nekog njemačkog kazališta koje je u to vrijeme gostovalo u Karlovcu, a povodom jednog njegova članka u karlovačkom tjedniku »Der Pilger«, zaprijetili isključenjem iz škole. Tkalac je daleko od bilo kakve sentimentalnosti i konvencionalnosti, smion i odrešit:

»Izjavljujem da ću početkom ljetnog polugodišta istupiti iz karlovačke gimnazije i dovršiti tečaj na nekoj drugoj; u Ljubljani, Grazu ili Beču.« (301)

Nasta konsternacija. Fratri zagalamiše tražeći da kao najbolji đak škole ostane do kraja. Apeliraju na neki njegov osjećaj ponosa zbog sramote koja bi pala na zavod i roditelje, zaboravivši pritom da je on u svom ponosu dotjerao puno dalje. Ali je on odlučan. Odlazi iz škole u kojoj je izgubio mnogo uzaludnog vremena, sustizan pažljivošću dobrog profesora Banyja koji je, čini se, bio jedini razumio inteligentnog i slobodoumnog mladića. Sve su intervencije kod roditelja uzaludne: dajući mu od početka najveću slobodu u odgoju i sada ostaju tome vjerni – dopuštaju mu da po svojoj volji završi školu u Grazu.

I zaista: 15. maja, proslavivši prije toga svečano svoj devetnaesti rođendan, krene Tkalac prvi put iz svoje domovine, praćen blagoslovom roditelja i plačem dviju sestara.

*

Ovom epizodom, koja odlično karakterizira ondašnje raspoloženje devetnaestogodišnjeg Tkalca, završavaju njegove »Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj«, pa da uzmognemo slijediti nit njegova daljnjeg burnog života, moramo posizati za novim izvorima. U prvom času tu će nam dobro doći njegov članak pod naslovom »Kako sam se upoznao s Vukom« (Karadžićem), koji je najprije odštampan u Nedićevu »Srp-

skom pregledu« god. 1895, a poslije i na kraju II knjige njegovih Uspomena u prijevodu dra Matasovića. Ovaj članak je zapravo tek ulomak iz njegove II knjige Uspomena dosad još nepronađene u rukopisu i, izgleda, izgubljene.

On je na toj knjizi intenzivno radio, jer već na početku ovog kraćeg ulomka, navodeći neke Goetheove stihove o sreći i njenim blagostima, kaže doslovno: »Te ću u tečaju mojih uspomena imati zgode pričati gotovo na svakoj strani moje knjige o mojoj mladosti i blagodarnosti prema najvećim naučenjacima prve polovine našega vijeka s kojima sam imao sreću upoznati se i postići njihovo trajno prijateljstvo.«[18] A u jednom pismu dru Vesniću još 15. kolovoza 1905, kad je već odavna boravio u Italiji, piše doslovno: »I tako sam opisao roman mog života sve do mog došašća u Italiju 1863. godine. Ako poživim i zdravlje mi posluži, gledaću da svršim ovaj posao i da knjigu štampam; ako li ga ne dovršim, rukopis imaće se spaliti zajedno s mojom lešinom . . .« Međutim, kako ga zdravlje nije poslužilo i kako je uskoro oslijepio, izgleda da roman svoga života nije mogao svršiti i on je zajedno s njime nestao. Ali ako ga je ipak na neki način svršio, čemu se nada i dr Vesnić (str. 38.), »onda će biti jedan od najdragocenijih priloga za poznavanje i za razumevanje burnih vremena treće četvrtine prošloga stoleća« (ibd), pa bi ga trebalo nastojati svim silama pronaći.[19]

Do tog se vremena moramo zadovoljiti skromnijim izvorima, a u prvom redu gore navedenim ulomkom o poznanstvu s Vukom. Do njega je došlo na sasvim slučajan način posredovanjem Kopitarevim koga je opet upoznao preko nekog njegova zemljaka Slovenca, činovnika gradačke biblioteke, kamo je Tkalac rado zalazio čitajući knjige. Dok je međutim prvi utisak, koji je dobio mladi hrvatski đak o Kopitaru, bio prilično hlađan, zbog njegove zakopčanosti, dotle je Vuk na njega (i on na Vuka) proizveo takav dojam da se od prvog poznanstva, usprkos razlici u godinama, razvilo veliko prijateljstvo. To se prijateljstvo s početka utvrđivalo čestim posjetima koje je ambicioni mladić pravio starome Vuku, a poslije i preporukama koje mu je ovaj dao na Rankea prilikom polaska u Berlin na daljnje studije. Tkalac piše o tom:

»Uz prkos velikoj razlici naše starosti razvilo se među nama intimno prijateljstvo koje je sve do njegove smrti neprekidno trajalo. I ne samo s Vukom, nego i sa njegovom kćeri Minom i njezinim potonjim suprugom Aleksom Vukomanovićem. Tako sam se privikao društvu Vukovom i njegove obitelji, da sam smatrao da mi je Vuk otac a Mina sestra bila«. (II/85).

Ali sam Vuk je to smatrao drugačije jer je inteligentnom Hrvatu namijenio svoju Minu za ženu, pa je stoga bio neobično iznenađen kad se ovaj 1849. pojavio u Beču sa ženom Njemicom došavši mu je predsta-

[18] Imbro Tkalac: Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj, knj. II, str. 81–82.

[19] Moja najnovija istraživanja u Italiji pokazala su u tom smjeru potpuno negativne rezultate, jer su gotovi svi njegovi rukop'si, čuvani u porodici, uništeni. – Inače za kompletiranje ovog perioda vrlo dobro nam dolazi i njegovo djelo »Italienische Plaudereien«, koje je izašlo 1876. u Leipzigu, a u kojem nam daje Tkalac dragocjene podatke o svom daljnjem životu, što dolazi naročito do izražaja u XI poglavlju knjige koje govori o njegovim stanovima u Parizu i Italiji.

viti. Kako je bila duboka i jaka ta veza s Vukom Karadžićem, vidi se najbolje iz korespondencije koja se odvijala između njih. Nije bilo važnijeg kulturnog posla u kojem se nisu obavještavali i izmjenjivali mišljenja a, kako prema svemu izgleda, i bili usko povezani specijalnim kulturnim misijama, što ćemo poslije izbliza zagledati.

Daljni Tkalčev život za koji, piše dr Matasović, radi nemogućnosti da se sazna za stanje njegove rukopisne zaostavštine »ne postoji ni mogućnost jedne iscrpne biografije, koja bi bar donekle odgovarala karakteru njegovih Uspomena iz mladosti u Hrvatskoj« (II/87), protekao bi po mišljenju gornjeg u ovim fazama:

I od 1843. do 1848. studiranje (»sva energija trošena s uspjehom za usavršavanje ličnog obrazovanja«),
II od 1848. do 1861. pokušaji u domovini,
III od 1861. do 1863. politička nastojanja u Beču,
IV od 1863. do 1912. emigracija u Italiji (Usp. II/87–88).

Kako se ove faze zaista sasvim tačno poklapaju s njegovim životom, odlično odgovarajući Tkalčevim unutrašnjim raspoloženjima u želji za objektivnim djelovanjem, držat ću ih se u svom iznošenju života nastojeći da prikažem daljni život i rad Tkalca na osnovu dosad poznatih i nama pristupačnih izvora.

Studiranje

Svršivši dakle u Grazu 1843. svoje srednjoškolsko školovanje, a poslije kraćeg boravaka te jeseni u Beču, gdje se upoznao sa Vukom Karadžićem i Kopitarom, s dvije lijepe preporuke ovih ljudi na Rankea i Grimma odlazi Tkalac »kao kakav pruski junker u pratnji svog kućnog inoša« (II/88) u Berlin na studije.

Za čovjeka koji zna da u to vrijeme postoji akademija u Zagrebu, razglašeno sveučilište u Pešti, kamo ga dapače zove sam Kossuth u jednom pismu, pa na koncu obilna mogućnost studija u Beču, gdje ima svog intimnog prijatelja Vuka, nastaje sada pitanje: zašto Tkalac ne ostaje ovdje i šta ga tjera u daleku tuđinu na studij? Na to pitanje lako ćemo naći odgovor jer on sâm, povodom nepravednog ishoda procesa oko očevine, piše u Uspomenama o tom ovako:

»Žalosni svršetak parnice još me više ogorčio na prilike koje su vladale u Austriji. Tek sam počeo živjeti, a već sam vidio toliko samovolje i nasilja nad slabima i siromašnima, toliko gaženja njihovog prava, toliko jada i nevolja da sam sve to duboko žalio. Sad sam doživio još i taj karakteristični slučaj podmitljivosti pravde, pa mi se činilo da ću se u tom zraku ugušiti. Čvrsto sam odlučio da iz Austrije odem u Njemačku ili Francusku, pa da tamo koliko je moguće više studiram i, ako se već ikad vratim, da se vratim tek onda kad mi naučna naobrazba i životno iskustvo omoguće da se s duševnom nadmoći, moralnom sposobnošću i ličnim ugledom umiješam u javne odnose svoje domovine i da sudjelujem na njihovom poboljšanju onako kako ja to poboljšanje shvaćam.« (284–5)

Ekonomska bijeda, zanemarenost poljodjelstva, materijalno propadanje veleposjeda, a nadasve očajni položaj seljaka potiču ga da ode u akademiju u Hohenheimu i Tharandtu, naručuje već nastavne planove ovih učilišta, ali kad uvidi da ondje ne može učiti ono čemu se najviše veselio (filozofiju, povijest, filologiju, povijest umjetnosti i književnosti), »nadvladaše njegove idealne sklonosti praktične životne zadatke« (285) i on začas zaboravlja Hohenheim i Tharandt. Čitavo se njegovo nastojanje usredotočuje sada na sveučilište u Berlinu i na Collège de France u Parizu, gdje je tada uz najveće francuske učenjake predavao i Mickiewicz. Zna, doduše, da je austrijskim podanicima zabranjen odlazak na tuđa sveučilišta, ali se nada da će naći priliku za ostvarenje svoje želje (ibd). Kako je našao tu priliku: da li ju je mogao ishoditi još u Grazu, za vrijeme praznika ovdje ili čak u jesen u Beču, ne znam, ali u svojoj odluci da napusti Austriju on je čvrst i piše:

»Čvrsto sam i nepokolebivo odlučio da odem iz Austrije. Nikakvog političkog dodira nisam imao s onim što je u Austriji živjelo i postojalo; jedina iznimka bili su Kossuth i slavenski učenjaci. Činilo mi se, da su u Austriji samo tri stvari doista austrijske: dinastija, vojska i državni dug; sve ostalo bilo je njemačko, madžarsko, slavensko ili talijansko. Nije ovisilo o mojoj volji što sam rođen u zemlji nad kojom je već trista godina vladala habsburško-lotarinška dinastija, pa ta činjenica nije iz moje, prirodno, slavenske svijesti mogla načiniti neku umjetnu austrijsku svijest.« (285–286)

Vanjsku stranu Tkalčeva studija naći ćemo uglavnom dosta iscrpno iznesenu u spomenutom pomenu dra Vesnića, pa kako je to još uvijek – uz neke manje iscrpne izvore, kao što su npr. podaci koje nalazimo u knjizi »Italienische Plaudereien« – jedini vjerodostojni izvor za poznavanje njegova tadašnjeg života, morat ćemo se ograničiti uglavnom na njega. Prema tome sigurno je da on u jesen 1843. odlazi u Berlin na studije gdje ostaje, odlazeći u Heidelberg, do aprila 1846.[20]

»Na predavanjima Mišleovim – nastavlja dr Vesnić – ovde je sedeo ceo jedan tečaj do pok. Dimitrija Matića, ali se s njime upoznao tek docnije u Hajdelbergu ‚uz Nešu' (Lj. P. Nenadovića).« To je prijateljstvo, izgleda, bilo dosta čvrsto, a dr Matasović nalazi da »Tkalčevo i Nenadovićevo književnikovanje kao mladih ljudi ima zanimive sličnosti i ne samo zbog njihove tadašnje savremenosti, nego su i po impulzivnosti nalik jedan na drugoga«. (II/89).

Svake bi se godine za vrijeme praznika vraćao preko Beča, gdje bi se tada obično zadržao po koju nedjelju, kući, a u jesen opet natrag. Jednoga ljeta, polovicom četrdesetih godina, na tom svom prolazu kroz Beč sluša interesantna izlaganja kneza Kamila Rohana o smionoj reorganizaciji koju ovaj provede na svojim imanjima ukinuvši tlaku i utanačivši sa svojim podanicima ugovore po kojima su oni, amortiziravši dug na zemlju, postajali pravovaljani vlasnici i zemlje i kuće (233). Ovo pripovijedanje pobudi Tkalčev interes i, dobivši od samog kneza odgovor da se ovako rješenje može primijeniti u Ugarskoj i Hrvatskoj, misli da je našao rješenje za koje traži formulu već odavna. Nadajući se da će ga

[20] Usp. Vesnić, str. 21.

sva vlastela primiti s oduševljenjem (234), kao i on što ga je primio, jedva dočeka dolazak u Zagreb. Tu sretne svog bratića, »duhovitog« veleposjednika Karla pl. Jelačića, pa mu brzo ispripovijedi šta je čuo. Ovaj se samo dobrodušno smješkao, a kad je Tkalac dovršio, prasne u grohotan smijeh, poprativši ga s nekoliko ironičnih rečenica i nazvavši sve to čistim komunizmom (ibd). Kad Tkalac to odbije, knez to nazove nesvjesnim komunizmom i ludošću koju bi trebalo zatvoriti u ludnicu da ne škodi »općenitosti«, a u slučaju da bi Tkalac zastupao to uvjerenje u kongregaciji ili saboru, daje mu poštenu riječ da bi ga bez ikakve grižnje savjesti smjesta ubio (ibd). Tkalca te neduhovite plemićke riječi ni najmanje ne uplaše i on, smijući se, odgovara neustrašivo: »Ideje se može, doduše, zakopati hvate i hvate u zemlju, ali će one, kad vrijeme za njih sazri, niknuti kao trava i neće biti te sile da ih zadrži u njihovom grobu. Tako će biti i s oslobođenjem seljaka. Danas to još možemo provesti na lijep način i tako da pritom ništa ne izgubimo nego čak i dobijemo, i da nas još slave kao oslobodioce; sumnjam, međutim, da će to biti moguće za deset ili dvadeset godina i bojim se da seljak neće više biti zadovoljan samo svojom zemljom, nego će još tražiti i našu kožu.« (235)

U ovim Tkalčevim riječima, potaknutim nesumnjivo i naprijed spomenutom Krašićkom bunom, naslućujemo ne samo smjer njegova studija već i njegov socijalni stav kojemu će ostati vjeran kroz cijeli svoj dalji život. U tom stavu vidimo još nešto od romantičnih nastrojenja jednog Saint-Simona i njemu sličnih sljedbenika koji su mislili da će nagovaranjem moći promijeniti društveno uređenje, ali njegov kasniji život pokazao je u tom napredak: od romantičara i utopista postao je realni političar, svjestan sredstava i načina kojim se može mijenjati društveno uređenje.

U travnju 1846. prelazi, budući da je, kako piše dr Matasović, »dobrog stanja«, u Pariz gdje provodi jedan tečaj na Collège de France i na pravnom fakultetu, gdje je studirao francusko civilno i upravno pravo. Tu, jamačno, sluša i predavanja velikog Mickiewicza, o čemu nalazimo tragova u njegovim studentskim zabilješkama. Tu će, ujedno, vjeran svojoj širokogrudnosti prema ženama, htjeti sviti sebi u ulici Monsieur le Prince »veselo gnijezdo iz koga je morao da ga izagna jedan lekar prijatelj preporučiv mu putovanje« (Vesnić, 24).[21] U listopadu iste godine otputovao je u Italiju.

Tu, u zemlji gdje će kasnije provesti veći dio svog života, a da to još nije mogao ni slutiti, proveo je zimu ponajviše u Firenci i Rimu. »Na Badnji dan te iste godine uselio se u svoj prvi stan u Rimu koji je bio okrenut prema zelenom dvorištu«, kaže za te dane dr Vesnić (str. 24), a sam Tkalac tu svoju rimsku idilu uspoređuje s Goetheovim »Rimskim elegijama«.[22]

U travnju 1847. vraća se opet u Pariz, a odavde odlazi u siječnju 1848. »u društvu i u kolima Radovica, poznijeg nemačkog diplomate,

[21] Bio je to dr Louis, a razlog je bilo – nervno iscrpljenje.

[22] Više o tom vidi u XI poglavlju knjige »Italienische Plaudereien«.

Bizmarkovog saradnika« (Vesnić, 21) u Heidelberg. Tu svršava uskoro svoju doktorsku radnju koja naiđe na veliko priznanje i na osnovu koje dobije na heidelberškom sveučilištu docenturu za sanskrt i slavistiku, ali zbog revolucije i slabog interesa đaka ovu ubrzo napusti.

Za ovaj period njegova života interesantna je epizoda za god. 1848. koju iznosi dr J. Matasović u svom Pogovoru:

»Ipak ima vijesti, da je Tkalac 1848. zastupao u Frankfurtu na Majni Slovene. Biće da se našao u one revolucionarne đane, kad je opet triumfovala nacionalna ideja jednakopravnosti i bratimljenja slobodarskog. Uz slavnu braću Grimm valjada mu je bilo milo, da ‚prezentuje' Slovenstvo, koje se javljalo sa snažnim preporoditeljskim pokretima i u Pragu i u Beču, pa je dao osjećanju oduška i u publicistici. Iz tog doba datira, danas nesačuvana (ima je, op. S. D.), njegova anonimna brošura ‚Croaten, Serben und Magyaren' (Wien 1848. Wiemer, Schmit und Leo). Princ Windischgrätz dao je taj spis zaplijeniti i spaliti« (II, 90–91).

Teška očeva bolest i napeti događaji u Evropi potjeraše ga ubrzo kući, kamo stigne preko Beča (gdje uz put izda naprijed spomenutu brošuru) zajedno s mladom ženom, Njemicom, početkom 1849.

Unutrašnju stranu tog Tkalčeva petogodišnjeg studiranja najbolje ćemo moći upoznati na osnovu njegovih bilježaka od kojih se dvije sveščice pod grčkim naslovom APOPHTHEGMATA čuvaju u novosadskoj Matici srpskoj. Prva, označena sa No. 5, dakle, bit će valjda peta po redu, pa su predašnje znači izgubljene, ima podnaslov: »(am) 1. December 1844 angefangen«.[23] Na četvrtinama malih stranica požutjela papira, ušivenog u bilježnicu, naći ćemo čitav niz najrazličitijih bilježaka pisanih perom neumornog čitača. Većinom su tu razni njemački citati (pisani ponajviše nečitko, u brzini), znak – kako piše dr Matasović – da je to »Tkalcu bio ipak glavni jezik naučnog i literarnog saobraćaja« (II, 88), ali uz to ćemo naći ovdje i koješta drugo.

Uz citate Mickiewicza (Vorlauf I, 424), kojega je još kao srednjoškolac namjeravao slušati, naći ćemo ovdje Voltaireovu rečenicu: »La lumière maintenant vous vient du Nord«,[24] koju poslije stavlja kao motto jednog poglavlja u knjizi »Ost und West«. A uz čitave kitice Karpińskyjeve pjesme i citate Karamzina udarat će nam u oči pažljivije pisani citati nekih grčkih i arapskih rečenica pisanih originalnim pismom, znak da je ovo pismo tada poznavao. Odmah iza dugačke pjesme »Wspomnienie o Maju« poljskog pjesnika Gassyńskoga naići ćemo tu na još dulju pjesmu »An meine Leier« nekog I. P. S. Weisera i kraći Morgenroth istog pjesnika. Kako ćemo uskoro pod naslovom citata »Wahn und Wirklichkeit« naći ime F. C. Schall, što je identično s imenom urednika karlovačkog lista »Der Pilger« u kom je Tkalac surađivao, izgleda da je Tkalac pravio ove bilješke na osnovu lektire ovog lista za vrijeme praznika u Karlovcu.

[23] Započeto 1. decembra 1844.

[24] Svjetlo vam sada dolazi sa sjevera.

Kako Tkalca nalazimo u to vrijeme kao odgonetača i sastavljača raznih zagonetki u »Pilgeru«, nije nikakvo čudo što tu imade i 10 rebusa,[25] od kojih je tek druga polovina riješena, i to na francuskom, znak da je već te godine (1842) vladao dovoljno tim diplomatskim jezikom koji je, uostalom, učio već u djetinjstvu.

Negdje u sredini bilježnice naići ćemo pod naslovom KROATIENS ACKERBODEN (hrvatske oranice) na opširnu statistiku raspodjele obradive zemlje po oblastima (Kreutz, Warazdin, Agram), kojom će se poslije, izgleda, koristiti u svojim izvještajima Trgovačko-obrtne komore u Zagrebu – dokaz da se u to vrijeme bavio i poljoprivrednim pitanjima.

Pandan ovoj statistici čini slijedeća pod naslovom ANZAHL DER SLAWEN (broj Slavena), rađena prema Šafarikovu zemljopisu (što se uostalom vidi i iz podnaslova), u kojoj se navodi broj Slavena najprije prema narodnosti, onda prema vjeri i na koncu po državama (Regierungen). Brojevi su dakako zastarjeli, pa baš nisu zanimljivi, ali je interesantna podjela, odnosno nazivi. Zapadni Slaveni (16,674.000) i istočni Slaveni (62,521.000) čine zajedno broj od 79,195.000, koji baš nije prevelik.

Današnje južne Slavene (Illyrien) dijeli na četiri skupine i to: Hrvati (800.000), Slovenci (1,151.000), Srbi (5,294.000) i Bugari (3,587.000). Ne znam odakle uzima Tkalac ovu statistiku, ali udara u oči drastična netačnost omjera. Druge podjele (po vjeri i oblastima) daleko su stvarnije.

U drugom ćemo dijelu naći *Arabische Sentenzen* (arapske poslovice) pisane pravim arapskim slovima, dakle siguran dokaz da se u to vrijeme bavi i ovim pismom. Iza toga naići ćemo na nekoliko pjesama pjesnika G. Kellera, pa onda opet čudnovat tekst starog sanskrta pisan latinicom i olakšan češkim prijevodom. Jednom trouglastom skalom razvitka vokala od »a« do »i« s jedne i do »u« s druge strane pod naslovom Etymologica i poznatom pjesmom Ljermontova *Kinžal* završava ova 5. sačuvana knjiga Apophthegmata.

Druga sačuvana knjiga Apophthegmata, započeta 1. januara 1851. godine, ispunjena je tek napola izvodima i ne razlikuje se baš mnogo od prve. I tu ćemo naći, uz Bevölkerungstatistik Russlands 1846 (statistika stanovništva Rusije 1846), razne sentencije, poslovice (ruske), klasične izreke Horatiusa i drugih latinskih pisaca. Na istoj strani naći ćemo uz Shakespearea, Aristofana i Hegela, a talijanske izreke Leonarda da Vincija prave društvo našim narodnim poslovicama. I ovdje se nalazi opširna statistika iz 1854, znak da godinama ne pada autorov interes za sakupljanje ovakva materijala, a uz citate Savignyja (Leben der Nation; Die Aufgabe der Universität), tu su krupnim slovima napisani stihovi narodne pjesme o Hajduk-Veljku; na kraju se nalazi jedan, nažalost nečitak, citat Abrahama Lincolna, predsjednika Američkih država.

Naveo sam malo opširnije sadržaj Tkalčevih bilježaka zato što su one vrlo poučne za upoznavanje Tkalčeva intelektualnog rada i razvijanja za vrijeme studija. Iz tih bilježaka vidimo, prije svega, veliko Tkalčevo

[25] Tkalca (zapravo E. J. von Tkalecz) nalazimo kao odgonetača u »Pilgeru« od 1842, br. 11, 14, 17 i u nekim drugim brojevima.

poznavanje stranih jezika i literature. Uz većinu njemački pisanih citata, znak da mu je to glavni jezik izražavanja, naći ćemo tu rečenica na gotovo svim slavenskim jezicima koje je uostalom prema vlastitom kazivanju naučio još u srednjoj školi (usp. Uspomene, str. 188). Nadalje, tu ćemo naći arapsko pismo i sanskrt, dokaz da izučava ta pisma i jezike. Dakle u svemu: velika poliglotska sposobnost kojoj nećemo naći premca kod naših ljudi onog vremena.

Iz ovih bilježaka, najzad, vidimo sfere intelektualnog rada i interesovanja po strukama. Vjeran svojoj prvašnjoj odluci, stavlja on težište svog zanimanja na filozofiju, povijest, filologiju, povijest umjetnosti i književnosti, ali ipak pri tome ne zaboravlja i na »praktične životne zadatke« bilježeći, kad stigne, razne ekonomsko-statističke podatke. On tu, ukratko, stiče naučno obrazovanje da uzmogne »da se s duševnom nadmoći, moralnom sposobnošću i ličnim ugledom umiješa u javne odnose svoje domovine i da sudjeluje na njihovom poboljšanju« (285).

Pokušaji u domovini

Vrativši se 1849. u Hrvatsku s najboljim namjerama da koristi narodu, Tkalac je našao pravi »politički kaos« (205), u kome su dominantnu ulogu igrali Iliri i madžaroni, a »nužna posljedica toga unutrašnjeg nepomirljivog protuslovlja bila je zbrka pojmova« (ibd). Tkalac, koji smatra »da se toj našoj podređenosti samo na taj način može pomoći da primimo sve tekovine zapadne kulture i na slobodan i kritičan način to preradimo i oblikujemo prema svojoj etničkoj prirodi i prema svojim kulturnim potrebama« (190), prirodno da se nije priključio ni jednoj od ovih stranaka premda je »imao veoma žive simpatije za kulturna nastojanja Iliraca« (210). Njihove literarne pokušaje, pun Homera, Sofokla, Shakespearea i Goethea, naziva on »tepanje književnosti koja je stajala u prvoj djetinjoj dobi« (211), pa ih uopće i ne čita.

Međutim, uza sve to cijeni on dobre plodove tadašnje hrvatske književnosti, pa kad je njegov prijatelj Utješenović 1842. napisao pod pseudonimom Ognjeslava Ostrožinskog pjesmu »Jeka od Balkana«, on je odmah prevodi na njemački i zajedno s originalom štampa u augsburškoj »Allgemeine Zeitung«, kao što će poslije, oduševljen pjesmom, izdavati u dva izdanja ep »Smrt Smail-age Čengijića« svog starog karlovačkog prijatelja Ivana Mažuranića.

Koliko je Mažuranić prijateljstvo i naklonost gajio prema mladom karlovačkom naučenjaku Tkalcu, najbolje nam svjedoči pismo koje Mažuranić piše u svojstvu pravosudnog referenta banovine Hrvatske banu Jelačiću u Madžarsku. Mažuranić piše:

»Kad sam već kod javne obuke, držim da moram V. E. ponizno preporučiti jednoga mlada čovjeka (bar kod nas) znanstvene spreme, da bi ga V. E. poduprla ili čednom potporom kod odsjeka za prosvjetu, ili pak (što bi bilo povoljnije), da biste ga izvoljeli namjestiti na ovdašnjoj akademiji za profesora filozofije. I to činim to pripravnije, jer sam pot-

puno uvjeren, s jedne strane što taj mladi čovjek zavredjuje takvo namještenje zbog svoje sklonosti za učiteljsku službu kao i zbog njegova osobita talenta i neobične naučne spremnosti; s druge strane, što V. E., sama osobiti poklonik muza, sigurno voli, da bude obaviještena o statistici – ďakako još slaboj – duševnih sila našega naroda. To je Emerich Tkalac, rođen Karlovčanin, kojega je prije revolucije pozvala badenska vlada za izvanrednoga profesora slavenske i sanskrtske filologije u Heidelberg, ali kako je zbog revolucije došlo do mržnje na Slavene bilo je veoma malo slušača za slavenski studij, povratio se on ove zime u svoj rodni grad, gdje se i sada još nalazi. Za svoj rigoroz, koji je polagao u Heidelbergu, predložio je prošloga ljeta disertaciju u latinskom jeziku, koji je on V. E. u krasnoj dedikaciji prikazao i u kojoj je na najveću ljutnjavu i čudo njemačke historiografijske ďoktrine postavio tvrdnju i motivisao je, da je reformacija, taj ponos »njemačkoga duha«, u istinu produkat slavenskoga duha. To je mlad čovjek, koji je bolje upućen, nego itko kod nas u filozofijski i filologijski studij kao i u starine, te poznavanje novoga vremena i poznaje svoj materinski jezik prema današnjem stanju.

S našim Pricom,[26] ako se on, što ja mislim, da hoće, posveti učiteljskoj službi i s par boljih glava, moći će novi duh i ljubav za znanost u našim školama podići, što je prije u jezuitsko-skolastičkim latinskim vodama zakržljalo, i sad čezne za svježim, osvježujućim uzduhom at non est, qui salvaret eam.«[27]

To Mažuranićevo pismo neobično je karakteristično za poznavanje mladog Tkalca. Iz njega vidimo da je Tkalac bio predestiniran, prema svojim sposobnostima i znanju, da zaigra značajnu ulogu u našem kulturnom i prosvjetnom životu pedesetih godina. Ali što se događa?

»Jezuitsko-skolastičko-latinske« vode, koje će poslije otjerati Tkalca u emigraciju, ne daju se još zamijeniti »svježim, osvježujućim uzduhom« i rade svim silama protivu Tkalca i njegova postavljanja za profesora u Zagrebu. Sam Jelačić, konačno, koji je ovdje bio pozvan da kaže odlučnu riječ, služi tada caru i dvoru, s kojima Tkalac vodi prvu borbu, i upravo izgleda apsurdno da bi ga baš on u tom času postavljao na tako odgovoran položaj. Ovo je prekretnica u životu Imbre Tkalca.

Ne dobivši mjesto koje je po svojoj spremi zaslužio, Tkalac, razočaran još više, pristupa uz ljude koji su izdavali »Slavenski Jug« i »Südslawische Zeitung« pišući tamo »živahne i bezobzirne« članke koji su se, prema njegovu mišljenju, »mnogo čitali i nikako se nisu dopali tadašnjem Banskom Vijeću, ni bečkoj vladi« (II/93). Međutim, kad je urednik lista Praus počeo šurovati sa starokonzervativcima ugarskim, Tkalac odmah ostavlja novine, koje uskoro prestaju izlaziti, a 1850. izdaje svoje sabrane članke iz tog lista pod naslovom »Ost und West – Eine politische Rundschau«.

[26] Makso Prica, Tkalčev školski drug (vidi bilješku br. 17).

[27] Vidi: Đ. Šurmin: Lična sloboda, školstvo i političke prilike; Obzor, g. LXII, br. 281.

U to se vrijeme, započevši studirati pravo na zagrebačkoj akademiji, prema navodima dra Matasovića (II/93), dopisuje naveliko s istaknutim ličnostima, smišlja mnoge književno-političke osnove i dijelom ih izvodi, »dok je dobar dio ostao samo u pripremi i pri pokušaju« (ibd). Od svega toga danas nam je poznat samo jedan Vorwort (predgovor) i jedna skica s naslovom Einleitung (uvod), o kojima ću poslije više govoriti, a sada treba naglasiti da su to jamačno nacrti za veće djelo grubo nazvano filozofija slavenske historije.

U teškim političkim prilikama, koje nastaju uvođenjem Bachova apsolutizma, odlučuje se on da primi slobodno zvanje u kome bi mogao najviše koristiti svojoj domovini, a to je položaj tajnika Trgovačko-obrtne komore u Zagrebu na kojem je mjestu radio ravnih 10 godina, tj. od 1850. do 1861. Evo što piše sam Tkalac u jubilarnoj spomen-knjizi komore o tom svom radu:

»Godine 1850. uveo je barun Bruck, ministar trgovine, u Austriji novu instituciju trgovačko-obrtničkih komora, i Bansko Vijeće dobilo je nalog da ustroji tri komore za Hrvatsku, Slavoniju i Rijeku. Za Hrvatsku bude imenovan komisar zagrebački Josip Bunjevac, koji, videći da ne može na se uzeti posla o kome nije imao nikakva pojma, predloži Banskoj Vladi, odlična i iskusna. vještijeg ovakvomu poslu. Na to vlada imenuje komisarom zagrebačkog trgovca Nikolu Nikolića, koji je ipak primio ovaj nalog pod uvjetom da mu ministarstvo trgovine pridijeli jednog svog činovnika za tajnika. Ministar Baumgartner, nasljednik Bruckov, odgovori da se to ne može, jer zakon naređuje da si komora ima sama izabrati svog tajnika. Dobivši ovaj odgovor, Nikolić se odreče svog naloga, ali Banska Vlada ne primi njegovu ostavku. Tako prođe godina. Ministarstvo kori Bansku Vladu, ova kori Bunjevca, Bunjevac Nikolića, da se Komora jošte nije ustrojila.

U ovoj se smetnji i dosadi Nikolić sjeti mene, kojeg je poznavao kao starog prijatelja njegovog pašenoga Ivana Mažuranića, dođe jedno večer k meni, priča mi svoje jade i na posljetku mi kaže da bih ga mogao izbaviti iz sve njegove dosade, kad bih hotjeo primiti mjesto tajnika komore. Ja se začudim i pitam ga, može li on pomisliti, da ja poslije svega što sam pisao protiv Banskoj i bečkoj vladi postanem činovnikom ove vlade? Ja mu zahvaljujem na njegovom prijateljstvu, ma nipošto neću da budem činovnik vladin. I ovako se rastanemo.

Sutradan dođe k meni Bunjevac i žali se, da sam Nikoliću odrekao bez temeljitog razloga, jer da sam komorskog zakona čitao, bio bih vidio da tajnik komore nije činovnik vladin nego zemaljski, da ga ne imenuje vlada, nego komora, da ga ne plaća vlada nego sama komora i to iz posebnog prireza, kojega će plaćati trgovci i obrtnici njenog kotara. Osim toga mjesto tajnika komore je odlično; on će imati čin županijskog savjetnika i istu plaću od 1400 forinti kao ovaj. On da me nagovara, kao stari prijatelj mog oca itd. Ja mu zahvaljujem na njegovoj prijatnoj namjeri, ma da nisam stvoren za činovnika.

Na večer eto opet Nikolića k meni. On da mi ne zamjerava da neću vladine službe, ma zamjerava mi da neću otadžbini svojoj služiti; jer zašto sam se naukom bavio, ako neću da joj koristim ovom naukom i dobrom voljom svojom. Ovim prekorom Nikolić je dirnuo veoma osjetljivu žicu moga srca, pa mu odgovorim, da mi dade vremena, da bolje razmislim njegov prijedlog, i da ću mu za osam dana dati odlučni odgovor.

Našao sam se u velikoj smetnji i dvojbi. Zašto žrtvovati najdraže mi blago, slobodu i nezavisnost, i nametnuti mi jaram činovništva bez nužde? Inostrane novine, u kojima sam pisao – »Siècle« u Parizu, »Nationale Zeitung« u Berlinu, »Grenzboten« u Leipzigu – plaćali su mi moje dopise i feljtone bolje od plate, koju bi mi komora davala. A djece u ono vrijeme nisam imao. Zašto dakle da budem sluga, gdje mogu sam svoj gospodar da ostanem? No sa druge strane, ovaj moj publicistički

rad morao je naravno biti potajan, jer su sve ove inostrane novine bile u Austriji zabranjene tako, da ja sam nisam mogao čitati, što sam u njima pisao. Zašto dakle i za koga sam pisao?

U ovoj mojoj dvojbi pomislim tražiti barona Brucka, a s kojim sam se godine 1848, bivši u Heidelbergu i išavši često u Frankfurt, pobliže upoznao, i koji je međutim istupio iz ministarstva bečkog. Bruck mi odmah i veoma ljubazno odgovori: »Primite bezuvjetno. Vaša odvratnost prema državnoj službi, posle Vaše političke prošlosti, čini čast Vašem karakteru, ali u ovom slučaju nije na mjestu, jer komorska služba nije državna. Trgovačke komore su danas u Austriji jedini nezavisni, reprezentativni organ, preko koga pokrajine mogu da iznose središnjoj vladi svoje potrebe. Po svoj prilici nećete kod ove mnogo postići, ali načelno nije od malog značaja, da ima jedan organ, koji bar smije govoriti, dok svi ćute i samo smiju da slušaju.«

Čim sam ovo pismo primio, odem Nikoliću, da mu ga pročitam i da mu izjavim, da primam njegov predlog, nego da sumnjam hoće li Banska vlada i Ministarstvo trgovine moje imenovanje potvrditi. Nikolić odmah izvijesti Bansku vladu, koja na moje veliko čudo ništa ne prigovori. Ja se zdravo latim posla, da iz ničega nešto stvorim, ako se uzmogne, a kad danas na taj početak pomislim, divim se, da sam umio i uzmogao dovršiti ga. Jer ako sam u Heidelbergu učio državnu ekonomiju kod Raua, najslavnijeg ekonomiste njemačkog onog vremena, ipak nisam bio vještak u ovoj struci znanja, koja je odsele morala biti moj glavni zadatak. Drugo je nauka, a drugo iskustvo. K tomu apsolutna oskudica svega, što je u budućoj komori trebalo: ni novca, ni stana, ni pokućstva, ni pera, ni papira. Razumije se, da sam u mojoj kući nastanio kancelariju i piskarao Banskoj vladi i Ministarstvu trgovine. Velikom mukom dobija se nekoliko stotina forinta za prvi i najnužniji trošak, za štampu okružnica i obrazaca, za popis trgovaca i obrtnika komorskog odbora, kao budućih izbornika. Zemaljske oblasti smatrale su ovaj popis kao izlišnu dosadu i tek poslije mnogog otezanja i nastojanja mogao se je štampati imenik odbornika. Međutim trebalo je izraditi izborni red za komoru. Zakon o komorama opredjeljuje samo dvije kategorije izbornika: jednu trgovaca, a drugu obrtnika. Pošto u kategoriji trgovaca najveći broj iznose sitničari, a među obrtnicima čizmari i krojači, a izbori se čine po apsolutnoj većini glasova, ostali bi bili isključeni iz komore upravo oni izobraženiji i iskusniji trgovci i obrtnici, koji bi kadri bili u komori uspješno djelovati. Zato sam nastojao, da se ove dvije velike kategorije razdijele, svaka na više manjih razreda, i svaki ovaj razred, da si izabere svojom većinom zastupnika svog razreda; ali Ministarstvo ne odobri moj predlog kao protivan, jasnom slovu zakona o komorama. Jamačno među sitničarima, krojačima i čizmarima ima ljudi razboritih i iskusnih, ma poradi ovih nekoliko isključiti iz komore zastupnike svih drugih i važnijih grana trgovine i obrtnosti, bila bi napravda pred zdravim razumom. Zato sam išao glavom u Beč, da branim svoj prijedlog i sretno sam ga odbranio. Sada je trebalo izraditi po tomu izborni red i poslovni red komorski. Izbori su preko svake nade dobro izišli i može se kazati, da je već prva komora bila sastavljena od najotmjenijih trgovaca i obrtnika onog vremena.

Kad je carski komisar Nikolić otvorio zvanično komoru, svi savjetnici komorski izaberu usklikom Nikolića za predsjednika, no on nipošto ne htjede primiti ovu čast i predloži za predsjednika vrijednog i valjanog starca Anastasa Popovića, trgovca zagrebačkog, koji bude jednoglasno izabran. On izjavi da prima izbor pod uvjetom, da ja budem tajnik komore. Na to mu savjetnici odgovore, da se to samo po sebi razumije, jer bez mene ne bi bilo ni komore, i izaberu me za doživotnog tajnika sa godišnjom platom od 1400 forinta. Ministarstvo trgovine potvrdi bez odvlake izbor predsjednika i potpredsjednika i moje imenovanje za tajnika trgovačke komore ‚hrvatske'. Ovo sam joj ime ja samovoljno nametnuo, jer po zakonu ona bi se imala nazivati ‚komora zagrebačka', no Ministarstvo je mučke podnijelo ovo moje samovoljstvo.

Komora je imala i svog blagajnika, no u blagajni ni pare novaca da plaća stan, tajnika, pisara i poslužnika. Velikom mukom dobivala je kad kada od ministarstva po nekoliko stotina forinata u ime predujma na račun komorskog prireza, no ovaj je dolazio rijetko i neuredno, i bez onog prijateljstva sa predsjednikom Popovićem, koji je

gotovo svagda meni, pisaru i poslužniku anticipirao platu na račun prireza, bila bi se morala zatvoriti komora jedva što bješe otvorena. Ova je nevolja trajala sve do nekoliko godina prije mog odstupka.

Političke okolnosti bile su sve vrijeme mog djelovanja (1851–1861) što može biti nepovoljne. Dovoljno je čitati moja dva štampana izvješća za godinu 1852. i 1858. za poznavanje ove nevolje. Radio sam voljno koliko se je moglo, no žalibože malo uradio. Ministarstvo je sa mnom dobro postupalo i za nekoliko godina dozvolilo, da mi komora povisi plaću na 1600 forinata, i savjetnici komorski svagda su bivali mnogo ljubazni prema meni, tako, da nisam nikada imao razloga ni o čemu tužiti se.

Ali kad mi uslijed oktobarske diplome od g. 1860. nikne nada, da bih kroz novine uzmogao više i korisnije raditi za domovinu i za Slavenstvo nego li u komori, odlučio sam se izdavati u Beču velike novine, i u februaru 1861. dao sam ostavku od službe tajnika komore hrvatske, s kojom sam se usrdno i ganut oprostio.«[28]

Rad Tkalčev u komori zapravo je pionirski rad mlade naše građanske klase koja nastoji svim silama da se osovi i podigne na svoje noge. Tu joj Tkalac čini velike usluge. F. Purišev, pišući povodom osamdesetgodišnjice Komore i dvadesetgodišnjice Tkalčeve smrti o tom njegovu radu, kaže: »Jedan od ponajkrupnijih ivera u Tkalčevu životnom djelu bio je osnutak zagrebačke Komore i, kao što se to vidi iz navedenog citata iz govora ‚sovétnika' Kollera već iz g. 1852. može se Tkalac, ‚najveći naš inteligenat prošloga vijeka' s punim pravom smatrati ocem zagrebačke komore.« (Privreda, 7/1932, br. 6, str. 138).

A dr Dušan Sabolović u svojoj studiji »Imbro Ignjatijević Tkalac – Njegovi ekonomsko-politički pogledi i rad 1848.–1861. godine« (Kultura, Zagreb 1957), analizirajući opširno sav taj Tkalčev rad, dolazi do vrlo zanimljivih zaključaka: da se naime Tkalac na početku svojih studija inspirirao na istim filozofskim vrelima kao i Marx i Engels, ali je od presudnog značenja za njegov dalji razvoj bilo to što su »Marx i Engels pošli prema Zapadu, to znači prema zemljama, koje su tada dosegle najviši stepen duhovne i materijalne kulture, dok se Tkalac vratio u zemlju, u kojoj je kontrarevolucija već jačala svoje pozicije, i spremala nove okove materijalnom i duhovnom razvoju hrvatskog naroda«. (str. 82)

No nije to sve što je radio Tkalac u vrijeme apsolutizma. Ne mogavši se sav zadovoljiti funkcijom komorskog tajnika, Tkalac se bavi u to vrijeme i drugim poslovima. Namjerava izdavati almanah »Napredak«, koji bi izlazio svake godine u jeseni, i već na dan Sv. Save 1852. sastavlja poziv za pretplatnike i tu se obraća Srbima, ali bez jačeg odziva, tako da do štampanja uopće nije ni došlo. Godinu dana kasnije štampa on u Leipzigu djelo »Das serbische Volk in seiner Bedeutung für orientalische Frage und die europäische Civilisation« (Srpski narod i njegovo značenje za istočno pitanje i evropsku civilizaciju), djelo koje želi prevesti na francuski i srpski, ali nije naišao na razumijevanje, odnosno odaziv pretplatnika.

Nezadovoljan, s jedne strane, lošim razvitkom hrvatske političke borbe, pritisnut, s druge strane, neslobodom teškog Bachova apsolutizma, u času kad Gaj izdaje hrvatsku ideju štampajući službene novine, Tka-

[28] Citirano prema tekstu u izdanju Uspomena Srp. knj. zad., II knj., str. 97–101.

lac traži mjesto za svoje političko i nacionalno djelovanje na drugoj strani, kod Srba. Mala »slobodna« kneževina bila je jamačno dovoljno jaka da privuče pažnju mladog Tkalca.

Već 8. IX 1854. piše on Vuku Karadžiću[29] javljajući mu među ostalim da je napisao njegovo »žitije« za Brokhaus (koje mu ujedno šalje zajedno s nekim knjigama na ispravak), a kad uredi zaostavštinu materinu, gledat će da na nekoliko dana dođe u Beč, a odande ako uzmogne u – Beograd.

U drugom pismu, datiranom sa 12. III 1855, također iz Zagreba, piše mu o tom opširnije. Zove ga tamo Aleksa Simić s namjerom da se primi »učredništva njiovi novina«, a on na to poslije kraćeg oklijevanja pristaje, to više što i sam sovjet prima sve što je on pisao dobro i lijepo. Međutim, Tkalac nije siguran »da bi sam mogo raditi koristno za narod naš u ovom zvaniju«, pa se obraća Vuku s molbom da mu iskreno otkrije svoje »mnenije« o ovom pothvatu.

Kako mu Vuk već 17. istog mjeseca odgovara odobravajući njegovu namjeru, Tkalac mu 30. marta iste godine zahvaljuje na savjetu i obećaje da će »od srca sve činiti štogodj uzmogne, samo ako mu okolnosti dopuste«; ujedno mu javlja da još nije odlučio hoće li »i sa ženom niza Savu ili pak preko Beča niz Dunava«, ali svakako pak želi da se prije sastane s njim i s ostalim prijateljima i posavjetuje o poslovima koji mu na srcu leže, a koje nikako ne može pismeno obaviti.[30]

Međutim iznenada dolazi do obrata, što se vidi iz pisma od 7/19 juna i. g., u kom razlaže Tkalac opširno sve uzroke nenadanog prekida ovog plana. Prema ugovoru koji je važio za urednika »Službenih novina« ovaj je imao pravo »da može za osiguranje svoje familije ulagati procent na 400 talira u udovačku kasu« i Tkalac izjavi da pristaje na ugovor ako se to isto i njemu dozvoli. »No sovjet ne dade se ni za dlaku popasti«, jer Tkalac nije »praviteljstveni« činovnik, a u »sažiteljstvo« ga ne htjedoše primiti »dok ga ne poznaju bliže dužim življenjem u zemlji«, i tako se to konačno do daljnjega raskine. Tkalcu ne preostaje drugo nego da ostane ovdje moleći Vuka za mišljenje i strepeći da će »imati sijaseta kad se u Beču sazna ovo ugovaranje« koje je u očima ondašnjih glavara gotova izdaja.

No ne dolazi ni do kakvog »okapanja« i Tkalac mirno nastavlja svoj posao komorskog tajnika izvještavajući gotovo stalno Vuka o svojim planovima i tražeći od njega savjete.

Ali simpatije koje gaje za njega u Beogradu tada ne opadaju. Društvo srpske slovesnosti izabire ga za svoga člana i on se na tomu toplo zahvaljuje pismom upućenim iz Zagreba 28. marta (usp. Vesnić, str. 41). Tu, među ostalim jadajući se na nevaljane prilike u Hrvatskoj, piše da

[29] Vidi Tkalčeva pisma Vuku Karadžiću.

[30] Prema nekim Tkalčevim pismima poslanim Vuku Karadžiću vidi se da je između njih postojala jaka veza u kulturno-političkim poslovima, koja je imala i svoje konspirativne forme, ali za koju je danas teško naći jačih dokaza jer ih je vrijeme progutalo. No sigurno je jedno: *T. je među prvima uveo kod nas polulegalne i ilegalne forme rada.* (V. Dr. Rudolf Maixner, Dr. Tomislav Jakić i Dr. Ivan Esih: Korespondencija Dragojla Kušlana, Građa za pov. književ. hrv., knj. 19, str. 213.)

se nada »da će se ove okolnosti ... na skoro promeniti, i da će mu budućnost drugi posleni krug opredeliti, u kojem će svu svoju radnju milom našem narodu posvetiti« (ibd).

Radi toga odlazi ljeti 1856. zajedno sa Miklošićem na put u Dalmaciju i Crnu Goru, gdje je imao prilike upoznati teške uvjete narodnog života, o čemu je tada mislio napisati čitavu knjigu, ali do toga nažalost nije došlo.

26. septembra 1856. po povratku izvještava Vuka o tom svom putu javljajući mu ujedno da je još na polasku dogotovio knjigu pod naslovom »Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien« (Državno pravo kneževine Srbije) i poslao je u Njemačku da se »pečata«. Namjerava da jedan primjerak tog »djelca«, na kom je imao »dosta posla«, pošalje ruskom caru Aleksandru, pa moli Vuka da mu javi treba li za to dopuštenje ruskog poslanstva u Beču.

Dva pisma iz Feslave u Koruškoj u vremenu od 30. VII 1857. i 11. VIII i. g., u kojima izvještava Vuka o prilikama i raspoloživim mjestima u tom klimatskom kraju, svjedoče da je u to vrijeme bio tamo tražeći u prvom redu lijeka za bolesnu ženu.

6. XI i. g. šalje Vuku nekoliko primjeraka novog izdanja Mažuranićeve »Smrti Smail-age«, »u novom odijelu, dok ga on neopredjene(te) srbski«, ali kad to ovaj zbog bolesti ne uzmogne, izdaje ga opet Tkalac ćirilicom, pišući o tom opširno Vuku 30. aprila 1858. Tu mu ujedno javlja o prijemu na koji je naišla njegova knjiga o srpskom državnom pravu, koju štampa u Leipzigu 1858, hvaleći se lijepim njemačkim kritikama. Nadalje osuđuje zavist srpskih kritičara što jedan Hrvat piše o srpskim stvarima zamjeravajući knezu Mihajlu na »neknjaževskom tonu« kojim je ovaj primio djelo bez zahvale.

»Na malu gospođu 1858.« sastavlja Tkalac oglas i poziv na pretplatu za djelo »Bibliografija svij nauka, naroda i vjekova«, popularan prikaz za početnike, upute za upoznavanje najboljih i najznamenitijih knjiga evropske književnosti, posao na kojem je radio dugo godina. Započevši raditi na njemu još kao đak, on je do 1845. imao popisano 5.500, a 1851. oko 15.000 djela iz svih grana nauke i znanja na svim jezicima koje razumije, a to znači na svim evropskim. No i ovo korisno djelo, iako predviđeno u manjim svescima, nije naišlo na prijem i Tkalac ga, ne našavši minimum od 500 pretplatnika, uopće ne izdaje.

U prvoj polovici 1860. šalje odgovor na »Jašino maslo« St. peterburškim Vjedomostima, znak da surađuje i u ovim ruskim novinama, ali poslije mjesec dana, kako piše Vuku, ne dobije ni odgovor ni novine i tako ne zna je li mu je članak »u njima izišao pečatan nije li«.

Konačno 7. V 1860. javlja Vuku da je njegov položaj »dosta nepovoljan«. Piše doslovno: »Da mi je kamo iz ove zemlje, mislio bi da sam u raju, jer me ovde život mrzi.«

I zaista, u veljači 1861, kako smo već naprijed viđjeli, daje ostavku na položaju tajnika komore i odlazi u Beč izdavati novine.

Politička nastojanja u Beču

Porazom kod Solferina 1859. Austrija je bila prisiljena da napusti apsolutizam. Sazvano je »pojačano carevinsko vijeće« u kome je sudjelovao i Tkalac »da bi uticao na njegov rad u slavenskom smislu, a u sporazumu s najboljim ljudima« (Vesnić, 28).

»Od septembra do decembra 1860. boravio je Tkalac na poziv kneza Mihaila u Beogradu« (II/108), konstatira dr Matasović u svom Pogovoru, ali konkretnim podacima o tom njegovu boravku u Beogradu ne raspolažemo. Po daljnjim Tkalčevim akcijama i po nekim kasnijim pismima upućenim knezu Mihajlu, vidimo da mu je bila svakako povjerena važna kulturna misija u Beču.

Tu misiju, koja se sastojala u tome da izdaje u Beču dnevnik s jakom slavenskom tendencijom, pripravlja on u Zagrebu, gdje se odmah poslije toga nalazi, sastavivši ujedno opširan popis svojih knjiga (Bibliotheca Tkalaciana) koji je neobično interesantan za upoznavanje njegove tadašnje lektire.[31] Svrha je bila prodaja biblioteke, što se vidi iz naglašavanja u podnaslovu da su naime knjige nove i dobro sačuvane, i iz cijene koju navodi kraj svake knjige. Tkalac je dakle bio odlučio da seli iz Zagreba i kao da sluti da se više neće vratiti u ovaj grad gdje mu je »položaj dosta nepovoljan«.

Jedno od najtežih pitanja kod pokretanja ovako velike akcije kao što je izdavanje dnevnika bilo je bez sumnje pitanje novca. S početka je izgledalo da će se list sam od sebe isplaćivati, dapače Tkalac se nadao da će suradnicima moći plaćati honorare. Ali sve to skupa nije bilo dovoljno da se stvar započne; trebalo je novaca koji će omogućiti pokretanje novina. Jamačno je Tkalac, koji je bio glavni pokretač cijele akcije, imao nešto svog novca, raspolagao je s imanjem koje je imalo priličnu vrijednost, ali sve to skupa nije bilo dovoljno za jednu ovako skupu stvar. Trebalo je dakle naći siguran izvor, izvor koji neće tako brzo presušiti.

Odgovor na pitanje gdje je nađen taj izvor teško je dati, jer je mnogo dragocjenih dokumenata Državnog arhiva u Beogradu još za vrijeme prvog svjetskog rata nestalo. Sudeći po Tkalčevu putu u Beograd knezu Mihajlu, a poslije i po pismima koje oni preko Vuka izmjenjuju vrlo je vjerojatno da je knez Mihajlo pristao, dakako pod nekim uvjetima, da financira ove novine.

Osiguravši ovako u Beogradu financijsku stranu lista, dobivši uz to neke političke direktive, likvidiravši na brzinu svoje porodične stvari u Zagrebu i uredivši tu ujedno i neku suradničku pomoć, Tkalac odlazi u veljači 1861. u Beč, gdje odmah sastavlja ovaj poziv na suradnju:

[31] Pod navedenim naslovom čuva se u Matici srpskoj u Novom Sadu rukopis koji je sastavio Tkalac 1859, tj. pred svoj odlazak iz Zagreba nudeći knjige na prodaju. (Knjige je, izgleda, otkupila kasnije JAZU.) Iz njega se može sagledati sva širina Tkalčeve kulture, iako u popis nisu ušle sve knjige koje je imao, odnosno čitao.

Gospodine! *U Beču febr. 1861*

Namjeravajući od 4/16 marta izdavati u Beču velike političke novine pod imenom »Ost und West« posvećene našim Slavenskim interesima, obraćam najveće vnimanie na naše južnoslavenske zemlje i zato Vas molim da se sklonite redovno dopisivati za ovaj moj list kojega Vam program u prilogu saobštavam da mu vidite zadatak i kojim ga sredstvima kanim postizavati.

Znam da ste i Vi poslovima svojima zaokupljeni, ne ću dakle tražiti da ovome dopisivanju više vremena posvetite; to Vas ipak molim da ne propustite javiti mi svaki tamošnji događaj koji je za narodni naš život i za budućnost našu važan i znamenit i time za sav slavenski svijet zanimateljan.

Vrlo milo biće mi ako mi gdjekad i koji uvodni članak o tamošnjim obstojateljstvima druževnim, političkim i crkvenim naroda našega saobštite.

Svi dopisi i članci mogu biti pisani onim jezikom kojim se najvolite u pisanju služiti – naški, njemački, talijanski.

Rad sam plaćati primjeran honorar svima saučastnicima mojih novina; no dok ne vidim kak će novine prolaziti nisam kadar opredijeliti koliko ću moći na tu cjel obratiti. Svakako pak pošiljaću svima dopisnicima koji mi najmanje dvaput na mjesec uzpišu po jedan eksemplar novina franco na ruke, a onima koji će samo jedanput na mjesec pisati, davaću list za badava, no moraće sami poštarinu plaćati koja na godinu do f. 4 stoji.

Amanet Vam Gospodine ovaj posao. Ne zbog mene nego zbog narodnog zadatka ovij novina molim Vas da mi budete u pomoći sa perom Vašim; nu ako već nikako ne biste mogli ovu prosbu moju izpuniti, to Vas molim da se dogovorite sa kojim tamošnjim prijateljem za ovakav posao sposobnim i da mu preporučite da bi ga se on latio i svojski obavljao. Svakako pako molim Vas da izvolite nastojati da već za prve brojeve novina koji dopis dobijem . . .

Pozdravljajući Vas usrdno ostajem (itd.).

I zaista, u martu 1861. počinje izlaziti Tkalčev dnevnik pod simboličnim nazivom »Ost und West«, koji je već jednom Tkalac iskoristio za svoju zbirku političkih članaka. List uspijeva vrlo dobro, skupivši oko sebe priličan broj suradnika koji su se odazvali pozivu dra Tkalca na suradnju.

Međutim novine, koje su bile trn u oku bečke vlade, bivaju bezobzirno progonjene i nailaze na nepremostive smetnje. Tkalac je zajedno s glavnim suradnikom Delphinijem optužen i zatvoren. Dolazi do suđenja koje je »trajalo« – kako izvještava »Obzor« – »od 12. do 19. svibnja 1862, a osuda je proglašena dne 24. svibnja. Ta je glasila da se Tkalac osuđuje na 6 mjeseci teške tamnice pooštrene postom i gubitkom 1100 for. jamčevine, a Delphini na tri mjeseca teške tamnice.[32] Uzalud se pri-

[32] Iz jednog pisma upućenom tada I. Mažuraniću vidimo da mu je ovaj uzajmio 600 forinti, što mu je Tkalac mogao vratiti tek 1885.

zvao na viši sud. Ovaj je potvrdio osudu u cijelosti, a međutim su proti Tkalcu bili povedeni još i novi progoni. Tkalac morade u zatvor, a dotle je njegova žena uz pomoć drugih suradnika izdavala list.«[33]

Iz tamnice javlja se Tkalac već 30. decembra 1862. Vuku nemirnom rukom pisanim pismom u kojem ga moli »za pomoć ženi, izvinjujući se u isto vreme što odatle ne može napisati prikaz četvrte knjige Pjesama, i izjavljujući želju, da to učini Miklošić« (Vesnić, 31).

Vuk se obraća opet knezu Mihajlu ovim riječima: »Jamačno ste čitali Vaša svjetlosti kako se Tkalac slavno branio i kako je opet osuđen na 6 mjeseci u tamnicu, ali mu je još veća nesreća od toga što mu treba 5000 forinti austrijske vrijednosti da plati dug što se zadužio za »Ost und West« dokle ga je izdavao kao novine svaki dan. On se moli Vašoj Svjetlosti da biste mu još jedanput (i to *pošljednji)* blagovoljeli poslati i to 500 cesarskijeh dukata, pa veli, da Vam nikad više za takovi posao neće dosadjivati.«[34]

Zbog svega toga Tkalac je prisiljen pretvoriti list u nedjeljni, i prestaje ga za neko vrijeme sâm uređivati. On ostaje nadalje samo vlasnik lista, a uredništvo predaje od br. 25. za godinu 1862. Aleksandru Sandiću, kasnijem profesoru novosadske gimnazije, te mu ga god. 1863. potpuno ustupi (Vesnić, 29).

Ali i nakon toga list se sukobljava sa sve većim teškoćama. Glavna neprilika, kako to Tkalac navodi u jednom pismu upućenom knezu Mihajlu iz Beča 12/24 aprila 1862, svakako su teške financijske prilike s kojima se u to vrijeme mora boriti. Baca krivnju i na »naš svet« koji »nije ponjao važnost novina« (Vesnić, 29), a i na nekog anonimnog hrvatskog rodoljuba koji mu je obećao pomoć od 5.000 forinti do polovine toga mjeseca, ali to svoje obećanje ne izvrši. Stoga je razumljivo da preklinje kneza za spas »iz ovog položenija« naglašujući: »ako do 30. ov. mj. p. n. sav dug ne namirim, preku će mi odkroiti pravdu i kompromitirati me za sve veke« (Vesnić, 29).

Pošto se knez Mihajlo oglušio na ovu molbu, Tkalac mora bježati ispred svojih vjerovnika u Prag, odakle javlja Vuku 7/19. juna 1862. da nije mogao »radi odsustva najznatniji ljudi« ništa obaviti i moli ga da još jedanput piše knezu, Garašaninu i ostalima da mu dadu 500 f. da njega i same sebe spasu od sramote, navodeći doslovno: »Dotle sam na slavu naroda i rodoljuba naši došao da moram po svijetu bježati kao protuha ili zločinac, pošto sam imetak i slobodu i sve, što čovjek može, žertvovao narodu svome« (II/109). Moli ga da novac što prije pošalje, jer »svako oklevanje ubitačno je«.

Ne znam kako Vuk tada prenosi ova zapomaganja knezu Mihajlu, ali je jedno ranije Vukovo pismo veoma karakteristično u tom pogledu. Vuk piše knezu: »Tkalac se tuži do zla Boga: kaže da mu treba na mjesec od pet do sedam hiljada forinti a. vr., a osim toga da je Pravi-

[33] Vidi: Imbro pl. Tkalac (Obzor, 1912, br. 12).

[34] Vukova prepiska, knj. VII, str. 665.

teljstvo podiglo na nj trideset i šest parnica, po kojima, ako Šmerlinga ne zbace do marta mjeseca, može lasno biti osuđen na deset godina u zatvor.«[35]

Kako, čini se, i sada knez Mihajlo ne reagira, opravdavajući to praznom državnom blagajnom, Tkalac je prisiljen da mu 8. oktobra i. g. piše očajno pismo »u kome otvoreno i bez ustezanja protestuje protiv takvog držanja prema njemu« (Vesnić, 30). Otkad je počeo novine izdavati nije kupio ni košulje, dapače uskratio je sebi sve udobnosti kojima je bio naučen i potrošio i svoj i ženin imetak na list. »Sramota je do Boga« – piše dalje Tkalac – »da 17 milijona naroda slavenskoga u Austriji i praviteljstvo srbsko ne spasi čoveka, koji je upravo i jedino za narod svoj stradao – sramota kažem, pred Bogom i pred ostalim narodima, da moram begati i umreti kao skitnica i nitkov među stranim svetom«. (Vesnić, 30).

Obračunavši sa sobom, njemu je još jedina briga žena, pa moli Mihajla »da njojzi iz narodne kase bar toliku penziju date, da sirota, slaba i nemoćna ... od gladi i nevolje ne pogine ...« I završava: »Amanet Vama i Narodu Srbskom udovica čoveka, koji je u svakom smislu žertvom za narod svoj pao!«

Po svemu se čini da je Mihajlo konačno poslao Tkalcu izvjesnu sumu novca.[36] Zahvaljujući toj pomoći kneza Mihajla Tkalac se vratio u Beč i prisustvovao novom procesu pokrenutom sa strane austrijskih vlasti protiv »Ost und Westa«.

Članci protiv Schmerlingove vlade, rasprave o problemu Vojne Krajine, koju je Tkalac još kao dječak imao prilike vidjeti i osjetiti, i dvatri članka o našim političkim i nacionalnim problemima preštampana iz drugih novina bili su dovoljan materijal za državnog tužitelja da protiv Tkalca kao vlasnika, Aleksandra Sandića kao glavnog urednika i drugih nekih manje poznatih ljudi kao pisaca podigne pravu veleizdajničku parnicu. (S početka htjeli su uvući u proces i Mihovila Pavlinovića, koji se u to vrijeme isticao kao znatan političko-publicistički radnik u Dalmaciji, zbog njegova članka »Narodnost s pogledom na jugoslavenstvo«, koji je bio objavljen u listu »Il Nazionale« a preštampan u »Ost und Westu«, ali je zbog pomanjkanja dokaza okrivljeni Pavlinović riješen optužbe.)[37]

Na samom procesu, koji donekle podsjeća na kasniji Friedjungov proces, Tkalac se kao glavni okrivljenik odlično držao. Već na početku rasprave prilikom uobičajenog utvrđivanja identiteta, došla je do izražaja sva njegova inteligencija. Prema bilješkama jednog suvremenika, koji je poslije u nekrologu odštampao »Savremenik«,[38] na upit suca koje jezike govori, odgovara Tkalac lakonski: »Sve evropske«. »I grčki?« – pita dalje začuđeni sudac, a Tkalcu ne preostaje drugo nego da potvrdi dodavši kratko: »I latinski«.

[35] Vidi Pisma Vuka Karadžića, knj. VII, str. 657.
[36] Vidi Pisma Vuka Karadžića, knj. VII, str. 658.
[37] Vidi M. Pavlinović: Mihovil Pavlinović; Zagreb 1936, str. 138.
[38] Vidi Josip Lakatoš: Imbro pl. Tkalac (Savremenik, god. 1912, str. 136–138).

Polit Desančić, poznati ideolog vojvođanskog pokreta, pišući povodom Tkalčeve smrti u novosadskom »Braniku« nekrolog o njemu,[39] sjeća se ne samo kako je pred pedeset godina u Beču radio na velikom Tkalčevu listu »Ost und West«, držeći »često daleko posle ponoći zajedno (s njime) korekturu« već i ovog procesa, pa kaže: »Tkalac se divno branio, ... najedared klone, onesvesti se i štropošta se« (ibd). Bilo je to zbog velikog napora koji je iziskivala čitava ova parnica od njegovih iscrpljenih sila.

U svojoj vrlo temeljitoj, obrazloženoj i smionoj obrani Tkalac je, postavši od optuženog tužitelj, među ostalim izjavio:

»Ja sam sin te zemlje, koja je već od 800 godina naučena pokoravati se svojim sopstvenim zakonima, kojoj su toliki kraljevi svečano podjemčili autonomiju i cjelokupnost. Moj otac, moj djed i pradjed boriše se u savjetu i mačem u ruci za razvitak toga ustava, koji nam ostaviše kao sveti amanet. Ja sam tužio što je taj ustav za deset godina uklonjen bio (misli na Bachov apsolutizam, op. S. D.), pa sam ga rado pozdravio, kad nam N. Vel. na novo povrati. Ja mislim, da slavni sud u mom rodoljublju ne nalazi nikakovo nezakonito delo, te me stoga neće osuditi.«[40]

Najzad je 1. marta 1863. proglašena osuda kojom je Tkalac osuđen na osam mjeseci teške robije, gubitak plemstva i kaucije od 1100 forinti, Jakov Našalski, glavni njegov pomoćnik, na četiri, a Lovro Leskovac, prevodilac, na tri mjeseca običnog zatvora.[41]

O daljoj Tkalčevoj sudbini obavještava nas »Obzor«: »Sam Tkalac u zatvoru oboli i liječnici mu već prorokovahu smrt od sušice. Žena Tkalčeva zatraži u posebnoj audijenciji od kralja pomilovanje, no molba joj bude uslišana samo u toliko da je Tkalac bio pušten na slobodu da se oporavi, ali da kaznu mora svejedno izdržati. Tkalac se je na slobodi ubrzo oporavio i započeo opet svoje publicističko djelovanje.«[42]

No rad je sve teži. Tkalac odlazi u Berlin, odakle piše preko Vuka 4/16 maja 1863. knezu Mihajlu pismo u kojem ga moli da se ovaj zauzme za njegovu ženu. Tu je namjeravao ostati neko vrijeme liječeći se i, poďalje od prismotre austrijske policije, uređujući list.

U jesen iste godine vraća se opet u Beč u namjeri da nastavi s prekinutim poslom, ali kad ga htjedoše ponovo uhapsiti, uviđa da mu ovdje više nema opstanka i bježi u oktobru 1863. da se sklone u Rusiju.

Budući da nije mogao ovdje izdržati zbog oštre klime, na savjet kneza Gorčakova, »koji mu je tom prilikom dao naročitu preporuku za poslanika Rusije na sardinskom dvoru« (Vesnić, 31), putuje u Italiju.

Dajući rezime toga svog rada na »Ost und Westu« Tkalac piše u jubilarnoj spomen-knjizi obrtno-trgovačke komore:

»No moje slavensko rodoljublje prevarilo me je u ocjeni narodne i političke zrelosti naroda slavenskih u Austriji. Izišao sam u javnost 50

[39] Vidi Polit Desančić: Dr. Imbro plem. Tkalac (Branik XXVIII, 1912, br. 6).
[40] Vidi: Srbski dnevnik, 1863, br. 44, 45, 46, 47 i 50.
[41] Vidi: Srbski dnevnik, 1863, br. 50.
[42] Vidi: Imbro pl. Tkalac (Obzor, god. 1912, br. 12).

ako li ne više godina prerano, i zato se ne čudim da sam u mojoj trogodišnjoj teškoj borbi protiv zuluma tadašnjeg svemogućeg ministra Schmerlinga ostao sam samcat i poražen. Lišen, osudama Schmerlingovih kadija, sviju građanskih i političkih prava, u Austriji nije mi više bilo moguće djelovati i zato sam bio prinuđen tražiti si u Italiji novo polje političke radinosti koje sam sretno našao.«[43]

Emigracija

Život emigracije, kako je općenito poznato, u većini je slučajeva težak i naporan. Lišivši čovjeka onoga što mu je najmilije, domovine, emigracija od njega traži obično najveće moralne i materijalne samoprijegore. Neka nestalna pomoć od strane ljudi koji saosjećaju s emigrantom, s nadom da još nije sve propalo i da će ipak jedanput doći dan povratka, čovjek može tako da izdrži u čekanju brojeći dane, mjesece, godine. Ali kad ta nada umjesto da raste svaki dan sve više pada, kad čovjek tako reći osjeća da mu se kliže ispod nogu tlo daleke domovine sve dalje, onda to znači tražiti izlaz ili u očajnom samoubistvu ili na temeljima širokog kozmopolitizma graditi sebi novu domovinsku zgradu. Tkalac je odabrao ovo posljednje, a za svoju domovinu izabrao – Italiju.

Italija, susjedna austrijska zemlja, jedna od kolijevki evropske kulture i civilizacije, zemlja koja prolazi u prvoj polovici 19. st. sve borbene nacionalne faze tipične za jednu rasparčanu zemlju u stadiju mladog buržoaskog poretka, ušla je, poslije apsolutizma, u fazu naglog jačanja i uzdizanja. Kao žrtva austrijskog centralizma, poput naših jugoslavenskih naroda, i Talijani su bili svjesni da je Austrija tamnica naroda i vodili su protiv nje upornu i ustrajnu borbu. Tkalac se u toj borbi našao na istim pozicijama. Najzad, moramo se sjetiti zapretane, ali nezaboravljene slike njegova djetinjstva: prolaza karbonara u lancima kroz Karlovac i Tkalčeva mladenačkog zavjeta da će se »kad odraste boriti za pravdu, mrziti tlačitelje i voljeti svoju domovinu cijelog svog života«.[44]

Došavši iz Rusije kao siromah čovjek bez igdje ičega, tek s jednom preporukom za ruskog poslanika na sardinskom dvoru, Tkalac već u Torinu nalazi prijatelja još iz gimnazijskih dana, Kossutha, i ovaj ga predstavlja tadašnjem ministru unutrašnjih poslova Peruzziju »koji mu je odmah dao službu u svome Ministarstvu« (Vesnić, 31).

Prema podacima koje nalazimo u diplomatskim godišnjacima Kraljevine Italije za god. 1886 (Annuario diplomatico del regno d'Italia, pag. 172–173) Tkalčevo službovanje u Italiji kretalo se ovako: 1863. postaje privremeni činovnik Ministarstva unutrašnjih poslova, 1866. je činovnik Ministarstva vanjskih poslova, 18. VI 1871. imenovan je službenikom talijanske krune (kraljevskim), 10. IX 1871. prima talijansko državljan-

[43] Vidi bilješku br. 28.
[44] Vidi: »Uspomene«, str. 80.

stvo, 25. I 1872. imenovan je tumačem prve klase, 8. VI 1874. kavalirom sv. Mauricija i sv. Lazara, a 19. VI 1882. službenikom istog reda.[45]

Prema informacijama dra Vesnića, koji je službovao također u Italiji, Tkalac je ostao u ministarstvu unutrašnjih poslova sve dok nije Visconti-Venosta postao ministrom vanjskih poslova pa ga je preveo definitivno na službu u ovo ministarstvo (ibd). »Od tog vremena« – piše dr Vesnić – »on je ostao u dejstvitelnoj državnoj službi italijanskoj sve do 1 septembra 1908, kad je na svoj zahtev stavljen u stanje pokoja s titulom savetnika poslanstva, dokle je dotle bio prvi tumač Nj. V. Kralja Italije. Za vanredne usluge učinjene novoj domovini data mu je veća penzija od one na koju bi imao pravo po zakonu, – možda uostalom i zato što su mu za ovu propale osam godina zbog uređenja pitanja o državljanstvu« (Vesnić, 31).

Za detaljnije poznavanje tadašnjeg njegova života, u pomanjkanju drugih izvora, koristimo se pismima koja su pisala dva njegova prijatelja povodom Tkalčeve smrti dru Vesniću i koja je ovaj objavio u svom već citiranom članku. Prvo je pisao potpredsjednik Državnog savjeta senator Malvano, koji je proveo blizu pola stoljeća u ministarstvu vanjskih poslova i koji 12. veljače 1912. piše dru Vesniću o Tkalcu među ostalim i ovo:

»Našav se kao izgnanik – ako se ne varam – u Parizu[46] bio je pozvan u Turin, i tako mi se pružilo zadovoljstvo, kao mladom činovniku Ministarstva Sp. Poslova, da se lično s njim upoznam. Pošto je njegova sudbina bila tim putem vezana za sudbinu Italije, Tkalac je prešao s nama uskoro u Florenciju, a zatim u Rim, ukazujući nam važne usluge, kako svojim uspješnim publicističkim radom, tako i razgranatim svojim vezama u političkim krugovima u Evropi. Sećam se njegovih rasprava kako u odbranu italijanske ideje i u pitanju papske nepogrešivosti, tako i od napada na našu zemlju i na težnju njenu za ujedinjenjem...[47] Kraljevska vlada poveravala je Tkalcu također vrlo važne misije. Među ovima bila je najvažnija ona na Ekumenskom Saboru 1869 kad je, zahvaljujući naročito svojim prijateljskim vezama s važnim prelatima, kao što su Štrosmajer i Hojnold, mogao slati Ministarstvu vrlo važne i korisne izveštaje, objavljajući u isto vreme anonimno, pod naslovom *Litterae obscurorum virorum*,[48] pravu, vrlo zanimljivu anegdotičnu kroniku iz zakulisnog vatikanskog i saborskog života. Marljiv, skroman, izbegavao je svaku pompu, i samo je pred intimnim prijateljima pokazivao veliko blago svoga svestranog obrazovanja. Ja se sa zahvalnošću sećam naših prijateljskih razgovora, koji su uvek bili zanimljivi kako zbog pouzdanosti njegova pamćenja tako i zbog dubine njegovih znanja. Tkalac je dobio od kraljevske vlade sva odličja koja su mu s pravom pripadala; ali je nad sva istavljao u posljednje vreme diplomu koju mu je poslalo sveučilište gde je pre pedeset godina proglašen za doktora.« (Vesnić, 32)

Drugo pismo, ne manje zanimljivo od ovog prvoga, pisao je dru Vesniću 29. aprila 1912. iz Tokija, gdje je tada vršio poslaničku službu,

[45] Iz pisma, kojim se javlja 16. V 1887. iz Rima I. Mažuraniću, razabiremo da je postao »Interprete di prima Classe«. (Vidi Pisma I. Tkalca u Sveuč. knjižnici u Zagrebu.)

[46] Može biti tačno, jer i »Obzor« tako piše 1924. g.

[47] Malvano valjda tu misli na djelo »Pro populo Italico«.

[48] Zapravo: Epistolae obscurorum virorum. – Inače je ovaj period njegova rada u najnovije vrijeme obradio prof. Angelo Tamborra u studiji: Imbro Tkalac in Italia.

njegov »poštovani prijatelj« markiz Guicciolli, koji se je također upoznao s pokojnim Tkalcem odmah po njegovu dolasku u Torino. Uz neka ispuštanja poznatih stvari pismo glasi:

»Kao što znate Tkalac je ušao najpre u Ministarstvo unutr. Poslova u Turinu 1863. Tada je predsjednik Ministarstva bio Minghetti, dok je Peruzzi bio ministar unutrašnjih poslova. Bilo je potrebno iz političkih razloga držati se u toku onoga što se radilo i pisalo u Austriji. Lična Tkalčeva čestitost, kao i to što je bio izgnanik iz Austrije, jamčili su njegovu vernost, a njegovo poznavanje nemačkog, mađarskog, srpsko-hrvatskog, francuskog i italijanskog jezika činilo ga je naročito podesnim za prevodioca i za posrednika s nezadovoljnicima u monarhiji... Pošto je prestonica premeštena iz Turina u Florenciju, naš prijatelj je prešao u Ministarstvo Spoljnih Poslova na čelu kojega je stajao tada Lamarmora. Tada sam se ja upoznao s njime i ubrzo smo se sprijateljili, jer sam se ja divio dobroti duše, prosvećenosti i bistrini njegovoj... Krajem 1866 otišao sam iz Italije, kamo sam se vratio tek posle tri godine i bio određen na službu u kabinetu Viskonti-Venoste, gde sam ostao pet godina, za koje vreme sam se viđao gotovo posvednevno sa Tkalcem. Tada se mnogo i živo politisalo... I pored svog strasnog temperamenta Tkalac je bio razborit, i imao je pravilan sud u vrtlogu ovih događaja. Pošto sam službu u Ministarstvu zamenio političkim životom, prirodno je da su i naši odnošaji oslabili. Ali čak ni onda kad sam po službenom pozivu potpuno napustio Rim, nikad nisam propuštao, kad bih se u nj vratio, popeti se uz neizbrojne stepenice, koje vode u njegovu kancelariju. Još se živo sećam duge posete koju sam mu učinio pre šest godina pri jednom povratku iz Beograda. Bio je tako srećan da me vidi i da razgovara sa mnom o srpskim i hrvatskim stvarima i o prošlosti. Bio je čio i svež i pored svoje osamdeset i dve godine. Naročiti oganj zagrevao je ovaj čudnovati život u onom njegovom slabom i gotovo nakaznom telu. Reče mi da piše svoje uspomene; ne znam da li je to i učinio.« (Vesnić, 33)

U vezi s onim pasusima u pismima koji govore o misijama dra Tkalca u inozemstvu i koje jamačno nijesu bile od male važnosti, dr Vesnić je ponukan da upotpuni gornje izvještaje navodima da je »vlada italijanska slala Tkalca s poverljivim zadacima god. 1865, 1866 i 1882 u Pariz, a 1873, 1881 i 1894 u Berlin« (str. 33). I nastavlja: »Zatim je život njegov ušao u redovan kolosek rimskoga građanina, koji je uz redovnu svoju službu produžio baviti se književnošću, proučavanjem lepih veština i uzgojem svojih kćeri« (ibd).

Gornje Vesnićeve navode o putu u Pariz treba svakako upotpuniti (jer za detalje te misije bit će danas teško saznati) izvještajem da je tamo uz put izdao u nekoliko hiljada komada političku brošuru pod naslovom »Pitanje austrijsko« koja je bila namijenjena u vrijeme talijansko-austrijskog rata otvorenoj slavenskoj revolucionarnoj propagandi, ali je – na žalost – zajedno s brodom koji ju je prevozio iz Italije potonula. (Neki su primjerci, slani poštom prijateljima, sačuvani.)

Jednako tako on će prilikom svojih povjerljivih misija u Berlinu štampati tamo i neka svoja antiklerikalna djela.

Radeći ovako marljivo po najrazličitijim evropskim naprednim listovima onoga vremena, Tkalac naravno nije zaboravio ni na domovinu i njezine jade. Već »pred kraj godine 1874. obraća se« – piše Vesnić – »pok. Štrosmajeru s molbom da učini sve što može kako bi narodnoj misli sačuvao zavod sv. Jeronima u Rimu, i kako bi ga zatim uputio u

duhu savremenih potreba« (Vesnić, 51). A »poznato je u ostalom i širim krugovima da je on bio glavni pomoćnik pok. Štrosmajeru u stvaranju slikarske galerije u Zagrebu«. (Vesnić, 25)

Nasuprot navedenim pozitivnim izvještajima o Tkalcu iz vremena njegove emigracije u Italiji stoji negativna ocjena Eugena Kvaternika. Radi se o vremenu između 1864. i 1865. kad je Kvaternik boravio u Italiji tražeći pomoć za svoje političke akcije. Po Kvaterniku, Tkalac je bio plaćenik ruske i srpske vlade, »izdajica i uhoda«. Međutim, Kvaternikov sud o Tkalcu nije argumentiran, a njegovi napadaji protiv Tkalca očito su subjektivne prirode. Naime, Kvaternikova i Tkalčeva koncepcija borbe protiv Austrije bile su »dijametralno oprečne«, jer dok se prvi oslanjao na reakcionarne krugove imajući kao cilj borbe »slobodnu Hrvatsku«, dotle je Tkalac imao pred očima jedinstvenu jugoslavensku cjelinu koja će se realizirati uz pomoć naprednijih političkih snaga.[49]

Ta velika Tkalčeva aktivnost ne samo na političkom nego i na drugim kulturnim poljima, naravna stvar, ostavljala je godinama traga u njegovu organizmu i on će početi popuštati. Tako već 1883, dakle prije svoje šezdesete godine, počinje on osjećati prve znakove slabosti, što se vidi iz njegovog pisma u martu te godine Filipu Hristiću. (Vesnić, 26)

7. veljače 1884, dakle baš nekako oko svoje šezdesetogodišnjice, on ovako osjeća taj teret: ... »Aferim da smo ti i ja još mladi, i da se možemo nadati da ćemo narodu našemu uzmoći iole dobra učiniti. No nama je šeset godina, a novi naraštaj niti nas pozna, niti za nas mari, niti bi nam dopustio mešati se u njegove poslove. Ljudi nepotrebni, da ne kažem suvišni, šta ćemo dakle među njima?« (Vesnić, 54)

U siječnju 1885. osjeća da ga oči ostavljaju »tako da na večer ne može više pisati i jedva jedan čas čitati« i sumnja, da li će i to skoro moći. Piše Filipu Hristiću o toj svojoj starosti i slabosti: »... Kao pametan i iskusan čovek ti ćeš na posledku i tamo mirno živeti, ne mešajući se u kukavne i jadne kavge koje su svagda bile nevolja, da ne kažem propast te zemlje koju sam uvek ljubio kao onu točku od koje bi moralo spasenje doći svim Slavenima na Jugu. Ovaj lepi san ode, a od današnjeg departemana austro-ugarskog i cesaro-kraljevskih prefekta Srbije nikakvom se dobru ne nadam. Bjet po sjemu, – ili: il faut passer pa lá, ili: trpi pa ćuti.« (Vesnić, 54)[50]

Dakle, čini se da je već sasvim klonuo i da moguće neće dugo, ali došlo je nešto što ga je i opet oživjelo i ponijelo. To se zbiva krajem 1894 kad dolazi u Beograd »da pregovara o izdanju prepiske Vuka Stefanovića Karadžića, koja je preostala u zaostavštini Vukove kćeri Mine« (II/114). »Srpski pregled« (1895, I, 33) nešto kasnije, donoseći u prilogu Tkalčev odlomak »Kako sam se upoznao s Vukom«, piše o tome:

»Krajem prošle godine dolazio je u Beograd, radi pregovaranja o izdanju Vukove prepiske, dobro poznati književnik i publicista *Dr Imbro*

[49] Vidi: Drugo progonstvo Eugena Kvaternika i već spomenuto djelo A. Tamborre.

[50] Ovo teško osjećanje općenacionalne boli povećava se još više dvjema nesrećama koje doživljava Tkalac 1893/94, a to je veliki požar stana i smrt njegova nećaka, odnosno zeta, Stanka Tkalca, po kojoj ostaje njegova kćerka Ida udovom i oko čega ima velikih natezanja zbog miraza i ostavštine, odnosno dugova.

Imbro Ignjatijević Tkalac

Tkalac. Kao što je poznato, iza kćeri Vukove, Gospodje Mine Vukomanović, ostalo je vrlo mnogo, i važnih, pisama što ih je Vuk pisao svojim književnim prijateljima ili ih je dobijao od njih, i G. Tkalac se ponudio da tu prepisku uredi i izda. Mi se ponudi veoma radujemo, i želeli bismo, da se ona primi sa onom gotovošću koju nalaže važnost posla, s jedne, a potreba da se on uradi kako treba, s druge strane. Ponuda G. Tkalca od onih je koje se ne čeka da se one dva put učine, no se odmah, i oberučke, primaju... G. Tkalac je kadar, bolje no iko drugi, uraditi taj važan posao onako kako treba da bude uraden; on je, upravo, jedini koji ga može tako uraditi. On se, kroz dugi niz godina, poznavao, i to vrlo blisko, sa Vukom, i znao se, isto tako, i sa svima onim znamenitim ljudima sa kojima se Vuk dopisivao, sa Kopitarom, sa Braćom Grim, sa Rankeom, i drugima, i može nam, otuda, ono što bi nam u pismima njihovim bilo nejasno u beleškama objasniti, što drugi ko, vrlo verovatno, ne bi mogao.«[51]

Međutim, usprkos tome i još jačim opravdanjima, nije tada došlo do izdavanja Vukove korespondencije, već se to učinilo kasnije i bez Tkalca.

I ne sluteći takvu žalosnu sudbinu svoje ponude, Tkalac po povratku iz Beograda piše Filipu Hristiću: »Što da ti kažem o tolikim ugodnim uspomenama kojih sam iz Beograda ovamo doneo? Sve ako me je i onamo pratila žalost razorenog kućnog mog života,[52] ipak mi je ova beogradska epizoda veoma mila i nezaboravna. Sastanak sa tolikim starim prijateljima i prijateljicama bar me je za neki čas podmladio, no ujedno i želju u meni oživio da u starost k vama dodem i u slavenskoj slobodnoj zemlji život moj dovršim« (Vesnić, 54–55).

Ali, naravno, ni ovi ponovljeni Tkalčevi snovi o Srbiji nisu se ostvarili. U proljeće 1905. on se upoznao i sprijateljio s jednom mladom Talijankom o kojoj piše dru Vesniću 1909. ovo:

»Alga, le roman d'un octogenaire[53] svršen je već odavna, no neće se za mog života štampati, jer mati moje prijateljice to ne dopušta. Žalibože, moja draga materijalno zavisi od matere, i morala se pre godine dana preseliti... tako da se jedva tri ili četiri puta na godinu možemo po dva-tri dana videti. Prokleta baba, traga joj ne bilo, jer mi je otela posleđnju utehu moje starosti. Dao sam dragoj rukopis, i ovlastio ju da od njega čini posle smrti materine što hoće.« (Vesnić, 23)

»Živim u via Nomentana« – piše istome Hristiću – »u dve sobe od kojih jedna mi služi za biblioteku, i ne izlazim gotovo nikada, jer su mi noge slabe; glava i srce do sada dobro kao i pred pedeset godina«. (Vesnić, 55)

Posljedice napornog života i rada sve će više nadvladavati ovog neumornog čovjeka i njegova će se zgrbljena leđa sve više i više zgrbiti.

[51] Vidi: Srpski pregled, 1895, str. 33.

[52] Ovom prilikom, čini se, posjećuje Tkalac i roditeljski dom u Karlovcu (Vesnić str. 53–54). Da je dolazio u Hrvatsku i ranije, vidimo po jednom pismu Vlad. Mažuranića od 15. III 1893, u kojem ga ovaj moli za izjavu o autorstvu epa o Smail-agi, a koje je pismo adresirano na Grand Hôtel – Zagreb.

[53] Alga, roman jednog osamdesetogodišnjaka.

Oči, koje su mu još pred pedeset godina u bečkoj tamnici počele slabiti, sad će ga sasvim izdati i on neće više moći sam pisati ni čitati. Četiri kćerke koje su se poudale po Italiji, njegov rodni grad Karlovac, kojega je slavu indirektno pronio po cijelom svijetu, njegov narod za koji je bio spreman podnijeti i najveće žrtve progonstva, sada će ga sasvim napustiti i zaboraviti, i on će biti osuđen na polaku smrt teške emigracije. Izdašna penzija talijanske vlade, koju je jamačno zaslužio, mnogobrojni prijatelji, od kojih je jedan dio već i pomro, njemu će, istina, olakšavati ove patnje, ali ne za dugo: 4. januara 1912. god. sklopit će se zauvijek njegove slijepe oči.[54]

DJELO

Tkalčevo književno djelovanje neobično je raznovrsno. On nije bio samo književnik-beletrist, pjesnik nego i kritičar, filozof, pravnik, ekonomist, sociolog, političar. Njegov temperamenat nije se mogao zadovoljiti samo jednim poslom, ni »skrasiti« na jednom mjestu. Pun nekog plemenitog nemira, tražeći sve nove i nove mogućnosti izražavanja, luta on čitavom Evropom, uvijek spreman da svoje pero stavi u službu pravedne stvari slavenstva, čovječnosti i slobode.

Započevši još u gimnaziji s nekoliko stihova, koji su zapravo bili tek urimljeni osjećaj neke male filozofske zahvalnosti, napisavši u to vrijeme nekoliko manjih kazališnih kritika, Tkalac je u svom radu išao stalno s vremenom, ravnao se prema njegovim potrebama. Imajući u posljednjem razredu gimnazije neke idealne sklonosti pred sobom (filozofija, povijest, filologija, povijest umjetnosti i književnosti) uz ostale »praktične zadatke«, on je tek grubim crtama obilježavao svoj životni put, tada moguće i ne sanjajući da će na tom putu ostaviti iza sebe petnaestak knjiga najrazličitijeg sadržaja.

Tkalac se, dakle, u svom književnom djelovanju ne povodi za nekim unaprijed postavljenim ciljem, već mu je to djelovanje tek jedan od načina rada koji zapravo diktiraju potrebe, prilike u kojima živi.

Tkalac je uvijek bio pun najrazličitijih ideja, htio je izvršiti velike, još neizvršene stvari, zanosio se njima, pisao i slao naokolo razne pozive na suradnju i pretplatu; borio se s raznim, ponajviše materijalnim teškoćama, gurajući stalno stvari naprijed čak i tamo gdje to drugima nije uspijevalo. Mnogo puta uspjelo mu je prevladati sve teškoće i izdati djelo štampom, ali se često dogodilo da nije došlo dalje od oglasa ili skice, pa je čitava stvar propala kao tužna uspomena tužnih prilika u kojima je bio osuđen živjeti, a kadikad i nestala netragom zadržana moguće tek u sjećanju kojeg dobrog prijatelja.

[54] Za upotpunjenje ove slike njegova života treba reći da je još živio u Rimu u Via Sicilia 24 i na Trgu Sv. Ignaca 170; da je imao sa ženom Njemicom, Mary, devetero djece, od kojih je petero umrlo i sahranjeno na protestanskom groblju u Rimu podno brda Testaccio, a ostale su mu četiri kćerke, od kojih se najstarija, Ema, udala za oficira, a treća, Ida, za bratića Stanka Tkalca koji je mlad umro.

Prema tome do kojeg je stupnja doprlo pojedino njegovo djelo – možemo, za lakšu orijentaciju, podijeliti čitav njegov opus u tri skupine. U prvu bi išle *štampane stvari*, djela koja su srećom mogla prebroditi onaj teški put od ideje do realizacije i postala time pristupačna javnosti. U drugi dio njegova rada, po vrijednosti barem tako značajan kao i prvi, ulaze njegovi *neštampani rukopisi*, sačuvani po nekim bibliotekama, ustanovama i privatno u obliku skica, nacrta, pisama ili prijepisa. Treći dio njegova obilnog rada predstavljaju *izgubljeni rukopisi*, koji dosad nisu pronađeni ili su se konačno izgubili, za koje indirektno znamo da su obrađivani i postojali.

Na osnovi te podjele nastojat ću prikazati književni rad Imbre Ignjatijevića Tkalca, napominjući da taj moj prikaz nema nikakvih ambicija da se dâ konačna slika čitavoga njegova djela, već mi je cilj, prema sugestiji akademika Mirkovića, »podstaći daljna istraživanja, nastavljanje stanovitih Tkalčevih linija, objavljivanje pojedinih uvijek aktuelnih i inteligentnih Tkalčevih radova.«

Štampane stvari

Utvrđivanje autorstva štampanih Tkalčevih stvari povezano je s prilično poteškoćama. Prvo zbog toga što on velik dio svojih radova potpisuje raznim pseudonimima (najčešće Hektor Frank, što ima svoje simbolično značenje; *Hektor* bi označavao branitelja domovine, a *Frank* dolazi od njemačkog *frank* što znači slobodan čovjek), ili ih uopće ne potpisuje. Manji njegovi radovi, razasuti po raznim listovima i novinama, kao i oni u njegovim vlastitim novinama »Ost und West«, također su redovito bez potpisa.

Druga teškoća na koju čovjek nailazi u tom poslu leži u tome što su neki njegovi radovi, izdavani gotovo po čitavoj Evropi, razasuti po raznim knjižnicama, privatnim i javnim, pa su teško pristupačni, a neki su i nestali u suvremenim kataklizmima (tako je, npr. uništeno jedno njegovo djelo požarom Narodne biblioteke u Beogradu 1941. g.).

Najveći dio njegovih radova nalazi se u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a onda ponešto u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu, odnosno Ljubljani, i Matici srpskoj u Novom Sadu. Uzevši dakle u obzir dosadašnje radove dra Vesnića i dra Matasovića i moja istraživanja po ovim bibliotekama, pa najzad uz pomoć jednog popisa njegovih radova do god. 1857, koji iznosi sam Tkalac u jednom pismu upućenom u to vrijeme Društvu srpske slovesnosti, može se sastaviti ovaj

Popis štampanih knjiga dra Tkalca

1. Dr E. I. Ignjatijević de Tkalac: De religione christiana in Slavis introducta-propagata-reformata. Izdavač: J. Gross, Heidelberg 1848.
2. (Anonimno): Croaten, Serben und Magyaren. Wien 1848. Izdanje Schmidt & Leo.

3. (Anonimno): Ost und West, eine politische Rundschau. Agram 1850.
4. Dr E. I. von Tkalac: Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien, Agram 1852, 1853–1858. (2 knjige).
5. (Anonimno): Das serbische Volk. Leipzig 1853. (Izd. G. Mayer).
6. Dr E. I. von Tkalac: Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien. Izdavač: Breitkopf & Hartel. Leipzig 1858.
7. (Anonimno): Jugoslavenske težnje ... (Prevod s nemačkog). Zemun 1861. Izdavač: I. K. Sopron.
8. (Anonimno): Pitanje austrijsko ... Izd. V. Goupy. Pariz 1866.
9. (Anonimno): Pro populo Italico, Replik auf A. Reumont's Playdoyer: Pro Romano Pontifice; Berlin 1871. Izd. G. Reimer.
10. (Anonimno): Epistolae obscurorum virorum. Lipsiae 1872. Izd. O. Wigand.
11. (Anonimno): Der Katholicismus und der moderne Staat. Berlin 1873. Izd. G. Reimer.
12. Hektor Frank: Italienische Plaudereien. Leipzig 1876, izd. O. Wigand.
    Hektor Frank: Culturbilder aus Italiens halbvergangener Zeit. 1894.[55]
13. (Anonimno): Folia sparsa ex Diario Don Burcardi junioris scorpatoris secreti S. S. palatiorum apostolicorum. Lipsiae 1882. Izd. O. Wigand.
14. Dr E. von Tkalac: Jugenderinnerungen aus Kroatien. 1749–1823, 1824–1843. Leipzig 1894. Izd. O. Wigand.
    Dr E. von Tkalac: Souvenirs de Jeneusse d'un Croate. Revue Britanique 1897.
    Dr Imbro I. Tkalac: Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj. (Prijevod dra Matasovića. »Obzor« god. LXV, 1924, br. 69 i dalje.)
    Dr Imbro I. Tkalac: Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj. (Prijevod dra Matasovića. Srp. knj. zad., Beograd 1925–1926.)
    Imbro Tkalac: Uspomene iz Hrvatske. (Prijevod dra Rittiga). Zagreb 1945. Izdanje Matice Hrvatske.
15. Hektor Frank: Aus dem Vatican, Ernstes und Heiteres. Leipzig 1896. Izd. C. G. Naumann.
16. Ivan Mažuranić: Smrt Smail-age Čengića. (Pjesma) Zagreb 1857. (latinicom). Predgovor i redakcija I. I. Tkalca.
17. Ivan Mažuranić: Smrt Smail-age Čengića. (Pjesma) Zagreb 1859. Izdanje K. Albrecht (ćirilicom).[56] Predgovor i redakcija I. I. Tkalca.

Većinu ovih djela (1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 14 i 16) naći ćemo u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Djelo pod br. 15 našao sam samo u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu, pod br. 12 u Narodnoj i univerzitetskoj knjižnici u Ljubljani, 7 u Matici srpskoj u Novom Sadu, 13 u knjižnici Ministarstva vanjskih poslova Italije u Rimu, a ostala djela (9 i 11) nisam mogao, usprkos marljivom traženju, nigdje naći, pa izgleda da su izgubljena, ukoliko smo ih uopće i imali.

[55] Dr. Vesnić spominje ovo kao novo izdanje »Italienische Plaudereien«.
[56] Ovom djelu pjesnika Ivana Mažuranića Tkalac je napisao značajan predgovor.

De religione christiana

»De religione christiana in Slavis introducta-propagata-reformata« s podnaslovom »Commentatio historico-philosophica« zapravo je Tkalčeva doktorska radnja koju je izdao na kraju svojih studija u Heidelbergu 1848. Djelo nosi posvetu: *Viro/excellentissimo atque illustrissimo/ Josepho L. B. Jelačić de Bužin, /regnorum austro-slavicorum bano/, ect. ect. ect/auctor.* Dr Matasović smatra, da je ta posveta stavljena tek naknadno »poslije povratka u Hrvatsku« (II/89), sudeći po mastilu (!?) kojim je to dodano, ali ja to na primjerku koji se čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu nijesam mogao ustanoviti jer je tamo očito posveta štampana, a ne tintom dopisana (i to istim tipom slova koja su i na naslovnoj stranici). Nadalje, da ovdje ne može biti nikakva naknadnog štampanja, vidi se i po rimskoj paginaciji prvog dijela knjige, gdje nema ni jednog suvišnog lista. I, najzad, kome je posvećen predgovor na str. V i VI, u kome se evocira »Vir carissime« koji je »voljom naroda postavljen za vođu« i kojim će »nama zasjati novi dani«, nego Jelačiću!? Na ovom primjerku postoji na naslovnoj stranici rukom pisana posveta »Pobratimu Nikoli Krestiću – spisatelj«, ali to je samo uobičajeni dar koji je autor namijenio svom sugrađaninu a preko koga je onda direktno ili indirektno knjiga došla u Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu gdje se i danas nalazi.

U obligatnom uvodu (Praefatio) među ostalim mladi doktor ovako opravdava svoj rad:

»Idea, quam hisce pagellis evolvimus, vix nova dici potest: eadem in indole populi nostri sita est. Ideae autem in populorum vita ejusdem sunt vetustatis, ac populus, qui easdem repraesentat! Veritas sempiterna est; unicum ergo meritum, quod nobis appellari licet, illud est, eandem primo enuntiasse.« (VII–VIII)[57]

Uvod završava riječima: *DD. Heidelbergae, die s. martyris nostri Joannis Hus,* što znači da je pisan na sam dan obljetnice Husove smrti, a to nije slučajno, već jamačno ima svoju simboliku.

Knjiga ima ovih dvadeset dijelova: I. Origines Christianae, II. Slavi Illyrici, III. Carantani et Moravi, IV. Cyrillus et Methodius, V. Ritus slavicus, VI. Bohemi, VII. Poloni, VIII. Polabii seu Vendi, IX. Russi, X. Studia pontificum, XI. Indoles ecclesiae graecae, XII. Fines ecclesiae slavicae, XIII. Primordia reformationis, XIV. Bogomili, XV. Eorum propagatio, XVI. Haereses russicae, XVII. Origines reformatoriae, XVIII. Reformationis praecursores, XIX. Joannes Hus, XX. (Conclusio).

Već iz naslova tih poglavlja vidimo, uglavnom, svu širinu teme koja se ovdje obrađuje. Počevši od početaka kršćanstva, pa preko vjerskih pojava pojedinih slavenskih grupa (zanimljivo je da čitavo poglavlje po-

[57] Ideja koju na ovim stranicama razvijamo jedva je – može se reći – nova; ona je uvriježena u prirodnim svojstvima našeg naroda. Ideje pak u životu naroda imaju onu istu starost koju ima narod što ih predstavlja. Istina je vječna; jedina dakle zasluga koju možemo nazvati svojom jest ta da smo je prvi objavili.

svećuje ilirskim Slavenima), do raznih reformacijskih pojava unutar tih grupa, u knjižici od 38 strana daje on čitavu malu historiju slavenske reformacijske religije. Obilno iskoristivši literaturu koja mu je stajala na raspolaganju (među ostalim tu ćemo naći: Konstantina Porfirogeneta, Kopitara »Glagolita Clozianus«, Dobrowskoga, Šafařika »Geschichte der südslaw. Literatur«, Tomu Arhiđakona, Palackog, Karamzinovu Istoriju, Mickiewicza i ostale manje ili više poznate historičare onoga vremena, kao što su Friese, Kannegiesser, Gebhardi, Maimbourg, Gieseler, Jordan i dr.), nastoji Tkalac dokazati slavensko podrijetlo reformacije.

Kao što će poslije u svojim »Uspomenama iz mladosti u Hrvatskoj«, sjećajući se svog đakovanja, oštro kritikovati nazore i rimske i protestantske crkve, tako će već ovdje pokušati formulirati tu misao ovako:

»Protenstantismus re sollummodo religiosa potitus, voto non satisfecit; sed ex parte in ecclesiae impugnatae errores prolapsus, dogmaticismo quamvis liberaliori implicatus est. Ecclesia romana in concilio Tridentino conditionem pristinam sanxit omnemque regenerationis spem clusit. Ecclesia graeca, cum populo quamvis arctius conjuncta, ab imperio civili pressa consilium suum adimplere nequit. Dualismus ecclesiae slavicae penes protenstantismum hodieque servatus est; neque ex hac trichotomia unitas christiana coaluit: omnes enim hae formae eodem *dogmaticismi* mendo captae sunt.« (38)[58]

Shvaćanja dra Tkalca u pitanju religije uopće, a protestantizma napose, pokazuju se kroz daljnji razvoj historije sasvim ispravnim, pa ćemo već kod Engelsa naći istu misao o protestantizmu,[59] koji je spočetka, nošen bujicom jakih gibanja seljačkih masa, obećavao napredak, a poslije, vođen reakcionarnim grofovima i svećenicima, postao isto tako natražan kao i rimska crkva.

Osnovna misao mladog doktora formulirana je ovim rečenicama:

»Tempus autem nostrum dogmata non fert: unicum hominum ligamen – amor christianus – eius sit principium oportet. Hoc religionis christianae principium Christianismi in terris vitam involvit, idque in lucem proferre nos Slavis incumbere contendimus. *Slavi enim in omnium fere temporis nostri gentium numero unicus sunt populus, qui jam vere christianus dici mereatur* (podvukao S. D.): reliqui Christianismum tam-

[58] Protestantizam, pobijedivši samo u vjerskoj stvari, nije ispunio svrhu, već je, upavši dijelom u pogreške napadane crkve, natrunjen dogmaticizmom, premda liberalnijim. Rimska crkva je na tridentskom koncilu usvojila prijašnje stanje i isključila svaku nadu u obnovu. Grčka crkva, premda tješnje povezana s narodom, prignječena od državne vlasti, nije mogla ispuniti svoju namjenu. Dualizam slavenske crkve i danas je sačuvan kod protestantizma, a iz toga se trojstva nije moglo pothranjivati kršćansko jedinstvo; jer svi su ovi oblici opterećeni istom manom dogmaticizma.

[59] Usp. Friedrich Engels: Seljački rat u Njemačkoj.

quam superatum culturae gradum excessisse affectantur, quum tamen Christianismi vim ac dignitatem mente vix perceperint!« (38)[60]

Ova zanimljiva doktorska raďnja, pisana, po riječima dra Matasovića, »temperamentno i sa ličnim zanosom za cijeli problem reformacije« (II/90), postiže tada u Njemačkoj velik efekat i Tkalac bude na osnovu nje, usprkos opoziciji nekih reakcionarnih krugova, izabran docentom za sanskrt i slavistiku na heidelberškom sveučilištu, čega se pod stare dane sjeća s ponosom.

Croaten, Serben und Magyaren

Drugi spis, pod naslovom »Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland«, štampa Tkalac iste godine kad i prvi, na povratku, u Beču, gdje ga odmah dade knez Windischgrätz zaplijeniti i spaliti. To je zapravo okružnica (Sendschreiben) na Arnolda Rugea, istog onog Rugea kojega je »Hallische Jahrbücher für Wissenschaft und Kultur« Tkalac još kao gimnazijalac u Karlovcu potajice gutao. Ruge se u ono vrijeme isticao ne samo kao urednik svojih godišnjaka već i kao filozof, književnik i političar, zbog čega je kao narodni poslanik krajnje ljevice bio i zatvaran.

Na sreću, usprkos zapljeni i uništenju, djelo nam se do danas sačuvalo, pa iako dr Vesnić tvrdi da ga »danas nema ni u jednoj javnoj knjižnici« (Vesnić, 36), ja sam ga pronašao ne samo u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu nego prije rata i u Narodnoj biblioteci u Beograďu (koja je za vrijeme rata stradala) te ću iznijeti ovdje neke njegove osnovne misli.[61]

Osnovne tačke međusobnog odnosa Hrvata, Srba i Madžara bile bi sadržane u ovim pojavama madžarske reakcije:

»1. In dem Bestreben, alle selbständigen National-Individualitäten, welche – im Gegensatze zu den Magyaren – den Ausdruck Ungaren bilden, zu vernichten.

2. Aus diesem *à la Wagner* fabrizierten *homunculus* – Magyar oder Hunne – ein neues Hunnenreich zu bilden, sich *quand même* von Oestreich zu trennen, und mit »sich und dem Magyar-Gott« den »Slawen *und* Rußen« zu imponieren.

3. In der Thatsache, alle Grundsätze, welche nicht die des Ministeriums, also wirklich vernünftige Grundsätze sind, mit Schwert und Strang zum Schweigen zu bringen, oder

[60] A naše doba ne podnosi dogmi; jedina veza ljudi – kršćanska ljubav – treba da je njegov princip. Ovo temeljno načelo kršćanske vjere otvorilo je put kršćanstvu širom svijeta, a da se to iznese na vidjelo, tvrdimo da je stvar Slavena. Slaveni su, naime, gotovo među svima plemenima našeg vremena jedini narod koji bi zaslužio da se nazove stvarno kršćanskim: ostali se prenemažu da su izašli iz kršćanstva kao nadvladana stepena kulture, iako su snagu i dostojanstvo kršćanstva duhom jedva i shvatili.

[61] JAZU izdaje ovo djelo 1948. u Građi za pov. knjiž. hrv., knj. 16, i kao poseban separat.

4. Auf der Basis des schändlichsten Spionier-Systems – Croatien ist wie mit einem Netze von magyarischen Spionen umzogen – einen neuen Metternich'schen Polizei-Staat zu gründen, die Sittlichkeit des Volkes zu untergraben und sich hiedurch zur Realisierung des »liberalen Riesenplanes *Kossuths* zu verhelfen«.

5. Daß es durch wohlfeile Zwischenträger die gerechten und ehrlichen Ansprüche der Slawen zu verdächtigen, ihre nothwendigen Selbsterhaltungs-Bestrebungen als »Rebellion *und* Reaktion« auszuschreien sucht, und seinem »Liberalismus« – der sich aber bis zur Stunde nur in den eben aufgezählten Großthaten offenbarte, hinsichtlich der Ablösungsfrage, der Gesetze über die Freiheit der Person und des Eigenthums, der Gemeindeordnung, der Trennung von Staat und Kirche, des Associations-Rechtes, der Jury, der Pressfreiheit – die nur für die *ministerielle* magyarische und deutsche Preße existiert – es aber bis heute beim alten Schlendrian bewenden liess – als das NON PLUS ULTRA aller Gesinnungstüchtigkeit ausposaunen läßt.« (17–18)[62]

Na ova pitanja, koja mogu poslužiti kao mala skica osnovnih ovdje iznesenih misli, daje Tkalac »mit Thatsachen« (činjenicama) potkrijepljene odgovore koji su neobično značajni ne samo za njegovo daljnje razvijanje političkih pogleda već i za čitavo ono vrijeme.

U vezi s ovim njegovim radom treba potcrtati nepomirljivu Tkalčevu mržnju na sve što je nasilje i podlost, a naglasiti veliku ljubav prema idealima slobode i pravde, koje će zastupati kroz cijeli svoj život. Ta njegova demokratičnost, spojena s velikom vjerom u novo vrijeme koje će doći, lijepo se izražava u ovim zaključnim riječima upućenim preko Rugea svim njemačkim demokratima.

»Ihr aber, Demokraten Deutschands, empfangt die Versicherung unserer Liebe und Achtung! Euer und unser Ziel ist Eines: laßt uns auch in der Wahl der Mittel dazu einig sein! Weil es ein großes ist, wird es verkannt; weil es ein großes ist, wird es erreicht!

[62] 1. U nastojanju da uništi sve nezavisne nacionalne individualitete koji – za razliku od Madžara – tvore pojam »Ugarska«.
2. Iz ovog *à la Wagner* fabriciranog *homunculusa* – Madžara ili Huna – da stvori jedno novo Hunsko carstvo, ma i uz cijenu da se odcijepi od Austrije i da imponira »Slavenima i Rusima« s parolom »Mi i madžarski išten (bog)«.
3. U stvari, sva načela koja nisu načela ministarstva, dakle zaista razumna, mačem i konopcem ugušiti.
4. Na osnovu najsramotnijeg špijunskog sistema (Hrvatska je okružena kao nekom mrežom madžarskim špijunima) – da stvori novu meternihovsku policajnu državu, da ćudoređe naroda potkopa i da time pomogne sebi do ostvarenja »*Košutova* liberalnog grandomanskog plana«.
5. Da pomoću jeftinih agent-provokaterstva osumnjiči pravedna i poštena stremljenja Slavena, da njihova nužna nastojanja za samoodržanje proglasi »buntovnošću i reakcijom«, a svoj »liberalizam«, koji se do sada pokazao samo u upravo nabrojenim »velikim« djelima, u pogledu otkupa kmetova, zakona o ličnoj i imovnoj slobodi, općinskoj upravi, rastavi crkve i države, pravu udruživanja, pravosuđa, slobode štampe, – koja postoji samo za *ministerijalnu* madžarsku i njemačku štampu – ali je do danas ostavljeno sve pri starom ševrdanju – razglašava u sav glas kao besprimjernu *non plus ultra* čest tost namjere.

Trotz alledem, und alledem.
Es kommt die Zeit, trotz alledem,
Wo jeder *Mensch* die Bruderhand
Dem *Menschen* reicht, trotz alledem!«[63]

Ost und West

Treće Tkalčevo djelo, od ravnih 100 strana, nosi karakterističan naslov »Ost und West« (Istok i Zapad), što će poslije uzeti Tkalac za naslov svojih novina. Pod tim naslovom, punim neke izvanredne simbolike aktualne u ono vrijeme, skupio je Tkalac svoje članke koji su »od kraja jula do sredine decembra p. g. pisani i objavljeni u ovdašnjim ‚Südslawische Zeitung' pod naslovom ‚Politische Rundschau'«, kako to objašnjava sam Tkalac u kratkom predgovoru pisanom 1/13. januara 1850. u Zagrebu.

Za čitavu knjigu i Tkalčevo shvaćanje neobično je značajan ovaj stih ruskog panslavista i pjesnika Homjakova, koji nalazimo na početku knjige:

Vjek prašól i mjértvjenym pakróvom
zadjérnut západ vjes! Tam búdjet mrak glubók.
Uslýš že glas sudbý, vosprján v sijány nóvom:
Prasnílsja drjémjuščij Vastók.[64]

Ovaj stih, tipičan za panslavistička, slavenofilska raspoloženja Homjakova i njegovih pristalica, zapravo je lajtmotiv koji se provlači kroz dobar dio knjige. U 16 dijelova raspreda Tkalac temperamentno manje više sve političke probleme svoga vremena s odličnim poznavanjem i literature i činjenica, te se gotovo uvijek vraća na ovu osnovnu misao: Istok i Zapad. Obraćajući se zapadnjacima, pita on smiono:

»Ich frage euch im Namen des gesunden Menschenverstandes, was wollt ihr denn im Osten mit euerer Cultur beginnen? Wisst ihr nicht, das der Osten, in Volk, Sitte, Religion, Weltstellung und Lebensbedingungen von euerem Westen so gänzlich verschieden ist, und euerer Cultur in alle Ewigkeit widerstreben wird? – Drängt euch etwa nach Osten jener dunkle, bewusstlose Drang, der euere Väter, die Barbaren der Alten, nach dem Westen trieb? – Oder meint ihr, weil man auf

[63] A vi, njemački demokrati, primite dubok izraz naše ljubavi i pažnje! Vaš i naš cilj je jedan: Dozvolite nam također da budemo jedinstveni i u izboru sredstava za taj cilj! Jer zato što je velik, ne spoznaje se; jer zato što je velik, postizava se!
Usprkos svemu, i svemu;
Doći će vrijeme, usprkos svemu,
Kad svaki će *čovjek* bratsku ruku
Pružiti *čovjeku*, usprkos svemu!

[64] Vijek je prošao i mrtvačkim pokrovom
pokriven je sav zapad! Tamo će biti duboki mrak.
Ta čujte glas sudbine, raširen u sijanju novom:
probudio se drijemajući Istok.

Griechenlands Thron einen deutschen Schatten setzte, begründe dies ein Anrecht auf den ganzen Osten, Konstantinopel eingeschlossen? Oder glaubt ihr, weil die Donau im Schwabenlande entspringe, hättet ihr Anspruch auf alles Land, durch welches sie strömt? Oder, dass das goldene Flies des Ostens so einem deutschen Fürstenkinde, wie es Otto war, von selbst zufallen werde, während ihr durch eure Miniaturindustrie und euern Duodezhandel, verbunden mit eurer Kriecherei und etwaigen List, die dummen ehrlichen Barbaren im Ramen der Civilisation euch dienstbar macht?«(26)[65]

Za Tkalca, kao i za mnoge ljude onog vremena, problem Istoka i Zapada bio je gorući problem i nije ništa novo što ga on postavlja, ali je novo to što on za njega nalazi izlaz ne u nemilosrdnoj borbi do istrebljenja, kako je to postavio nedavno njemački nacionalsocijalizam, već u međusobnom ekonomskom i kulturnom nadopunjavanju. Uostalom, evo kako on odgovara na naprijed postavljena pitanja:

»Die geographische Position der Slawen im Osten Oesterreichs ist keine zufällige, sondern ein Werk der historischen Vorsehung. Durch die Russinen mit Russland, durch die Wallachen mit den Romanen in den beiden untern Fürstenthümern, durch die Serben und Kroaten mit den Völkern des griechisch–slawischen Delta verbunden, sind die Slawen das einzige Volk, welches darauf angewiesen ist, den Osten zu besitzen und hier eine Civilisation zu entwickeln, welche den Osten mit dem Westen geistig verbinden soll, ohne deren ursprüngliche Elemente zu vernichten ...« (27)[66]

U ostalim poglavljima Tkalac razmatra druge razne političke probleme onoga vremena, kao što su Francuska republika (I), vatikansko-talijanski odnosi (II), njemačko-slavenski (III, IV), Austrija (V), Norveška i Belgija (VIII), Engleska (X), opet Slavenstvo (XI), Rusija (XII), za koju kaže: »Aber Russland hat auch dadurch gezeigt, dass es alles habe, was euch abgeht: Kraft, Wille, Zukunft«[67] i, konačno, Ujedinjene države

[65] Pitam vas u ime zdravog ljudskog razuma: Što želite započeti na Istoku sa svojom kulturom? Zar ne znate da je Istok u pučanstvu, običajima, vjeri, nazoru na svijet i uslovima života potpuno različit od vašeg Zapada i da će se za vječna vremena suprotstavljati vašoj kulturi? Zar vas možda prema Istoku nagoni onaj mračni, besvjesni nagon koji je vaše pređe, barbare starog vijeka, tjerao prema Zapadu? Ili možda mislite da to što je na grčko prijestolje zasjela njemačka sjena daje pravo na čitavi Istok, uključivši i Carigrad? Ili zar vjerujete, budući da Dunav izvire u švapskoj zemlji, da imate pravo na sve zemlje kroz koje on teče? Ili da će zlatno runo Istoka takvom jednom njemačkom kneževskom djetetu kao što bješe Oto samo od sebe pripasti, dok biste vi pomoću minijaturne industrije i sitničarenja, povezane vašim ulizivanjem i eventualnom lukavošću, potčinili glupe, poštene barbare u okvirima civilizacije?

[66] Geografski položaj Slavena na istoku Austrije nije slučajan, već djelo historijske providnosti. Preko Rusina s Rusijom, preko Vlaha s Rumunjima u obim donjim kneževinama, preko Srba i Hrvata s narodima grčko-slavenske delte vezani, Slaveni su jedini narod koji je na to pozvan da posjeduje Istok i da ovdje razvije civilizaciju koja treba da duhovno poveže Istok sa Zapadom, a da ne uguši njihove izvorne elemente.

[67] Ali Rusija je time pokazala da ima sve ono što vi nemate: snagu, volju, budućnost.

američke (XVI), koje uspoređuje s Rusijom, koja je po njegovu shvaćanju »apsolutna država, država par excellence«.

Ti sabrani članci, »živahni i bezobzirni« – kako piše sam Tkalac, »mnogo su se čitali i nikako se nisu svidjeli tadašnjem Banskom vijeću, ni bečkoj vladi« (II/93).

Bericht der Handels- und Gewerbekammer[68]

»Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Croatien an das hohe k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten« za god. 1852. zapravo su, kako to sâm naslov kazuje, štampana izvješća koja je Trgovačko-obrtna komora za Hrvatsku slala ministarstvu trgovine, obrta i javnih radova. Malu knjižnicu štampanu u Zagrebu 1853. u »brzotiskari« Karla Albrechta Tkalac je potpisao zajedno s predsjednikom Trgovačko-obrtne komore za Hrvatsku Anastasom Popovićem. Da je Tkalac uistinu sam autor te knjižice nema nikakove sumnje jer je on spominje u poznatom pismu Društvu srpske slovesnosti od 12. rujna 1857. u popisu svojih dotadašnjih djela.

U toj knjižici Tkalac iznosi niz podataka o stanju naše ondašnje industrije, obrta, poljoprivrede i drugih grana ekonomije pa je zato jedan od rijetkih izvora za poznavanje tadašnjih naših ekonomskih prilika.

U nizu podataka prilično dokumentiranih statistikama, koje je Tkalac sakupio dijelom još za vrijeme svojih ranijih studija, zanimljive su, među ostalima, ove njegove konstatacije:

»Die Bedürfnisse des Volkes sind, seiner Kulturstufe entsprechend, sehr gering und beschränken sich auf das allernothwendigste. Das kroatische Volk ist äusserst frugal; seine Nahrung, Kleidung und Wohnungen sind die denkbareinfachsten. Während die städtische Bevölkerung in allen diesen Bezügen am Fortschritte europäischer Kunst und Industrie participirt und den dadurch ermöglichten Confort sucht und liebt, hält die ländliche Bevölkerung hierin an einfachen, althergebrachten Sitten fest und ist dadurch von der städtischen gänzlich isoliert. Eheliche Verbindungen zwischen Stadt- und Landleuten kommen beinahe gar nicht vor, wodurch die Landbevölkerung die Eigenthümlichkeiten der Race durchgehends bewahrt hat, welche sich bei dem in den Städten angesiedelten und in den Bürgerstand übergehenden Theile des Landvolkes natürlicherweise abschleifen.« (9)[69]

[68] V. Dr. Dušan Sabolović: Imbro Ignjatijević Tkalac, njegovi ekonomsko-politički pogledi i rad 1848–1861. g. Kultura, Zagreb 1957.

[69] Potrebe su naroda, odgovarajući njegovu stupnju kulture, vrlo malene i ograničuju se na najnužnije. Hrvatski je narod vrlo skroman; njegova hrana, odjeća i stanovi najjednostavniji su što se može zamisliti. Dok gradsko pučanstvo participira, što se tiče svega toga, na napretku evropske umjetnosti i industrije, traži i želi time omogućiti komfor, dotle se seosko pučanstvo pridržava jednostavnih, od davnine naslijeđenih običaja, čime je potpuno izolirano od gradskog. Do bračnih veza između nito sačuvalo osebujnosti rase koje se kod onog dijela seljaštva, koji se naseljuje u nito sačuvalo osebujnosti rase koje se kod onog dijela seljaštva koji se naseljuje u gradove i koji prelazi u građanski stalež, naravnim načinom malo po malo gube.

Svoju knjižicu Tkalac završava ovako:

»Die materiellen Zustände Kroatiens, welche die Kammer hiemit in ihren Grundzügen geschildert hat, sind leider sehr unerfreulich; die Kammer erachtet es aber für ihre Pflicht, sie fern von aller Schwarzseherei und aller Selbsttäuschung wahrhaft und treu darzustellen, wie sie eben sind, dass es sich hier nicht nur um ein genaues Bild der volkswirthschaftlichen Lage dieses Landes, sondern auch um Abhülfe derselben handelt, welche ohne richtige Erkenntnis der vorwaltenden Uebelstände nicht wohl möglich ist. Wenn sich aber die Kammer vielleicht hin und wider im patriotischen Schmerze über die miessliche Lage ihres Landes etwas wärmer und rücksichtsloser ausdrückte, als sie sollte, so rechnet sie auf die Nachsicht des hohen Ministeriums und hofft, dass ihr redliches Streben etc ...«[70]

U drugoj, manjoj, knjižici (40 strana), koja je pod sličnim naslovom kao i prva štampana u Zagrebu 1858, daje Tkalac izvještaj za god. 1854–1856. zbito i stvarnije. Poslije kraćeg predgovora upućenog »Hohes k. k. Ministerium«, u kojemu navodi da su »produkcijski i prometni odnosi Hrvatske dovedeni do stvarnog i trajnog obrata na bolje« (5), dolaze kraći izvještaji ovako:

»I. Allgemeine Verhältnisse: a) Geld- und Creditverhältnisse, b) Communicationsmittel, c) Unterrichtswesen; II. Urproduction; III. Montanindustrie; IV. Fabrikindustrie; V. Bürgerliche Gewerbe i VI. Handel.[71]

Das serbische Volk

Tkalčevo razočaranje lošim vodstvom ondašnje hrvatske politike postajalo je sve veće. Napredni Jugoslaven, kakav je već tada bio, tražio je realizaciju za svoje slavenske simpatije tamo gdje mu se činilo da se narodne južnoslavenske ideje ostvaruju bolje. Bila je to Srbija, u kojoj je počeo gledati očima zaljubljenog mladića Pijemont borbe za oslobođenje svih južnih Slavena.

Stoga nije ni čudo što toj Srbiji posvećuje djelo »Das serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage und für die europäische Civilisation, eine Denkschrift«, koje izdaje anonimno u Leipzigu kod Gustava Mayera 1853. Kako sam naslov kazuje, djelu je svrha da pokaže važnost srpskog naroda za istočno pitanje i za evropsku civilizaciju, što Tkalac već na početku naglašava ovim riječima:

[70] Materijalni su uslovi Hrvatske, koje je komora prikazala u glavnim crtama, na žalost vrlo turobni; ali komora smatra svojom dužnošću da ih prikaže istinito i vjerno, daleko od bilo kakvog pretjeravanja i svake samoobmane, onakvima kakvi jesu, jer se ovdje ne radi samo o potpunom prikazu nacionalno-ekonomskog položaja ove zemlje već se radi i o odstranjenju svih uslova, što bez prave spoznaje postojećih nevolja nije moguće. Ali ako se komora možda češće puta u patriotskom bolu nešto toplije i bezobzirnije izražavala o mučnom položaju svoje zemlje nego što je trebalo, ona računa s uviđavnošću visokog ministarstva i nada se da će njezino časno nastojanje ... itd.

[71] Više o tome vidi u naprijed spomenutoj disertaciji D. Sabolovića.

»Diese Blätter – von denen manches bereits auf anderem Wege veröffentlicht wurde – haben die Bestimmung, auf das slawische Element in der Türkei und dessen nationalpolitische und kulturhistorische Bedeutung hinzuweisen und dadurch ein Schärflein zur Würdigung des gegenwärtigen Standpunktes der orientalischen Frage beizutragen.« (4)[72]

Započevši ovako na širokoj osnovi da razrađuje pitanje južnih Slavena (a da uopće ne znamo gdje je ono »drugo mjesto« gdje su ta pitanja započeta) Tkalac je – naravna stvar – imponirao više ondašnjim građanskim vođama srpske kulturno-političke akcije nego našim ovdašnjim uskogrudnim ljudima, pa nije čudo što taj njegov posebni interes prija neobično i dru Vesniću. U svome već citiranom nekrologu o Tkalcu dr Vesnić prevodi iz tog Tkalčeva djela čitave stranice. Ocjenjujući taj Tkalčev rad najpozitivnije, Vesnić naročito ističe i navodi ona mjesta iz Tkalčeva djela u kojima se propagira pijemontska uloga Srbije:

»... Srbi su narod, koji u Evropskoj Turskoj daje najviše dokaza i jemstva o svojoj životnoj snazi ... Za povesničara budućnosti biće blagodaran zadatak da pronađe i objasni kako se mogao ne samo održati, već se i osnažiti, i izvojevati bar delimično svoju slobodu i nezavisnost jedan narod, čije je istorijsko razvijanje bilo presečeno u trenutku, kad su svetovni i verski njegovi odnosi tek počeli bili da se staložavaju i kad su tek počele bile da hvataju korena klice više uljuđenosti, koji je uz to bio kroz stoleća pod jarmom najžešćeg neprijatelja Evrope.«

»Od timočkih obala na zapadnoj granici Bugarske pa do Jadranskog mora; od Dunava pa duboko do u arbanske planine živi Srpski Narod ... i sa tri strane opkoljen je srodnim slovenskim plemenima. Na istoku s Bugarima, čija se obitavališta približuju Carigradu na nekoliko milja; na Zapadu i Severu s austrougarskim Srbima i Hrvatima, Srpsko Pleme je samom prirodom pozvano da postane sredsrednom tačkom Južnoga Slavenstva. Ovome prirodnom pozivu pridružuje se kao činjenica višega reda oštro izražene narodne osobine s vrlo živom svešću, čija bujna snaga upija u sebe sve srodne elemente s kojima dođe u dodir, ne gubeći pri tom ništa od svoga obeležja.«

»Srpski jezik je danas u stvari književni jezik Južnih Slovena, a kad bi u ovim zemljama bilo dovoljno škola, mogao bi se s dosta pouzdanja predvideti trenutak u kome bi srpski postao narodni jezik svih Južnih Slovena. Izvor je ovoj pojavi u odlučnoj narodnoj individualnosti, čija je prva posledica plemenit narodni ponos. Izuzev jedino Ruse, nijedan drugi slovenski narod ne pokazuje toliko isključivosti u jeziku, izrazima, veri i pogledima na svet koliko Srbi. Njima je ime srpsko svetinja, i ne s manje ponosa od staroga rimskog građanina izjavljuje svaki da je Srbin! ... Na ovom narodnosnom i verskom jedinstvu osnivaju se dve druge, pažnje dostojne pojave; da se Srpsko Pleme oseća svuda jednom organskom celinom, poređ sve političke raskomadanosti, i da se u

[72] Ove stranice, od kojih je već nešto na drugom mjestu objelodanjeno, imaju svrhu da ukažu na slavenski elemenat u Turskoj i njegovo nacionalno-političko i kulturno-historijsko značenje i da time pridonesu svoj obol za razumijevanje važnosti *aktualnog stajališta istočnog pitanja.*

njemu održava svest o narodnoj i verskoj zajednici s Rusijom. Srpska raja u Bosni i Hercegovini, Srbi iz Kneževine i iz Crne Gore, oni iz Hrvatske i iz Slavonske Vojničke Krajine, kao i oni iz Vojvodine, osećaju za sve što zaseca u interese celine . . .« (Vesnić, 46)

Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien

Tkalac je ovo svoje djelo izdao u Leipzigu nakladom Breitkopfa i Härtela 1858. Na njemu je počeo raditi već 1851, kad je naime njegov »dragi prijatelj« dr Demeter Matić, odjelni šef kneževske srpske državne kancelarije, publicirao »bogati skup materijala za srpsko ustavno pravo«. To je bio »prvi impuls za naučno obrađivanje srpskog državnog prava«, dok je glavna svrha Tkalčeva bila u ovome:

»Es ist gewiss kein unbilliger Wunsch, den wir Slawen hegen, dass in einer Zeit, wo von berufenen und noch zahlreichern unberufenen Fremden so viel über uns geschrieben, über unsere nationale und politische Existenz verhandelt und uns in blindem Racenhasse beinahe jedes Anrecht auf dieselbe abgesprochen wird, unsere Verhältnisse und Zustände nach ihrer positiv wahren Seite dem Auslande bekannt werden.« (V–VI)[73]

Prigovor, što piše na stranom jeziku, Tkalac obara ovim riječima:

»Die slawische Literatur hat, schon wegen der Geringachtung unserer Sprache im Auslande, nicht den Vortheil in grösseren Kreisen bekannt zu sein; was daher in slawischer Sprache geschrieben wird, existiert für das Ausland so gut wie gar nicht. Wollen wir uns also dem Auslande verständlich machen, so kann dies durch das Medium einer fremden Literatursprache geschehen.« (VI)[74]

Takvim svojim nastojanjem Tkalac dolazi u red naših pisaca koji su vani svim silama radili za našu stvar, u red Jurja Križanića, Flaciusa Illyricusa i drugih.

Osim predgovora djelo ima uvod s ova četiri dijela: 1. Pojam srpskog državnog prava, 2. Historijski razvoj srpskog državnog prava, 3. Izvori srpskoga državnog prava i 4. Skup izvora srpskoga državnog prava. Glavni dio opet ima dva dijela: Ustavno pravo i Upravno pravo. Prvi dio dijeli se na ovih sedam kapitela: 1. Teritorij, 2. O suverenu i njegovom pravu, 3. Knez, 4. O narodu, njegovu pravu i dužnostima, 5. Pravni

[73] Jamačno nije neispravna želja koju mi Slaveni gajimo da u vrijeme kad je pisano od zvanih, a još više od nezvanih inozemaca tako mnogo o nama, raspravljano o našoj narodnoj i političkoj egzistenciji i nama, te nam se u slijepoj rasnoj mržnji poriče gotovo svako pravo na nju, budu naše prilike i odnosi izneseni prema njihovoj pozitivno istinitoj otvorenosti pred inozemstvo.

[74] Slavenska književnost nije u prednosti da bude poznata u širim krugovima, već zbog omalovažavanja našeg jezika u inozemstvu; stoga za inozemstvo, tako reći, uopće ne postoji ono što se na slavenskom jeziku piše. Ako dakle hoćemo da postanemo inozemstvu razumljivi, može se to postići samo posredstvom nekog stranog književnog jezika.

odnosi nesrpskih podanika, 6. Pravni odnosi naročitih društvenih krugova u državi (među ostalim tu Tkalac iznosi pravnu osnovu zadruge i općine) i 7. Senat (Sovjet) kao zemaljsko predstavništvo.

Drugi dio knjige o upravnom pravu dijeli se na ova poglavlja: 1. O vršenju izvršne vlasti, 2. O policijskoj upravi (unutar ovog poglavlja raspravlja se i o školstvu pod naslovom »Unterrichtswesen«), 3. O pravnom odgoju, 4. O zemaljskoj vojsci i 5. O financijskoj upravi.

Posebni dio knjige sačinjavaju na kraju prilozi iz raznih hatišerifa, ustava i konkorďata, kao dokumenti na kojima se temelji srpsko pravno ustrojstvo. Smatra se da je »Srpsko državno pravo« jedno od najboljih i najsistematskijih Tkalčevih djela, pa ako može da se pravi neko vrednovanje, po mom mišljenju ono bi bilo odmah iza njegovih Uspomena.

Zanimljivo je napomenuti da je Tkalac namjeravao ovo djelo, koje je naišlo na lijep prijem od strane Srba, izdati i na francuskom i srpskom, »te su se Knez, Vlada i Državni Savet« odlučili odobriti »iz kase praviteljstva« nagradu od ďvije stotine dukata ovom »jugoslavenskom literatoru i publicisti« (Vesnić, 43). Međutim, do štampanja nije došlo jer se Tkalac s jedne strane uvrijedio što mu »ni knjaz Mihailo ni Karaďorďević, premda su knjigu primili, nijesu ni kazali ‚fala Ti'«, a, s druge, ozlovoljio postupcima zavidnih kritičara.

Jugoslavenske težnje

Djelo »Jugoslavenske težnje«, s dugačkim podnaslovom »misli o sadanjim pokretima u Hercegovini, Bosni i Crnoj Gori, sa kratkim opisom istoričnog, političnog, društvenog, verozakonog i vojenog stanja ovih zemalja«, zapravo je prijevod s njemačkog, kako piše i na samoj knjižici, koju je izdao u Zemunu 1861. I. K. Sopron.

Djelo ima ova tri dijela: I. Opća politička situacija u Evropi, II. Odnos velesila prema istočnom pitanju i III. Opis naroda evropske Turske. Tu se Tkalac zalaže za revolucionarno rješenje našeg nacionalnog pitanja:

»Kaď smo već toliko ovom stazom putovali, kad smo dokazali da su svi življi za ustanak narodni tu, da su svi nuždni sovezi učinjeni, hoćemo još da napomenemo, kao što je bez sumnje tako, da talijanska i maďarska revolucionarna propaganda, koja svoje planove polako i sa izdržanjem snuje, nije propustila pokretu u evropskoj Turskoj ruku pružiti; jer ta i njih u mogućstvo postavlja da im sve namere pospešne budu. Austriju na granici uznemirivati i gledati da se ova država s leďa napadne, odavno je za garibaldski plan držano.« (25)

Paralelno s time Tkalac se suprotstavlja svakom miješanju i intervenciji Austrije.

»Mi mislimo dakle ďa će najbolje biti svog sobstvenog dobra radi svaku politiku i planove intervencije, koji su više puta zlo ispali, odbaciti, svoju kuću od opasnosti čuvati, a onima narodima ostaviti da sami delo oslobođenja svog dovrše.« (28)

Početkom rata između Austrije i Italije (1866) Tkalac bude pozvan od talijanske vlade da izvrši specijalnu političku misiju u Parizu (Vesnić, 33). Tom prilikom on tu štampa knjižicu od 94 strane pod naslovom »*Pitanje Austrijsko, kome, kako i kada valja rešiti ga?* Poslanica braći Hrvatima i Srbima.«[75]

Na pisanje ovog djela potiče ga adresa starješinstva grada Zagreba caru o »vernosti i pripravnosti naroda hrvatskoga žrtvovati život i blago da mu sačuva priestolj i carevinu«, koju je upravo čitao u novinama kad je došao iz Italije u Pariz.

»Zapitao sam se – otpočinje Tkalac svoja razmatranja – »može li da bude da bi promisao božja Hrvatsku baš na to opredelila da, kad god Evropa ustane na obranu prava i slobode roda čovečjeg protivu nasilja i sebičnosti dinastije Habsburške, Hrvatska mora prva podići barjak reakcije i robstva i na sebe povući kletve i mržnju naroda koji za slobodom i napredkom teže? Zapitao sam se: zar sunce razuma i izobraženja čovečjeg, sjajuće već svakom narodu evropejskom, narodu mojemu ni dan danas ne može da ograne, zar ni jedna zraka njegova ne može da dopre do domovine moje?« (3–4)

Nasuprot svakom oportunizmu Tkalac iznosi svoje revolucionarno shvaćanje o rješenju našeg nacionalnog pitanja:

»Vi znate da sam ja svagda bio čovek miran i umeren, čovek narodne i političke slobode, dobrog državnog poretka i mirnog družtvenog, političkog i narodnog razvitka, da nisam bundžija ni krikun, jerbo nikad nisam tajio da iz načela držim svako silovito sredstvo u životu za veliko zlo.« (16)

»Ja sam, kako velju, protivnik svakog silovitog sredstva u životu dok ima ikakva načina na svetu spasti narodnost i slobodu bez njega, jer ne ljubim revolucije. No kad uvidim da drugog već načina nema, ne samo ne zabacujem revolucije nego je odobravam kao *moralnu* dužnost svakog naroda i ne ustručavam se ni najmanji časak podići i razviti preď svetom barjak njezin i kazati narodu svome: »*Ovamo za mnom, braćo, za narodnost i slobodu našu – evo zastave pod kojom ćemo pobediti! Za nas je revolucija jedino spasenje.*« (18–19)

Tu je, eto, odgovor na pitanje kako valja riješiti pitanje austrijsko! A kome ga valja riješiti? »Rešenje pitanja austrijskog o nikome drugom ne zavisi nego jedino o narodima austrijskim« (14). A kada da se riješi?

[75] Značajno je napomenuti da primjerak koji je dr Vesnić našao u pariskoj Nacionalnoj biblioteci pod brojem 34.457 ima dva prevedena naslova. Na jednoj je napisan autor Dr Ambroise Ignjatievič (fils d'Ignace Tkalac), a drugi glasi: La Guerre d'Autriche ou quelle part y a été prise par les frères polonais Hrvati et Srbi exposée par... (Usp. Vesnić, str. 36). Ova činjenica, kao i uspoređivanje teksta između zagrebačkog primjerka i citata dra Matasovića, navodi na zanimljivu misao da su možda bila štampana dva izdanja ove knjižice, prvo i drugo – nešto izmijenjeno. Toj misli ide u prilog i to što je brod, koji je prevozio knjižicu u naše krajeve u svrhu dizanja ustanka u Dalmaciji, potonuo u bici kod Visa 1866. pa je onda Tkalac na brzinu mogao dati štampati drugo izdanje i proturiti ga u domovinu nekim drugim kanalima.

»... ne gubite vremena i sgode ... *da ne bude dockan*« (24). To su kratki i jasni odgovori na pitanja, koja je postavio Tkalac u naslovu ove knjige. Svoje stanovište Tkalac između ostalog obrazlaže:

»Evropa prezirala i proklinjala bi nas da se opet dademo onako zavesti kaošto 1848 i 1859 i odgovornima bi nas činila pred Bogom za svu krv koju bismo prolivali služeći strasti i dinastičke interese cara Austrijskoga, odgovornima i za očajanje i nevolje roditelja, braće, udovica i siročadi, kojima biste sina, brata, supruga i otca boreće se za narodnost i slobodu svoju poubijali.« (28)

Dajući ove dvije jasne aluzije na našu narodnu izdaju za vrijeme Jelačića i Solferina, Tkalac, naravno, zastupa uvjerenje borbe za velike ideale narodnosti i slobode koja »se ne može ni darovati ni kupiti nego mora se mukom i požrtvovanjem zaslužiti i steći« (34), postavljajući ova načela narodne slobode:

»I. Svaki je narod sam svoj gospodar i gospodar zemlje svoje. Narodnost nije samo fiziologičko i geografičko nego i političko svojstvo naroda kao živećeg organizma koje mu se ne može i ne sme oteti. Ako li mu je to ipak nasiljem učinjeno, ili narod u celosti svojoj time osakaćen da mu je ma ikoji dio od njegova organizma odcepljen, narod je ne samo vlastan nego baš dužan oceliti se i zadobiti što mu biaše oteto. (42)

II. Narod sam je vlastan dati si državno ustrojstvo prama potrebi naravi svoje i unutrašnjih i spoljašnih okolnosti u kojima se nalazi, razpolagati duševnim i telesnim silama, životom i blagom svojim i obvezivati se ma kojeg roda ugovorima koji dakle pravne sile nemaju ako ili dokle ih on ne odobri. (42–43)

III. Nikoji narod nema vlasti nad drugim kojim narodom niti se može siliti da s drugim kojim narodom preko svoje volje i želje u državnu zadrugu stupi. Akoli pak u takvu zadrugu stupi ova ne sme vređati ni narodnosti ni slobode zadružnika. (43)

IV. Nikoji čovek nit ikoja porodica nema po sebi vlasti nad narodom. Ako si narod vladaoca na vreme ili sa pravom nasledstva izabrao, vladalac nema više prava nego li mu je narod ugovorno ustupio i ne može uslovja koja mu je narod postavio za osiguranje svog prava i svoje slobode promeniti samovoljno niti ih ukinuti. (43)

V. Svaki je narod dužan izpuniti sva uslovja ugovora učinjena sa vladaocem ili sa narodom zadružnikom svojim dok ih god ovi od svoje strane izpunjuju. Ako li pak ovi ugovor prekinu, narod je vlastan svrgnuti si vladaoca i oddeliti se od zadružnika. (43)

VI. Nikoji narod nije vlastan dirati u nezavisnost, slobodu i unutrašnje ustrojstvo ma kojeg drugog naroda, niti pak rat protivu njega podići nego jedino za svoju sobstvenu obranu, to jest ako stran koji narod traži da mu lukavstvom ili silom nezavisnost, slobodu i institucije njegove podkopa ili otme.« (43–44)

Polazeći od ovih načela, koje je, kako piše dr Vesnić, »Velika Francuska Revolucija usvojila, i koje su do pojedinosti razradili duhovni pokretači italijanskog pokreta za ujedinjenjem u drugoj polovini prošlo-

ga stoljeća sa Đobertijem, Macinijem i Mančinijem na čelu« (49), Tkalac dolazi do zaključka da »Austrija nije država ... jer države nema bez naroda i narodnosti, a gde je narod austrijski ili narodnost austrijska?.. I tako nema narodnosti austrijske na svetu. Sve dakle što se Austrija i austrijsko zove, to je car i porodica njegova, vojska, birokracija i državni dug... (36) Austrijska se carevina ne može održati drugojačije, no na temelju općenitog ropstva svih naroda koji su joj podčinjeni. Što je danas carevina austrijska, postalo je od pravih država i državica narodnih koje je dinastija Habsburška ... malo po malo nasiljem, izdajom, prevarom, ženidbom, baštinom, ugovorima i osobito ludom srećom pod svojom vlasti sabrala i sjedinila. (37) – Nikoji narod u Austriji nema tolikog računa sa dinastijom Habsburžskom što ga mi imademo Hrvati i Srbi. Nikojeg naroda pravo i sloboda i narodnost nije toliko tlačena što naša: više od polovice naroda našeg lišena je svakog prava čovečjeg i pretvorena u roblje gore nego li crno roblje u Americi; više od polovice zemlje naše (Krajina, op. S. D.) oteta nam je i pretvorena u ergelu da se detca grade i rađaju samo za vojsku carevu i k tome još ne o državnom nego o domaćem trošku hrane...«(15)[76]

»(Treba) srušiti i razoriti ovaj posljednji bedem feudalnosti sredovečne osnovane na samovolji jednog čoveka, na gospodstvu jedne porodice i na ropstvu svih naroda ... jer za nas spasenja nema dok Austrije ne nestane«. (23–24)

»A tebi, vojniče srbski i hrvatski, tebi, nesretniče, kojemu se od detinstva kazuje da nemaš druge dužnosti na svetu do jedine pokornosti prama caru i zapovednicima carskima, tebi, kojemu je narodnost, sloboda i svako pravo čovečje oteto, tebi ovako govorim: ... u tom boju nije mesta Srbinu i Hrvatu ...« (68)

Na kraju treba napomenuti da je ova jedina Tkalčeva knjiga na našem jeziku premalo poznata, pa mislim da bi se trebalo njome posebno pozabaviti.

Epistolae obscurorum virorum

Bavljenje povjerljivim diplomatskim poslovima, na koje ga šalje talijanska vlada, daje Tkalcu pobude za djela druge vrste. Tu u prvom redu ide djelo pod naslovom »*Epistolae obscurorum virorum de S. S. concilio Vaticano et de sacrilega usurpatione gubernii subalpini scriptae ex Gesu in Germaniam*«, objavljeno u Leipzigu štampom O. Wiganda 1872. godine.

Latinsko djelce od 50 strana maloga formata sadrži, kako sam naslov govori, pisma opskurnih ljudi o vatikanskom koncilu i o bezbožnom prisvajanju gubernije podalpinske, i mi se već na početku moramo pitati: kako se to djelo može uopće ubrajati među djela dra Tkalca kad mu on nije autor? Djelo je stavio u popis njegovih djela dr Vesnić, odavde to preuzima dr Matasović, a na primjerku koji se čuva u Sveučilišnoj

[76] Svi ovi citati doneseni su prema Matasoviću, gdje su ponešto prerađeni u jezičnom smislu.

knjižnici u Zagrebu, na temelju kojeg i radim ovaj napis, netko je stavio na unutrašnjoj strani naslova olovkom *Tkalac Emericus*, pa bi to za sada bili jedini direktni dokazi da je on autor ovog djela.

Indirektno, prema štampariji, kojom se inače Tkalac često služi i u kojoj će poslije štampati još nekoliko svojih djela, možemo zaključiti da je Tkalac izdavač ove knjige, ali otkuda nam onda dokaz da je autor? Zar je moguće uzeo onih nekoliko latinskih imena autora raznih pisama samo zato da prikrije trag antiklerikalnog talijanskog činovnika i tako se spasi od eventualnih neugodnosti? Ili su to možda prava, neizmišljena imena autora raznih pisama koja je on slučajno kao talijanski državni činovnik pronašao i objavio?

Ja sam bliz ovom zadnjem shvaćanju, ali kako da to dovedemo u vezu s riječima njegova dobra prijatelja i suradnika u ministarstvu vanjskih poslova, senatora Malvana, koje sam već naprijed iznio a koji tvrdi da je Tkalac objavio ovu knjižicu anonimno, kao »pravu, vrlo zanimljivu anegdotičnu kroniku iz zakulisnog vatikanskog i saborskog života«?

Do jačih dokaza, odnosno protudokaza, ostajem kod toga da je dr Tkalac tek anonimni izdavač ove knjižice raznih pisama opskurnih ljudi, koji u najboljem slučaju piše knjižici predgovor, pa ću se stoga ograničiti tek na kraće referiranje sadržaja vadeći iz uvoda pod naslovom »Editor Lectori salutem«[77] ovaj zanimljivi pasus:

»Casam venutus, denuo perquisivi meum trovatum et videns illud esse ultra modum pretiosum, proposui mihi publicare aliquas cartas in Germania ubi tantum parlatur et stampatur de Concilio, de Infallibilitate Sancti Patris, de Conclavi et aliis rebus quae apud nos Romae neminem interessant, quibus autem illic attribuitur grandissima importantia.

Sed publico pro nunc solummodo unam minimam partem carteggii in bugellari contenuti, per non urtare nimis certos praelatos et fratres qui post publicationem hujus speciminis non haesitabunt redimere a me caro pretio litteras plus compromittentes. Homo avisatus, dicit proverbium, et quasi salvatus, et illi intelligent quid volo dicere. Si vellem publicare omnes cartas, possem facere grandes quattrinos, quia non facio sicut ridiculus ille Caprinus heros Garibaldius ad instar Jesu Christi professionem de disinteressamento, sed ut bonus sacerdos prendo libenter quattrinos ubicumque illos trovo et ringratio Madonnam Sanctissimam quod in tali modo me mittit in conditionem dandi de singulis centum liris unum bajoccum pauperibus pro salute animae meae. Etiam honorarium quod gentilissimus bibliopola germanicus mihi pagabit, in hacce proportione proficiet pauperibus et servet ad majorem Sancti Patris nostri gloriam et sacri barraconis utilitatem.« (V–VI)[78]

[77] Izdavač čitaocu (šalje) pozdrav.

[78] Došavši kući, napokon pretražih svoj nalaz i videći da je iznad očekivanja dragocjen, odlučio sam objaviti neke listove ovdje u Njemačkoj, gdje se toliko govori i štampa o koncilu, o nepogrešivosti sv. Oca, o konklavu i o drugim stvarima koje kod nas u Rimu nikoga ne zanimaju, no kojima se ondje pridaje vrlo velika važnost.

Ali zasad objavljujem samo vrlo mali dio tih spisa koji se nalaze u lisnici da suviše ne povrijedim stanovite prelate i fratre koji poslije objave ovog uzorka neće oklije-

I pozdravivši s klasičnim pozdravom »Vale et fave«, završava: Dabam Romae, die secundi anniversarii Infallibilitatis S. S. Domini nostri Pii IX.,[79] dodavši potpis »Fra Pius A. B. Anna Maria Taigi, ordinis Birrichinorum Christi«,[80] što izgleda uistinu prilično sumnjivo.

Za informaciju radoznalom čitaocu spomenut ću još samo naslove pisama: I. Pater Piccinius, S. J., Reverendo Patri Crudio, S. J. in Germania. Romae, 1. julii 1867. II. Idem eidem. Romae, 20. novembris 1869. III. Idem eidem. Romae, 30. decembris 1869. IV. Idem eidem. Romae, 26. januarii 1870. V. Idem eidem. Romae, 24. februarii 1870. VI. Pater Curtius, S. J., Excellentissimo Domino L. B. ab Antro Aeoli, S. J., in Germania. Romae, 30. martii 1870. VII. P. Piccininus, S. J., R. P. Crudio, S. J. in Germania. Romae, 5. junii 1870. VIII. Idem eidem. Romae, 18 julii 1870. IX. P. Curtius, S. J., Excellentissimo Domino L. B. ab Antro Aeoli, S. J., in Germania. Romae, 18. julii 1871.

Italienische Plaudereien

Ova »Talijanska ćaskanja«, ili – kako sam Tkalac navodi u predgovoru – ove kozerije, štampane prvi put pod pseudonimom Hektor Frank u Leipzigu kod O. Wiganda 1876, a drugi put pod naslovom »Culturbilder aus Italiens halbvergangener Zeit« 1894 (vidi Vesnić, str. 36), zapravo su njegovi sabrani članci koji izlaze u feljtonu berlinskog »National Zeitunga« od 1874. do 1876. godine, što, uostalom, obrazlaže i sam Tkalac u obligatnom predgovoru. Djelo je posvećeno njegovu staru prijatelju dru Friedrichu Zabelu, a odlikuje se vanrednim poznavanjem Italije i njenih problema. U dvadeset i osam poglavlja, na 436 stranica teksta, raspreda Tkalac niz aktualnih kulturnih i umjetničkih problema, među kojima se ističu ovi: arheologija, psihologija kriminala, osnovno školstvo, visoko školstvo, Garibaldi kao pisac, kamenotisak, umjetnička pouka, stanbeni pokušaji, muzička literatura, gobelinarstvo, razvlačenje umjetničkih djela i iskopina, priroda rimskog klera, Michelangelova svečanost u Firenzi, reformatorska nastojanja u Italiji, Bibliotheca Italica, prijevodi Goetheovih djela na talijanski i sl.

Kako se već iz naslova vidi, vrlo širok raspon interesa i tema, a ako uščitamo pojedina poglavlja, vidjet ćemo temeljito i svestrano poznava-

vati otkupiti od mene za skupu cijenu mnogo više kompromitirajuće listove. Čovjek upozoren, veli poslovica, jest kao spašen, i oni razumiju što hoću reći. Kad bih htio objaviti sve spise, mogao bih zaraditi mnogo novaca, jer ne radim kao onaj smiješni kaprinski junak Garibaldo poput Isusa Krista zavjet nezainteresiranosti, nego kao dobar svećenik uzimam rado novce gdjegod ih nađem i zahvaljujem Presvetoj Madoni što me na takav način stavlja u mogućnost da od nekoliko stotina lira dadem jedan djelić siromasima za spas svoje duše. A i honorar koji će mi platiti preplemeniti knjižar njemački u ovom će razmjeru koristiti siromasima i služit će na veću slavu našeg sv. Oca i korist svetoga barakonisa. (?)

[79] U Rimu na dan druge godišnjice nepogrešivosti presvetoga gospodina našeg Pija IX.

[80] Fra Pijo A. B. Ane Marije Taigi, reda Kristovog.

nje teme i problema. Tkalac nam se ovdje predstavlja kao zreo poznavatelj raznih grana kulture i umjetnosti, autor koji znade uočiti osnovni problem i aktualnu pojavu i ukazati na njihovo rješenje.

Štoviše, iz nekih poglavlja, kao što je na primjer XXIII i XXIV, koja govore o gobelinima, odnosno o razvlačenju umjetničkih, arheoloških i drugih djela, vidimo da je Tkalac postao ekspert prvog reda za ova pitanja u Italiji, često pozivan i konzultiran kad se radilo o rješavanju nekog težeg problema. (O Tkalcu kao dobavljaču slika za Strossmayerovu galeriju slika u Zagrebu vidi članak »Kako je čuvena Albertinellijeva slika dospjela u Strossmayerovu galeriju« u Narodnom listu od 26. VI 1952).

Interesantno je da on već ovdje donosi ulomke, kao što je onaj o Rembrandtovim bakrorezima (usp. poglavlje XXIII), koje će kasnije unijeti u svoje Uspomene (usp. str. 91–93).

Za nas je vrlo zanimljivo XI poglavlje koje tretira problem stanovanja u Italiji. Iako djelomično poznato preko dra Vesnića, koji je s ovom knjigom raspolagao već na početku stoljeća u Italiji, ono nam otkriva nove lične crte Tkalčeve, a kako ovdje govori Tkalac autobiografski o nekim epizodama svoga života iz vremena Italije, može se tretirati kao nastavak njegovih dragocjenih Uspomena, pa bi bilo vrlo korisno prevesti ga i štampati.

Inače se mnogi od ovih članaka, štampanih pod pseudonimom, na protestantskom tlu Njemačke, odlikuju snažnim antiklerikalnim duhom koji nije rezultat nekih površnih promatranja pojava, već dobrog poznavanja činjenica. U tom je smislu naročito ilustrativan članak pod naslovom »Studien zur Naturgeschichte des römischen Klerus« (poglavlje XV), koji daje sliku ovih društvenih krugova što će kasnije razraditi u djelu »Aus dem Vatican«. Tako, pišući o kardinalu Antonelliju, kaže:

»Antonelli ist ein passionirter Edelsteinsammler, und war in jüngeren Jahren, gleich der Kardinälen Borromeo und Franchi, ein grosser Kenner und Verehrer weiblicher Schönheit. Da ich mehrere seiner ehemalige Freundinnen kenne, kann ich bezeugen, dass sein Geschmack fein und gut ist und seinem praktichen ästhetischen Verständniss der schönen Natur alle Ehre macht.« (236)

No, ne napada Tkalac svećenstvo frontalno; višem svećenstvu i njegovu moralu suprotstavlja on niže svećenstvo, tzv. Scagnozzo, što predstavlja neke vrste svećenički proletarijat.

Za upotpunjavanje njegove životne slike interesantan je podatak koji nalazimo u prvom poglavlju, gdje govori o rimskim građevinskim preinakama i novim arheološkim nalazima; govoreći o ljepotama brda Testaccio i njegove okolice, spominje protestantsko groblje kraj piramide Gaja Gaestiusa »na kojem leži zakopano dvoje moje djece« (13) i gdje želi i sam naći svoje mjesto počinka. Zaključujemo dakle da je uz četiri kćerke, koje su se poudale po Italiji, imao još nekoliko djece, koja su zarana umrla, i da je bio zakopan na protestantskom groblju u Rimu.

Inače su svi ovi članci pisani lakim, kozerskim stilom, čitaju se s lakoćom i pokazuju vrlo vješto pero koje prelazi okvir obična novinara i poprima dimenzije dobra stručnjaka i vješta pisca. A dokaz je popularnosti djela drugo izdanje – osamnaest godina po izlaženju prvog izdanja.

Jugenderinnerungen aus Kroatien

Najinteresantnije, najveće i najbolje Tkalčevo djelo, »*Jugenderinnerungen aus Kroatien*«, objavljeno je prvi put u Leipzigu kod O. Wiganda 1894. g. Knjigu od 390 strana svojih uspomena na mladost u Hrvatskoj posvećuje Tkalac ženi Mary (»Meiner Frau Mary, der treuen und aufopfernden Gefährtin meines schicksalreichen Lebens zugeeignet«),[81] a dijeli je na dva dijela: I od 1749. do 1823, II od 1824. do 1843, uzevši za to kao osnovu vrijeme do svog rođenja, odnosno poslije svog rođenja. No, sve je to zapravo tek prvi dio zamišljene knjige na kojoj je, kako smo vidjeli, Tkalac sistematski radio a od koje je objavio tek ovaj početak.

Dajući u kraćem predgovoru, koji nije izašao u najnovijem Matičinu prijevodu, nekoliko vrlo živih slika koje odlično karakteriziraju krivo poznavanje Hrvata u Njemačkoj, popravši tu ujedno literarne primjere s nekoliko vlastitih doživljaja, ovako opravdava Tkalac potrebu ove knjige:

»Ovakova knjiga o Hrvatskoj, kao što je o Rusiji napisao Sergej Mihajlovič Aksakov u svojoj »Obiteljskoj kronici«, takova bi knjiga bila kud i kamo zanimljivija i poučnija od najrječitijeg prikaza političke povijesti hrvatske. Ali, takovu knjigu nije još nitko napisao. Kad je ta fina Aksakovljeva knjiga izašla, veoma me je uzbudila i poželio sam, da netko nešto slično napiše o Hrvatskoj, premda sebi nijesam zatajivao, da homerska jednostavnost i draž zlatne ove knjižice nije dostiživa, te da je svaki pokušaj sličnoga pisanja smionost, pa sam i neuspjeh tačno predvidio. A ljudi u Hrvatskoj, koji su se mogli nakaniti na pisanje, ne učiniše toga. Sâm sam opet sudjelovao u politici, pa me njene tragične posljedice i nov duševni rad odvratiše od toga. No kasnijih godina, kada mi je teška bolest očiju spriječila političko i naučno djelovanje, opet sam se sjetio te namisli, pogotovo, gdje se to dalo izvesti i bez naučnoga aparata, a uz to i na mahove.« (Uspomene, izd. Srp. knj. zad., knj. I, str. 5).

U istom predgovoru, pisanom u Rimu 3. aprila 1894, ograđuje se on od svih prigovora ovim skromnim opaskama:

»Eto, ja ovdje pripovijedam što sam u mladosti čuo o svom djedu od oca i majke, te od starijih rođaka i prijatelja moje obitelji, a pričam i to, što sam u domaji sam vidio i doživio. Ove uspomene nemaju autorskih pretenzija, jer je pisac prema događajima sasvim bez udjela, nego će samo da budu vjeran prikaz duševnoga, političkoga i društvenog ži-

[81] Posvećeno mojoj ženi Mary, vjernoj i požrtvovnoj drugarici mog burnog života.

vota u mojoj domovini za vrijeme triju pokoljenja. Pripovijedam dakle, što sam čuo, i to u ono doba, kada u Hrvatskoj još nije bilo novina, a što je opet mogla da čuje i saznade ugledna, ako i ne baš odlična porodica. Ove slike, što ih redam ispred čitaoca, niti su veličanstvene, niti uvijek sjajne, a ne usuđujem se ustvrditi jesu li i dovoljno zanimljive da uzdrže pažnju. No pored toga se nadam, da će historičaru kulture i psihološki zadojenom etnologu štošta nova i vrijedna pružiti. A da namjerice i ne postavljam tezu s predrasudom dokazivanja, sama će se od sebe razviti iz priprostoga pripovijedanja na osnovi čuvenja i doživljaja povijest polaganoga i često prekidanoga razvoja, povijest društvenoga preporoda, nacionalnoga buđenja, povijest javnoga mnijenja i početaka nove narodne književnosti u mojoj domovini.« (ibd, 5–6)

Mislim da ovdje nije potrebno zadržati se na sadržaju Tkalčevih Uspomena jer sam to već dobrim dijelom učinio iznoseći njegov život i jer je knjiga u izdanju Matice hrvatske pristupačna čitaocu. Zanimljivije bi bilo razmotriti kako je knjiga bila primana od svoga početka, kako se mijenjalo mišljenje o njoj i konačno njena sudbina u raznim izdanjima.

Knjiga je po svom izlaženju odmah naišla na živo zanimanje i već u lipanjskom broju zagrebačkog »Obzora« od iste godine možemo čitati opširan prikaz o njoj, u kojemu kritičar pod šifrom –r.– među ostalim piše i ovo:

»Mislim da čitaoce, kao što i pisca ovih redaka, knjiga nije posvema zadovoljila, pošto su ju pročitali. Naišli su, istina, puno refleksija, ali ne objektivnih, već više subjektivnih, crtajući vrline i vanredna svojstva vlastite obitelji i njihovih predaka a osobito samoga pisca tako hiperboličkim koloritom, da gotovo granice čednosti premašuje . . .«[82]

Prepričavši nekoliko epizoda iz Tkalčeva života prema Uspomenama, taj se anonimni kritičar naročito zaustavlja na onima o zagrebačkim svećenicima, pa kaže: »Čovjek, koji znade cijeniti dobar glas, te ima smisla za pristojnost, prešutio bi ovake stvari, pa kad bi i imao za nje dokaza« (ibd), stavljajući s omalovažavanjem ovakve stvari u »chronique scandaleuse«.

Odmah poslije ove ne baš oduševljene kritike, izašle po svoj prilici ispod pera nekog zagrižljivog klerikalca, pojavio se prikaz o knjizi u »Srpskom pregledu« iste godine, dakako znatno pozitivniji, a za ovim počeli su se na knjigu osvrtati i strani listovi, među kojima ruski »Žurnal Ministerstva Narodnog Prosvješćenja« za 1895, pa »Österreichisches Litteraturblatt« (god. IV, str. 338–339) (vidi dr Vesnić, str. 36).

Veći uspjeh za knjigu predstavlja prijevod na francuski pod naslovom »Souvenirs de Jeunesse d'un Croate« u švicarskoj »Revue Britannique« za god. 1897.

Kod nas se međutim, da sramota bude veća, prelazi preko ovog klasičnog djela s omalovažavanjem. »U hrvatskoj naučnoj književnosti«, piše dr Matasović (II, 116), »gotovo i nijesu uvažavani podaci iz Tkalčevih memoara« i trebalo je da Tkalac umre pa da se sjeti Milan Mar-

[82] Usp. Obzor, god. XXXV, 18–20. VI 1894, br. 138, 139 i 140.

janović i priopći u svom »Zvonu« jedan ulomak u prijevodu. Dvije godine poslije Tkalčeve smrti dr M. Vesnić u »Godišnjici Nikole Ćupića« prevodi znatne ulomke iz ove »velike lirske pjesme u prozi« (Vesnić, 6) i na koncu Vasa Stajić, koji u časopisu »Nova Vojvodina« priopćava dio Tkalčevih memoara koji se tiču njegova đakovanja.

Kod nas u Hrvatskoj tek je povodom 100-godišnjice Tkalčeva rođenja, dakle ravno trideset godina poslije izlaska prvog izdanja, objavljen u »Obzoru« prijevod dra Josipa Matasovića. Taj prvi potpuni prijevod na našem jeziku »Obzor« popraća ovim komentarom:

»Upravo je jedan klasičan primjer mizernih naših kulturnih prilika, naročito prije rata, što je ovo Tkalčevo odlično djelo sve do danas ostalo za širu našu kulturnu javnost knjiga sa sedam pečata. A ipak je ono jedinstveno u našim memoarskim djelima i onako vrlo oskudnoj književnosti. Ono je jedan neiscrpan majdan za poznavanje naših kulturnih, socijalnih i političkih prilika za konac osamnaestoga i početak devetnaestoga vijeka... Djelo se čita danas poput kakovoga historijskoga romana. Hrvatska od 150 godina unatrag javlja se pred našim očima u živoj slici, kao da je netko nekim čudom poništio svu vremensku distancu jednog stoljeća. Kulturna zaostalost plemstva, mukotrpan primitivan život seljaka, prilike u našim miniaturnim gradovima, tadanji obiteljski, privredni i društveni život, ocrtani su tu majstorski temperamentnim Tkalčevim perom, živim realizmom i uvjerljivošću. Estetska vrijednost toga djela nemalo ne zaostaje za njegovim kulturno historijskim zamašajem. Objelodanjenjem ovog prvog prijevoda Tkalčevog životnog djela učinjen je jedan skromni korak u proslavi stogodišnjice ovoga svakako najvećeg inteligenta prošlog vijeka.« (Obzor, god. LXV, br. 69).

Slijedeće je izdanje Tkalčevih Uspomena ono Srpske književne zadruge, opet u prijevodu dra Josipa Matasovića. No, dok je onaj prvi Obzorov prijevod dra Matasovića potpun, u ovom drugom prijevodu, koji ima iscrpan pogovor o životu i radu Imbre Tkalca i obilne bilješke, uredništvo na čelu s Ćorovićem iz »ređakcijskih razloga« (I, 199) čini »dva–tri manja ispuštanja« (ibd). Ta dva–tri »manja« ispuštanja iz nekih nepoznatih, »redakcijskih razloga« sastoje se u ispuštanju čitave strane teksta u prvoj knjizi gdje se opisuje škopljenje Tkalčeva konja Miltona, odnosno u ispuštanju nešto duljeg teksta u drugoj knjizi gdje se iznosi rastanak dvoje mladih ljudi, praćen poljupcima, i, najzad, u brisanju veoma zanimljive literature sa str. 232–233 originala. Naravno, da se ne mogu naći nikakva opravdanja za sva ova i još neka manja ispuštanja.

Uz te prigovore mogu se tom izdanju učiniti i neki drugi, kao što je npr. nespretno izdavanje u dvije knjige s time da je među njima razlika u štampanju od godinu dana, tako da čitatelj mora čekati odviše dugo da bi mogao, zbog obilnih bilježaka, da normalno prati djelo, čemu je uostalom s pravom prigovorio i dr Antun Barac pišući prikaz knjige u Srpskom književnom glasniku (usp. Srp. književ. glasnik, XVII, 1926, 4, str. 308–310).

Ovo izdanje, jedino u obliku knjige kod nas, ipak je dobro poslužilo u pomanjkanju boljeg, naročito svojim pogovorom i dobro pisanim bilješkama. No, to se izdanje, štampano u ograničenom broju primjeraka, ubrzo rasprodalo, pa je potreba jednog potpunog, novog izdanja bila gorljiva, ali je ostala neostvarena u našim predratnim prilikama. Tek nakon oslobođenja Matica hrvatska, u svom obnovljenom kolu, izdala je 1945. Tkalčeve Uspomene u kompletnom prijevodu.

Na ovo Matičino izdanje osvrnuli su se »Narodni list« i »Republika«, gdje su Oto Šolc, odnosno Vladimir Vuković napisali opširne prikaze.

Na kraju zanimljivo je napomenuti da je postojao još i treći prijevod Uspomena iz pera dra Antuna Barca, ali ga je ovaj, kad je počeo izlaziti Obzorov, uvidjevši suvišnost svog posla, uništio.

Aus dem Vatican

Posljednja originalna Tkalčeva knjiga, »*Aus dem Vatican*«, s podnaslovom Ernstes und Heiteres (ozbiljno i vedro) izašla je u njegovoj 72. godini, dakle 1896, u Leipzigu, štampom C. B. Naumanna, pod pseudonimom Hektor Frank. Uzimajući ovime već drugi put kod štampanja knjiga ovaj pseudonim, Tkalac se naravno sakriva zbog neugodnih posljedica koje bi mogao kao talijanski državni činovnik imati zbog svog pisanja, pa zato valjda i izdaje knjigu na njemačkom i u Njemačkoj. (Neki su dijelovi bili već ranije štampani u Berlinskom »National Zeitungu«.)

U obligatnom predgovoru (Vorwort) dr Tkalac daje ovaj sintetičan pregled ovog svog djela:

»Hier soll nicht die Geschichte des Papsthums erzählt, sondern dem Leser nur ein flüchtiger Einblick in das vaticanische Betriebe während der Pontificate Pius IX. und Leo's XIII. zu geben versucht werden. Die colossale Maschine der katholischen Kirche, welche vom Vatican aus in allen Theilen der bewohnten Erde in Bewegung gesetzt und in Bewegung erhalten wird, ist wohl werth, daß man sie näher und aufmerksamer betrachtet.«[83]

Knjiga sadrži ova poglavlja: I. Vorwort; II. Die Bewohner des Vaticans und der Hofstaat des Papstes; III. Cardinäle und Prälaten; IV. Die Regierung der katholischen Kirche (die römische Curie); V. Das Conclave; VI. Der Tod Victor Emanuels und Pius IX; VII. Papst Pius IX; VIII. Skizzen zur Naturgeschichte des Rompilgers; IX. Wandlungen im Vatican unter Papst Leo XIII; X. Cardinal Antonelli; XI. Crapulinski und Waschlappski als vaticanische Hofprälaten; XII. Monsignor Achille Maliardi.

[83] Ovdje se ne priča historija papinstva, već će se samo pokušati da dade čitaocu letimičan uvid u vatikansko poslovanje za vrijeme pontifikata Pije IX i Leona XIII. Ogroman stroj katoličke crkve, koji je stavljan u pokret i držan u pokretu iz Vatikana u svim dijelovima nastavane zemlje, doista zaslužuje da se pobliže i pozornije sagleda.

Pod ovim naslovima razrađuje Tkalac manje ili više interesantne slićice, upotpunjene dragocjenim podacima »iz prve ruke«, iz života Vatikana. Iako prividno objektivan i neutralan, radeći ovo djelo na dobrom poznavanju činjenica, Tkalac se ovdje ispoljuje kao napredan kritičar reakcionarnih pojava. Ovdje nalazimo prilično mnogo materijala koji nam prikazuju ovu, prividno savršenu mašinu, u negativnom svjetlu. Tako, npr., iznosi na javu pojavu da su ponekad i malodobnici postajali kardinalima, a da je bilo slučajeva da je rimokatolička crkva znala, za svoje potrebe, fabricirati kardinala za osam dana putem tzv. egzercicija (slučaj s Bernardijem, bratom šurjaka kardinala Antonellija). Kao takva ova knjiga predstavlja dragocjen dokumenat za poznavanje Vatikana i njegove unutrašnje organizacije u 19. stoljeću.

Zanimljivo je napomenuti da Tkalac poznato Zolino djelo o Rimu pod istim naslovom, nije pročitao dok je pisao predgovor svom djelu, iako je ono izašlo prije, jer mu »manjka vrijeme i raspoloženje za lektiru«, a misli »da u toj knjizi ne bi mogao ništa za sebe stvarno novo naći« (Vesnić, 4), stoga ne može prosuditi da li je Zolin roman »Bädeker za Vatican« ili nije.

Smrt Smail-age Čengijića

Ovo poznato djelo pjesnika i bana Mažuranića stavljam, iako ga je Tkalac izdao već 1857, odnosno 1859, na kraj Tkalčevih djela u prvom redu zato što mu je Tkalac u oba izdanja napisao samo predgovor i što mu nije autor, već tek izdavač i redaktor.

S Mažuranićem upoznao se Tkalac jamačno kad je ovaj 1840. g. došao za sirotinjskog kuratora u Karlovac,[84] gdje je Tkalac u to vrijeme, ravno 10 godina mlađi od njega, polazio kao 16-godišnji dečko fratarsku gimnaziju. U ono vrijeme tu se našla na okupu intelektualno i politički jaka grupa mladih ljudi koju su sačinjavali, uz Mažuranića i Tkalca, Dragojlo Kušlan (tzv. Crveni baron), Dragojla Jarnevićeva (poznata po svom Dnevniku), Makso Prica, dr Kaper, Antun Vakanović, Ljudevit Šplajt, a povremeno je ovamo dolazio i Janko Drašković, koji je u obližnjem Pokupskom imao imanje s manjom tvornicom. Ovi rodoljubi, među kojima se neki (npr. Ljudevit Šplajt) ispoljuju javno kao komunisti, bili su vrlo aktivni (osnovali su 1838. ilirsku čitaonicu, organizirali javne kazališne predstave novosadskih glumaca kad se u Zagrebu iscrpla rodoljubna kasa i poduzimali druge slične akcije) i, što je najvažnije, vrlo pravilno uočavali nacionalne probleme.

Tako već 1842. možemo čitati u »Augsburger allgemeine Zeitung« iz pera nepoznatog pisca članak u kome se pozivaju Evropljani da se brinu za »jadne kršćane, braću našu«,[85] a odmah poslije toga iste godine izlazi tamo Utješenovićeva pjesma »Jeka od Balkana« na hrvatskom i njemačkom, nastojanjem i u prijevodu mladog karlovačkog đaka I. Tkalca.

[84] Vidi D. Bogdanović: Pregled književnosti; knj. II, dio I, str. 250.
[85] Usp. David Bogdanović: Pregled književnosti, knj. II, dio I, str. 256.

Smatrajući tadašnju ilirsku književnost slabom, pa je zbog toga i malo čita, Tkalac se tada jedino od te literature mogao zanijeti Mažuranićevim epom. »A kad je opet poslije nekoliko godina«, piše o tom Tkalac u Uspomenama (I, 191), »jedan moj prijatelj, Ivan Mažuranić, objelodanio sjajni svoj maleni ep Smrt Smail-age Čengijića u hrvatskom almanahu Iskra, pa nije htio prirediti posebni otisak, smatrao sam svojom književnom dužnošću, da taj spis raširim u dva izdanja, latinicom i ćirilicom« (ibd).

Prvo, latiničko izdanje, pod naslovom »Smrt Smail-age Čengića«, s podnaslovom Pjesma Ivana Mažuranića, izašlo je u Zagrebu 1857. u malom, skromnom formatu s ovim Tkalčevim predgovorom:

»Habent sua fata libelli!« Ivana Mažuranića pjesma »Smrt Smail-age Čengića« pečatana je već dvaput: prvom u »Iskri«, zabavniku zagrebskom za g. 1846., latinskijem, a poslije g. 1853. u drugoj knjizi Subotićeva »Cvijetnika Srbske Slovesnosti« slavenskijem pismenima. Pojedince nije dosad pečatana.

Ima tome već desetak godina, što sam jednom polazeći u Njemačku nagovarao pobratima pjesnika »Smrti Čengićeve«, da bi pjesmu ovu napose iz »Iskre« prepečatao, ili pak, ako se njemu neće, meni dopustio da je izdam. Mažuranić zabavljen drugijem poslovima a netražeći novčane dobiti, dozvoli da prepečatam pjesmu iz »Iskre« i izpravi nekoje pogreške, što su tamo zaostale. Došavši u Beč saopćim namjeru svoju vrijednome prijatelju svome i slavnome starješini našem, Vuku, koji mi kaza da i on kani pjesmu Mažuranića prepečatati i ďodati joj narodnu jeďnu pjesmu o pogibiji Čengićevoj.

Međutim prođe desetak godina; čekajući da će to bolji od mene činiti, nijesam pjesme izdao na svijet, i tako je doslije ne imadosmo napose pečatane. Budući pak da će je Vuk jamačno slovenskijem pismenima prepečatati, izdajem je ovdje onako kao što je u »Iskri« pečatana, želeći da se narod naš napoji divne ljepote ovog najkrasnijeg ploďa novije naše književnosti i da se ovom pjesmom ponosi i diči: a čistu novčanu dobit od prodaje posvećujem na korist pensionog fond za udove i sirotčad pravoslavnog sveštenstva u Dalmaciji.«

Napisavši na sam Mitrov dan (8/26. XI) te riječi, Tkalac već ima dva dana spremno kratko popratno pismo za Vuka, koje će poslati zajedno s knjigama za nj, za gospođicu Minu, za kneza Mihaila, Miklošića i protu Rajevskog, pišući šaljivo: »Evo Vam Mažuranićeva ‚Čengić-Smail-age' u novom odijelu! Dok ga vi nepreodjenete srbski, nek iďe Ture u »ilirskoj« aljini, kaošto i drugi Turci u Francuskoj hode« (ibd).

Međutim, i ne čekajući Vukovu konačnu odluku o tome (protumačivši to poslije njegovom slabošću očinjeg vida), Tkalac se odlučuje na drugo izdanje ove pjesme i piše 30. aprila (13. V) 1858. o tome Vuku:

»Hrvatsko izdanje Mažuranićeva ‚Čengića' razprodaće se doskora sasvijem a malo će novca donijeti, zato oću da ovo djelce i srpskijem pismenima pečatam na korist sveštenićkog fonda ďalmatinskog.

Sjećam se, da ste Vi »Čengijća« 1847. g., prepisali; po ovom Vašem prepisu želio bi sam ga pečatati, ne samo poradi točne pravilnosti orto-

grafije, nego baš s lijenosti, jerbo inače moram svu knjigu sam prepisati, a nijesam se mogo s Mažuranićem nikako složiti u pravopisu. Mažuranić kaošto i svi Ilirci pisao je *ie* za *je* i *ije*, a uzimlje ovo svoje ie posvud za jednu slovku; samo gdje poradi metra treba *dvije* slovke tu on piše *ije*. Na pr. na str. 20.: »Vam i / vašiem / brdam / kame/nijem«; ja sam oteo apostrofirati ü u »vašiem«, kaošto i Vi činite, no on nije dao, i tako ostane dugačko i formativno *ie*, gdje jednu slovku čini, *ie*. No u srpskom prepisu nemože tako biti, nego ili »Vam i vaš'jem brdam kamenijem« ili pak protivu metra, »Vam i vašijem brdam kamenijem«; u prvom slučaju biće više apostrofa negoli i –â, a u drugom prestaje sva metrička pravilnost.

Ako možete naći ovaj Vaš prepis, molim Vas da mi ga pošaljete, pa da knjigu iz njega pečatam, jerbo znam da se onda Mažuranić neće Vama protiviti, kao što se je meni protivio.«

Ali, na žalost, Vuk taj prepis ne može nikako naći. No to marljivom starcu ništa ne smeta. Usprkos odluci da će sam izdati ovo djelo ćirilicom, usprkos svojoj velikoj zauzetosti stalnim kulturnim poslovima, usprkos slabosti očinjeg vida, on smaže toliko snage, volje i vremena da prema nekom starijem izdanju piše novu redakciju za ćirilski tekst i obavještava o tome Tkalca već za kratko vrijeme poslije njegova gore citiranog pisma. Međutim, kako Tkalac nije u Zagrebu već na Rijeci, »kamo (je) na izmaku juna mjeseca ženu si poveo da se kuplje u moru«, pismo čeka na njega do 19/31. jula i. g., kad se obraća Vuku ovim odgovorom:

»Žalim što sam Vam naprtio toliko truda sa Čengijćem; da sam znao da ćete Vi sami prepisivati, ne bi Vas ni molio da to učinite. Ako mi dođje prepis Vaš za mjesec dana, dobro je došao; nemam još u pečatnji naših slova, jer bo sam ih dao u Lajpcigu rezati i sada se taman slijevaju. Sudeći po probi što mi je Reš poslao, mislim da lepših slovenskijeh slova nema od ovijeh što sam ih kod njega dao rezati. Kad ih dobijem poslaću Vam probu da vidite.«

Nije mi poznato je li Tkalac poslao Vuku »probu« ovih slova na ogled, kao što se iz daljnje korespondencije, koja se tu iznenada prekida sve do 1860. g., ne može uvidjeti je li je Vuk uopće poslao Tkalcu svoj rukopis, ali je sigurno da tek u jeseni i. g. izlazi »*Smrt Smail-age Čengića, pjesma Ivana Mažuranića* na korist pensionog fonda za udovice i siročad pravoslavnog sveštenstva u Dalmaciji / u Zagrebu pečatnjom Karla Albrechta«.[86] Odštampavši i u ovoj knjizi s »najljepšim slovenskijem slovima« isti predgovor kao i u onoj prvoj, latiničkoj, dodaje Tkalac još i ove riječi:

»S ovijem riječima ispratio sam u svijet 1857. g. novo izdanje ‚Smrti Čengićeve', latinskijem pismenima pečatano. Ovo izdanje rasprodano je,

[86] Zanimljiva je sudbina ovog izdanja; otišavši iste godine na brzinu iz Zagreba, Tkalac zaboravlja čitav paket knjiga u Komori, gdje se tek 1903. godine otkriva naklada od 500 komada koje daje Tkalac preko Milana Krešića otpremiti zadarskom episkopu.

i pošto g. Vuku slabost vida očinjeg ne dade da izvrši što namjeravaše, prepečatao sam evo pjesmu slavenskijem pismenima.

Srpskom uhu biće neobične mnoge forme govora crnogorskog i dubrovačkog u ovoj pjesmi upotrebljene, i pitaće može biti kogodj, zašto ih nijesam izmijenio običajnijim formama srpskijem. Na to odgovaram, da je u Hrvatskoj književnosti zavladalo načelo uzajmice upotrebljavati forme jezika narodnijeh pjesama i književnosti dubrovačke, i da izdatelj tudjeg umotvora po mojem mnijenju nije vlastan samovoljno i što je njemu preinačiti. Stoga sam pjesmu iz podlinika sasvijem i bez svake promjene prepečatao i predajem je ovako svima prijateljima knjige slavenske.«

Tkalac se opet, poslije 34 godine, vraća na Mažuranićevo djelo povodom zlobne kampanje kojom se pokušalo odreći Mažuraniću autorstvo ovog epa pripisujući ga Njegošu. Potaknut obaviješću u novinama kojom se javlja da je Mažuranićev sin Vladimir podigao tužbu protiv »klevetnika«, odnosno na osnovu pismene zamolbe sina pjesnikova (Vladimira Mažuranića), koji mu se u tom smislu obratio 15. III 1893. dok je Tkalac boravio u Zagrebu, Tkalac mu piše:

U Rimu, 29. aprila 1893.

Dragi moj Vladko!

Čitao sam u novinama, da si podigao tužbu protiv nekoga – meni nepoznatoga klevetnika Tvoga slavnoga oca kojega potvara, da je divnom svojom pjesmom o Čengiću tobože počinio p l a g i j a t – ne znam, kako bi se ova riječ kazala naški . . .

Ti znaš, da sam ja s Tvojim ocem, Tvojom majkom i tetom Rozom živio kao brat s braćom, odkad je Ivan došao u Karlovac, pa sve do moga biega iz Austrije 1863. godine. No pošto Ti ne možeš pamtiti, što je bivalo u vremenu onom, kad je Ivan pisao pjesmu o Čengiću, a ja sam bio kod njegova rada svjedok d e v i s u e t a u d i t u[87] *mislim, da Ti moja svjedočba može koristiti, da pobiješ onu glupu i mrzku klevetu, a p r i p r a v a n s a m, a k o u s t r e b a, p r e d s u d o m p o t v r d i t i p r i s e g o m o v o, š t o T i k a ž e m.*

Pjesmi bila su dva povoda sasvim različita. Prvi bio je dolaz jednoga Crnogorca u Karlovac na povratku u Crnu Goru. Ne sjećam mu se imena, no jošte mi je pred očima, kako je jedne večeri u našoj staroj čitaonici pričao o zulumu i smrti Čengića i koliko nam je srce ganuo svojim živim govorom i opisom borbe, u kojoj je i on prisustvovao. Sjećam se, da smo mi slušaoci, Tvoj otac, Nikola Vranicani, Mišo Musulin, Andrija i Joso Kunić, ja, Prica i dr. Kapper medju sobom sabrali nešto novaca za putni trošak Crnogorcu. Naravno je, da je pričanje ovog čovjeka duboko dirnulo blagu i umjetničku ćud Tvog oca; tako u čitaonici kao u vašoj kući dugo i često se razgovaralo o ovom Crnogorcu i mukama jadne raje pod Turcima i ludoj politici evropskoj.

Ne znam, kada je Tvome ocu došla misao, da piše Čengića . . . Može biti, da je odmah poslije polazka onog Crnogorca naumio pjesmu spje-

[87] Latinska izreka, znači otprilike što i naše: Na svoje oči i uši.

vati, no tek kad je Tvoj ujak Demeter Mitra moljakao Ivana, da mu za njegov almanah »Iskru« što napiše, i tvoja majka, Roza, Prica i ja mu dosadjivasmo, da zadovolji Mitri, vidjesmo, da je zaista počeo pisati, no vrlo sporo. Mitra ga bombarduje pismima, no moj Ivan-paša – kako sam ga ja u šali nazivao – voli na večer razgovarati s majkom, Rozom i sa mnom i pušiti pet, šest cigara jednu za drugom, Mitra muči ga svaki dan svojim pismima, majka Tvoja ljubezno ga nagovara, no Ivan-paša puši i – čini se – ne mari. Kad eto, jedne večeri Tvoj otac dodje u salon s nekoliko tabaka artije u ruci, pa nam kaže: »Evo što sam napisao«, i poče nam čitati prvu pjesmu »Agovanje«. Pomisli našu radost! Majka, Roza i ja grlimo ga i ljubimo, a on vidjevši utisak, što ga učini pjesma na nas, čini se zadovoljan. Ja, kao diabolus rotae,[88] *primietim, da se ne može kazati: »Sluge zove Čengić-aga«, jerbo, kao što se u engleskom ne može konstruirati »Sir Scott« nego »Sir Walter Scott«, tako i u naših Turaka treba konstruirati »aga« s imenom, a ne s prezimenom. Ivan mi odgovori, da ne zna drugoga imena Čengiću.*

Sjutradan majka pošalje ovu prvu pjesmu Mitri u Zagreb, odakle mu dodje velika hvala i nova molba, da nastavi rad što brže, da se uzmogne pečatati »Iskra«. I zaista Ivan revno nastavi rad. Za nekoliko dana reče mi u čitaonici, da mu dodjem na večer, da mi čita nastavak. I tako bijaše do konca divnog eposa, kome se, osim lorda Byrona, ništa u evropskoj literaturi ne može prispodobiti. Gdjekada ja ili Prica prigovorismo gdješto, jer kako ja tako i Prica bismo bili volili, da se služi gramatikalnim formama narodnih pjesama, nego li dubrovačkim. No nismo mogli nagovoriti ga; jedva je privolio izmijeniti gdje koju riječ, ali nikad konstrukciju.[89] *Mitra si nije dao mira, dok nije svu pjesmu u rukama imao.*

Kad izadje »Iskra« poslao sam je starome mome prijatelju Vuku Karadžiću u Beč. Starac ju je pozdravio s oduševljenjem i pisao mi, da nitko na svijetu ne bi bio kadar ljepšega što napisati. Molio me, da pitam Tvog oca, ne bi li dozvolio, da je on, Vuk, preštampa ćirilicom zajedno s narodnom pjesmom o smrti Smail-age koju je Milaković, bivši sekretar vladike Petra, priobćio. Ivan mi reče, da odgovorim Vuku, da nema ništa protiv toga, da je ćirilicom preštampa, no da ga moli, da mu pošalje tu narodnu pjesmu. No Vuk mi ne odgovori, a ja odem opet u Njemačku i u Pariz. Nadodje skoro prevrat francuski 1848. god. i mi svikolici: Ivan, Vuk i ja zaboravismo na pjesmu o Čengiću, koju nekoliko godina poslije Subotić preštampa bez dozvoljenja Tvog oca u svojoj »Antologiji«.

Nekoliko godina poslije[90] *ja se dogovorim s prijateljem Miklošićem, da putujemo u Crnu Goru, koje niti on niti ja doslije ne vidjesmo. Na putu razgovarasmo o literaturi, o Crnoj Gori i tako takodjer o Ivanovoj pjesmi. Tkogod je poznavao Miklošića, zna, da je on poslije Kopitara*

[88] Latinska izreka, znači: pokretač.

[89] Više o tom vidi u pismima Vuku i kod dra Barca (Hrv. revija, 1940, br. 8. i »Mažuranić«).

[90] 1856, kako to navodi dr Vesnić, str. 34.

bio najveći filolog slavenski, no da nije osjećao ni najmanjega čuvstva slavenskoga. Slavenstvo za njega ne bijaše ništa nego – objekt filologije. Tako i Ivanov Čengić nije ga interesirao zbog poetičke ljepote i uzvišenog narodnog čuvstva, nego samo zbog ljepote i čistoće jezika i s toga živo ga je hvalio . . .

Na ovom našem putovanju vidjeh ja nevolju i sirotinju pravoslavnog popovstva u Dalmaciji i želeći štogod na njegovu korist učiniti, mislio sam najprije, da naše putovanje opišem i knjigu na korist ovih nesretnika izdam.

Ma tko se sjeća onih nesretnih vremena najcrnjeg despotizma Bachova, lako će razumjeti, da se istinita i poštena knjiga ovakova sadržaja nije mogla u Austriji pečatati. Pošto mi je pak ona sirotinja danju i noću pred očima bila, pomislim pomoći joj drugim kojim načinom. Kako bi se knjiga mogla više čitati nego li divna pjesma Tvoga oca? Ja ga zamolim, da mi dozvoli preštampati je n a k o r i s t s i r o t i n j e i on mi dozvoli. Najprije sam je preštampao latinicom, no knjižica jedva je toliko donijela, da sam mogao namiriti trošak štamparski. Preštampah tad pjesmu ćirilicom, ne bi li bila od koristi sirotinji, kojoj sam ju namienio.

Ovo bijaše 1859. godine. Nadodje silan prevrat u Austriji, ja odoh iz Hrvatske u Beč i ostavih cielo izdanje pjesme o Čengiću u Zagrebu, gdje se još i danas nalazi . . .[91]

Evo ti, dragi Vladko, što Ti mogu kazati o genezi Čengićevoj, i stavljam Ti na volju, da ovo pismo upotrebiš, kako Ti se svidi . . .

očinski Tvoj prijatelj
Imbro Tkalac«

Ovo Tkalčevo pismo objavljeno je još iste godine u zagrebačkom »Vijencu« (br. 19). Iz njega vidimo Tkalčevo dobro poznavanje problema jezika, stilistike i uopće literature. Nije sada važno njegovo poznavanje turskog jezika i ono korigiranje Smail-age, već je ovdje vidljivo njegovo zrelo tretiranje problema našeg tadašnjeg književnog jezika (odnos dubrovačkog i narodnog jezika), pa ritma i poetskog izraza uopće. To naročito dolazi do izražaja u pismu Vuku od 13. V 1858. gdje govori o tome s dobrim poznavanjem problematike, tankoćutan za poetski izraz.

Izdavajući Mažuranićev ep u zasebnoj knjizi, latinicom i ćirilicom, Tkalac se pokazao kao vrstan organizator izdavačke djelatnosti koji nalazi sredstva i načina da pripremi djelo za štampu, daje lijevati posebna ćirilska slova u Njemačkoj i iz vlastitih pobuda i vlastitim sredstvima izdaje knjige drugih autora, k tome još »na korist sirotinje«.

*

Da bismo, na kraju, dobili što potpuniju sliku njegova rada na knjizi, treba dodati još i ovo: Tkalac piše »di passaggio a Lipsiae 26 dicembre 1898« predgovor knjizi Cavallcasella i Crowea »Storia dell'Pittura

[91] Vidi bilješku br. 86.

fiaminga« pod potpisom Dottore Amerigo Tkalac; prof. Angelo Tamborra, knjižničar Ministarstva vanjskih poslova, koji se bavi problematikom naših odnosa, pronašao je nedavno u Nacionalnoj biblioteci u Rimu njegov rukopis pod naslovom »Il nuovo Vasari d'Italia, S. B. Cavalcaselle« koji je štampan u Veneciji 1898. prema jednom članku što je izašao u National Zeitungu 1. januara 1898. Najzad, navodi Vesnić (str. 38), postoji mogućnost da je pomagao piscu djela »La Croatie et la Confederation Italienne.«

Ogledavši tako u pregledu, bez detaljnijeg ulaženja u sama djela, što konačno i nije svrha ove rasprave, sav rad Tkalčev na knjizi možemo konačno napraviti ovu bilancu:

Tkalčev književni rad, počevši 1848. njegovom disertacijom o kršćanskoj vjeri, pa sve tamo do 1896, do zadnje njegove knjige o Vatikanu, dakle u razmaku od pedeset godina, zapravo je stalan napor u težnji da bude uvijek aktivan, pišući i izdavajući svoja djela. Započevši sa svim elanom, tipičnim za mlada čovjeka, s izdavanjem godišnje po jednog djela, on će, prisiljen tek teškim radom oko novina u Beču i posljedicama toga rada, prekinuti štampanje svojih djela, i to će biti, uz dulji razmak između 1882. i 1894, kad je pomalo slab na očima radio na Uspomenama, najdulji period njegove književne neaktivnosti. U 50 godina rada, dakle tačno u pola stoljeća, on će izdati šesnaestak knjiga, što znači svake tri godine po knjigu, a to svakako, uzevši u obzir neprilike u kojima stvara i težak karakter njegovih djela koja traže dulje prethodne studije, nije malo.

Vrlo je zanimljivo pogledati njegova djela po strukama. Od 16 knjiga većina je političkog sadržaja (šest), od kojih se dvije mogu tretirati i kao knjige nacionalnog sadržaja (Das serbische Volk i Pro populo Italico). Dalje dolaze knjige vjerskog sadržaja (pet), a od ovih bi jedna stajala na granici prema jurisprudenciji (Der Katholicismus und der moderne Staat). Na kraju ostaju 3–4 knjige beletristične (Epistolae obscurorum virorum, Italienische Plaudereien i Jugenderinnerungen aus Kroatien) i po jedna ekonomska (Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien) i pravna (Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien).

Što nam pokazuje raspored po strukama?

Iz njega, prvo, vidimo neobičnu raznolikost predmeta o kojima Tkalac piše knjige. Tu ćemo naći i politiku, i ekonomiju, i pravo, i sociologiju, i religiju, i mnogo štošta drugo.

Tkalac piše svoje knjige na četiri jezika: hrvatskosrpski, latinski, njemački i talijanski. Ni jedan naš pisac nije u Tkalčevo vrijeme pisao na toliko raznih jezika s toliko uspjeha.

Stil mu se odlikuje lakoćom i preciznošću. Dovoljno je da sagledamo njegove Uspomene pa da spoznamo da smo u Tkalcu imali prvorazrednog pripovjedača memoarskog karaktera koji se odlikovao savršenom memorijom i najsitnijih detalja, lakoćom pripovijedanja, dobrom inter-

pretacijom dijaloga i vrsnim opisom. U tom pogledu njegovo djelo nimalo ne zaostaje za klasičnim memoarskim djelom naše književnosti, za djelom »Život i priključenija« Dositeja Obradovića.

Samo se od sebe nameće pitanje efekta tih njegovih knjiga. Otokar Keršovani, pišući u svojim »Tezama za hrvatsku povijest« o Tkalcu, istakao je njegovo slabo djelovanje na naše prilike tvrdeći da »on uopće nije saradivao bliže sa Ilirima i nije imao ni tada ni kasnije oko sebe nikakve grupe, pa zato i nije mogao ništa značiti.«[92] Keršovani je, promatrajući više praktički, s gledišta naših unutarnjih zbivanja, mislio tu svakako na neke političke grupe, i s te strane ima pravo, ali treba stvar promotriti šire.

Tkalac, prije svega, nije bio stranačko-politički organizator. Započevši svoj kulturni rad pun Zapada i knjiga, on je uglavnom započeo kao pisac i novinar, a onda tek nastavio kao organizator raznih kulturnih, uglavnom književnih akcija. U tom radu imao je znatnog uspjeha. S pravom je već konstatirana činjenica: da nije napisao ništa nego samo izdavao svoj dnevnik »Ost und West«, zaslužio bi da mu se sačuva uspomena u cijelom slavenstvu. On je, nadalje, bio jedan od najaktivnijih pobornika narodnog jedinstva Srba i Hrvata.

Sav nesporazum oko Tkalca i njegova književnog djela, koji eto traje već jedno čitavo stoljeće, jest u tome što se njegov rad odviše usko postavlja. Već 1855, kad ga Društvo srpske slovesnosti izabire za svoga člana, on je svjestan toga da ne piše na našem jeziku, ali za to nalazi opravdanje u obrani naših interesa protiv napadaja »na čest i politički interes našeg naroda« i to smatra »za glavni svoj zadatak«.

Drugi je razlog nepriznavanja Tkalca i njegove uloge u nepoznavanju njegova opusa. U predratnom periodu to se očitovalo u dva pravca: neki građanski historičari, kao što je bio na primjer dr Franjo Fancev, odnosili su se prema njemu ignorantski, osporavajući, iz ideoloških razloga, bilo kakvu njegovu kvalitetu; drugi pak, budući da Tkalčev opus nije ulazio u njihov krug struke i interesovanja, nisu uopće poznavali njegov rad i njegovo djelo.

Moje interesovanje za Tkalca prvi je pobudio prof. Ivan Bujanović[93] koji nam je predavao hrvatskosrpski i njemački jezik u karlovačkoj gimnaziji. Baveći se sistematski značajnim pojavama karlovačke prošlosti, kao što su Dragojla Jarnevićeva, Imbro Tkalac i dr., taj je srednjoškolski profesor često znao uplesti u rad pokoje interesantno poglavlje iz kruga svojih interesa. Tako je jednom, sjećam se, dao da se u razredu čitaju ulomci iz Uspomena, a drugi put nam govorio o Dragojli Jarnevićevoj. Kako sam i sâm odrastao u Karlovcu i kretao se u sredini u kojoj je još na neki način bio živ duh tih ljudi, počeo sam se za vrijeme studija baviti tim pojavama i tako na neki način nastavio tradiciju svog profesora čiji je rad ostao djelomično sačuvan u rukopisima.

[92] V. Otokar Keršovani: Teze (rukopis).

[93] O Ivanu Bujanoviću vidi bilješku u mojoj knjizi »Književni odrazi Jukićeva atentata« (Rad JAZU, knj. 313, str. 291).

Tkalčev Vodostaj, kuća i kraj gdje je proživio svoje mirno djetinjstvo, postali su često izletište Karlovčana. Tako sam, eto, i ja jednom posjetio ovo mjesto i zapisao u svoj Dnevnik pod 13. VI 1933, među ostalim, i ovo:

Čekali smo neko vrijeme na jednu seljanku i dva čovjeka i prevezli se preko Kupe. Nekoliko djece i seljanki gledalo nas s toplim zanimanjem, znatiželjno. Došao je lađar opaljen u licu od sunca. Platio sam i otišli smo praćeni mnogim pogledima. Odlučili smo da pogledamo kuću i imanje gdje je nekada živio Tkalac i pisao svoje »Uspomene«. Lađar nas je odveo tamo. Tu je sada gostionica. Dočekao nas je čvrst čovjek u crnoj amerikanskoj košulji i pozdravio. Naručili smo bezalkoholno piće i sjeli u sjeni drveća. Četvero djece oko nas. Pitamo ih za imena. Ima li šta vidjeti gore u sobama? Nekada je bila knjižnica! I namještaj! Amerikanac odmahuje rukom. Nema ništa. Sve su rasprodali. Nedaleko nas četiri krave pasu. Jedan ovan privezan za stolicu. Kokoši nas gladno gledaju i kokodaču. Iz koca pobjegnu praščići. Djevojčica potrči za njima . . .

Novine i listovi

Znatan dio svojih književnih i publicističkih radova Tkalac je objavio po listovima i novinama. Iz razloga koje sam naveo već naprijed, govoreći o teškoćama na koje čovjek nailazi skupljajući njegove radove, teško je dobiti dobar i potpun pregleď njegova novinarskog rada, ali on svakako zauzima barem tako važno mjesto kao i njegov rad na knjizi, ako ga možda i ne prelazi. Jer on je u stvari jedan od prvih naših profesionalnih novinara, uzimajući riječ »novinar« kao građansku profesiju.

Prvi njegovi počeci rada u novinama idu duboko u njegove mladenačke dane kad je započeo još kao gimnazijalac »brati svoje prve lovorike« (Uspomene, 299) pišući u karlovačkom tjedniku »*Der Pilger*« »članke o književnosti ili umjetnosti« (ibd). Koji su to njegovi članci teško je ustanoviti, jer Tkalac, vjerojatno iz razloga da ne bude pozivan na odgovornost od reakcionarnih školskih vlasti, članke ne potpisuje, ali je sigurno da se javlja u tim novinama već 1842, kad nalazimo 30. VII, u br. 13, jedan članak potpisan sa I . . . , što će biti kratica od Ignjatijević. Zatim su vjerojatno njegove duhovite sličice iz života koje izlaze pod naslovom »*Sonst und Jezt*« u br. 3 od 11. I 1843. potpisane sa *c.*, što će biti kratica od Tkalac. Zasigurno je njegov, već ranije spomenut članak o glumicama, što izlazi pod naslovom »*Lokales Theater (Eingesendet)*« u br. 4, od 14. I 1843, koji je potpisan sa *XYZ* i koji je uzvitlao toliko prašine da je Tkalac morao napustiti Karlovac. Najzad su sigurno njegovi članci *o klaviristu Pušu* koji izlaze u Pilgeru u br. 32, 33 i 35. iste godine, potpisani sa *E.*, što će biti kratica od Emerik.

Tek po završetku »ropskog« srednjoškolskog školovanja oslobađa se Tkalac stege koja mu priječi javni nastup i sada može otvoreno potpisati ono što piše. Tako objavljuje god. 1845. u br. 37 »Pilgera« članak »*Ein edler Mann, wenn gleich kein Edelmann*«,[94] koji potpisuje otvoreno sa *E. I. von Tkalac.* Članak završava ovim protestom protiv antisemitizma:

»*Moral für Christen.* Ihr schimpft stets über die armen, gedruckten Juden; Ihr ahmt auch ihre *kleinen* Betrügereien im *Großen* nach – aber so uneigennützig, so menschenfreundlich, so edel, wie dieser Jude, handeln wohl sehr Wenige unter Euch. Jede gute Handlung trägt ihren Lohn *in sich*, aber dennoch, Ehre, dem Ehre gebührt«.[95]

Odmah slijedeće godine (1846), dok je još uvijek student berlinskog sveučilišta, s redovitim prazničkim dolaženjem kući, susrećemo ga u književnom prilogu »*Luna*« zagrebačkog lista »Agramer Zeitung« (br. 11, str. 41–44), o kojem je inače imao dosta loše mišljenje (U, 77). Pod naslovom »*Was uns noth thut?*« (Što nam treba?) predlaže on osnivanje Narodne dioničke knjižare na slijedećim osnovama: 1. izdavanje uzornih dobrih slavenskih djela, 2. promicanje uzajamnosti među raznim slavenskim plemenima (narodima) i 3. kultiviranje ostalih književnosti. Fond bi bio 10.000 forinti i to bi se skupilo tako da 100 ljudi dade po 100 forinti, a sjedište bi bilo u Zagrebu. Iako je uredništvo preporučilo ovaj prijedlog, koji je zapravo imao zadatak da proširi ondašnje slabo djelovanje Matice Ilirske, on nije naišao na dobar prijem i proglas ne uspije. Dr Matasović, pišući o tome, dodaje lakonski: »Niko onda uopće nije ni mogao snažnije napredovati u Zagrebu pokraj ilirskog Gaja ...« (Pogovor, 88).[96]

Za vrijeme svog šestogodišnjeg studentskog lutanja po Evropi našao je Tkalac pristup u gotovo sve važnije evropske listove i novine onog vremena, u kojima se suradnja produžila i u kasnijim decenijima. Tako npr., došavši 1846. u Pariz, pristupa odmah kao suradnik lista »*Le National*«, gdje nalazimo, prema navodima dra Vesnića (37) njegovu suradnju već 1847, a poslije i u listu »*Le siècle*« (Vijek), gdje surađuje 1848–1850. U augsburškim »*Allgemeine Zeitung*«, gdje još i 1858 štampa jedan članak o Bosni (vidi pisma Vuku), surađuje 1848. i 1849.

Govoreći o njegovoj suradnji u stranim listovima ističe dr Vesnić (str. 37) njegov rad u »*Deutsche Zeitung*«, »u koju ga je već 1848. uveo Gervinius, i gdje je pisao još 1880.«

Nadalje ističe dr Vesnić (ibd) njegovo sudjelovanje u berlinskoj »*National Zeitung*« »od postanka joj pa sve do poslednjih godina; još od 1849. bio je on prisni prijatelj osnivača toga lista Cabla i Volfa, od kojih je jedan bio Jevrejin, drugi profesor Protestantskog Bogoslovlja«

[94] Plemenit čovjek, iako nije plemić.

[95] M o r a l z a k r š ć a n e. Vi grdite uvijek jadne, prignječene Židove; vi kopirate njihove m a l e prevare n a v e l i k o – ali tako nesebično, tako čovjekoljubivo, tako plemenito kao ovaj Židov postupa doista vrlo malo između vas. Svako dobro djelo donosi svoju nagradu u s e b i, no ipak, čast onom tko čast zaslužuje.

[96] U novije vrijeme osvrnuo se na ovu Tkalčevu akciju dr Tomislav Jakić u jednom članku časopisa »Knjiga i svet« (god. V, jun 1961, str. 7).

(ibd). Tkalac pak sam napominje u jednoj maloj bilješci članka »Kako sam se upoznao s Vukom« (II, 84), da je u tom listu pisao prilikom slave Rankeova rođendana članak u kome pokazuje koliko je Ranke, taj veliki prijatelj Slavena (koga je Tkalac i sam na preporuku Vuka i Kopitara imao priliku upoznati za vrijeme svog studija u Berlinu), cijenio Kopitara i Vuka.[97]

Potjeran burnim događajima 1848. iz Njemačke u domovinu, prihvaća se on odmah, kao iskusan novinar, suradnje u listu »*Slavenski jug*«, gdje u četiri nastavka (1848, br. 1–4) izlazi članak pod naslovom »*Pogled na europejske događaje 1848.*« kome je vjerojatno autor Tkalac.

U ostalim brojevima iste godine »Slavenskog juga« uzaludʼ ćemo tražiti daljnju Tkalčevu suradnju jer pod njegovim imenom nećemo ništa naći.

Više toga naći ćemo u listu »*Südslawische Zeitung*«, gdje je Tkalac pisao omiljeli politički pregled *(Politische Rundschau)* kroz godinu 1849. Sve te članke izdao je sabrane pod naslovom »Ost und West« god. 1850. u zasebnoj knjizi, o kojoj sam govorio u poglavlju o knjigama. Značajno je naglasiti da se »s vlasnikom ovoga lista razišao«, kako tvrdi dr Vesnić (27), »jer je ovaj počeo šurovati s mađarskim konservativcima, dok je Tkalac bio pobornik politike sporazuma s Košutom.« Bio je to poznati Praus koji je poslije preuzeo uređivanje Matičinog »Nevena« »za svoj račun«, kako piše u jednom pismu god. 1855 Tkalac Vuku, i zamolio Tkalca za suradnju, što mu ovaj obeća »premda nije(sam) dosad nikad hotio pisati za ovdašnje novine« (ibd); ali ovaj put pravi iznimku, jer »ovdje se radi o tomu da pomogne(m) siromaku čovjeku.«

U istom pismu spominje Tkalac, odnosno šalje u prilogu isječak članka *o Hrvatima i hrvatskim Slovencima*, koji izađe u listu *Grenzbote* neposredno prije toga, pa kako sâm Tkalac u jubilarnoj spomen-knjizi Trgovačko-obrtne komore spominje da je suradnik tih novina, koje mu zajedno sa pariskim Siècom i berlinskim Nationalzeitungom plaćaju dopise i feljtone bolje od plaće koju mu nuđa komora (II, 98), čini se da je on autor toga članka.

Uz ovu suradnju spominje dr Vesnić (37) za ono vrijeme i listove kao *Constitutionelles Blatt aus Böhmen*, gdje navodno surađuju 1850, pa zatim *The Times* za 1849. i 1850, kad objavljuje pet članaka o istočnoj politici, te *Le Temps* i *L'Independance Belge.*

Ost und West

Napisavši u drugoj polovici 1854. ukratko *Vukov život i rad* za *Brockhaus* (o čem mu javlja u jednom pismu 8/9. i. g. šaljući ga ovome na ispravak s molbom da ga onda pošalje u Leipzig, gdje uskoro članak

[97] Iz predgovora knjizi »Italienische Plaudereien« razabiremo da su to zapravo njegovi članci iz »National Zeitunga«, kao što će nešto kasnije odštampati u knjizi »Aus dem Vatican« i neke članke iz ovih novina.

i izađe);[98] otposlavši u prvoj polovici 1860. *Odgovor na »Jašino maslo« St. peterburškim vjedomostima* (no poslije mjesec i više dana ne dobije ni odgovora ni novina i tako ne zna da li mu je članak »u njima izišao pečatan nije li«), odlučuje se Tkalac, sada već prokušani novinar, na najveći podvig u svom životu – na izdavanje dnevnika.

Kako je i zašto došlo do pokretanja ovog dnevnika, iznio sam već naprijed u životopisu.

Novine počinju izlaziti u martu 1861. na velikom novinskom formatu od 4 strane. U tom novinskom obliku one će izlaziti punih godinu dana, zapravo do 3. maja 1862, kad će se pretvoriti u tjednik revijalnog formata od 32 strane. (Razloge tome, koji su bili novčane prirode, već sam iznio.)

Ovako će ga dalje izdavati Tkalac do 3. oktobra i. g., kad će c. kr. policijska direkcija u Beču odobriti da namjesto Tkalca preuzme odgovorno uredništvo Aleksandar Sandić, jer će Tkalac uskoro morati zbog dugova i progona bježati iz Beča. Sandić će ga izdavati u istom obliku do 1865, kad će policija obustaviti list, »zabranivši Sandiću i pravo da pravi rigoroze na univerzitetu«, kako utvrđuje dr Matasović u svom Pogovoru (str. 109).

Kompletni brojevi lista nalaze se u knjižnici novosadske Matice srpske (dakle ne »samo u dvorskoj biblioteci u Beču«, kako tvrdi dr Vesnić),[99] a nekompletni i u zagrebačkoj Sveučilišnoj knjižnici.

List je imao uobičajenu shemu dnevnika: na prvoj su strani telegrami iz raznih glavnih evropskih gradova (Pest, Agram, Fiume, Paris, London, pa dapače i Newyork), kojima se javljaju najnoviji događaji najbržim putem, davna gimnazijska želja mladog Tkalca. Zatim slijedi na istoj strani obično politički uvodnik, koji ponajviše piše Tkalac, ali često i drugi suradnici koji su se odazvali pozivu; pa uobičajeni Politički pregled, omiljeni naslov još iz vremena Südslawische Zeitunga, pa ga zasigurno piše sam Tkalac. Na unutrašnjim stranama naći ćemo obično razne kraće članke o prilikama u svijetu s podjelom na tuzemstvo (Inland) i inozemstvo (Ausland), gdje se polaže naročita pažnja na slavenske zemlje; pa zatim obligatni Feuilleton, u kom se mogu naći najrazličitije teme, kao npr. prikaz Šafaříkovih »Slovanskih starožitnosti«, Vojničke skice o Crnoj Gori, Socijalni život u Beogradu (br. 334), Je li Češka od Njemačke ovisna?, O jugoslavenskom ratištu, itd., da završi s berzanskim i teaterskim vijestima. Zadnja, četvrta strana obično je rezervirana za oglase.

Nemoguće je tačno utvrditi sve ono što je Tkalac napisao u tom dnevniku, jer on ne potpisuje svoje članke tako da je ustanovljenje autorstva vrlo teško. Po tvrdnji dra Vesnića (45), koji je vjerojatno doznao neposredno od Tkalca za autorstvo nekih njegovih članaka, znamo npr. da je Tkalac pisac niza članaka pod naslovom *Ugarska i Hrvatska*, koji počinju izlaziti već u 12. broju prve godine, a u kojima se raspra-

[98] Usp. Brockhaus, sv. X, str. 128–129.
[99] Vidi Vesnić, str. 28.

vljaju odnosi »između Ugarske na jednoj i Srba i Hrvata na drugoj strani« (ibd), ističući zahtjeve koji su za ono vrijeme bili programatski: »Na osnovu ovih prava mi zahtijevamo samostalnu, od Ugarske nezavisnu političku i sudsku upravu i samostalnost naših narodnih crkava, kao i zakonodavnu samostalnost za hrvatski i srpski narodni sabor s obzirom na njihove posebne poslove. Uz to mi želimo zajedničko zakonodavstvo s Ugarskom u svim ostalim, općim poslovima, pri čemu smatramo otvorenim pitanje o predstavljanju Hrvatske i Srpske Vojvodine u ugarskom parlamentu, a zadržavamo kako za hrvatski tako i za srpski narodni sabor pravo na odbijanje svih zakona kojima bi se krnjila ma u kom pogledu samouprava ovih zemalja.« (1861, br. 12)

Jednako su tako napredni i zanimljivi njegovi *Pogledi na odnose Slavena,* koje tretira u jednom članku o tom pitanju u 86. broju novina od 12. juna 1861.

Zanimljivi su i prijedlozi koje iznosi Tkalac godinu dana kasnije kad *povodom hiljadugodišnjice slavenskih apostola Ćirila i Metoda* poziva slavenske učenjake na zajednički skup ovim riječima: »U ovu svrhu ja predlažem periodične sastanke slavenskih naučenjaka (i književnika) svih naroda našega plemena, naročito filologa i historičara, i to kako radi raspravljanja najvažnijih tekućih jezičnih i historijskih slavenskih spornih pitanja i njihove književne obrade, tako i radi ličnog međusobnog upoznavanja i zbližavanja.« (1862, br. 14. od 27. VII)

Na žalost ovaj se savjet čovjeka »kom se može reći«, kako piše u ono vrijeme zagrebački Pozor, »da želi dobro svim Slavenom«, nije uopće poslušao, ali ne zato što ne bi za nj' bilo među Slavenima razumijevanja već zato što su sile austrijske reakcije svim snagama to sprečavale. Te iste sile, shvativši ubrzo opasnost slavenskog uzdizanja usred Beča, nastoje spriječiti svim sredstvima Tkalca u njegovu radu. Optužuju ga, kako smo već vidjeli, u nizu procesa, dok im na koncu ne uspije da ga zatvore navalivši mu veleizdajničku parnicu.

Od ostalog Tkalčeva publicističkog rada treba pomenuti njegovu suradnju u Coninovom listu *Rassegna Nazionale* gdje, prema podacima dra Vesnića (37), počinje pisati 1878.

Naročitu simpatiju gaji Tkalac prema Petru Petroviću Njegošu. U septembru 1896. donosi *Berlinski dnevnik* opširan Tkalčev članak *o pjesniku Gorskog vijenca,* prema kome je dubrovački Srđ donio 1903. u prijevodu dra Vesnića ovaj ulomak:

»To je neosporno bio najljepši čovjek, koga sam ikada u svome životu vidio; jedna sjajna pojava s potpunom srazmjernošću svih svojih dijelova, s klasično lijepim licem i ozbiljnim ali blagim izrazom, s gotovo ženskim malim nježnim rukama, a pri tom krupnoga glasa, koji je premašio u veliko i njegov visoki i ponositi stas ... Otmeni ženski svijet na svim dvorovima uzdisao je za ovim knezom duhovnikom, a on je bio tako malo u stanju oteti se ovim čarima, da je podlegao sušici, koja ga je u njegovim četrdesetim godinama pokosila.

Ja sam upoznao lično Vladiku Rada god. 1847. prilikom prolaska kroz Beč, kod zajedničkog nam prijatelja Vuka Karadžića. Vuk je uspio nagovoriti vladiku, da svoj spjev *Gorski Vijenac* štampa u Beču, te mi je bio dao na čitanje njegove prve otiske još u listovima. Mene je ovaj veličanstveni spjev oduševio u tolikoj mjeri, da sam umolio Vuka, da bi me predstavio vladici. Moje oduševljenje pred samim Vladi-

kom za njegov spjev nije bilo obična učtivost; moja radost što sam ga lično mogao poznati bila je vrlo usrdna. Moje iskreno divljenje moralo je učiniti vrlo primjeran utisak na ovog ozbiljnog čojeka, naviknutog na svakovrsne hvale, jer me je odmah za tim pozvao i ohrabrio da ga posjećujem svakog dana, dokle se u Beču budem zadržavao. Kako sam tada bio još vrlo mlad, ovaj mi je poziv jako polaskao, te sam mu se vrlo rado odazvao. Vjerojatno da mu je Vuk o meni već bio govorio s prijateljskom pristranošću, te će se jamačno time objasniti da se knez-vladika obhodio sa mnom kao s vršnjakom, koji bi mu u svakom pogledu bio ravan. Na njegov zahtjev ja sam mu morao pripovijedati o Parizu i Berlinu i o svojim slavnim učiteljima. Pri tome bi on po koji put uzdahnuo i dodao: »Kako si srećan da u svojim mladim godinama možeš učiti sve tako dobre i lijepe stvari u tako izvrsnih učitelja! Šta bih ja dao, da mi je takva sreća u dio mogla pasti! Jer šta sam ja mogao naučiti u našoj Crnoj Gori i u jednoj bogosloviji? Istina je da ja neprestano učim, trudeći se da nadoknadim što sam u mladosti morao propustiti. Ali sve se to sad radi na parče i na mahove, jer mi nedostaje naučna osnovica.«

Jednom sam se usudio odgovoriti mu na to jadikovanje: »Ja bih, Svjetlosti, sa svoje strane promijenio sve naučeno za tako veliki pjesnički dar kao što je Vaš...« »Tebi se jamačno čini«, odvratio mi je on ovo s osmijehom, »kao i našemu Vuku, koji tvrdi, da je glava starija od pera. Doći međutim na jednu godinu u Crnu Goru, pa ako po njenome istoku opet budeš tako mislio, povjerovaću u to i ja.«

Tkalčev rad po listovima i novinama teče sve tamo do 1896, tj. do njegove 72. godine, tako da ispunjava pedeset i četiri godina manje -više neprekidne publicističke aktivnosti. Dakle, kako vidimo, i po vremenskom rasponu veći period nego onaj u njegovu radu na knjizi.

Započevši s člancima o književnosti i umjetnosti uopće, pa dramskim kritikama, on će za vrijeme svog studija preći na prepričavanje poučnih zgoda iz života donoseći pri tome originalne prijedloge o reorganizaciji našega književnog života, te se konačno ustalio u svojim omiljenim političkim temama spoznavši da bez dobrog rješavanja političkih pitanja nema ni uživanja u idealnim sklonostima.

Najzad, govoreći o tom njegovu novinarskom radu, značajno je napomenuti da osim materinjeg piše na nekoliko evropskih jezika (njemački, talijanski, francuski, engleski i ruski), priman svagdje rado i zbog naprednih pogleda i zbog svog dobrog stila, u smislu one: Nemo propheta in patria!

Neštampani rukopisi

Prema njihovu karakteru, odnosno namjeni, Tkalčeve rukopise možemo podijeliti na dvije vrste: 1. *rukopise (skice) za štampu* i 2. pisma upućena privatnim licima ili ustanovama, tzv. *korespondencija.*

U prvu vrstu išla bi najprije tri rukopisa što se nalaze u arhivi Matice srpske u Novom Sadu, kamo su došla vjerojatno posredstvom Aleksandra Sandića, Tkalčeva nasljednika u redakciji »Ost und Westa«. Tu je u prvom redu *Vorwort*, predgovor za njemačkim jezikom pisano djelo o Slavenima, sastavljen na četiri strane 4. novembra 1849, dakle odmah po Tkalčevu povratku sa studija u Zagreb. Evo kako on odmah na početku opravdava potrebu ovog svog mladenačkog pothvata: »Ne što bih ja precjenjivao svoje sile nego je potreba da napišem takav spis, koji još niko nije pokušao pisati – nikad se, naime, ne mogoh saglasiti

s onim shvaćanjem historije koje moralnu aktivnost naroda rasparčava u mnogo odijeljenih grupa, kao da bitisanje, mišljenje i djelovanje etničkog individua nije homogeno u momentu egzistencije, kao da sve to skupa nije ukupna bit naroda.«

Tkalac shvaća Slavene kao jedan narod (das Slawische Volk), pa hoće u jednom cjelovitom sistemu da prikaže ukupni razvitak Slavena sa osobitostima koje ih karakteriziraju od pradoba do polovine 19. stoljeća. Za takvo opisivanje Slavena čini mu se historija vladara (Regententengeschichte) kao potpuno suvišan balast koji prepušta specijalnim povjesničarima. Zato je prošao svu građu iz prošlosti vjerske, književne i pravne, koja je utjecala na političke događaje slavenstva.

Uz ovaj predgovor postoji i uvod (Einleitung) koji se dijeli na šest poglavlja. U *I poglavlju* piše Tkalac o imenu Slaven, govoreći da je ono samo po sebi staro, ali da je novo evropskoj historiografiji. Znalo se za pojedine slavenske dijelove, kao što su Rusi, Poljaci, Česi i Srbi, ali nije se znalo za općeniti narodni izražaj. Stoga je polovica tisućljetne slavenske historije ostala nepoznata kao cjelina i Romanima i Germanima. Tek sada kad su *Slaveni »počeli težiti za svojim idealnim ujedinjenjem u borbi za svoju narodnost i za historijsko priznanje«*, počelo se paziti na historiju Slavena i priznavati je djelomice. Tkalcu nije važno da li ime Slaven dolazi od slovo-sloviti ili od slava, već to da njih ima skoro osamdeset milijuna i da imaju svoje historijsko pravo. Različna plemena slavenska podijeljena su, piše Tkalac, zbog politike, vjere i kulture, ali imadu jedinstvenu povijest, jezik i običaje. Stoga će biti dužnost historičara, a to je u ovom slučaju sam Tkalac, da ova zajednička obilježja uvaži kao historijsku cjelinu.

U II poglavlju obrazlaže kako treba historiju pojedinog naroda shvatiti i izlagati kao razvoj narodne duše i njegove individualnosti. Jedinstvena osobitost naroda sastavljena je od harmoničnih dijelova koji unapređuju život naroda. To su: narodno biće, mišljenje i djelovanje. Historičar ne smije moralnu aktivnost naroda raskomadati u pojedine dijelove, jer time ugušuje svaku uzročnu bit životnih pojava. Historija mora sve pojave svoditi na jedan prauzrok i iz njega izvoditi pojave ravnomjerno da bi onda po tom iskrsla prava povijesna slika. Sve se to konkretno odnosi i na historiju Slavena. U ovu, dakle, spada život svih slavenskih plemena (naroda), koja su bar nešto pridonijela razvoju. Ne treba se mnogo baviti manje važnim pojavama, kao što su imena i događaji, koja nemaju veće značenje za državni, pravni, vjerski i književni razvoj Slavena.

U III poglavlju određuje Tkalac područje slavenske povijesti prostorno. Oni idu od 30 stupnja istočne dužine do zapadne Azije, dakle meridijan Trsta (!) dijeli Evropu u romansko-germanski i slavenski svijet. Nije važno vrijeme kad su tačno Slaveni došli u svoju današnju postojbinu, već je važna činjenica da su oni veći dio tog svog područja zapremili još u prethistorijsko doba. *»Oni su izrasli na svom tlu, oni su – dakle – autohtoni u Evropi.«*

U IV poglavlju naglašava Tkalac značaj geografskih faktora kao što su gore, rijeke, planine, nizine i stepe na formiranje jezika, običaja i historijske aktivnosti. Jezik se ne može istraživati, tvrdi Tkalac, kao mrtva biljka bez veze sa životom, jer je on s njim usko povezan. Filolozi slavisti razlučivali su to i nijesu htjeli istraživati razvoj jezika. »Pretjerani filološki rigorizam«, veli Tkalac, »umrtvljivao je mogućnost inicijative elastičnijeg i duhovitijeg istraživanja; na pr. zabluda je oko jednog tobožnjeg staroslovenskog jezika kao prajezika svih Slavena, kad se taj prajezik označio kao jedan dijalekat.« Te dijalekte Tkalac grupira ovako: 1. slovenački, bugarski i hrvatski razvili su se izravno iz staroslovenskog, 2. ruski i srpski razvili su se doduše donekle po njegovim zakonima, ali dalje samostalno, 3. sasvim su samostalni slavenski dijalekti kod Čeha, Polabljana i Poljaka.

U V poglavlju Tkalac namjerava obraditi Slavene kao težački narod nizine koji se selio u gorovite krajeve, sačuvavši npr. u Karpatima i na Tatri svoj pratip; u primorskim krajevima, naprotiv, razviše se Slaveni vrlo slično Grcima, dakako pod utjecajem tog novog miljea.

VI (zadnje) poglavlje sadrži svega nekoliko natuknica, pisanih na brzinu, a to su: *1. Bugari, Slovenci, Srbi (Hrvati); 2. Rusi; 3. Poljaci; 4. Česi ...*, hoteći time preći na kategoriziranje Slavena. Ali ne samo da Tkalac nije dovršio nacrt ovog poglavlja nego nije napisao ni knjige, jer ga je zauzeo nagli tempo života i brojni drugi planovi (Matasović).

Uz redovan rad komorskog tajnika, razočaran slabim razvojem hrvatske književnosti, dolazi Tkalac na ideju da izdaje almanah pod imenom *Napredak*. Na dan sv. Save 1852. sastavlja poziv na pretplatu za taj almanah, gdje među ostalim iznosi misao da produžavanje zaostalosti u kulturi nije potreba i nada se da će se u tom saglasiti svi s njime. Zato namjerava izdavati ljetopis kao godišnju statistiku narodnog napretka u bilo kojoj struci života.

»Ja nisam naučen« – piše dalje Tkalac u tom svom Pozivu – »falisati i u zvijezde kovati ono što ni spomena nezaslužuje a kamo li fale; niti sam ikada hteo članom kojekakvih društava i bratovština biti, kakovi kod nas dosta ima, i koje druge svrhe nemaju, nego da slobodu i nepristranost suda kojekakvim obzirima žrtvuju.« Zato će Ljetopis sadržavati »kritičeske i organičeske članke o kulturi, umjetnosti i životu naroda našega, neizključivši ni »materijalne« interese... Jer: Ima veće više vremena odkad je moda nastala, priklonost naroda na takozvane ‚materijalne' interese za uzrok držati, da tako nazvani 'duševni' interesi nenapredu, da iz njih izvore propast poezije i čustvitelnog života. No to nije ni istinito ni pravedno kaošto su sve izlike s *kojima ljudsko samoljublje oće da svoje nemoćije izpriča*. Što su ovi »materijalni interesi«? Rječ kojom se mnogo ljudi služi nerazumeći? Duh i materija nisu nigde razdružena i neprijateljska suprotstavljenja; čovječanski život obstoji iz jedinstva ove sile i čovjek ne može ih razdružiti ako neće da sam sebe uništi. Föltn, Morse, Uat. Näket – to su ljudi takozvani materijalni interesa; prvi parobrode, drugi telegrafe, treći parostroj a četvrti stakleni hram za londonsku svemirnu izložbu proizvoda čovječeske radinosti izveo – ne za plačevne deklamacije, nego za pravi čovječeski interes. A iskreno govorimo, ja neću pitati za polzu kojekakvi deklamacija, nego samo to, gdje ima više duha, a i više poezije, kod oni što samo o »duševnom« interesu govore i piskare, ali kod ovi ljudi »materijalnog« interesa? U kojoj knjizi ima više poezije nego li npr. u idei telegrafa, koji će možda doskora čitav zemaljski mir obseći i čovjeka s jedne pole svieta s bratom na drugoj poli sajuziti? U kojoj knjizi

o čovečeskom obrazovaniju ima više istine i dubljeg razvitija ove misli negoli u ideji one svemirne izložbe londonske? Nevalja suditi o stvarima koe čovjek nije dokučio – ni prezirati ako što neponja, veće valja težiti do svestranog poznanija svieta po svima granama čovječeske djelateljnosti, i onda će nepravedno falisanje i preziranje druge struke čovječeskog života prestati. K ovoj velikoj celji i ja želim i koliko uzmognem moju časticu doprineti.«

Svoj almanah misli izdavati s početka svake jeseni, a u slučaju uspjeha svaka tri mjeseca redovito. Tražit će za nj samo toliko da se podmire troškovi štampanja »jere ja za sebe nikakve koristi ne tražim.« Obećavajući sakupljačima prenumeranata da će svaki na šest knjiga dobiti sedmu na dar i da će »novce svaki položiti, kad knjigu primi« (II, 103), Tkalac ni ovaj svoj naum nije mogao ostvariti jer se nije odazvao dovoljan broj pretplatnika.

Zaboravivši poslije šest godina na ovaj svoj neuspjeh, iskušava Tkalac zadnji put kulturnu svijest svojih sunarodnika sastavivši na Malu gospu 1858. oglas i poziv na pretplatu djela »*Bibliografija svij nauka, naroda i vjekova* ...« To je, prema vlastitim Tkalčevim riječima, trebao biti ne običan bibliografski katalog, već popularan priručnik za upute »početnika« koje su najznamenitije i najbolje knjige evropske književnosti. Ovakvog zbornika kod nas dosad nije uopće ni bilo, a nema ga ni kod drugih naroda, ali ne zato što nema potrebe (ona je vrlo velika), već naprosto zbog teškoće takve vrste rada. »Nikoji od znameniti stari literatora neće«, piše Tkalac, »a od mladi nemože da prione za ovakvim djelom, s kojim je veoma teško slave steći ...«

Potrebu za jednim ovakvim djelom osjetio je još kao đak, pa je tada započeo i pripremu sa »bibliografičkim zapisima«. God. 1845. imao je 5.500, a 1851. oko 15.000 popisanih djela »o svima granama nauke i znanja na svima jezicima koje razumije«. Mnogi su ga nagovarali da štampa ove zapise, ali on se to nije usudio učiniti zbog nepotpunosti građe koju je stalno usavršavao i upotpunjavao, dok se nije 1858. odlučio da uputi poziv na pretplatu.

»Za svaku knjigu – iznosi se u Pozivu – kaže se kako se zove, koliko joj časti ima, gdje i kad je pečatana i ako je više puta pečatana koje izdanje je najbolje, gdje je na prodaju i pošto se može dobiti.« Knjiga će biti razdijeljena po naukama i kronološki, i po disciplinama. Na početku, kao uvod, doći će bibliografska djela, izvori, pa povijest nauke o kojoj je riječ, a na kraju periodički spisi, itd.

Veličinu djela predviđa na nekih 120 araka »u zgodnom kvartformatu, kaošto je ovaj oglas« i ukoričeno »engleskim platnom«, a izašlo bi da bude jeftinije u svescima po 6 forinti (18 cvancika) i po 8 forinti (24 cvancika) prema vrsti papira. Kako on izračunava trošak na nekih 3.000 forinti, a neće se upuštati u akcije bez osiguranja uspjeha, treba mu barem 500 pretplatnika, dok »bez novaca neće nitko ma ni iste knjižare ove knjige dobiti.«

I ovaj put odziv bješe slab, a razočarani sastavljač počet će još energičnije tražiti mogućnost izlaza iz ove zemlje, gdje nema interesa za njegove planove, te za dvije godine potom ode ne vrativši se više nikada.

Upoznavši na svojim »putešestvijama« po Evropi čitav niz i naših i stranih kulturnih radnika, Tkalac je tokom svog dugogodišnjeg života vodio vrlo obilnu i bogatu *korespondenciju*. Ta korespondencija, nastala obično kao živa i jaka potreba za nekim kulturnim i političkim akcijama, protkana tu i tamo interesantnim porodičnim i ličnim podacima, svakako je vrlo zanimljiva i korisna za upoznavanje Tkalčeve ličnosti. Stoga bi bilo potrebno da se ona sakupi i objavi.

Na prvo mjesto po važnosti dolaze svakako *Tkalčeva pisma Vuku Karadžiću*. Iz tih pisama jasno vidimo ne samo njihov intiman odnos nego i niz kulturnih akcija, povezanost međusobnih, ponajviše književnih planova. Ta povezanost nije bila samo slučajna; ona je imala jedan svoj određeni pravac, za ono vrijeme bez sumnje napredan. Ja idem i dalje. Iz komadića papira, priloženog jednom pismu s kojim šalje Tkalac Vuku neku knjigu koju »nije vrijedno da čita«,[100] izgleda da je između njih postojala i potajna veza u svrhu što boljeg i dubljeg vođenja akcije. Na to, uostalom, ukazuju i pisma Vuka knezu Mihajlu i onaj intiman odnos ovoga prema čitavoj stvari, financiranje »Ost und Westa« i niz drugih akcija. Ta pisma bacaju sasvim novo svjetlo na Tkalca i njegov onđašnji rad.

Vrlo je zanimljiva i Tkalčeva *prepiska s Društvom srpske slovesnosti*, koje ga je 2. januara 1855. izabralo za svog dopisnog člana. 28 marta i. g. Tkalac se iz Zagreba zahvaljuje društvu na izboru:

»Ovo odlikovanje tim me više obradovalo, što je prvo priznanje moje dosadanje neznatne, premda dosta teške radnje za narodni naš interes, i što se nikad nijesam usudio ni pomisliti, da će me slavno Društvo slabe sposobnosti čoveka, koji do sad izim ono nekoliko reči ništa nije napisao na svojem materinjem jeziku, toliko uvažiti ...

Slavno Društvo, izabravši me za svoga člana, pokazalo mi je lepim načinom pravac kojim valja udariti svakom narodnom čoveku, ako želi da mu radnja obrodi dobrim plodom. Priznajem također da ima slavno Društvo, kao zakoni organ naši književni interesa podpuno pravo zahtevati od svakog koji iole može da se potrudi koristiti narodu svom s onim što si je prirodnim darom i naukom stvorio, – a to ne može drugojačije nego da za svoj narod i narodnim jezikom piše ...

Premda sam o tome uveren, ipak mi se ovdje gde živim nikako nije dalo da radim usled ovog uverenja; *kad sam se pera laćao, jedva sam mogao gdjekoju reč da napišem za našu odbranu protiv stranih napadanja na čest i politički interes našeg naroda, i toga radi morao sam svagda da pišem tuđim jezicima a nikad svojim, jerbo to ne bijaše nuždno. Ovo sam u dosadašnjim okolnostima smatrao za glavni svoj zadatak, i mnogi vredni prijatelji odobravali su moje postupanje* (potcrtao S. D.). Međutim nadam se, da će se ove okolnosti na skoro promeniti, i da će mi budućnost drugi posleni krug opredeliti, u kojem ću svu svoju radnju milom našem narodu i bez svake samozvanačke sujetnosti svojski potruditi se da dobrim željama i nadeždi svoji prijatelja zadovoljim koliko mi slabe sile dopuštaju ...«[101]

Drugo Tkalčevo pismo Društvu srpske slovesnosti, pisano 12. septembra 1857. vjerojatno radi izbora za tajnika društva, neobično je značajno, jer Tkalac u njem iznosi svoju biografiju i popis svojih dota-

[100] U jednom paketu, koji je Tkalac poslao iz Zagreba u Beč Vuku, nađena je ceduljica s ovim tekstom: »Ovu knjigu pošiljem jedino zato da bude paket teži i spremniji za poštu; kad dođem u Beč vratićete mi je sigurno, jerbo nevredi da je čatite.«

[101] Vidi Vesnić, str. 41.

dašnjih književnih djela. Iz autobiografije se vidi da je studirao na sveučilištima u Beču i Münchenu, pa Heidelbergu i Parizu, da je nadalje član slijedećih društava: a) redovni »Deutsche Morgenländische Gesellschaft« u Halleu, b) redovni »K. K. Geographische Gesellschaft« u Beču, i c) korespondent K. K. »Geologische Reichsanstalt« u Beču od 1855.

Ne manje interesantno je i Tkalčevo pismo od 16. VIII 1858. *ministru prosvjete* preko koga su mu knez, vlada i državni savjet srpski poslali 200 dukata »u svrhu pomoći za njegovo *Državno pravo kneževine Srbije.*« On tu, između ostalog, piše:

»Skoro minu dvanaesta godina kako sam, posvetivši dar prirodni i nauku narodu svome, književnu delatelnost svoju započeo, koja, budući raztrešena po povremenim spisima i novinama nemačkim i francuskim, slabo je mogla našincima u oči padati, i zaista je redko koji od nji znao za nju; jedini protivnici narodnosti i političeske budućnosti naše pratili su je pažljivim okom i mrzost, koju su usled toga na me bacili, uverila me je da rad moj, premda dosta slab i neznatan, taman po tome što ga neprijatelji smatraju za protivna njinim željama i interesima mora da bude u nečemu za nas polezan, i ova misao toliko me je obodrila, da sam neumorno nastavio. –

Pre nekoliko godina Slavno Društvo Srbske Slovesnosti izabravši me za svoga člana, prvo mi je time pokazalo da uvažava moju delateljnost, i da se smem brojiti u čislo narodni spisatelja srbski, premda sam samo francuski, nemački i latinski pisao, i gotovo nikad ništa srbski. Koliko mi milo bijaše ovo već prvo odlikovanje braće moje srbske, to me jošte više obradova sjajno priznanje visokoslavnog Praviteljstva Srbskoga . . .«[102]

O značajnim Tkalčevim pismima *knezu Mihailu* u vezi s akcijom »Ost und Westa« govoreno je u poglavlju Politička nastojanja u Beču, pa mislim da je suvišno to sada ponavljati.

Vesnić daje podatke i o Tkalčevim pismima *Filipu Hristiću*, poslaniku u Beču (str. 26, 54); *Đ. S. Simiću* (27), *Ljubomiru Nenadoviću* (ibd), kiparu *Ubavkiću* (ibd), Francuzu *Ed. Labuleju* (53), s kojim je bio u dugoj prepisci, i, konačno, samome *Vesniću* (55).

Posljednjih godina postala je javnom i poznatom, posredstvom dra Brlića, i sva korespondencija s porodicom Mažuranić, tj. *s Ivanom i Vladimirom Mažuranićem*, koja je prodana Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu gdje se i danas čuva. U toj korespondenciji nalazimo i jedno pismo upućeno *Dragojlu Kušlanu* iz Pariza 23. VI 1866, pismo *Antunu Sučiću*, odvjetniku iz Zagreba, pisano 9. XII 1850, i pismo *Milanu Krešiću* pisano u Rimu 31. XII 1903.

[102] Usp. Zvanične novine Knjaževstva Srbije od 12. III 1858, br. 86. i Srpske novine od 19. VIII 1858, br. 93.

Izgubljeni rukopisi

Kako je teško ustanoviti tačan broj Tkalčevih neštampanih rukopisa, još je teži posao oko sređivanja njegovih izgubljenih stvari. Taj je problem danas gotovo nemoguće riješiti, pa se zbog toga moramo zadovoljiti samo običnim torzom.

Najznačajniji i najvredniji od svih njegovih izgubljenih rukopisa svakako je *drugi dio njegovih Uspomena* na kojima je, prema vlastitim riječima, radio još 1906, o čemu piše dru Vesniću i nekim drugim znancima. U toj knjizi imao je namjeru iznijeti svoj život od odlaska iz Karlovca pa do smrti s time »da će imati zgode pričati gotovo na svakoj strani svoje knjige o svojoj radosti i blagodarnosti prema najvećim naučnicima prve polovine našeg vijeka s kojima je imao sreću upoznati se i postići njihovo trajno prijateljstvo.«[103] Dakle njegovi susreti sa Francom Ungerom, Jernejom Kopitarom, Stephanom Endlicherom, Vukom Stefanovićem Karadžićem, braćom Grimm, Rankeom, Miklošićem, Kossuthom, Ljubom Nenadovićem, Petrom Petrovićem Njegošem, Ivanom i Vladimirom Mažuranićem, Svetozarom Miletićem, Dragojlom Kušlanom, knezom Mihajlom, Aleksandrom Sandićem, Politom Desančićem, ministrom Peruzzijem, Milenkom Vesnićem, senatorom Malvanom, markizom Guicciollijem, biskupom Strossmayerom, Euguenom Kvaternikom, Filipom Hristićem, Otom Wigandom i nizom drugih. Kako u jednom pismu dru Vesniću od 15. VIII 1905. javlja da je »opisao roman svog života sve do došašća u Italiju 1863. godine, a ako poživi i zdravlje mu posluži, gledaće da svrši posao i da knjigu štampa; ako li ga ne dovrši, rukopis imaće se spaliti zajedno s njegovom lešinom«, – možemo *per analogiam* (jer je poslije toga obolio na oči) zaključiti da knjigu nije dovršio i da je ona uništena nedovršena.

Drugi njegov izgubljeni rukopis bilo bi njegovo već spomenuto djelo *Alga, le roman d'un octogenaire*, roman osamdesetgodišnjeg starca, koji je, prema vlastitim riječima, dao dragoj u rukopisu s ovlaštenjem da od njega čini poslije smrti svoje matere, koja se protivila tom abnormalnom odnosu, što hoće (Vesnić, 23). Što je ova »mlada, lijepa i ljubazna no veoma nesretna gospođa« učinila s tim rukopisom teško će biti danas doznati, jer osim njenog problematičnog imena Alga o njoj ništa pobliže ne znamo.

Planovi

Uz naprijed već iznijete pokušaje, koji su ostali samo kao neke skice u rukopisu (Vorwort, Einleitung, Napredak i Bibliografija), treba ovdje spomenuti u prvom redu njegov *plan prijevoda Državnog prava kneževine Srbije na francuski i srpski*, do čijeg ostvarenja nije uopće došlo, vjerojatno iz financijskih razloga.

Drugi njegov plan, stvaran nekako u isto vrijeme kao i prvi, oko 1858, bila je namjera da napiše *Kanonično pravo vostočne crkve*, o čemu piše

[103] Usp. Uspomene SKZ, knj. II, str. 81/82.

Vuku u jednom pismu od 30. aprila i. g. vrlo opširno saopćavajući mu kako će knjigu, da izbjegne reakciji na koju je naišao povodom prve knjige, dati najprije na odobrenje ruskom sinodu, patrijarhu i mitropoliti, pa završava: »Nadje li Tanasija Nikolić ili Jaša Živanović u njoj jeresija, to onda bar neće biti moja krivnja i njina anatema moraće pasti na sinod, na patrijara i na mitropolitu, a ne na mene« (ibd). Ali ne dodje ni do knjige, a kamoli – anateme.

Treći i zadnji njegov poznati plan bila je njegova mladenačka odluka da napiše jednu *knjigu u obranu Italije* od napada Gustava Nikolaja u djelu »Italien, eine Warnungstimme für Reisende«,[104] »ali ga od te namjere«, piše dr Vesnić (40), »odvratio prijatelj mu i knjižar O. Wigand«, kod koga je izdavao većinu svojih djela i s kojim je bio vezan više nego poslovnim vezama.

[104] Italija, glas opomene za putnike.

LITERATURA

I. OPĆENITA

a) Knjige

Otokar Keršovani: Hrvatska povijest, teze (U rukopisu)
Mijo Mirković: Flacius, Zagreb 1938. i Matija Vlačić Ilirik, Zagreb 1960.
Dragojila Jarnević: Dnevnik (u rukopisu) i Život jedne žene (Znanje, 1958).
Radoslav Lopašić: Karlovac, Zagreb 1897.
Sir John Lubbock: Zadovoljstva u životu
Vuk Karadžić: Pisma
M. Pavlinović: Mihovil Pavlinović
Cherubin Šegvić: Drugo progonstvo Eugena Kvaternika
Dr. E. I. Ignjatijević Tkalac: De religione christiana
Dr. E. I. Ignjatijević Tkalac: Croaten, Serben und Magyaren
Dr. E. I. Ignjatijević Tkalac: Ost und West
Dr. E. I. von Tkalac: Bericht der Handels- und Gewerbekammer
Dr. E. I. von Tkalac: Das serbische Volk
Dr. E. I. von Tkalac: Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien
Dr. E. I. von Tkalac: Jugoslavenske težnje
Dr. E. I. von Tkalac: Pitanje austrijsko, kome, kako i kada valja rešiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima
Dr. E. I. von Tkalac: Epistolae obscurorum virorum
Hektor Frank: Italienische Plaudereien.
Dr. E. I. von Tkalac: Jugenderinnerungen aus Kroatien
Dr. Imbro I. Tkalac: Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj (Obzor)
Dr. Imbro I. Tkalac: Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj (Srp. knj. zad.)
Imbro Tkalac: Uspomene iz Hrvatske (Matica Hrvatska)
Hektor Frank: Aus dem Vatican
Ivan Mažuranić: Smrt Smail-age Čengića (Zagreb 1857)
Ivan Mažuranić: Smrt Smail-age Čengića (Zagreb 1859)
Friedrich Engels: Seljački rat u Njemačkoj
Georgij Konstantinov: Vođi bugarskog pokreta
Dr. Antun Barac: Mažuranić, Zagreb 1945.
August Cesarec: Sin domovine

b) Listovi i novine

Der Pilger (Karlovac)
Agramer Zeitung, Luna (Zagreb)
Slavenski jug (Zagreb)
Südslawische Zeitung (Zagreb)
Ost und West (Beč)
Vijenac (Zagreb)
Hrvatska revija (Zagreb)
Berlinski dnevnik (Berlin)
Srđ (Dubrovnik)
Obzor (Zagreb)
Srbski dnevnik (Novi Sad)
Agramer Zeitung (Zagreb)

II. O TKALCU

? : Državno pravo srbske kneževine, Srbski dnevnik, VII, 1858, 48, 49

Prof. dr. L. Neumann: Von Tkalac, Staatsrecht von Serbien. Wiener Zeitung, 1858, No 74–77; Agramer Zeitung, XXXIII, 1858, 78–88

? : (O dolasku Imbra Tkalca u Beograd i njegovoj nameri da u Beču pokrene novine »Istok i Zapad«), Srbske novine, XXVII, 1860, 123, 473

? : Pressprozess des Ost und West, Agramer Zeitung, XXXVII, 1862, 116–117, 119–121, 123, 195, 198, 201, 204 i 206

? : (Poziv za skupljanje priloga za ženu dra Tkalca, osuđenog na robiju.) U Beču, 25 decembra 1862, Vidov dan, III, 1863. 1, 1

? : (Stvara se fond za materijalno pomaganje supruge I. I. Tkalca, bivšeg urednika »Ost und West«a), Javor, II, 1863, 1, 16

? : Preska parnica protiv »Ost u. Vesta«, Srbski dnevnik, XII, 1863, 44, 2–3; 45, 1–2; 47, 2–3; 50, 2–3

? : »Doktor Tkalac«, Srbski dnevnik, XII, 1863, 49

? : Pressprozess des Journals »Ost und West«, Agramer Zeitung, XXXVIII, 1863. 54–55 i 60–61

(Sima Lazić Lukin): Gosp. dr. Imbri Ignjatoviću Tkalcu u Rim Vrač pogađač, Srbobran, X, 1893, 39

– r – : Jugenderinnerungen aus Croatien von dr. E. I. Tkalec, Obzor, XXXV, 1894, 138–140

? : Ein Kroat in Berlin, Agramer Tagblatt, IX, 1894, 174, 4

Dr. M(iljenko) R. V(esnić): Imbro pl. Tkalac o pjesniku Gorskoga vijenca, Srđ, II, 1903, 3, 132–134

(Dušan Lopašić ?): Dr. Imbro pl. Tkalac, Glasonoša, II, 1906, 43

? : Imbro pl. Tkalac, Srbobran, XXIX, 1912, 1

? : Dr Imbro pl. Tkalac, Hrvatski Lloyd, IV, 1912, 3, 2

? : Dr. Imbro pl. Tkalac, Obrtnički viestnik, IV, 1912, IV, 27

? : Imbro pl. Tkalac, Sriemske novine, XXV, 1912, 5

P(olit) D(esančić, Mihajlo): Dr. Imbro plem. Tkalac, Branik, XXVIII, 1912, 6

? : Imbro Tkalac, Štampa, XI, 1912, 6, 1–2

? : Dr. Imbro pl. Tkalac, Hrvatski pokret, VIII, 1912, 12, 3

? : Smrt jednog »veleizdajnika«, Politika, X, 1912, 2861, 1

? : Imbro pl. Tkalac, Narodne novine, LXXVIII, 1912, 11

? : Imbro pl. Tkalac, Obzor, LIII. 1912, 12, 2–3

? : Dr Imbro Tkalac Ignjatijević. Vienac, III, 1912, 2, 54

Josip Lakatoš: Imbro pl. Tkalac, Savremenik, VII, 1912, 2, 136–138

U(roš) DŽ(onić): Dr. Imbro Tkalac, Srpski književni glasnik, XXVIII, 1912, 3, 239–240

Milenko Vesnić: I. I. Tkalac o Bosancima i Hercegovcima, Pregled, III, 1912, 4–5, 191–200

Mil(enko) R. Vesnić: Imbro I. Tkalac. Prvi pomen, Godišnjica Nikola Ćupića, knj. 33, 1914, sv. LXV, str. 1–56

Milan Šević: Imbro Ignjatijević Tkalac, Prvi pomen od dra Mil. R. Vesnića, Veda, IV, 1914, 150

? : I. I. Tkalac u gimnaziji, Nova Vojvodina, I, 1922, 1, 16–20; 2, 47–53; 3–4, 92–104

? : I. I. Tkalac, Nova Vojvodina, II. 1922–23, 2, 18–31

Vasa Stajić: Imbro Ignjatijević Tkalac. Politika, XX, 1924, 5758, 1

(Ivan) B(ujanović): Imbro I. Tkalac, Karlovac, IX, 1924, 20, 2

? : 100-godišnjica najvećeg apostola Jugoslavenstva, Vidovdan, III, 1924, 44, 3

(Matasović): Pred stogodišnjicu rođenja dra Imbre Tkalca-Ignjatijevića, Obzor, 1924, br. 69

Antun Barac: »Uspomene« Imbra I. Tkalca, Srpski književni glasnik, XVII, 1926, 4, 308–310

Špiro Čakić: Izdanje Srpske književne zadruge, Novo doba, IX, 1926, 157, 2–3

V(ladimir) Babić: Dva memoara, Venac, XI, 1925/26, 8, 603–606

V(asa) S(tajić): Dr. Imbro Ignjatijević Tkalac: Uspomene iz Mladosti u Hrvatskoj, u prevodu i s napomenama dra Josipa Matasovića, Letopis Matice Srpske, CI. 1927, knj. 311, sv. 1–2, 234–236

(Pero Magerl): Stari Karlovac u uspomenama Imbre pl. Tkalca-Ignjatijevića, Novosti, XXI, 1927, 51, 12

? : 75 godišnjica trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, Novosti, XXI, 1927, 238, 5–7

Vladimir Babić: Memoari Imbre Tkalca, Novi život, VII, 1927, 10, 157–158

Jos. Matl: Dva njemačka časopisa iz šezdesetih godina 19. vijeka, Nastavni vjesnik, XXXVI, 1927/28, 174–193

Ivan Bujanović: Dvije potrebne konstatacije. Dva čudnovata »smajtenija« datuma, Riječ, XXIV, 1928, 81, 7

? : Imbro Ignjatijević Tkalac, Karlovački kalendar, 1929, 42–49

(Pero) M(agerl-Gotalovački): Iz »ilirskog Karlovca«, Novosti, XXIII, 1929, 109, 11

P.: Znameniti karlovački muževi. Napoleon o Karlovčanima, Obzor, LXXI, 1930, 236, 3

(F. Purišev): Dr. Imbro Ignjatijević Tkalac u Zagrebačkoj komori, Privreda, VII, 1932, 6, 131–138

? : Jedan događaj na karlovačkoj gimnaziji prije 90 godina, Karlovački glasnik, III, 1934, 26, 2

Antun Barac: Notes sur les Français dans la litterature de l'Illyrisme, Annales de l'Institut Français de Zagreb, I. 1937, 2–3, 73–85

K(arel) Paul: I. Tkalac – P. Jos. Šafařik a J. Kollar, Čehoslovačko-jugoslavenska revija, VII, 1937, 5, 127–129

Ć(iro) Č(ičin) Š(ain): Dvije generacije u Rimu, Novo doba, XXI, 1938, 141, 9–10

(a): Dva pisma Imbre Tkalca, Obzor, LXXIX, 1939, 69, 2

Rudolf Maixner: La propagande anti-autrichienne de Tkalac en 1866, Annales de l'Institut Français de Zagreb, VIII–IX, 1944/45, 24–27, 271–279

Oto Šolc: Imbro Tkalac, Narodni list, II, 1946, 277, 7

Vladimir Vuković: Imbro Tkalac: Uspomene iz Hrvatske, Republika, II, 1946, 4/5, 396–398.

Zusammenfassung

IMBRO IGNJATIJEVIĆ TKALAC

Imbro Ignjatijević Tkalac wurde am 6. Mai 1824 in Karlovac in einer wohlhabenden Kaufmannsfamilie geboren. Nach seiner Kindheit, die er auf dem nahegelegenen Gut Vodostaj verbrachte, besuchte er die Volksschule und das Franziskanergymnasium in Karlovac. Das Abschlussexamen legte er in Graz ab. Während seiner Schulzeit zeigte er eine ausserordentliche Begabung; er hatte seitdem umfangreiche Kenntnisse in der Weltliteratur erworben und war in mehreren europäischen Sprachen bewandert (Französisch, Deutsch, Ungarisch, Italienisch, Latein und Griechisch). Von 1843 bis 1848 studierte er Philosophie und Rechtswissenschaften an den Universitäten in Berlin, Heidelberg, Paris, Florenz und Rom. Er doktorierte im Jahre 1848 in Heidelberg, wo er sogleich Dozent für Sanskrit und Slawistik wurde, wegen der Revolution aber seine Stelle verliess und nach Kroatien zurückkehrte. An den nachfolgenden stürmischen Ereignissen nahm er tätig teil, und zwar meistens als Journalist in der damaligen fortschrittlichen Zeitung »Slavenski jug« und »Südslawische Zeitung«. Während des Bachschen Absolutismus, d. h. vom Jahre 1850 bis 1860, ist er als Sekretär der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien tätig. In den Jahren 1861 bis 1863 gab er eine der ersten slawischen Tageszeitungen »Ost und West« heraus, verlor aber darüber sein und seiner Ehegattin ganzes Vermögen und büsste Gesundheit und Freiheit ein: er wurde das eine Mal zu sechs und das andere zu acht Monaten Gefängnis verurteilt. 1863 verliess er Österreich für immer und reiste über Russland nach Italien.

In Italien ist er zunächst im Innenministerium, dann später im Aussenministerium tätig, um schliesslich im Jahre 1908 als hoher Staatsrat bzw. Dolmetscher in die Dienste des italienischen Königs zu treten. In den Jahren 1865, 1866 und 1882 fährt er nach Paris, um dort vertrauliche politische Regierungsgeschäfte zu erledigen, und in den Jahren 1873, 1881 und 1894 reist er nach Berlin. Obwohl Emigrant, kommt er im Jahre 1894 als italienischer Staatsbürger in die Heimat, um der Hochzeit einer seiner vier Töchter beizuwohnen und auch um Vuks Erbe zu erledigen. In dieser Zeit ist er ein sehr tätiger Mitarbeiter vieler europäischer Zeitungen und Blätter: Der Pilger (Karlovac), Slavenski jug (Zagreb), Südslawische Zeitung (Zagreb), Agramer Zeitung (Za-

greb), Le National (Paris), Le siècle (Paris), Allgemeine Zeitung (Augsburg), Deutsche Zeitung (?), National Zeitung (Berlin), Grenzbote (?), Constitutionelles Blatt aus Böhmen (?), The Times (London), Le Temps (Paris), L'Independence Belge (?), St. Peterburške vjedomosti (Petersburg), Berliner Tagblatt (Berlin) und Rassegna Nazionale (?).

Als seine Hauptaufgabe betrachtete Tkalac stets das Schreiben zu Gunsten und im Interesse des eigenen Volkes. Seine meisten Werke verfasste er in fremden Sprachen und gab sie ausserhalb seines Landes heraus. Das sind: De religione christiana in Slavis introducta-propagata-reformata (Heidelberg 1848), Croaten, Serben und Magyaren (Wien 1848), Ost und West, eine politische Rundschau (Agram 1850), Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien (Agram 1852, 1853–1858), Das serbische Volk (Leipzig 1853), Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien (Leipzig 1858), Jugoslavenske težnje (Zemun 1861), Pitanje austrijsko (Paris 1866), Pro populo Italico (Berlin 1871). Epistolae obscurorum virorum (Leipzig 1872), Der Katholicismus und der moderne Staat (Berlin 1873), Italienische Plaudereien (Leipzig 1876), Culturbilder aus Italiens halbvergangener Zeit (Leipzig 1894), Folia sparsa ex Diario Don Burcardi junioris scopatoris secreti S. S. palatiorum apostolicorum (Leipzig 1882), Jugenderinnerungen aus Kroatien (Leipzig 1894), Souvenirs de Jeunesse d'un Croate (Übersetzung aus dem Deutschen in der Revue Britannique, 1897), Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj (Übersetzung aus dem Deutschen, Beograd 1925–1926), Uspomene iz Hrvatske (Übersetzung aus dem Deutschen, Zagreb 1945) und Aus dem Vatican (Leipzig 1896).

Ausser diesen Werken, die sehr verschiedene Probleme behandeln, gab Tkalac als erster das grosse kroatische Epos von Ivan Mažuranić »Smrt Smail-age Čengijića« in Buchform heraus, u. zw. 1857 in lateinischer und 1859 in zyrillischer Schrift. Ausser mit seinem vollen Vor- und Zunamen zeichnete er auch unter dem Pseudonym Hektor Frank. Bekannt ist auch, dass Tkalac Mitarbeiter des bekannten deutschen Brockhausverlages war, der mehrere seiner Beiträge veröffentlichte, unter anderem einen über Vuk Karadžić.

Über diese vollendeten Werke hinaus trug sich Tkalac noch mit einer Reihe von Plänen, die leider niemals realisiert wurden. So versuchte Tkalac eine erste Bibliographie in kroatischer Sprache zu schaffen, die alle Wissenschaften, Völker und Zeitalter zusammenfassen würde. Der Versuch schlug wegen schwachen Zuflusses von Subskribenten fehl. Tkalac wollte auch eine allgemeine slawische Geschichte schreiben und machte den erfolglosen Versuch einen Almanach »Napredak« herauszugeben.

Nach seinem Tode (4. 1. 1912 im Rom) hinterliess er eine sehr umfangreiche Korrespondenz, darunter den Briefwechsel mit vielen namhaften Männern aus Kultur und Politik der damaligen Zeit (Vuk Karadžić, Fürst Michael von Serbien, Ivan und Vladimir Mažuranić, Ljubo Nenadović, Milenko Vesnić, Dragojlo Kušlan, Filip Hristić, D. S. Simić, Milan Krešić, Ed. Labulej, Ubavkić, Bischof Strossmayer und andere).

SADRŽAJ

Grga Novak
Rudarstvo i iskorišćavanje rijeka i mora u Dalmaciji u XVIII stoljeću . . 5

Hodimir Sirotković
Pravni i politički aspekti procesa »Reichspost« – Friedjung 49

Viktor Morpurgo
Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću 185

Ivan Grgić
Postanak i početno uređenje Vojne krajine kninskoga kotara pod Venecijom 249

Igor Karaman
Prilog Velikoj buni križevačkih seljaka god. 1755. 273

Miroslava Despot
Nekoliko podataka o manufakturi platna u Bakru u XVIII stoljeću . . . 299

Slavko Gavrilović
Popis trgovaca u Sremskoj i Virovitičkoj županiji 1771. godine 309

Stanko Dvoržak
Imbro Ignjatijević Tkalac 333